

UNIVERSITAT_{DE}
BARCELONA

**La ciutat que recorda.
Memòries de guerra i dictadura a l'espai públic
de Barcelona, 1975-2000**

Ricard Conesa Sánchez

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – SenseObraDerivada 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – SinObraDerivada 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0. Spain License.**

UNIVERSITAT^{DE}
BARCELONA

**LA CIUTAT QUE RECORDA. MEMÒRIES DE GUERRA I DICTADURA A
L'ESPAI PÚBLIC DE BARCELONA (1975-2002)**

RICARD CONESA SÁNCHEZ

Tesi Doctoral

Directors: Dr. Manel Risques Corbella i Dr. Jordi Guixé Coromines

Tutor: Dr. Manel Risques Corbella

Programa de Doctorat: Societat i Cultura. Curs 2021-2022

Departament d'Història Contemporània

Juliol de 2022

T'adones, company,
que fa ja molts anys
que ens amaguen la història
i ens diuen que no en tenim;
que la nostra és la d'ells,
t'adones, amic.
T'adones, company,
que ara volen el futur
a poc a poc, dia a dia, nit a nit;
t'adones, amic.

T'adones, amic [fragment]

Raimon (1972)

Als meus pares, sempre en el meu record

RESUM

La present recerca tracta d'analitzar i estudiar els processos socials i polítics endegats al voltant de les representacions de la guerra civil i la repressió franquista que es troben a l'espai públic de la ciutat de Barcelona, ja sigui en forma de monuments memorials, noms de carrer o diades commemoratives. En el decurs d'aquests processos, diferents agents, d'acord amb la seva ideologia o interès polític, van competir per dotar d'un sentit concret al passat. Al llarg d'aquest estudi, per una banda, veurem els diferents relats impulsats des de les administracions públiques i des de diverses entitats que buscaven encabir-hi el seu propi discurs, i per l'altra, la dialèctica que s'establirà entre aquests espais de memòria i la ciutadania.

En un inici, s'analitzen els principals llocs de memòria que el règim va utilitzar per commemorar la guerra civil a l'espai públic i que esdevindrien un llegat patrimonial que perduraria en democràcia. S'estudien, en particular, quatre llocs que continuarien sent escenaris de rememoració col·lectiva als anys setanta: el fossat de Santa Elena del castell de Montjuïc, la plaça i el monument de la Victòria, el monument als "caídos" i el monument a José Antonio Primo de Rivera. Es farà un seguiment dels agents organitzadors i dinamitzadors de les commemoracions franquistes que tindran lloc en aquests espais durant la transició democràtica, la seva evolució, els seus discursos i la seva progressiva marginalització política. D'altra banda, es posarà el focus d'atenció en la impugnació del relat franquista sobre la guerra a través de la contestació ciutadana d'aquests espais de memòria. Paral·lelament, es veurà el mateix procés en la configuració del nomenclàtor, la impugnació popular dels noms franquistes i les reaccions de l'administració municipal fins que el primer ajuntament democràtic actuï. Ja en el període democràtic, s'analitzarà com i per què part d'aquesta simbologia franquista perdurà a l'espai públic, les discussions que genera i les accions que es van dur a terme fins la seva retirada final.

D'altra banda, s'estudia com, en la transició, l'oposició democràtica començarà a marcar nous llocs on recordar la guerra civil i la postguerra amb un discurs públic que commemorarà les víctimes del franquisme en general i la figura de Lluís Companys en particular. Alhora, comencen a veure la llum tot un seguit d'associacions d'ex-combatents republicans, antics deportats als camps nazis, d'ex-presos polítics, familiars

de les persones executades pel franquisme que marquen la seva pròpia topografia commemorativa. L'espai memorial més important sobre el qual s'intervindrà arran de les reivindicacions d'aquestes associacions serà el Fossar de la Pedrera, la fossa comuna del cementiri de Montjuïc on, entre d'altres, estaven enterrades les persones executades al Camp de la Bota entre 1939 i 1952. D'altra banda, arran d'aquest moviment associatiu, s'actuarà sobre altres monuments o se n'aixecaran de nous: la reconversió del monument als Voluntaris catalans, el monument als deportats barcelonins, el monument als brigadistes internacionals... Alguns d'aquests espais serviran d'escenari d'una pugna de relats sobre el passat en el qual xocarà un discurs republicà i antifeixista amb el discurs de la "reconciliació nacional", un discurs ideològic i moral que pretenia despolititzar el passat i diluir les diferents memòries del conflicte en una sort de "final feliç": la transició. Aquesta pugna, combinada amb el desenvolupament urbanístic de la ciutat vinculat a l'organització de grans esdeveniments, determinarà el tractament i la ubicació fora del centre urbà de monuments com la República de Viladomat, el David i Goliat de Roy Shifrin o la intervenció que es farà al Camp de la Bota. Després de superar les diferents crisis que van passar als anys noranta, algunes de les associacions que van reclamar aquestes actuacions a l'espai públic (Associació Catalana d'Ex-presos Polítics, Amical de Mauthausen, Associació Pro-memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya, Amical dels Antics Guerrillers Espanyols a França, etc.), perviuran per reivindicar de nou el desenvolupament de polítiques de memòria, una reivindicació que es plasmarà especialment l'any 2002 amb el manifest per un Memorial Democràtic, una demanda que marcarà els inicis d'una nova etapa caracteritzada pel moviment per la recuperació de la memòria històrica, i que marca també el final d'aquesta recerca. Des de la transició fins aleshores, en un context de manca de desenvolupament de polítiques públiques de memòria, haurem vist com la configuració del record de la guerra i la repressió franquista a l'espai públic de Barcelona va restar condicionat per l'acció de l'associacionisme memorialista, el relat de la "reconciliació nacional" i el model de desenvolupament urbanístic de la ciutat.

ABSTRACT:

This research seeks to analyse and study the social and political processes about the representations of the Spanish Civil War and Franco's repression in the public space of the city of Barcelona, whether in the form of memorials, street names or commemorative dates. During these processes, different agents, according to their ideology or political interest, competed to give a concrete meaning to the past. Throughout this study, on the one hand, we will see the different narratives promoted by public administrations and various entities that sought to shape their own discourse, and on the other, the dialectic that would be established between these spaces of memory and the citizenry. In a context of a lack of development of public policies of memory, after the transition to democracy, we will analyse how the configuration of the memory of the war and Franco's repression in Barcelona's public space was conditioned by the action of memorialist associations, the narrative of "national reconciliation" and the model of urban development of the city.

Since the transition, a group of associations of former Republican combatants, former deportees to Nazi camps, political prisoners and relatives of people executed by Franco began to emerge and mark their own commemorative topography. Some of these spaces will serve as a field for a struggle of narratives about the past in which the republican and anti-fascist discourse of these associations will clash with the discourse of "national reconciliation", an ideological and moral discourse that sought to depoliticise the past and dilute the different memories of the conflict in a sort of "happy ending": the transition. On the other hand, we will see how the urban development of the city, linked to the organisation of major events (Olympics, Forum of Cultures), will determine the treatment and location outside the city centre of some of these sites.

**La ciutat que recorda. Memòries de guerra i dictadura a l'espai públic de
Barcelona (1975-2002)**

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ.....	13
1. Genealogia d'un títol o el sentit d'aquesta recerca	13
1.1 Focalitzar i acotar	16
2. Estructura de la tesi.....	22
3. Metodologia i fonts	28
4. Aproximació teòrica	33
4.1 La memòria com a fenomen social i l'obertura de la història: Halbwachs i Benjamin	35
4.2 Estudis i espais de memòria	39
4.3 Contextos.....	43
4.4 Altres debats.....	57
 CAPÍTOL 1 ELS ESPAIS DE MEMÒRIA FRANQUISTES.....	63
1.1 El fossat de Santa Elena del castell de Montjuïc	68
1.2 El monument als “caídos” de l'Avenida del Generalísimo	73
1.3 La Victòria	79
1.4 El monument a José Antonio Primo de Rivera.....	85
 CAPÍTOL 2 ELS DARRERS ANYS DE LES COMMEMORACIONS FRANQUISTES	93
2.1 Recordar la guerra al final de la dictadura	96
2.1.1 Les associacions d'ex-combatents	97
2.1.2 Els dies del franquisme al final de la dictadura.....	99
2.2 <i>En la época de las deserciones y las traiciones</i> . Els dies de la dictadura sense el dictador.	113
2.2.1 Immobilistes i commemoracions franquistes en temps de canvis.....	116
2.2.2 Les commemoracions falangistes i la seva fragmentació	123

CAPÍTOL 3 LA IMPUGNACIÓ DEL RELAT FRANQUISTA	131
3.1 Assalts, desgreuges i subversió dels espais de memòria franquistes	132
3.1.1 Els assalts a la Victòria franquista.....	138
3.2 <i>De les runes que amuntegaven...</i> El restabliment dels monuments	147
3.2.1 (Re) inauguracions oficials i oficioses	157
3.2.2 Les commemoracions.....	160
3.2.3 Un monument per a Francesc Macià.....	164
 CAPÍTOL 4 A QUI RECORDEN ELS CARRERS DE BARCELONA?.....	171
4.1 El nomenclàtor franquista.....	172
4.2 La clau de volta: el Congrés de Cultura Catalana i el moviment veïnal.....	177
4.3 L'Ajuntament de Socias Humbert i la proposta del Congrés de Cultura Catalana	185
4.4 Un nomenclàtor per a la ciutat democràtica	190
4.4.1. La Ponència del Nomenclàtor	197
 CAPÍTOL 5 MEMÒRIES RESISTENTS.....	203
5.1 Flors pel president Companys.....	204
5.1.1 Una memòria vigilada	207
5.2 El fossat de Santa Eulàlia.....	209
5.2.1 L'Amical de Mauthausen i "el país normal"	214
5.2.2 L'Associació Catalana d'Expresos Polítics.....	219
5.3 El fossar de la Pedrera: una terra de ningú	228
5.3.1 Esperant el president Terradellas	234
5.3.2 La constitució de l'APMILC i els homenatges al fossar.....	238
 CAPÍTOL 6 RECONCILIACIÓ NACIONAL I IMPUNITATS MONUMENTALS	247
6.1 Reconciliacions al fossat de Santa Elena	251
6.2 El fossat de Santa Elena en democràcia.....	257
6.3 Companys i Montjuïc: els límits de la reconciliació.....	261
6.3.1 De la nul·litat del judici a Companys a la retirada del Franco a cavall.....	263
6.3.2. Parèntesi: la revisió del consell de guerra de Lluís Companys al Parlament.	269
6.4 Desballestar les ruïnes: la simbologia franquista en democràcia	275

6.4.1 El monument a José Antonio	277
6.4.2 El monument als “caídos”	282
6.4.3. La Victòria.....	285
6.5 Impunitats monumentals.....	288
 CAPÍTOL 7 VETLLAR ELS MORTS: EL FOSSAR DE LA PEDRERA	291
7.1 Un monument per als immolats	291
7.2 Una pedrera de records	296
7.3 El Fossar de la Pedrera: un memorial de memorials.....	306
7.4 Posar el nom a la víctima	312
7.5 Xoc de relats	318
7.6 Tancar el dol	324
 CAPÍTOL 8 TEMPS D’EFEMÈRIDES 1936-1986	329
8.1 (Ir)Reconciliacions del cinquantenari	329
8.1.1. La missa de Reconciliació.....	335
8.1.2. L’altre cinquantè aniversari.....	337
8.2 Al marge del relat dominant: la memòria dels guerrillers	341
8.3 Al marge del relat dominant (II): Recordar els deportats	348
8.4 Al marge del relat dominant (III): La Coordinadora Catalana d’Ex-Combatents de la República i la memòria dels brigadistes	355
8.4.1. David i Goliat.....	357
8.4.2. Arestes en el monument	362
8.5 Recuperar la memòria.....	365
 CAPÍTOL 9 RECORDAR DINS LA BARCELONA OLÍMPICA	369
9.1 Un nom per a l’Estadi Olímpic de Montjuïc.....	373
9.1.2. L’Estadi després dels Jocs Olímpics	381
9.2 El retorn de la República.....	385
9.3 El Camp de la Bota	393
9.3.1. Un monument, tres inscripcions.....	397
9.3.2. Memòries incòmodes per a la modernitat	403

CAPÍTOL 10 DE L'ESGOTAMENT ALS INICIS DEL CANVI	413
10.1 Presoners de l'efemèride.....	418
10.2 Dones que recorden	422
10.2.1 Contra l'oblit de les dones antifranquistes	423
10.2.2 Les Dones del 36.....	431
10.3 Supervivència.....	434
10.4 Canvi de cicle.....	438
10.4.1. Un indicador a l'espai públic: els bombardejos de Barcelona i els refugis antiaeris	443
10.4.2. Buscant el relleu: la declaració del Liceu.....	450
CONCLUSIONS	457
APÈNDIX DOCUMENTAL 1.....	473
APÈNDIX DOCUMENTAL 2.....	535
FONTS CONSULTADES.....	577
AGRAÏMENTS	623

INTRODUCCIÓ

1. Genealogia d'un títol o el sentit d'aquesta recerca

Com moltes coses d'aquesta tesi, el títol no és el que havia de ser. Dit d'una altra manera, aquesta recerca va començar amb un títol i n'ha acabat amb un altre. En un inici era: *Polítiques de memòria a l'espai públic de Barcelona* i finalment és *La ciutat que recorda. Memòries de guerra i dictadura a l'espai públic de Barcelona*. Tampoc hi ha una diferència abismal, però ens serveix d'excusa per introduir-nos al què i al com d'aquest estudi. Com acostuma a passar, moltes idees (i moltes pàgines) es fan i es desfan en la mesura que s'avança. El que tenia sentit al començament ja no ho té al final, i a l'inrevés. Les “polítiques de memòria” desapareixen del títol, per què? En un primer moment ens agafàvem a la descripció que en feia l'historiador Stéphane Michonneau en el seu clàssic estudi sobre la memòria i la identitat a Barcelona:

«De fet, les polítiques de memòria només existeixen en i per el conflicte. El primer [conflicte] oposa la memòria de l'individu i la del grup social al que pertany (...). El segon tipus de conflicte oposa els grups de memòria entre si: en efecte, tots els grups pretenen imposar al conjunt de la societat els seus records particulars. Però només els grups dominants ho aconsegueixen. Tot i que la pretensió de monopoli del record està comunament compartida, l'èxit és rar: suposa estratègies de conquestes i publicitat per atreure's la societat a la seva raó particular. El relat d'aquests incessants conflictes polítics descriu la delimitació d'un passat. Així, la paraula “política” s'agafa en el sentit que li dona Pierre Bordieu de “delimitació d'una frontera social en el conflicte”.»¹

Ens agafàvem a aquest ús que fa Michonneau de Bordieu i el sentit que aquest li donava a la “política”, aquestes estratègies a partir de les quals els col·lectius pretenen atreure la societat cap a una raó en particular.² Així doncs, les polítiques de memòria eren els mecanismes pels quals un grup intenta que els seus records siguin preponderants per sobre dels records dels altres grups —o, dit del revés, també serien els mecanismes pels quals els grups resisteixen als intents dels altres d'imposar-los un record que no és el

¹ MICHONNEAU, Stéphane (2002) *Barcelona: memòria i identitat. Monuments, commemoracions i mites*. Vic: Eumo Editorial, p.17

² La definició de Michonneau s'extreu de BOURDIEU, Pierre (1979) *La distinction: critique sociale du jugement*. París: Minuit, p.505

seu. En tot cas, hi trobem una idea nuclear: el conflicte i la seva gestió. Aquestes nocions s'esqueien perfectament al plantejament inicial d'aquest estudi: com es gestionava el conflicte de memòries a l'espai públic de Barcelona, quines memòries eren preponderants, quines eren minoritàries, com s'ho feien unes per resistir a les altres, quins eren els rastres d'aquestes confrontacions i qui les protagonitzava.

Com és normal, aquesta no és l'única definició existent sobre “polítiques de memòria”, n'hi ha moltes més. En el món dels estudis de la memòria, sobretot en les dues darreres dècades, els conceptes i les definicions han viscut un “boom” extraordinari.³ La politòloga Paloma Aguilar, pionera en aquest camp de recerca a Espanya, n'utilitza una altra:

«Políticas de la memoria son todas aquellas iniciativas de carácter público (no necesariamente político) destinadas a difundir o consolidar una determinada interpretación de algún acontecimiento del pasado de gran relevancia para determinados grupos sociales o políticos, o para el conjunto de un país».⁴

La seva definició no es diferencia molt de la que utilitza Michonneau, tot i que fa més èmfasi en el caràcter públic i hi inclourà, més endavant i de forma explícita, les mesures de “justícia transicional”. Segons Aguilar, les recerques al voltant de la memòria col·lectiva, social o històrica, han tendit a privilegiar l'estudi de les polítiques de la memòria, particularment de les “memòries oficials” —i per “memòries oficials” (o institucionals) entén les que més visibilitat adquireixen a l'espai públic, les que es reflecteixen en els monuments, en les commemoracions, les que s'impulsen a través de les polítiques de memòria. Aquestes memòries acostumen a estar promogudes per governs de diferent nivell o per càmeres legislatives (estatals o sub-estatals), però bé poden haver estat introduïdes en l'agenda política a instàncies d'agrupacions socials o de tipus divers.⁵

L'historiador Ricard Vinyes, no només com a acadèmic, també com a ideòleg del Memorial Democràtic i com comissionat de programes de memòria de l'Ajuntament de Barcelona, coneix de primera mà les polítiques públiques de memòria. Sota la premissa bàsica que la memòria no ha de ser un deure moral, sinó un dret de la ciutadania —i

³ En aquest sentit, és de molta utilitat la sistematització conceptual i l'ampli compendi de definicions recollides per VINYES, Ricard (dir.) (2018) *Diccionario de la memoria colectiva*. Barcelona: Gedisa.

⁴ AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma (2008a) *Políticas de la memoria y memorias de la política*. Madrid: Alianza Editorial, p.53

⁵ *Ibidem*, p.57

que, per tant, l'Estat l'ha de garantir—, defineix la política pública de memòria com la combinació de tres elements: un objectiu, un programa i un instrument. L'objectiu que ell s'havia plantejat a l'hora de definir una política de memòria democràtica era assumir com a patrimoni de la nació tots els esforços, conflictes, lluites i memòries que han fet possible el manteniment dels valors que vertebraven les pautes de convivència democràtica i les manifestacions institucionals que la ciutadania ha construït al seu voltant. El programa eren les actuacions diverses destinades a preservar, estimular i socialitzar aquest patrimoni material i immaterial garantint-ne el seu accés. I l'instrument era la institució específica que té el mandat de complir els objectius, crear i desenvolupar el programa i contribuir al disseny de la política de l'administració en aquesta matèria.⁶

Com es veurà al llarg d'aquesta recerca, diverses associacions vinculades al record de la guerra civil i a la lluita antifranquista demandaren que es desenvolupessin aquest tipus de polítiques públiques (o semblants) ja des d'inicis dels anys 1980. Per tant, semblava confús posar en el títol “polítiques de memòria” quan aquestes, en la seva dimensió pública, eren gairebé inexistents en el període que estudiem. Es van prendre mesures puntuals, però no hi va haver cap tipus de política planificada al darrere per part de cap administració. Aquestes entitats que reclamaven una política pública eren les mateixes que intentaven marcar l'espai públic amb un record particular de la lluita antifranquista. Podíem haver mantingut “polítiques de memòria” al títol remarcant-ne la noció de conflicte, d'estratègia entre grups i col·lectius per aconseguir que el seu record fos hegemònic a l'hora de dotar de significat el seu passat, però tenint present que aquests mateixos grups es queixaven de la inexistència d'aquestes polítiques públiques i en reivindicaven el seu desenvolupament, hem preferit canviar-ho i simplificar-ho. Ara bé, a què ens referim quan, en el seu lloc, escrivim al títol “la ciutat que recorda” i “memòries de guerra i dictadura”?

⁶ VINYES, Ricard (2009) «La memoria del Estado» A: VINYES, Ricard (ed.) *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, p. 59; veure també VINYES, Ricard (2009b) «La memòria com a política pública» A: GUIXÉ, Jordi i INIESTA, Montserrat (ed.) *Políticas públicas de la memoria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic*. Vic: Eumo Editorial – Memorial Democràtic, pp. 19-32.

1.1 Focalitzar i acotar

Dues de les “paraules fetitxe” que s’escolten constantment al llarg d’una recerca doctoral són “focalitzar” i “acotar”. Certament, quan el camp d’estudi és ampli (i el camp d’estudi de la memòria ho és molt) és fàcil desorientar-se i perdre’s pel camí. De memòries n’hi ha de tot tipus i de formes d’abordar-les també, cal focalitzar i acotar. En el títol final ho hem fet i ens referim a les memòries de la guerra civil espanyola i la dictadura franquista. Si no ho fèiem, podríem estar parlant de les memòries diverses que conviuen a l’espai públic de la ciutat o, com diria Andreas Huyssen, que conviuen com en un palimpsest urbà.⁷ De fet, en un inici, aquesta era la intenció: veure com es relacionaven les diferents memòries, quines tenien més pes i perquè, qui les promovia, com es commemoraven, etc. I en això es va quedar, en una intenció. Vam adonar-nos que primer valia la pena endinsar-nos i aprofundir en una de concreta, seguir-li el rastre, investigar-ne les característiques i l’evolució, i ja m’és endavant, en una fase ulterior — tal com s’apunta en les conclusions d’aquesta tesi— treballar en els necessaris estudis comparatius. Aleshores, com s’aborda l’estudi de les memòries de la guerra civil i del franquisme en aquesta tesi?

La present recerca tracta d’analitzar i estudiar els processos socials i polítics endegats al voltant de les representacions de la guerra civil i la repressió franquista que es troben a l’espai públic de la ciutat de Barcelona, ja sigui en forma de monuments memorials, noms de carrer o diades commemoratives. En el decurs d’aquests processos, diferents agents, d’acord amb la seva ideologia o interès polític, han competit per dotar d’un sentit concret al passat mitjançant la semantització d’aquests espais. Al llarg d’aquest estudi, per una banda, veurem els diferents relats impulsats des de les administracions públiques i des de diverses entitats que buscaven encabir-hi el seu propi discurs, i per l’altra, la dialèctica que s’establirà entre aquestes representacions del passat i la ciutadania.

La sociòloga Elizabeth Jelin diu que tot estudi de memòria ha d’encarar els següents eixos: el subjecte que recorda i oblida; els continguts, és a dir, què es recorda i què

⁷ HUYSEN, Andreas (2003) *Present Pasts: Urban palimpsests and politics of memory*. Stanford University Press.

s'oblida; i el quan i el com es recorda.⁸ Així doncs, seguint el seu criteri, explicarem com hem aplicat els esmentats eixos en aquesta recerca:

A) Els subjectes

Paloma Aguilar aprofundeix en els “agents” que participen en les polítiques de memòria, diferenciant-ne els “emissors” i els “receptors”. Els emissors serien aquells que acostumen a tenir accés a mitjans de difusió més amplis per propagar les seves interpretacions del passat (autoritats públiques, líders d'opinió, institucions, partits...) i els receptors o “audiències” els que les entomen, tenint present sempre que no són subjectes passius, sinó individus que disposen de les seves pròpies memòries, les quals interactuen amb les que es projecten des d'altres àmbits i poden modificar-se amb el pas del temps. En la nostra recerca es podran distingir diferents agents, però hem parat sobretot atenció sobre dos grans focus, per una banda el focus públic-administratiu, i per l'altra el focus associatiu. La dialèctica que ambdós establiran amb els espais de memòria analitzats serà la que els hi proporcionarà sentit i continuïtat en el temps.

En el pla públic-administratiu ens trobem amb les institucions i òrgans que formen part de l'administració pública que, en els seus diferents nivells i escales, organitzen commemoracions, fixen dates a celebrar en el calendari oficial i creen llocs de memòria a l'espai públic de la ciutat. Com veurem més endavant, quan parlem del període dictatorial, ens referirem especialment al rol que desenvolupen l'ajuntament de la ciutat, la diputació de Barcelona, el govern civil i la capitania militar. D'altra banda, en el període democràtic, és evident que el seu rol no serà el mateix, ni en les formes ni en el fons, i a més, entraran en escena noves institucions, com el govern de la Generalitat i el Parlament de Catalunya. Així mateix, quan parlem del pla associatiu, ens referim a les associacions i entitats de tot tipus que actuaran de forma pública a l'espai urbà, ja sigui participant en les commemoracions (col·laborant o protestant), reivindicant-ne de noves, organitzant actes d'homenatge, establint una dialèctica continuada amb els espais de memòria de la ciutat, rebutjant-los o fent-se'ls seus, marcant-ne de nous i promovent monuments, memorials i canvis de nom de carrer.

Durant la dictadura, varies associacions d'ex-combatents franquistes (la Hermandad de Alféreces Provisionales, la Hermandad de Excombatientes de la Cruzada, de la División

⁸ JELIN, Elizabeth (2012) *Los Trabajos de la memoria*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, pp. 51-70

Azul, Excautivos...) tindran un protagonisme important en les commemoracions del règim vinculades a la memòria de la guerra, protagonisme que s'accentuarà encara més quan, durant la transició, les administracions públiques deixin d'organitzar-les. D'altra banda, amb la mort de Franco comença un procés de creació i legalització d'entitats que, d'entre els seus objectius i línies de treball, es troba la d'aconseguir mesures de reparació per a les persones que van ser represaliades pel feixisme a Espanya i a Europa, la de divulgar i fer conèixer el record del seu combat, la de donar-li un sentit a la seva lluita en el passat. Actualment, ens referim a aquest tipus d'entitats com a "associacions memorialistes", un neologisme que es difon entrada la dècada del 2000 per adreçar-se a les entitats vinculades al moviment de recuperació de la memòria històrica.⁹ Tot i que aquesta denominació no es feia servir en el període que tractem (però sí l'expressió de "recuperar la memòria històrica"), la utilitzarem indistintament, doncs seran algunes d'aquestes mateixes organitzacions històriques les que, més endavant, esdevindran el pal de paller d'aquest moviment memorialista a Catalunya (Associació Catalana d'Expresos Polítics, Amical de Mauthausen, Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya, etc.).

B) Els continguts

Aquest és un estudi sobre com es plasma el conflicte de memòries a l'espai públic de la ciutat, de qui el protagonitza, de com es gestiona, com evoluciona i de quin sentit se li vol donar al passat. Ens referim a les memòries col·lectives de la guerra civil, i per memòria col·lectiva volem dir el relat o la imatge del passat compartida per un col·lectiu, construïda a partir de memòries individuals i d'informació acumulada a través de diferents canals. També és un estudi sobre les memòries col·lectives de l'antifeixisme i l'antifranquisme en la mesura que, alguns dels col·lectius que aquí s'estudien, no només estaran vinculats al record de la guerra civil, sinó també al combat contra el feixisme en la Segona Guerra Mundial, la supervivència als camps nazis i la lluita guerrillera de la postguerra espanyola. No es tracta tampoc de fer una història d'aquests col·lectius, sinó de la relació que mantindran amb els diferents llocs de la ciutat on volen recordar i commemorar el passat.

⁹ Veure GÁLVEZ BIESCA, Sergio (2006) «El proceso de recuperación de la "memoria histórica" en España: Una aproximación a los movimientos sociales por la memoria» A: *International Journal of Iberian Studies*, Volum 19 n°1; PEINADO, Arturo (2006) «El movimiento social por la recuperación de la memoria histórica» A: *Hispania Nova*, núm.6

Algunes d'aquestes memòries col·lectives arribaran a ser institucionals en la mesura que administracions o altres organismes públics les adoptin i les impulsin, i algunes d'elles arribaran a ser dominants i oficials quan ocupin un espai privilegiat en l'esfera pública —però fins i tot durant el franquisme, dins les files de la dictadura, a banda del reconeixement en comú cap a la figura de Franco com a general victoriós, hi haurà diverses memòries confrontades (com es veurà, les associacions que organitzaven les commemoracions franquistes als darrers anys del règim marcaven distàncies del relat de les autoritats).¹⁰ En el període democràtic, la topografia memorial urbana de Barcelona es veurà fortament condicionada per una tensió permanent entre diferents relats, especialment, entre el que fa referència a la reconciliació nacional per una banda, i el relat antifeixista i antifranquista militant per l'altra. Al marge, tenim també la perdurabilitat de les “ruïnes commemoratives” del franquisme a l'espai públic.

La relació que mantenen aquests col·lectius amb els espais de memòria és el que, al cap i a la fi, determina que un espai sigui un espai de memòria. Aquesta relació evolucionarà, com també evolucionaran els espais i els col·lectius que els hi donen vida. La plasmació de la memòria en un espai físic comportarà diferents conflictes derivats, tant de la cerca de l'hegemonia sobre el passat com per de les pròpies dificultats de transmetre el “trauma” a través d'un dispositiu concret. Com es crea un espai commemoratiu? Com l'afecten la disparitat de relats sobre el passat? És efectiu per transmetre un relat sobre el passat a algú que no l'ha viscut? Es tracta també de descriure una de les diverses formes —les commemoracions als espais de memòria— amb les quals s'intenta donar un significat a un passat violent, un camp en el que les relacions entre la història i la memòria són constants, el que, en certa forma, l'historiador Jay Winter denomina “rememoració històrica”.¹¹

¹⁰ Des dels inicis, com va documentar Zira Box i com veurem més endavant, hi haurien confrontacions entre els diferents sectors que recolzaren el cop d'Estat per com s'havia de codificar la simbologia i els rituals del *Nuevo Estado*. Veure BOX, Zira (2010) *España, año cero. La construcción simbólica del franquismo*. Madrid: Alianza., pp. 47-118. Un exemple clar es pot llegir en el dietari del prevere sempre fidel i elogiós cap a la figura de Franco, Salvador Nonell Bru, l'impulsor de la Germandat del Terç de Requetés de la Mare de Déu de Montserrat, quan marca distàncies de les commemoracions dels “caïdos” falangistes o evita que els carlistes morts a la guerra siguin enterrats al Valle de los Caídos per reinhumar-los a Montserrat. Veure NONELL BRU, Salvador (2000) *Diario de Amor y de Paz. Historia de la Hermandad del Tercio de Requetés de Ntra. Sra. de Montserrat (1939-2000)*. Barcelona: s.n.

¹¹ WINTER, Jay (2008) «Historical Remembrance in the Twenty-First Century» A: *The Annals of the American Academy*, núm. 617; del mateix autor, veure també WINTER, Jay (2010) «Sites of Memory» A: RADSTONE, Susannah i SCHWARZ, Bill (eds.) *Memory. Histories, Theories, Debates*. Nova York: Fordham University Press; i WINTER, Jay i SIVAN, Emmanuel (1999) *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press

C) El quan

Durant la dictadura van aixecar-se tota una sèrie d'espais commemoratius on s'hi celebraven festivitats i homenatges que recordaven la guerra civil. En la transició, aquests espais seran contestats i aquests homenatges aniran desapareixent de forma gradual, mentre que bona part del patrimoni perdurará. Per explicar com, ja en democràcia, es va actuar sobre aquests espais de memòria, era precis anar fins als inicis de la dictadura per descriure com es van crear i quina va ser la seva posterior evolució. La temporalitat dels espais ha primat en l'ordre cronològic d'aquest estudi. Tanmateix, ja en democràcia, ens hem focalitzat en el període previ a l'*Homenatge a les persones represaliades pel franquisme*, organitzat per l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics del Franquisme al Gran Teatre del Liceu l'any 2002. No entrarem a analitzar els espais creats a partir d'aquest moment, doncs creiem que és un dels esdeveniments que marca els inicis d'una etapa diferent. No deixa de ser una frontera convencional, però ens semblava un punt d'inflexió, una fita simbòlica que indica un canvi de conjuntura, tant pel que fa a la represa que viuen les associacions memorialistes catalanes com per la demanda de creació d'un Memorial Democràtic (una reivindicació que traslladarà de forma permanent el debat sobre la memòria al pla parlamentari, esdevenint en una qüestió recurrent en l'agenda política i mediàtica catalana). Tot i tenir com a límit temporal el 2002, no treu que, per explicar l'evolució dels espais que es van crear prèviament, en alguns casos hàgim hagut d'arribar gairebé a l'actualitat per donar una visió global d'aquests llocs.

D) El com

Dels espais commemoratius estudiats i els criteris que hem utilitzat per seleccionar-los, en parlarem a l'apartat metodològic, però abans, caldria desgranar un altre concepte, el marc on trobem aquests llocs: l'espai públic. Què volem dir quan ens hi referim? No és tampoc un concepte consensuat, és més, arrossega diferents tendències de pensament i molt debat al seu voltant.¹² L'urbanista Jordi Borja explica que la concepció d'espai públic és moderna i està vinculada al desenvolupament de la societat industrial i capitalista. Hi distingeix dues accepcions diferents, una de física i una altra de

¹² Veure una introducció a RICART, Núria i REMESAR, Antoni (2013) «Reflexiones sobre el espacio público» A: *On the w@terfront*, núm. 23, revista online: <https://revistes.ub.edu/index.php/waterfront/index>

politicocultural.¹³ L'accepció física comença a utilitzar-se a la segona meitat del s. XIX, quan els cadastres fixen la parcel·lació privada de la ciutat i la legislació urbanística ha de fixar i preservar els espais per als usos col·lectius (o les reserves de sòl). La noció s'utilitza per referir-se a places, parcs, zones verdes i espais "monumentalitzats" que es diferencien de l'espai circulatori. D'altra banda hi trobem el sentit politicocultural, un espai públic que té com a precedent l'antiga "àgora" i que l'entén com a certs llocs on es manifesta la vida comunitària amb una intensitat especial. Vincula el concepte d'espai públic al d'espai democràtic, l'espai on la societat es representa a ella mateixa, el de la convivència de gentes diferents, però iguals en drets i deures, és a dir, l'espai de la ciutadania.¹⁴

D'altra banda, segons explica l'antropòleg Manuel Delgado, si bé la idea d'espai públic s'havia mantingut en el camp de les discussions teòriques en filosofia política sense associar-la necessàriament a una extensió física concreta, és en les darreres tres dècades quan s'ha incorporat com un ingredient bàsic a la presentació de plans urbanístics i a les proclamacions governamentals de temàtica ciutadana.¹⁵ Delgado descriu com la noció d'espai públic ha passat a concebre's com la realització d'un valor ideològic, un lloc en el que es materialitzen diverses categories abstractes com democràcia, ciutadania, convivència, civisme, consens i altres valors polítics avui centrals, un lloc del qual s'expulsa o se li nega l'accés a qualsevol que no sigui capaç de mostrar les pautes de conducta de la classe mitjana. Per Delgado, el sentit ideal de l'espai públic apareix avui al servei de la reapropiació capitalista de la ciutat. I ho fa a través del que ell anomena "ciutadanisme", un discurs que intenta harmonitzar l'explotació capitalista de la ciutat amb la suficient estabilitat i "pau social" com perquè els seus efectes negatius quedin

¹³ BORJA, Jordi (2009) «Espai públic i memòria democràtica» A: GUIXÉ, Jordi i INIESTA, Montserrat (ed.) *Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Eumo Editorial – Memorial Democràtic, pp. 77-96

¹⁴ Per explicar aquest sentit politicocultural del concepte, el sociòleg Richard Sennet distingeix tres escoles de pensament que han provat de descriure l'espai públic, abans però, fa una prosaica definició del que significa per a ell: l'espai públic és el lloc on es troben dos desconeguts. La diferència entre públic i privat, rau en la quantitat de coneixement que una persona o un grup té sobre els altres. En l'àmbit privat normalment coneixem els altres força bé i de prop, mentre que en l'àmbit públic el coneixement incomplet s'adiu amb l'anonimat. La primera de les tres escoles que identifica és la d'Hannah Arendt, especialment, partint de l'obra *La condició humana*. La segona escola és la de Jürgen Habermas, especialment, partint de l'obra *Coneixement i interès*. I la tercera és "l'escola performativa", en la que hi participa el mateix Sennet, junt amb l'antropòleg Clifford Geertz o el sociòleg Erving Goffman. Veure SENNET, Richard (2014) *L'espai públic. Un sistema obert, un procés inacabat*. Barcelona: Arcàdia, pp.11-18; ARENDT, Hannah (2009) *La condició humana*. Barcelona: Empúries; HABERMAS, Jürgen *et alii* (1996) *Coneixement i interès: la filosofia en la crisi de la humanitat europea*. València: Publicacions de la Universitat de València.

¹⁵ DELGADO, Manuel (2015 [2011]) *El espacio público como ideología*. Madrid: Los libros de la Catarata, p. 25-37

neutralitzats. Prescindint de qualsevol referència a la classe social, en tot moment es remet a una difusa comunitat d'individus units no pels seus interessos, sinó pels seus judicis morals de condemna o aprovació. La noció d'espai públic funcionaria com un mecanisme a través del qual la classe dominant aconseguiria no evidenciar les contradiccions que la sostenen, alhora que obtingués l'aprovació de la classe dominada al valer-se d'un instrument —el sistema polític— capaç de convèncer els dominats de la seva neutralitat.¹⁶

Per aquest motiu, per defugir del discurs “ciutadanista”, quan ens referim a l'espai públic en aquesta recerca ho farem en el seu sentit d'espai urbà, el que s'utilitza per designar els espais oberts i accessibles d'una ciutat, articulats per la seva mobilitat, sense cap èmfasi en especial, on tenen lloc les reunions i les trobades urbanes, espais on es registren intercanvis generalitzats i constants d'informació.

2. Estructura de la tesi

Aquesta tesi es divideix en deu capítols i, per començar, per conèixer els espais de memòria que la dictadura va aixecar a Barcelona per recordar la guerra civil i les commemoracions que s'hi feien, en el primer capítol (“Els espais de memòria franquistes”) es fa una breu anàlisi de com, un cop es van instituir les noves autoritats franquistes, van actuar sobre l'espai públic de la ciutat. S'analitzen, en general, els principals espais de memòria que el règim va utilitzar per commemorar la guerra civil i s'estudien, en particular, com es van aixecar els quatre llocs que van requerir la construcció d'un monument i que continuarien sent escenaris de rememoració col·lectiva als anys setanta: el fossat de Santa Elena del castell de Montjuïc (1940), la plaça i el monument de la Victòria (1940), el monument als “caïdos” (1952) i el monument a José Antonio Primo de Rivera (1964). En el segon capítol (“Els darrers anys de les commemoracions franquistes”) es descriurà la situació de les commemoracions oficials que recordaven la guerra civil al final de la dictadura i a la transició. S'analitzarà, per una banda, com s'organitzaven els actes d'aquestes diades als anys setanta, abans de la mort de Franco, i per l'altra, com es van organitzar posteriorment fins gairebé la seva desaparició de l'espai públic. Entre 1970 i 1975,

¹⁶ *Ibidem*.

veurem com, durant aquestes celebracions, hi conviuen dos discursos molt marcats: el que es desprèn de les autoritats, emfasitzant la pau aconseguida per Franco i la modernització del país; i el que es desprèn de les associacions d'ex-combatents associades al "búnquer", que aprofitaven aquestes celebracions per reivindicar-se, apel·lar a la "puresa" de la seva causa durant la guerra i criticar l'establishment franquista d'aleshores. Després de la mort de Franco, en la mesura que les administracions públiques deixin d'organitzar paulatinament les commemoracions, seran aquestes associacions les que prendran el relleu, utilitzant-les com altaveus per oposar-se al reformisme governamental i amenaçar els partits i organitzacions democràtiques. Tanmateix, aquestes commemoracions es convertiran en un mirall on es reflectirà la progressiva fragmentació de l'ultra-dreta extra-parlamentària.

Un cop analitzada quina era la situació en què es trobaven les commemoracions relatives a la guerra i els llocs de memòria on se celebraven, el següent pas era analitzar en el capítol 3 ("La impugnació del relat franquista") com es va plantar cara al relat franquista a l'espai públic, i es farà resseguint dues línies d'actuació. La primera, els assalts i els intents de subvertir simbòlicament els llocs de memòria de la dictadura als anys setanta (en concret, el monument dels "caídos" i la Victòria). Es descriuran les reaccions franquistes, els "actos de desagravio" davant dels atacs, i les accions de l'oposició democràtica en les manifestacions i mobilitzacions de la transició. I la segona, les campanyes per recuperar els espais de memòria i monuments que les autoritats franquistes havien enretirat de l'espai públic als inicis de la dictadura. Es descriuran les reivindicacions i el procés de reposició al carrer dels monuments al Dr. Robert, Rafael Casanova, Francesc Layret i Pau Claris, les commemoracions relacionades i la campanya per erigir un nou monument a Francesc Macià.

El relat franquista de la guerra civil es traduirà en forma d'homenatge a l'espai públic de Barcelona a través també del nomenclàtor dels carrers de la ciutat. De la mateixa forma que els monuments, la ciutadania l'impugnarà durant la transició, per tant, en el capítol quart ("A qui recorden els carrers de Barcelona?"), tractarem l'evolució dels noms de carrer de la ciutat des de l'entrada de les tropes franquistes fins la creació de la Ponència del nomenclàtor en el primer ajuntament democràtic. S'analitzaran les accions de les autoritats franquistes per erradicar la memòria republicana dels noms de carrer i la configuració d'un nou nomenclàtor basat en els models d'exemplaritat i honorabilitat de la dictadura i del seu imaginari de la nació espanyola. Després de la mort de Franco

es veuran les iniciatives ciutadanes, organitzades per les associacions veïnals i el Congrés de Cultura Catalana, per retornar als carrers els noms anteriors a la dictadura i quines seran les respostes per part del consistori barceloní. Amb l'arribada de l'ajuntament democràtic es produirà la primera reforma important, amb els canvis de nom en bloc i amb la creació de la Ponència del nomenclàtor, l'òrgan municipal que, tot i les dificultats amb les que es trobarà, establirà les bases per un nou funcionament a l'hora de canviar el nom o batejar nous carrers.

Però, més enllà del relat franquista de la guerra i de la seva contestació, que passa amb les memòries republicanes de la guerra i de l'antifranquisme que havien estat expulsades de l'espai urbà per la dictadura? Entre els anys 1976 i 1977, surt a la llum una topografia de la memòria relacionada amb les víctimes del franquisme en general, i amb l'execució del president Companys en particular. La memòria del president afusellat serà un aglutinador de l'oposició democràtica, la qual organitzarà actes i homenatges en el seu honor davant de la seva tomba, al cementiri de Montjuïc, i en d'altres espais de la ciutat el 15 d'octubre. Aquesta qüestió serà tractada en el cinquè capítol ("Memòries resistents"), en el qual s'estudiarà també com, d'altra banda, sorgeixen nous agents, associacions com l'Amical de Mauthausen o l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics i Socials, preocupats per la memòria de la resistència antifeixista, que duren a terme homenatges al fossat de Santa Eulàlia, al castell de Montjuïc, lloc on fou afusellat Companys. Aquestes entitats viuran un llarg procés fins a ser legalitzades, com també va ser el cas de l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat de Catalunya, que reunia els familiars de les persones executades al Camp de la Bota amb la pretensió de dignificar la fossa comuna del cementiri de Montjuïc, on estaven enterrades. El Fossar de la Pedrera es convertirà en el centre de les seves reivindicacions, malgrat aquestes no seran sempre escoltades per part de les noves institucions democràtiques, especialment, per la Generalitat restaurada.

Des de la transició, l'espai públic esdevindrà un lloc més per a l'escenificació de la reconciliació nacional, la qual es convertirà en un relat ideològic i moral que afectarà la forma amb què s'actuarà sobre el patrimoni llegat per la dictadura. En el sisè capítol ("Reconciliació nacional i impunitats monumentals") veurem de quina forma aquest relat va afectar als espais de memòria franquista. En primer lloc s'analitzarà el gest de Josep Tarradellas al fossat de Santa Elena el 1977 i la reacció que va tenir l'Associació de Mutilats i Vídues de Guerra. Es parlarà atenció a l'evolució d'aquest espai, cuidat per

les diferents associacions d'amics del castell, les misses que s'hi organitzaven i les intervencions sobre el monument franquista. Veurem com l'ombra de l'afusellament de Lluís Companys al castell de Montjuïc tensarà les costures institucionals de la reconciliació i com la reivindicació de la seva memòria es plasmarà en la petició de la retirada de l'estàtua de Franco a cavall, per una banda, i les demandes per la nul·litat del seu consell de guerra per l'altra. Així mateix, s'analitzarà la pervivència de la simbologia franquista a l'espai públic i les actuacions que es duran a terme, seguint de prop els casos del monument a José Antonio, el monument als "caídos" i l'estàtua de la Victòria fins la seva retirada del carrer.

Si bé en els primers capítols es veurà el rol que tenia la figura del "caído" per la dictadura a través de les seves expressions a l'espai públic, caldrà estudiar quin és el tractament que tindran les víctimes de la repressió franquista en democràcia i com s'intervé memorialment per fer públic el seu record. En el setè capítol ("Vetllar els morts") estudiarem la transformació del Fossar de la Pedrera del cementiri de Montjuïc en un espai memorial. S'analitzaran els obstacles amb que es va topar l'entitat impulsora de la seva dignificació, l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya, i les relacions que va mantenir amb l'administració municipal i autonòmica a l'hora d'instal·lar el monument que havien promogut. Ens endinsarem en el projecte de remodelació del fossar dirigit per l'arquitecta Beth Galí i els diferents espais memorials que el componen (les columnes, l'esplanada i la zona on es conserven les làpides i diferents memorials, la tomba del president Companys...). Alhora, tractarem els diferents conflictes de memòria que s'han donat —i es donen— en el Fossar: des del xoc de relats (els diferents intents de l'administració per imprimir-hi un missatge moral de "reconciliació nacional" i la defensa del significat antifrquista de l'espai que mantenen les diferents associacions que s'hi reuneixen), la convivència i la competència de memòries diferents en un mateix espai, les varies intervencions que s'hi han fet al llarg del temps, passant per les complexitats de traduir el trauma de la guerra a una intervenció arquitectònica o els problemes derivats de la gestió d'aquest emplaçament i els seus usos.

Diferents administracions participaran del relat de la "reconciliació nacional" durant la celebració del cinquantenari de la guerra civil, ja sigui amb comunicats oficials, misses o discursos. Així mateix, veurem una posició plural dins del món associatiu respecte aquest relat, amb entitats com l'Associació d'Aviadors de la República o l'Agrupació de

Supervivents de la Lleva del Biberó – 41, les quals també el defensaran. On hi haurà més unanimitat no és tant en el missatge moral vinculat a aquest relat sinó en la crítica per la seva manca de substanciació, en la manca de mesures reparatòries, tant materials com simbòliques, que havia d'acompanyar la reconciliació. La situació de diverses associacions les portarà a organitzar-se i reclamar obertament una política pública de memòria, una reclamació que no tindrà resposta. En el vuitè capítol (“Temps d’efemèrides, 1936-1986”) veurem com aquesta pugna de relats, entre la reconciliació i la reivindicació de l’antifeixisme, condicionarà les celebracions paral·leles del cinquantè aniversari de la guerra i marcarà també les intervencions d’entitats com l’Associació d’Antics Guerrillers Espanyols a França a l’hora de resignificar el monument dedicat als Voluntaris catalans a la Gran Guerra, com l’Amical de Mauthausen a l’hora de reivindicar el monument als deportats barcelonins morts als camps nazis, o la Coordinadora Catalana d’Ex-combatents per la República en la seva contribució en el cinquantè aniversari del comiat dels brigadistes i el monument dedicat a la seva memòria, David i Goliat.

La reordenació urbana de la ciutat va condicionar la ubicació del monument David i Goliat a la Rambla del Carmel i també la reposició de la República a l’aleshores plaça de Lluçmajor. En el novè capítol (“Recordar dins la Barcelona olímpica”) analitzarem, per tant, com l’evolució urbanística vinculada a la realització de grans esdeveniments internacionals, com van ser les olimpíades, va relegar la memòria de la República, de la guerra i la dictadura a un pla totalment secundari. Per una banda, veurem les campanyes i discussions que va suscitar la voluntat de posar el nom de Lluís Companys a l’Estadi Olímpic de Montjuïc. Així mateix, veurem com, degut al creixement urbà, va créixer el temor de desaparició de tot rastre del Camp de la Bota, cosa que farà empènyer les entitats agrupades en la Coordinadora Catalana d’Ex-combatents per la República a demandar una marcació d’aquell espai com a lloc d’afusellaments durant la dictadura. El resultat, el monument Fraternitat, serà una decepció pel moviment associatiu per diferents motius, entre ells, per com el relat de la reconciliació nacional n’havia condicionat el seu missatge. La memòria de les execucions del Camp de la Bota estarà vinculada a la del barraquisme, dues memòries incòmodes en la construcció d’una imatge moderna de la ciutat, dues memòries que seran bandejades —sobretot durant la celebració del Fòrum de les Cultures al 2004—, però que quedaran finalment impreses a l’espai públic després d’un llarg camí de reivindicacions populars.

A la dècada dels noranta el moviment associatiu vinculat als espais commemoratius de la guerra i la dictadura haurà de fer mans i mànigues per no desaparèixer. La progressiva desaparició de la generació que va viure els fets, les limitacions físiques cada vegada més grans dels seus protagonistes i els problemes econòmics, empenyeran a les entitats d'ex-presos polítics i antics guerrillers a plantejar-se noves estratègies per sobreviure i continuar amb les seves tasques. Les dificultats, aparentment, passaran a un segon pla en la celebració d'efemèrides, quan reben més atenció mediàtica i política (com en el 50è aniversari de la fi de la Segona Guerra Mundial el 1995 o el 60è aniversari de la creació de les Brigades Internacionals el 1996), però els problemes persistiran un cop hagin passat. Això no traurà que naixin noves entitats, com l'Associació d'Amics de les Brigades Internacionals de Catalunya, que tindrà cura de les commemoracions al voltant del monument David i Goliat, o com Les Dones del 36, l'única entitat formada només per dones que van viure la guerra i la lluita antifranquista, que transmetran la memòria en perspectiva de gènere i evidenciaran la mancança de llocs commemoratius a l'espai públic de la ciutat. En el desè capítol ("De l'esgotament als inicis del canvi") veurem que aquestes entitats viuen aquesta situació i com, entre 1998 i 2002, es viurà el canvi de cicle polític, social i cultural, que donarà pas al "moviment per a la recuperació de la memòria històrica" dels anys 2000. Aquest canvi el podrem percebre també a través de l'espai públic, dos dels seus símptomes seran el creixement del nombre d'entitats dedicades a la transmissió de la memòria i la importància que, de cop, anirà prenent la memòria dels bombardejos i els seus rastres. Amb la presència de bona part de les associacions històriques, els ex-presos polítics del franquisme organitzaran l'Homenatge a les persones represaliades del franquisme, a l'abril de 2002 al Gran Teatre del Liceu, en el qual es reivindicarà la creació d'una nova institució que vehiculi les polítiques de memòria. La pugna de relats que s'havia viscut a l'espai públic es traslladarà al debat parlamentari i mediàtic de forma continuada entrant ja en una nova fase.

La tesi finalitza amb dos apèndixs documentals seguits del corresponent apartat de fonts i bibliografia consultada. En el primer apèndix hem fet una selecció de documents que hem trobat d'interès reproduir, ja sigui per tractar-se de documentació inèdita que es comenta al llarg d'aquest estudi, com per tractar-se de documents que ajuden a il·lustrar els continguts dels diferents capítols de la tesi. En el segon apèndix hem reproduït fragments de les entrevistes dutes a terme al llarg d'aquesta recerca. Són fragments

seleccionats en funció de les qüestions plantejades en aquest estudi (els testimonis recollits són més extensius i amb una varietat temàtica diversa). Els fragments s'han editat per millorar-ne la lectura, però hem optat per no corregir errors o interpretacions discutibles dels entrevistats per tal de respectar al màxim el seu testimoni. Finalment, trobem l'apartat de fonts consultades, on es llisten els arxius i biblioteques, les fonts hemerogràfiques, les dades de les persones entrevistades, la bibliografia i els diferents portals web que s'han treballat al llarg de la tesi.

3. Metodologia i fonts

Com hem comentat anteriorment, aquesta recerca està enfocada cap a l'espai públic de la ciutat, cap els espais commemoratius que s'hi troben i la relació que mantenen amb diferents col·lectius. Quins són doncs aquests espais commemoratius?

Els espais commemoratius que tractem estan vinculats a la figura del monument. Com explica James E. Young, tot monument és un memorial, però no tot memorial té perquè ser només un monument (pot ser una diada, un llibre, una placa, un jardí, etc.).¹⁷ En tot cas, nosaltres ens centrem, especialment, en els memorials que són monuments, tot i que també tractem la qüestió dels noms de carrers o d'algun edifici. La definició que fa de monument la historiadora de l'urbanisme i l'arquitectura, Françoise Choay, ja ens remarca la seva funció original de recordatori:

«[...] el sentido general del término es aquel del latín *monumentum*, a su vez deriva de *monere* (avisar, recordar), aquello que interpela a la memoria. La naturaleza afectiva de su vocación es esencial: no se trata de constatar cosa alguna ni, tampoco, de entregar una información neutra sino de suscitar, con la emoción, una memoria viva. En este primer sentido, el término monumento denomina a todo un artefacto edificado por una comunidad de individuos para acordarse o para recordar a otras generaciones determinados eventos, sacrificios, ritos o creencias.»¹⁸

Tanmateix, Choay explica com el sentit commemoratiu del monument es va anar perdent progressivament en les societats occidentals, sobretot, per dues raons. La

¹⁷ Veure el clàssic YOUNG, James E. (1993) *The texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press. Veure també un article dedicat a les limitacions dels monuments com a espais de memòria i la resposta que suposen els contra-monuments que es comenten més avall, a YOUNG, James (2000) «Cuando las piedras hablan» A: *Puentes*, núm. 1, pp. 80-93

¹⁸ CHOAY, Françoise (2007) *Alegoría del patrimonio*. Barcelona: Gustavo Gili, p.12

primera, arran del creixent pes que va adquirir el concepte d'art des del Renaixement. I la segona, pel desenvolupament i perfeccionament d'altres canals per on transmetre la memòria, com l'escriptura o la imatge. La historiadora francesa diferencia dos tipus de monument, el monument tradicional i el monument històric. El primer és una creació deliberada i el segon no es crea amb vocació monumental sinó que és amb el temps que l'adquireix perquè se'l dota d'una dimensió testimonial i commemorativa d'un moment històric.

Tot i que Choay preveia la fi del monument de creació deliberada, arquitectes com Valentina Rozas ho posen en dubte: «No solo se ha mantenido el monumento tradicional, sino que ha adquirido un desarrollo global a través de los memoriales».¹⁹ Aquest desenvolupament a què fa referència és degut als diferents tipus d'espais memorials que han superat les premisses del monument tradicional, entre els quals, els que ella denomina com a memorials vius (els què a més de commemorar, tenen una utilitat pública: parcs, centres comunitaris, biblioteques, etc.), els contra-monuments (centrats no en el monument, sinó en la relació que manté amb l'observador i el procés social que l'envolta) o els memorials arqueològics (associats, generalment, als llocs on van succeir esdeveniments històrics). Tot i així, creu que hi ha debilitats i dubtes sobre el paper del monument que es mantenen. Com explica Beatriz Sarlo, la ciutat té el potencial de consumir les intervencions que cerquen inscriure's en ella com a monument. La vida quotidiana preval sobre la memòria, excepte quan altres institucions (l'escola, els mitjans, els partits...) restitueixen la memòria als espais que havien perdut la capacitat d'evocar-la. És per aquest motiu que:

«[...] el monumento necesita una masa de discursos que lo sostengan, no para asegurar su conservación material, sino su conservación simbólica. De lo contrario, la distracción que produce la costumbre y la saturación de mensajes dispares compiten con el uso preestablecido y programático, pese a la densidad de valores históricos, ideológicos y éticos que hayan estado presentes en la etapa constructiva o de restauración.»²⁰

Diferents estudis han abordat l'anàlisi dels monuments erigits a Barcelona en l'etapa franquista i democràtica duent a terme un exercici d'identificació i documentació. Les

¹⁹ ROZAS, Valentina (2016) «Impugnación del monumetno tradicional: cuatro críticas aplicadas a Santiago y Buenos Aires» A: GUIXÉ, Jordi (ed.) *Past and Power...*, p. 448

²⁰ SARLO, Beatriz (2009) «Vocación de memoria. Ciudad y museo» A: VINYES, Ricard (ed.) *El Estado y la memoria...*, pp. 508-509.

recerques dels periodistes Jaume Fabre i Josep M. Huertas són les més conegudes, tant per la seva exhaustivitat com per la seva qualitat.²¹ Es tracta d'una obra de caràcter enciclopèdic on hi pot aparèixer des de l'efímera creu dels caiguts de l'Hospital de Sant Pau de 1939 fins una font del Passeig de Gràcia construïda el 1952. El criteri que se segueix és el de la totalitat: identificar i catalogar l'art públic de Barcelona. Així mateix, també destaquen els estudis de la historiadora de l'art Judit Subirachs, els quals acoten el camp de treball centrant l'anàlisi en les obres de marcat caràcter commemoratiu, descartant les peces escultòriques amb funcions purament ornamentals o simbòliques, deixant de banda les que no tenen com a finalitat perpetuar el record d'un personatge o d'un esdeveniment històric.²²

Aquesta no és una recerca d'art públic, sinó una història social i política de les relacions entre diferents col·lectius amb els espais commemoratius que evoquen el record de la guerra i la postguerra, i la seva significació ideològica. Per tant, per aconseguir aquest objectiu, hem cregut convenient delimitar els espais de memòria que es troben a l'espai públic per focalitzar-nos en determinats casos que reunissin les següents condicions: que fossin espais vinculats al record de la guerra i la postguerra; que s'hi aixequés un monument i al seu voltant s'hi celebrassin actes commemoratius amb continuïtat; que continguessin un clar missatge polític; que tinguessin una vinculació amb entitats i organitzacions de la societat civil; i que en algun moment hi hagués hagut participació d'alguna administració pública. A l'hora d'estudiar l'etapa final del franquisme, per exemple, aquests criteris ens han servit per centrar-nos en els casos del fossat de Santa Elena del castell de Montjuïc, la plaça i el monument de la Victòria, el monument als "caídos" de l'actual Avinguda Diagonal o el monument a José Antonio Primo de Rivera. Això no vol dir, és clar, que no hi haguessin molts més espais commemoratius, sinó que en aquest estudi podran aparèixer, però de forma secundària.

Per documentar la creació d'aquests espais, la seva evolució i la relació que mantindran amb la ciutadania, s'ha utilitzat, especialment, documentació escrita i gràfica d'arxiu, d'hemeroteca i fonts orals. S'han entrevistat a 17 persones vinculades, o bé al món

²¹ Una primera aproximació a FABRE, Jaume; HUERTAS, Josep M.; BOHIGAS, Pere (1984) *Monuments de Barcelona*. Barcelona: L'Avenç; però la base de dades elaborada per Fabre i Huertas (en la que ha col·laborat més endavant diferents historiadors de l'art, com Antoni Remesar, Carme Grandas, etc.) es pot trobar a www.bcn.cat/artpublic de la qual també es va fer la publicació SOBREQUÉS, J.; FABRE, J.; HUERTAS, J.M. et al. (2010) *Art públic de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Àmbit Serveis Editorials

²² SUBIRACHS i BURGAYA, Judit (1989) *L'escultura commemorativa a Barcelona (1936-1986)*. Barcelona: Els llibres de la frontera, p. 13

associatiu o bé al disseny i construcció dels monuments. En quant a les fonts hemerogràfiques, s'ha fet un seguiment dels dies festius i de les commemoracions buidant la premsa de la setmana en què se celebraven. S'ha consultat *Solidaridad Nacional*, el *Correo Catalán*, el *Diario de Barcelona* i *La Vanguardia Española* de la postguerra i dels anys 1968-1978, fent seguiment de les festivitats franquistes al llarg d'aquests anys. I des de finals dels anys 1970, s'han consultat els diaris *La Vanguardia*, *l'Avui*, *El País*, *El Periódico de Catalunya* i el *Diario de Barcelona*. Per a poder-los consultar s'ha visitat l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, també s'han utilitzat els dossiers de premsa dels arxius de les associacions memorialistes, del CRAI-Pavelló de la República i de la Biblioteca de Catalunya, on també s'han pogut consultar butlletins de les entitats.

Les imatges dels memorials i les commemoracions s'han aconseguit, principalment, dels arxius de les entitats, però també de l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona (fons de la Crònica gràfica – Pérez de Rozas i del *Diario de Barcelona*), de l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona, dels Arxius Municipals de Districte i de l'Arxiu Nacional de Catalunya.

Per poder documentar la construcció i evolució dels espais memorials i les commemoracions que s'hi celebraven, s'ha treballat amb diferents expedients de monuments que es troben en els fons d'Urbanisme i patrimoni; Obres Públiques; en el fons de Protocols; i les actes de la Comissió Municipal Permanent i de les sessions plenàries que es troben a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Així mateix, s'ha consultat el fons IMPUSA, amb documentació relativa a obres dels anys vuitanta i inicis dels noranta a l'Arxiu Intermedi de l'AMCB i a diferents arxius de districte. Una de les dificultats d'aquesta recerca ha estat la indisposició de la documentació requerida per no trobar-se catalogada per ser encara propera en el temps. D'altra banda, arxius que s'havien consultat anys enrere amb èxit, com el del Departament d'Urbanisme de l'Ajuntament de Barcelona, quan s'han tornat a consultar més endavant, no s'hi ha trobat la documentació vista prèviament (per exemple, els expedients relatius a la remodelació del Fossar de la Pedrera l'any 2010). També s'ha consultat l'Arxiu del Parlament de Catalunya pel que fa a les commemoracions al Monument als Immolats per la Llibertat a Catalunya i al Monument als Voluntaris Catalans.

S'han consultat arxius privats, com l'Arxiu Històric del Camp de la Bota i de la Mina, per documentar l'evolució del Camp de la Bota. Pel que fa als arxius militars, s'han aconseguit els plànols arquitectònics del fossat de Sta. Helena del castell de Montjuïc, els quals es trobaven a l'Arxiu General Militar d'Àvila, però malauradament, diuen no tenir més documentació al respecte. A l'Arxiu Intermedi Militar Pirenaic, a la Caserna del Bruc, s'ha consultat el fons del Museu Militar de Montjuïc, tant les Accions Governatives del Comitè Permanent (1960-2010) com de les Sessions Plenàries (1960-2010). S'ha consultat puntualment l'Arxiu General de la Diputació de Barcelona. I de l'Archivo General de la Administración s'han consultat els fons de la Direcció general de plàstica; memòries dels Governos Civils; de la Secretaría técnica general del Movimiento i de la Delegación nacional de Ex-combatientes.

Per a l'estudi del nomenclàtor s'ha consultat el fons del nomenclàtor i les actes de la Ponència que es troben a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona, i la documentació relativa a les campanyes del Català al Carrer i la correspondència del Congrés de Cultura Catalana, conservada a l'Arxiu Nacional de Catalunya.

Per documentar la vida associativa vinculada als espais de memòria, s'ha consultat la documentació que conserven les pròpies associacions: les actes de la junta, fotografies i audiovisuals de l'Arxiu de l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya (conservat pel seu president, Pere Fortuny); s'ha treballat amb els reculls de premsa que l'Amical de Mauthausen conserva des de 1973 fins a l'actualitat i amb el seu fons fotogràfic i documental (correspondència, actes, etc.) a l'Arxiu Històric de l'Amical de Mauthausen; s'ha consultat documentació diversa i buidat els butlletins que es troben a l'Arxiu de l'Associació Catalana d'Expressos Polítics del Franquisme (*Llibertat*, entre 1976-1990; *Catalunya Resistent*, entre 1990-1993; *Catalunya Resistent* nova etapa, entre 1994-2002; i *l'Enllaç*, el butlletí de l'Amical dels Antics Guerrillers Espanyols a França, entre 1985-2002). S'han fet consultes puntuals a l'arxiu de l'associació Justícia i Pau i de la Fundació Cipriano García. S'han consultat també el fons d'associacions, el fons de lligalls i el de circulars de l'Arxiu General de la Subdelegació del Govern de Barcelona. A l'Arxiu Nacional de Catalunya també s'han consultat els fons Venceslau Trepas (documentació constitutiva de l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya; correspondència; retalls de premsa); de l'Associació d'Antics Militars de la República (amb documentació relativa a la Coordinadora catalana d'Ex-Combatents; als actes del 50è aniversari de les Brigades

Internacionals; de les relacions externes de l'entitat; les actes de la Junta Directiva; de la seva constitució i dels seus estatuts; i de retalls de premsa); del fons Josep Benet s'ha consultat correspondència i els dossiers de premsa; del fons Joan Colomines s'ha consultat la documentació relativa a la creació de l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics; del fons Josep M. Solé Sabarís s'ha consultat la seva correspondència; i del fons de la Fundació Congrés de Cultura Catalana, s'ha consultat la correspondència i la ja comentada documentació de la campanya “el Català al carrer”.

4. Aproximació teòrica

Enzo Traverso descrivia com la paraula memòria havia estat pràcticament absent del debat intel·lectual als anys seixanta i setanta. No figurava ni en l'obra col·lectiva *Faire l'histoire* (1974) dirigida per Jacques Le Goff i Pierre Nora, dos importants historiadors que posteriorment se significarien en el seu estudi.²³ De fet, si fem una ullada a manuals universitaris espanyols d'ensenyament de la història, veurem com tampoc no és fàcil trobar-la fins ben entrada la dècada del 2000.²⁴

L'historiador Geoff Eley explicava com el binomi “història i memòria” va convertir-se per al camp de la historiografia en una idea fixa d'aquesta disciplina entre els anys vuitanta i noranta.²⁵ Però, tal com destacava, aquest binomi sobrepassava de lluny la disciplina històrica per estendre's al món de l'entreteniment, de les pel·lícules, de les lectures de masses, i inundar diversos àmbits de la cultura pública. Per donar una explicació a aquest gran interès desfermat per al passat, recorria a les teories sobre la postmodernitat del filòsof Frederic Jameson, i al retorn de “lo local” a un espai central del pensament polític contemporani.²⁶ Segons Jameson, aquest interès tan intens pel passat, significa una “nostàlgia pel present”. La desorientació, la inestabilitat i la

²³ TRAVERSO, Enzo (2007) *El pasado, instrucciones de uso. Historia, memoria, política*. Madrid: Marcial Pons, p.13

²⁴ Vegi's, per exemple, com els estudis de memòria no mereixien encara atenció en publicacions sobre historiografia de la dècada dels noranta i inicis dels 2000 a CASANOVA, Julián (2003 [1991]) *La historia social y los historiadores ¿cenicienta o princesa?* Barcelona: Crítica; MORADIELLOS, Enrique (1999 [1994]) *El oficio del historiador*. Madrid: Siglo XXI; COLOMINES, Agustí i OLMOS, Vicent (ed.) (1998) *Les raons del passat. Tendències historiogràfiques actuals*. Catarroja – Barcelona: Afers; FONTANA, Josep (2002) *La historia de los hombres: el siglo XX*. Barcelona: Crítica.

²⁵ ELEY, Geoff (2008) *Una línea torcida. De la historia cultural a la historia de la Sociedad*. València: Publicacions de la Universitat de València, pp. 227-235

²⁶ JAMESON, Frederic (2011) *El posmodernismo o la lógica cultural del capitalismo avanzado*. Madrid: Paidós

rapidesa dels temps presents, han convertit el passat en una sort de continuïtat. El retorn de “lo local” derivava de la recuperació que s’havia iniciat als anys seixanta a Europa i Nord-Amèrica de la política d’acció directa basada en comunitats de petita escala i solidaritats de base. Per a Eley, la memòria ofereix una via per tornar a suturar la unió entre les històries individuals i les narratives col·lectives de pertinença i consecució en un temps en què els vells models per imaginar un futur polític, especialment socialistes, ja no eren persuasius. És en aquests termes que la memòria esdevé un element important com a forjador d’identitats, una forma de decidir qui som i de posicionar-nos en el temps i l’espai, degut als enormes canvis estructurals que re-configuren el món en la nova era de reestructuració capitalista definida per la globalització, la fi del comunisme i la “transició post-fordista”.²⁷ Van ser els estudis culturals els que van proporcionar el principal marc i impuls per al creixement de la memòria com a prioritat intel·lectual:

«Tratar la memoria como una compleja construcción conformada a la vez dentro y en los márgenes del campo público de representaciones, al cual hay que aproximarse a través de la colaboración interdisciplinar, lo debe todo a los lenguajes analíticos desarrollados por los estudios culturales a lo largo de las pasadas tres décadas. Estos lenguajes han reconfigurado nuestras percepciones del pasado en el presente, señalándonos las diversas vías sobre cómo la historia es evocada y sobre cómo nos dirigimos a ella.»²⁸

Per a Eley, les possibilitats que resultaven de tot això eren o extremadament desestabilitzadores o molt il·lusionants, depenent de punt de vista que s’adoptés. Tanmateix, abans d’apropar-nos a l’evolució dels estudis de la memòria a partir dels anys vuitanta, cal veure els seus precedents, uns precedents que tenen les seves arrels en el camp de la sociologia i la filosofia del període d’entreguerres i que serviran de fonament per a l’impuls que aquest camp d’estudi protagonitzarà en les darreres dècades del segle XX. Cal, doncs, fer una breu introducció al pensament de dos autors les teories dels quals, des de disciplines diferents i amb un pensament molt allunyat l’un de l’altre, seran d’ús recurrent i referents habituals: Maurice Halbwachs i Walter Benjamin.

²⁷ ELEY, Geoff. (2008) *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 233

4.1 La memòria com a fenomen social i l'obertura de la història: Halbwachs i Benjamin

La memòria ha estat una qüestió debatuda i estudiada des de l'Antiguitat, però en el llindar dels segles XIX i XX, era una qüestió candent en el món intel·lectual i cultural.²⁹ Friedric Nietzsche i Henri Bergson des de la filosofia, Sigmund Freud des de la psicologia, Marcel Proust o Italo Svevo des de la literatura o fins i tot Gustav Mahler des de la música. La memòria i l'oblit eren temes recurrents.³⁰ Tot i així, no seria fins al període d'entreguerres que el francès Maurice Halbwachs assentaria els fonaments teòrics de la dimensió col·lectiva de la memòria.³¹ Halbwachs donaria peu a l'inici de la sociologia de la memòria amb obres com *Los marcos sociales de la memoria* (1925), *La topografía legendaria de los Evangelios en Tierra Santa* (1941) o la pòstuma *La memoria colectiva* (1950).³²

²⁹ Un resum dels estudis al voltant de la memòria des de l'antiguitat fins a la contemporaneïtat a GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (2013) *Memoria e historia. Vedemécum de conceptos y debates fundamentales*. Madrid: Los libros de la Catarata; ERICE, Francisco (2009) *Guerras de la memoria y fantasmas del pasado. Usos y abusos de la memoria colectiva*. Oviedo: Eikasía

³⁰ NAMER, Gérard (2004) «Postfácio» A: HALBWACHS, Maurice. *Los marcos sociales de la memoria*. Barcelona: Anthropos, p. 346.

³¹ Nascut a Reims el 1877, Halbwachs havia estat influenciat, entre d'altres, per la filosofia de Bergson, per la sociologia d'Émile Durkheim, la filosofia de Leibniz i el pensament socialista de François Simiand. La seva obra al voltant de la memòria va estar sempre lligada a la defensa del positivisme racionalista davant del que ell identificava com a irracionalisme. Després de la mort de Durkheim al 1917 i amb la fi de la Primera Guerra Mundial, Halbwachs veia com el socialisme es disgregava i l'escola de *L'Année Sociologique* perdia terreny davant d'escoles de pensament que posaven l'individualitat en el centre de tot raonament. El seu antic mestre Henri Bergson, ara adversari intel·lectual, n'era un exemple. Bergson representava la filosofia espiritualista i vitalista que s'oposava frontalment al positivisme racionalista que propugnaven científics socials com Émile Durkheim. El tractament estrictament sociològic de fenòmens que havien estat objecte exclusiu d'explicacions psicològiques, morals o filosòfiques, havia estat combatut intel·lectualment pel filòsof i escriptor amb la memòria com a camp de batalla. El 1925 Halbwachs publicaria *Els marcs socials de la memòria* per plantar-li cara i, com explica Gerard Namer, amb aquest estudi aconseguiria un triple objectiu: una victòria de la sociologia sobre el psicologisme, una victòria del racionalisme sobre l'espiritualisme, i una victòria dels seus contendents per assegurar la successió d'Émile Durkheim. Amb la redacció de «La memoria de los músicos» i *La memoria colectiva* (ambdós textos publicats després de la seva mort al camp de concentració de Buchenwald el 1945), el combat era un altre, passava de ser un enfrontament intel·lectual a un enfrontament polític —això sí, un enfrontament polític camuflat. La defensa del racionalisme experimental a l'article dels músics s'interpretava com una defensa de la democràcia, posada en perill des de la fi del govern del Front Popular al 1938. I la defensa que farà més endavant de la memòria històrica oral davant la història oficial, una història imperativa plasmada aleshores sota els preceptes ideològics imperants sota el govern de Vichy i Alemanya, s'interpretarà com un al·legat a favor del compromís antifeixista. Veure NAMER, Gérard (2004) *Op. Cit.*; i NAMER, Gérard (1998) «Antifascismo y “la memoria de los músicos” de Halbwachs (1938)» A: *Ayer*, núm. 32, pp. 35-56. Jorge Semprún recordarà les seves converses dominicals amb el seu antic mestre Halbwachs, descrivint la seva agònica mort al camp nazi de Buchenwald. Veure SEMPRUN, Jorge (2020 [1996]) *La escritura o la vida*. Barcelona: Tusquets – Austral

³² La seva traducció al castellà a HALBWACHS, Maurice (2004a) *Los marcos sociales de la memoria*. Barcelona: Anthropos; (2004b) *La memoria colectiva*. Saragossa: Publicaciones de la Universidad de Zaragoza; (2015) *La topografía legendaria de los Evangelios en Tierra Santa*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.

Les primeres passes de la sociologia de la memòria d'Halbwachs s'havien encaminat a rebatre les tesis d'Henri Bergson. A *Matèria i memòria. Assaig sobre la relació entre el cos i l'esperit* (1896), el filòsof i escriptor havia posat el centre d'atenció en l'individu i diferenciava dos tipus de memòria. Una era la que anomenava “memòria habitual”, adaptada al present, vinculada a la intel·ligència per actuar sobre la matèria i comunicar-se amb les persones, amb el llenguatge i les paraules com a recursos per controlar l'espai material. I l'altra era la “memòria pura”, feta d'imatges copsades al llarg de la vida, una memòria de difícil accés degut a l'exigència de racionalitat i acció que requeria el present. Per accedir a aquesta “memòria pura”, un s'havia d'aïllar de la resta de persones i de les exigències de l'acció amb l'objectiu que la consciència es pogués percebre a sí mateixa com a aquesta memòria. Halbwachs va respondre posant el focus en els marcs socials de l'individu i conceptualitzant els marcs socials de la memòria col·lectiva. Si per Bergson, la memòria d'un individu eren les imatges d'una experiència viscuda en el seu passat, per Halbwachs era tot el contrari, cap memòria era una vivència. La memòria era una reconstrucció racional del passat realitzada des d'elements i mecanismes presents a l'actualitat en les consciències de grup.³³

Per Halbwachs la memòria era una construcció social. Sostenia que els individus recordaven en funció a la pertinença d'un grup i que la memòria no podia ser una facultat exclusivament individual. Recordar implicava estar vinculat a un marc col·lectiu i compartir punts de referència socials que permetessin coordinar la memòria en l'espai i en el temps. En el camí de la modernització de les societats, els records es guardaven en institucions i dipòsits de diferent índole (museus, arxius, monuments...), fent que la memòria col·lectiva d'una societat es constituís en un patrimoni comú amb el qual l'individu s'hi trobava quan naixia —la influència de Durkheim i la seva idea de “consciència col·lectiva” de les societats, assentada en el dret i les institucions, era present.³⁴ Postulava que les memòries col·lectives s'enreden amb les individuals exercint una mútua influència en el què es recorda i com es recorda. Si bé en *Els marcs socials*, Halbwachs es va centrar més en la rememoració i la interacció de l'individu amb l'exterior, les seves darreres obres estarien més focalitzades en la interioritat de la persona i els mecanismes d'interacció entre la memòria individual i la memòria col·lectiva.

³³ NAMER, Gérard (2004) *Op. Cit.*, p. 368

³⁴ GINER, Salvador (2002 [1967]) *Historia del pensamiento social*. Barcelona: Ariel, pp. 602-609

Halbwachs feia una distinció entre “memòria autobiogràfica” per una banda i “memòria històrica” o “memòria prestada” per l'altra. La primera feia referència a la que cadascú experimentava, una memòria personal (si bé tenia una dimensió col·lectiva) que sorgia d'experiències viscudes. La segona feia referència als esdeveniments del passat que l'individu no havia viscut, no havia experimentat, que li arribaven a través de lectures o d'altres mitjans, però depenia totalment de la memòria dels altres. Tanmateix, en la seva obra pòstuma va deixar clar que el nom de “memòria històrica” no era del tot afortunat, doncs associava dos mots que s'oposaven en més d'un aspecte —qüestió que ha derivat, com veurem més endavant, en debats més actuals.³⁵

Si bé Halbwachs aconseguia assentar els fonaments teòrics per tractar la memòria com a un fenomen sociològic, des d'un punt de vista totalment diferent, Walter Benjamin utilitzava la memòria com a element central de la seva filosofia de la història. Aquest fet ha provocat que la interpretació de la història de Benjamin hagi esdevingut una caixa d'eines teòrica recurrent on anar a cercar instruments conceptuals per al camp dels estudis de memòria.³⁶ Per exemple, és a través de la distinció que fa Benjamin entre experiència transmesa (“Erfahrung”) i experiència viscuda (“Erlebnis”), com Enzo Traverso intenta explicar la crisi de transmissió de les societats contemporànies que està al darrere de l'obsessió memorialista actual.³⁷ Un altre exemple, més proper, el trobem

³⁵ «[...] que la memoria colectiva no se confunde con la historia, y que la expresión “memoria histórica” no es muy afortunada, ya que asocia dos términos que se oponen en más de un aspecto», a HALBWACHS, Maurice (2004b) *Op. Cit.*, p. 80

³⁶ Nascut a Berlín el 1892 al si d'una família jueva acomodada, Benjamin esdevindria un prolífic filòsof, traductor i crític literari. Des d'un posicionament d'esquerres molt crític amb la socialdemocràcia, no arribaria a militar en cap partit, però la seva animadversió vers el nazisme el portaria a exiliar-se i viure en la penúria des que aquest va prendre el govern a Alemanya. Els seu pensament estaria lligat a l'Escola de Frankfurt, mantenint una complexa relació intel·lectual amb Theodor Adorno. El 26 de setembre de 1940, en plena Segona Guerra Mundial i fugint de la França de Vichy, on les autoritats estaven lliurant jueus i marxistes als alemanys, acabaria suïcidant-se a Portbou. Abans, però, deixaria escrites les seves tesis sobre el concepte d'història, les quals no apareixerien publicades fins el 1942 en format d'opuscle i amb poca tirada, reeditades dins revistes al 1947 (en francès) i al 1950, i dins d'una antologia d'escrits del filòsof alemany el 1955, quan començaren realment a ser objecte de discussió. Una completa biografia a EILAND, Howard i JENNINGS, Michael W. (2020) *Walter Benjamin. Una vida crítica*. Madrid: Tres Puntos Ediciones. Sobre les relacions amb Theodor Adorno, veure TRAVERSO, Enzo (2019) *Melancolia de la izquierda. Después de las utopías*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, pp. 307-352. LÖWY, Michael (2020) *Avis d'incendi. Una lectura de les Tesis Sobre el concepte d'història*. Barcelona: Flâneur. Un dels autors que més ha treballat en la introducció del pensament de Benjamin a Espanya és el filòsof Manuel-Reyes Mate, veure MATE, Reyes (1991) «Benjamin o el primado de la política sobre la historia» A: *Isegoría*, núm.4, pp. 49; MATE, Reyes (1997) *Memoria de Occidente: actualidad de pensadores judíos olvidados*. Rubí: Anthopos; MATE, Reyes (2006) *Medianoche en la historia: comentarios a las tesis de Walter Benjamin “Sobre el concepto de historia”*. Madrid: Trotta

³⁷ «[...] la obsesión memorialista de nuestros días es el producto del declive de la experiencia transmitida, en un mundo que ha perdido sus referentes, ha sido desfigurado por la violencia y atomizado por un sistema social que borra las tradiciones y fragmenta las existencias.», veure TRAVERSO, Enzo (2007) *Op. Cit.*, pp. 16

quan l'antropòleg Francisco Ferrándiz fa ús de les tesis sobre el concepte d'història de Benjamin per interpretar el fenomen de les fosses comunes de la guerra civil espanyola. Utilitzant la visió pessimista que Benjamin manté cap al sentit unívoc de la història com una temporalitat lineal i evolutiva vinculada a la idea de progrés, interpreta els cossos allí enterrats com els residus marginals del relat hegemònic de la història, com les restes i ruïnes que deixa pel camí, convertint els cossos en un lloc de memòria bàsic per reinterpretar críticament la història del segle XX espanyol.³⁸

Per Benjamin, el materialisme històric és l'eina fonamental per a l'anàlisi de la història, però necessita de la teologia per poder-la interpretar correctament i enfrontar-se a les classes dominants. La teologia no és un fi en si mateix, no té com a objectiu la contemplació de les veritats eternes ni la reflexió al voltant de la divinitat, ha d'estar al servei dels oprimits. La seva idea teològica està vinculada al concepte de redempció ("Erlösung"). Descriu un lligam entre les lluites de les classes oprimides contra les injustícies del passat i les lluites de les classes oprimides contra les injustícies del present. La redempció de les víctimes d'aquests combats, la seva reparació, és la seva rememoració i l'acompliment dels objectius pels qual van lluitar i no van arribar a assolir. Els vençuts del passat esperen de nosaltres que complim amb la seva utopia social. La redempció és una tasca revolucionària que ha de dur a terme un Messies profà, encarnat per les classes oprimides. Cada generació posseeix una porció de poder messiànic i s'ha d'esforçar en exercir-lo. No hi ha redempció per a la generació present si s'infravaloren les reivindicacions de les víctimes de la història («Hi ha una entesa tàcita entre les generacions passades i la nostra. I és que se'ns esperava a la Terra. A nosaltres, com a cada generació precedent, se'ns ha concedit una dèbil força messiànica que el passat té el dret a exigir. Aquesta exigència no s'ha de menystenir en absolut. El materialista històric prou que ho sap.» Tesi II).³⁹ Es tracta de rememorar les víctimes de les lluites passades per tal d'enriquir la cultura revolucionària amb tots els aspectes del passat que són portadors d'esperança utòpica i anhels emancipadors.

El filòsof alemany rebutja la concepció historicista-positivista de la història. La veu com una desfilada dels dominadors que provoca una submissió absoluta a l'ordre de coses existent. S'ha de "raspallar la història a contrapel" (Tesi VII), la qual cosa té un significat històric i un de polític. Històric perquè vol dir anar a contracorrent de la versió

³⁸ FERRÁNDIZ, Francisco (2014) *El pasado bajo tierra. Exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil*. Barcelona: Anthropos, pp. 23-24

³⁹ LÖWY, Michael (2020) *Op. Cit.*, p.65

oficial de la història, oposant-hi la tradició dels oprimits. I polític perquè la redempció-revolució no es produirà gràcies al curs natural de les coses, el “sentit de la història”, al progrés inevitable, sinó que caldrà anar a contracorrent. Acariciar la història en el sentit del pèl només donarà lloc a noves formes de barbàrie i opressió. Es tracta d’una visió marxista de la història molt particular. Com explica Traverso, a diferència de Marx, que definia les revolucions com les locomotores de la història, Benjamin les considerava com els “frens d’emergència” per aturar el rumb del tren cap a la catàstrofe.⁴⁰

Per Benjamin el passat conté temps actuals (“Jetztzeit”), moments explosius i subversius que poden fer esclatar el contínuum de la història, contínuum que pertany als opressors (Tesi XIV). La Revolució Francesa era present en la Comuna de París, i aquesta en la Revolució Russa. És en aquests moments revolucionaris quan es fa un “salt de tigre cap el passat”, un salt dialèctic sota la història, per apropiat-se d’un moment explosiu carregat de “temps actual”. És una visió de la història que trenca la temporalitat uniforme, rebutja les trampes del determinisme i va a la recerca d’una racionalitat dialèctica amb el passat. Obre la història en canal per trobar-hi possibilitats emancipadores de la societat alhora que trenca el determinisme teleològic cap a una societat ideal. Per Michael Löwy, l’obertura del passat que proposava Benjamin:

«[...] vol dir que els anomenats judicis de la història no són de cap manera definitius ni immutables. El futur pot reobrir expedients històrics *tancats*, *rehabilitar* víctimes calumniades, reactualitzar esperances i aspiracions vençudes, redescobrir combats oblidats o considerats *utòpics*, *anacrònics* i a *contracorrent del progrés*. En aquest cas, l’obertura del passat i la del futur estan íntimament associades.»⁴¹

4.2 Estudis i espais de memòria

No es tracta aquí de fer un inventari o un catàleg dels principals autors i autores o les principals obres en el camp dels estudis de memòria —seria una empresa tan

⁴⁰ Benjamin s’oposa a la idea que el progrés històric i l’evolució de les societats es dirigeixin cap a una democràcia més gran i amb més llibertat. És el contrari. Aquest posicionament, singular en el pensament d’esquerres de l’Europa d’entreguerres, el portaran a copsar perfectament la modernitat del feixisme, la seva relació íntima amb la societat industrial-capitalista contemporània. És en la famosa tesi IX quan Benjamin projecta en l’Angelus Novus de Paul Klee la metàfora d’un Àngel de la Història, que no mira el futur, sinó el passat, i que és empès fora del paradís per la tempesta que bufa, amuntega ruïnes i destrosses i no el deixa tornar: el progrés. L’única opció d’interrompre aquesta tempesta és la revolució, duta a terme per les classes oprimides que aspiren a una societat sense classes. Veure TRAVERSO, Enzo (2019) *Op. Cit.*, p.348

⁴¹ LÖWY, Michael (2020) *Op. Cit.*, p. 230

pretensiosa com erràtica, doncs sempre hi haurien importants absències degut al seu continu creixement.⁴² El que es pretén és reflectir alguns dels conceptes i debats en els què s'emmarca aquesta tesi i que han estat d'utilitat pel desenvolupament de la recerca. Ja als anys 1990, davant el creixent nombre de publicacions que tractaven els usos del passat, en el seminal estudi sobre la memòria de la guerra civil a Espanya, Paloma Aguilar feia ús d'una útil distinció elaborada pel sociòleg Barry Schwartz.⁴³ Schwartz dividia les publicacions en dos corrents teòrics, un de presentista i un altre de conservador.⁴⁴ El corrent presentista estava representat pels autors que defensaven que el passat era permanentment modificat per les creences, aspiracions i pors del present. Hi encabia, per exemple, M. Halbwachs, David Lowenthal, Trevor Lummis, Eric Hobsbawm i John Nerone.⁴⁵ El corrent conservador (o “taxidermista històric”) estava representat pels que afirmaven que el passat era quelcom immutable que determinava el present, les tradicions pervivien en el temps i eren repeses, inalterables, per a cada nova generació. D'aquest corrent n'era difícil trobar exemples en estat pur, però hi havia teòrics de la memòria col·lectiva, com el sociòleg Michael Schudson o el mateix Schwartz, què havien incidit en els límits que existien a l'hora de manipular el passat.⁴⁶ No negaven la possibilitat de manipular el passat, però avaluaven les dificultats que qualsevol podia trobar-se a l'hora de reconstruir-lo o distorsionar-lo lliurement. Schudson assenyalava els principals obstacles que un es podia trobar: primer, l'existència d'una memòria viva sobre els esdeveniments que es pretenien manipular (sempre i quan existís alguna generació que els va presenciar directament); segon, les múltiples versions existents del passat solen conviure en un mateix període històric, especialment, amb les societats pluralistes i democràtiques, versions que acostumen a

⁴² Serveixi d'exemple (i referència) els congressos acadèmics organitzats per la *Memory Studies Association* (MSA), els quals congreguen anualment centenars d'investigadors i investigadores d'arreu del món. En el passat congrés celebrat a Madrid, entre el 24 i 28 de juny de 2019, s'arribaren a reunir prop de 1.500 investigadors del camp de la memòria provinents d'una gran varietat de països. Veure www.memorystudiesassociation.org [última consulta el 01/07/2022]

⁴³ AGUILAR, Paloma (1996) *Op. Cit.*, pp. 37-46

⁴⁴ SCHWARZ, Barry (1982) «The Social Context of the Commemoration: A Study in Collective Memory» A: *Social Forces*, vol.61, pp. 374-402; (1991) «Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington» A: *American Sociological Review*, vol. 56, núm. 2, pp. 221-236. Un recull d'articles i capítols de llibres que va escriure són accessibles des del web: <http://barryschwartzonline.com> [última consulta el 12/04/2022]

⁴⁵ LOWENTHAL, David (1998) *El pasado es un país extraño*. Madrid: Akal; LUMMIS, Trevor (1987) *Listening to History*. Londres: Hutchinson; HOBBSAWM, Eric J. i RANGER, Terence (1988) *L'invent de la tradició*. Vic: Eumo; NERONE, John (1989) «Professional History and Social Memory» A: *Communication*, vol.11, pp.89-104

⁴⁶ SCHUDSON, Michael (1989) «The Present in the Past versus the Past in the Present» A: *Communication*, vol.11, pp. 105-113; (1992) *Watergate in American Memory. How we Remember, Forget and Reconstruct the Past*. Nova York: Basic Books.

estar enregistrades i protegides en arxius i fonts documentals dels intents de tergiversació i ocultació; tercer, els constrenyiments professionals que troben els historiadors a l'hora de manipular la història (han de sotmetre les seves recerques al judici d'un univers acadèmic regit per uns criteris d'objectivitat i rigor que, tot i ser imperfectes, posen certs límits a la lliure interpretació dels fets); i quart, el passat pot ser lo suficientment traumàtic i dolorós com per deixar cicatrius que no poden ser fàcilment amagades ni per polítics ni historiadors.

Deixant de banda el món anglosaxó, França esdevindria paral·lelament un pol d'atracció acadèmic dels estudis de memòria, especialment, arran de l'exitosa obra referent als llocs de memòria ("lieux de mémoire"), concepte encunyat per l'historiador Pierre Nora. La iniciativa sorgiria de les classes que impartia al seminari de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) a finals dels anys setanta i la idea consistia en «una exploración selectiva y erudita de los puntos de cristalización de nuestra herencia nacional, en el inventario de los principales *lieux*, entendida esta palabra en todas sus acepciones, en los que se había anclado la memoria colectiva y en una vasta topología de la simbólica francesa».⁴⁷ Segons el mateix Nora, el concepte naixia d'un sentiment de pèrdua, el que percebia com un moment de discontinuïtat, la interiorització que el país francès passava de ser una gran potència a una potència mitjana. Ho vinculava a una sèrie de fets: el ressorgir del gaullisme, la crisi econòmica de 1974 i el que anomenava "efecte Solzenitsin" al 1975 (parlava de la fi de la idea revolucionària i ruptura definitiva amb el marxisme revolucionari).⁴⁸

La primera part de *Les lieux de mémoire*, dedicada a *La République*, seria publicada el 1984; la segona part, dedicada a *La Nation*, dividida en tres volums, apareixeria el 1986; i la tercera i última part, també dividida en tres volums diferents i dedicada a *Les France*, veuria la llum el 1992.⁴⁹ Set volums on gairebé hi van col·laborar 130 historiadors diferents. Nora pretenia donar una imatge de França que no fos un punt d'arribada d'una història nacional carregada de determinismes i visions teleològiques, pretenia dibuixar una realitat conformada per una constel·lació d'unitats simbòliques,

⁴⁷ NORA, Pierre (1998) «La aventura de *Les lieux de mémoire*» A: CUESTA, Josefina (ed.) *Ayer*, núm.32, pp. 17-18

⁴⁸ *Ibidem*. En quant a "la fi de la idea revolucionària" que esmenta, cal tenir en compte que, als anys 1990, Pierre Nora i els seus prejudicis s'encarregarien que edicions Gallimard no traduís al francès *The Age of extremes*, d'Eric Hobsbawm, adduint que era anacrònica i inspirada per una ideologia d'una altra època, veure TRAVERSO, Enzo (2012) *La historia como campo de batalla. Interpretar las violencias del siglo XX*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica, pp.35-36.

⁴⁹ NORA, Pierre (dir.) (1997) *Les lieux de mémoire*. París: Gallimard (3 volums), vol. 1, p.7

independents les unes de les altres, dins una lògica comuna. No ho reduïa només a monuments o esdeveniments memorables, ni a objectes purament materials, els *lieux de mémoire* eren una noció abstracta, purament simbòlica, destinada a treure a la llum la dimensió rememoradora de realitats tan materials com immaterials. Podia tractar-se de simples memorials (monuments als morts, el Panteó, santuaris reials), llocs concrets (Versalles), cerimònies commemoratives (la commemoració de Reims, el centenari de la Revolució, el discurs acadèmic del mil·lenari dels Capets), emblemes (el gall o la bandera tricolor), lemes (“llibertat-igualtat-fraternitat”, “França, filla gran de l’Església”, “morir per la pàtria”), nocions (dreta-esquerra, generació), etc. Eren temes que cap història de França lineal, temàtica o cronològica, no els tindria en compte. Tanmateix, davant la gran plasticitat i elasticitat dels *lieux de mémoire*, la historiadora Josefina Cuesta es preguntava, amb raó, si no es tractava tant d’un concepte de contorns definits com d’un mètode o una nova forma d’aproximació i d’anàlisi de la memòria.⁵⁰

A banda del plantejament de Nora, els estudis de memòria esdevindrien força prolífics a l’hexàgon, on destacarien obres com les d’Henry Rousso, sobre la memòria del règim de Vichy; les de Marie-Claire Lavabre, sobre la memòria comunista; o la profunda teorització sobre les relacions entre la història, la memòria i l’oblit, de Paul Ricoeur, entre moltes altres.⁵¹ Tanmateix, quan en la present recerca utilitzem el terme “espai de memòria”, no ho farem tant en el sentit simbòlic plantejat per Nora, sinó que agafarem com a exemple els estudis dirigits per Elizabeth Jelin sobre monuments, memorials i marques territorials. La sociòloga argentina posa l’accent en l’anàlisi d’espais físics, espais transitats quotidianament que són objecte de processos polítics i socials al voltant del seu marcatge, de la seva distinció i significació quan es pretén que siguin utilitzats com a vehicles d’un missatge.⁵²

A finals dels anys 1990 l’Amèrica Llatina va viure un gran impuls dels estudis de memòria arran del Programa de recerca i formació de joves investigadors “Memoria Colectiva y Represión. Perspectivas comparativas sobre el proceso de democratización en el cono sur de América Latina”, coordinat per Elizabeth Jelin i organitzat per la

⁵⁰ CUESTA, Josefina (1998) «Memoria e historia. Un estado de la cuestión» A: *Ayer*, núm.32, pp.203-246

⁵¹ ROUSSO, Henry (1990) *Le syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*. París: Seuil; LAVABRE, Marie-Claire (1994) *Le Fil Rouge. Sociologie de la mémoire communiste*. París: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques; RICOEUR, Paul (2000) *La Mémoire, l’histoire, l’oubli*. París: Seuil.

⁵² JELIN, Elizabeth i LANGLAND, Victoria (comps.) (2003) *Monumentos, memoriales y marcas territoriales*. Madrid: Siglo XXI

Social Science Research Council (SSRC). En el marc dels estudis dels moviments socials per als drets humans i les seves reclamacions en els processos de transició política, iniciaren diferents línies de treball al voltant del concepte memòria.⁵³ Es tractava d'un projecte interdisciplinari i multinacional, amb la participació d'investigadors i investigadores de l'Uruguai, Paraguai, Brasil, Xile, l'Argentina i el Perú. Fruit d'aquesta dinàmica de treball es publicaren tota una sèrie de llibres de gran influència i impacte sota la col·lecció "Memorias de la Represión" editada per Siglo XXI, en els quals s'abordava l'anàlisi de les commemoracions, dels monuments memorials i marques territorials, els arxius, l'ensenyament a les escoles, les expressions artístiques, etc.⁵⁴

D'acord amb Jelin i el seu plantejament sobre la memòria («En verdad, la memoria no es el pasado, sino la manera en que los sujetos construyen un sentido del pasado, un pasado que se actualiza en su enlace en el presente y también con un futuro deseado en el acto de recordar, olvidar y silenciar»), aquesta recerca pretén seguir el fil dels diferents sentits que varis col·lectius varen voler donar-li al passat a través d'una sèrie d'espais concrets de la ciutat de Barcelona.⁵⁵

4.3 Contextos

L'any 2003, la historiadora francesa Régine Robin parlava ja de "saturació" i "excés" de memòria. La nova edat del passat és la de la saturació, afirmava. Una saturació per un passat proper, però no pensat, ni criticat. Una saturació que prové de la "histèria" per la relació amb l'origen real o imaginari, per la cerca d'autenticitat. Saturació per una indiferència dels passats, per la igualació i equiparació dels "dimonis" nazi i comunista.

⁵³ MOMBELLO, Laura (2014) «Entrevista a Elizabeth Jelin. La memoria, una bisagra entre pasado y presente» A: *Clepsidra. Revista interdisciplinaria de Estudios sobre Memoria*, núm. 2, pp. 146-157

⁵⁴ Iniciava la col·lecció l'important llibre de JELIN, Elizabeth (2012 [2002]) *Op. Cit.*; i el seguien tota una sèrie de llibres col·lectius: JELIN, Elizabeth i SILVA CATELA, Ludmila da (comps.) (2002) *Los archivos de la represión: documentos, memoria y verdad*. Madrid: Siglo XXI; JELIN, E. (comp.) (2002) *Las conmemoraciones: las disputas en las fechas "in-felices"*. Madrid: Siglo XXI; JELIN, Elizabeth i LANGLAND, Victoria (comps.) (2003) *Op. Cit.*; JELIN, E. i PINO, Ponciano del (comps.) (2003) *Luchas locales, comunidades e identidades*. Madrid: Siglo XXI; LORENZ, Federico i JELIN, E. (comps.) (2004) *Educación y memoria: la escuela elabora el pasado*. Madrid: Siglo XXI; JELIN, E. i LONGONI, Ana (comps) (2005) *Escrituras, imágenes y escenarios ante la represión*. Madrid: Siglo XXI; JELIN, Elizabeth i KAUFMAN, Susana G. (comps) (2006) *Subjetividad y figuras de la memoria*. Madrid: Siglo XXI; entre d'altres.

⁵⁵ JELIN, E. (2018) *La lucha por el pasado. Cómo construimos la memoria social*. Buenos Aires: Siglo XXI, p.15

Una saturació per una oscil·lació en la percepció de la Shoah, entre una memòria que es nega a fer el dol, una memòria “kitsch” re-dimensionada per les formes de representació “hollywoodenques”, una “memòria pròtesis” que creu poder garantir la transmissió viva de l’esdeveniment malgrat la desaparició dels últims testimonis, i una memòria crítica que intenta sortir del fetitxisme. Una saturació a causa dels “fantasmes de conservar-ho tot” que ens acompanyen en la nostra immersió al món virtual, es vol emmagatzemar-ho tot, sedimentar-ho tot.⁵⁶

La situació a Espanya no és aliena a aquest context, al contrari, al tombant de segle hi estarà fortament connectada i, com veurem al capítol desè, influirà en la situació dels moviments per la recuperació de la memòria històrica. Ara bé, com s’arriba a aquesta situació? Com s’arriba a aquest predomini dels “passats presents”, fent servir la terminologia de Reinhart Koselleck?⁵⁷ Quan el filòleg i crític cultural, Andreas Huyssen, intenta respondre a aquesta qüestió, arriba a tesis semblants a les de Jameson, afirmant que el gir cap a la memòria rep un impuls subliminar del desig d’ancorar-nos en un món caracteritzat per una creixent inestabilitat del temps i per la fracturació de l’espai en què vivim.⁵⁸ Parla també d’una transformació de la temporalitat en les nostres vides i que es produeix, fonamentalment, a través de la interacció de fenòmens com els canvis tecnològics, els mitjans de comunicació de masses, els nous patrons de consum i la mobilitat global. Així mateix, la proliferació de formes amb que el passat es vincula a la seva mercantilització i espectacularització (a través de museus, pel·lícules, documentals, llocs d’internet, etc.) ha servit també per mercantilitzar el trauma. En aquest sentit, comenta com es va intensificar la memòria de l’Holocaust als EE.UU. i a Europa a principis de la dècada dels anys 1980 fins a convertir-se en *tropos* universal del trauma històric, una memòria recurrent en els discursos de denúncia del genocidis i crims de lesa humanitat perpetrats als Balcans i a Ruanda.⁵⁹

⁵⁶ ROBINE, Régine (2012 [2003]) *La memoria saturada*. Buenos Aires: Waldhuter, pp. 11-26

⁵⁷ KOSELLECK, Reinhart (1993) *Futuro pasado: para una semántica de los tiempos históricos*. Barcelona: Paidós.

⁵⁸ HUYSEN, Reinhart (2002) *En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización*. México: Fondo de Cultura Económica, pp. 13-40

⁵⁹ No és casualitat que, al 2011, l’historiador Paul Preston titulés la seva obra sobre la violència durant la guerra civil i la postguerra *El Holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Debate. Una altra qüestió és si l’autor fa una justificació adequada de l’ús del terme.

L'historiador Peter Novick distingia diferents fases en l'evolució de la memòria del genocidi hebreu als Estats Units.⁶⁰ La primera es produïa al llarg de la Segona Guerra Mundial. Durant aquesta etapa l'extermini jueu mai no seria objecte de cap atenció particular. La població jueva americana tampoc donava més importància o tenia més conscienciació que els seus conciutadans sobre el que estava passant a Europa. A la següent fase, durant els anys cinquanta i la primera meitat dels seixanta, en plena Guerra Freda, tots els esforços es van centrar en convertir l'URSS en l'enemic totalitari i l'evocació al nazisme corria el risc de desorientar l'opinió pública i dificultar la seva aliança amb la República Federal Alemanya (RFA). Els jueus eren, a més, sospitosos de simpatitzar amb el comunisme i les mateixes institucions jueves s'oposaven a qualsevol edificació de monuments o llocs per commemorar els assassinats del nazisme. Volien identificar-se i integrar-se en una “comunitat guanyadora” i no volien semblar una “comunitat de víctimes”. Als anys seixanta s'iniciaria el canvi cap a una nova etapa. El procés a Eichman constituïria la primera aparició pública de la memòria de l'Holocaust, després la Guerra dels Sis Dies el 1967, a partir de la qual es generalitzaria l'ús del vocable “Holocaust” per referir-se al genocidi jueu —i la memòria d'Auschwitz quedaria íntimament lligada a la percepció del conflicte arabo-israelià.⁶¹ L'última fase començaria el 1978, amb la difusió de la sèrie televisiva *Holocaust*. Des d'aleshores, el genocidi jueu ha esdevingut un prisma de lectura del passat, un element fonamental de la consciència històrica occidental i, sobretot, de la identitat col·lectiva del poble hebreu. Els “Holocaust Studies” es convertirien en una disciplina universitària, predominarien les commemoracions públiques (amb l'aixecament de monuments, museus, cerimonials, etc.) i la seva reificació a la indústria cultural (cinema, televisió, etc.). Es va produir una americanització de l'Holocaust i finalment una sacralització del genocidi que el mateix Novick considerava una mala política de memòria als Estats Units, ja que afavoria una evasió de la responsabilitat moral i política —per exemple, mentre s'inaugurava el 1995 el Museu de l'Holocaust de Washington, l'oficina de Correus emetia un segell commemoratiu del bombardeig atòmic d'Hiroshima i Nagasaki. A aquesta crítica, se li sumaren veus intel·lectuals com les de l'escriptora Susan Sontag o la de l'historiador Arno Mayer.⁶²

⁶⁰ NOVICK, Peter (2007) *Judíos, ¿vergüenza o victimismo? El Holocausto en la vida americana*. Madrid: Marcial Pons

⁶¹ Vegi's, per exemple, l'estudi de FINKELSTEIN, Norman G. (2002) *La industria del Holocausto. Reflexiones sobre la explotación del sufrimiento judío*. Madrid: Siglo XXI

⁶² TRAVERSO, Enzo (2007) *Op. Cit.*, p.52

L'historiador Tony Judt documentà com la memòria de l'Holocaust va evolucionar de forma similar en diferents països de l'Europa occidental —l'Europa oriental recorreria un camí diferent.⁶³ Per posar un exemple, en el cas de l'Alemanya occidental, a finals de la dècada dels cinquanta, Judt detectava un lent, però progressiu canvi d'actitud de la seva població davant dels crims nazis degut als processos judicials que es van iniciar a Ulm el 1958, a la detenció i judici d'Eichman el 1961, i al procés dels guardians d'Auschwitz a Frankfurt entre 1963 i 1965, quan els supervivents dels camps van poder parlar en públic de la seva experiència per primer cop.⁶⁴ El 1962 la història del període 1933-1945 passaria a ser una assignatura obligatòria. Però una cosa era dir la veritat sobre els nazis i l'altra era reconèixer les responsabilitats del poble alemany, tema sobre el qual gran part de la classe política corria un espès vel. Judt detectava un canvi progressiu d'actitud de la població alemanya, però alertava que tampoc es podia exagerar —durant els anys seixanta, tant el canceller alemany occidental Kiesinger com el president federal Hans Lübke, havien estat nazis. L'autèntica transformació es va deure a tota una sèrie d'esdeveniments al llarg de la dècada següent, el primer dels quals seria la ja citada Guerra dels Sis Dies de 1967, la genuflexió del canceller Willy Brandt davant del monument del Gueto de Varsòvia al 1970, l'assassinat dels atletes israelians als Jocs Olímpics de Munic de 1972, l'emissió per televisió de la sèrie *Holocaust* al gener de 1979 (es calcula que la van veure vint milions d'espectadors), la qual coincidia en el temps amb el judici als guàrdies del camp d'extermini de Majdanek, recordant als televidents que aquesta era una història inacabada. Li seguirien una llarga sèrie de quaranta i cinquanta aniversaris de forta càrrega política i gran cobertura mediàtica (l'ascens de Hitler al poder, la Nit dels vidres trencats, la conferència de Wansee, el desembarcament de Normandia, la fi de la Segona Guerra Mundial...) als quals se sumaria la “discussió dels historiadors” de 1986.

La progressiva conscienciació de l'extermini del poble jueu durant el III Reich estigué present en organismes internacionals, com les Nacions Unides o la Unió Europea. Va ser a partir dels anys setanta quan l'aleshores Comissió Europea va començar a interessar-se per qüestions com la memòria i les commemoracions, especialment, a

⁶³ JUDT, Tony (2006) *Postguerra. Una història de Europa desde 1945*. Madrid: Taurus, p. 1145-183

⁶⁴ Aquest darrer episodi ha estat portat al cinema mitjançant les pel·lícules de Giulio Ricciarelli, *La conspiració del silenci* [“Im Labyrinth des Schweigens”] (2014) i de Lars Kraume, *El cas Fritz Bauer* [“Der Staat gegen Fritz Bauer”] (2015).

través del programa de les Capitals Europees de la Cultura (ECOC).⁶⁵ Esperonats per la crisi del petroli i la pèrdua de confiança en el projecte d'integració, els responsables polítics de la CE començaren a dissenyar estratègies per aconseguir un major recolzament popular, i en aquest context, la cultura i les polítiques culturals hi jugaven un important paper. La memòria del genocidi jueu no havia tingut cap rol ni es considerava un punt de referència durant els primers anys de la integració europea, però això va anar canviant de forma progressiva, fins que a la dècada dels noranta l'Holocaust era considerat com el nucli d'una memòria europea unificada. En un període breu de temps, el Parlament Europeu va aprovar vàries resolucions que feien referència específica a la Segona Guerra Mundial i a l'assassinat dels jueus europeus, entre elles, la de fixar el 27 de gener (dia de l'alliberament d'Auschwitz) com a Dia europeu per commemorar les víctimes de l'Holocaust.⁶⁶ Com veurem al capítol setè, és també en aquesta etapa quan a Barcelona s'aixeca el primer memorial dedicat a les víctimes de l'Holocaust.

La situació canviaria el 2004, amb l'entrada de Txèquia, Eslovàquia, Eslovènia, Estònia, Letònia, Lituània, Hongria i Polònia a l'UE. Els països del centre i l'est d'Europa que havien estat a l'altra banda del teló d'acer durant la Guerra Freda, comptaven amb un relat memorial diferent.⁶⁷ Des de 1989, la tendència general en aquests països havia estat la d'investigar el passat de les persones vinculades als règims comunistes i destituir els responsables de crims d'Estat; la d'eliminar tot rastre de comunisme a les institucions; i la de transmetre a les noves generacions les seves "maldats".⁶⁸ Des del punt de vista públic es promulgaren noves lleis que anaven des de la depuració de les

⁶⁵ SIERP, Aline (2019) «Las políticas europeas de la memoria: ¿un ejemplo de conflicto productivo?» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: La Catarata, pp. 17-26

⁶⁶ SIERP, A. (2019) *Ibidem.*; CLOSA MONTERO, Carlos (2010) «Negociando el pasado: políticas de la memoria y reivindicaciones de reconocimiento en la Unión Europea» A: Working Papers Online Series (estudio/working paper 115/2010). Accés online: www.uam.es/wpcpolitica [última visita 19/04/2022]; PRUTSCH, Markus J. (2013) «European historical memory: policies, challenges and perspectives» A: Directorate-General for internal policies. Policy department B: Structural and cohesion policies. Culture and Education. Accés online: <https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/home> [última visita 19/04/2022]

⁶⁷ BROSSAT, Alain (ed.) (1992) *En el este: la memoria recuperada*. València: Edicions Alfons el Magnànim; per al període 1953-2007 a la URSS i a l'espai post-soviètic, veure NOVIKOVA, Olga (2007) «La política de la memoria: Moldear el pasado para construir la Sociedad democrática (la URSS y el espacio postsoviético)» A: *Historia del presente*, núm. 9, pp. 71-100; FARALDO, Jose M. (2011) «Ocupantes y ocupados. La memoria de la Segunda Guerra Mundial en Europa Centro-Oriental» A: *Historia del Presente*, núm. 14 (2ª época), pp. 83-101

⁶⁸ MINK, George (2016) «Politics and memory in Post-communist Europe» A: GUIXÉ, Jordi (ed.) *Past and Power. Public policies on memory. Debates, from global to local*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, pp. 44-56

administracions, fins a la creació de nous organismes encarregats dels arxius policials, passant per la reparació als presos polítics o l'eliminació de la simbologia comunista a l'espai públic.⁶⁹

En ingressar de cop a la UE, des d'aquests països es va qüestionar la centralitat que tenia l'Holocaust en la memòria europea, ells també havien estat víctimes, víctimes de les dictadures comunistes durant 45 anys, aproximadament. Veien la centralitat del discurs commemoratiu de l'Holocaust com una imposició d'Occident. És més, es culpava Occident per haver-los abandonat en mans de la URSS un cop acabada la Segona Guerra Mundial ("la traïció de Ialta").

Aquest posicionament comportava una interpretació del passat que igualava els crims del nazisme als del comunisme, relativitzant així el genocidi jueu. Aquesta qüestió tampoc era nova a Occident, doncs entroncava amb "la discussió dels historiadors" alemanys de mitjan anys 1980, especialment, entre Ernst Nolte i Jürgen Habermas.⁷⁰ Així mateix, es promovia una visió del passat de "la nació víctima", de la nació agredida sempre per causes alienes a ella, una nació que, per fi, després dels desastres de la Segona Guerra Mundial i de les dictadures comunistes, podia viure en llibertat. Aquesta visió nacionalista eludia les responsabilitats tant en la deriva autoritària-dictatorial del període d'entreguerres, el col·laboracionisme nazi, l'antisemitisme i la participació en l'Holocaust o el col·laboracionisme amb les estructures de les dictadures comunistes. A més, en diferents països, la condemna del comunisme comportà la

⁶⁹ Sobre les depuracions, vegi's GONZÁLEZ ENRÍQUEZ, Carmen (2002) «Depuración y justicia políticas en Europa del Este» A: BARAHONA DE BRITO, A.; AGUILAR, P.; GONZÁLEZ ENRÍQUEZ, C. (eds.) *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias*. Madrid: Istmo, pp.321-365; pel que fa a les institucions creades, vegi's TONINI, Carla (2009) «Confesión y absolución. La actividad del Instituto Polaco de la Memoria Nacional entre memoria, historia y justicia» A: VINYES, Ricard (ed.) *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, pp. 331-355; sobre els canvis de nom de carrers a Polònia, veure WÓJCIK, Anna i BELAVUSAU, Uladzislau (2019) «Posponer los cambios de nombre de las calles tras la transición a la democracia: lecciones legales de Polonia» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) *Op. Cit.*, pp. 27-39.

⁷⁰ Una anàlisi del revisionisme històric alemany d'Ernst Nolte a POGGIO, Pier Paolo (2006) *Nazismo y revisionismo histórico*. Madrid: Akal; també GROPPPO, Bruno (2004) «"Revisionismo" histórico y cambio de paradigmas en Italia y Alemania» A: *Políticas de la Memoria. Revista de Investigación del CeDInCI*, núm.4, pp. 47-60; un resum sobre els debats historiogràfics i els usos públics de la història als últims vint anys del segle XX a Alemanya, a BERNECKER, Walter L. (2003) «El uso público de la historia en Alemania: los debates de fin del siglo XX» A: CARRERAS, Juan José i FORCADELL, Carlos (eds.) *Usos públicos de la historia. Ponencias del VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea (Universidad de Zaragoza, 2002)*. Zaragoza: Marcial Pons – Prensas Universitarias de Zaragoza

rehabilitació de personalitats, moviments feixistes i col·laboracionistes nazis que s'hi havien enfrontat.⁷¹

Tot i que en un primer moment, aquests països van viure les disputes sobre el passat en clau de política nacional, no van trigar en portar aquesta qüestió a l'arena política internacional, articulant aliances al Parlament Europeu o al Consell d'Europa.⁷² De gran importància va ser la conferència internacional *European Conscience and Communism*, celebrada el juny de 2008 a Praga, organitzada pel govern txec amb el recolzament de la Fundació Robert Schuman i la col·laboració de l'Institut per a l'Estudi dels Règims Totalitaris (ISTR). En la Declaració aprovada —amb diversos representants del Partit Popular Europeu—, a més d'equiparar nazisme i comunisme, es marcaven una sèrie d'objectius concrets, com modificar legislacions nacionals i europees per criminalitzar el comunisme o crear comissions i institucions que investiguessin violacions comeses contra els drets humans i desenvolupessin polítiques de memòria. Era l'inici d'un moviment cultural i polític, anomenat també “Procés de Praga”, que pretenia recalar en les institucions de la UE i als seus Estats (a tal efecte, es van crear organitzacions com el Reconciliation of European Histories Group o la Platform of European Memory and Conscience). Entre els seus èxits més importants hi ha la resolució del Parlament Europeu de l'abril del 2009 per la qual s'instava a proclamar el 23 d'agost (data del pacte Molotov-Ribbentrop) com a Dia de les víctimes de tots els règims totalitaris i autoritaris. Més enllà de la relativització de l'Holocaust, aquestes iniciatives pretenien unificar en un sol relat criminalitzador la variada experiència històrica del comunisme a Europa, dissolent-hi trajectòries polítiques i tradicions culturals molt diferents a les que es van viure a l'altre costat del teló d'acer.⁷³

Aquests dos meta-relats, el de les víctimes del nazisme (Holocaust) i les del comunisme, han centrat les polítiques de memòria de la UE des de finals de la dècada dels anys 2000. Aquest fet va provocar que, sense sortir del paradigma de la víctima, en un primer moment, es marginessin altres memòries, com la de la dictadura de Franco i la resta de

⁷¹ Diferents exemples a DROIT, Emmanuel (2007) «Le Goulag contra la Shoah. Mémoires officielles et cultures mémorielles dans l'Europe élargie» A: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, núm.94, pp.101-120

⁷² Sobre el pas de la política nacional a l'articulació d'una política internacional europea configurada pels diferents països del centre i de l'Est, veure NEUMAYER, Laure (2018) *The criminalization of communism in the European Political Space after the Cold War*. London: Routledge

⁷³ Un exemple més recent és l'aprovació de la Resolució del Parlament Europeu, de 19 de setembre de 2019, sobre la importància de la memòria històrica europea per al futur d'Europa (2019/2819 RSP)

dictadures del Sud d'Europa o d'altres tipus de violència política, per no parlar de la memòria del colonialisme o de l'imperialisme europeu.

Les polítiques de memòria de la UE rebrien un nou impuls arran de la triple crisi que viuria el projecte europeu: el 2005 la proposta de Constitució Europea fracassa (França i Holanda la rebutgen en els respectius referèndums); la crisi econòmica de 2008; i el creixent pes que va adquirint l'extrema dreta i l'euro-escepticisme. Hi ha una necessitat de revertir la percepció de llunyania que té la ciutadania vers les institucions europees, apropar-les i estrènyer els llaços. És l'inici del programa *Europe for Citizens*, amb una línia d'actuació dedicada als projectes de memòria ("Active European Remembrance") o quan es planteja la creació d'una Casa de la Història Europea, iniciatives fortament condicionades pels paràmetres de les dues grans narratives sobre el nazisme i l'Holocaust, per una banda, i el comunisme (equiparat al nazisme) a l'Europa central i de l'Est per l'altra.⁷⁴ La promoció d'aquestes iniciatives i el seu desenvolupament es debaten constantment entre dos pols de tensió oposats: per una banda, la voluntat d'enfortir una mena d'identitat europea, un "nation-building" per afermar el sentiment de pertànyer a la UE, fent ús de la memòria i la història del continent per inventar un relat d'èxits consecutius fins a arribar al present; i per l'altra, la capacitat de crear una cultura europea de la memòria (no una cultura de la memòria europea), un marc de relacions on es puguin respectar les diferents memòries, acceptant i gestionant la conflictivitat que comporten, allunyant-se de la voluntat d'unificar-les i dissoldre-les sota un mateix relat.⁷⁵

4.3.1 L'arena espanyola

És a meitat dels anys 1990 quan els estudis sobre memòria i polítiques de memòria comencen a tenir certa presència dins del panorama historiogràfic espanyol. Destaca, sobretot, la tesi doctoral de la politòloga Paloma Aguilar, defensada el 1995 i publicada

⁷⁴ Una contundent crítica a la Casa de la Història Europea i el "sincretisme memorial" que propugna per a la creació d'una identitat europea, a VINYES, Ricard (2015) «Los usos públicos del pasado en Europa: hacia una memoria sincrética» A: *Anos 90, Porto Alegre*, v. 22, n.42, pp. 21-51; des d'una perspectiva molt més "amable", veure GRAU, Martí (2016) «Proposing a New European Narrative: The House of the European History Project» A: GUIXÉ, Jordi (ed.) *Op. Cit.*, pp. 57-73

⁷⁵ PRUTSCH, Markus J. (2013) *Op. Cit.*

l'any següent amb el títol *Memoria y Olvido de la Guerra Civil española*.⁷⁶ En aquesta recerca pionera s'estudiaven diferents canals de socialització política que la dictadura va utilitzar per difondre el seu discurs ideològic sobre la guerra (des del NO-DO als monuments, passant per les commemoracions, entre d'altres), s'analitzava l'evolució de les diferents narratives al voltant del conflicte i s'avaluava com el seu record va condicionar el procés polític i institucional de la transició a la democràcia. Al mateix 1995, la historiadora Alicia Alted publicava un llibre coral en el qual es presentaven recerques, com les dedicades als canvis de nom de carrer a Castella i Lleó o sobre la memòria carlista a Guipúscoa durant el franquisme, a més d'una introducció teòrica sobre les relacions entre història i memòria duta a terme per la historiadora Josefina Cuesta.⁷⁷ Anys abans, Josefina Cuesta havia importat les teories de P. Nora a la Universitat de Salamanca per impulsar diferents estudis sobre els llocs de memòria de la guerra civil a la regió.⁷⁸ També s'encarregaria de coordinar el número 32 de la revista d'història *Ayer*, què veuria la llum el 1998 i estaria dedicat íntegrament als estudis de la memòria.⁷⁹ El monogràfic comptà amb la participació d'especialistes com P. Nora, Gérard Namer o Jeffrey Olick, i es presentaven també noves recerques, com la duta a terme per Jesús Alonso Carballés, sobre la construcció de la memòria col·lectiva de l'exili infantil basc a França i Bèlgica. En la revista, J. Cuesta feia un complet estat de la qüestió sobre les relacions entre la història i la memòria, i el marc teòric d'aquest camp d'estudi.⁸⁰

Paral·lelament, l'historiador francès Stéphane Michonneau, fruit també de la seva tesi doctoral defensada el 1999, publicava l'any 2002 el llibre *Barcelona: memòria i*

⁷⁶ AGUILAR, Paloma (1996) *Memoria y Olvido de la Guerra Civil española*. Madrid: Alianza. Anys després, actualitzaria, ampliaria i publicaria la recerca sota el títol (2008a) *Políticas de la memoria y memorias de la política*. Madrid: Alianza Editorial.

⁷⁷ MADALENA, José I. i Grupo Salamanca (1995) «La memoria y el poder: los cambios en la denominación de las calles de Valladolid, Salamanca y León»; CALVO, Cándido (1995) «Franquismo y política de la memoria en Guipúzcoa. La búsqueda del consenso carlista (1936-1951)»; CUESTA, Josefina (1995) «De la memoria a la historia» A: ALTED, Alicia (coord.) *Entre el pasado y el presente. Historia y memoria*. Madrid: UNED.

⁷⁸ CUESTA, Josefina (1987-1988) «Para un análisis regional de la Guerra Civil en Castilla y León» A: *Anales de la Universidad de Alicante: Historia contemporánea*, núm. 6, Alacant: Universidad de Alicante, pp. 9-22; CUESTA, Josefina (1997) «El espacio y el poder en Salamanca, al comienzo de la guerra civil (1936)» A: *Salamanca. Revista de Estudios*, núm. 40, Salamanca: Diputación de Salamanca, pp. 381-402.

⁷⁹ CUESTA, Josefina (ed.) (1998) *Memoria e Historia*. Monogràfic de la revista *Ayer*, núm. 32.

⁸⁰ CUESTA, Josefina (1998) «Memoria e historia. Un estado de la cuestión»: A: *Ayer*, núm. 32, pp. 203-246

identitat. Monuments, commemoracions i mites.⁸¹ No era un estudi vinculat a la memòria de la guerra o el franquisme, sinó que se centrava en les polítiques de memòria i el desenvolupament de la identitat nacional catalana entre 1860 i 1931. A través d'una brillant anàlisi de l'evolució de l'urbanisme, del nomenclàtor, dels monuments commemoratius, de les exposicions universals i de la creació de noves commemoracions, Michonneau evidenciava les batalles polítiques i ideològiques que hi havia al darrere d'aquests usos del passat i la transformació cultural cap a la societat de masses. Per les mateixes dates, veien també la llum altres estudis que circulaven en la mateixa òrbita i indagaven no en el nacionalisme català, com feia Michonneau, sinó en l'espanyol, centrant-se en "la invenció de les tradicions" i la creació i funcionalitat del "mites" nacionals moderns.⁸²

Deixant de banda aquesta branca que analitza la memòria col·lectiva vinculada a l'estudi dels nacionalismes ibèrics, des del llinar del canvi de mil·lenni, l'estudi de la memòria lligada a la guerra civil i a la dictadura franquista estarà condicionada pels debats que va comportar el moviment social per a la recuperació de la memòria històrica i pel context polític. Diferents autors han volgut distingir diverses etapes en l'evolució de la memòria col·lectiva relativa a la guerra civil per tal de descriure la situació en què es trobaven des de finals dels anys noranta. L'historiador Julio Aróstegui, per exemple, identificava tres formes dominants de la memòria de la guerra civil i incidia com, entre d'altres elements, aquestes eren marcades pel factor generacional.⁸³ Parlava de tres memòries successives: primer, la memòria de la identificació o la confrontació, basada en la vivència dels protagonistes, dels testimonis, els quals s'identificaven amb les parts confrontades, un model predominant fins ben entrats els anys seixanta; parlava després

⁸¹ MICHONNEAU, Stéphane (2002) *Barcelona: memòria i identitat. Monuments, commemoracions i mites*. Vic: Eumo Editorial. Així mateix, destaquen els seus estudis posteriors relatius al patrimoni, als paisatges de guerra i la memòria del franquisme, veure MICHONNEAU, Stéphane i NÚÑEZ-SEIXAS, Xosé M. (dirs.) (2014) *Imaginarios y representaciones de España durante el franquismo*. Madrid: Casa de Velázquez; també MICHONNEAU, S.; RODRÍGUEZ-LÓPEZ, C.; VELA, Fernando (eds.) (2019) *Paisajes de guerra. Huellas, reconstrucción, patrimonio (1939 – años 2000)*. Madrid: Casa de Velázquez – Ediciones Complutense; i, especialment, el seu complert estudi MICHONNEAU, S. (2017) *Fue ayer: Belchite, un pueblo frente a la cuestión del pasado*. Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza

⁸² Per exemple, SERRANO, Carlos (1999) *El nacimiento de Carmen: símbolos, mito, nación*. Madrid: Taurus; o ÁLVAREZ JUNCO, José (2001) *Mater Dolorosa: la idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus; també sobre la configuració de l'ensenyament de la història com a factor per a la creació de nacionalismes, a PÉREZ GARZÓN, Juan S. (2000) *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*. Barcelona: Crítica; o el dossier sobre les dates commemoratives coordinat per ANGUERA, Pere (ed.) (2003) «Los días de España» A: *Ayer*, núm. 51

⁸³ ARÓSTEGUI, Julio (2006) «Traumas colectivos y memorias generacionales: el caso de la Guerra Civil» A: ARÓSTEGUI, Julio i GODICHEAU, François (eds.) *Guerra Civil: mito y memoria*. Madrid: Marcial Pons, pp. 57-92.

de la memòria de la reconciliació, que apostava per la superació del trauma col·lectiu de la guerra, què impregnava la generació que ja no la va viure i que, al contrari, va viure la transició de forma activa, una memòria que es convertirà en el paradigma principal fins a mitjan anys noranta. I, finalment, la memòria de la restitució o reparació, que aniria creixent a partir de la victòria electoral del Partit Popular l'any 1996, amb el protagonisme d'una generació diferent (es parla també de la “mirada del net”), enfrontada a les opinions que renoven la justificació del cop d'Estat i el sollevament militar de 1936 i descriuen la guerra com quelcom inevitable. Un altre exemple és l'historiador Francisco Espinosa, el qual distingeix diferents memòries en funció de les etapes del govern espanyol. Els anys de la dictadura serien els de la negació de la memòria i l'etapa del govern de la UCD (1977-1981) els de les polítiques de l'oblit. L'etapa del govern socialista (1982-1996) el de la suspensió de la memòria i amb el govern del Partit Popular i els inicis del govern socialista de J.L. Rodríguez Zapatero, tindria lloc el ressorgiment memorial.⁸⁴

Els factors que contribueixen al canvi de paradigma a finals dels anys 1990 seran abordats més àmpliament en el desè capítol, però val la pena esmentar, com a mínim, dos debats que capitalitzaran, en bona mesura, les discussions que va comportar en el pla teòric —si entréssim en el pla polític hauríem d'abordar les diferents iniciatives que es van donar al Congrés, al Parlament i als respectius governs.⁸⁵ El primer d'ells era el significat de “memòria històrica” i les relacions entre memòria i història. I el segon, el significat del “pacte de l'oblit” o “pacte de silenci” i els efectes de la Llei d'amnistia d'octubre de 1977. Santos Juliá va ser un dels historiadors que més es va significar en aquests debats, adoptant un posicionament vehement relatiu a la memòria i a les qüestions esmentades.⁸⁶ En primer lloc, insistia en el que ja havia posat en dubte des

⁸⁴ ESPINOSA, Francisco (2006) *Contra el olvido. Historia y memoria de la guerra civil*. Barcelona: Crítica.

⁸⁵ Especialment, totes les mesures que es van prendre fins arribar a l'aprovació de la “Ley por la que se reconocen y amplian derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura” (Llei 52/2007, de 26 de desembre) o la Llei del Memorial Democràtic (13/2007, del 31 d'octubre) i les seves conseqüències. Una bona radiografia de la primera dècada dels anys 2000 a SAGUÉS, Joan (2013) «Han vuelto a pasar (casi) cuarenta años. Memoria y políticas públicas de memoria en España desde la muerte del dictador» A: MIR, Conxita i GELONCH, Josep (eds.) *Duelo y memoria. Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 19-39

⁸⁶ Juliá abordà aquest debat en diverses publicacions diferents, des d'articles en revistes de divulgació fins a llibres individuals o col·lectius, passant també per revistes acadèmiques, veure JULIÁ, S. (2003) «Echar al Olvido. Memoria y amnistia en la Transición» A: *Claves de razón práctica*, núm. 129, pp. 14-24; JULIÁ, S. (2006a) «El franquismo: historia y memoria» A: *Claves de razón práctica*, núm. 159, pp. 4-13; JULIÁ, S. (2006b) «Memoria, historia y política de un pasado de guerra y dictadura» A: JULIÁ, S. (dir.)

d'un primer moment el mateix Maurice Halbwachs, que el terme "memòria històrica" era desafortunat, doncs associava dues formes diferents d'abordar el passat. Una cosa era la memòria i l'altra era la història, i no podia haver una memòria històrica perquè no es podia recordar el que no s'havia viscut, els records sempre són individuals, fruit de la pròpia experiència; el que es recorda, en tot cas, són les narracions que t'arriben d'aquest fet (a través de la memòria oral, de lectures, cinema, museus...), no el fet en sí mateix. Alhora, feia una distinció clara entre els propòsits de la història i els de la memòria:

«Donde la historia pretende una reconstrucción "sabia y abstracta" del pasado y mantiene su pretensión "crítica y laica" sin aceptar que se le vede ningún terreno [...], la memoria está sometida a un cambio permanente, inducido por las exigencias del presente, por la biografía de quien quiere recordar, por lo que se decide olvidar, por las políticas de la historia elaboradas desde los poderes públicos o por las meras oportunidades e incitaciones del mercado, que se lanza tras un aspecto del pasado si cree que ha dado con algún filón poco explorado y potencialmente inagotable. Mientras la historia busca conocer, comprender, interpretar o explicar y actúa bajo la exigencia de totalidad y objetividad, la memoria pretende legitimar, rehabilitar, honrar o condenar y actúa siempre de manera selectiva y subjetiva [...]».⁸⁷

Juliá negava també l'existència de cap "pacte de l'oblit" durant la transició, ni que hi hagués hagut cap tipus de silenci ni amnèsia sobre la guerra civil, prova d'això era la gran quantitat de publicacions que van aparèixer. Si a finals dels anys 1990, la Llei d'Amnistia (46/1977 del 15 d'octubre de 1977) començava a veure's, no tant com una victòria de l'oposició democràtica durant la transició, sinó com l'expressió jurídica de l'oblit i la garantia de la impunitat de la dictadura, per Juliá, aquesta llei havia tingut poc a veure amb l'excarceració dels presos polítics del franquisme, doncs la majoria d'ells ja havien sortit al carrer amb les amnisties i els indults anteriors. Segons Juliá, la motivació real de la llei era la d'excarcerar els presos d'ETA per intentar reconduir políticament la situació de terrorisme que es vivia en aquells moments. Amb la llei quedaven amnistiats els presos d'ETA (i de rebot els presos del GRAPO, FRAP,

Memoria de la guerra y del franquismo, Madrid: Taurus, p. 27-77; JULIÁ, S. (2007a) «De nuestras memorias y de nuestras miserias» A: *Hispania Nova*, núm. 7, revista digital:

<http://hispanianova.rediris.es/7/index.htm>; probablement el text amb més claus per entendre el posicionament de Juliá sigui l'auto-biografia historiogràfica JULIÁ, S. (2011) *Elogio de Historia en tiempo de Memoria*. Madrid: Fundación Alfonso Martín Escudero - Marcial-Pons.

⁸⁷ JULIÁ, S. (2006b) *Op. Cit.*, p.17. Sorpren que en publicacions posteriors, afirmés «No es mi propósito, pues, establecer una jerarquía, menos aún una oposición, ni levantar una empalizada entre historia y memoria.» a JULIÁ, S. (2011) *Op. Cit.*, p.10

MPAIAC...) i es garantia la impunitat institucional dels funcionaris i les forces de seguretat de l'Estat, qüestió que va passar desapercebuda. L'amnistia no tenia res a veure amb l'amnèsia, l'amnistia no significava deixar caure res en l'oblit, per Julià el seu sentit era diferent, el seu sentit era "echar al olvido", és a dir, tenir present quelcom dolorós per oblidar-ho voluntàriament i no tenir-ho present en el futur. Amb aquesta "cancel·lació" del passat immediat es buscava un nou començament.

El posicionament de Julià s'ha rebutat diverses vegades per varis autors i autores —en alguns casos a través de referències directes i amb la publicació d'articles creuats.⁸⁸ Sobre la motivació de la llei d'amnistia, es pot veure com Paloma Aguilar, per exemple, sostenia que encara hi havia presos que havien actuat per motivacions polítiques o gairebé polítiques (p.e. objecció de consciència), que no tots els que van sortir al carrer arran de l'aprovació d'aquella llei comptaven amb delictes de sang en el seu haver (i els que sí en tenien era improbable que poguessin gaudir d'un judici amb garanties legals), i que aleshores els presos d'ETA eren també considerats presos polítics.⁸⁹ Tanmateix, coincidia amb ell en que el terme "memòria històrica" arrossegava incongruències i que la memòria podia ser subjectiva, interessada i fal·laç, però l'estudi de les memòries col·lectives, com el de les identitats col·lectives o les idees, no l'interessava tant per la seva coherència interna o la manca de rigor històric, ni per si se cenyien al que realment va passar, sinó perquè són capaces de moure voluntats i d'explicar comportaments de gran rellevància política i social.⁹⁰ Com veurem al llarg d'aquesta recerca, especialment al capítol vuitè, era usual que associacions d'ex-combatents republicans, ex-guerrillers, ex-deportats, etc., es mobilitzessin des dels inicis del període democràtic sota la consigna de conservar i vetllar per la memòria històrica. El que ens interessa no són les

⁸⁸ ESPINOSA, Francisco (2007) «De saturaciones y olvidos. Reflexiones en torno a un pasado que no puede pasar»; RUIZ TORRES, Pedro (2007a) «Los discursos de la memoria histórica en España»; JULIÀ, S. (2007a) *Op. Cit.*; RUIZ TORRES, Pedro (2007b) «De perpejidades y confusiones a propósito de nuestras memorias», tots els articles al dossier monogràfic de *Hispania Nova*, núm. 7, revista digital: <http://hispanianova.rediris.es/7/index.htm>. Veure també les referències creuades arran de la ressenya escrita per Julià del llibre d'ARÓSTEGUI, Julio i GODICHEAU, François (eds.) (2006) *Op. Cit.*, a JULIÀ, S. (2007b) «Hermenéuticas imaginativas» A: *Revista de Libros*, núm. 131, pp. 12-14; la resposta d'AGUILAR, Paloma (2008b) «Sobre amnistías, presos políticos y terroristas» i SÁNCHEZ LEÓN, Pablo (2008) «Magisterio en hermenéutica» ambdós publicades A: *Revista de Libros*, núm. 135; la nova resposta de JULIÀ, S. (2008a) «Cuándo y a cambio de qué fueron liberados los presos políticos de la dictadura» A: *Revista de Libros*, núm. 138; la resposta final d'AGUILAR, P. (2008c) «Respuesta al profesor Santos Juliá sobre la amnistía de 1977 y los presos de la dictadura» A: *Revista de Libros*, núm. 141; i la resposta final de JULIÀ, S. (2008b) «Erratas y errores» A: *Revista de Libros*, núm. 143.

⁸⁹ AGUILAR, Paloma (2008b) *Op. Cit.*

⁹⁰ AGUILAR, Paloma (2008a) *Op. Cit.*, pp. 64-66

debilitats del concepte, sinó les accions que es van dur a terme en el seu nom, qui i perquè les feia i que s'aconseguia.

Una altra resposta contundent va ser la de Ricard Vinyes.⁹¹ Titllava Juliá gairebé d'imprudent pel fet d'argumentar que, mitjançant el creixent nombre de publicacions, en la transició no va haver-hi silencis ni desconeixement social sobre la República, la guerra i la dictadura. Segons Vinyes, confonia el coneixement històric amb la seva socialització. És més, confonia coneixement històric amb una necessitat ètica. Les paraules “oblit” i “silenci” actuaven com a metàfora de la demanda de reconeixement públic i de posicionament i actuació institucional, és a dir, de la reclamació de polítiques de reparació i memòria. Els que critiquen el “silenci” i “l'oblit” prescindeixen de la producció acadèmica o d'altre tipus. És precisament quan hi ha coneixement de la qüestió, no abans, quan més grans són les crítiques als “silencis” i als “oblits” institucionals i més fortes són les reclamacions per traslladar aquest coneixement de l'àmbit privat a l'àmbit públic —qüestió que es podrà observar en el desè capítol. Pel que fa a les relacions entre història i memòria, Vinyes criticava que Juliá les presentés contraposades i en termes d'exclusió recíproca o de subordinació, quan poden tenir una relació de complementarietat.⁹² L'acusava de prescindir del fet que la història i la memòria compartien un mateix espai de poder, la gestió del passat i el control de les ètiques públiques. Per Vinyes, història i memòria són formes de comprensió amb lògiques diferents, establir una competència entre història i memòria (entre historiador i testimoni), i fiscalitzar la memòria amb els instruments de la història és impropri. Actuant d'aquesta forma s'acaba utilitzant la història com una veritat oficial i acabada, i no com el que és, una construcció verificada i sempre verificable, i per tant, oberta.

Els historiadors Lourenzo Fernández, Antonio Míguez i Dolores Vilavedra van més enllà a l'hora de comprendre perquè Juliá devaluava la memòria en front de la història analitzant el paper que van tenir els historiadors des de la transició a Espanya i com la seva hegemonia sobre la construcció del passat s'ha vist contestada amb la irrupció de la memòria. Comparteixen part dels dubtes que planteja Juliá respecte els usos de la

⁹¹ VINYES, R. (2009) *Op. Cit.*, pp. 32-33

⁹² Val la pena reproduir el plantejament d'Andreas Huyssen que el mateix Vinyes utilitza per desacreditar la naturalesa de la relació entre memòria i història que proposa Juliá: «El problema no se soluciona por la simple oposición de una memoria seria enfrentada a una trivial, de manera análoga a lo que a veces hacen los historiadores cuando oponen memoria a historia *tout court*, memoria en tanto cosas subjetivas y triviales que sólo el historiador transforma en un asunto serio [...] esta operación no estaría sino reproduciendo en un nuevo hábito la vieja dicotomía entre lo alto y lo bajo de la cultura modernista.», a HUYSEN, Andreas (2000) *Op. Cit.*, p.25, citat a VINYES, R. (2009) *Op. Cit.*, p.33.

memòria, però no la seva visió de la història. Els mateixos dubtes que Juliá planteja sobre la memòria es podrien plantejar sobre el model d'història nacional practicat des del s. XIX, un model que Juliá replica de forma més sofisticada, però que s'ha vist fortament qüestionat des del “gir cultural” en la historiografia. La resposta de Juliá cap als estudis de memòria és també la reacció a la crisi del seu model historiogràfic.⁹³

4.4 Altres debats

El cas de Santos Juliá no és més que la versió nacional d'un debat més global sobre quina ha de ser la relació entre la història i la memòria, un debat en el qual no pocs historiadors i estudiosos del passat s'han posicionat de forma semblant, marcant una gran separació i una forta oposició entre ambdues formes de copsar el passat. Pierre Nora, Henry Rousso, Tzvetan Todorov, entre d'altres, s'havien expressat anteriorment en termes semblants. D'altres, aposten per una relació cooperativa, com Enzo Traverso, Marianne Hirsch o Alessandro Portelli. Per Jay Winter, el positivisme és mort i enterrat fa temps, però les seves traces encara es poden veure cada vegada que un historiador nega que la història i la memòria se sobreposen en el llenguatge que els historiadors utilitzen. Com Winter, nosaltres tampoc reconeixem que la història i la memòria són compartiments oposats i estancs, sinó que existeix un camp de força entre elles, un lloc d'interacció, de superposició, de contestació i dissonància, un camp que Winter anomena “rememoració històrica” i que cal anar més enllà de l'apartheid conceptual i explorar creativament aquest espai. Escriure la història del món contemporani és també un acte de rememoració històrica, un tipus de pràctica significadora, entre moltes altres.⁹⁴

El filòsof Tzvetan Todorov va dedicar una sèrie d'assajos a les relacions entre democràcia, totalitarisme i els usos de la memòria.⁹⁵ Formava part del grup de pensadors que oposaven la memòria a la història —de fet, deia que la primera era “sacralitzadora” i la segona “sacrílega”. En tot cas, feia una crítica pertinent quan apuntava a l'ús de la memòria:

⁹³ FERNÁNDEZ, Lourenzo; MÍGUEZ, Antonio; VILAVEDRA, D. (ed.) (2020) *1936 Un nuevo relato*. Saragossa: Publicaciones de la Universidad de Zaragoza, pp.91-119

⁹⁴ WINTER, Jay (2008) *Op. Cit.*

⁹⁵ Especialment TODOROV, Tzvetan (2002) *Memoria del mal, tentación del bien*. Barcelona: Paidós; tot i que anteriorment havia publicat en un format més breu el suggeridor TODOROV, Tzvetan (2000) *Los abusos de la memoria*. Paidós: Barcelona

«La conmemoración ritual no es sólo de escasa utilidad para la educación de la población cuando se limita a confirmar, en el pasado, la imagen negativa de los demás o su propia imagen positiva; también contribuye a apartar nuestra atención de las urgencias presentes, al tiempo que nos procura una buena conciencia a poco coste. La lacerante repetición del “Nunca más”, tras la Primera Guerra Mundial, no impidió en absoluto el inicio de la Segunda. Que se nos recuerde hoy minuciosamente los pasados sufrimientos de unos, la resistencia de otros, tal vez nos mantenga atentos con respecto a Hitler y a Pétain, pero también nos ayuda a ignorar los peligros actuales, puesto que estos no amenazan a los mismos protagonistas y no adoptan las mismas formas.»⁹⁶

Elizabeth Jelin parlava d'aquesta repetició ritualitzada com un perill a evitar i, per fer-ho, requeria treballar, elaborar, incorporar memòries i records en lloc de reviuere'ls i actuar. Veia en el “treball elaboratiu” una repetició, però modificada per la interpretació i això la feia susceptible d'afavorir el treball de qui recorda en front dels mecanismes repetitius. En el pla col·lectiu, creia que el desafiament era superar les repeticions, a més de superar els oblits i els abusos polítics, prendre distància i al mateix temps promoure el debat i la reflexió sobre el passat i el seu sentit per al present i el futur. Quan es posa l'èmfasi en la literalitat de la commemoració es perd la capacitat d'abstracció, es construeix una repetició ritualitzada, sense elaboració ni integració en la dinàmica sociopolítica dels moments posteriors.⁹⁷

Todorov vinculava aquestes commemoracions repetitives al “deure de recordar” i al seu missatge moralitzador, del qual es desmarcava. Tanmateix, el problema era plantejar la qüestió com el dilema binari “recordar o oblidar”. Ricard Vinyes ha escrit que no es tracta de forçar cap “deure de memòria”, no es tracta de coaccionar les persones amb un imperatiu moral que les faci recordar el passat, la memòria no ha de ser un deure sinó un dret per a qui vulgui recordar. Això vol dir que un Estat garantista ha de dotar-se d'instruments per tal que la ciutadania pugui recordar, sens perjudici de la ciutadania que vulgui oblidar —un plantejament que estava al darrere del Memorial Democràtic, creat arran de la reivindicació de l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics, tal com veurem en el darrer capítol d'aquesta recerca.⁹⁸ Tanmateix, aquest és un debat recurrent que apareix i reapareix. L'escriptor David Rieff, per exemple, amb una concepció de la memòria marcada per la seva experiència com a reporter de guerra a Bòsnia Hercegovina, fa una lectura de les commemoracions en clau de mites nacionals i

⁹⁶ TODOROV, T (2002) *Op. Cit.*, p. 210

⁹⁷ JELIN, Elizabeth (2012) *Op. Cit.*, p. 47-50

⁹⁸ VINYES, Ricard (2009) *Op. Cit.*

conflictes identitaris que condueixen més a l'enfrontament, al rancor i a la guerra que no pas a la pau.⁹⁹ No és un punt de vista inusual, l'historiador Christian Meier sosté que és l'habilitat d'oblidar la que hauria de ser considerada com un assoliment cultural i que el record només és recomanable en situacions excepcionals, com Auschwitz.¹⁰⁰ Creu que són els actes de memòria els que, precisament, conserven vives les energies destructives per als actors històrics. Si el procés de record sustenta sentiments d'odi i venjança, és el procés d'oblit el que apaivaga les parts en conflicte, iniciant un procés de reintegració necessari per a la supervivència. Un dels exemples que cita és la memòria practicada després de la Primera Guerra Mundial i el cultiu del ressentiment que va mobilitzar els alemanys cap a la Segona Guerra Mundial. D'altra banda, Aleida Assmann, qui va encunyar el concepte "memòria cultural", creu que les pràctiques socio-polítiques vinculades a l'oblit i al record poden exercir efectes tant beneficiosos com nocius.¹⁰¹ La decisió de si és millor una cosa o l'altra depèn del context històric i sobretot dels valors culturals i les circumstàncies generals que predominen en cada cas. Per contraposar-ho als arguments de Meier, Assmann recorre, entre d'altres, a la situació alemanya després de la Segona Guerra Mundial per explicar que aleshores l'oblit no era concebut com una repressió de la memòria, és més, estava connectat a l'esperit de renovació i obertura cap el futur, però que aquest paradigma va començar a ser qüestionat a la dècada dels anys seixanta amb els estudis d'Alexander i Margarete Mitscherlich, la fundació de l'Institut Sigmund Freud, la teoria crítica de l'Escola de Frankfurt i la recepció de W. Benjamin. Les connotacions del record i l'oblit van canviar de sentit i de valor en aquesta fase cap a un nou marc cultural. Era un canvi de perspectiva que s'allunyava dels perpetradors per apropar-se a les víctimes del nazisme. Mentre l'oblit, com a estratègia de renovació i integració, havia tingut connotacions positives en el context de l'orientació cultural cap a la modernització del país en la postguerra, ara tenia connotacions negatives i s'associava a la negació i a l'encobriment. Al contrari, el record (i el procés de recordar sota un procediment públic i polític), que havia estat vinculat prèviament a la fixació amb el passat, a l'odi, a la venjança i el ressentiment, ara era revalorat com una obligació terapèutica i ètica. Per Assman, els termes memòria i oblit no s'han de

⁹⁹ RIEFF, David (2012) *Contra la memoria*. Barcelona: Debate

¹⁰⁰ Citat a ASSMANN, Aleida (2015) «Recordar u olvidar: ¿De qué manera salir de una historia de violencia compartida?» A: *Aletheia*, núm. 5 (11), accés obert online: <https://www.aletheia.fahce.unlp.edu.ar/> [darrera visita 08/05/2022]

¹⁰¹ Per una bona introducció a la multitud de conceptes que envolten la memòria, com "memòria cultural", a més del diccionari esmentat de VINYES, Ricard (dir.) (2018) *Op. Cit.*, és molt recomanable l'estudi d'ERLL, Astrid (2012) *Memoria colectiva y culturas del recuerdo. Estudio introductorio*. Bogotá: Universidad de Los Andes.

polaritzar, és més, a la pràctica, són rarament exercicis que s'exclouin mútuament, raó per la qual creu que s'ha de parlar més atenció en els encreuaments, tals com els oblits selectius i els records parcials o transicionals. Les preguntes que cal fer-se, segons Assmann, són: qui es beneficia i qui pateix amb l'oblit? O, es pot realment començar de cap i de nou després d'un trauma violent o es massa alt el preu que ha de pagar un grup per oblidar?¹⁰²

Moure's en els paràmetres marcats pel paradigma de la víctima, predominant a Europa des dels anys vuitanta, ha comportat una sèrie de conseqüències. Tal com analitzarem en capítols posteriors, quan tractem la qüestió de la reconciliació nacional, veurem part dels seus efectes a l'espai públic, tema vinculat a la utilització de la categoria víctima com si es tractés d'una persona ja no només sense agència històrica, tampoc sense passat o projecte de vida, reconeguda exclusivament per haver patit violència.¹⁰³ Però el fet de centrar, actualment, tota l'atenció en la víctima, ha provocat també que, en països com Espanya, hi hagi un desequilibri en el relat de la guerra civil focalitzat en les víctimes, sense tractar la memòria dels perpetradors.¹⁰⁴ Alhora, també ha provocat que hi hagi una mancança d'anàlisis dirigits a l'estudi del que podrien ser altres categories, com els "salvadors" o "curadors", personatges menys excepcionals i més abundants del que es creia.¹⁰⁵ Així mateix, el predomini d'aquest paradigma centrat en la víctima, ha repercutit en l'ús de la memòria com a element d'emancipació social. Enzo Traverso és molt clar al respecte. Quan parla dels moviments d'esquerra, anti-imperialistes, anti-colonialistes, moviments revolucionaris dels anys seixanta i setanta, afirma que la memòria s'utilitzava per combatre els botxins del present, no tant per commemorar a les víctimes del passat: «La memoria del gulag borró la de la revolución, la memoria del Holocausto remplazó la del antifascismo y la memoria de la esclavitud eclipsó la del

¹⁰² ASSMANN, Aleida (2015) *Op. Cit.*

¹⁰³ Sobre la construcció social de la categoria "víctima", veure MONTENEGRO, Marisela i PIPER, Isabel (2009) «Reconciliación y construcción de la categoría víctima: Implicaciones para la acción política en Chile» A: *Revista de Psicología*, vol. XVIII, núm. 1, pp. 31-59

¹⁰⁴ Això no treu que, cada vegada més, hi hagi molt bones recerques sobre el perpetradors i els col·laboracionistes durant la guerra i la dictadura. Veure, per exemple, MÍGUEZ, Antonio (ed.) (2016) *Ni verdugos ni víctimas. Actitudes sociales ante la violencia, del franquismo a la dictadura argentina*. Granada: Comares; ANDERSON, Peter (2017) *¿Amigo o enemigo? La ocupación, colaboración y violencia en la Guerra Civil Española*. Granada: Comares; FERNÁNDEZ, Lourenzo y MÍGUEZ, Antonio (eds.) (2018) *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo*. Vigo: Ed. Galaxia

¹⁰⁵ FERNÁNDEZ, Lourenzo; MÍGUEZ, Antonio; VILAVEDRA, D. (ed.) (2020) *Op. Cit.*, pp. 43-49

anticolonialismo: la rememoración de las víctimas parece incapaz de coexistir con el recuerdo de sus esperanzas, sus luchas, sus victorias y sus derrotas». ¹⁰⁶

¹⁰⁶ TRAVERSO, Enzo (2019) *Op. Cit.*, pp.38-39. Altres debats al voltant de la figura de la víctima, la relació de la memòria i el discurs dels drets humans, sobre les lleis memorials o el paper dels museus, entre d'altres qüestions, es poden trobar a la conversa mantinguda entre Elizabeth Jelin i Ricard Vinyes a JELIN, E. i VINYES, R. (2021) *Cómo será el pasado. Una conversación sobre el giro memorial*. Barcelona: Ned Ediciones.

SIGLES UTILITZADES:

AACM: Associació d'Amics del Castell de Montjuïc

AAGEF: Associació d'Antics Guerrillers Espanyols a França

AAMMM: Asociación de Amigos del Museo Militar de Montjuïc

AAMR: Associació d'Antics Militars de la República

ACEP: Associació Catalana d'Ex-presos Polítics del Franquisme

ADABIC: Associació d'Amics de les Brigades Internacionals de Catalunya

ADAR: Associació d'Aviadors de la República

ADERFRE: Associació de Defensa dels Espanyols Refugiats a França i Residents a España

AHCyDA: Agrupación de Hermandades de la Cruzada y la División Azul

AM: Amical de Mauthausen

APMILC: Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya

CCC: Congrés de Cultura Catalana

CIM: Comitè Internacional de Mauthausen

CME: Comissió Municipal Executiva

CMP: Comissió Municipal Permanent

CNEC: Confederación Nacional de Ex Combatientes

DA: División Azul

FAD: Foment de les Arts Decoratives

FIR: Federació Internacional de Resistents

FNDIRP: Federació Nacional d'Internats, Resistents i Patriotes

HAP: Hermandad de Alféreces Provisionales

SCWHS: Spanish Civil War Historical Society

UMEX: Unión Militar de Ex Combatientes

VALB: Veterans of the Abraham Lincoln Brigade

CAPÍTOL 1

ELS ESPAIS DE MEMÒRIA FRANQUISTES.

En aquest capítol veurem quins eren els principals escenaris on es duïen a terme les commemoracions franquistes vinculades al record de la guerra civil, els memorials on la gent s'adreçava per recordar en comú en els dies de la dictadura. Durant la postguerra es crearen múltiples i diversos espais de memòria franquistes a la ciutat, alguns perdurarien i d'altres no. En tot cas, la creació d'aquests llocs memorials als carrers i places va ser precedida per unes línies generals d'actuació bàsiques sobre l'espai públic:¹⁰⁷

- 1) l'eliminació, la resignificació o la retirada de monuments o “marques” que recordessin qualsevol dissidència i oposició política al *Nuevo Estado* (republicanisme, catalanisme, comunisme, anarquisme, moviment obrer...)
- 2) la reposició de monuments i elements de caire conservador i religió que havien estat derruïts durant la guerra civil.
- 3) l'aixecament de nous monuments, alguns de caràcter efímer, d'altres de caràcter permanent, que servissin de referent, d'exemple, de nexa comú entre la societat barcelonina i d'altaveu del missatge ideològic del franquisme.
- 4) la “recristianització” del carrer i les places en base a misses de campanya i cerimònies.

¹⁰⁷ Des de la perspectiva de l'art públic, aquestes línies d'actuació han estat ben estudiades per diferents autors, veure per exemple, GRANDAS, Carme (2006) «Arte público y política. Análisis del periodo de la posguerra en Barcelona» A: DD. AA. *La multiculturalidad en las Artes y en la Arquitectura: XVI Congreso Nacional de Historia del Arte*, vol.1, Las Palmas de Gran Canaria: Gobierno de Canarias – Anroart Ediciones, pp.675-684; SUBIRACHS, Judith (1989) *L'escultura commemorativa a Barcelona (1936-1986)*. Barcelona: Els llibres de la frontera; o les diferents entrades elaborades per FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep. M. a la base de dades en línia d'Art públic de Barcelona (w10-bcn.cat)

Aquestes línies d'actuació començarien a executar-se des de la immediata postguerra i es durien a terme de forma gradual.¹⁰⁸ Les noves autoritats franquistes dibuixaren sobre el mapa de Barcelona una topografia d'espais de memòria de la dictadura en els que es rememorarien episodis i personatges de la guerra civil vinculades al “martiri” i a la “victòria”, dos dels pilars fonamentals de la política commemorativa del règim.

Per formar una nova comunitat nacional, s'havia de passar per l'etapa essencial d'autopercepció com a “comunitat-trauma” o “comunitat-víctima”, lligada a la creació d'un panteó amb els seus propis màrtirs, de forma que els fills de la nació poguessin veure en el seu exemple, en la seva gloriosa mort, una imatge idealitzada de les seves pròpies aspiracions.¹⁰⁹ El culte a la mort que s'introduïa bevia de vàries fonts i va tenir diverses escenificacions, especialment als inicis de la postguerra. Per un costat podia distingir-se el culte als soldats sacrificats per la pàtria, un culte que es desenvolupà a Europa a mesura que es creaven els Estats-Nació al segle XIX i que es va estendre sobretot arran de la Primera Guerra Mundial.¹¹⁰ Es tractava d'una “religió secular” que es manifestava en un món canviant de mites, símbols, festes i rituals que tindria el seu

¹⁰⁸ Els monuments que servien com a referent commemoratiu del republicanisme, del catalanisme i del moviment obrer, serien enretirats de l'espai públic: les estàtues de Rafael Casanova, Pau Claris, el monument al Doctor Robert, a Francesc Layret i a Francesc Pi i Margall. S'eliminarien els monuments aixecats durant la guerra: Als caiguts per Catalunya i la llibertat del 6 d'octubre (inaugurat davant les drassanes el 6 d'octubre de 1936) o el Soldat Desconegut (aixecat al març de 1937 a plaça Catalunya). A d'altres se'ls hi retiraria la placa o la inscripció (en català) que els identificava: el monument dedicat als Voluntaris catalans morts durant la guerra mundial de 1914-1918, l'escultura dedicada a Domènec Martí i Julià; o es mutilaven i castellanitzaven les inscripcions: els monuments a Frederic Mistral, les làpides de les estàtues de Jaume I i Joan Fiveller, etc. D'altra banda, es reconstruïren els monuments de significat conservador i religiosos enderrocats durant la guerra: el monument a Antonio López López, marquès de Comillas (reposat en pedra el 26 de gener de 1943, *Día de la Liberación*, coincidint amb la inauguració de la nova urbanització de la plaça que duria el seu nom); el monument a Joan Güell; l'estàtua equestre del general Prim; la font del Geni Català (dedicada a la memòria del marquès de Campo Sagrado); i d'altres monuments de caire religiosos: el canonge Francesc Rodó i Sala de la plaça del Clot, l'al·legoria de la Caritat de la porta de la capella de l'antic Hospital de la Santa Creu, el Sagrat Cor del Tibidabo, la Santa Eulàlia que coronava l'obelisc de la plaça del Pedró... S'aixecaren alguns monuments de caràcter efímer (com el monument a “los caídos” del fossat de Santa Elena, l'obelisc de la plaça Catalunya o l'arc de triomf del portal de la Pau) i d'altres de caràcter permanent (com el monument als “caídos” de l'Avinguda del *Generalísimo*). Així mateix, els carrers de Barcelona viurien un esclat religiós, redemptor de tots els seus pecats, des del primer moment en que entraren les tropes franquistes a la ciutat: les misses de campanya i cerimònies de desgreuge del *Día de la Liberación*, la reposicions del Crist de Lepant al març o de la creu del sagrat cor del Tibidabo al juliol de 1939, les comunions i confirmacions massives com la del 16 de juliol d'aquell mateix any o del congrés eucarístic de juny de 1944 a la plaça Sant Jaume i al Saló de Víctor Pradera, les diferents processons i via crucis al llarg de la ciutat i un calendari festiu que consagrava el temps i l'espai al nacional-catolicisme imperant. Veure PÉREZ VALLVERDÚ, Eulàlia (dir.) (2014) *Barcelona en postguerra 1939-1945*. Barcelona: Efadós – Ajuntament de Barcelona – Fundació Carles Pi i Sunyer, p.79-101

¹⁰⁹ ZERTAL, Idith (2006) *La nació i la mort. La Xoà en el discurs i la política d'Israel*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner, p.14

¹¹⁰ KOSELLECK, Reinhart (2011) *Modernidad, culto a la muerte y memoria nacional*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales; MASSA, Paola (1998) «Antropología y patrimonio cultural. UN estudio sobre los monumentos a los caídos» A: *Alteridades*, vol.8, núm. 16, pp. 85-94

moment culminant amb el sorgiment de la societat de masses dels anys vint i trenta.¹¹¹ D'altra banda, es distingia clarament la típica fascinació per la mort dels militars africanistes espanyols (no per casualitat, els legionaris de Franco es feien dir “novios de la muerte”) o el pes de la tradició catòlica a través dels “mártires por Dios” —com és sabut, l'Església espanyola va batejar la guerra com a “Cruzada”, com a “guerra santa y justa” i va recolzar la dictadura.¹¹² La sang vessada pels màrtirs era el tribut necessari per trobar el camí de la salvació i aixecar la *Nueva España*.¹¹³

Paral·lelament, rere la celebració de la victòria hi descansava el “mite palingenèsic” comú dels feixismes europeus: la mort i la resurrecció de la pàtria.¹¹⁴ Al final de la guerra, mentre el partit únic restava immers en el procés de feixistització que arrossegava amb recel a la resta de “famílies” que donaven suport al franquisme, el falangisme projectava en la commemoració de la victòria el nucli de la seva “religió laica”. La nació s'havia sacrificat i havia ressorgit de les cendres. La nació espanyola estava per sobre de tot, inclús, per sobre de l'Església catòlica, tot i ser aliada. Per ells, la victòria no era un punt d'arribada sinó un punt de partida per dur a terme la revolució nacional-sindicalista. Alfonsins, carlistes, jerarquia catòlica i part de l'estament militar veien amb mals ulls i alguns s'oposaren obertament a la preponderància que estava adquirint el sector falangista en la construcció del partit únic i l'aixecament del *Nuevo Estado*.¹¹⁵ Però quan Serrano Suñer va ser apartat definitivament de la vida política, a

¹¹¹ MOSSE, George L. (2005) *La nacionalización de las masas*. Madrid: Marcial Pons

¹¹² Per a la visió africanista de la guerra es pot consultar NERÍN, Gustau (2005) *La guerra que vino de África*. Barcelona: Crítica; sobre el paper de l'Església durant la guerra i la dictadura, veure CASANOVA, Julián (2005) *La Iglesia de Franco*. Barcelona: Crítica; RAGUER, Hilari (2008) *La pólvora y el incienso. La iglesia y la guerra civil española (1936-1939)*. Barcelona: Península; CALLAHAN, William J. (2003) *La iglesia católica en España (1875-2002)*, Barcelona: Crítica, pp. 273-320

¹¹³ Sobre els monuments i la figura dels “caídos”, és imprescindible la recent obra de ARCO BLANCO, Miguel Ángel del (2022) *Cruces de memoria y olvido. Los monumentos a los caídos de la guerra civil española (1936-2021)*. Barcelona: Crítica. Veure també LEDESMA, José Luis i RODRIGO, Javier (2006) «Caídos por España, mártires de la Libertad. Víctimas y conmemoración de la Guerra Civil en la España posbélica (1939-2006)» A: *Ayer*, núm. 63, pp. 233-255; ZENOBI, Laura (2006) «¡Presente!: Los caídos de Franco. Las políticas de memoria durante la Guerra Civil» A: *VI Encuentro de investigadores sobre el franquismo. Zaragoza, 15-17 de noviembre de 2006*, Zaragoza: CC.OO., pp. 506-519

¹¹⁴ GRIFFIN, Roger (2018) *Fascismo*. Madrid: Alianza, pp. 63-69

¹¹⁵ Tanmateix, la commemoració de la Victòria també els hi era útil. Rere la Victòria hi residia alhora la idea legitimadora de la “caiguda” i la “redempció”. El liberalisme era el virus que havia infectat el país al s. XIX, la República era el pecat, la guerra el càstig i la victòria el renaixement del país. Lluny dels aires revolucionaris del feixisme falangista, es pretenia un retorn a les relacions entre Església i Estat, mentre carlins i alfonsins pretenien un retorn a la monarquia (cadascun donant suport a les respectives dinasties). Franco va afavorir en un primer moment el sector falangista que, liderat per Serrano Suñer, apostava per entrar a la Segona Guerra Mundial de la mà de l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista i asseure's a la taula del Nou Ordre europeu que s'estava construint. Per als conflictes oberts entre Església, carlistes, alfonsins i militars amb els falangistes arran del significat de la victòria, veure BOX, Zira (2010) *Op. Cit.*, pp. 47-

l'agost de 1942, Falange passaria a estar sota el clar control de Franco i es retornava a un equilibri de forces en el què cada cop hi tindria més pes l'Associació Catòlica Nacional de Propagandistes (ACNP), especialment, des que els aliats començaren a guanyar la Segona Guerra Mundial i interessava marcar distàncies del que havia estat el seu passat vinculat als perdedors del conflicte.¹¹⁶

En el següent mapa (veure mapa 1) es poden observar els principals escenaris de l'espai públic de Barcelona on tenien lloc aquestes commemoracions oficials vinculades estrictament al record de la guerra civil.¹¹⁷ D'altra banda, alguns d'aquests espais, importants en els rituals de record públic durant la postguerra, gairebé no s'utilitzaran durant la transició —per exemple, els murs de la catedral on restava inscrit el nom de José Antonio; el monument efímer dedicat “als caídos” (tant de la guerra napoleònica de 1808 com de la guerra civil, inaugurat a la plaça Catalunya el 7 de maig de 1939); o la mateixa plaça Sant Jaume, a la façana de l'ajuntament, on hi restava penjada una làpida amb el darrer “parte” final de guerra de l'1 d'abril de 1939. Als anys setanta, com veurem en el proper capítol, els principals espais de memòria del franquisme que mantenien certa continuïtat en les celebracions oficials i capacitat de concentració de gent, eren: el fossat de Santa Elena, el monument a “los Caídos”, el monument a José Antonio, el monument de la Victòria, els murs exteriors de les Reials Drassanes (Museu Marítim) i el passeig de Colom (davant del palau de Capitania). Això no treia que també es fessin actes puntuals en altres llocs, com al quilòmetre 1 de la Carretera de la Rabassada o al Panteó del Soldat del cementiri de Sant Andreu. A les Reials Drassanes s'hi acostumava a fer una missa de campanya al seu interior i després es dipositaven

118; BOX, Zira (2004) «Secularizando el Apocalipsis. Manufactura mítica y discurso nacional franquista: la narración de la Victoria» A: *Historia y Política*, núm. 12, pp. 133-160.

¹¹⁶ La cúpula falangista de FET-JONS forçaria una crisi de govern al maig de 1941, presentant la seva dimissió per tal d'aconseguir tot el poder per al partit, que Serrano fos nomenat president del govern i deixar Franco com a cap d'Estat. Però la jugada no els hi va sortir bé i Franco va manegar la situació donant més ministeris a dirigents de FET, però promocionant falangistes submisos a la cúpula, com el nou ministre-secretari del Movimiento, José Luís de Arrese. Serrano acabaria apartat definitivament de la vida política arran dels successos de Begoña l'agost de 1942, quan un grup de falangistes radicals atacà una concentració festiva carlista presidida pel ministre de l'Exèrcit, el general Varela. Veure THOMÀS, Joan M. (2019 [2011]) *Los fascismos españoles*. Barcelona: Ariel, p.185-210; un complert resum també a THOMÀS, Josep M. (2012) «La Falange. De la revolución al acomodamiento» A: VIÑAS, Ángel (ed.) *En el combate por la historia. La República, la guerra civil, el franquismo*. Barcelona: Pasado y Presente, pp. 565-574; per una història del nacional-catolicisme, veure BOTTI, Alfonso (2008) *Cielo y dinero. El nacionalcatolicismo en España, 1881-1975*. Madrid: Alianza.

¹¹⁷ Per exemple, no hi trobarem el monument a Colom, lloc de commemoració del 12 d'octubre (*Día de la Raza* o *Día de la Hispanidad*), que ja comptava una “complexa” trajectòria al darrere (veure MICHONNEAU, Stéphane (2002) *Op. Cit.*, p. 123-141 i 271-277) o celebracions en espais tancats com la catedral, esglésies, la important cripta de la Jefatura provincial del Movimiento o l'interior de les casernes militars.

flors als murs exteriors durant el 18 de juliol. La mateixa data servia per fer desfilades militars davant del Palau de Capitanía, al Passeig de Colom, on el capità general passava revista abans d'iniciar la recepció protocol·lària al saló del tron, pauta que es repetia l'1 d'octubre, el *Día del Caudillo*. Tanmateix, en aquest capítol ens centrarem en explicar no aquests espais oberts, sinó com es van crear els llocs de memòria que van requerir la construcció d'un monument i que continuarien sent escenaris de rememoració col·lectiva als anys setanta, és a dir: el fossat de Santa Elena, la Victòria, el monument a “los caídos” de l'avinguda Diagonal i el monument a José Antonio Primo de Rivera.

PRINCIPALS ESPAIS DE COMMEMORACIÓ FRANQUISTES A L'ESPAI PÚBLIC

1. Plaça Catalunya; 2. Plaça Sant Jaume; 3. Façana de la catedral de Barcelona; 4. Av. del Caudillo/Diagonal (pl. Calvo Sotelo/F. Macià fins pl. Jacint Verdaguer) passant pel monument a la Victòria; 5. Drassanes – Museu Marítim; 6. Fossat de Santa Elena; 7. Monument als Caidos de l'Av. del Caudillo/Diagonal; 8. Monument a José Antonio a l'Av. Infanta Carlota; 9. Façana principal del Palau de Capitanía; 10. Km. 1 de la carretera de la Rabassada; 11. Panteó del soldat del cementiri de Sant Andreu.

*No s'inclouen ni temples catòlics, ni capelles castrenses de les casernes militars, ni criptes d'edificis (com la seu de la Jefatura provincial del Movimiento, on tenien lloc diferents commemoracions al seu interior), per no celebrar les commemoracions obertament a l'espai urbà.

1.1 El fossat de Santa Elena del castell de Montjuïc

El 16 d'abril de 1939 s'inaugurava el monument provisional als "caídos" del fossat de Santa Elena del castell de Montjuïc: una creu negra de fusta a sobre d'un pedestal, adornada amb rams i corones de flors per l'ocasió, en la que es podia llegir la inscripció: «A los héroes y mártires del Glorioso Movimiento Nacional». A l'acte hi foren presents totes les autoritats civils i militars de la ciutat i de la província. Després de la cerimònia oficiada pel vicari general castrense, el Dr. Fernando Ramírez, prengué la paraula Joaquín Tamborero, en representació de la Comisión ProMonumento a los Mártires de Montjuich, que anuncià l'obertura d'una subscripció pública per instal·lar-hi un monument definitiu per fer recordar a les generacions futures "les gestes dels allí assassinats".¹¹⁸ Tanmateix, fou el discurs del general en cap de la Jefatura de fuerzas y Servicios de Ocupación, Eliseo Álvarez Arenas, el que explicitaria millor l'objectiu i la missió d'aquest monument: «No profanemos su memoria, olvidando nuestros deberes. Desde lo alto nos exigen que su sacrificio no quede estéril. Hemos de hacer vida de austeridad y de sacrificio sin límites de ninguna clase. No olvidemos que ellos murieron para que nosotros pudiéramos seguir viviendo».¹¹⁹ Es volia instaurar un deure de memòria i crear un model d'exemplaritat social. La guerra havia valgut la pena i el sacrifici dels que moriren lluitant en contra de la República no havia de ser en va. Després de tot, no actuar com manaven ara les autoritats del nou règim era una traïció a la seva memòria: «Desdeñar nuestra Revolución, poner trabas a la labor de Franco, cruzarse con torpes designios en el camino de España, no es salvaguardar únicamente un interés personal. Es, camaradas, vender a precio de oro el recuerdo de los que murieron».¹²⁰

La memòria pública i oficial de la guerra, el record dels seus morts, es traduïa així en obediència al nou Estat. El fossat de Santa Elena esdevindria un dels escenaris

¹¹⁸ Joaquín Tamborero, pare del jove falangista Joaquín Tamborero Cebrián, deixaria escrit un llibre sobre el "martiri" dels que, com el seu fill, foren executats a Montjuïc l'11 d'agost de 1938, sobre la monumentalització d'aquest espai i les commemoracions que s'hi celebraren. Veure TAMBORERO, Joaquín (1960) *Ruta hacia el cielo*. Terrassa: Tipografia Martí.

¹¹⁹ Les cites anteriors a «En el Castillo de Montjuich, en homenaje a los mártires fusilados en aquel recinto» A: *Solidaridad Nacional*, 18/04/1939; també reproduïdes a «Misa de campaña e inauguración de un monumento en memoria de los caídos por Dios y por la Patria» A: *La Vanguardia Española*, 18/04/1939

¹²⁰ «El mandato de nuestros muertos» A: *Solidaridad Nacional*, 18/04/1939

principals de les commemoracions dedicades als “caídos” a Barcelona.¹²¹ A més de les misses que s’hi celebraven el primer diumenge de cada mes, per l’aniversari dels fets, el dia 11 d’agost de 1939, s’organitzarien uns funerals solemnes a l’església de la Casa de la Caritat i a l’endemà, per commemorar l’afusellament dels generals Manuel Goded i Álvaro Fernández Burriel, entre d’altres, a més de la missa a la catedral, se celebraria un gran acte al fossat de Santa Elena.¹²² Durant la missa a la catedral, el Dr. Ramon Baucells, acabà el seu sermó anunciant que Montjuïc «desde hoy será monte sagrado, por la sangre de los mártires ahí derramada». Acabada la missa de la catedral, es traslladaren autoritats i familiars cap al fossat de Santa Elena, on els esperaven diferents companyies militars i una centúria de falangistes. Després de rendir-los honors militars amb salves de canons i avions de combat sobrevolant la muntanya, el capità general de la IV Regió Militar, Luís Orgaz, finalitzà el seu discurs dient: «Pido al pueblo de Barcelona que no olvide este Santuario, que lo haga rebosar de flores y que no olvide asimismo el sacrificio y el ejemplo de estos patriotas».¹²³ Aquestes crides serien la tònica constant en els actes celebrats en aquest espai. En una de les cerimònies del primer diumenge de cada mes, el secretari de la Comisión ProMonumento a los Mártires, Joaquín Tamborero, deia: «A este lugar, santificado por su sacrificio, deben venir todos los españoles a rendir homenaje a la memoria de los que supieron morir por Dios y por España».¹²⁴

¹²¹ Durant la guerra, el castell havia estat utilitzat com a presó republicana i lloc d’afusellaments des de l’agost de 1936. Entre el 24 de desembre de 1937 i el 23 de desembre de 1938, els seus fossats foren l’escenari de 173 afusellaments per sentència judicial i confirmació governativa (la majoria per activitats quintacolumnistes, però també per desercions, atracaments, etc.). Les execucions de l’11 d’agost al castell de Montjuïc provocaren un altre dur i agre enfrontament entre Manuel Azaña i Juan Negrín en la reunió del govern prèvia del dia 9. La repercussió internacional negativa d’aquests afusellaments va fer suspendre les execucions en aquest espai. Només en els dies 22 i 23 de desembre de 1938, es durien a terme 7 execucions més contra persones acusades d’atracament. Veure RISQUES, Manel i MARÍN, Martí (2005) *Montjuïc: memòries en conflicte*. Barcelona: La esfera de los libros, p. 110-111.

¹²² «III aniversario del fusilamiento de los generales Goded y Fernández Burriel» A: *Solidaridad Nacional*, 12/08/1939

¹²³ «Funerales por los asesinados en los fosos de Santa Elena» A: *Solidaridad Nacional*, 13/08/1939

¹²⁴ «Misa en sufragio a los Caídos en Montjuich» A: *Solidaridad Nacional*, 05/12/1939. Cal tenir present que, mentre es duïen a terme aquestes commemoracions, el castell continuava funcionant com a presó militar franquista. Amb l’entrada a Barcelona de les tropes insurrectes el 26 de gener de 1939, el castell de Montjuïc fou utilitzat de forma provisional com a centre concentracionari, bàsicament de quintos mobilitzats per la República i que havien estat presos a Barcelona. S’hi va dur a terme una funció de classificació de presos fins a finals de febrer, quan el camp de concentració d’Horta entrà en ple funcionament. Tanmateix, des de bon començament, el castell tenia la funció bàsica de ser una presó militar, d’acord amb l’ordre del Cuartel General del Generalísimo que obligava a recloure en recintes militars els oficials i caps de l’exèrcit republicà. El 12 d’agost de 1939, el mateix dia en que es commemorava el tercer aniversari dels afusellaments dels dirigents del cop d’Estat a la ciutat, hi foren enviats 904 militars de carrera i guàrdies civils que fins aleshores estaven empresonats a la Model, recinte penitenciari destinat als civils. Veure MONFORT, Aram (2008) *Barcelona 1939. El camp de*

Inauguració del monument provisional als “caídos” el 16 d’abril de 1939 (Pérez de Rozas, AFB)

El setembre de 1939 s’acordà obrir un concurs per a la realització del monument definitiu en el que s’hi presentessin arquitectes locals. Dels projectes que es van presentar, es van seleccionar tres: un amb el lema “Mola”, de José Soterias i Manuel Solá Morales; un altre amb el lema “Sillares del Imperio”, de Manuel Baldrich; i el que portava el lema “Héroes”, de Joaquín Ros i José Mas Bassols. El jurat —del qual malauradament desconeixem els membres— va encarregar als autors dels tres projectes elegits que en fessin un de conjunt i les obres començarien el desembre del mateix any.¹²⁵ Les obres estarien dirigides pels mateixos autors i molt particularment pels coronels en cap de la Comandància de Fortificacions i Obras, José Sanjuan i Julio Zaragüeta.

concentració d’Horta. Barcelona: L’Avenç, p. 47-48; RISQUES, Manel i MARÍN, Martí (2005) *Op.cit.*, p.104-120. En el marc d’un d’aquests actes commemoratius, en una de les misses del primer diumenge de cada mes, el comandant José Ranch va explicar al general Orgaz que una imatge de la verge de la Mercè i altres accessoris per a l’altar de la presó havien estat costejades pels presos del castell. I li explicava també que, des de l’enterrament de José Antonio Primo de Rivera, els presos resaven diàriament el rosari i que havien començat un novenari en sufragi de l’ànima del Padre Pérez del Pulgar, director del Patronato de Redención de Penas por el Trabajo, mort el 28 de novembre de 1939. Veure «Misa en sufragio a los Caídos en Montjuich» A: *Solidaridad Nacional*, 05/12/1939.

¹²⁵ Alguns dels croquis i esborranys del projecte del monument als “caídos” del fossat de Santa Elena procedents de l’arxiu personal de l’arquitecte José M. Soterias Mauri, van ser donats a l’Arxiu General Militar d’Àvila per part del seu fill, José Soterias Domènech, veure AGMAV, C. 5567, 3

El fossat de Santa Elena es convertiria en una mena de santuari a l'aire lliure limitat pels murs i un enreixat de ferro. L'altar es trobava al fons, sota un arc de triomf rematat per un obelisc amb una gran creu, amb un escut imperial de bronze al centre i els emblemes del Movimiento als costats. Al centre del fossat, amb un terra fet amb pedra de la muntanya i amb parterres i xiprers que el rodejaven, hi havia una escultura de bronze que representava un "caído" en el moment de morir, fet pels germans Oslé. A l'interior i als murs hi havia adossades unes creus de pedra que formaven un via crucis que finalitzava en el mur del fons, on havien tingut lloc els afusellaments. D'altra banda, al mur lateral esquerra s'hi havia deixat un espai emmarcat amb pedra perquè s'hi poguessin inscriure els noms dels allà afusellats.¹²⁶ El dia de la seva inauguració, l'1 de desembre de 1940, el general Orgaz confià la custòdia i conservació d'aquest espai al governador del castell, Joaquín Pascual Sánchez, mentre el capellà castrense Fernando Rámiz feia una explicació de l'aixecament de l'altar, donant-li una legitimitat religiosa, remarcant que allà s'hi havia vessat la sang dels màrtirs que van donar testimoni de la seva fe a la pàtria i a Déu:

«Explicó cómo se convino el emplazamiento del altar. Allí mismo, donde fue levantado. Haciendo unas excavaciones, fue hallado un coágulo de sangre de las víctimas, y el orador sagrado, sirviéndole esto de tema y dando expansión a su fe y a su patriotismo, pronunció párrafos de gran emoción, enalteciendo a los que sucumbieron como verdaderos españoles amantes de su Dios y de España.»¹²⁷

La imatge de la sang vessada pels "màrtirs" esdevindria recurrent també en els sermons i les misses celebrades en aquest espai, ja fos en els Via Crucis organitzats per la Hermandad de Ex-Cautivos al llarg de la dictadura (especialment per Setmana Santa), o en celebracions puntuals, com en les comunions per a infants, fills i filles de les persones que havien estat allà executades.¹²⁸ Així mateix, Joaquín Tamborero explicà en el seu llibre que al fons del grup escultòric es diposità una «artística arqueta de bronce

¹²⁶«Inauguración del monumento a los fusilados en los fosos de Santa Elena» A: *Diario de Barcelona*, 01/12/1940. Tot i que no hem trobat cap imatge del memorial amb els noms dels afusellats inscrits als murs, segons la presidenta de la Asociación de Amigos del Castillo de Montjuïc, Carmen Fusté Bigorra, van existir, però van ser enretirats degut a actes vandàlics ja en període democràtic. Entrevista de l'autor a Carmen Fuster el 20/07/2020.

¹²⁷«Actos del domingo» A: *Diario de Barcelona*, 03/12/1940

¹²⁸Vegi's per exemple, la comunió de dotze nenes i vuit nens el 22 de juny de 1943, quan el bisbe Modrego feu un sermó adreçat «a los pequeños huerfanitos, excitándoles a recordar siempre que recibían por vez primera el Pan de los Ángeles en el mismo lugar donde sus padres ofrendaron, en tiempo rojo, sus vidas por la causa de Franco que es la de Dios y de España. Glosó el sacrificio de los Caídos, cuya sangre —dijo— está aún caliente en esta tierra empapada de la misma, vertida generosamente por quienes nos señalaron la conducta a seguir.» Fragment extret de «Emotivo acto en los fosos de Santa Elena» A: *La Vanguardia Española*, 23/06/1943

conteniendo tierra empapada de la sangre generosa, derramada por nuestros mejores y que fue recogida al ser demolido el primitivo monumento».¹²⁹ En aquesta mateixa arqueta hi dipositarien una acta subscripta per la Junta de l'aleshores naixent Asociación de Familiares de Caídos por Dios y por España, diversos diaris del dia i una relació de persones executades al fossat i al Camp de la Bota durant la guerra. El primer diumenge de cada mes, durant la celebració de la missa al fossat, s'hi exposava a més “el libro de oro de nuestros mártires”, un llibre d'unes 300 pàgines que recollia —segons Tamborero— els noms i una breu biografia de les persones executades al fossat i al Camp de la Bota durant la guerra i que quedava guardat sota custòdia del governador del castell.

Familiars dels executats deixant una corona de llorer davant l'escultura dels germans Oslé en el monument als “caídos” del fossat de Santa Elena (Pérez de Rozas, AFB)

¹²⁹La cita i la informació següent sobre l'arqueta, el llibre i els projectes futurs al fossat a TAMBORERO, Joaquín (1960) *Op. Cit.*, p.163-174.

1.2 El monument als “caídos” de l’Avenida del Generalísimo

El 29 de març de 1939, poc abans de la finalització de la guerra, naixia la comissió per impulsar el projecte de monument als “caídos” de Barcelona formada per membres de la comissió gestora municipal i representants de FET-JONS. Al mes d’octubre presentava les bases per al concurs amb la idea d’ubicar-lo a la part de la Diagonal que es pretenia urbanitzar, però el concurs va quedar finalment desert.¹³⁰ No seria fins vuit anys després, el 1947, quan es renovessin els membres de la Comissió pro-Monument i amb el Congrés Eucarístic de 1952 a l’horitzó —i el consegüent impuls urbanístic— que s’engegaria de nou el projecte per aixecar aquest monument.¹³¹

El 16 d’octubre de 1947, el tinent d’alcalde delegat de cementiris, Domingo Castellar Pich, escrivia una carta a la Comissió Municipal Permanent (CMP) de l’ajuntament presidit per Josep M. d’Albert i Despujol, Baró de Terrades, per «continuar los trabajos encaminados a levantar un monumento para honrar la memoria de mártires de la Patria, incidentalmente interrumpidos por haber estimado la Comisión Pro Monumento no reunir ninguno de los proyectos presentados los detalles convenientes al efecto».¹³² En

¹³⁰ BARRAL, Xavier (1996) «El monument als caiguts franquistes de Clarà: les vicissituds de la col·laboració amb el règim» A: DD. AA. *L’art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona: Columna, pp.111-112

¹³¹ GRANDAS, Carme (2006) *Op. Cit.*, p. 680. Tot i que podria semblar estranya l’erecció d’un monument als “caídos” a la dècada de 1950, era encara una pràctica habitual, només cal veure alguns exemples del País Basc (com la Cruz de los Caídos de Bilbao i el monument a los Caídos de Sant Sebastià, inaugurats al 1950, o encara més tard, el monument de Vitòria al 1963) i a Barcelona mateix, com veurem més endavant, quan al 1964 s’inaugurà el monument al “caído” José Antonio Primo de Rivera. Per al País Basc, veure l’exhaustiu estudi d’ALONSO CARBALLÉS, Jesús (2017) *Memorias de piedra y de acero. Los monumentos a las víctimas de la Guerra Civil y del franquismo en Euskadi (1936-2017)*. Gernika-Lumo: Fundación Museo de la Paz de Gernika. Veure també ARCO BLANCO, Miguel Ángel (2022) *Op. Cit.*, pp. 225-264

¹³² Fins que no es digui el contrari, la informació que se cita aquí s’extreu del següent expedient, AMCB, Fons Q118 Gestió Urbanística, exp. 1490 “Relativo a la erección del Monumento a los Caídos” 1ª pieza (1949). En aquesta Comissió Pro-monument hi formaven part tant representants del Movimiento com de l’Ajuntament i Domingo Castellar informava que el governador civil, Eduardo Baeza Alegría, havia substituït els representants de FET-JONS que conformaven la Comissió pro-monument. En nom de l’Ajuntament hi formaven part el president de la comissió, que continuava sent el tinent d’alcalde delegat de cementiris, Domingo Castellar, i com a vocals: el tinent d’alcalde delegat de reconstrucció, Carlos Trías; el tinent d’alcalde delegat d’obres públiques, Domingo Miró Sans; i un altre tinent d’alcalde o regidor que fos designat per la CMP en substitució del cessat tinent d’alcalde de beneficència, Epifanio de Fortuny, Baró d’Esponellà. I per la banda de FET-JONS, Baeza Alegría havia nomenat: el delegat provincial d’Ex-Cautivos, Alfredo Casanova; el secretari polític de la Jefatura provincial de FET-JONS, Pedro Armenteros Urbano; el lloctinent de la Guàrdia de Franco, Francisco Eyre Fernández; i el membre de la Central Nacional Sindicalista (CNS), Gabriel Juliá Andreu. Les persones substituïdes per part de FET y de las JONS eren José Bonet del Río, José María Poblador Álvarez, Pablo Figuerola Ferreti i Pedro Conde.

aquesta mateixa carta, a més d'informar de la renovació dels membres de la comissió, Castellar demanava que es declarés urgent tota aquesta qüestió.¹³³

Mesos després, en la reunió de la Comissió Pro-monument del dia 9 de gener de 1948, el regidor Carlos Trias presentava un avant-projecte elaborat pels arquitectes municipals Adolf Florensa, Josep Vilaseca i amb la col·laboració de l'aparellador Pere Benavent. El monument era projectat aleshores als jardins de la nova zona urbanitzada de l'Avenida del Caudillo que restaven en l'encreuament amb la carretera de Sarrià. El president de la comissió va suggerir la necessitat de dotar d'alguna al·legoria escultòrica que complementés el conjunt monumental, però més enllà d'això, tots estigueren d'acord en que l'avant-projecte era millor que els que s'havien presentat anteriorment, calia avançar en aquesta línia i tirar endavant amb el que havien presentat els arquitectes municipals. Tanmateix, el projecte va quedar aturat i no seria fins una carta del 19 de novembre de 1949 de l'arquitecte en cap de l'Agrupació d'Edificis Municipals, que s'engegaria de nou —es proposava el nou emplaçament en el que finalment es construiria el monument, a la nova zona enjardinada davant del palau de Pedralbes, i es demanava un crèdit de 200.000 ptes. per adequar arquitectònicament l'espai i preparar el concurs per a l'escultura. Al ple consistorial del 19 de gener de 1950, s'aprovaria la proposició del tinent d'alcalde d'Urbanisme i Eixample en la qual es fixava el nou emplaçament, el pressupost i les despeses relacionades amb el concurs. D'altra banda, degut a la rapidesa amb que s'havien de fer les obres, es demanava que no se subhastessin i es poguessin encarregar directament.¹³⁴

El mateix mes de gener de 1950, l'arquitecte Adolf Florensa enviava el projecte de monument a la Direcció General de Propaganda.¹³⁵ En la memòria explicava com, des

¹³³ La CMP aprovaria la petició sis dies després i nomenaria el regidor Enrique Garcia Ramal com a substitut del Baró d'Esponellà.

¹³⁴ Les obres serien adjudicades a Isern Aliet, qui havia presentat el 6 de febrer un pressupost de 197.000 ptes. Tanmateix, els costos finals excediran força del pressupost inicial tal com es pot veure a tota la documentació relacionada amb l'ampliació de despeses conservada als expedients posteriors, AMCB, Fons Q118 Gestió Urbanística, exp. 1490 "Relativo a la erección del Monumento a los Caídos" 3ª pieza (1950).

¹³⁵ Des de l'Ordre del 7/08/1939 del ministeri de Governació, tota iniciativa sobre monuments als "caídos" passaria per la seva Jefatura del Servicio Nacional de Propaganda. Més endavant, es publicaria una altra Ordre el 30/10/1940 sobre la tramitació dels expedients, els quals s'havien de presentar als Guberns Civils (previ informe de la Jefatura Provincial de Propaganda), els quals els enviarien a la Direcció general de Propaganda del ministeri de Governació, la qual supeditaria la seva resolució a un informe tècnic i artístic de la Direcció general d'Arquitectura. Dos mesos més tard, els serveis de Premsa i Propaganda del ministeri de Governació eren transferits a la Vicesecretaria d'Educació Popular, que formava part de la Secretaria General de FET-JONS. L'historiador de l'art Àngel Llorente resumeix els monuments "als caídos" en tres tipus principals: el monòlit, la columna o pilar i l'arc de triomf. Tots ells,

del final de la guerra, el consistori havia pres la decisió d'aixecar un gran monument dedicat als "caídos" i s'havia creat una comissió mixta amb tal objectiu. Explicava que el primer concurs d'idees va quedar desert i quines eren les diferents opcions que s'havien plantejat en quant a l'emplaçament fins decidir-se per la nova zona urbanitzada davant del palau de Pedralbes. Florensa feia una descripció detallada del monument acompanyada d'imatges de la maqueta i de dibuixos, i conclou dient que dues idees havien presidit la redacció del projecte:

«La primera, cumplir con el deber de gratitud que la ciudad tiene con los que dieron sus vidas por la Patria, procurando al mismo tiempo crear una obra que complemente de un modo digno la actual urbanización de la Avenida del Generalísimo Franco, camino por el que llegan a la ciudad la mayoría de los viajeros en automóvil procedentes del interior de la Península. En segundo lugar, se ha procurado que, dentro de la sencillez de formas a que obliga a no llegar a cifras extraordinarias de presupuesto, tanto las dimensiones del monumento como los materiales empleados le aseguren las cualidades de austera dignidad y de monumentalidad que requieren, tanto el elevado fin del monumento, como el prestigio de Barcelona»¹³⁶

generalment, aixecats sobre una plataforma, completats amb un altar, la creu i els respectius escuts (nacional, local, el de FET-JONS, etc.). El prototipus ideal era el d'una creu, aïllada o unida a d'altres elements, generalment de tipus classicista. La creu suposava un reforçament del caràcter de guerra de religió, de croada i d'unió d'Església i Estat. L'ús de la pedra era també habitual, ja que simbolitzava la fermesa i la perennitat del nou règim i la vida eterna dels morts. L'ideal és que aquests monuments estiguessin presents en la quotidianitat de la comunitat i s'ubiquessin en espais oberts (places, confluències de carrers, passeigs i avingudes) per afavorir l'organització d'actes de masses —la ubicació d'aquests monuments als cementiris seria menys utilitzada perquè els allunyava de la vida quotidiana del poble i es reservaven per dies especials. LLORENTE, Ángel (1995) *Arte e ideologia en el franquismo (1936-1951)*. Madrid: Visor, pp. 275-302. Sobre els primers monuments aixecats i l'evolució normativa que els afectava, veure ARCO BLANCO, Miguel Ángel del (2022) *Op. Cit.*, pp. 73-84

¹³⁶ AGA, Secció Cultura, Caixa 21/5370, Carpeta Barcelona. Es pot consultar a l'apèndix documental

Dibuix del projecte de monument “als caídos” enviat per Adolf Florensa a la Direcció General de Propaganda (AGA)

Les obres, adjudicades a Fomento de Piedras y Mármoles, després de les recurrents ampliacions de pressupost i de terminis, es donaren per finalitzades entre l'octubre i el novembre de 1950.¹³⁷ El següent pas era el grup escultòric. El 31 d'octubre la ponència designada per a l'execució del monument als “caídos”, presidida pel tinent d'alcalde d'Urbanisme i Eixample, Melchor Baixas de Palau, va debatre els diferents elements que havia de contemplar el monument (una creu, les inscripcions, els emblemes del Movimiento, etc.).¹³⁸ Tot i que finalment —tal com volia Baixas de Palau— se li acabaria encarregant l'obra a Josep Clarà, primer es va decidir sondejar a Josep Viladomat, Frederic Marés, Vicenç Navarro i Enric Monjo. Marés va respondre que no podria fer-ho perquè era a Madrid, treballant amb el Ministerio de Educación Nacional; Viladomat acceptava si pressupostaven l'escultura per mig milió de pessetes (el pressupost era de 400.000 mil); Monjo creia que s'hauria d'obrir un concurs en el que

¹³⁷ Per a l'execució del projecte i l'adjudicació de l'escultura que el culminaria, vegi's la documentació conservada a l'expedient de l'AMCB, Fons Q118 Gestió Urbanística, exp. 1490 “Monumento a los Caídos. Piezas 1ª, 2ª y 3ª” (1949).

¹³⁸ La ponència estava formada per Baixas de Palau com a president, amb l'assistència dels tinent d'alcalde Pedro Roma, Juan Marsans, Alfredo de Casanovas i Luís de Caralt. De vocals hi assistien, per part de la comissió d'urbanisme, Antonio Juliá de Capmany, Ramon Par, Antonio Segón i José Tous Caballé. Hi assistia també el cap de la secció d'Obres Públiques, Javier de Mendoza, els arquitectes José M. Martino i Adolf Florensa, el jefe d'Extensió i Reforma José Soteras, i el secretari. *Ibidem*.

s'hi presentessin artistes joves o bé que fos un encàrrec directe a escultors de major prestigi; Navarro acceptava i deia que encara podria fer l'escultura per un cost inferior. De totes formes, a finals de desembre de 1950, el criteri de Baixas de Palau va prevaldre i la comissió va decidir que fos Josep Clarà qui es fes càrrec de l'obra. Mentrestant, se li proposava de nou a Fomento de Piedras y Mármols que es fes càrrec de la creu presidencial del monument, de construir-hi els suports per a les corones, les inscripcions en el fris i els emblemes del Movimiento —obres que finalitzarien el novembre de 1951. Pel contrari, l'obra de Clarà no podria donar-se per definitivament finalitzada fins a inicis de març de 1953.¹³⁹ A les seves notes personals, estudiades per Xavier Barral, Josep Clarà explicava algunes de les claus de la construcció d'aquesta escultura: l'intent de Vicenç Navarro per prendre-li el projecte, el que li estava passant al monument dedicat als Voluntaris catalans de la Gran Guerra, les diferències econòmiques amb l'ajuntament, els terminis d'entrega i el fet d'haver d'acabar l'escultura *in situ*, fora del seu taller i en ple hivern.¹⁴⁰

¹³⁹ Les obres van ser adjudicades a Clarà el 23 de gener de 1951. El 22 de desembre ja havia cobrat 300.000 de les 400.000 ptes. Pel contrari, la resta no la rebria fins el març de 1953, quan se certifiqués definitivament la fi de les obres. *Ibidem*. D'altra banda, entremig se li va haver d'abonar la quantitat de 21.084'01 ptes. pels costos de col·locar urgentment el grup escultòric al monument tot i no estar acabat i aixecar-hi una plataforma perquè hi pogués continuar treballant. Veure AMCB, Fons Q118 Gestió Urbana, Exp. 1845 (1952) "relativo a un crédito de 21.084'01 ptas. Para la liquidación de los Trabajos realizados por el escultor Don José Clará para que pueda colocarse el grupo escultórico a los Caídos"

¹⁴⁰ Vicenç Navarro ja havia inaugurat al 1947 el monument als "caídos" de València i, certament, va abaratir molt els costos de l'escultura per aconseguir el projecte de Barcelona, on ja havia treballat anteriorment per l'ajuntament (per exemple, en el relleu d'alabastre format per dos àngels en un núvol a la plaça Garriga i Bachs fet el 1941) i hi continuaria treballant (com en l'escultura de la victòria franquista que seria inaugurada al vestíbul de l'ajuntament el 18 de juliol de 1961). Però, tot i ser un dels escultors "oficials" del règim, en aquest cas no aconseguiria l'encàrrec. D'altra banda, el monument dedicat als Voluntaris catalans de la Gran Guerra, fet per Clarà i inaugurat el 14 de juliol de 1936, no passava per un dels seus millors moments (la documentació vinculada a l'erecció i a l'acte inaugural d'aquest monument, del qual en parlarem més endavant, quan tractem les commemoracions dels anys 1980, es troba a l'AMCB, Fons B101 Protocols, exp. 49/1936, "Relatiu a la inauguració del monument als voluntaris catalans de la Gran Guerra i dinar. 14 Juliol 1936"). El monument es basava amb un home nu, dempeus i amb els braços alçats, sostenint un punyal amb la mà dreta i mirant al cel. Després de la guerra, al monument se li havia tret el nom, la inscripció i se li havien tapat els genitals masculins amb una fulla de parra —l'integritisme catòlic i la moralitat falangista no veien amb bons ulls l'exhibició despallada del cos, qüestió que afectà a més escultures, com a la mateixa Victòria de Frederic Marés, a la qual se li van cobrir els pits. Ara, mentre Clarà estava elaborant l'escultura dels "caídos", veia com arran del Congrés Eucarístic, homes de FET y las JONS cobrien totalment el monument donant-li una forma de monòlit —més endavant, també li mutilarien els braços. Aquests fets no deixaven de pertorbar l'escultor i a qüestionar l'acceptació final que tindria el nou monument als "caídos", basat també en dues persones despallades. Clarà arrossegava també força reticències als encàrrecs de l'ajuntament degut a les experiències anteriors pel que fa al pagament de les seves obres (les estàtues "Diosa" i "Juventud" de plaça Catalunya, "Fertilidad" i "Serenidad" a la terrassa de Miramar, etc.). El seu ressentiment als encàrrecs municipals era previ al franquisme, però es mantingueren degut al regateig pel preu de la nova escultura —especialment, després de l'oferta de Vicenç Navarro.

Tot i no estar acabada, l'escultura de marbre va ser instal·lada al monument el dia abans de l'arribada de Franco i del cardenal Tedeschini a la ciutat, el 26 de maig de 1952. En acabar-se el congrés, l'ajuntament va desdir-se i no va retornar l'escultura al taller de Clarà, qui va haver d'acabar l'obra allà mateix. Tot i que no es donaria per totalment finalitzada fins a març de 1953, el monument va ser inaugurat oficialment abans, durant els actes del dia 29 d'octubre de 1952, el dia de la fundació de Falange i de “los caídos”.¹⁴¹ Després de fer la tradicional missa a la cripta dels “caídos” de la Jefatura provincial del Movimiento, cap al migdia tenia lloc l'acte inaugural del monument. Des de l'altar que s'havia aixecat davant seu, rodejat per una centúria de la Guàrdia de Franco i les organitzacions juvenils de Falange, el bisbe Modrego beneiria el monument i el prevere José Montagut Roca, assessor provincial de Religió de la Jefatura de FET y las JONS, oficiaria la missa. A l'acte, que comptaria amb la presència de totes les autoritats civils, religioses i militars de la província, hi prendria la paraula l'alcalde Antoni M. Simarro per recordar el “deure de memòria” cap els que van donar la seva vida a les ordres de Franco durant la guerra civil i cridava a la ciutadania a honrar la bandera cada dia per poder ser dignes del seu sacrifici. També hi participaria el capità general de Catalunya, Juan B. Sánchez González, amb unes paraules abans de fer la visita al monument i les corresponents ofrenes florals. Així mateix, van haver-hi aplaudiments i mostres d'adhesió per la presència del tinent general Moscardó, “el héroe de la defensa del alcázar de Toledo” —mentre, significativament, les associacions de familiars de “caídos” que havien tingut més presència en actes de la immediata postguerra, ja no apareixien a les cròniques.¹⁴²

¹⁴¹ «La solemne bendición e inauguración del Monumento a los Caídos en Barcelona» A: *La Vanguardia Española*, 30/10/1952

¹⁴² Sobre el “mite” de la defensa del alcázar de Toledo i el paper real de tinent general Moscardó, veure REIG TAPIA, Alberto (2000) *Memoria de la guerra civil. Los mitos de la tribu*. Madrid: Alianza Editorial, pp. 149-187

Imatge de la cerimònia als en el dia de la fundació de Falange i als “caídos” del 29 d’octubre de 1953 (autor desconegut, Arxiu Huertas Clavería – Facultat Belles Arts UB)

1.3 La Victòria

El dia 12 d’abril de 1939, amb l’eufòria desencadenada entre les autoritats franquistes per la victòria i la fi de la guerra, el tinent d’alcalde de cultura, Josep Bonet del Río, havia proposat la següent moció a la comissió permanent del consistori barceloní:

1. Que se declare urgente
2. La Plaza sita en el Paseo de Gracia, cruce con la Avenida del Generalísimo Franco, *se llamará en lo sucesivo Plaza de la Victoria*. Del obelisco erigido en el mismo, desaparecerán el medallón dedicado a Pi y Margall, y la alegoría de la República que lo remata, en su lugar, se colocará una figura que simbolice a España coronando a los héroes, cuyo recuerdo será evocado en un bajo relieve que llevará la siguiente inscripción alusiva: “el día 26 de enero de 1939. Año de la Victoria, Barcelona fue liberada de la tiranía rojo-separatista por los heroicos soldados de España – La ciudad agradecida.”
3. El monumento a Rafael Casanova será retirado de su actual emplazamiento, para que no sirva de pretexto a desviaciones partidistas y antinacionales.
4. Para perpetuar en Barcelona la memoria de los caídos en la guerra de liberación, la Comisión Mixta, integrada por representantes del Ayuntamiento y de Falange Española Tradicionalista y de las JONS, estudiaran el emplazamiento de un monumento en el cual se rezará misa todos los días y misa de campaña, por lo menos todos los domingos, instituyendo el Ayuntamiento una fundación de carácter permanente de acuerdo con la autoridad eclesiástica. De ese modo se glorificará a los que

cayeron en la Cruzada, no en forma anónima y pagana, sino con sujeción a la raigambre netamente católica de nuestro país.¹⁴³

La moció fou aprovada. El Cinc d'Oros passà a anomenar-se *plaza de la Victoria*. L'escultura de la República que coronava l'obelisc, obra de Josep Viladomat, era retirada. El medalló a Pi i Margall, fet per Joan Pié, desapareixia i es posava en marxa la resignificació d'aquest espai per part de les autoritats franquistes.¹⁴⁴ En la moció es distingia el que serien les línies mestre d'actuació de la política memorial de la dictadura a Barcelona: commemoració de la victòria en la guerra civil; erradicació de la memòria republicana, obrerista i catalanista; i un culte omnipresent als “caídos” i “mártires”.

Amb l'esmentat acord, el consistori franquista decidia recuperar l'escultura amb què Frederic Marés s'havia presentat al concurs de 1932, el concurs que havia d'elegir l'al·legoria de la República que coronaria l'obelisc. El projecte de Marés havia quedat en segon lloc, amb una figura molt semblant al projecte guanyador de Josep Viladomat, una escultura femenina nua de cintura cap amunt, sostenint una branca de llorer amb el braç. A la postguerra, Frederic Marés es perfilaria com un dels escultors oficials del règim, però això no treia que no hagués de condicionar les seves obres segons la moralitat retrògrada que imperava: va haver de modificar la seva escultura i esculpir-li

¹⁴³ AMCB, *Libro de actas de la comisión permanente, 1939* (408)

¹⁴⁴ La història del monument a Pi i Margall arrenca a principis de segle XX, al 1902, un any després de la seva mort, quan el consistori va decidir aixecar tres monuments: un dedicat al Dr. Robert, un a Jacint Verdaguer i un altre a Pi i Margall. Dels tres, fou el monument que més trigà en aixecar-se i no s'inauguraria oficialment fins el 12 d'abril de 1936, trenta-quatre anys després d'haver pres la decisió d'erigir-lo i amb moltes incidències entremig. A partir de 1904, la creixent hostilitat entre regionalistes i republicans, provocà l'alentiment del seu aixecament ja que la minoria regionalista practicà una constant obstrucció. L'emplaçament va ser elegit al 1908, a la cruïlla entre la Diagonal i el Passeig de Gràcia, i Miquel Blay n'havia de ser l'autor. Al 1915 es va fer una cerimònia de col·locació de la primera pedra, amb el tinent d'alcalde radical Pich i Pon, i dos anys més tard es va repetir de nou l'acte. Però amb l'hegemonia creixent de la Lliga Regionalista a l'ajuntament i el cop d'Estat de Primo de Rivera el 1923, les obres van quedar aturades fins que al 1931, l'ajuntament republicà va re-emprendre el projecte. L'escultura de Miquel Blay va quedar desestimada i s'hi posà un bust de Pi i Margall, obra de Felip Coscolla, a la rotonda de la cruïlla coneguda popularment com a Cinc d'Oros per recordar les figures del naip que evocaven els fanals col·locats al seus extrems. L'Ajuntament va encarregar aleshores un projecte de monument als arquitectes municipals Adolf Florensa i Josep Vilaseca, els quals dissenyarien un obelisc d'uns 19 metres que estaria coronat per una figura al·legòrica de la república i a la seva base, s'hi posaria un medalló amb l'efígie de Pi i Margall. El concurs per a l'escultura i el medalló, convocat al setembre de 1932, el guanyarien Josep Vilaseca i Joan Pié respectivament. El projecte de Vilaseca, titulat *Flama*, era una escultura femenina, despullada, aixecant el braç esquerra i sostenint una branca de llorer. El monument s'havia d'inaugurar el 29 de novembre de 1934, però amb l'esclat dels fets del 6 d'octubre i el canvi polític conseqüent, tot es va paralitzar. No seria fins el 12 d'abril de 1936, després de la victòria del Front d'Esquerres i amb la presència del president Lluís Companys i de l'alcalde Carles Pi i Sunyer, que s'inauguraria oficialment el monument en un acte multitudinari. Veure FABRE, Jaume i Josep M. HUERTAS «Obelisc» A: Art públic de Barcelona, base de dades en línia w10-bcn.cat [darrera visita 15/09/2019]; MICHONNEAU, Stéphane (2002) *Op. Cit.*, p. 158-164 i 205-220

una samarreta per tapar-li els pits. El medalló dedicat a Pi i Margall va ser tret al juny i l'escultura de Viladomat al desembre de 1939 (junt amb el monument a Francesc Layret, paradoxalment, obra de Frederic Marés).¹⁴⁵ En quedar descoberta la part superior de l'obelisc, s'hi instal·là l'àguila imperial (d'aquí que la plaça fos coneguda popularment com "la plaça del llor"), mentre que l'escultura de Marés fou col·locada a la base amb una inscripció en la què finalment s'hi podia llegir: «Al heroico Ejército Nacional, preclara religión de hombres honrados de España: a su Caudillo invictísimo. S.E. el Sr. D. Francisco Franco Bahamonde. Restitutor Hispaniae, la ciudad de Barcelona. XXVI de enero de 1940».¹⁴⁶

Imatge de la inauguració del monument de la victòria el *Día de la Liberación* de 1940. Autor desconegut (AMCB)

¹⁴⁵Les vides de Josep Viladomat i Frederic Marés, així com les seves respectives escultures col·locades a l'obelisc del Cinc d'Oros (i l'estàtua de Franco a cavall col·locada al castell de Montjuïc el 1963 feta per Viladomat) van ser objecte d'una exposició que analitzava tant el paper d'ambdós artistes durant el règim com la pervivència impune de la simbologia franquista a l'espai públic durant la democràcia. L'exposició, envoltada per una inflada i polititzada polèmica al voltant de la instal·lació de l'estàtua de Franco decapitada i a cavall a la plaça del Born, duia per títol *Franco, Victòria, República. Impunitat i espai urbà*, fou comissariada per l'historiador Manel Risques i es va poder veure al Born CCM del 17 d'octubre de 2016 fins el 8 de gener de 2017. Una valoració de Risques sobre els fets que van envoltar l'exposició a SCHULZ-DORNBURG, Julia (2022) *¿Dónde està Franco?* Madrid: Tres Hermanas, pp.9-18; veure també ARCO BLANCO, Miguel Ángel del (2022) *Op. Cit.*, pp. 315-316

¹⁴⁶Tant a la crònica «Al cumplirse el año de su liberación» A: *Solidaridad Nacional* 27/01/1940 com a «El primer Aniversario de nuestra Liberación» A: *La Vanguardia Española*, 27/01/1940, s'esmenta aquesta inscripció. També ho fa així SUBIRACHS, Judit (1989) *Op. Cit.*, p. 34. Pel contrari, a la fitxa que Jaume Fabre i Josep M. Huertas dedicaren a aquest monument en la base de dades d'Art Públic, es diu que la inscripció era «A los heroicos soldados de España que la liberaron de la tiranía rojo-separatista. La ciudad agradecida», un text semblant al de la moció aprovada el 12 d'abril a l'ajuntament.

La inauguració del nou monument dedicat a la victòria va tenir lloc el 26 de gener de 1940, durant els actes del *Día de la Liberación*.¹⁴⁷ Deu dies abans, la Comissió Municipal Permanent acordava convidar al veïnat a que engalanés els balcons, que les il·luminacions funcionessin fins tard, igual que les fonts de Montjuïc, i que es destinessin 30.000 ptes. en bons de beneficència, els quals es repartirien com si fos el dia de Nadal. El dia 23 de gener es va acordar destinar un crèdit de 100.000 ptes. a disposició de l'alcaldia per les despeses que es poguessin ocasionar. Estava calculat perquè tot sortís a la perfecció i la diada fos un èxit. La inauguració seria a les 10 del matí, amb una missa de campanya i una desfilada militar, mentre que a les 5 de la tarda, al Saló de Cent, es faria una exposició de projectes urbans per a la reconstrucció de la ciutat i a la plaça Sant Jaume tindria lloc un concert de la banda municipal (entremig, se celebraria un copiós i distingit banquet a l'Hotel Ritz en el qual estarien convidades totes les autoritats civils i militars). En les 2.000 invitacions que es van imprimir per a l'acte, a més de la recurrent àguila imperial o la cara del dictador, es llegia un text que relacionava l'emperador Adrià amb el general Franco, ambdós tractats com de "Restitutor Hispaniae" (restituidor d'Espanya), epítet que apareixeria també en la inscripció del monument. La desfilada militar s'inicià a la plaça de la Victòria, baixant per Passeig de Gràcia, fins a la plaça de Catalunya. El tinent general cap de la IV Regió Militar i les corresponents autoritats, presenciarien la desfilada des d'una tarima en un lateral del Pg. de Gràcia. A més dels militars també hi desfilarien altres col·lectius (els afiliats a la Central Nacional Sindicalista, els fletxes i cadets de l'Organització Juvenil Espanyola, el personal relacionat amb la Institució Sindical de Mutualitats, etc.). A les deu del matí arribava en cotxe descobert del capità general de la IV Regió Militar, Luís Orgaz, que ostentava la representació del cap de l'Estat. Acompanyat del "jefe" de la 41ª Divisió, Salvador Mújica Buhigas, pujats a un cotxe descapotable, van revisar les forces militars que havien de participar i que estaven concentrades a l'Avinguda del Generalísimo, entre la plaça de la Victòria i el carrer Villarroel. Un cop feta la revista de tropes que participaven, es procedí a inaugurar el monument de la Victòria. Mentre sonaven els acords de l'himne nacional, es va anar destapant l'escultura de Marés i la

¹⁴⁷ En la sessió de la Comissió Municipal Permanent del 28 de novembre de 1939, s'havia acordat constituir una ponència integrada pels tinentes d'alcalde José Bonet del Río, Guillermo Azcoitia i José M. Sagnier, encarregada d'organitzar el primer aniversari de "l'alliberament" de Barcelona. La documentació relativa la inauguració a AMCB, Fons B101 Protocols, Exp. 1/1940 «Referente a la celebración de los solemnes actos con motivo del Aniversario de la Liberación de Barcelona. Día 26 de Enero de 1940»

part baixa del monument. I en acabat, l'alcalde Miquel Mateu va agafar el micròfon per llegir un discurs que, tot i l'extensió, reproduïm tot seguit pel seu important significat:

«[...] La Ciudad de Barcelona había de perpetuar de algún modo la fecha de su liberación por el Glorioso Ejército español. [...]

Aquí en este mismo lugar fue emplazado durante la República un monumento que Barcelona había repudiado durante muchos años. Lo coronaba una figura alegórica representativa de un régimen que se implantó dos veces en España y que por ser antitético de la misma esencia que nuestro país, las dos veces sembró la dispersión entre los pueblos de España, la anarquía entre sus hombres, el menosprecio a las creencias y la ruina y desolación en los hogares.

Pues bien, de aquel monumento sólo hemos querido que quedara el granito, que en lo sucesivo representará la fortaleza de nuestros soldados y la recia contextura del pueblo español, que no se doblega fácilmente ante el comunismo y la barbarie. La alegoría de un régimen que desde 1931 preparó en complicidad con las sectas y el comunismo internacional, la inmensa tragedia española, ha sido derrocada para ceder el paso al águila imperial que simboliza no sólo la unidad de destino entre los hombres y las tierras de España, sino también el firme propósito de rehacer nuestro Imperio espiritual y territorial. Somos un pueblo que en esta guerra ha adquirido la conciencia plena de que fue grande, lo puede volver a ser y lo será.

Donde se hallaba la efigie del que ideó la doctrina del pacto federal que se tradujo en cantonalismos y rivalidades entre regiones provinciales y aldeas, el Ayuntamiento de Barcelona, consciente de que con la Victoria comienza una nueva Era, no ha vacilado en poner el escudo de España, madre común de todos los españoles, compendio de las tradiciones y glorias de todas las regiones.

Finalmente, está la fecha del 26 de enero de 1939, para que los barceloneses no la olviden, y al pasar ante este monumento recen una oración por los que cayeron para lograr la victoria y porque Dios guarde al Caudillo Franco, su principal artífice.

Todo es, pues, intencionado en este monumento. Se ha querido que la propia piedra experimentara en sus entrañas la transformación que ha sufrido España y que los símbolos de una época enervante y desgraciada sean trocados por los símbolos eternos de un país que marcha cara al sol, en busca de la luz cegadora de la grandeza, la prosperidad y la continuidad histórica de sus destinos.»¹⁴⁸

El monument esdevenia un lloc per perpetuar el record de la victòria i de “l'alliberament” entre la ciutadania. Es definia la República com un règim d'on sortien tots els mals del país, quelcom antitètic a les essències de la nació espanyola. L'àguila que coronava l'obelisc significava la unitat d'Espanya i les seves ànsies imperialistes,

¹⁴⁸ *Ibidem*.

l'efígie de Pi i Margall desapareixia i era substituïda per l'escut del país, tot aprofitant per denigrar-lo tant a ell com a la seva concepció federal de l'Estat. Eren del tot conscients que amb aquest lloc de memòria, resignificat per la dictadura i ubicat al centre mateix de la ciutat, destruïen un referent de la memòria republicana i aixecaven a sobre seu el punt neuràlgic de la memòria franquista a l'espai públic de Barcelona. Un cop acabada la inauguració del monument, les autoritats es traslladarien a l'altar que s'havia aixecat per a l'ocasió, just davant la plaça. Sobre un fons format per la bandera nacional, reposava la imatge de la verge immaculada entre ciris i flors, i amb banderes del Movimiento. Es beneïren cinc banderes, se celebrà una missa castrense, s'alliberaren milers de coloms i per acabar l'acte, el general Mújica va dir les últimes paraules abans que comencés la gran desfilada. A dos quarts de quatre, les autoritats dinaren a l'Hotel Ritz, al banquet presidit pel general Orgaz, el governador civil, l'alcalde i altres autoritats.¹⁴⁹

Aquell mateix dia, lluny del luxós hotel, a les presons de la ciutat s'hi anunciava també una missa solemne en sufragi dels "caídos", a la qual els presos, evidentment, estaven obligats a assistir-hi i a escoltar el discurs commemoratiu del director de la presó Model, Isidro Castillón.¹⁵⁰ També al castell de Montjuïc, sota el comandament militar de José Ranch i amb la presència del general García Escámez, tindria lloc la inauguració de la capella, aixecada pels presoners a les ordres de José Combelles Bergós. A les onze del matí s'hi celebraria una missa, es beneiria una bandera, es faria una processó pel pati i els familiars dels presoners podrien accedir a veure'ls com si es tractés d'un dia festiu. Recorrent les instal·lacions, el general García Escámez s'aturaria a conversar amb alguns presos «alentándoles para que sepan soportar la dura pena de la cárcel, y que la

¹⁴⁹ En acabar el dinar ofert per l'Ajuntament, els actes continuaren a la ciutat. L'alcalde tornà a la casa consistorial per inaugurar l'exposició elaborada amb els projectes de reconstrucció de la ciutat, mentre, a la plaça de Sant Jaume, tenia lloc el concert. Aquella mateixa tarda, el president de la Diputació de Barcelona, José M. Simarro, inaugurava un bust dedicat a Franco, obra de Vicente Navarro, i col·locat al Saló Sant Jordi de l'antic palau de la Generalitat, ara de la Diputació provincial. En la inauguració parlaren altre cop, a més de Simarro, el governador civil W. González Oliveros, qui alabà una vegada més les aptituds del general Franco, tant per guanyar la guerra contra l'"Anti-Espanya" com per fer ressorgir de nou el país, parlant d'ell com si es tractés d'un home taumatúrgic enviat per la Providència, comparant-lo també amb els reis catòlics. Tancà l'acte el general Luis Orgaz comminant als assistents a seguir l'exemple del dictador i a sentir la pàtria com ell la sentia

¹⁵⁰ A la Model es va celebrar una missa cantada oficiada pel capellà de la presó, Martín Torrent. Acabada la missa, el director de la presó, Isidro Castillón, va adreçar unes paraules als reclusos "en altos tonos patrióticos", essent interpretats a continuació l'himne nacional i el del Movimiento. També se celebraren misses a les presons de Sant Elies, del Poble Nou, al Palau de les Missions i a la presó de dones de les Corts, oferint després un "rancho extraordinario". «En la cárcel Modelo se celebró el aniversario de la liberación de Barcelona» A: *Solidaridad Nacional* 28/01/1940

generosidad del Caudillo, tarde o temprano, mitigue el dolor de la presente situación».¹⁵¹

Tant el *Día de la Liberación* (26 de gener) com el *Día de la Victoria* (1 d'abril), tindran com a epicentre el monument de la Victoria, el qual s'imposarà com punt neuràlgic de les commemoracions franquistes de la ciutat. En aquest espai, la celebració de la victòria agafarà més importància a partir de 1943, mentre que la desfilada del 26 de gener, entre 1945 i 1957, canviarà progressivament fins a esdevenir una cerimònia dins els salons oficials.¹⁵²

1.4 El monument a José Antonio Primo de Rivera

El 21 de desembre de 1955, un grup de regidors encapçalats per José Maluquer Cueto, Pablo Oliva, Agustí de Semir, A. de Grau, Salvador Trullols i M. Molleví Ribera, presentaren una moció signada per tots ells en la qual es demanava a la corporació municipal que s'erigís un monument dedicat a la memòria de José Antonio Primo de Rivera. La Jefatura provincial de FET y las JONS havia d'escollir entre dues opcions per emplaçar el monument: per una banda, la plaça de l'Orient, al capdamunt de la Via Augusta, a Sarrià; i per l'altra, a l'Avinguda Infanta Carlota. El 15 de juliol de 1956, l'aleshores Subjefe provincial de Falange, José Maluquer, comunicava a l'ajuntament que la millor ubicació era a l'Av. Infanta Carlota (l'altra opció era massa allunyada). Així que el 7 d'agost, la comissió d'Urbanisme acordava l'emplaçament i passava l'expedient a l'Agrupació d'Edificis Municipals per a que elaboressin les bases del concurs, les quals no serien presentades per l'arquitecte en cap del Servei d'edificis artístics i arqueològics, Joaquín Ros, fins al mes de novembre. Els que volguessin concursar haurien d'incloure en els seus projectes «planos de planta y alzado expresivo de la parte arquitectónica del Monumento, así como una perspectiva del conjunto, compuesto o rematado con la figura o estatua del Fundador». La composició del monument era de lliure inspiració amb l'únic requisit que l'obra fos realitzada amb

¹⁵¹ «Barcelona, engalanada, celebra hoy el aniversario de su liberación por las fuerzas gloriosas del invicto Caudillo» A: *Solidaridad Nacional* 26/01/1940 i «La capilla en el castillo de Montjuich inaugurada» A: *Solidaridad Nacional*, 27/01/1940

¹⁵² MICHONNEAU, Stéphane (1996) «Le monument à la Victoire: un cas exemplaire de la politique de mémoire franquiste à Barcelone» A : *Bulletin d'histoire contemporaine de l'Espagne*, núm. 24, pp. 189-203.

materials nobles. L'expedient del monument passava a la comissió d'urbanisme, on restaria sobre la taula des del primer de febrer de 1957.¹⁵³

Tot aquest procés coincidia en el temps amb la batalla política que, des de la primavera de 1956 i gairebé durant un any, es dirimia sobre la institucionalització del règim i el paper que havia de tenir el Movimiento arran del projecte de reforma del ministre falangista José Luís Arrese.¹⁵⁴ Mentrestant, Barcelona era lluny de ser una bassa d'oli. Amb l'augment de les tarifes del tramvia anunciades el 22 de desembre de 1956, a la ciutat es preparava la Segona Vaga dels Tramvies amb un boicot programat pel 14 de gener de 1957, en el que el moviment estudiantil hi tindria un pes important.¹⁵⁵ La vaga havia posat en dificultats a l'alcalde Antoni M. Simarro i el seu principal avalador, el ministre de governació Blas Pérez, sortia del govern per ser substituït pel general Camilo Alonso Vega. El governador civil de Barcelona, Felipe Acedo Colunga, aprofità la situació per forçar la destitució de Simarro. La convivència entre el governador civil i l'alcalde s'havia caracteritzat per una "guerra freda" entre les dues autoritats. Simarro no encaixava dins el projecte que Acedo estava tirant endavant, el d'atreure el catalanisme conservador, el d'incorporar antics militants de la Lliga en càrrecs de responsabilitat. Tanmateix, qui substituï finalment Simarro no seria el candidat d'Acedo, Félix Escalas, sinó Josep M. de Porcioles, les ambicions polítiques i econòmiques del qual aviat xocarien amb les del governador.¹⁵⁶

¹⁵³Tota la informació aquí citada es troba en l'expedient dipositat a l'AMCB, Fons Q154 Catàleg Patrimoni Històric-Artístic, exp. 38-45 (1957) "Relativo a la erección de un monumento a la memoria de José Antonio Primo de Rivera".

¹⁵⁴ El projecte pretenia reforçar el paper del partit únic com a organització controladora de l'actuació política del govern i com a vigilant dels principis ideològics del 18 de juliol. Es tractava del darrer embat dels falangistes per recuperar el control del govern, el qual va provocar un fort enfrontament amb els militars no falangistes, catòlics, monàrquics i tradicionalistes. Finalment, Franco cessaria tots els membres del govern el 22 de febrer i en nomenaria un de nou tres dies després. Sota la influència de l'almirall Carrero Blanco, es canviaven 12 dels 18 ministres, desapareixien les personalitats més fortes de totes les tendències, Arrese passava a l'irrellevant ministeri de la Vivienda i entraven dos tècnics de l'Opus Dei a ocupar carteres econòmiques d'Hisenda i Comerç, Mariano Navarro i Alberto Ullastres, respectivament. Veure RIQUER, Borja de (2010) *La dictadura de Franco*. Vol.9 de la *Historia de España* dirigida per J. Fontana i R. Villares. Barcelona: Crítica-Marcial Pons, pp. 415-420.

¹⁵⁵ La repressió que es desfermà a sobre seu desembocaria en la celebració de la 1ª Assemblea lliure d'estudiants del Paranimf el 21 de febrer, en la que es congregarien uns 800 estudiants i es presentaren les reivindicacions que pretenien transmetre al director general d'ensenyament universitari. Veure COLOMER CALSINA, Josep M. (1978) *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*. Vol.1, Curial: Barcelona, pp. 121-128; COLL, Maria i PUIG, Josep (2008) *La vaga d'usuaris de tramvies de Barcelona de 1957*. Eumo: Vic; COLL PIGEM, Maria (2017) *Al Paranimf! La primera revolta estudiantil*. Base: Barcelona.

¹⁵⁶ Una recent biografia de Josep M. Porcioles a MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (2021) *Josep Maria de Porcioles. Biografia d'una vida singular*. Barcelona: Base; veure també la biografia política de MARÍN, Martí (2005) *Josep Maria de Porcioles. Catalanisme, clientelisme i franquisme*. Barcelona: Base. Sobre el projecte de "renovació" del personal polític d'Acedo Colunga, veure MARÍN, M. (2015) «El decenio

Amb el canvi d'alcaldes al març de 1957, l'execució del projecte del monument a José Antonio es va anar endarrerint, tant que els nuclis falangistes barcelonins, mostraven obertament la seva disconformitat des del periòdic *El Bruch*. Per mobilitzar l'opinió dels seus lectors, iniciaren una campanya d'enquestes sobre com havia de ser el monument i quina havia de ser la seva localització. Al número de maig de 1957 publicaven una entrevista a l'escultor Miguel Capdevila.¹⁵⁷ Aplaudia la iniciativa de l'Ajuntament de voler aixecar un monument a la memòria de José Antonio, però lamentava que es dugués a terme tan tardanament; així mateix, creia que el monument havia de ser auster i que s'havia d'ubicar a les escales de la plaça de la catedral

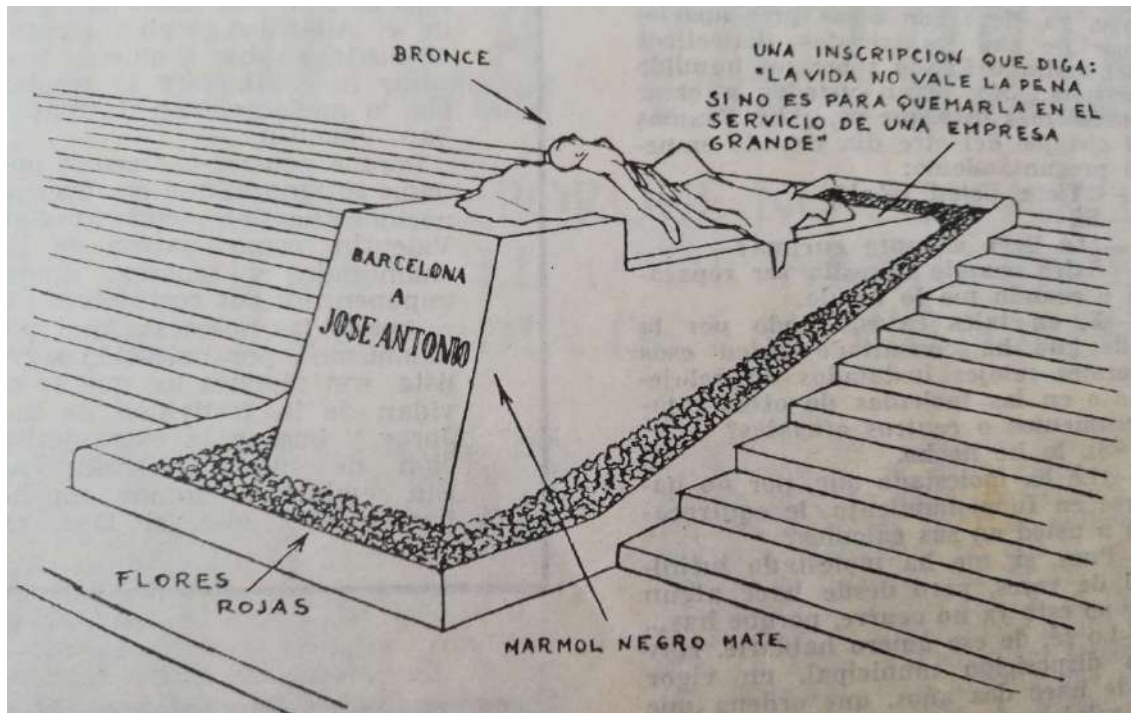
«porque es el sitio más importante, noble y austero de Barcelona y el que por años que pasen seguirá siéndolo. Además es el más popular, no populachero; por él pasan y conviven todas las clases sociales. [...] Tiene que estar en los pies de la Catedral, en una estatua yacente, cara al cielo donde está Dios, en quien siempre creyó, lo que demuestra cuando nos da la última lección de su vida: la lección del bien morir.»¹⁵⁸

La propaganda al voltant del mite de José Antonio (el caràcter interclassista i populista, l'austeritat i la rectitud del falangisme, etc.) pretenien condicionar el monument, però poc van aconseguir. Tot i que més endavant a la premsa també es parlà d'ubicar-lo al Passeig de Gràcia, l'emplaçament del monument va ser on des d'un bon començament havia decidit José Maluquer, a l'Avinguda Infanta Carlota. Malgrat tot, Miguel Capdevila publicava un esbós de com creia que hauria de ser.

bisagra (1951-1960)» A: DD. AA. *Gobernadores. Barcelona en la España franquista (1939-1977)*. Granada: Comares, pp. 117-184; del mateix autor, en una obra més recent, sobre el "laboratori català" dels anys cinquanta amb l'arribada d'Acedo al govern civil de Barcelona i el nomenament de Porcioles a l'alcaldia, a MARÍN, M. (2019) *¡Ha llegado España! La política del franquismo a Catalunya*. Vic: Eumo, pp.143-165; per una visió més general sobre el paper dels governadors civils a Barcelona, veure RISQUES, Manel (2012) *Op. Cit.*, pp. 193-260; i per una visió del canvi d'alcaldes des de la perspectiva de l'ajuntament, veure MARÍN, Martí (2008) *Op. Cit.*, pp. 218-241

¹⁵⁷ «El monumento de Barcelona a José Antonio. Miguel Capdevila expone su idea» A: *El Bruch*, Maig de 1957

¹⁵⁸ *Ibidem*

Proposta de monument de Miguel Capdevila publicada a *El Bruch*, maig de 1957

Dos anys després, al juliol de 1959, els 13 projectes que finalment es van presentar al concurs foren exposats al palau de la Virreina. Durant els actes commemoratius del *Día del Alzamiento* (18 de juliol), organitzats per l'ajuntament, un jurat va decidir el projecte guanyador. *La Vanguardia Española* informava que a darrera hora del matí, el jurat format per l'alcalde Porcioles, els tinents d'alcalde Coll Ortega, Udina, Alberto de Grau, Maluquer, l'escultor José Manuel Benedito i el dibuixant Miguel Capdevila, acordaven concedir dos premis de 100.000 ptes. als projectes de l'arquitecte Jorge Estrany Castany i l'escultor Jorge Puiggalí Clavell, i de l'arquitecte Lorenzo Terrades i l'escultora Marifé Tey. El segon premi va correspondre Luís Montané Mollfulleda.¹⁵⁹ Tanmateix, el monument que finalment s'aixecaria en memòria a José Antonio seria el de Jorge

¹⁵⁹«Discernimiento del concurso de proyectos del monumento a José Antonio» A: *La Vanguardia Española*, 19/07/1959. Tanmateix, al final de la notícia s'informa que el monument serà ubicat als jardins de Gràcia, entre la plaça de la Victòria i el carrer Major de Gràcia, cosa que no era certa ja que s'havia decidit feia temps que l'emplaçament del monument seria a l'avinguda de la Infanta Carlota. Veure també SUBIRACHS, Judit (1989) *Op. Cit.*, p.49-50; D'altra banda, si aquell dia hi havia una notícia sobre un monument, aquesta no era tant la del fallo de jurat com la inauguració durant aquella mateixa jornada del monòlit que l'ajuntament de Barcelona li havia dedicat al general Moscardó, ubicat als jardins de la façana principal del Palau Municipal d'Esports de Montjuïc, on ell mateix havia inaugurat els Jocs del Mediterrani com a delegat nacional d'Esports al 1955. José Moscardó havia mort tres anys abans, el 12 d'abril de 1956. El monument es basava en un monòlit de granit amb un medalló de bronze amb "la laureada" de San Fernando, esculpit per José Maria Navarro «Solemne inauguración de un monumento a la memoria del general Moscardó» A: *La Vanguardia Española*, 19/07/1959.

Estrany Castany, un monòlit negre de grans dimensions cobert de lloses rectangulars, decorat amb frisos esculpits per Jorge Puiggalí Clavell i una petita piscina al davant.¹⁶⁰

Al llarg de la setmana de la seva inauguració, que tindria lloc el 29 d'octubre de 1964, per celebrar el que havia de ser el primer monument dedicat al fundador de Falange en tota Espanya —segons preconitzava la premsa oficial—, s'havien organitzat diferents actes en memòria de José Antonio, com el cicle de conferències al Palau de la Música, obert pel vicesecretari general del Movimiento, Fernando Herrero Tejedor, i el governador civil Ibáñez Freire, en el que participaren Eugenio Montes, Raimundo Fernández Cuesta i d'altres referents falangistes.¹⁶¹ La premsa s'omplí d'articles relacionats amb la figura del personatge de cara a la celebració d'aquell 29 d'octubre, el dia de la commemoració del naixement de Falange i el dia dels “caídos”. Mentre l'ajuntament demanava als veïns de l'avinguda Infanta Carlota que engalanessin els balcons amb banderes i donaven les instruccions davant dels talls de circulació, la Organización Sindical Española (OSE) convocava els seus treballadors a l'acte, els quals podrien faltar a la feina sense que els hi descomptessin les hores del sou.¹⁶² Probablement no hi havia les 50.000 persones que anunciava *Solidaridad Nacional* al dia següent, però l'avinguda estava plena de gent assistint a la inauguració.¹⁶³ Més enllà de les desenes d'autoritats vingudes des de diferents punts de l'Estat, a l'acte hi eren presents una Companyia del Regiment de Jaén, una Centúria d'honor de la Guàrdia de Franco, una Centúria d'honor de la OJE i la Policia montada de la Guàrdia Municipal. Cap a les cinc de la tarda, en arribar i saludar a les autoritats locals, el ministre secretari nacional del Movimiento, José Solís Ruiz, juntament al capità general de la IV regió

¹⁶⁰ Veure la descripció de FABRE, Jaume i Josep M. HUERTAS «Monument a José Antonio Primo de Rivera» A: *Art Públic*, Base de dades en línia de l'Ajuntament de Barcelona: w10.bcn.cat [darrera visita 07/09/2019]. Sobre el plagi dels frisos d'una obra d'Aristides Maillol a Banyuls, se'n parlarà més endavant.

¹⁶¹ «Barcelona da un ejemplo a España, al inaugurar el primer monumento al Fundador de la Falange» A: *Solidaridad Nacional*, 27/10/1964; «Herrero Tejedor, en el Palacio de la Música» A: *Diario de Barcelona*, 28/10/1964; «Fernández Cuesta clausura el ciclo de conferencias sobre el fundador de Falange» A: *Diario de Barcelona*, 29/10/1964

¹⁶² «Esta tarde llega a Barcelona don José Solís, Ministro Secretario General del Movimiento» A: *Solidaridad Nacional*, 29/10/1964; «A las cinco de esta tarde se inaugurará el monumento a José Antonio» A: *Diario de Barcelona*, 29/10/1964. A la memòria de la delegació provincial de l'OSE, conservada a l'AGA, s'explica amb detall com es dugué a terme la mobilització dels treballadors, empresaris i dirigents del sindicat, tant de la capital com de comarques, per a la gran missa de campanya del 2 de febrer i la inauguració del monument a José Antonio (actes ambdós emmarcats en la programació dels XXV Años de Paz de Barcelona). Veure AGA, IDD (06)072.004 – Libro 466. Top. 35/79.201-79.507, *Organización Sindical Española. Delegación de Barcelona. Memoria de actividades de Delegación en el año 1964. XXV Años de Paz*.

¹⁶³ «Más de 50.000 personas llenaban ayer tarde la Avenida de la Infanta Carlota» A: *Solidaridad Nacional*, 30/10/1964; veure també NO-DO, núm. 1140, 09/11/1964 [accessible online: <https://www.rtve.es/filmoteca/no-do/not-1140/1469065/>]

militar, Luis de Lamo Peris, passà revista a les tropes que rendien honors mentre la banda de música del Regimiento de Jaén interpretava l'himne nacional. El vicari general, reverend Alejandro Pech, beneí el monument i resà el parenostre en memòria de José Antonio.

Tot i que la gestació del monument era anterior a tota la campanya estatal dels *XXV Años de Paz*, la referència era present en gairebé tots els discursos.¹⁶⁴ L'alcalde Porcioles inscriví l'obra en aquest context: «Los 25 años de paz, de esta paz de Franco, nuestro glorioso e invicto Caudillo, han permitido dar a Barcelona y a España entera una nueva dimensión y con ella un nuevo planteamiento que a nosotros nos toca desarrollar, en estos momentos grávidos de la historia patria, con fe ardiente, en amplia y fecunda misión histórica».¹⁶⁵ El governador civil, Antonio Ibáñez Freire, després dels agraïments a l'ajuntament per haver aixecat el monument i de desfer-se en elogis cap a la figura de Pilar Primo de Rivera —una de les participants també de l'acte—, reivindicà la figura de José Antonio i vinculà també la commemoració a la campanya dels *XXV Años de Paz*: «Lo que no pudo hacerse en vida de José Antonio, porque la muerte lo impidió, se ha ido logrando con los ideales que él nos legó gracias a la magistral y firme dirección de nuestro Generalísimo, a quien debemos la victoria y a quien debemos la paz y prosperidad que disfrutamos». El ministre Solís, a més de referir-se als 25 anys, comentà la necessitat de posar al dia la doctrina de José Antonio, d'acord als nous temps («Veinticinco años llevamos [...] de porfiada lucha por la transformación de España pero también 31 de acondicionamiento de una doctrina por la cual muchos de nuestros mejores camaradas pagaron con la vida el precio de su entusiasmo y de su desvelo.»).¹⁶⁶ A la premsa es trobaven reproduïts de forma sencera o fragmentada els discursos de Porcioles, Pilar Primo de Rivera, d'Antonio Ibáñez Freire i de José Solís. Gairebé tots parlaven del vincle de José Antonio amb Barcelona, dels *XXV Años de Paz*, de la vigència del pensament del fundador de Falange malgrat el

¹⁶⁴ Sobre els *XXV Años de Paz*, veure AGUILAR, Paloma (2008) *Op. Cit.*, p. 95-231; ALARES, Gustavo (2017) *Políticas del pasado en la España franquista (1939-1964)*. Madrid: Marcial-Pons, pp. 353-361; DUCH, Montserrat (2012) *Quimeres. Sociabilitats i memòries col·lectives a la Catalunya del segle XX*. Tarragona: Publicacions de la URV, pp. 115-126; RICHARDS, Michael (2013) *Historias para después de una guerra*. Barcelona: Pasado y Presente, pp.197-224

¹⁶⁵ Veure la documentació conservada a l'AMCB, Fons B101 Actes protocol·laris, exp. 68 (1964) "Inauguración del monumento a José Antonio Primo de Rivera y almuerzo en honor a Pilar Primo de Rivera, Delegada nacional de la Sección Femenina. Octubre de 1964".

¹⁶⁶ Entre 1962 i 1969, José Solís, junt amb Manuel Fraga i Fernando Maria Castiella, era un dels considerats "reformistes" dins del règim per la voluntat d'introduir determinats canvis, però en cap cas canvis que qüestionessin el règim franquista. Veure MOLINERO, Carme i Pere YSÀS (2018) *La Transición. Historia y relatos*. Madrid: Siglo XXI, pp. 41-61

temps hagués passat i el valor dels que, com ell, van donar la vida per “salvar Espanya”.¹⁶⁷ Des de la inauguració d’aquest monument, a la nit de la vigília del 20 de novembre, dia en que es commemorava la mort de José Antonio, tindrien lloc actes d’homenatge i ofrenes florals en aquest emplaçament. D’altra banda, com veurem en el capítol següent, aquestes celebracions van estar lluny de ser tranquil·les i sense incidents.¹⁶⁸

A l’esquerra, imatge del monument a José Antonio el 20 de novembre de 1964 (Pérez de Rozas, AFB). A la dreta, imatge dels parlaments durant la inauguració del monument. En primer terme el ministre José Solís Ruiz davant dels micròfons, en segon terme Pilar Primo de Rivera, el capità general Luís de Lamo Peris, Josep M. Porcioles i Antonio Ibáñez Freire (autor desconegut, AMCB)

Poc tenia a veure el context amb què es van aixecar els monuments del fossat de Santa Elena i el de la Victòria amb el context amb què s’aixecà, per una banda, el monument als “caídos” de l’Avenida del Caudillo, i per l’altra, el monument a José Antonio. Els dos primers pertanyien al moment de les multitudinàries manifestacions d’adhesió a un règim que es movia en els mateixos paràmetres del Nou Ordre que pretenien imposar les potències feixistes a tota Europa. El tercer era una qüestió pendent, una lleixa posposada de la immediata postguerra que es duria a terme, finalment, durant els primers anys de

¹⁶⁷ Per una biografia de José Antonio, veure THOMÀS, Joan M. (2017) *José Antonio: realidad y mito*. Barcelona: Debate

¹⁶⁸ «Mañana, “Día de José Antonio y de los Caídos”. Actos organizados por la Jefatura provincial del Movimiento» A: *Solidaridad Nacional*, 19/11/1964

la Guerra Freda, quan el nacional-catolicisme imperava a Espanya, s'havien temperat els aspectes més feixistes del règim i la dictadura començava a trencar el seu aïllament internacional amb l'anticomunisme com a bandera. El monument a José Antonio s'ideà en un moment de discussió sobre el paper del falangisme i el Movimiento dins del règim per acabar inaugurant-se enmig de la campanya publicitària més gran de la dictadura, els *XXV Años de Paz*. Tot i així, aquests quatre espais serien els escenaris on es continuarien celebrant commemoracions que recordarien la guerra fins al final del franquisme, un record de la guerra basat en el deure moral cap els "caídos" i en la idea de "victòria" com a font de legitimació del règim.

Als darrers anys de la dictadura algunes de les grans commemoracions de la immediata postguerra s'havien esllanguit amb temps i havien passat a celebrar-se a l'interior de dependències oficials i religioses, però les commemoracions que van persistir a l'espai públic, com veurem, continuarien utilitzant aquests mateixos escenaris. Una altra cosa, com veurem, serà quins usos polítics tindria la memòria de la guerra en aquestes commemoracions, en un context de canvis socials i polítics com els que es viurien als anys setanta.

CAPÍTOL 2

ELS DARRERS ANYS DE LES COMMEMORACIONS FRANQUISTES

Entre 1939 i 1940 s'establiren les commemoracions i festivitats franquistes a Barcelona. Es tractava de dates que les noves autoritats utilitzaven per apropar-se a les masses amb dos grans objectius: per una banda, socialitzar els principis del projecte contrarevolucionari dels sollevats el 18 de juliol de 1936 i, per l'altra, establir estrets canals de participació en la “nova comunitat nacional” que es volia forjar.¹⁶⁹ El nou calendari obeïa a una estructura simbòlica (himnes, banderes, dies festius, etc.) que començà a construir-se durant la guerra i que restaria condicionat pel procés de feixistització polític i social que es vivia en la zona controlada pels militars colpistes.¹⁷⁰ Es tractava d'un híbrid en continua metamorfosi on s'hi barrejaven festes religioses, festes polítiques “feixistitzades” i efemèrides de la història d'Espanya, en el que també s'adoptaven patrons esbossats per la dictadura de Primo de Rivera (especialment, pel que fa a la insistència en el culte als “màrtirs de la independència”, a la mirada imperialista del passat al voltant del 12 d'octubre o la militarització de les cerimònies).¹⁷¹ Tanmateix, l'evolució d'aquestes commemoracions vindria marcada per

¹⁶⁹ CENARRO, Ángela (2003) «Los días de la “Nueva España”: entre la “revolución nacional” y el peso de la tradición» A: *Ayer*, núm. 51, p.115-134; ARCO BLANCO, Miguel Ángel del (2022) *Op. Cit.*, 54-70

¹⁷⁰ Sobre l'evolució de la simbologia i els emblemes nacionals a Espanya, veure MORENO, Javier i NÚÑEZ SEIXA, Xosé M. (2017) *Los colores de la patria. Símbolos nacionales en la España contemporánea*. Madrid: Tecnos. Sobre el procés de feixistització del franquisme, veure SAZ, Ismael (2004) *Fascismo y franquismo*. València: PUV; THOMÀS, Joan M. (ed.) (2001) *Franquismo/fascismo, franquisme/feixisme, franchismo/fascismo*. Reus: Fundació d'Estudis Socials i Nacionals Josep Recasens i Mercadé; una síntesi sobre els diferents posicionaments historiogràfics i politològics al voltant del debat que suscita la naturalesa feixista de la dictadura a MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (2003) *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*. Vic: Eumo editorial, pp. 37-52; i MARÍN, Martí (2006) *Història del franquisme a Catalunya*. Lleida: Pagès Editors – Eumo editorial, pp. 26-39. Sobre les dificultats a l'hora d'arribar a una definició consensuada del què va ser el feixisme, veure GRIFFIN, Roger (2018) *Op. Cit.*

¹⁷¹ BOX, Zira (2010) *Op. Cit.*, p. 200; MICHONNEAU, Stéphane (2002) *Op. Cit.*, p. 279-280; Una qüestió diferent seria la seva efectivitat, almenys a Barcelona, on Jaume Fabre tracta aquestes festivitats com unes “celebracions que mai no van arrelar” durant la postguerra. Malgrat les imatges multitudinàries en els actes, veraders actes de masses, per a ell és significatiu que en els abundants llibres de memòries d'aquest període, no aparegui cap testimoni que en parli. Una de les raons que apunta podria ser l'acumulació de tantes noves celebracions, amb una estètica i uns rituals desacostumats a la ciutat, centrades bàsicament en misses de campanya i desfilades militars i civils d'organitzacions vinculades al partit únic. Eren festes que es distingien poc les unes de les altres, amb un recordatori constant de la

la conjuntura política —a finals de la Segona Guerra Mundial, per exemple, es llimarien els aspectes més feixistes de les celebracions.

Fins el març de 1940, l'Estat franquista havia fixat les festivitats nacionals a través de decrets puntuals.¹⁷² A partir d'aleshores, a través d'un ordre del ministeri de Governació regentat per Ramón Serrano Suñer, s'establiria el calendari de festes oficials.¹⁷³ Es declaraven festius tots els diumenges, les festes religioses i les festes nacionals. Tal com es deia en el preàmbul, els preceptes de l'Església Catòlica havien de pesar i no podien ser desconeguts per un Estat catòlic, desplegant tota una sèrie de festivitats religioses tradicionals al llarg del calendari.¹⁷⁴ Així mateix, les festes nacionals es dividien en dues categories: les “merament oficials” (que afectaven només a les oficines públiques i les que fossin dependents) i “absolutes” (assimilades als diumenges, però amb recuperació d'hores perdudes). Les festivitats merament oficials foren el 2 de maig i el 20 de novembre. Les absolutes foren el 19 d'abril (*Fiesta de la Unificación*), el 18 de juliol (*Fiesta del Trabajo Nacional*), l'1 d'octubre (*Fiesta del Caudillo*) i el 12 d'octubre (*Fiesta de la Raza*). A les festes nacionals absolutes s'hi sumarien també les festivitats religioses del dia de Sant Jaume (25 de juliol) i de la Immaculada Concepció (8 de desembre), guardant la doble de condició de festa religiosa i nacional.¹⁷⁵ Al marge d'aquest calendari oficial restaven altres commemoracions, com els respectius *Días de la Liberación* que tenia cada poble i ciutat

guerra adreçat a una població que vivia en la penúria, cansada i amb ganes d'oblidar el que havia suposat els tres anys de conflicte bèl·lic. Veure FABRE, Jaume (2003), *Els que es van quedar. 1939: Barcelona, ciutat ocupada*. Barcelona: PAM, *Op. Cit.*, p. 261

¹⁷² Un dels decrets més importants i amb més repercussió degut a les mesures que comportava era el que estipulava el dia de la mort de José Antonio Primo de Rivera (el 20 de novembre) com a dia de dol oficial «Decreto de la Jefatura del Estado de 16 de noviembre de 1938», *BOE*, núm. 140, 17/11/1938. Els articles que conformaven el decret eren varis i es contemplaven diferents mesures que anaven més enllà de la declaració del 20 de novembre de cada any com a dia de dol nacional: la inscripció als murs de cada parròquia dels noms dels seus “caídos”, la creació de càtedres universitàries de doctrina política, concursos artístics i literaris nacionals, batejar amb el nom de José Antonio diferents institucions civils i unitats militars i erigir-ne un monument que el commemorés. Altres decrets i mesures relatives al calendari festiu anterior a l'ordre de 1940 a CASTRO, Luis (2008) *Héroes y caídos. Políticas de la memoria en la España contemporánea*. Madrid: La Catarata, p. 227-228

¹⁷³ «Orden del 9 de marzo de 1940 disponiendo el calendario de Fiestas Oficiales», *BOE*, núm. 73, 13/03/1940; l'ordre seria completada amb una altra ordre pocs dies després, doncs mancava el *Día de la Victoria* al calendari, «Orden del 18 de marzo de 1940 disponiendo que el día primero de abril de cada año (Fiesta de la Victoria), se entienda comprendido entre las fiestas nacionales meramente oficiales», *BOE*, núm. 79, 19/03/1940.

¹⁷⁴ Les festes religioses eren el dia de la Circumcisió de Jesús, l'Epifania, Sant Josep, Corpus Christi, l'Ascensió de Jesús, Sant Pere i Sant Pau, Sant Jaume, l'Assumpció de la Verge, Tot Sants, Immaculada Concepció, Nadal i «por devoción del pueblo español» el Dijous i Divendres Sant. També ho serien les festivitats religioses locals.

¹⁷⁵ Una anàlisi del significat que tenia per al règim franquista la festivitat nacional de Santiago i la Immaculada Concepció a BOX, Zira (2010) *Op. Cit.* Madrid: Alianza, p.201-210; i DI FEBO, Giuliana (2012) *Ritos de guerra y de victoria en la España franquista*. València: PUV, p.49-54

en la data d'entrada de les tropes franquistes, el *Día de los mártires de la Tradición* (el 10 de març), l'aniversari de la mort de Calvo Sotelo "el protomàrtir" (13 de juliol) o el *Día de los Caídos y de la fundación de Falange* (29 d'octubre).¹⁷⁶ A més, les diferents armes i serveis de l'exèrcit tornarien a celebrar el dia del seu sant patró o patrona (cosa que s'havia suprimit amb la República) i es restabliria la Pasqua militar del 6 de gener.

Com s'ha vist en el capítol anterior, dedicat als escenaris de les commemoracions franquistes, els nous rituals que estaven vinculats al record de la guerra civil, descansaven sobre dos grans pilars ideològics: els "caídos" i la victòria, uns pilars que es mantindrien al llarg de tota la dictadura. El disseny de les commemoracions de la immediata postguerra evolucionaria en funció de la conjuntura política, tant en l'organització, com els participants i els espais on se celebraven. A partir dels anys seixanta, com va estudiar amb profunditat la politòloga Paloma Aguilar, el règim no insistirà en el seu origen per legitimar-se. És a dir, el mite de la guerra passava en un segon lloc a favor d'una altra legitimitat, la legitimitat d'exercici, que se centrava en la "pau", el progrés i el desenvolupament que estava vivint el país.¹⁷⁷ Es tractava d'un canvi de relat que acompanyava els canvis estructurals econòmics i socials que vivia Espanya des de l'abandonament definitiu de l'autarquia i l'aposta per a l'apertura econòmica amb l'entrada dels tecnòcrates al govern a finals dels anys cinquanta. Els canals per socialitzar aquest canvi de relat foren varis, des de les campanyes commemoratives, nous monuments, els noticiaris documentals, canvis en les narratives de la guerra civil produïts per la historiografia i la intel·lectualitat franquistes... Com se celebraven, doncs, les commemoracions vinculades al record de la guerra civil en els darrers anys de la dictadura? Qui les organitzava i qui assistia? Compartien el mateix relat de la guerra? Al llarg d'aquest capítol es descriuran com es realitzaven aquestes commemoracions que pretenien socialitzar el record de la guerra a l'espai públic de Barcelona en els últims cinc anys de dictadura, com van evolucionar després de la mort del dictador, qui eren els seus principals protagonistes i quina va ser la seva evolució.

¹⁷⁶ Diferents llistats sobre festivitats oficials i no oficials es poden trobar a PÉREZ VALLVERDÚ, Eulàlia (dir.) (2014) *Op. Cit.*, p.57-78; DUCH, Montserrat (2012) *Op. Cit.*, pp. 93-94

¹⁷⁷ AGUILAR, Paloma (1996) *Op. Cit.*. Madrid: Alianza, p. 61-208; en la versió actualitzada i ampliada (2008) *Op. Cit.*, p. 95-231.

2.1 Recordar la guerra al final de la dictadura

Entre l'any 1970 i 1975, l'estructura dels actes que commemoraven les festivitats franquistes vinculades al record de la guerra civil no patiria moltes variacions. El 26 de gener, el *Día de la Liberación* de Barcelona, consistiria, bàsicament, en la celebració de misses, conferències, sopars de germanor i el repartiment dels premis Ciutat de Barcelona al saló de Cent de l'Ajuntament. El *Día de la Liberación* havia tingut una gran presència al carrer a la postguerra i estava molt vinculat als actes civils i militars que se celebraven al voltant del monument de la Victòria. Tanmateix, al final de la dictadura, la importància d'aquesta diada a l'espai públic s'havia diluït en el temps. La celebració de la Victòria continuava comptant amb una recepció al palau de capitania el dia 1 d'abril i una gran desfilada militar com a acte principal a finals de maig o principis de juny: des de la plaça Calvo Sotelo (actual Francesc Macià) fins a la plaça Jacint Verdaguer, passant pel monument a la Victòria com a element central. El *Día del Alzamiento Nacional*, el 18 de juliol, consistia en una missa de campanya als murs de les reials drassanes (al Museu Marítim), organitzada per la Jefatura provincial del Movimiento, mentre que al Palau de la Capitania tenia lloc una recepció amb totes les autoritats civils i militars, amb una desfilada militar inclosa al Passeig de Colom. Al mateix lloc, al Palau de la Capitania, era on s'organitzaria la recepció per celebrar el *Día del Caudillo*, l'1 d'octubre. El format commemoratiu del 29 d'octubre, dia de la fundació de Falange i de "los caídos" (tot i que, significativament, a la premsa ara només es feia referència de la fundació del partit) no passava d'una conferència i una cerimònia religiosa a l'espai públic, com podia ser davant del monument a José Antonio, on s'hi commemorava també la seva mort cada 20 de novembre. L'acte anava acompanyat d'una vetlla a la capella de la cripta de la Jefatura provincial del Movimiento, una missa a la catedral i un acte protagonitzat per la Jefatura de la Sección Femenina.

Algunes de les commemoracions havien abandonat l'espai públic per passar a celebrar-se només en àmbits tancats i a l'interior d'edificis, d'altres només es recordaven en articles de premsa, però sense repercussió pública, com per exemple el *Día de la Unificación*. Tot i així, malgrat no es podien comparar a les grans mobilitzacions de la immediata postguerra, algunes d'aquestes diades encara eren capaces de generar grans concentracions i actes de masses per recordar en comú fets i episodis de la guerra civil. La capitania general i la Jefatura provincial del Movimiento (dirigida pel governador

partit.¹⁷⁸ La delegació d'ex-captius començaria a funcionar al gener de 1941 integrant els qui havien estat empresonats a les "cárceles rojas", mentre que la d'ex-combatents ja havia començat a funcionar amb anterioritat a la promulgació dels estatuts. Ambdues delegacions obrarien com a plataformes per obtenir diversos privilegis: col·locació laboral, facilitats en oposicions, ajudes, compensacions, habitatges, etc. Al juliol de 1957, els serveis d'ex-captius i ex-combatents s'inclourien dins la recent creada Delegación Nacional de Asociaciones. Poc després començaven a organitzar-se les germandats d'ex-combatents: al 1958 naixia la Hermandad Nacional de Alféreces Provisionales i la Hermandad Nacional de la División Azul, al 1962 es creava la Hermandad de Antiguos Combatientes de los Tercios de Requetés, a la que van seguir les de Sargentos Provisionales, Caballeros Legionarios, Marineros Voluntarios, i de Banderas de Falange.

Una de les associacions més actives en la participació i organització dels actes vinculats a les commemoracions era la Hermandad de Alféreces Provisionales (HAP). Segons l'historiador Juan Carlos Losada, la HAP pretenia ser el braç polític de l'exèrcit a la vida civil, reivindicava l'ortodòxia del règim i el control de l'aparell de l'Estat per evitar que tecnòcrates i altres sectors menys durs l'ocupessin, i de pas, el reclamaven per a ells mateixos amb l'objectiu d'instaurar un esperit de milícia a la vida civil.¹⁷⁹ Estaria conformada per les persones que havien participat en la guerra com a oficials provisionals (dels quals un tercera part seguia a l'exèrcit) i més endavant pels que no van fer la guerra, però van participar en les milícies universitàries. Van formar-hi part destacats generals de l'exèrcit, directors generals de la Guàrdia Civil i també polítics importants. No tots formaven part del "búnker", però les figures més públiques n'eren una part substancial. Ara bé, la HAP patia de les mateixes contradiccions que l'exèrcit: per una banda volia intervenir en contra dels tecnòcrates i aperturistes en nom dels principis del 18 de juliol, però al cap i a la fi, eren totalment submisos a la figura de Franco, per la qual cosa no anaven més enllà de protestes verbals mentre els ministres militars impediien la seva acció política. Tanmateix, en la mesura que Franco envellia, el temor de la HAP creixia i, per tant, el seu discurs es feia més combatiu (especialment a partir de 1971, quan la presidí el falangista Luis Benítez de Lugo). Veurien amb bons

¹⁷⁸ RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis (1994) *Reaccionarios y golpistas. La extrema derecha en España: del tardofranquismo a la consolidación de la democracia (1967-1982)*. Madrid: CSIC, p.101-109

¹⁷⁹ LOSADA, Juan Carlos (2020) *El ogro patriótico. Los militares contra el pueblo en la España del siglo XX*. Barcelona: Pasado y Presente, pp. 167-180

ulls el nomenament de Carrero Blanco com a cap de govern, però amb la seva mort es començaren a impacientar. Se sentiren violentats amb el nomenament d'Arias Navarro i el seu projecte d'associacions polítiques del 12 de febrer de 1974 i es posicionarien de forma clara i contundent contra qualsevol reforma o canvi en el règim.

Les commemoracions eren el moment que els sectors més crítics millor podien aprofitar per fer campanya en contra de l'establishment del règim. L'exemple més destacat l'havia ofert el falangisme radical durant la celebració del 20 de novembre de 1968. Davant del monument dedicat a José Antonio, el cap de la centúria roja de la Guardia de Franco, Francisco Caballero, assaltà la caseta de Radio Juventud des de la qual es transmetia l'acte. Davant la presència del ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga, començà a cridar pel micròfon «¡Falange sí, Movimiento no!», «Esta noche se celebra una mascarada...» fins que no el deixaren parlar més. Fraga suspengué l'acte mentre que nombrosos membres de la Guàrdia de Franco trencaren la disciplina i s'uniren a la protesta, iniciant una manifestació d'entre vuit-centes i mil persones que avançà per l'Avinguda Diagonal i el Passeig de Gràcia fins arribar a l'Hotel Ritz, on suposaven que s'allotjava el ministre.¹⁸⁰ El “búnker”, representat per les germandats d'ex-combatents i pel falangisme més crític, prenia forma en aquestes commemoracions i aprofitava per carregar contra la cúpula de la dictadura.

2.1.2 Els dies del franquisme al final de la dictadura

Entre els anys 1970 i 1975, les principals festivitats franquistes vinculades a la memòria de la guerra que comportaven algun tipus d'activitat a l'espai públic o una celebració oficial, eren:

A) El Día de la Liberación

A l'any 1970, per commemorar el *Día de la Liberación*, encara se celebraria una gran jornada esportiva al Palau d'Esports; i al 1971, una missa de campanya als jardins de Montjuïc amb una desfilada militar a l'avinguda Maria Cristina, organitzades per la Jefatura provincial del Movimiento i capitania. Fins el 1977, les misses per

¹⁸⁰ CASALS, Xavier (2006) *Ultracatalunya. L'extrema dreta a Catalunya: de l'emergència del “búnker” al rebuig de les mesquites (1966-2006)*. Barcelona: L'esfera dels llibres, pp. 94-97.

commemorar la data les organitzava la Jefatura provincial del Movimiento i se celebraven a la basílica de la Mercè, però amb la creixent participació de las Hermandades de combatientes de la Cruzada, de Alféreces Provisionales y de la División Azul, es promouria també l'organització de cerimònies en d'altres espais de la ciutat (a la capella castrense de la Ciutadella el 1973, a la caserna del Bruc el 1976 o a espais tan simbòlics com el kilòmetre 1 de la carretera de la Rabassada i al fossat de Santa Elena el 1977). Tanmateix, per la celebració del 26 de gener acostumava a tenir més repercussió mediàtica el repartiment de premis Ciutat de Barcelona —un acte en el qual l'alcalde Porcioles aprofitava sempre per recordar que, sense “la pau” que va portar Franco, aquests premis haguessin estat impossibles, evocant «el año en que cornetas y tambores anunciaron por las calles barcelonesas la llegada de la paz, gracias a la cual, en un ambiente de recogimiento, hoy podían los hombres que se dedican a las Letras y las Ciencias, recrearse en sus obras».¹⁸¹ En el context d'aquestes commemoracions, la paraula “pau” significava un escut per al règim. Era Franco qui l'havia aconseguit i qui l'havia fet possible. Oposar-se al franquisme equivalia a anar en contra de la pau. I encara més, segons la premsa del Movimiento, la pau que va aconseguir Franco era per a tothom, sense discriminacions, els únics que no la gaudien eren els que s'havien marginat voluntàriament:

«El 26 de enero de 1939, hace exactamente 36 años, Barcelona fue liberada. Renació a la vida cotidiana del trabajo. Y renació para todos, pues la victoria ganada lo fue para los barceloneses, los catalanes, los españoles sin discriminación. Si hubo marginaciones voluntarias fue a despecho de la voluntad de quienes dimos por superadas las diferencias, de quienes nos afanamos en una victoria común en beneficio y provecho de la totalidad del cuerpo social, del país entero.»¹⁸²

Més enllà de les misses a la basílica de la Mercè, les conferències que s'organitzaven durant aquesta jornada acostumaven a tenir com a convidats a persones properes al “búnker” immobiliària, com els procuradors a les Corts Blas Piñar (al Palau de la Música el 1972) o José Luís Zamanillo (a la sala d'actes del Fomento Nacional del Trabajo el 1974), el president de la HAP, Carlos Cava de Llano (a Fomento Nacional del Trabajo el 1975), l'exministre Gonzalo Fernández de la Mora (al Saló de Cent el 1976) o el

¹⁸¹ «Proclamación y entrega de los premios “Ciudad de Barcelona”» A: *Solidaridad Nacional*, 27/01/1973; Una biografia política de Josep M. Porcioles a MARÍN, Martí (2005) *Josep Maria de Porcioles. Catalanisme, clientelisme i franquisme*. Barcelona: Base.

¹⁸² S.N. «26 de enero» A: *Solidaridad Nacional*, 26/01/1975

professor de l'Escola General de Policia, Antonio Jandrina Calvo (a Fomento Nacional del Trabajo el 1977).

Organitzada per la Hermandad Provincial de Ex combatientes, la conferència de Blas Piñar de 1972 omplia un Palau de la Música presidit pel capità general, Joaquín Nogueras Márquez, i el governador civil, Tomás Pelayo Ros. Degut al discurs crític cap el govern que mantenia Piñar, van haver-hi pressions per suspendre l'acte, però finalment no va ser desconvocat.¹⁸³ Al voltant de la revista *Fuerza Nueva*, creada per Piñar, s'havia agrupat un nucli important de seguidors amb una estreta relació amb l'estament militar. El grup s'havia articulat sobretot en base a dues idees: la seva identificació amb el franquisme i la percepció que el règim estava sent traït des de dins; i la seva dimensió mística i religiosa, el recordatori de la persecució religiosa durant la guerra civil, vista com una croada, la qual cosa encaixava amb la seva fixació pel passat.¹⁸⁴ En el seu inflammat discurs al Palau de la Música, Piñar evocaria els catalans que van lluitar a les ordres de Franco i remarcaria la necessitat d'un front nacional per combatre el comunisme i la subversió (posant en el punt de mira les relacions Església-Estat o el moviment estudiantil).¹⁸⁵ A la conferència de l'any següent, José Luís Zamanillo encara maldria de Francesc Macià tot parafrasejant Gil Robles amb el “no fue posible la paz”. Per a ell, el que calia era dotar al franquisme d'una major base popular trobant la solució «en un nuevo 18 de julio, pacífico y patriótico». Però sobretot tenia clara una cosa: es posicionava en contra dels que pretenien oblidar i passar pàgina del “alzamiento nacional”: «[Zamanillo] comenzó lamentándose de que “muchos consideran casi enfermizo recordar el pasado”. [...] Volvió otra vez a referirse “a los que nos atacan porque recordamos lo pasado y es que les molesta porque es un pasado muy ingrato para ellos”. No queremos olvidar —dijo— ni podemos, aquel tiempo».¹⁸⁶ A l'any 1975, el president de la HAP, Carlos Cava de Llano y Pinto, fou presentat davant les autoritats civils i militars de la ciutat pel president de la Agrupación de Hermandades de la Cruzada y de la División Azul, Jaime Bofill Gasset. En aquesta

¹⁸³ CASALS MESEGUER, Xavier (2006) *Op. Cit.*, p.144-147

¹⁸⁴ El 2 de maig de 1966 el notari Blas Piñar constituí *Fuerza Nueva* Editorial Sociedad Anónima, segell editorial que publicà una revista homònima que aparegué el gener de 1967 i que es convertí en partit polític l'octubre de 1976, veure CASALS, Xavier (2006) *Op. Cit.*, p. 132-151; del mateix autor, veure (1998) *La tentación neofascista en España*. Barcelona: Plaza-Janés, p.31-60; RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis (1994) *Op. Cit.*, p. 122-130

¹⁸⁵ «El señor Blas Piñar intervino en un acto de exaltación patriótica» A: *La Vanguardia Española*, 27/01/1972

¹⁸⁶ «José Luis Zamanillo: “Nuestra preocupación es dar una base popular al futuro”» A: *Solidaridad Nacional*, 27/01/1973

ocasió, Carlos Cava reivindicaria el paper dels catalans a les files franquistes durant la guerra en una conferència titulada “La aportación de los catalanes a la guerra de liberación y a la paz española”.¹⁸⁷ Al 1976, després de la mort de Franco, l'exministre Gonzalo Fernández de la Mora advertiria de l'amenaça marxista i del “capitalisme demoliberal” mentre atacava qualsevol intent de reforma de l'Estat creat sobre les bases del 18 de juliol.¹⁸⁸ En el darrer any del qual tenim notícia a la premsa en relació a la commemoració del *Día de la Liberación*, el 1977, el professor de l'Escola General de Policia de Madrid, Antonio Jandrina Calvo, intervindria a la sala d'actes de Fomento del Trabajo Nacional. Dos dies després de la commoció al país provocada per la matança dels advocats laboralistes d'Atocha, Jandrina comparava Franco amb Fernando III El Santo i els Reis Catòlics i remarcava que el 26 de gener de 1939 era «una fecha que ha de figurar en la Historia, por mal que les pese a los traidores y desagradecidos».¹⁸⁹

B) *Día de la Victoria* i la seva desfilada

Si bé la importància de la celebració del *Día de la Liberación* a l'espai públic s'havia diluït en el temps (tot i que es mantenia en espais tancats), la celebració de la victòria continuava tenint una important presència al carrer. El *Día de la Victoria* (1 d'abril) continuava aprofitant-se per a la publicació de lleis importants pel règim, però als anys setanta la seva celebració a Barcelona no anava més enllà d'una recepció del capità general al Palau de Capitanía.¹⁹⁰ Pel contrari, la celebració del *Desfile de la Victoria* continuava comptant amb la desfilada militar com a acte principal: des de la plaça Calvo Sotelo fins a la plaça Jacint Verdaguer amb el monument a la victòria com element

¹⁸⁷ «Utrera Molina presidió los actos conmemorativos de la Liberación de Barcelona» A: *Solidaridad Nacional*, 26/01/1975

¹⁸⁸ «Defensa del Estado del 18 de julio, amenazado por el marxismo y el capitalismo demoliberal» A: *La Vanguardia Española*, 25/01/1976

¹⁸⁹ «Conferencia de Jandrina Calvo en el Fomento del Trabajo Nacional» A: *Solidaridad Nacional*, 27/01/1977

¹⁹⁰ La historiadora Montserrat Duch ha recopilat diverses de les més importants mesures legislatives que es van prendre o publicar en aquesta data, algunes de les quals podríem enquadrar entre les decisions vinculades al sistema penitenciari i repressiu de l'Estat (redempció de penes pel treball i concessió de llibertat condicional pel delictes de rebel·lió al 1940 i 1941; la publicació de mesures pel desenvolupament de la censura al 1940; la derogació de la *Ley de Responsabilidades Políticas* al 1945 o la concessió del novè indult general amb motiu del 25è aniversari de la victòria al 1964); o a la política social (fixació d'un sou mínim de 60 ptes. al 1964, que seria revisat cada 1 d'abril; la promulgació de la *Ley de colonización y distribución de la propiedad en zonas regables* al 1949; la *Ley de convenios colectivos sindicales* de 1958; i el *Decreto de jurisdicción laboral* de 1966); o d'altres de significatives que van des de la *Ley de secretos oficiales* de 1968 o la constitució del vuitè govern de Franco al 1970. Veure DUCH, Montse (2012) *Quimeres. Sociabilitats i memòries col·lectives a la Catalunya del segle XX*. Tarragona: Publicacions de la URV, p. 96-98.

central. Això no treia que hi hagués altres espais on també se celebressin commemoracions en aquella jornada, com va ser el cas de l'any 1972. La desfilada de la victòria d'aquell any estaria marcada per un altre atac que va rebre el monument a “los caídos” i —tal com s'explicarà al tercer capítol— s'hi van celebrar els corresponents “actos de desagravio” (dos anys després, el monument tornaria a ser atacat en el marc de les commemoracions del *Día de la Liberación*). La desfilada de la victòria no va comptar amb altres incidents remarcables i seguiria mantenint les mateixes pautes: celebrant-se entre finals de maig i principis de juny, entre 7.500 i 8.500 soldats desfilant al llarg de la Diagonal presidits pel capità general amb totes les autoritats repartides en diferents tribunes.¹⁹¹

L'any 1974, el president de la Diputació, Juan Antonio Samaranch, feia un pas més i introduïa l'Homenatge a les Forces Armades.¹⁹² Amb la pretensió de fer-ho cada any, Samaranch preparà un sopar commemoratiu al Palau de la Diputació de Barcelona en homenatge a les forces armades que havien participat a la desfilada. Hi prendrien part autoritats civils de la ciutat i de la província, representants militars dels tres exèrcits i comptaria amb discursos del president de la Diputació, el governador civil i el capità general.¹⁹³ El paper del president de la Diputació no acostumava a ser més que presencial en aquests actes, però amb l'arribada de Samaranch a la presidència el seu rol deixaria de ser testimonial, no només a la desfilada de la Victòria, també en els actes del 18 de juliol. Samaranch pretenia retornar el bust de Prat de la Riba al pati dels Tarongers durant els actes del 18 de juliol d'aquell mateix any. Després que la petició aparegués a la premsa, el president de la diputació escrivia un informe al ministre de Governació en el que li comentava les seves intencions. Retornar el bust en el marc de la inauguració de les reformes del Palau de la Diputació de Barcelona, dia en el que es col·locaria també un retrat de Franco i la seva muller presidint el Saló de la Verge de Montserrat. El bust s'instal·laria en un lloc discret del pati, sense cap tipus d'acte significatiu —deia Samaranch. La intenció era tallar qualsevol tipus de campanya a la premsa que pogués derivar en una situació conflictiva. Després d'haver sondejat opinions, li comunicava que la iniciativa

¹⁹¹ Segons les dades que ofereix *Solidaridad Nacional*, a l'any 1972 eren 8.396 soldats desfilant, al 1973 eren 7.748, al 1974 eren 7.859, al 1975 eren 8.000, al 1976 eren 5.000, al 1977 eren 6.500

¹⁹² Una biografia de caràcter periodístic del personatge a BOIX, Jaume i ESPADA, Arcadio (1991) *El deporte del poder. Vida y milagro de Juan Antonio Samaranch*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy.

¹⁹³ «Homenaje a la Diputación a las Fuerzas Armadas» A: *Solidaridad Nacional*, 28/05/1974

«sería muy bien acogida, en líneas generales, por ciertas clases dirigentes, intelectuales, medias y populares de la provincia [...] Se evitaría confundir símbolos que representan un espíritu abiertamente opuesto a la realidad política vigente, revalorizando esta figura histórica, muchos de cuyos sucesores lucharon en las filas nacionales durante la guerra, ayudando con su esfuerzo al advenimiento del Régimen y se hallan hoy plenamente integrados en el Movimiento, habiendo ostentado y ostentando todavía cargos políticos [...] Evitaría las eventuales complicaciones que pudieran surgir como consecuencia de una posible campaña de prensa más intensiva, cuyas derivaciones serían imprevisibles».¹⁹⁴

Executar accions de caràcter simbòlic i cultural per apropiar-se al catalanisme conservador i fragmentar l'oposició democràtica, era una estratègia discutida i debatuda en el si del Movimiento que Samaranch seguí fil per randa, ja fos recuperant la memòria del catalanisme conservador amb figures icòniques com Prat de la Riba o amb la promoció de cursos de català.¹⁹⁵ Tanmateix, no seria fins a principis de 1976 que el bust de Prat de la Riba retornaria al Pati dels Tarongers.

¹⁹⁴ La petició havia aparegut a l'article «Una propuesta para Samaranch: devolver a Prat de la Riba al “Pati dels Tarongers”» A: *Mundo Diario*, 21/04/1974. Citat a MOLINERO Carme i YSÀS, Pere «La Diputació de 1949 a 1977» A: RÍQUER, Borja de (dir.) (1988) *Història de la Diputació de Barcelona*, V.3, Barcelona: Diputació de Barcelona, p.92-93

¹⁹⁵ SANTACANA, Carles (2000) *El franquisme i els catalans. Els informes del Consejo Nacional del Movimiento (1962-1971)*. Catarroja-Barcelona-Palma: Afers.

Imatges de la tribuna presidencial de la desfilada de la Victòria del 6 de juny de 1971. Autor desconegut. AMCB.

L'any 1975 l'ambient estava més caldejat i es respiraven nervis en la celebració. La desfilada de la victòria a Barcelona queia en 25 de maig, més d'un any després de la Revolució dels Clavells portuguesa, però semblava que els ecos revolucionaris i l'aparició de la Unión Militar Democrática enrariren l'ambient d'aquesta festa eminentment militar.¹⁹⁶ El mateix dia de la desfilada, a l'editorial de *Solidaridad Nacional* alertaven preocupats de les conseqüències que podria tenir la circulació d'idees “perilloses” dins l'exèrcit:

«Una comunidad cuyo ejército se halle ideológicamente indemne, es imbatible, salvo, claro está, el caso de una guerra infortunada; pero si los militares están expuestos sin amparo a todos los sofistas sociales, políticos, religiosos y económicos, la sociedad, tarde o temprano, terminará con sus instituciones dismanteladas y su libertad suprimida por los mismos que tenían que la misión de protegerla. Después, cuanto se hiciere servirá de muy poco, que no hay voto,

¹⁹⁶ Respecte als efectes de la revolució dels clavells a Espanya, veure SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (1995) *La Revolución portuguesa y su influencia en la transición española: 1961-1976*. Madrid: Nerea; per una historia personal sobre la fundació de la UMD, veure BUSQUETS, Juli (1999) *Militares y demócratas*. Barcelona: Plaza y Janés.

ni discurso, ni argumento, ni intriga que resista a los fusiles: la situación presente de Portugal da de ello fe hasta la saciedad»¹⁹⁷

D'altra banda, si bé no es va celebrar finalment la desfilada a Barcelona a causa de la pluja, sí que es va organitzar el sopar d'homenatge a la Diputació. En ell, Samaranch digué que cap espanyol de bona voluntat havia de sentir-se exclòs d'aquesta celebració «Ya que ésta es la conmemoración victoriosa y pacífica de los ideales del 18 de Julio, que son ideales de paz, progreso y de justicia social». Més intranquil es mostrà el capità general, Bañuls Navarro, quan recordà la funció que tenia l'exèrcit davant les veus de canvi que s'escoltaven:

«Nuestra tarea es defender las Leyes Fundamentales, tanto en el presente encarnado por el Caudillo, como en el futuro, por el Príncipe de España, y en este empeño no desfalleceremos, podéis estar seguros. Y ello creo que es conveniente recordarlo en estos momentos, en que algunas personas se están comportando como si todo tuviera que cambiar.»¹⁹⁸

C) *Día del Alzamiento Nacional*

La celebració del 18 de juliol va mantenir la mateixa estructura en els darrers anys de la dictadura: la Jefatura provincial del Movimiento organitzava una missa de campanya als murs de les drassanes, mentre que al Palau de la Capitania tenia lloc una recepció amb totes les autoritats i una desfilada militar davant de l'edifici, al Passeig de Colom. A la missa de campanya hi participava la Guàrdia de Franco, la Vieja Guardia, ex-combatents i alféreces provisionales fent la guàrdia d'honor a l'esplanada del Museu Marítim. Les reials drassanes havien estat un dels punts calents del 19 de juliol de 1936, un dels espais on els enfrontaments per aturar el cop d'Estat militar van ser més importants a Barcelona.¹⁹⁹ En acabar la cerimònia, als murs exteriors del museu, el Jefe i Subjefe provincial del Movimiento dipositaven una corona de llorer en memòria dels "caídos" mentre que la delegada de la Secció Femenina hi dipositava les cinc roses

¹⁹⁷ S.N. «Ejército e ideas» A: *Solidaridad Nacional*, 25/05/1975

¹⁹⁸ Ambdues cites a «Suspendido el desfile de la Victoria a causa de la lluvia. Cena homenaje a las Fuerzas Armadas en la Diputación» A: *Solidaridad Nacional*, 27/05/1975

¹⁹⁹ Veure CASAS SORIANO, Just (2016) *Els fets de juliol de 1936 a Barcelona*. Barcelona: Base; una completa topografia dels esdeveniments del 19 de juliol de 1936 a HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni; VILLARROYA, Joan (2010) *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: DAU-CEHI, p. 70-81

vermelles i es cantava el *Cara al Sol*.²⁰⁰ Després, les autoritats s'adreçaven a capitania, on el capità general passava revista a les tropes que desfilaven al Passeig de Colom i presidia una recepció al saló del tron. Allà, autoritats i forces vives de la ciutat presentaven els seus respectes, l'alcalde demanava transmetre un missatge d'agraïment al cap de l'Estat i el capità general responia amb un breu discurs.²⁰¹ I ja per la nit, a les jefaturas de districte, es feien sopars de germanor en els què participaven ex-captius, ex-combatents, vella guàrdia, etc.²⁰²

Imatge de la missa a les Reials Drassanes (Museu Marítim) amb la presència de R. Martín Villa, J.A. Samaranch i E. Masó començant per la dreta. 18 de juliol de 1974. Autor desconegut. AMCB

Al llarg de la dictadura, aquesta data també havia estat utilitzada pel règim, especialment, per aprovar lleis importants i anunciar mesures polítiques i socials.²⁰³

²⁰⁰ «Misa organizada por la Jefatura Provincial del Movimiento» A: *Solidaridad Nacional*, 19/07/1972

²⁰¹ «Con motivo del XXXVI aniversario del Alzamiento Nacional» A: *Solidaridad Nacional*, 19/07/1972

²⁰² De vegades els sopars eren el dia 17 i la recepció de capitania i la missa de campanya podien canviar l'ordre, les dues pel matí o una pel matí i l'altra per la tarda, però de forma regular, aquests eren els actes principals de la jornada.

²⁰³ Montserrat Duch recull, entre d'altres mesures i iniciatives aprovades al voltant del 18 de juliol, la censura teatral (1939), la constitució de les Corts espanyoles (1942), el segon i cinquè indult general (1947, 1954), la Llei del Pla Jaén (1953), la Llei de construcció d'habitatges de renda limitada (1954), el Decret d'ordenació econòmica (1959), la Llei de representació dels treballadors en els comitès d'empresa (1962), l'indult en ocasió de l'any jacobeu (1965), la Llei orgànica del Consell del Regne (1967), la

Així mateix, com en d'altres festivitats oficials, els dies propers al 18 de juliol eren dates propícies per a que les autoritats polítiques duguessin a terme inauguracions, repartissin condecoracions i premis. D'important transcendència tindrien els actes de l'any 1975, marcats per la visita dels prínceps Joan Carles i Sofia, els quals inaugurarien diverses obres i equipaments per tota la província en motiu de l'efemèride.²⁰⁴

D) *Día del Caudillo*

La celebració de l'1 d'octubre consistia, bàsicament, en una recepció militar al palau del capità general, on també es passava revista a la companyia d'honors. Hi participava el cos consular, representants de corporacions i institucions públiques i privades. L'alcalde pronunciava unes paraules d'adhesió, el capità general responia amb un discurs i, en acabar, es repartien condecoracions. No es tractava, precisament, d'una commemoració a l'espai públic amb una assistència massiva de gent, però mantenia una dimensió protocol·lària important i servia com a termòmetre de la situació política. A l'any 1975, però, la diada vindria marcada per les darreres execucions de la dictadura (tres membres del Frente Revolucionario Antifascista y Patriótico [FRAP] i dos d'ETA el 27 de setembre). Des de la premsa es cridava a la unitat, a la més ferma adhesió a Franco i a organitzar manifestacions en contra d'ingerències estrangeres. L'1 d'octubre significà el darrer bany de masses de Franco a la plaça d'Orient de Madrid abans de la seva mort.²⁰⁵ En la recepció celebrada a Barcelona, el capità general Salvador Bañuls Navarro, se sumava a l'onada nacionalista que impregnà les institucions aquells dies amb un discurs contundent, en la mateixa línia que la del dictador:

designació de Joan Carles de Borbó com a successor (1969), la Llei de reestructuració de la banca oficial (1971), la Llei de comarques i finques millorables (1971), la Llei de cooperatives (1972) o la transmissió de poders a Joan Carles (1974). Veure DUCH, Montserrat (2012) *Op. Cit.*, p. 98-103

²⁰⁴ Per exemple, al 1972, en motiu del 18 de juliol, el governador civil Pelayo Ros inaugurava el preventori psiquiàtric i una nova planta depuradora, «Inauguró el Preventorio Psiquiátrico y la Planta Depuradora del Bogatell» A: *Solidaridad Nacional*, 16/07/1972; o al 1974, quan Martín Villa inaugurava la variant del Prat, un pont sobre el Llobregat que enllaçava la Zona Franca amb l'aeroport i un pas sobre el ferrocarril a Mollet «Inauguración de obras» A: *Solidaridad Nacional*, 17/07/1974; i es feien públics els noms dels condecorats amb la Gran Cruz del Mérito Civil, la Gran Cruz de la Orden de Cisneros, la Civil de Beneficiencia, Mérito Militar, Mérito en el Trabajo y Mérito Turístico, «Barceloneses condecorados con motivo del 18 de julio» A: *Solidaridad Nacional*, 18/07/1972; per la visita reial i les diverses inauguracions i actes al seu voltant, veure AMCB, Fons protocols, exp. 34/1975 “Recepción presidida por SS.AA.RR. los príncipes de España con motivo del 18 de julio”

²⁰⁵ Com explica Paul Preston a la ja clàssica biografia de Franco, a partir de la seva aparició davant les masses concentrades a la plaça d'Orient, s'iniciaria una successió de crisis en el seu estat de salut que l'acabarien portant a la mort. PRESTON, Paul (2004 [1994]) *Franco “Caudillo de España”*. Barcelona: Debolsillo, p.837-839

«[...] porque el materialismo, la envidia, el terror, la ambición, los enemigos de la moral y de la Patria se han alzado siempre contra el bien, pretenden disfrazados de doctrinas huecas y orquestadas por sentimientos y fracasos políticos, deshacer la familia y así romper la sociedad española; minar las Fuerzas Armadas para desunirlas; resucitar doctrinas regionalistas ya superadas; crear desorden, confusión y terror; volver, en una palabra, a un caos donde las primeras víctimas serían los que ahora juegan a muñecos manejados por los hilos sutiles del comunismo, de ciertas falsas democracias y de otras ideologías materialistas o ateas.»²⁰⁶

Imatge de la recepció al saló del tron del Palau de Capitanía amb l'alcalde Viola davant del capità general Salvador Bañuls en motiu del *Día del Caudillo* de 1975. Autor desconegut. AMCB.

No va ser un acte de masses com els que se celebraren a molts llocs d'Espanya, la festivitat de l'1 d'octubre continuava sent un acte protocol·lari a porta tancada, la qual cosa va provocar que unes 8.000 persones s'apleguessin a la plaça Sant Jaume el dia 10 per mostrar el seu suport a Franco. L'alcalde Joaquim Viola feu un discurs des del balcó de l'ajuntament i acabaren cantant el *Cara al Sol*. Samaranch restava també al balcó, però destacà l'absència del governador civil Rodolfo Martín Villa, en desacord amb

²⁰⁶ «Ayer, en capitania general “No admitimos, como militares, ninguna imposición por el terror”» A: *Solidaridad Nacional*, 02/10/1975

aquell acte per no haver-se convocat pels canals oficials i arriscar-se innecessàriament a donar una imatge d'escassa resposta de manifestants.²⁰⁷

E) *El Día de la fundación de Falange i el Día de José Antonio*

El format commemoratiu del 29 d'octubre, dia de la fundació de Falange i de "los caídos", se centrava a Barcelona en una conferència i una cerimònia religiosa a l'espai públic. La Jefatura provincial del Movimiento organitzava les conferències al Palau de Congressos de Barcelona i eren presidides pel governador civil acompanyat de les màximes autoritats. Es repartien condecoracions i el conferenciant acostumava a fer un discurs en el que es tractava la figura de José Antonio, el seu pensament i la seva evolució des de la fundació de Falange al Teatro de la Comedia al 1933, fins a l'actualitat. La conferència podia anar acompanyada de misses en espais de memòria de la dictadura, però la proximitat amb el dia de Tots Sants fa difícil dir si les cerimònies eren per commemorar una data o l'altra. Per exemple, al 2 de novembre de 1974, hi hauria una missa al fossat de Santa Elena que comptaria amb l'assistència del capità general, i una altra al Panteó del Soldat del cementiri de Sant Andreu que comptaria amb la del governador militar.²⁰⁸ A l'any següent, el Círculo Eugenio d'Ors (creat el maig de 1975 i format per falangistes crítics amb el règim) anunciaria un acte davant del monument a José Antonio, al qual s'hi sumarien la HAP i la Agrupación de Hermandades de la Cruzada y División Azul. Però possiblement se suspengués, tal com van fer amb la conferència del Palau de Congressos degut a l'empitjorament de salut del dictador.²⁰⁹

²⁰⁷ CASALS, Xavier (2006) *Op. Cit.*, p. 155

²⁰⁸ «Misa por los Caídos» A: *Solidaridad Nacional*, 29/10/1974

²⁰⁹ «Acto conmemorativo del XLII aniversario de la fundación de Falange Española» A: *Solidaridad Nacional*, 29/10/1975; «Se suspendió el acto conmemorativo de la fundación de Falange Española» A: *Solidaridad Nacional*, 30/10/1975; A finals dels anys cinquanta, l'exregidor i advocat Lluís de Caralt, falangista històric, va promoure a Barcelona la creació dels Círculos Doctrinales José Antonio per mantenir viu el pensament del fundador del partit davant l'ascens dels tecnòcrates al govern i la influència de l'Opus Dei. Al 1960 els CJA es constituïren a Barcelona, Madrid, Sevilla i Jerez de la Frontera. Veure CASALS, X. (2006) *Op. Cit.*, p. 50

Imatge interior de la catedral de Barcelona de la missa funeral de Franco amb totes les autoritats civils i militars (capità general Salvador Bañuls Navarro, governador civil Rodolfo Martín Villa, president de la Diputació Juan A. Samaranch, alcalde Joaquim Viola, etc.). 21/11/1975. Autor desconegut. AMCB

Imatge de l'alcalde Viola i el governador militar, acompanyats d'altres autoritats, en l'ofrena floral davant del monument eqüestre de Franco al pati d'armes del castell de Montjuïc. 21/11/1975. Autor desconegut. AMCB.

On sí era costum celebrar sempre la commemoració del 20 de novembre, mort de José Antonio, era davant del seu monument. L'acte anava acompanyat d'una vetlla a la capella de la cripta de la Jefatura provincial del Movimiento, una missa a la catedral i, de vegades, també d'un acte de la Jefatura de la Sección Femenina. L'acte davant del monument a José Antonio era presidit pel governador civil i reunia a totes les autoritats civils i militars de la ciutat. Tenia lloc a les 23:45h del dia 19 i aplegava centenars de falangistes i representants de les diferents institucions del Movimiento (Organización Sindical Española, Sección Femenina, Juventudes, etc.). S'acostumava a llegir o bé la *Oración a los Caídos* o bé el testament polític de José Antonio, es dipositaven les simbòliques cinc roses, s'anaven deixant corones de llorer i altres ofrenes florals al voltant del monument, es resava un parenostre, tres avemaries, es cantava el *Cara al Sol* i es proferien els crits rituals. Paral·lelament, a la cripta de la Jefatura provincial del Movimiento començava una vetlla per torns a partir de les 00:00 fins les 19:30 del dia 20, en la que hi participaven membres de la Vieja Guardia. A les 12:00 del migdia se celebrava la missa a la catedral amb tota una sèrie d'elements sumptuaris: davant de l'altar major s'instal·lava un cadafal funerari junt al qual també hi feien guàrdia d'honor membres de la Vieja Guardia, Guardia de Franco i autoritats jeràrquiques del Movimiento. Sobre el túmul es dipositaven les cinc roses i la cerimònia era presidida pel capità general i el governador civil. Per acabar, algunes vegades, la Sección Femenina organitzava una pregària al Sant Rosari a la cripta de la Jefatura provincial (C/ Mallorca, 278).²¹⁰

L'any 1975 seria el darrer any que guardaria aquest format. Tot i trobar-se en els últims instants de vida del dictador, la programació commemorativa per la mort de José Antonio va tirar endavant: el 19 a la nit, el governador civil Martín Villa presidia els actes davant del monument; el 20 al migdia, una missa a la catedral amb totes les autoritats civils i militars; i sota la presidència de Montserrat Tey, la Sección Femenina resaria el Sant Rosari a la cripta de la Jefatura provincial del Movimiento.²¹¹ D'altra banda, el Círculo Eugenio d'Ors organitzaria una missa per separat a l'església de Santa

²¹⁰ «En el XXXVI aniversario de la muerte de José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 19/11/1972; «El capitán general, acompañado de las primeras autoridades, presidió la ceremonia religiosa» A: *Solidaridad Nacional*, 21/11/1972; «En memoria del fundador de Falange» A: *Solidaridad Nacional*, 20/11/1973; «Las autoridades barcelonesas honraron a José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 21/11/1973; «Homenaje a José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 20/11/1974; «Misa por José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 21/11/1974; «Rosario por José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 21/11/1974

²¹¹ AMCB, Fons protocols, expedient 48/1975 "relativo a los actos generales celebrados en el mes de noviembre de 1975"

Anna, que estaria presidida pel dirigent del Círculo, Jesús Laguna, i el president de la HAP, Carlos Cava de Llano.²¹² Tanmateix, els preparatius cerimonials per la mort de Franco estaven preparats des de feia dies. L'ajuntament comptava amb circulars secretes del protocol a seguir, com a mínim, des del 7 de novembre.²¹³ Se celebrarien misses per la mort de Franco al mateix dia a la capella de l'ajuntament i a la Diputació i els principals actes serien l'endemà divendres dia 21, inclosa la cerimònia funeral a la catedral. El govern civil instal·laria taules per a que la gent signés i testimoniés el seu condol per la mort del Caudillo. L'alcalde Viola i el governador militar acudirien també al pati d'armes del castell de Montjuïc per dipositar corones de llorer i rams de flors al monument eqüestre de Franco, fet per Josep Viladomat l'any 1963.²¹⁴ En el ple extraordinari que se celebrà a l'ajuntament, l'alcalde Viola expressava: «cal ésser fidels a la seva memòria i a l'obra política per ell creada, que com ens digué: “Siempre es susceptible de perfeccionamiento”».²¹⁵ Pel contrari, la forma en com s'expressaria la fidelitat a la memòria de Franco per part de les autoritats, canviaria molt ràpidament.

2.2 En la época de las deserciones y las traiciones. Els dies de la dictadura sense el dictador.

Entre 1976 i 1977 les administracions públiques, civils i militars, deixarien d'organitzar els actes vinculats a les festivitats de la dictadura —exceptuant la desfilada de la victòria, què seria transformada en el Dia de las Forces Armades l'any 1977.²¹⁶ I en la

²¹² «Oración por José Antonio al pie del monumento» A: *Solidaridad Nacional*, 20/11/1975; «Solemne funeral por el alma de José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 21/11/1975; «Funeral por José Antonio en Santa Ana» A: *Solidaridad Nacional*, 21/11/1975; «Rezó el Santo Rosario» A: *Solidaridad Nacional*, 21/11/1975

²¹³ AMCB, Fons protocols, exp. 501 (1) / 1975 “Fallecimiento del Excmo. Sr. D. Francisco Franco Bahamonde Jefe del Estado Español”; veure també «20-N: La mort de Franco (1a part: L'agonia)» i «20-N: La mort de Franco (2a part)» dins la sèrie documental *Dies de Transició*, episodis 4 i 5, Televisió de Catalunya – Enciclopèdia Catalana, 2005.

²¹⁴ L'obra va ser inaugurada el 17 de juny de 1963, en el curs d'una visita de Franco a Barcelona en agraïment al dictador per la “devolució” del castell a la ciutat. Josep M. Porcioles encarregà l'obra a Viladomat aprofitant el problema que tenia l'escultor amb la guàrdia civil, qui li havia confiscat el cotxe. Veure FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep M. «Al general Franco» A: base de dades d'Art Públic de l'Ajuntament de Barcelona: <http://w10.bcn.cat/> [darrera visita el 22/08/2020]

²¹⁵ «Viola: “Manifestamos nuestra lealtad al Principe y por voluntad de Dios, muy pronto Rey de España» A: *Diario de Barcelona*, 21/11/1975

²¹⁶ L'11 de juny de 1976 es publicava un decret que mantenia com a festes nacionals el 18 de juliol, el 12 d'octubre i l'1 de maig. A l'estiu de 1977, el 18 de juliol va deixar de ser considerat festa nacional, però es va mantenir com a dia inhàbil a efectes laborals. A finals de 1978, un nou calendari de festes laborals eliminava qualsevol festivitat que recordés la guerra o la dictadura. Veure «Real Decreto 1358/1976, de 11 de junio, sobre fiestas civiles» A: *BOE*, núm. 149, 22/06/1976; «Real Decreto 197/1977, de 18 de febrero, por el que se aprueba el calendario anual de fiestas laborales para el año 1977» A: *BOE*, núm. 44,

mesura que l'administració desapareixia dels actes, aquest espai era ocupat per les organitzacions d'ex-combatents que havien estat presents en els darrers anys i dels diversos grups que es consideraven hereus del falangisme, situant-se molt lluny del poder de convocatòria d'anys passats. Tot i que l'administració aniria retirant-se de l'organització i el patrocini dels actes, la complicitat i la connivència amb l'estament militar es mantindria. Per exemple, l'1 d'octubre de 1976, en el *Día del Caudillo*, ja no hi hauria la recepció militar al palau de capitania, però continuaven les conferències laudatòries organitzades per les germanats al voltant de la seva figura, com la que va impartir de nou Carlos Cava de Llano a la seu de la HAP. A l'acte encara hi farien presència diferents membres d'institucions (de la Diputació, de l'Ajuntament, etc.) i qui presidia la taula era el general auditor Pascual Vidal Aznares, el qual va sentenciar: «estamos en la época de las deserciones y las traiciones».²¹⁷

En el marc d'aquest paper protagonista que assumirien les germanats d'ex-combatents des de la mort de Franco, fins i tot el *Día de la Hispanidad*, que no rememorava cap episodi de la guerra civil, cobraria també una altra dimensió. La celebració del 12 d'octubre s'havia centrat en la commemoració de l'arribada de Cristòfol Colom a Amèrica al 1492 i la celebració del dia de la verge del Pilar.²¹⁸ Però les entitats més lligades al falangisme i al neofeixisme incidiren de forma més intensa que de costum en una efemèride que coincidia en la mateixa data: el 12 d'octubre de 1941 era el dia en què la División Azul (DA) entrà en combat al front de l'est.²¹⁹ L'any 1976, per

21/02/1977; «Real Decreto 1728/1977, de 11 de julio, sobre fiestas civiles» A: *BOE*, núm. 166, 13/07/1977; «Real Decreto 3030/1978 de 4 de diciembre, por el que se aprueba el calendario laboral para el año 1979» A: *BOE*, núm. 307, 25/12/1978.

²¹⁷ «Cava de Llano en la Hermandad de Alféreces Provisionales. Analizó la obra de Franco como estadista» A: *Solidaridad Nacional*, 02/10/1976

²¹⁸ En coincidir el dia de la Hispanitat amb el dia de la Verge del Pilar, els actes que se celebraven a Barcelona es diversificaven, tant pels motius com pels col·lectius i institucions implicades: davant del monument a Colom, l'ajuntament i l'Institut Catalán de Cultura Hispánica (ICCH, actual Casa Amèrica Catalunya) organitzaven una ofrena floral; per celebrar la seva patrona, el centre aragonès organitzava diferents actes festius (cant i ball de jotes, competicions esportives...) i una missa a la parròquia del Pilar, com també ho feien el cos de Correus, el cos de secretaris de l'administració local i la Guàrdia Civil (a més de la missa a la parròquia al Parc de la Ciutadella, la Guàrdia Civil hi preparava una desfilada davant del capità general i entrega de premis a varies casernes de la ciutat). La celebració de la Hispanitat no mantenia un discurs tan agressiu en comparació a la postguerra, però no havia perdut la seva càrrega ideològica imperialista i colonial. El leitmotiv d'aquesta commemoració era la "gran aportació espanyola" al continent americà, representada per la llengua, la religió, la cultura i la creença que Espanya havia de liderar d'alguna forma el conjunt de països llatinoamericans. S'acostumava a organitzar una recepció amb el cos consular dels diferents països de parla espanyola (o bé a l'ajuntament, o bé al local de l'ICCH). Al peu del monument a Colón hi dipositaven flors i, tant l'alcalde com el president de l'ICCH, hi feien un discurs. Després s'organitzaven unes jornades, més de tipus acadèmic, de vegades al Museu Marítim, a l'ajuntament o al local mateix de l'ICCH, presidit aleshores per l'advocat Narcís de Carreras.

²¹⁹ Per una història de la División Azul, veure MORENO JULIÀ, Xavier (2004) *La División Azul: sangre española en Rusia (1941-1945)*. Barcelona: Crítica.

commemorar el XXXV aniversari d'aquest episodi, la Hermandad de Combatientes de la DA havia organitzat una missa al Fossat de Santa Elena «por el eterno descanso de cuantos cayeron en las filas de la DA y por todos los muertos en Servicio de la Patria». L'acte va estar presidit pel coronel Díez Cuñado, com a ex-divisionari i en representació del capità general i del governador militar de la província. Hi assistien ex-combatents, familiars de “caídos”, directius de la Agrupación de Hermandades de la Cruzada Nacional y División Azul; i un cop acabada la missa del jesuïta Alejandro Rey Stolle, organitzaren un dinar de germanor.²²⁰ El moment era idoni pels ex-combatents organitzats de la DA.²²¹ La seva memòria havia estat convenientment controlada pel règim i reutilitzada en moments concrets. Les autoritats els havien recolzat tèbiament en comparació amb les altres germandats nascudes a finals dels anys 50, tot i així, havien mantingut sempre una estreta relació amb les altres associacions de veterans. Els ex-combatents de la DA estaven ben organitzats, però era estrany que protagonitzessin activitats de gran relleu públic quan commemoraven les seves dates més assenyalades. Normalment celebraven reunions privades, misses als “caídos”, actes als cementiris i dinars cada 10 de febrer en commemoració de la batalla de Krasnij Bor (10 de febrer de 1943), així com eventualment cada mes de juliol (commemoració de la partida d'Espanya al juliol de 1941) o cada 12 d'octubre (l'arribada al front del Vóljov al 1941). Amb la mort del dictador, els divisionaris es trobaven en el focus d'atenció de cert falangisme que pretenia retornar a les arrels, a la puresa dels inicis, a la “revolució pendent” del nacional-sindicalisme suposadament corromput pels anys de la dictadura.²²²

Des de 1974 totes aquestes germandats s'havien estat reorganitzant i reagrupant per tenir una major influència i una major incidència pública, però des de la mort de Franco

²²⁰ «Ofrenda floral ante el monumento a Colón» A: *Solidaridad Nacional*, 12/10/1976; «Misa por los Caídos de la División Azul» A: *Solidaridad Nacional*, 13/10/1976; el jesuïta gallec Alejandro Rey Stolle, proper a Fuerza Nueva, escriuria una setantena d'obres de caràcter divers, entre novel·les, assaigs i biografies, sota el pseudònim d'Adro Xavier. Veure CASALS, X. (2006) *Op. Cit.*, p.141

²²¹ L'historiador Xosé Manuel Núñez Seixas ha estudiat l'evolució de la seva memòria al llarg de la dictadura i després, sobretot, en base a l'anàlisi de les nombroses auto-biografies publicades d'ex-combatents, veure NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel (2005) «Los vencedores vencidos: la peculiar memoria de la División Azul, 1945-2005» A: *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 4, pp. 83-113; i del mateix autor (2009) «“Los que en Rusia están”: el culto a los caídos de la División Azul (1941-2008)» A: CASQUETE, Jesús y CRUZ, Rafael (eds.) *Políticas de la muerte. Usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del siglo XX*. Madrid: Catarata, p. 299-334.

²²² Si bé no hem trobat cap notícia a la premsa genèrica de com van celebrar aquesta efemèride al 1977, sí que es publicaria a les pàgines de *Solidaridad Nacional* com ho celebrarien el 1978. Ja no farien la missa al fossat de Santa Elena, amb la qual cosa es pot entendre que la celebració en aquest espai de 1976 deuria ser un esdeveniment especial degut a que era un aniversari rodó.

veien com l'oposició democràtica estava guanyant els carrers i com els canvis polítics s'acceleraven. L'antifranquisme agafava forma a l'esfera pública i forçava al govern i a la monarquia a prendre la sortida del reformisme cap un sistema democràtic. Les germandats veien com el seu món s'esfumava i se sentien cridats a defensar-lo. Aquestes associacions es vincularan als partits d'ultra-dreta (cadascun amb les seves particularitats: alguns més connectats a l'exèrcit, d'altres més lligats al neofeixisme europeu, uns més nostàlgics de la figura de Franco i d'altres de la figura de José Antonio, etc.). Serà en aquest àmbit polític, molt reduït en comparació a l'etapa anterior, fragmentat i grupuscular, en el que sobreviuran les commemoracions de la dictadura. Mentre des del govern i les institucions es pretenia passar de puntetes sobre el llegat de la guerra i la dictadura per no obstaculitzar el procés de transició política, aquests sectors intentaran mantenir-lo viu a través de les commemoracions. Des de la ultradreta es feia present i s'evocava el record dels "caídos" en els seus espais de memòria, considerant que havien estat traïts i abandonats. El seu record havia estat un dels pilars del règim, si el règim desapareixia aquests pilars no sustentaven ja res, el seu record havia perdut la seva utilitat política i, tot i la complicitat de sectors militars, els actes que els commemoraven restaven molt lluny del que havien significat socialment tan sols uns anys enrere.

2.2.1 Immobilitistes i commemoracions franquistes en temps de canvis

Les commemoracions del *Día de la Liberación* havien servit d'aparador als sectors més immobilitistes del règim i, un cop mort Franco, eren l'altaveu a través del qual advertien i amenaçaven amb possibles reaccions davant dels canvis polítics que s'estaven produint al país. De la mà de la HAP i l'Ajuntament de Barcelona, l'exministre Gonzalo Fernández de la Mora oferiria un discurs al Saló de Cent per commemorar el 26 de gener de 1976. Fernández de la Mora atacaria qualsevol maniobra de canvi o de reforma de l'Estat creat el 18 de juliol, criticaria qualsevol vell leïtat "canovista" (en al·lusió velada al ministre Manuel Fraga) i alertaria de la constant amenaça del marxisme i el "capitalisme demoliberal".²²³ Al dia següent, *Solidaridad Nacional* publicava una editorial en la que reivindicava la memòria del 26 de gener, criticava els que l'havien

²²³ «Defensa del Estado del 18 de julio, amenazado por el marxismo y el capitalismo demoliberal» A: *La Vanguardia Española*, 25/01/1976

oblidat, afirmava que la situació era semblant a la de 1936, que l'oposició (vella i nova) s'estava unint per aconseguir el poder i que voldrien la revenja:

«Mañana hace treinta y siete años que acababa la guerra para Barcelona. A lo largo de ellos se ha ido olvidando el significado auténtico, históricamente indiscutible, de por qué se llegó a la situación bélica, y lo que fue Barcelona, lo que ocurrió en ella durante aquella contienda. [...]

Porque ahí están otra vez los viejos espectros, los viejos anagramas, las viejas sinrazones de los “históricos” unidas a las de los que son menos históricos. Ciertos sectores de la oposición quieren el poder, quieren, a secas, la revancha. Todo lo demás son eufemismos tácticos, aunque cada vez se molestan menos en emplearlos.

[...] Por ello, en este aniversario de la Liberación hemos de meditar mucho, porque creemos que están en peligro otra vez esas cosas esenciales. Al decirlo en términos desusadamente concretos, no queremos con ello atacar al Gobierno, que está haciendo lo que puede en circunstancias nada fáciles. Nos referimos a cuantos, en la vieja orilla de enfrente, pese a las tremendas lecciones de la historia española, nada han aprendido, ni nada han olvidado; lo cual, ciertamente, no es nuevo en la Historia.

Sí. Este 26 de enero de 1976 tiene mucho de anacronismo. Recuerda tremendamente y en parte un día cualquiera de enero de 1936. Nos gustaría no llevar razón.»²²⁴

La missa del 26 de gener continuaria celebrant-se a la basílica de la Mercè, però aquesta vegada, els actes més significatius (a banda de l'entrega de premis Ciutat de Barcelona, els quals canviarien de data) van tenir lloc a la caserna militar del Bruc.²²⁵ Davant del monument a “los caídos” que hi havia a l'interior de la caserna, al pati d'armes, tingué lloc una missa de campanya el migdia del 25 de gener, amb un destacat paper de les germandats d'ex-combatents allí reunides. La cerimònia estava presidida per Martín Fusté Salvatella, advocat i coronel d'infanteria, “caballero mutilado permanente”, membre de la HAP de Barcelona i president a Catalunya de la Hermandad de Excombatientes de la IV División de Navarra. En el seu discurs es recordà “l'alegria

²²⁴ S.N. «26 de enero» A: *Solidaridad Nacional*, 25/01/1976

²²⁵ L'any 1976 els premis Ciutat de Barcelona es repartiren per Santa Eulàlia (12 de febrer) argumentant que la constitució dels jurats s'havia endarrerit. A partir de 1978, segons exposava el primer tinent d'alcalde, Manel Font Albata, els premis passarien a repartir-se l'11 de setembre en el marc de les festes de la Mercè per escapar del plantejament “regimentista” amb que s'havien celebrat fins el 1977. L'any 1985 l'acte de lliurament es fixaria de nou per Santa Eulàlia. Veure «Premios “Ciutat de Barcelona”» A: *La Vanguardia*, 18/08/1978; i «Història dels premis Ciutat de Barcelona» A: <https://ajuntament.barcelona.cat/premisciutatbcn/presentacio/historia-mes-informacio/> [darrera visita 22/08/2020]

desbordant” de la ciutat al pas de l'exèrcit “alliberador” i va llegir el darrer missatge de Franco abans de traspasar-li el guió de comandament al coronel Tarsicio Roel. Ambdós, Fusté i Roel, insistiren en la idea de que l'exèrcit estava per fer complir les *Leyes Fundamentales* i protegir la integritat de la pàtria.²²⁶

Si en els darrers anys, aquesta commemoració s'havia caracteritzat per celebrar-se en llocs tancats, pel *Día de la Liberación* de 1977, les germandats la traurien de nou a l'exterior i escolliren dos llocs significatius per celebrar-la, dos llocs de memòria de les execucions a la rereguarda republicana durant la guerra: la carretera de la Rabassada i el fossat de Santa Elena de Montjuïc. Durant la nit del 25 al 26 de gener, la Agrupación de Hermandades de la Cruzada i de la División Azul (integrades dins la Confederación de Combatientes), van reunir un centenar de persones davant la creu que hi havia erigida al Km 1 de la carretera de la Rabassada. El delegat nacional de Fuerza Nueva, José Ruiz Hernández, hi pronunciaria unes paraules. Es cantaria el *Cara al Sol* amb el braç alçat, es farien els crits habituals, es dipositarien ofrenes florals i es resaria un parenostre. Després, un grup de joves falangistes hi faria guàrdia durant tota la nit. A l'endemà les germandats organitzaren una nova cerimònia al fossat de Santa Elena. Comptaren amb la presència del capità general Coloma Gallegos, acompanyat del governador militar, el general Vega Franco, i entre els assistents hi havia el regidor i procurador a Corts, Eduardo Tarragona. A les cròniques no apareixien ja ni el governador civil, ni l'alcalde ni el president de la Diputació. *Solidaridad Nacional* publicava, de forma explícita i significativa: «No fue vista ninguna representación oficial de las Corporaciones barcelonesas».²²⁷ El diumenge següent organitzaren, a més, una missa en record al bisbe “màrtir” Manuel Irurita i a tots els que estaven enterrats al cementiri de Montcada. Si bé als anys anteriors, durant les commemoracions del *Día de la Liberación*, els discursos oficials de les autoritats havien girat al voltant de “la pau franquista” i la modernització del país, les germandats de veterans franquistes, acompanyades del sector militar, insistirien en retornar el focus d'atenció en el deure de memòria vers els “caídos” a la guerra.

²²⁶ «Mañana, XXXVII aniversario de la liberación de Barcelona» A: *Solidaridad Nacional*, 25/01/1976; «Detrás de las leyes hay un ejército para hacerlas cumplir (coronel Fusté Salvatella)» A: *Solidaridad Nacional*, 27/01/1976

²²⁷ «Hoy, XXXVIII aniversario de la Liberación de Barcelona» A: *Solidaridad Nacional*, 26/01/1977; «El capitán general de Cataluña presidió la ofrenda floral» A: *Solidaridad Nacional*, 27/01/1977

La HAP formava part de la Agrupación de Hermandades de la Cruzada y División Azul (AHCyDA), que alhora formava part de la Confederación Nacional de Ex Combatientes (CNEC). La CNEC havia sorgit sota l'empenta de l'ex-ministre de Treball, José Antonio Girón de Velasco, per agrupar les diferents germandats el juny de 1974. A l'article primer dels seus estatuts es deia que l'entitat es constituïa amb l'objecte «de coordinar y fortalecer las actividades de las distintas Hermandades y Asociaciones de Ex Combatientes dentro del común ideal de pervivencia y solidez de los Principios del 18 de Julio, y en especial para procurar la transmisión de los mismos, como el máspreciado legado a las nuevas generaciones [...]».²²⁸ La Confederació provincial d'Ex-combatents i l'AHCyDA de Barcelona s'esforçarien en dur a terme convocatòries als seus militants per acudir a les commemoracions. L'1 d'abril de 1976, per celebrar el *Día de la Victoria*, continuaria realitzant-se una recepció militar al Palau de Capitanía, però l'acte que tindria més repercussió —com veurem en el capítol 3— seria el que organitzarien a les drassanes la Confederació provincial d'Ex-combatents i la AHCyDA de Barcelona el dia 4 d'abril. Segons explicaven en una entrevista, el president de la Confederación provincial i l'editor falangista, Jaime Bofill-Gasset i Luís de Caralt, l'AHCyDA de Barcelona estava formada oficialment per vuit germandats (alféreces provisionales, sargentos provisionales, marineros voluntarios, división azul, combatientes, ex cautivos, antiguos caballeros legionarios) i que a la província de Barcelona eren uns 23.000 en total, però no tenim cap font que confirmi aquesta dada. El veterà falangista Luís de Caralt, qui havia d'oferir un discurs durant l'acte del dia 4, explicava de què parlaria:

- [...] hablaré de la continuidad de la paz. Este año nos falta la figura del Caudillo, desgraciadamente... este año, como le decía, la concentración anunciada ha de servir para expresar nuestros deseos de continuidad y de paz, tan alterada en algunos momentos, como usted sabe.
- ¿Qué continuidad, don Luis?
- La de los cuarenta años de paz, la que conviene a todos los españoles.²²⁹

²²⁸ RODRÍGUEZ, José Luis (1994) *Op. Cit.*, p.107. A la CNEC, s'integrarien el Servicio Nacional de Ex Combatientes, les Hermandades de Alféreces Provisionales, Banderas de Falange, Antiguos Tercios de Requetés, División Azul de Voluntarios, Antiguos Marineros de la Cruzada, Sargentos Provisionales, Hermandad Nacional de Ex Cautivos, Antiguos Caballeros Legionarios, Hermandad de Ex Combatientes de la Zona Liberada. Segons l'autor, malgrat no es tenen dades definitives i que cal prendre-les amb molta precaució, hi havia una relació d'uns 260.000 inscrits.

²²⁹ MONTORO, José «Mañana, jornada para manifestarse» A: *Solidaridad Nacional*, 03/04/1976

El 1976 era el darrer any en que el *Día del Alzamiento* se celebraria des d'instàncies públiques, però ja tindria importants modificacions: la tradicional missa de campanya que la Jefatura provincial del Movimiento organitzava al Museu Marítim desapareixia de la programació. Restava només la recepció del capità general al saló del tron del seu palau. També les condecoracions que acostumaven a repartir-se en aquesta jornada tenien un sentit diferent, ara es repartirien en motiu de la festa de Sant Joan, com a onomàstica del rei.²³⁰ Com en la commemoració de la victòria, la secció regional de l'AHCyDA i la secció provincial de la CNEC, intentarien suplir aquesta retirada progressiva dels òrgans públics. El dia 20 se celebrava al Palau de Congressos un acte d'afirmació nacional organitzat per la recent nascuda Junta Coordinadora Unidad Española. L'acte serviria per donar-se a conèixer i reivindicar els valors del 18 de juliol a través de diferents parlaments, entre ells, el del seu president, Antonio Pelegro Barceló, o els de Dionisio Martín Sanz i Gonzalo Fernández de la Mora.²³¹ El president de la HAP i de la secció regional de l'AHCyDA, Carlos Cava de Llano, explicaria en una entrevista que, si bé fins ara havia estat l'AHCyDA qui organitzava els actes al voltant de les commemoracions franquistes, en entrar a formar part de la nova Junta Coordinadora, a partir d'aquest moment seria aquesta qui s'encarregués de recordar els valors del 18 de juliol. Cava aclaria que la Junta de moment només existia a les quatre províncies catalanes i que, per ser el president de la secció regional de l'AHCyDA (fins aleshores ho havia estat Jaime Bofill), assumia el càrrec de coordinador regional de forma directa. Els vectors ideològics de les entitats que formaven part de la Junta eren força clars, i la disposició per defensar-los, també:

«—La Agrupación se declaró apolítica: ¿sigue siéndolo?

—En cuanto a matizaciones, sigue siendo apolítica, si bien tiene su propia Política —con mayúscula—, que es la del 18 de julio. En su seno hay hombres procedentes de diversos campos, pero como entidad sólo tiene la adscripción unitaria a la fecha gloriosa del 18 de julio que, para nosotros, sigue siendo el símbolo de la paz y la concordia para todos los españoles con la mayor amplitud de criterios.

—¿Siguen siendo combatientes?

—La vida es lucha y aunque nuestro deseo sería no tener que combatir, la realidad nos obliga a hacerlo, contra todos aquellos que no desean esa paz, ese orden y ese progreso, aunque respetamos a todos cuantos,

²³⁰ «Commemoración del XL Aniversario del Alzamiento Nacional» A: *Solidaridad Nacional*, 16/07/1976; «Hoy, recepción en Capitanía presidida por el teniente general Coloma Gallegos» A: *Solidaridad Nacional*, 18/07/1976

²³¹ «Gran acto masivo de afirmación nacional» A: *Solidaridad Nacional*, 16/07/1976

aunque sean por otros caminos, coinciden con nuestros fines. Creo que nadie mejor que los que han tenido que combatir pueden desear la paz y abominar de la guerra.»²³²

Entre 4.000 i 5.000 persones assistiren a l'acte, en el qual es distribuïren octavetes en les que s'avisava: "Español, despierta, la paz se rompe".²³³ Tot i que alguns dels que participaren es queixava de que els titllessin de formar part del "búnker", l'exministre Gonzalo Fernández de la Mora deixava ben clar el seu posicionament polític: «En estas horas de los tráfugas, de los oportunistas y de los pantalones grises que van bien con todas las chaquetas, nosotros estamos con vosotros y tenemos muy cerca de nuestro corazón esa fecha que es el 18 de Julio».²³⁴ Tot i així, com veurem en el tercer capítol, més enllà de ser la primera celebració del 18 de juliol sense Franco, la commemoració de 1976 va tenir un fort impacte per la cadena d'atemptats que es va viure a diferents punts del país, cosa que va fer extremar les mesures de precaució l'any següent per la mateixa data.

Al 1977, la premsa del Movimiento excusava la fluixa adhesió a la festivitat del 18 de juliol dient que la data havia caigut malament, que la gent havia aprofitat el pont per anar a la platja.²³⁵ Tanmateix, era clar que, després de les eleccions del 15 de juny, aquesta festivitat tenia els dies comptats i que els únics que hi veien un motiu de celebració havien quedat limitats políticament a grups extra-parlamentaris de l'extrema dreta —a Catalunya, Fuerza Nueva, Falange Española de las JONS i la Confederación Nacional de Excombatientes, es presentaren sota la candidatura electoral Alianza del 18 de julio, que no aconseguí cap diputat.²³⁶ La celebració del *Día del Alzamiento*, ja sense la recepció oficial al Palau de la Capitania, havia quedat reduïda a sopars de germanor com els que celebrava la Junta de Unidad Española (JUE) als jardins de Pedralbes. A l'any 1978 la premsa encara recolliria diferents accions programades per la JUE per celebrar el 18 de juliol: a les 20h una missa a la parròquia de San Félix el Africano, a les 21'15 una ofrena floral al monument "a los caídos" de la Diagonal i després un sopar de

²³² HUERTAS, Ricardo «Primer 18 de julio sin el Caudillo. Sostener el mismo talante y criterios básicos de Franco» A: *Solidaridad Nacional*, 18/07/1976

²³³ «Hoy, en el Palacio de Congresos: Intervendrán Fernández de la Mora y Martín Sanz» A: *Solidaridad Nacional*, 20/07/1976

²³⁴ «Varios millares de personas asistieron al acto de afirmación nacional» A: *Solidaridad Nacional*, 21/07/1976

²³⁵ «Dieciocho de Julio playero» A: *Solidaridad Nacional*, 19/07/1977

²³⁶ Una anàlisi de la campanya, els partits, la llei electoral i les eleccions (no democràtiques) del 15 de juny de 1977 a Catalunya, a MAYAYO, Andreu (2002) *La ruptura catalana*. Catarroja: Afers

germanor. La parròquia on se celebrà la missa estigué repleta de joves amb camisa blava del partit Fuerza Nueva, els quals s'adreçaren després cap el monument, plegat de representants de la HAP, de la Hermandad de la División Azul, Caballeros Legionarios, Marinos de la Cruzada, etc., on cantaren el *Caral al Sol* i clamaren els crits rituals.²³⁷

Pel que fa al *Desfile de la Victoria*, com s'ha comentat anteriorment, al 1977 passà a denominar-se *Desfile de las Fuerzas Armadas*. El canvi de nom deuria caure com una llosa en bona part de l'estament militar. A l'any anterior, durant el sopar al palau de la Diputació, el capità general Coloma Gallegos recordaria de forma vehement quin era el significat del nom de “desfile de la Victoria”: «s'anomena Desfile de la Victòria perquè recorda la victòria d'Espanya contra el comunisme [...]. Aquesta victòria —va dir— no tenim dret a arrancar-la de les pàgines de la història perquè és la història d'Espanya que en quedaria mutilada, i avergonyir-se dels qui enquadrant en les seves files gran part del poble espanyol, vam vèncer el comunisme a la nostra pàtria».²³⁸ La desfilada de 1976 acabaria amb un grup de Fuerza Nueva manifestant-se amb pancartes de “Viva el Ejército”, “Policía Armada”, “Guardia Civil” i cridant contra el comunisme i “Ejército al poder”.

Al 1977 la desfilada estaria marcada per la proximitat de les eleccions legislatives del 15 de juny. L'acte tindria lloc el 30 de maig i al sopar de la Diputació, amb un discurs temperat, Samaranch elogiaria l'exèrcit per cuidar «por los altos intereses de la Patria contra nuestros posibles enemigos del exterior como del interior», parlà del canvi generacional que estava suposant la transició i, sobretot, mostrà la seva total confiança en que l'exèrcit vetllés també per les eleccions fossin quins fossin els resultats.²³⁹ Es percebia cert malestar a les pàgines de la premsa del Movimiento pel canvi de denominació («pues si la denominación de ella ha variado por acomodación a las exigencias del tiempo, el espíritu de los hombres continúa, porque ellos son simple y llanamente, soldados de España, servidores leales de la Patria y defensores de su integridad e independencia».)²⁴⁰ Tanmateix, en acabar la desfilada, la ultradreta va

²³⁷ «Hoy, 42 aniversario del “18 de julio”» A: *Solidaridad Nacional*, 18/07/1978; «Se conmemoró la fecha del “18 de Julio” en Barcelona» A: *Solidaridad Nacional*, 19/07/1978

²³⁸ «Desfilades militars a l'Estat espanyol» A: *Avui*, 01/06/1976. Per la seva banda, en aquest mateix sopar, Samaranch aprofitaria per remarcar les bondats del “régimen especial” que es pretenia aplicar a Catalunya per tal de neutralitzar les reivindicacions catalanistes per aconseguir l'Estatut d'autonomia. Sobre el “Régimen especial para Cataluña”, veure MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (2014) *La cuestión catalana. Cataluña en la Transición española*. Barcelona: Crítica, p. 60-69, 123-134.

²³⁹ «Homenaje de la Diputación a las Fuerzas Armadas» A: *Solidaridad Nacional*, 29/05/1977

²⁴⁰ «Hoy, “Día de las Fuerzas Armadas”» A: *Solidaridad Nacional*, 29/05/1977

protagonitzar de nou tota una sèrie d'aldarulls a la ciutat. Unes dues-centes persones iniciaren una manifestació per Passeig de Gràcia corejant “Carrillo, te haremos Picadillo”; “España unida, jamás será vencida” i “Viva el Ejército”. Continuaren cridant al passar davant la seu de la candidatura de la UCD, entonaren el *Cara al Sol* davant de les oficines de Banca Catalana i, en arribar a una parada electoral de Socialistes de Catalunya a les Rambles, varen ser contestats amb crits de “Vosotros, fascistas, sois los terroristas” i “fuera, fuera”.²⁴¹

Imatge d'una manifestació ultra i de suport a l'exèrcit durant la desfilada de la Victoria del 30 de maig de 1976. Autor desconegut. AMCB.

2.2.2 Les commemoracions falangistes i la seva fragmentació

Les commemoracions del 29 d'octubre i del 20 de novembre estarien marcades per la fragmentació i la recomposició del falangisme a partir de l'any 1976. En morir Franco i legalitzar-se els partits polítics, diferents col·lectius falangistes reclamaren per a ells les

²⁴¹ «Brillante conmemoración del “Día de las Fuerzas Armadas”» A: *Solidaridad Nacional*, 31/05/1977; AMCB, Fons protocols, exp. 23/1976 “Desfile militar conmemorativo del XXXVII aniversario de la Victoria. 30 de mayo de 1976”

sigles històriques de FE de las JONS. Les diverses interpretacions sobre el pensament de José Antonio havien provocat una divisió del falangisme que anava des dels col·lectius que s'identificaven amb el franquisme fins als que el criticaven i emfasitzaven el seu caràcter més sindicalista i revolucionari.²⁴² Tot i que van existir acords per a que cap grup pogués fer-se amb les sigles històriques, finalment la denominació de FE de las JONS fou atorgada al grup que liderava l'exministre Raimundo Fernández Cuesta, un grup poc crític amb el franquisme.

El 29 d'octubre de 1976, per celebrar el XLIII aniversari de Falange a Barcelona, la Junta provincial de Falange Española de las JONS organitzaria una sèrie de conferències al Col·legi d'Advocats. L'acte començà amb la lectura del discurs de José Antonio al Teatro de la Comedia el 1933. Després parlarien Ramon Bovés, Antonio Pelegero, Carlos Cava de Llano i un tal senyor García-Teresa —tal com hem vist, Antonio Pelegero i Carlos Cava de Llano ja havien tingut una participació activa en la passada celebració del 18 de juliol. En el transcurs d'aquest acte, Ramón Bovés afirmaria que, per primera vegada des de l'any 1937 (any de la unificació política i creació del partit únic), «después de tantos años de desprestigio», es podria parlar amb l'estil falangista. Es riurien de Gil Robles i lloarien a les forces d'ordre públic que defensaven la pàtria en el context de violència que vivien. Pelegero exposaria els grans èxits del nacional-sindicalisme i va demanar unitat al pensament falangista per tal d'evitar “capelletes”. Cava de Llano va criticar l'ús de l'expressió “els altres catalans” per dir que es tractava dels “altres espanyols” i que s'havia d'evitar que se'ls imposés la «dictadura del lenguaje y de la cultura catalana». Cava blasma contra els grups que cantaven la Internacional junt a cançons i himnes catalans i, per acabar, García-Teresa parlaria sobre la doctrina de José Antonio, es proferirien els crits de *¡Presente!* i s'entonaria el *Cara al Sol*.²⁴³

Pocs dies després, en la primera commemoració del 20 de novembre sense Franco, els falangistes dels Círculos José Antonio, liderats per Diego Márquez, van desmarcar-se de celebracions conjuntes, marcaven distàncies dels actes preparats pel govern i convocaven amics i simpatitzants per fer un acte d'homenatge al líder de Falange

²⁴² THOMÀS, Joan M. (2019 [2011]) *Op. Cit.*, p. 249-295; ELWOOD, Sheelagh (2001 [1984]) *Historia de Falange Española*. Barcelona: Crítica - Biblioteca de Bolsillo, p. 205-262

²⁴³ «Hoy empieza de verdad nuestra andadura sin José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 30/10/1976

Española davant del seu monument.²⁴⁴ D'altra banda, el govern civil organitzà una missa a la catedral el dia 20 a les onze del matí, que comptà amb la presència del governador Salvador Sánchez Terán, el governador militar (en representació del capità general), el president de la diputació, alcalde i altres autoritats. El canonge Néstor Ros pronunciaria una “una sentida homilia” destacant la personalitat humana i cristiana del Caudillo, i a la sortida la multitud invocaria els noms de Franco i José Antonio amb els recurrents *¡presente!*. En acabar, un grup de joves es manifestaria per Via Laietana fins a plaça Catalunya.²⁴⁵

Imatge del governador civil, Salvador Sánchez Terán, i el president de la Diputació de Barcelona, Juan Antonio Samaranch, a primera fila de la celebració religiosa a la catedral de Barcelona per recordar el primer any sense Franco (20/11/1976). Autor desconegut. AMCB

A l'any següent, en la celebració del 29 d'octubre de 1977, l'aniversari de Falange, l'entramat de grups falangistes celebraria l'efemèride per separat en tres espais

²⁴⁴ «Los círculos “José Antonio” se sitúan en la oposición» A: *Solidaridad Nacional*, 19/11/1976; des dels CJA liderats per Diego Márquez, es constituí el Partit Nacional-Sindicalista el 1977, que concorreria a les eleccions legislatives d'aquell any, però no a Catalunya. En els comicis de 1979, els CJA s'integrarien a la coalició formada per Fuerza Nueva i FE de las JONS: Unión Nacional. CASALS, X. (2006) *Op. Cit.*, p. 211

²⁴⁵ «Solemne funeral por Franco y Caídos por España» A: *Solidaridad Nacional*, 21/11/1976 (noti's que al titular el nom de José Antonio no apareix); veure AMCB, Fons Protocols, expedient 43/1976, “actos generales celebrados durante el mes de noviembre de 1976”

diferents. Per un costat, la Asamblea Unitaria Falangista (que aglutinava falangistes històrics, independents i homes procedents del Círculo Cultural Hispánico i de la Alianza Nacional del Trabajo) es reunia a l'Institut Balma per escoltar la conferència de Sigfredo Hillers de Luque, president nacional de Falange Española Independiente.²⁴⁶ D'altra banda, la Falange Auténtica havia preparat una festa a les cotxeres de Sants, amb parlaments, música, balls i servei de bar. Intervindrien el secretari nacional, José Luis Arroyo; un vocal de la junta nacional, José Briz; i el cap territorial Francisco Javier Gracia. El tercer grup, la Falange Española de las JONS (històrica) faria una conferència al Col·legi d'Advocats amb la participació de Santiago Fernández Olivares, conseller nacional i cap de les joventuts falangistes de Madrid.²⁴⁷

Al 1977, els actes de record per les morts de Franco i José Antonio del 20 de novembre deixarien d'estar promoguts per les autoritats civils i militars. Els grups falangistes — amb les seves diferències i per separat — organitzarien i convocarien diferents activitats al llarg del dia 20 de novembre i la seva de la vigília. Per una banda, la Asamblea Unitaria Falangista (els falangistes independents dirigits per Sigfredo Hillers) organitzaria un acte a la Peña Cultural Barcelonesa (C/ Sant Pere més baix, 55) dedicat a la vida de José Antonio, amb intervencions de Jesús Laguna Morales i Francisco Caballero Leonarte. A l'acte es rendiria homenatge a Primo de Rivera amb una lectura de poemes i un passi de diapositives i s'aprofitaria per fer una crida a la unitat falangista davant la disgregació que estava patint el sector que se'n proclamava hereu. D'altra banda, la Falange Española de las JONS (dirigida per Raimundo Fernández Cuesta) havia organitzat per al dia 19 diferents actes: una conferència sobre doctrina nacional-sindicalista, una missa "concelebrada" en memòria de Franco i José Antonio a la basílica de la Mercè i una ofrena floral davant del monument a José Antonio (on prèviament, ex-membres de la Sección Femenina havien dipositat flors pel matí). A l'acte davant del monument, a les 22:00h, amb uns escassos 200 assistents, els afiliats a FE farien una ofrena floral, llegirien el testament de José Antonio, cantarien el *Cara al Sol* i resarien una oració per José Antonio i per Franco.²⁴⁸

²⁴⁶ Una definició de Falange Española Independiente a MOLAS, Isidre (ed.) (2000) *Diccionario de partidos políticos de Catalunya. Siglo XX*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana – ICPS, p. 94

²⁴⁷ «Hoy, XLIV aniversario de Falange» A: *Solidaridad Nacional*, 29/10/1977; «Las tres tendencias de Falange Española celebraron ayer el XLIV aniversario fundacional» A: *Solidaridad Nacional*, 30/10/1977

²⁴⁸ «Mañana, misa concelebrada por Franco y José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 18/11/1977; «Unidad de todos los falangistas, por encima de todo» A: *Solidaridad Nacional*, 19/11/1977; «Falange Española de las JONS conmemoró la muerte de José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 20/11/1977

El falangisme, tot i les seves fragmentacions, donaria continuïtat a les commemoracions del 20 de novembre després que les administracions les abandonessin —el matís seria en que alguns grups recordarien només la mort de José Antonio i d'altres, com la facció de Fernández Cuesta o Fuerza Nueva, recordarien tant José Antonio com Franco. Ara bé, després que autoritats, representants d'institucions públiques i privades, abandonessin aquest actes, des de les pàgines de *Solidaridad Nacional* es preguntaven on estaven ara els aduldors de Franco que tant havien abundat i com podia ser que l'haguessin oblidat tan aviat:

«Poco tiempo, demasiado poco tiempo son dos años para tanto olvido. Escaso luto éste para una paternidad que les resultó tan benéfica y provechosa. Si el Corán, que como todo libro sagrado es también libro sabio, tiene razón al afirmar que para Dios las peores bestias de la tierra son los ingratos, esto es una selva. O quizá, mejor, una porqueriza.»²⁴⁹

En la celebració del 29 d'octubre de 1978, per tal de fer un acte unitari, els tres grups van preferir no furgar en la ferida i organitzar unes conferències de perfil baix al Col·legi d'Advocats. No es llegiria el discurs de José Antonio al Teatro de la Comedia com era costum i les intervencions les faria la militància, no els responsables jeràrquics de les respectives organitzacions falangistes. Tanmateix, també es va organitzar un acte de petit format a la Jefatura provincial de Barcelona (C/ València, 233) que va comptar amb la intervenció de diversos consellers i el cap provincial de Falange Española, José M. Embuena.²⁵⁰ Cercant aquesta aparent i fràgil unitat per commemorar el 20 de novembre, en el marc de la campanya per a l'aprovació de la Constitució, diferents entitats falangistes i d'extrema dreta s'agruparen per organitzar tota una setmana d'actes dedicats a José Antonio: la FE de las JONS, la Hermandad Nacional de la División Azul, el Círculo Cultural Hispánico, el Círculo de Acción Hispánica, els Círculos José Antonio i la Alianza del Trabajo Nacional Sindicalista. El dia 20 organitzaven una missa a la basílica de la Mercè i un acte polític unitari davant del monument a José Antonio; el dia 21 organitzarien una reunió de la Junta d'entitats nacional-sindicalistes de Catalunya; el 23 celebrarien un recital de poemes sobre la figura de José Antonio; i el dia 24 farien una assemblea general al local de la Alianza del Trabajo Nacional

²⁴⁹ Aristarco «Cada cual con sus muertos» A: *Solidaridad Nacional*, 20/11/1977

²⁵⁰ «Los grupos falangistas barceloneses celebraron el 45 aniversario fundacional de “Falange Española”» A: *Solidaridad Nacional*, 31/10/1978

Sindicalista per informar sobre els seus motius per votar “no” al referèndum constitucional.²⁵¹

Tot i la unitat que mostraven aquestes entitats en aquest moment, hi havia altres sectors del falangisme des d'on es rebutjava no només la commemoració del 20 de novembre sinó que també s'apostava per un “sí crític” al referèndum constitucional. Era el cas de Falange Española de las JONS (Auténtica), més coneguda com “la Auténtica”.²⁵² La seva jefa nacional, Ana Maria Fernández-Llamazares Jaume, es desmarcaria dels actes del 20 de novembre que, segons ella, només havien servit per adular i adormir les lliçons de José Antonio durant la dictadura:

« “José Antonio mito”, “29 de octubre”, “20 de noviembre”, han actuado sobre el falangista como complejos castrantes. La carga mítico-emotiva falangista, conducía a meterse en un terreno ideal que aislaba del hecho cotidiano y concreto, que impedía todo análisis riguroso y crítico de la situación. Romper esa fachada “mítica castrante” es paso que la Falange Auténtica da, para, superadas sus nostalgias y sus fantasmas, edificar desde la realidad presente, el futuro al que aspira.»²⁵³

L'actitud de l'Auténtica sobre les commemoracions era coherent amb les accions que havia dut a terme, especialment, quan va arrencar el nom de “Jose Antonio Primo de Rivera” de la façana de la catedral al 1977, allà on havien tingut lloc les grans concentracions per commemorar el 20 de novembre a la postguerra. La retirada de les lletres s'inicià el mes de gener de 1977 i portà com a conseqüència la detenció del seu cap territorial, però enmig de les festes de la Mercè, aquesta organització va optar per retirar-les totes: «davant la negativa governamental de retornar a Falange Auténtica els símbols que li foren usurpats pel franquisme i imposats per la força al poble espanyol, es veu en la necessitat de continuar arriscant els seus militants en aquesta tasca de recuperació».²⁵⁴

²⁵¹ «Semana dedicada a José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 18/11/1978

²⁵² Es tractava d'un partit força peculiar que, provenint del falangisme, formulà un discurs antifranquista, es presentà com antifeixista, condemnava l'extrema dreta de Blas Piñar i es pronuncià a favor de la ruptura amb la dictadura. A les legislatives de 1977 aconseguí 7.111 vots a Catalunya. L'any següent el partit es dividí i es dissolgué al 1979. Una escissió originà la Falange Española Auténtica (FEA), activa fins el 1995, liderada per Ana M. Fernández Llamazares primer i Àngel Gómez Puértolas després. CASALS, X. *Op. Cit.*, p. 212-213; MOLAS, Isidre (ed.) (2000) *Op. Cit.*, p. 93-94

²⁵³ FERNÁNDEZ LAMAZARES JAUME, Ana-María «El mito del 20 de noviembre» A: *Solidaridad Nacional*, 21/11/1978

²⁵⁴ «El nom de j. Antonio, fora» A: *Avui*, 25/09/1977

D'altra banda, les esmentades entitats falangistes que sí celebrarien la commemoració del 20-N portarien a terme la seva programació amb algun que altre problema (tot i que no s'informa dels motius, en un principi, el sacerdot que havia d'oficiar la missa funeral es negava a fer-ho). Després de la missa, es trobaren unes 150 persones davant del monument —lluny quedaven ja els actes de masses en aquest espai—, on Antonio Pelegero i Francisco Caballero dirien unes paraules, resarien la *Oración a los Caídos* i cantarien el *Cara al Sol*. En acabar, es proferirien crits contraris a la monarquia, a Suárez, a Gutiérrez Mellado i a Carrillo, mentre s'encoratjava el colpisme amb crits de “Ejército al poder” i “Alzamiento nacional”. Un cop dissolta la concentració, un grup d'ultra-dretans atacà amb cadenes a cinc membres de la Lliga Comunista Revolucionària que es trobaren pel carrer penjant cartells.²⁵⁵

Imatge captada pel fotògraf Robert Ramos durant la retirada del nom de José Antonio Primo de Rivera per part de FE de las JONS (Auténtica) el 25 de setembre de 1977.

Les commemoracions, com es veurà en el capítol següent, entraven de ple en la lluita per l'espai públic en el marc d'extrema violència que caracteritzà la transició. Les

²⁵⁵ «Acto político ante el monumento a José Antonio» A: *Solidaridad Nacional*, 21/11/1978

autoritats polítiques, en a penes dos anys, s'havien enretirat de la seva organització, però la xarxa d'associacions d'ex-combatents que s'havia articulat en el període final de la dictadura, que reclamaven un "retorn" als principis del 18 de juliol, encara persistia en les commemoracions que recordaven la guerra civil a l'espai urbà. Tanmateix, l'oposició democràtica s'abocaria en la impugnació del seu relat.

CAPÍTOL 3

LA IMPUGNACIÓ DEL RELAT FRANQUISTA

La impugnació de les imatges del franquisme, les seves commemoracions i la simbologia que les acompanyava, tenen un llarg recorregut durant la dictadura. Tanmateix, a la dècada dels setanta van estar marcades pel context de la violència política que caracteritzarà la transició, tant pel que fa als autors dels atacs (on trobem des de grups d'extrema esquerra fins a independentistes i anarquistes) com pel caràcter de les mobilitzacions en que es veuran immersos aquests espais de memòria franquista (especialment, les manifestacions per l'amnistia, però també per la llibertat d'expressió o de caire estudiantil). Seran dos espais els que, justament, absorbeixin gairebé tots els impactes: el monument als “caídos” de l'avinguda Diagonal i la victòria del Cinc d'Oros. Ambdós monuments sintetitzen en bona mesura la política de memòria franquista a l'espai urbà: els “caídos” representaven el deure de memòria cap els que havien donat la vida per la pàtria i apuntaven la lleialtat cap a un model d'exemplaritat social; mentre que la victòria en la guerra civil continuava funcionant com el mite de la legitimitat d'origen de la dictadura. Són dos espais que, com hem vist, tenen un caràcter central en les commemoracions del règim a Barcelona. La devoció de la població franquista cap aquests llocs es veurà profanada diverses vegades, la qual cosa provocarà una resposta contundent que pren una forma concreta: els actes de desgreuge. Aquestes commemoracions esdevindran la contestació automàtica als atacs i estimularan el discurs més agressiu i radical de les bases socials del franquisme: germandats, militars, organitzacions del Movimiento, etc. Es veuen agredits simbòlicament en el cor que legitima el seu sistema polític i social. Així mateix, a partir de la mort del dictador, quan veuen com les autoritats polítiques es van apartant paulatinament de les commemoracions franquistes que rememoren la guerra civil, més necessitat tindran de defensar aquests espais de memòria davant l'embat de les mobilitzacions de l'oposició democràtica.

D'altra banda, la impugnació dels espais de memòria de la dictadura no vindrà donada només per les accions en contra i els intents de subvertir-ne el seu significat. Si com

hem vist, un dels eixos de la política de memòria franquista a l'espai públic va ser l'eliminació o retirada dels monuments vinculats a la memòria republicana, catalanista i obrerista, ara es clamava pel seu retorn. Les campanyes ciutadanes per la reposició d'aquests monuments significaven la negació del que havia pretès la dictadura des d'un inici. Els seus esforços havien resultat inútils, la memòria d'aquests espais havia sobreviscut i era reivindicada de nou. El retorn d'aquests monuments a l'espai públic era una passa important per deixar enrere el franquisme, contestar-lo i refutar-lo simbòlicament. Al llarg d'aquest capítol es descriurà com, per una banda, es va impugnar la memòria franquista a través dels atacs als monuments de la dictadura (i la resposta oficial del règim) i, per l'altra, es van organitzar les campanyes ciutadanes pel retorn dels monuments retirats entre l'any 1939 i 1940.

3.1 Assalts, desgreuges i subversió dels espais de memòria franquistes

La desfilada de la victòria de 1972 estaria marcada per un atac al monument a “los caídos” de la Diagonal. El 18 de maig uns explosius havien ocasionat diverses destrosses en el basament d'algunes de les seves columnes i durant les jornades següents s'organitzaren els corresponents “actos de desagravio”. A l'endemà mateix, el monument va ser objecte de nombroses visites. Grups de la Organización Juvenil Española (OJE) el cobriren amb flors mentre que, pel migdia, el governador civil Tomás Pelayo Ros s'hi atansà per resar-hi un parenostre junt amb els membres del Consejo Provincial del Movimiento. El president de la Diputació, José M. Muller, hi aniria més tard, acompanyat de tots els membres de la corporació provincial, i al llarg de tot el dia, entitats i particulars desfilarien davant del monument dipositant altres ofrenes florals. Les Hermandades de Alféreces Provisionales de les quatre províncies catalanes publicarien alhora un comunicat dient «que ha sido ofendida en sus más espirituales sentimientos; que la sangre de sus muertos es sagrada e intocable, y que por su recuerdo y su defensa lo intentará todo y en cualquier terreno».²⁵⁶ Durant el dia 20 s'hi presentà l'ajuntament de l'alcalde Porcioles en ple, la Secció Femenina encapçalada per

²⁵⁶ S.N. «Atentado en el monumento a los caídos, de Pedralbes. No olvidaremos el precio de la paz» A: *Solidaridad Nacional*, 19/05/1972; «El Monumento a los Caídos cubierto de coronas de flores» A: *Solidaridad Nacional*, 20/05/1972; «Prosigue el ciudadano homenaje a los caídos» A: *Solidaridad Nacional*, 21/05/1972

Montserrat Tey, l'alcalde de Badalona amb part del seu consistori, el Colegio de Auxilio Social, una comissió de floristes de les Rambles... Els excombatents enquadrats a la HAP de la ciutat, manifestarien una vegada més que «no permitirán que tal desafuero quede impune y recurrirán a cuantos medios sean necesarios para acabar definitivamente con actos que, como el actual, tienen como objetivo el esterilizar el sacrificio de tantas vidas españolas».²⁵⁷ La desfilada de la victòria tindria lloc el diumenge 28 de maig, però el dia abans, aprofitant que la primera bandera del Tercio del Gran Capitán de la Legió era present a Barcelona com a convidada d'honor, van celebrar una "sabatina legionària" dedicada "a los que cayeron por la Patria" davant del monument.²⁵⁸ La desfilada es va celebrar al llarg de l'Avenida del Caudillo sense cap problema. A la premsa, el *desfile de la Victoria* podia aparèixer també com a "desfile de la Paz", però en aquesta celebració de caràcter militar, generals com Macia Serrano expressaven de forma clara quina era la funció de l'exèrcit i què s'entenia per pau: «Más nunca esos ejércitos dejaron de "ejercitar" su permanente servicio de centinela, su función de guardar los principios de la nacionalidad para así poder desarrollar la natural vitalidad del país. Principios que, en definitiva, quedan en: defender la nación y mantener la paz. Y mantener la paz, quiere decir, inevitablemente, pensar en la guerra».²⁵⁹

El mateix dia de la desfilada s'anunciava, des de la premsa, que s'havien detingut nou suposats responsables de l'atac al monument. Es tractava de nou membres del Front d'Alliberament de Catalunya (FAC), a qui la brigada político-social atribuïa també tota una sèrie d'atemptats anteriors. El FAC era una petita organització armada a favor de l'acció directa que havia nascut el 1969 de la mà d'alguns membres propers al Consell Nacional de Catalunya i les Joventuts Obreres d'Estat Català. Amb una ideologia poc estructurada, defensava la independència i el socialisme i, a partir de 1973, evolucionà cap al món de les organitzacions marxistes-leninistes. Tot i la seva aposta per l'acció i la lluita armada, va tenir un paper poc rellevant i amb poc pes mediàtic.²⁶⁰ L'aposta del nacionalisme català per la lluita armada era molt minoritària i de repercussió molt

²⁵⁷ «Repulsa de los estamentos ciudadanos de Barcelona por el atentado al Monumento a los Caídos» A: *Solidaridad Nacional*, 21/05/1972

²⁵⁸ «"Sabatina legionaria" ante el monumento a los Caídos» A: *Solidaridad Nacional*, 28/05/1972

²⁵⁹ MACIA SERRANO «Mientras pasa el desfile» A: *Solidaridad Nacional*, 28/05/1972

²⁶⁰ «Barcelona: Grupo terrorista desarticulado (nueve detenidos)» A: *Solidaridad Nacional*, 28/05/1972; sobre el FAC, veure RUBIRALTA, Fermí (2004) *Una història de l'independentisme polític català*. Lleida: Pagès editors, p. 150; BABY, Sophie (2018) *El mito de la transición pacífica. Violencia y política en España (1975-1982)*. Madrid: Akal, p. 210-212; CASALS, Xavier (2016) *La Transición española: el voto ignorado de las armas*. Barcelona: Pasado y Presente, p. 147-149.

limitada. Als anys setanta, per una banda existí el FAC, especialment actiu entre 1972 i 1973, que establí contactes esporàdics amb altres grupuscles armats, com l'anarquista Movimiento Ibérico de Liberación (MIL) o l'anecdòtica Organització de Lluita Armada (OLLA).²⁶¹ Per la seva banda, el Partit Socialista d'Alliberament Nacional (PSAN), partit independentista i socialista que provenia de l'històric Front Nacional de Catalunya (FNC), també va patir la seva pròpia escissió al 1974, quan un grup va decidir apostar per l'acció armada, el PSAN-Provisional. Paral·lelament al FAC, es creà l'Exèrcit Popular Català (EPOCA), les accions del qual només van adquirir certa repercussió amb l'extorsió i assassinat de l'empresari Josep M. Bultó i de l'ex-alcalde Joaquim Viola, i que esdevindrà un dels precedents del que més endavant serà Terra Lliure al 1980. Tanmateix, la majoria d'accions d'aquests grups consistia generalment en accions violentes de baixa intensitat.²⁶²

El mateix monument dels "caídos" seria objecte d'un nou atac dos anys després, en el marc dels actes del *Día de la Liberación* de 1974 i pocs dies després del consell de guerra que condemnà Salvador Puig Antich, però aquesta vegada no se sabia l'autoria. No era la primera vegada que es feia un acte de desgauge durant els actes d'aquesta festivitat. El 26 de gener de 1969, en ple estat d'excepció, es va fer un acte massiu d'homenatge a la bandera a la plaça Universitat després que un grup d'estudiants assaltés el rectorat, llancés un bust de Franco per la finestra i canviés la bandera d'Espanya per una roja.²⁶³ Tornant a 1974, durant la nit de l'11 al 12 de gener van col·locar artefactes explosius al monument als "caídos" que van destrossar la creu i part de la columnata (també es col·locaren explosius a dues entitats bancàries). No va haver-hi víctimes, només desperfectes i un ferit lleu, un camioner que conduïa pels voltants del monument quan va tenir lloc l'explosió.²⁶⁴ A la tarda del dia 25 de gener se celebraria la missa commemorativa anual de la "liberación" a la basílica de la Mercè i, a l'endemà, s'organitzaria una gran acte de desgauge davant del monument en el que les Hermandades de la Cruzada, de la División Azul, ex-combatents de la IV Divisió de

²⁶¹ VILAREGUT, Ricard (2004) *Terra Lliure. La temptació armada a Catalunya*. Barcelona: Columna, p.47-60

²⁶² CASALS, Xavier (2016) *Op. Cit.*, p.147-151 i 415-434; sobre l'atemptat a Bultó i Viola, veure també SÁNCHEZ SOLER, Mariano (2010) *La Transición sangrienta*. Barcelona: Península, p. 93-106

²⁶³ L'assalt al rectorat del dia 17 de gener de 1969 i el seu context de radicalització estudiantil està descrit a COLOMER CALSINA, Josep M. (1978) *Op. Cit.*, Vol.2, p. 28-32; els preparatius per l'acte de desgauge a la plaça Universitat, a AMCB, Fons protocols, Exp. 1 / 1969 "Relativo a los actos celebrados con motivo del XXX aniversario de la liberación de Barcelona – 26 Enero 1969"; veure també NO-DO, núm.1361, 03/02/1969 [accessible online: <https://www.rtve.es/filmoteca/no-do/not-1361/1486478/>]

²⁶⁴ «Explosiones en los caídos. Varios artefactos dañaron el Monumento de Pedralbes» A: *Solidaridad Nacional*, 12/01/1974

Navarra, les Delegacions provincials de la Vieja Guardia, de la Joventut i la Secció Femenina, la Lloc-tinència provincial de la Guàrdia de Franco i la Hermandad provincial de Excautivos, van fer una crida a tota la militància. A la premsa es repetia de forma reiterada que, atemptar contra aquest monument, significava atemptar contra la pau i el progrés, i que l'acte de desgreuge esdevindria un "referèndum" al carrer per dir "sí" a Franco.²⁶⁵

Segons la premsa del Movimiento, unes 80.000 persones es reuniren el 26 de gener en aquest espai. Després que autoritats i entitats dipositessin les corones de llorer al seu voltant, el governador civil Tomás Pelayo Ros va iniciar el seu discurs, amb crides a defensar la pau i laments també per l'atemptat que, un mes abans, suposà la mort de l'almirall Carrero Blanco.²⁶⁶ En acabar, el capità general Salvador Bañuls llegí la *Oración a los Caídos* de R. Sánchez Mazas i, enmig d'un "inmenso bosque de brazos en alto", començaren tots a cantar el *Cara al Sol*. L'acte va anar seguit de diversos episodis violents. Joves franquistes que es dirigien a la plaça Calvo Sotelo per anar al monument a José Antonio, agrediren pel camí un fotògraf que va haver de ser hospitalitzat i un capellà, a qui li proferien crits contra la jerarquia eclesiàstica de Barcelona i insults contra "sacerdots comunistes". Després continuarien caminant amb la intenció d'arribar a l'església de Santa Maria Mitjancera —on l'any anterior havia tingut lloc la coneguda detenció dels 113 membres de l'Assemblea de Catalunya—, però la policia els aturà. També esclataren un parell de petards pel voltant del Palau Blaugrana que, tot i no produir cap dany, acabaren amb la detenció de quatre persones.²⁶⁷

²⁶⁵ S.N. «Todos a la manifestación» A: *Solidaridad Nacional*, 26/01/1974

²⁶⁶ L'almirall Luís Carrero Blanco havia mort a causa d'un atemptat d'ETA el 20 de desembre de 1973 a Madrid. Una biografia a TUSELL, Javier (1993) *Carrero: la eminència gris del règim de Franco*. Madrid: Temas de Hoy; sobre l'atemptat i les múltiples incògnites que plantejava, veure CASALS, X. (2016) *Op. Cit.*, p. 25-74

²⁶⁷ «Acto de desagravio ante el monumento» A: *Solidaridad Nacional*, 27/01/1974; els preparatius de l'acte de desgreuge a AMCB, Fons protocols, exp. 05/1974, "Relativo a los actos celebrados con motivo del XXXV aniversario de la liberación de Barcelona y a la proclamación y entrega de los premios Ciudad de Barcelona 1973"

Acte de desgreuge davant al monument als "caídos". 26 de gener de 1974. Autor desconegut (AMCB)

Com explica la historiadora Sophie Baby a través del seu corpus documental sobre la violència política a l'Espanya de la transició, un dels objectius recurrents dels atemptats de baixa intensitat esdevindrien els béns públics, on a més dels edificis hi trobem els

monuments.²⁶⁸ Era habitual, a més, fer coincidir l'atac amb els dies previs o exactes d'alguna de les commemoracions importants del franquisme.²⁶⁹ La celebració del 18 de juliol de 1976, la primera sense Franco, va tenir un fort impacte per la trentena d'explosions que van haver-hi a diferents punts del país: Madrid, Barcelona, l'Hospitalet, Girona, El Ferrol, Vigo, Segovia, Sevilla... Produïts durant la nit del diumenge 18, alguns van tenir per objectiu edificis sindicals, jutjats o dependències del Movimiento, d'altres atemptaven contra monuments als "caídos" (per exemple, a l'Hospitalet o el Ferrol). A Barcelona no hi hauria ferits, però atemptarien amb un explosiu contra la Casa Sindical de la Via Laietana, amb còctels molotov a la seu del Movimiento de Sants i amb una bomba que no va esclatar a l'oficina de col·locació sindical del carrer Joaquín Pou. L'acció seria reivindicada pel Grup de Resistència Antifeixista Primer d'Octubre (GRAPO).²⁷⁰ En la carta que enviaren, deien: «Hem escollit el 18 de juliol, símbol de la sublevació feixista, però també data en què els pobles d'Espanya van començar llur resistència armada contra el feixisme per proclamar la formació dels Grups Primer d'Octubre. Amb aquesta finalitat hem dut a terme nombroses accions contra monuments i centres feixistes.»²⁷¹

El Consell de Forces Polítiques de Catalunya, organisme que agrupava a bona part dels partits polítics democràtics, va condemnar els atemptats, emmarcant-los en «una lògica extremista de caràcter immobilitista»; també a la resta d'Espanya, diferents partits de l'oposició democràtica rebutjaren els atemptats i alguns líders, com Enrique Tierno Galván, expressaven els seus dubtes sobre la seva autoria.²⁷² El GRAPO era el "braç armat" del PCE (r), un dels molts grups que pertanyia al fragmentat món polític a l'esquerra del PCE. En aquest cas, es tractava d'un partit comunista revolucionari maoista influenciat per les lluites guerrilleres del "tercer món". Van néixer arran de la revenja de les darreres execucions del franquisme, el 25 de setembre de 1975, quan van matar a quatre agents de la policia armada l'1 d'octubre. El seu nom oficial no apareixeria fins al 18 de juliol de 1976 i, des d'aleshores, entrà de forma creixent en una

²⁶⁸ BABY, Sophie (2018) *Op. Cit.*, p.76-78

²⁶⁹ Diversos episodis d'iconoclàstia vers els monuments als "caídos" a la etapa final de la dictadura i la transició a ARCO BLANCO, Miguel Ángel del (2022) *Op. Cit.*, pp. 266-278

²⁷⁰ «Ola de atentados terroristas en España» A: *Solidaridad Nacional*, 20/07/1976

²⁷¹ «Els atemptats, obra de "1er d'octubre"» A: *Avui*, 20/07/1976

²⁷² «"Una lògica extremista de caràcter immobilitista"» A: *Avui*, 21/07/1976; «L'oposició condemna els atemptats» A: *Avui*, 21/07/1976

dinàmica terrorista que trobarà el seu apogeu violent el 1979, després de l'aprovació de la Constitució.²⁷³

La cadena d'explosions al voltant del *Día del Alzamiento* de 1976, va fer que s'extremessin les mesures de seguretat a l'any següent, però el 18 de juliol de 1977 passaria més desapercebut.²⁷⁴ Tot i l'absència d'atemptats tan sonats com els de l'any anterior, sí que hi van haver accions de protesta i de reivindicació. Enguany, el GRAPO va intentar assaltar Radio Madrid per retransmetre-hi un missatge republicà. També va tenir lloc una manifestació pro-amnistia a la Rambla de Catalunya —les Rambles es convertirien en un escenari habitual de protestes, manifestacions i aldarulls amb la policia, especialment, entre l'agost de 1977 i finals de 1978—,²⁷⁵ però l'acció més important va tenir lloc a Madrid, a la presó de Carabanchel, on la Coordinadora de Presos Españoles en Lucha (COPEL) va protagonitzar un espectacular motí per reclamar l'amnistia.²⁷⁶

3.1.1 Els assalts a la Victòria franquista

El monument a la Victòria estigué al centre de l'huracà. El seu simbolisme i la seva ubicació, enmig de la ciutat, el convertiren en el termòmetre perfecte per mesurar l'abast de les mobilitzacions ciutadanes. Durant la dècada dels 1940 ja havia estat objecte d'atacs per part de l'oposició antifranquista; ara, en la dècada dels setanta, era l'escenari perfecte per a la protesta.²⁷⁷

²⁷³ BABY, Sophie (2018) *Op. Cit.*, p. 168-170, 186-192; sobre la violència política a la transició i els efectes que va produir "l'estratègia de la tensió", veure CASALS, Xavier (2016) *Op. Cit.*; sobre el PCE(r) i els partits revolucionaris a l'esquerra del PCE durant la transició, veure WILHELMI, Gonzalo (2016) *Romper el consenso. La izquierda radical en la Transición española (1975-1982)*. Madrid: Siglo XXI, p. 181-182, 276.

²⁷⁴ «Con motivo del 18 de julio: Medidas especiales de seguridad» A: *Solidaridad Nacional*, 17/07/1977

²⁷⁵ Segons l'estudi sobre les manifestacions elaborat pels historiadors D. Ballester i M. Vicente, entre agost de 1977 i finals de 1978, les Rambles van esdevenir un dels escenaris més importants per a la protesta i els enfrontaments amb la policia (sobretot per part dels militants del PCE(i)). Veure BALLESTER, David i VICENTE, Manuel (2019) *Corre, democràcia, corre. Manifestacions i repressió policial a la Catalunya de la Transició (1975-1980)*. Barcelona: Base, p. 197-227

²⁷⁶ «Manifestación de jóvenes en la Rambla de Cataluña» A: *Solidaridad Nacional*, 19/07/1977; «"GRAPO" asaltó "Radio Madrid"» A: *Solidaridad Nacional*, 19/07/1977; «En la prisión de Carabanchel. Motín en demanda de amnistía» A: *Solidaridad Nacional*, 19/07/1977; per a la qüestió de la COPEL, veure l'estudi de LORENZO RUBIO, César (2013) *Cárceles en llamas. El movimiento de presos sociales durante la transición*. Barcelona: Virus

²⁷⁷ L'any 1946, el governador civil Bartolomé Barba Hernández, alertà al ministre de Governació de l'augment de l'activitat guerrillera, atribuïnt a la Agrupación de Fuerzas Armadas de la República Española (AFARE) un atac al monument el 30 d'abril. Document citat a l'exposició comissariada per

Els actes d'afirmació democràtica i nacional catalana més importants des de 1939, tal com els definiren l'Assemblea de Catalunya (AC) i el Consell de Forces Polítiques de Catalunya (CFPC), foren les manifestacions a favor de l'amnistia de l'1 i del 8 de febrer de 1976.²⁷⁸ La demanda d'amnistia s'havia convertit en l'eix vertebrador de l'oposició antifranquista. A diferència dels indults, que eren mesures de gràcia d'abast limitat, l'amnistia era una denúncia implícita al règim, que qüestionava la naturalesa dels delictes pels quals les persones havien estat detingudes i empresonades. El governador civil, Salvador Sánchez Terán, havia denegat els permisos per celebrar la manifestació del diumenge 1, però va fer-se igualment. Segons les fonts, el nombre de manifestants varia entre els 25.000 i els 75.000. Tal com expliquen els historiadors David Ballester i Manel Risques, és impossible atènyer-se a un guió per explicar l'evolució d'aquelles hores. No hi havia cap directriu, i la gent s'agrupà i es reagrupà segons les possibilitats que tenia de cridar els seus eslògans i mostrar pancartes i senyeres abans de rebre la càrrega policial. La primera marxa, encapçalada pels qui havien signat la petició per fer la manifestació, es dirigí pel passeig de Sant Joan avall. El fotògraf Manel Armengol immortalitzaria la càrrega policial amb què va ser dissolta. A partir d'aquí, la manifestació es va estendre com una taca d'oli pels carrers del centre de la ciutat.

Un dels escenaris dels enfrontaments més importants, tant a la manifestació del dia 1 com la que tindria lloc una setmana després, seria la plaça de la Victòria. El monument quedaria cobert per senyeres i pancartes que reivindicaven l'amnistia. Les manifestacions per l'amnistia a Catalunya foren constants; a Barcelona, el 4 d'abril del mateix any, l'AC tornaria a convocar una nova manifestació per reivindicar-la.²⁷⁹ En aquest cas, seria el fotògraf Robert Ramos qui captaria el moment en què el monument de la Victòria era cobert amb pancartes i senyeres per part dels manifestants. Tanmateix, si bé aquesta manifestació no va tenir tanta afluència com les dues de febrer, tindria un significat especial. El 4 d'abril de 1976 els carrers de Barcelona es convertirien en un

l'historiador Manel Risques, *Franco, Victòria, República. Impunitat i espai urbà* (el Born CCM, 17/10/2016 - 08/01/2017); del mateix autor, sobre la figura de Barba Hernández i la seva gestió al capdavant del govern civil, veure RISQUES, M. (2015) «El Gobierno Civil de Barcelona en la postguerra mundial, 1945-1951» A: DD. AA. *Gobernadores. Barcelona en la España franquista (1939-1977)*. Granada: Comares, p. 63-116

²⁷⁸ BALLESTER, David i RISQUES, Manel (2001) *Temps d'amnistia. Les manifestacions de l'1 i el 8 de febrer a Barcelona*. Barcelona: Edicions 62, p.39

²⁷⁹ Sobre la manifestació del 4 d'abril, veure BALLESTER, D. i VICENTE, M. (2019) *Op. Cit.*, p.116-117; els mateixos autors, en aquesta obra, calculen que va haver-hi 877 manifestacions de més de 1.000 persones entre novembre de 1975 i març de 1980 a tota Catalunya (de les quals, 59 tindrien com a motiu principal l'amnistia de presos polítics).

escenari de combat (literal i figurat) entre la memòria de la victòria franquista en la guerra civil i la reivindicació de l'amnistia.

Imatges de manifestants penjant senyeres i pancartes a favor de l'amnistia el 4 d'abril de 1976. Robert Ramos.

Com de costum, l'1 d'abril s'havia celebrat el *Día de la Victoria* al Palau de Capitanía, amb una missa dedicada als "caídos" al pati interior i el repartiment de condecoracions al saló del tron. La novetat consistia en que les associacions d'ex-combatents volien celebrar la victòria al carrer el diumenge següent, el dia 4, quan l'oposició antifranquista havia convocat la tercera manifestació per l'amnistia. El record militant de la victòria franquista i la demanda d'amnistia es confrontarien a l'espai públic, un escenari incert en el què es preveien aldarulls. Amb antelació a la jornada, el vicepresident de l'Agrupación de Hermandades de la Cruzada y División Azul de Barcelona, Carlos Cava de Llano, enviaria una nota a la premsa advertint que ells havien demanat tots els permisos i ho tenien tot en regla. Segons la nota, el governador civil els hi havia donat l'autorització el 15 de març i l'arquebisbe de Barcelona estava d'acord amb els actes religiosos que se celebrarien al carrer, concretament, al portal de la pau, davant del

monument de Colom a les 12:00h del migdia. Acompanyava la nota amb una octaveta de la Confederación Nacional de Combatientes en la que es llegia, tant en castellà com en català: «La paz se gana día a día. ¡Defiéndela!».²⁸⁰

El governador civil Sánchez Terán va pretendre limitar les dues manifestacions en espais tancats, aïllar-les i allunyar el conflicte del carrer. No li va sortir bé. El dia abans s'anunciava que les germandats acceptaven celebrar el seu acte a l'interior de les drassanes. Pel contrari, el governador no va aconseguir que la comissió que estava a càrrec d'organitzar la manifestació pro-amnistia decidís fer-la un altre dia o que es tanqués al pavelló municipal d'esports o en una plaça de toros.²⁸¹ L'oposició democràtica sabia que la lluita per l'amnistia era al carrer i que eren els carrers el que s'havia de recuperar després de gairebé quaranta anys de dictadura. Tanmateix, l'arquebisbat de Barcelona publicava una nota desmentint el comunicat de Carlos Cava de Llano. L'arquebisbat deia no haver estat consultat per fer cap missa de campanya i que, d'altra banda, aquesta missa no anava en la línia de la declaració final de la darrera assemblea plenària de l'Episcopat Espanyol, en la que s'afirmava que l'eucaristia havia d'estar lliure de pressions extra-religioses.²⁸² El president de la Confederación provincial de Combatientes i l'intel·lectual i editor falangista, Jaime Bofill-Gasset i Luís de Caralt, dos dels organitzadors de l'acte a les drassanes, contestarien que eren moltes "les rates" que saltaven del vaixell, tot i aclarint que, per ells, el vaixell no s'enfonsava, només tenia esquerdes.²⁸³

En unes drassanes abarrotades (la premsa afí parlava d'un 9.000 persones), el diumenge dia 4 tenia lloc la celebració de la victòria organitzada pels ex-combatents franquistes. Mentre els joves de Fuerza Nueva cobrien la seguretat de l'acte, els assistents portaven pancartes en les que es podia llegir «Aquí estamos, como siempre», «Alerta, jóvenes y viejos», «Viva el Ejército», «Nuestros hijos seguirán nuestro ejemplo», etc.²⁸⁴ A les parets s'hi podien veure retrats de Franco. Els antics cavallers legionaris portaren un Crist a les espatlles fins a una estrada, rebut amb l'himne nacional i crits de «¡Viva España!», «¡Viva el Rey!» i «¡José Antonio, presente!». Com

²⁸⁰ «Los combatientes de Barcelona se manifestarán el día 4» A: *Solidaridad Nacional*, 01/04/1976

²⁸¹ «El Gobierno Civil prohíbe las manifestaciones callejeras» A: *Solidaridad Nacional*, 03/04/1976

²⁸² «Nota del arzobispado» A: *Solidaridad Nacional*, 03/04/1976

²⁸³ MONTORO, José «Mañana, jornada para manifestarse» A: *Solidaridad Nacional*, 03/04/1976

²⁸⁴ Dues descripcions diferents de la concentració d'extrema dreta a les drassanes a «Unas 9.000 personas se manifestaron por la paz y la concordia de España» A: *Solidaridad Nacional*, 06/04/1976; «Concentración de hermandades en las Reales Atarazanas» A: *La Vanguardia Española*, 06/04/1976

que l'arquebisbe no va autoritzar la missa (cosa que li va valer varis crits en contra), l'acte religiós es va reduir a resar una oració per part del pare Bachs Cortina, consiliari de la HAP, i tres parenostres «ofrendados por la Iglesia y España, a la paz y a la concordia de los españoles y a la memoria de Francisco Franco y a los caídos». Després de sonar una altra vegada l'himne i enretirar el Crist, es va llegir el testament polític de Franco en un escrupolós silenci només interromput al final amb crits de «Franco, Franco, Franco» i «Abajo el separatismo». Parlaren el lletrat sindical i membre de la junta directiva de la Confederación de Combatientes, Antonio Sánchez Bustamente, com a representant de la generació que no va fer la guerra, i el veterà falangista Luís de Caralt. Després dels seus bel·licosos discursos, sonaren diferents himnes i finalitzà l'acte. Sense fer cas a les ordres del govern civil, al sortir de les drassanes, un grup important organitzà una manifestació amb banderes i estendards, cridant «¡Ejército al poder!» i cantant el *Cara al Sol* de camí al palau de capitania. Allà foren rebuts pel capità general en funcions, el general Vega Franco, qui va mantenir una cordial conversa a la porta del palau amb els representants de la marxa. Un grup nombrós es dirigí a les Rambles fins la Boqueria, on s'enfrontaren i apallissaren manifestants pro-amnistia fins que les forces de seguretat els van dissoldre. També un fotògraf va ser agredit.

El que havia estat una plàcida jornada per a l'extrema dreta, concentrant-se a les drassanes i mobilitzant-se pel passeig de Colom i les Rambles fins aproximadament les tres de la tarda, pels manifestants pro-amnistia s'havia convertit en un dia més d'enfrontaments i aldarulls provocats per la repressió policial als carrers de la ciutat. La tercera de les grans manifestacions per l'amnistia a Barcelona se saldaria amb una trentena de detinguts. La mobilització organitzada per l'AC tenia un itinerari fixat que, en principi, havia d'anar de la Gran Via fins a plaça Espanya, passant per la pl. Universitat i el carrer Urgell, intentant allunyar-se de la concentració de les Drassanes. Tanmateix, la concentració més important va ser cap a les dotze entre el carrer Villarroel i Consell de Cent, on es van reunir els dirigents polítics i signants de la convocatòria (entre ells, Joan Reventós, Antonio Gutiérrez Díaz, Trias Fargas, Xavier Folch, Miquel Núñez, Lluís M. Xirinachs, etc.). La policia va carregar al carrer Borrell,

obligant-los a dispersar-se i des d'aleshores, tant les concentracions de manifestants com les càrregues policials, comandades des d'un helicòpter, van ser múltiples.²⁸⁵

²⁸⁵ «Fracaso de la manifestación pro-amnistía» A: *Solidaridad Nacional*, 06/04/1976; «Intentos de manifestación en la zona del ensanche» A: *La Vanguardia Española*, 06/04/1976; RISQUES, M. i BALLESTER, D. (2001) *Op. Cit.*, p.130

A la pàgina anterior, imatges de l'interior de les Drassanes durant la celebració de la victòria organitzada per les germandats de combatents el 4 d'abril de 1976. En aquesta pàgina, a dalt, imatge de la tarima presidencial de l'acte de la victòria, amb Luis de Caralt parlant pel micròfon. Al darrere es veu a Jaime Bofill-Gasset, amb ulleres i bigoti, sostenint un paper entre les mans. A sota, imatge de la manifestació d'extrema dreta que es va organitzar a la sortida de les drassanes. 04/04/1976 (AFB, Pérez de Rozas)

La impugnació constant del monument en el marc de les manifestacions i protestes dels moviments socials que protagonitzaren la lluita per la democràcia durant la transició, era contestada per part de l'extrema dreta. Nostàlgics del franquisme i neofeixistes veien vilipendiats els espais de memòria que havien servit de canal ideològic d'un règim que s'esfumava, els pilars simbòlics de la dictadura no sustentaven ja res, és més, incomodaven; i el fet de veure'ls profanats s'havia convertit en un trofeu per a les contínues protestes socials. Així és com poden veure's moments de re-apropiació del monument, accions com la de l'1 d'abril de 1980 que, enmig d'una manifestació de Fuerza Joven (secció juvenil de la Fuerza Nueva de Blas Piñar) que commemorava el dia de la victòria franquista, un grup de joves enganxaria de nou un escut franquista en el buit que havia quedat a la base del monument. Tanmateix, l'ús que se li donava al monument era ja el d'un aparador de consignes i de missatges de tot tipus, provinents de grups i col·lectius diversos. Les desfilades militars de la victòria i de les Forces Armades, les quals tenien com a punt culminant aquest monument en el seu recorregut, desapareixien. El símbol franquista perdurava, però no tenia ja cap utilitat a les noves estructures de poder de la ciutat.

No va ser només en el marc de les manifestacions per l'amnistia que se subvertiria el monument a la victòria franquista. En aquesta tasca també tindrien una gran importància altres mobilitzacions, com les que tingueren lloc a favor de la llibertat d'expressió o les reivindicacions estudiantils. La campanya per la llibertat d'expressió estaria vinculada, en aquest cas, al judici en contra d'Els Joglars. Els membres de la companyia teatral estaven acusats d'injúries i ofenses a l'exèrcit per l'obra *La torna*, sobre l'execució de Heinz Chez (mort el mateix dia que Salvador Puig Antich). L'Assemblea permanent de l'Espectacle havia engegat una campanya a favor de la llibertat d'expressió des del 15 de desembre de 1977, quan va ser detingut Albert Boadella, director de la companyia. Boadella es va escapar i Ferran Rañé, un altre membre de la companyia, no es va presentar al judici, el qual es va haver d'ajornar. El dia en que s'hauria d'haver celebrat el judici, el 28 de febrer, es va desfermar una intensa campanya d'actes i nombroses manifestacions a favor de la llibertat d'expressió que va durar dues setmanes. Diverses facultats de la UAB i la UB s'hi van sumar, amb importants mobilitzacions estudiantils al centre de la ciutat que acabarien reprimides per efectius antiavalots. El punt àlgid de la lluita per la llibertat d'expressió seria el dijous 9 de març, amb una gran manifestació (entre 25.000 i 10.000 persones segons les fonts) que anà des del campus de Pedralbes

fins a la plaça Universitat i, després, des de la plaça Universitat fins la plaça Sant Jaume, on es donarien greus incidents amb la policia.²⁸⁶ En el transcurs de la jornada, el monument de la victòria apareixeria amb una màscara i ple de pancartes a favor de la llibertat d'expressió.

A l'esquerra, imatge presa pel fotògraf Robert Ramos; a la dreta, imatge presa pel fotògraf Pepe Encinas. Ambdues de la manifestació del 9 de març de 1978.

El monument de la victòria seria objecte d'altres atacs en el marc de les mobilitzacions d'estudiants al final de la dècada. Les reformes educatives que el govern de la UCD va presentar a finals de 1979 i que afectaven a l'ensenyament secundari i superior, van ocasionar una contundent resposta per part del moviment estudiantil. Quan al 13 de desembre començà a estendre's la notícia que dos estudiants de Madrid, que protestaven contra la Llei d'Autonomia Universitària (LAU), havien mort a trets per la policia, la protesta es generalitzà l'endemà a la majoria de ciutats de l'Estat. A Barcelona, l'aturada de les universitats va ser general i, al migdia, uns 6.000 estudiants es

²⁸⁶ BALLESTER, D. i VICENTE, M. (2019) *Op. Cit.*, p.169-171

manifestaren des de la plaça Universitat fins la plaça Sant Jaume, on una comissió s'entrevistaria amb el president Tarradellas. Per la tarda tindria lloc una segona manifestació. Més de 5.000 estudiants marxarien des de la Gran Via fins la plaça de la Victòria en contra de la LAU i en protesta pels fets de Madrid. Un cop va arribar a la cruïlla entre Passeig de Gràcia i la Diagonal, la manifestació es va dissoldre i un grup d'encaputxats van pujar sobre el monument. Li arrancarien la inscripció i l'escut franquista, el qual arrossegarien pel terra del Passeig de Gràcia en avall. Es va formar una manifestació espontània que es dirigia cap a plaça Catalunya, però a l'alçada de Gran Via la policia els va dissoldre fent ús de bales de goma.²⁸⁷

Imatge dels estudiants arrencant l'escut franquista de la base del monument a la Victoria el 14 de desembre de 1979. Pepe Encinas. (*El Periódico de Cataluña*, 15/12/1979)

3.2 De les runes que amuntegaven... El restabliment dels monuments

El 1963 s'imprimia a Ginebra el pamflet *Volem les nostres estàtues*. Era una iniciativa del Patronat de Cultura Catalana Popular (PCCP), entitat que es definia com «una obra de cultura bàsica, educació cívica i promoció social de les masses catalanes i forasteres

²⁸⁷ BALLESTER, D. i VICENTE, M. (2019) *Op. Cit.*, p.192-193.

radicades aquí, desitjoses d'integrar-se al recobriment i a les aspiracions de progrés d'aquest país, al marge de tota opinió política o confessió religiosa».²⁸⁸ Preocupat per la desfeta d'entitats com l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona, els Ateneus Enciclopèdic i Politechnicum, el CADCI i altres, el PCCP creia indispensable «un esforç col·lectiu per desvetllar la consciència dels desvalguts, que són els més». Iniciava així una campanya de divulgació de coneixements «no tant pensant en el passat com en l'esdevenidor». El pamflet recollia una biografia de Pau Claris, Rafael Casanova i Bartomeu Robert i al final de la seva introducció, s'escrivia de forma encoratjadora:

«[...] podien destruir pedres i records, però no han pogut construir res de sòlid ni de durable. De les runes que amuntegaven s'aixecaran un dia més fortes i més resplendents que abans, les construccions que ells creien arrasades per sempre. Com ara aquests tres monuments desapareguts, aquelles tres efigies glorioses, aquestes tres estàtues barcelonines que, més glorioses que mai, tornaran un dia a resplendir en les nostres vies ciutadanes, per l'amor i la voluntat de tot un poble»²⁸⁹

Amb la instauració de la dictadura a Barcelona, els monuments que servien com a referent commemoratiu del republicanisme, del catalanisme i del moviment obrer, havien estat enretirats de l'espai públic.²⁹⁰ La reivindicació de la seva reposició esdevindria recurrent entre l'oposició antifranquista, sobretot, a partir de l'estiu de 1972. Arran de les obres que es duïen a terme a la plaça Universitat, diferents entitats escrigueren a l'alcalde Porcioles demanant que s'aprofités el moment i es retornés el monument del Doctor Robert al seu lloc.²⁹¹ Es tractava dels Amics de la Ciutat, el Col·legi d'arquitectes, la Jove Cambra de Barcelona i el Foment de les Arts Decoratives (FAD), però a l'abril de 1973, segons el periodista Antoni Batista, ja eren 54 les entitats barcelonines que demanaven la seva reposició.²⁹² Les entitats presentaren la petició a l'ajuntament, però la iniciativa no agradava a tothom. Els falangistes del Círculo José

²⁸⁸ Patronat de Cultura Popular Catalana (1963) *Volem les nostres estàtues*. Ginebra: Patronat de Cultura Popular Catalana. La cita referenciada i la següent són extretes de la contra-portada del pamflet.

²⁸⁹ *Ibidem*, p. 8; Tot i que a la introducció s'esmentava molt breument la desaparició del bust de Prat de la Riba del Pati dels Tarongers, el de Francesc Layret de la plaça de Goya i el de Pi i Margall del Cinc d'Oros, sorprèn que no s'incloués una biografia també, com a mínim, de Pi i Margall —tot i que va ser l'últim en ser construït, el consistori barceloní va decidir aixecar el monument dedicat al líder republicà conjuntament amb el del Doctor Robert i el de Jacint Verdaguer el 1903.

²⁹⁰ Veure la nota 108

²⁹¹ «Gestiones para reponer en la plaza de la Universidad el monumento al doctor Robert» A: *La Vanguardia Española*, 23/07/1972

²⁹² BATISTA, Antoni «Després de 45 anys, el monument al doctor Robert retorna a Barcelona» A: *Avui*, 14/05/1985

Antonio li treien la pols al conegut article de Ferran Valls i Taberner per tal d'oposar-s'hi i denunciar el seu catalanisme:

«[...] suscitar recuerdos arcaicos, conflictivos y superados incluso con el sacrificio del 18 de julio, aunque sea con la inocua, al parecer, reposición de una estatua, es volver a jugar con aquel equívoco que denunciara Fernando Valls Taberner: “La trayectoria política de Cataluña en los últimos decenios del siglo XIX y en lo que llevamos de siglo presente puede resumirse en esta opinión: Cataluña ha seguido una falsa ruta y ha llegado en gran parte a ser víctima de su propio extravío.”»²⁹³

Al 1976 es descobriren a la premsa els monuments que havien estat retirats entre 1939 i 1940 en un barracot que era utilitzat com a magatzem municipal al carrer Wellington. Es clamà de nou pel seu retorn, però no va haver-hi resposta oficial per part de l'alcalde Masó —els seus tècnics, però, ja alertaren de les dificultats que suposaria la restauració del monument al Dr. Robert al seu emplaçament original degut a problemes del subsol.²⁹⁴ Davant del continuat silenci administratiu i el desdeny de l'administració, el FAD va agafar les regnes de la situació. Al juliol s'anunciava públicament que s'obria una subscripció popular pel retorn de l'estàtua i que es faria una exposició.²⁹⁵ El dia 10 de setembre, al seu local del carrer del Brusi, es reuniren amb representants dels Amics de la Ciutat i de la Federació d'Associacions de Veïns, els directius dels col·legis professionals d'advocats, aparelladors, arquitectes, doctors i llicenciats, enginyers industrials i metges. Es creava així la Comissió ciutadana per a la restitució a Barcelona del monument al doctor Robert. Antoni de Moragas llegí un text en que reivindicà la via de la subscripció popular per evitar la manipulació i l'oportunisme d'un ajuntament no democràtic.²⁹⁶ Els reunits s'hi adheriren i obriren la comissió a noves incorporacions ciutadanes i d'altres entitats. Poc temps després de fer-se pública la notícia, la comissió de defensa del patrimoni i arxiu històric del Col·legi d'arquitectes de Barcelona, demanà incorporar-s'hi i demanà que es plantegés una acció conjunta que no només contemplés la restitució del monument al Dr. Robert:

²⁹³ «El Círculo “José Antonio” se opone a la reposición de la estatua del Doctor Robert» A: *Solidaridad Nacional*, 03/09/1972; el 15 de febrer de 1939, l'antic dirigent de la Lliga, Ferran Valls i Taberner (ara rebatejat com a Fernando), escrivia l'article «La falsa ruta» a *La Vanguardia Española* per denunciar i repudiar el catalanisme polític. Sobre el paper de la dreta catalanista en la postguerra, veure RIQUER, Borja de (1997 [1996]) *L'últim Cambó. La dreta catalanista davant la guerra civil i el franquisme*. Vic: Eumo; i VILANOVA, Francesc (2010) *Una burguesia sense ànima. El franquisme i la traïció catalana*. Barcelona: Empúries.

²⁹⁴ RIBAS, A. «Que pagui l'Ajuntament» A: *Avui*, 18/08/1976

²⁹⁵ «Mostra pública sobre el monument al Dr. Robert» A: *Avui*, 18/08/1976

²⁹⁶ «El FAD vol la restitució del monument» A: *Avui*, 11/09/1976

«Aquesta comissió d'arquitectes considera que la restitució ha de contemplar-se dins una acció conjunta. Una acció destinada a tornar a la ciutat els monuments que, a més de ser obres artístiques, expressin records i anhels de la comunitat ciutadana. Per exemple, els de Claris, Rafael Casanova, Pi i Margall i Francesc Layret.»²⁹⁷

A la campanya que havia iniciat el FAD pel restabliment del monument al Dr. Robert, se li afegien les estàtues de Pau Claris, Rafael Casanova, Pi i Margall i Francesc Layret. Tot i així, dins la campanya, restaren en un pla secundari (especialment la de Pi i Margall). No era la primera ni la última vegada que es feien demandes en relació a la resta d'estàtues, ja n'hi havia hagut d'anteriors. Per exemple, mesos enrere i de cara a la celebració de l'Onze de setembre, era Convergència Democràtica de Catalunya (CDC) qui havia fet pública un petició al govern civil de Barcelona per a que es restaurés el monument a Rafael Casanova: «La recuperació de l'estàtua de Rafael de Casanova seria una prova de la superació de desfasades incomprensions i vexacions, superació que — per la democràcia i pel nostre futur— resulta imprescindible d'acomplir a Catalunya i per Catalunya».²⁹⁸ A l'octubre de 1976, davant la demanda de reposició d'aquest monument, 16 veïns del districte IV, destaparien també les maniobres que es duïen a terme des de les juntes municipals de districte (organismes creats per desdibuixar la força que estaven agafant les associacions de veïns), per evitar-ho.²⁹⁹

També seria important la demanda que es faria del retorn del monument a Francesc Layret. El secretari general del sindicat minoritari nacionalista Solidaritat d'Obrers de Catalunya (SOC), Xavier Casassas, demanà la seva restitució a l'ajuntament en el marc de l'acte que se celebraria a la parròquia de Sant Medir per commemorar els 56 anys del seu assassinat (30 de novembre de 1920): «Que en record de la figura d'En Francesc Layret, es rehabiliti pel nostre consistori la seva obra, tot decidint la reinstal·lació del monument que, per raons de circumstàncies que voldríem no es repetissin, fou retirat del lloc on Catalunya l'havia situat».³⁰⁰ Segons explicava l'històric dirigent de la Unió

²⁹⁷ «Doctor Robert: arquitectes a la comissió» A: *Avui*, 16/09/1976

²⁹⁸ La instància va ser presentada per Jordi Pujol i Miquel Roca junt amb la signatura d'altres membres del partit i més endavant s'hi adheriren altres partits, veure «CDC: restablir el monument a Casanova» A: *Avui*, 04/07/1976

²⁹⁹ 16 veïns del Districte IV «El monument a Casanova i el Districte IV» A: *Avui*, 05/10/1976. Aquesta maniobra per aigualir les demandes de les associacions veïnals a través d'aquestes juntes de districte, la veurem més endavant també en la reivindicació del nom de Salvador Seguí per a la plaça que actualment porta el seu nom i l'enfrontament obert entre el regidor de districte i els veïns del districte V.

³⁰⁰ La petició de Xavier Casassas és del 24 de novembre, però va haver-la de repetir en castellà perquè no li van acceptar. La documentació relativa es troba a AMCB, Fons Obres Públiques, exp.75 / 1977,

de Rabassaires des de les pàgines de l'*Avui*, Ramon Mas, com cada any, a les sis de la tarda, se li portaria un ram de clavells vermells al lloc on va ser assassinat.³⁰¹ A l'acte de Sant Medir es llegiria un missatge del president Tarradellas a l'exili, el qual prometia un gran homenatge quan tornés:

«Homenatjar Francesc Layret és afirmar la nostra fervorosa voluntat de tenir presents en tota hora la seva vida exemplar i plena de generosos sacrificis per a una àmplia i justa transformació social, i també un exemple a seguir per la seva fidelitat als drets de Catalunya.

Tot esperant d'ésser present a l'homenatge que li farà tot el poble i la Generalitat, rebeu una emocionant abraçada. President Tarradellas.»³⁰²

Butlleta per participar en la subscripció popular per a la restitució del monument al Dr. Robert (Centre Documental del Museu del Disseny)

En una entrevista a l'alcalde Viola publicada poc després, semblava que no hi havia d'haver cap problema en el restabliment dels monuments al Dr. Robert, a Rafael de Casanova i a Francesc Layret (la periodista no li preguntà ni pel de Pi i Margall ni pel de Pau Claris).³⁰³ Així mateix, alguns periodistes van veure un gest de complicitat en el

“Relativo a la reposición de los monumentos de Rafael Casanova y Francisco Layret”; veure també «Monument a Layret. Xavier Casassas en demana la restitució» A: *Avui*, 26/11/1976. Sobre el SOC, veure RÚA, José Manuel (2006) *Convergència Democràtica de Catalunya i el món sindical (1974-1990)*. Tesis doctoral del departament d'Història Contemporània de la UB, defensada el 2007, p. 41-43 [accés lliure a Tesis Doctorals en Xarxa: <https://www.tdx.cat/handle/10803/1993#page=1>]

³⁰¹ MAS, Ramon «Aniversari de la mort de Layret» A: *Avui*, 30/11/1976

³⁰² «Tarradellas promet un homenatge a Layret» A: *Avui*, 01/12/1976; no he trobat cap indici que el president Tarradellas impulsés cap acte en homenatge a Layret quan va ser president de la Generalitat.

³⁰³ PIÑOL, Rosa Maria «Joaquim Viola: l'altra cara d'un alcalde polèmic» A: *Avui*, 03/12/1976

fet que al programa d'actes de les festes de la Mercè hi aparegués una fotografia antiga del monument al Dr. Robert a la plaça Universitat.³⁰⁴ Tot i així, les relacions entre el FAD i l'alcalde Joaquim Viola foren tenses, ja que en un primer moment, l'alcalde no comptava ni amb el FAD ni amb la Comissió Ciutadana. Amb el nomenament de Socias Humbert com alcalde de Barcelona el desembre de 1976, les relacions entre el FAD i l'ajuntament es normalitzaren.³⁰⁵ Paral·lelament, Moragas s'estava cartejant amb diferents personalitats del món de la cultura i la política per a que participessin en la subscripció popular.

Els ànims deurién rebaixar-se bastant quan els monuments van ser traslladats del barracó del carrer Wellington als taller municipals del carrer Lleida, on els periodistes van poder veure el molt mal estat en que es trobaven. Algunes cròniques, com la que va escriure Jaume Fabre, eren molt pessimistes: «La nostra impressió, en veure aquell desolador espectacle de destrucció artística, és que el senyor Socias no serà pas a temps de tornar a tenir muntats els monuments abans de les eleccions. Trenta-set anys d'humitat, pols i abandonament no passen en va ni s'obliden en nou mesos».³⁰⁶

³⁰⁴ RIBAS, Antoni «De moment la fotografia» A: *Avui*, 28/09/1976

³⁰⁵ Moragas es queixaria que Viola havia creat una comissió formada només per personal tècnic de l'ajuntament per "ofegar" la iniciativa ciutadana, ja que en un inici no va comptar ni amb el FAD ni amb la comissió ciutadana pro-monument. La comissió ciutadana va publicar un comunicat queixant-se de l'oportunisme de l'ajuntament «La comissió cívica diu no a la comissió municipal» A: *Avui*, 09/10/1976. Pel contrari, a partir del desembre de 1976, entre Moragas i Socias s'estableix una correspondència sobre quins havien de ser els interlocutors de l'ajuntament i el FAD per avançar en la restitució del monument al Dr. Robert. Veure CDMD, Fons FAD, C. A0071

³⁰⁶ FABRE, J. «Les estàtues arriben al carrer de Lleida» A: *Avui*, 01/02/1977; veure també la crònica de MONEGAL, Ferran «¡Desguazado el Dr. Robert!» A: *La Vanguardia Española*, 20/01/1977

Barracot del carrer Wellington on es conservaven els monuments desmuntats entre 1939 i 1940. Autor desconegut. (Centre Documental del Museu del Disseny)

Estàtues del monument al Dr. Robert a l'interior del barracot del carrer Wellington. Autor desconegut (Centre Documental del Museu del Disseny)

En aquesta tessitura, una proposta del FAD cobrava força sentit: no substituir les figures i les pedres que mancaven per tal que el monument restablert fos també una evidència del que havien sofert durant la dictadura. Tanmateix, aquesta proposta no reeixiria. Al monument del Dr. Robert li havien desaparegut diverses peces, però el propòsit de Socias Humbert (nomenat alcalde per decret reial el 4 de desembre anterior), continuava sent el de treure les estàtues del magatzem municipal.³⁰⁷ A principis d'abril es comunicava que properament es reposarien les estàtues de Layret i Casanova, les menys malmeses i les que no donaven cap problema a l'hora de retornar-les a l'emplaçament originari (no així, com succeïa amb el monument al Dr. Robert, fet a trossos i amb la intenció de retornar-lo a una pl. Universitat que projectava problemes per aguantar tant de pes).³⁰⁸

El 20 de maig començaven alhora les obres per reposar els monument de Layret i Casanova, i el dia 27 estaria tot enllestit per instal·lar ambdues estàtues a sobre del conjunt escultòric. A l'endemà, a la primer plana de l'*Avui* es llegia:

«La reposició de les estàtues de Rafael Casanova i Francesc Layret — consumada durant ahir al matí— significa la culminació d'un procés de reivindicacions populars mai extingides, ni durant els més obscurs períodes de la dictadura franquista»

«[...] la reposició de les estàtues ha estat un triomf popular i no el triomf de cap partit polític ni de cap consistori. Per això, la culminació de l'operació de retornar les estàtues al seu lloc fou coronada amb visques a Catalunya i el cant d'"Els Segadors" per part de les persones allí congregades, mentre balcons i finestres eren plenes de domassos i banderes. No hi faltaren, ben aviat, les primeres corones i els rams. Futbol Club Barcelona —que fou la primera entitat ciutadana en enviar un simbòlic homenatge—, Congrés de Cultura, Xirinaes i altres de gent anònima i popular —com aquella que deia "Països Catalans – Independència"—, que palesa el retrobament col·lectiu d'una memòria que mai no ha deixat d'existir.»³⁰⁹

³⁰⁷ És interessant comprovar que en la crònica, quan es parla dels monuments enderrocats per la dictadura, no s'esmenta ni el dedicat a Pau Claris ni el de Pi i Margall, només es posa com a exemple el de Casanova i Layret, a més del dedicat al Dr. Robert (sembla com si gairebé tota l'atenció estigués centrada en aquests tres monuments): «La proposta del FAD és de no substituir les figures i les pedres que manquen, perquè el monument restaurat sigui també evidència de la història que ha viscut. El propòsit de l'alcaldia —que no ha estat confirmat oficialment— és que també surtin de l'amagatall municipal les figures dels altres monuments que igualment van ser enderrocats en acabar la guerra civil, com el de Rafael Casanova i el de Francesc Layret». Veure «Balanç de pedres» A: *Avui*, 04/02/1977

³⁰⁸ Els informes arquitectònics d'ambdós monuments i el vist-i-plau tècnic per a la seva reposició, a AMCB, Fons Obres Públiques, exp.75 / 1977, "Relativo a la reposición de los monumentos de Rafael Casanova y Francisco Layret"

³⁰⁹ «Casanova i Layret: ja hi tornen a ser» A: *Avui*, 28/05/1977

A dos quarts d'onze del matí del dia 27, la grua aixecava l'estàtua de Casanova per posar-la sobre el seu pedestal. Segons les cròniques que recullen l'esdeveniment, un centenar i escaig de persones, moltes d'elles gent gran, mirava la maniobra amb silenci i emoció.³¹⁰ Quan l'estàtua quedà definitivament assentada, esclataren els aplaudiments, els "Visca Catalunya!" i els cants d'*Els Segadors*. Significativament, no hi havia cap autoritat municipal, ni tan sols el regidor president de la junta de districte. Diversos grups de persones envoltaven la tanca que protegia les obres, mentre cada cop apareixien penjades més senyeres des dels balcons:

«L'emoció dels primers moments es traduïa en les frases que hom podia recollir ací i allà i que se sintetitzen en aquestes poques paraules: "És un moment històric", "És un triomf de la raó".

Així que el monument quedà enllestit, un home ja d'edat avançada va acostar-s'hi i va dipositar-hi un pom de clavells vermells. Les primeres flors. Després, al llarg del dia, foren moltes més les que la gent hi aportà.»³¹¹

Poc després, cap a les dotze del migdia, es col·locava l'escultura de Francesc Layret al cim del seu monument. No hi havia tanta gent com al de Rafael Casanova, però aquí sí que hi van assistir diversos regidors i un tinent d'alcalde, els quals no van perdre l'oportunitat de fer-se una foto. En quedar l'estàtua definitivament instal·lada, la gent va començar a aplaudir i, a demanda del delegat municipal allí present, els responsables de l'obra van obrir les tanques perquè es pogués contemplar la totalitat del monument durant una estona. Un grup de persones que formaven part del Congrés de Cultura Catalana van començar a repartir fulls amb la biografia de Layret i van anunciar que prepararien una festa, demanarien també que se li posés una placa allà on va ser assassinat i que ho celebrarien amb la representació teatral de *Preguntes i respostes sobre la vida i la mort de Francesc Layret, advocat dels treballadors*, dirigida per Maria Aurèlia de Capmany i Xavier Romeu.³¹²

³¹⁰ CASTELL, Jaume «Las estatuas de Casanova y de Layret, recuperadas para la ciudad» A: *La Vanguardia Española*, 28/05/1977

³¹¹ «Retorn de Casanova i Layret» A: *Avui*, 28/05/1977

³¹² *Ibidem*. La placa es va col·locar el dia 19 de juny del mateix any al C/ Balmes, núm. 28, antic domicili de Layret i davant del qual el van assassinar. La placa va ser encarregada per la Comissió Layret, conformada pels secretaris del Congrés de Cultura Catalana dels barris de l'Eixample i Sant Antoni. Al mateix dia, es va representar l'obra teatral de M.A. de Capmany i Xavier Romeu a la sala d'actes de l'Institut Maragall. Sobre el Congrés de Cultura Catalana, veure el capítol 4.

A dalt a l'esquerra, reposició del monument a Francesc Layret; a la dreta i a sota, reposició del monument a Rafael Casanova. 27/05/1977 (AFB, Pérez de Rozas)

3.2.1 (Re) inauguracions oficials i oficioses

El dia 2 de juny, després que les tanques de les obres fossin enretirades, diversos partits polítics i entitats van dipositar-hi ofrenes florals, «aquests actes van servir alhora com a cerimònia d'inauguració car l'Ajuntament sembla que no tenia intenció de fer massa soroll amb motiu de la tornada de les estàtues».³¹³ A la una del migdia van començar les ofrenes davant del monument a Layret, amb rams del PSC-Reagrupament, advocats laboralistes, el Front Nacional de Catalunya, els Amics de la Ciutat, el FAD, el Barça, etc. L'únic representant municipal era el delegat d'Obres Públiques, Josep M. Pujadas. Al monument a Casanova, en arribar-hi el tinent d'alcalde Font Altaba cap a dos quarts de dues, van començar a dipositar ofrenes. El primer en fer-ho seria Miquel de Moragas, president del FAD; després Miquel Esquirol, dels Amics de la Ciutat; polítics com Jordi Pujol, Josep Verde Aldea, Anton Cañellas, Joan Cornudella... Acabada l'ofrena, Miquel de Moragas va pronunciar unes paraules en les què afirmava que, de la mateixa manera que havien aconseguit recuperar els monuments, s'aconseguiria l'Estatut i la llibertat. Jordi Pujol va irrompre amb un “Visca Catalunya!” i començaren a cantar *Els Segadors*. A primera hora de la tarda havia augmentat el nombre de rams de flors, la majoria d'ells de persones desconegudes.³¹⁴

El següent monument en ser reinstal·lat seria el de Pau Claris, re-inaugurat el 7 de juliol del mateix any.³¹⁵ En aquest cas, hi eren presents Antoni de Moragas, Antoni González i Alfons Cánovas, en representació de les institucions que havien organitzat l'acte, el FAD, el Servei de Recuperació del Patrimoni Arquitectònic Català (SERPAC) i l'ajuntament, respectivament. A més, hi eren Albert Pons Valón (president de la Federació d'Associacions de Veïns), Teodor Garriga (en representació del Congrés de Cultura Catalana) i diferents polítics: Miquel Núñez, Miquel Roca, Miquel Sellarès, Lluís M. Xirinacs, Jordi Conill, Rodolf Guerra, Llibert Cuatrecasas, etc. Al peu del monument s'hi dipositaren varies ofrenes florals i de nou, el president del FAD digué unes paraules que anaren seguides dels parlaments de Xirinacs, González i d'altres dels allí presents, els quals finalitzaren de nou amb el cant d'*Els Segadors*.³¹⁶

³¹³ «Layret i Casanova, inaugurats» A: *Avui*, 03/06/1977

³¹⁴ *Ibidem*; «Ofrenda floral ante los monumentos a Rafael de Casanova y Francesc Layret» A: *La Vanguardia Española*, 03/06/1977

³¹⁵ AMCB, Fons Obres Públiques, exp. 128/1977 “Relativo a la realización de los trabajos necesarios para la restauración del monumento a Pablo Claris y su reposición en el Salón de Víctor Pradera”

³¹⁶ «Barcelona recupera Pau Claris» A: *Avui*, 08/07/1977

A banda del monument a Pi i Margall i la República, que tractarem en un altre capítol, el darrer monument en recuperar-se seria el del Dr. Robert, justament el que havia creat més expectatives i havia servit de punta de llança pel restabliment de les estàtues.³¹⁷ La complexitat tècnica que comportava posar-lo de nou a la plaça Universitat i el seu mal estat, no van fer descartar en un primer moment la idea de tornar-lo a col·locar al lloc originari. La comissió mixta FAD – Ajuntament contemplava la idea, inicialment, de remodelar urbanísticament els jardins i les vies de trànsit de la plaça, canviar algunes de les pedres, etc., per tal de retornar-lo sinó al mateix emplaçament, ben a prop.³¹⁸ Tanmateix, mesos després de les primeres restitucions d'estàtues, la trentena d'entitats que formaven part de la comissió ciutadana pro-reconstrucció del monument, decidiren que la millor opció era instal·lar-lo a la plaça Tetuan. La comissió havia arribat a la conclusió que:

«si bé tècnicament seria possible tornar el monument a la plaça Universitat, obligaria a un canvi total de la plaça, n'empitjoraria la circulació, i s'hauria d'efectuar una important tala d'arbres, ço que no seria pas solució acceptable i, en canvi, significaria una despesa que superaria els cinquanta milions de pessetes».³¹⁹

A la mateixa nota que publicava la comissió es desaconsellava fer una despesa de tal magnitud en un moment en què l'ajuntament de Barcelona havia d'enfrontar-se a d'altres compromisos prioritaris, com eren les escoles, les llars d'infants, els dispensaris... i creien que la plaça Tetuan reunia unes característiques urbanístiques i ambientals semblants a les de la plaça Universitat. El dia 2 de novembre la comissió municipal executiva decidia que el monument fos instal·lat en aquesta plaça, la qual cosa va ser vista també com una oportunitat per enjardinar i donar-li vida a l'espai.³²⁰ En un primer moment, va haver-hi oposició a la decisió per part de les associacions de veïns de Fort Pienc, Sagrada Família i Mossèn Cinto, i el FAD i el SERPAC van haver de defensar el projecte arquitectònic i urbanístic, també de la mà de l'arquitecte Nicolau

³¹⁷ Sobre el monument del Dr. Robert com a espai de memòria, vegi's CULLETON, Colleen P. (2005) «La memoria descolocada: el monumento al Dr. Robert» A: RESINA, Joan Ramon i WINTER, Ulrich (eds.) *Casa encantada. Lugares de memoria en la España constitucional (1978-2004)*. Madrid: Iberoamericana, p.111-129

³¹⁸ «Tornen les estàtues proscrites» A: *Avui*, 03/04/1977; «Doctor Robert. Caldrà muntar còpies de les estàtues» A: *Avui*, 10/05/1977

³¹⁹ «El doctor Robert a la plaça Tetuan» A: *Avui*, 16/10/1977

³²⁰ FABRE, J. «El servei pòstum del doctor Robert» A: *Avui*, 04/11/1977; en un article força posterior a la data, es comenta que, a banda de la plaça Tetuan, es van discutir altres opcions per ubicar el monument: al Cinc d'Oros; a la Plaça Nova de l'avinguda de la Catedral i a l'esplanada de Santa Mònica, a la Rambla. Veure CASTELL, Jaume «Un desagravio al Doctor Robert» A: *La Vanguardia*, 07/12/1982

Rubió i Tudurí.³²¹ Les obres de remodelació de la plaça Tetuan, basades en un projecte elaborat per l'arquitecte Antoni González Moreno-Navarro, l'aparellador Ferran Freixa i el dissenyador industrial Miquel Milà, començarien el maig de 1978, però restaren aturades durant molt de temps. Les queixes a la premsa aparegueren de forma recurrent i des de l'ajuntament es remarcarien les dificultats tècniques del projecte i el creixent cost que tenia en un moment en que s'havien de resoldre altres demandes també urgents (com la reforma del clavegueram o la construcció d'escoles).³²² El monument no seria inaugurat fins el 14 de maig de 1985, aproximadament nou anys després que el FAD iniciés la campanya.

El monument va ser inaugurat pels reis d'Espanya, en el marc de la visita oficial aquells dies a Barcelona. Pel matí visitaren el Parlament i l'Ajuntament, i per la tarda, després de visitar al president Tarradellas a l'hospital (s'estava recuperant d'una afecció gripal), inauguraren el monument.³²³ L'acte va estar carregat de solemnitat (catifes vermelles, guàrdia d'honor, presència de les autoritats polítiques del país, edificis del voltant amb senyeres i banderes espanyoles i ple de goma a gom) i es va començar amb unes paraules de Gustavo González, l'alcalde de Tampico (Mèxic), poble on va néixer el Doctor Robert. Després, l'aleshores president del FAD, Jordi Casablanca, pronunciaria unes paraules de record pel recentment traspassat Antoni de Moragas i faria un reconeixement a tots els que van treballar calladament per a la reconstrucció del monument. Per cloure, l'alcalde Maragall agrairia als reis la seva presència, glossaria la figura del Dr. Robert i donaria per reparada la seva memòria: «Con la inauguración de este monumento y con el homenaje al doctor Robert, Barcelona repara la injusticia que se cometió en 1940, cuando se intentó arrojar al ostracismo la memoria de quien tantos sacrificios personales, profesionales y públicos realizó en provecho de los ciudadanos de Barcelona».³²⁴

³²¹ «El FAD quiere al doctor Robert en la plaza Tetuán» A: *Mundo Diario*, 10/12/1977; «El SERPAC vol el monument a la plaça de Tetuan» A: *Avui*, 29/03/1978

³²² VIVERN, Manuel «Es un rompecabezas» A: *Diario de Barcelona*, 10/05/1980; FERRER, Joaquim «Què hi ha del monument al Dr. Robert?» A: *Avui*, 28/09/1980; JARDÍ, Enric «¡Pobre Robert!» A: *La Vanguardia*, 07/12/1982; «Reposición del monumento al doctor Robert» A: *La Vanguardia*, 07/12/1982

³²³ «Juan Carlos: Cataluña es vital para armonizar los intereses de todas las comunidades de España» A: *La Vanguardia*, 15/05/1985

³²⁴ És interessant veure com, depenent el diari, el discurs de Maragall (i l'acte sencer) canvia de prisma. Per exemple, des de l'*Avui* ressaltaran les contínues cites d'intel·lectuals i polítics nacionalistes que es fan servir, mentre que, des de *La Vanguardia*, posaran el focus d'atenció en la bona relació de l'alcalde amb la monarquia, de la qual arriba a dir que la democràcia ve de la mà de la seva proclamació com a reis («por todo ello, cuando de la mano de la proclamación de sus Majestades, España recobró las libertades democráticas, bajo el impulso del FAD y especialmente de su presidente Antoni de Moragas, de Amigos

3.2.2 Les commemoracions

Exceptuant el monument a Rafael Casanova, la resta d'estàtues reposades van ser objecte de commemoracions puntuals, però sense continuïtat. Per exemple, un cop restablert el monument a Francesc Layret, en el 57è aniversari del seu assassinat, la Coordinadora de Laboralistes de Catalunya li organitzà un gran homenatge a la Sala Villarroel. L'acte comptava amb les adhesions escrites d'un gran nombre d'entitats de tot tipus (Col·lectiu Sindical d'Estudiants de la Facultat de Dret, Col·lectiu Laboralista de Múrcia, Col·lectiu de Treballadors cap el Sindicat de Catalunya, Sindicat Lliure de la Marina Mercant, Unió de Pagesos, despatxos laboralistes de Madrid, Assemblea d'acomiadats de la Maquinista Terrestre i Marítima, representació de la SEAT, assemblea d'acomiadats, Associació Catalana d'Ex-presos Polítics i Socials, PSUC, PSAN, Assemblea de Catalunya, Moviment Comunista de Catalunya...). L'advocat Francesc Casares que, junt amb Montserrat Avilés, representava la Coordinadora de Laboralistes, fou qui conduí l'acte.³²⁵ Al llarg de la jornada intervingué, com a historiador, el ja senador Josep Benet; i com a contemporani, Ramon Mas, veterà líder de la pagesia a la Unió de Rabassaires i ara militant de la Unió de Pagesos. Mas recordà la defensa que feu Layret d'un grup de rabassaires que havien estat espoliats i un dels seus mítings a Sant Cugat. En acabar, tothom s'adreçà al monument i descobriren una nova placa.³²⁶

A banda del centenari del seu naixement, el 10 de juliol de 1980, quan el president de la Generalitat, de la Diputació i l'alcalde de Barcelona dipositarien flors al peu del monument, en els anys següents, no hem aconseguit documentar actes amb certa continuïtat en aquest espai.³²⁷ D'altra banda, també s'organitzaven homenatges puntuals a Francesc Layret en altres llocs, com el que va organitzar el PSC al Col·legi

de la Ciudad y del Ayuntamiento, presidido por entonces por el alcalde Socías, puso en marcha la reconstrucción y reinstalación del magnífico monumento, que yacía en ruinas en un almacén municipal»). Veure «Barcelona salda su deuda con el doctor Robert al restituir ayer su monumento» A: *La Vanguardia*, 15/05/1985; MFC «Lloa del nacionalisme del doctor Robert» A: *Avui*, 15/05/1985; el grup escultòric dedicat al Dr. Robert va arribar gairebé mil tones i la seva reconstrucció i instal·lació va tenir un cost estimat de 70 milions de pessetes, veure «Mil toneladas de bronce y piedra para un grupo escultórico» A: *La Vanguardia*, 15/05/1985

³²⁵ Sobre l'advocat laboralista Francesc Casares (1927-2016), el seu paper en defensa dels represaliats per la dictadura davant del TOP, el seu paper com a polític socialista durant la transició (i l'admiració que sentia per Layret), veure el segon volum de les seves memòries CASARES, Francesc (2016) *Compromís amb la justícia. Memòries d'un advocat laboralista (1958-1978)*. Barcelona: L'Avenç.

³²⁶ GARCIA, Xavier «Layret: homenatge dels laboralistes» A: *Avui*, 30/11/1977;.

³²⁷ «Pujol diposità flors al monument a Layret» A: *Avui*, 11/07/1980

d'Aparelladors de Barcelona el 30 de novembre de 1979, amb la participació de Quim Ferrer, Francesc Casares i M.A. de Capmany.³²⁸

El cas del monument a Rafael Casanova era diferent.³²⁹ Durant la Segona República, el culte a Rafael Casanova i la diada de l'Onze de Setembre era ja una festivitat de masses que s'associava a la democratització del nou règim, la legitimació de les noves autoritats i l'autonomia política. En els moments previs als fets d'octubre de 1934, al caràcter nacional de la celebració se li sumà també un caràcter antifeixista, incorporant-hi les adhesions d'organitzacions marxistes, un caràcter que es consolidaria durant la guerra civil, quan la CNT es va sumar a les commemoracions.

Amb l'entrada de les tropes franquistes la celebració quedava de nou prohibida, sota un fort control policial que va provocar varies detencions per intentar depositar flors al monument ja al 1939. Als anys 1940 el Front Nacional de Catalunya (FNC) i el Front Universitari dugueren a terme varies accions propagandístiques, de protesta i resistència nacional cada Onze de Setembre. El 1964 coincidien, per una banda, la campanya franquista dels *XXV Años de Paz*, i per l'altra, la celebració clandestina dels 250 anys del 1714. La gran quantitat de pasquins que havien circulat convocant la població per concentrar-se a l'espai on havia estat l'estàtua de Casanova, va cridar l'atenció de la policia. Es va organitzar un operatiu policial per evitar manifestacions que va comportar una forta repressió, múltiples detencions i quantioses multes. Les tasques policials de vigilància es van implementar l'any següent. Diferents forces polítiques de l'antifranquisme s'implicaren de forma clandestina en els comitès organitzadors dels actes commemoratius de l'Onze de Setembre, especialment, el PSUC a partir de 1965 i CCOO a partir de 1967, els quals van incorporar nous sectors socials i polítics a la reivindicació nacional.

Seguiren organitzant-se celebracions i accions clandestines i amb la creació de l'Assemblea de Catalunya, la plataforma unitària antifranquista que agrupava

³²⁸ «Homenatge a Layret» A: *Avui*, 01/12/1979

³²⁹ Sobre el culte a Rafael Casanova i la commemoració de l'Onze de setembre, existeix una àmplia literatura. Entre els estudis més significatius: CREXELL, Joan (1985) *El monument a Rafael Casanova*. Barcelona: El llamp; ANGUERA, Pere (2008) *L'Onze de setembre: història de la diada (1886-1938)*. Barcelona: CHCC-Publicacions de l'Abadia de Montserrat; MICHONNEAU, Stéphane (2002) *Op. Cit.*; BALLESTER, David; RISQUES, Manel; SOBREQUÉS, Jaume (2002) *El triomf de la memòria*. Barcelona: Base; DD.AA. (2014) *300 onzes de setembre, 1714-2014*. Barcelona: Generalitat de Catalunya – Museu d'Història de Catalunya; MARTÍNEZ Fiol, David (2005) «La construcció mítica del "Onze de setembre de 1714" en la cultura política del catalanisme durante el siglo XX» A: *Historia y Política*, núm. 14, p. 219-242; BALCELLS, Albert (2008) *Llocs de memòria dels catalans*. Barcelona: Proa.

associacions, partits, sindicats i entitats de tot tipus, la celebració de l'Onze de Setembre encaixà de ple en el seu programa de quatre punts: Llibertat, Amnistia, Estatut d'Autonomia i Solidaritat amb els pobles d'Espanya.³³⁰ La demanda d'autonomia era indestruïble de la reivindicació democràtica i l'Onze de Setembre esdevenia l'escenari ideal per reclamar-la al carrer. Mort el dictador, al 1976, la Comissió Onze de Setembre plantejà al governador civil celebrar la Diada al Parc de la Ciutadella, però no va ser fins després d'unes complicades negociacions que, finalment, van acordar celebrar-la a la plaça de Catalunya de Sant Boi de Llobregat. La ciutat on havia estat enterrat Rafael de Casanova fou l'escenari de la concentració de masses més important fins el moment, comptant-hi unes 100.000 persones segons els organitzadors. Els oradors foren Miquel Roca, en representació del Consell de Forces Polítiques (agrupació de diferents partits polítics antifranyquistes catalans que funcionà des de la mort de Franco fins la convocatòria de les eleccions generals del 15 de juny de 1977); Jordi Carbonell, en nom de l'Assemblea de Catalunya; i Octavi Saltor, en representació dels no alineats. Es llegiren les diverses adhesions a l'acte i, entre aplaudiments, els discursos dels oradors feren referència als exiliats i exiliades, a Macià, Companys i Tarradellas, a la unitat del poble català, a l'amnistia, a la ruptura, la democràcia, l'autodeterminació, la solidaritat amb els pobles d'Espanya, etc., i finalitzaren cantant *Els Segadors*.

L'Onze de Setembre de 1977 passà a la història com "la diada del milió de persones". Es tractava de la primera diada que se celebrava en llibertat a Barcelona des de la guerra civil. La manifestació entrava de ple en les negociacions per al restabliment de la Generalitat. Les eleccions generals del 15 de juny havien donat la victòria electoral a la coalició dels Socialistes de Catalunya i deu dies després, els diputats escollits a Catalunya celebraren un acte a l'antiga seu del Parlament per constituir l'Assemblea de Parlamentaris (AP).³³¹ El president Tarradellas ja havia començat les negociacions pel restabliment de la Generalitat amb el govern d'Adolfo Suárez, cosa que va enrarir i tensar l'ambient entre la comissió negociadora que havia nomenat l'AP i el president de la Generalitat a l'exili. Tanmateix, les tensions van passar a un segon pla quan es va fer

³³⁰ Sobre l'Assemblea de Catalunya, es pot consultar el clàssic de BATISTA, Antoni i PLAYÀ, Josep (1991) *La gran conspiració: crònica de l'Assemblea de Catalunya*. Barcelona: Empúries; CABALLER, Gemma (2007) *La lluita per la llibertat*. Badalona: Ara Llibres.

³³¹ El guanyador de les eleccions a Catalunya fou la coalició dels Socialistes de Catalunya (amb un 28'44% del vot i 15 escons), seguida del PSUC (18'2% del vot i 8 escons) i el Pacte Democràtic (16'8% i 11 escons). La UCD de Suárez aconseguia 9 escons (els seus pitjors resultats de l'Estat exceptuant-ne el País Basc). Els demòcrata-cristians aconseguiren 2 i l'Esquerra de Catalunya i Alianza Popular n'aconseguien 1, respectivament. Sobre les eleccions del 15 de juny de 1977, veure MAYAYO, Andreu (2002) *Op. Cit.*, 137-160.

públic l'acord entre Tarradellas i el govern de Madrid a principis de setembre.³³² Pocs dies després, enmig de les negociacions, era la gent del carrer qui es faria escoltar en la gran manifestació de la diada.

La manifestació començava a les cinc de la tarda i el seu recorregut anava des del passeig de Gràcia fins a l'actual passeig Lluís Companys. A l'agost, la comissió organitzadora s'havia marcat la fita de reunir un milió de persones als carrers de la capital, però el més probable és que no superessin els 750.000, aproximadament. El dia anterior, un munt de municipis van avançar els actes per tal de poder assistir-hi. Uns 540 autocars vingueren d'arreu del Principat, uns altres 6 que vingueren de la Catalunya Nord, i també assistí un gran nombre de ciutadans del País Valencià.³³³ Els primers actes i ofrenes florals al monument de Rafael Casanova van començar a la mitjanit del dia 10. Aquell mateix dia, l'ajuntament havia reposat al Fossar de les Moreres una placa commemorativa amb els versos de Frederic Soler "Pitarra". Al migdia del dia 11 s'hi celebraria una concentració de caràcter independentista sota el lema "El poble treballador per la independència nacional" en la que s'hi aplegaren entre 20.000 i 30.000 persones. A les cinc de la tarda s'inicià la gran manifestació i una onada de gent envaí els carrers de Barcelona. Cap a les sis de la tarda, l'encapçalament de la manifestació, formada per parlamentaris i senadors, arribava al peu del monument de Rafael Casanova. La senadora per Lleida, Maria Rúbies, hi dipositaria l'ofrena floral i,

³³² En el marc de la coneguda com "Operació Tarradellas", el govern espanyol va iniciar les converses amb el president de la Generalitat a l'exili abans de negociar amb les forces resultants del 15 de juny, de majoria socialista i comunista. Tarradellas menystingué la tasca de l'Assemblea de Parlamentaris i la seva comissió negociadora. El 23 d'agost a Lleida, en la tercera sessió plenària de l'AP, es decidí que el restabliment de la Generalitat s'havia de basar en una presidència (amb el retorn de Tarradellas), un Consell Executiu (que reflectís els resultats de les passades eleccions) i una Assemblea (formada pels parlamentaris electes i que exercís el control de l'executiu i la presidència). Fent cas omís, Tarradellas va continuar les negociacions amb Salvador Sánchez Terán a París els dies 26 i 27 d'agost, i va arribar a l'acord d'incloure els presidents de les diputacions (càrrecs no democràtics) dins del Consell Executiu i deixar sense efecte les pretensions de l'AP. La tensió entre les dues institucions arribà al màxim quan Tarradellas destituí al senador Josep Benet de la comissió negociadora. El 28 de setembre, finalment, se signaren els "acords de Perpinyà" entre els representants dels partits parlamentaris i Sánchez Terán i es tirava endavant el decret llei per restablir la Generalitat amb la formació d'un Consell Executiu i un cert protagonisme per a l'AP. Tarradellas acceptà, a contracor, les limitacions imposades en la designació dels consellers i l'obligatorietat de sotmetre a consulta dels parlamentaris la formació del govern i les normes de funcionament de la Generalitat. Veure MAYAYO, A. (2002) *Op. Cit.*, p.161-175; MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (2014) *Op. Cit.*, p.169-215

³³³ Una completa descripció de la jornada a BALLESTER, D.; RISQUES, M.; SOBREQÜÉS, J. (2002) *Op. Cit.*, p.99-162

un cop arribats a l'Arc de Triomf, la marxa s'anà dissolent. La manifestació va ser un èxit i gairebé no va haver-hi cap incidència.³³⁴

Els anys següents, la celebració de la Diada es caracteritzaria per la represa i la consolidació de les ofrenes florals de partits polítics i associacions, i per les manifestacions unitàries de la tarda. Amb l'estabilització democràtica (i el desencís), la participació aniria minvant. L'Estatut de Sau s'aprovà a finals de 1979 i les primeres eleccions autonòmiques tingueren lloc el març del 1980. Al mes de juny, el Parlament de Catalunya s'estrenaria aprovant per unanimitat la llei que declarava l'Onze de Setembre festa nacional.³³⁵ La memòria de la “diada del milió de persones” pervisqué com el record d'una catarsi de masses, com un exorcisme ciutadà que foragitava el franquisme i un exercici necessari en el camí per a la recuperació de les institucions autonòmiques. Deu anys després, Josep Benet escriuria:

«El franquisme, en el seu intent d'acabar amb la identitat nacional del poble català, havia fracassat totalment. Catalunya havia sobreviscut a la desfeta de 1939. Aquell Onze de Setembre vaig veure plorar d'emoció vells combatents antifranquistes que havien passat llargs anys de la seva vida a la presó. I que esperaven recuperar immediatament l'autonomia perduda el 1939».³³⁶

3.2.3 Un monument per a Francesc Macià

El gener de 1977 s'iniciava una altra campanya relacionada amb un monument. No es tractava d'un monument vinculat a les estàtues que havien estat enretirades per la dictadura, però el procediment per reclamar-lo era similar i simbolitzava quelcom que el règim també havia volgut fer desaparèixer, la memòria de la Generalitat republicana personificada en el seu primer president: Francesc Macià. Emmirallats en la subscripció popular que el FAD havia engegat per retornar el monument del Dr. Robert, després de la commemoració que va tenir lloc el 25 de desembre de 1976 a la tomba de “l'avi”, el

³³⁴ Una altra qüestió serien els enfrontaments amb la policia que va haver-hi al vespre. A partir de les vuit van haver-hi càrregues policials indiscriminades entre les Rambles i el carrer Pelayo. Carlos Gustavo Frecher, un jove de 28 anys amb dona i filla de cinc anys que havia baixat al carrer a comprar tabac, moriria arran de l'impacte d'una de les bales de goma que la policia estigué disparant. Va haver-hi una gran quantitat de ferits i un gran nombre de persones agredides pels cossos policials. Tres agents serien també ferits a causa d'un còctel Molotov. Sobre les víctimes i el record de les víctimes de la transició en parlarem al capítol 7.

³³⁵ Llei 1/1980, de 12 de juny. Veure CATTINI, Giovanni C. (2014) «Commemoració de l'Onze de Setembre durant els segles XX i XXI» A: DD.AA., *300 onzes de setembre, 1714-2014*. Barcelona: Generalitat de Catalunya – Museu d'Història de Catalunya, p.54-68

³³⁶ BENET, Josep «La Diada del milió, deu anys després» A: *Diari de Barcelona*, 11/09/1987. Citat a BALLESTER, D.; RISQUES, M.; SOBREQÜES, J. (2002) *Op. Cit.*, p.286-289

diari *Avui* va decidir iniciar una nova subscripció popular. No era la primera ni la última subscripció que es plantejava en aquests termes, més endavant veurem com es recorre a la mateixa fórmula en altres publicacions periòdiques, ja sigui per a la creació d'un monument als immolats per la llibertat a Catalunya o per la recollida de signatures per a la retirada del monument a José Antonio Primo de Rivera.

Formalment, l'*Avui* va decidir obrir la subscripció popular després de rebre a la seva bústia dues cartes, la primera de Salvador Grau Mora i la segona d'Antoni Carbó i Vidal, en les què es demanava al diari que s'iniciés una subscripció per a un monument a Macià.³³⁷ D'altra banda, com el director del rotatiu explicaria anys després, tot formava part d'una estratègia ben estudiada. Pels volts de Nadal, Salvador Grau Mora s'adreçà al sots-director del diari, Josep M. Cadena i, junt amb el director Josep Faulí i Maria Pilar Nicolau, què s'encarregaria de la part administrativa, decidiren publicar aquestes cartes abans que el dia 6 de gener, s'anunciés públicament que començarien a recollir fons.³³⁸

A partir del 7 de gener de 1977, començaren a publicar-se diàriament les llistes de persones que volien contribuir-hi i la seva aportació. La primera d'elles estigué encapçalada per Josep Tarradellas, des de Saint Martin-le-Beau, amb cinc mil pessetes. Fins el 4 d'agost es van publicar 164 llistes, amb 8.225 aportacions. Finalment, la quantitat recaptada, que sumava 5.641.558 ptes. (sumant-hi els interessos bancaris), va ser lliurada al departament d'Ensenyament i Cultura del govern de la Generalitat el 17 d'abril de 1980.³³⁹

La subscripció va ser un èxit de participació, una representació gràfica de la voluntat popular de commemorar el primer president de la Generalitat en un context marcat per la lluita ciutadana per la recuperació de les seves llibertats individuals i col·lectives, pel retorn de les seves institucions i el desig de plasmar-ho a l'espai públic. Una altra cosa seria el trist periple que tindria la iniciativa fins que el monument no fos inaugurat quinze anys després, el 25 de desembre de 1991.

Una de les primeres discussions va ser la seva ubicació. Havia d'anar a la plaça Francesc Macià o a la plaça Catalunya? L'aleshores delegat d'urbanisme de

³³⁷ GRAU MORA, Salvador «Monument a Macià» A: *Avui*, 01-02/01/1977 i CARBÓ VIDAL, Antoni «Monument a Macià» A: *Avui*, 05/01/1977

³³⁸ FAULÍ, Josep «Més coses sobre la subscripció pro monument» A: *Avui*, 25/12/1983

³³⁹ MOLINÉ, E.A. «El monument a Macià comença a l'AVUI» A: *Avui*, 20/12/1983

l'ajuntament, l'arquitecte Oriol Bohigas, va proposar que el monument fos l'escultura del Sant Jordi aixecada a Montjuïc, obra de Josep Llimona, traslladant-la a l'inici d'una avinguda Pau Casals que seria re-urbanitzada, al costat de la plaça F. Macià. La proposta va ser contestada per ERC i pel president de la comissió de disseny del mateix ajuntament, Miquel Ponsetí, els quals preferien que s'aixequés un nou monument.³⁴⁰ Ponsetí era el president de la ponència del nomenclàtor i (en un primer moment) de disseny —una ponència de la qual en parlarem al capítol següent—, i de forma paral·lela als plans de Bohigas, ja s'havia reunit amb un representant de la Generalitat, el filòleg i historiador Albert Manent, per decidir quin podria ser el millor emplaçament per al monument. La reunió de la ponència havia tingut lloc el 17 de desembre de 1980 i els seus membres creien que la millor opció, en principi, era plaça F. Macià.³⁴¹ Ara bé, el més interessant va ser les opcions que es van posar sobre la taula per indicar l'emplaçament més adequat. S'estimava poc adient col·locar-lo al centre de la plaça per la manca de visibilitat i per impossibilitat d'acostar-s'hi quan s'hi volgués fer alguna commemoració; es descartava en un inici col·locar-lo a l'avinguda Pau Casals per problemes amb el pàrquing subterrani (a més, es creia més lògic erigir-hi allí un monument a Pau Casals). Les opcions que donava Ponsetí eren, o bé el final de l'illa per vianants situada a la dreta de la Diagonal, o bé a l'extrem nord de l'avinguda Infanta Carlota, a la zona enjardinada, a pocs metres del monument a José Antonio Primo de Rivera.

Al llarg de la reunió es parlà de diferents emplaçaments més i, finalment, s'acordà que, abans de decidir res, la Unitat Operativa del Pla Ciutat redactés un estudi detallat de la plaça. Gairebé tots convenien que ubicar el monument a Macià al costat del monument a José Antonio no era la millor solució, era “políticament agressiu” i preferien cercar altres espais, però l'opció estava sobre la taula i algun dels seus membres manifestà que tenir ambdós monuments en la mateixa zona enjardinada podria salvar-se col·locant un espai amb arbres que els separés. Sorpren, fins i tot, que s'hagués arribat a plantejar aquesta qüestió, tant per la narració ideològica de l'espai urbà que se'n derivaria com

³⁴⁰ FAVÀ, Maria «El Sant Jordi de Llimona podria ser el futur monument a Macià» A: *Avui*, 22/01/1981; «ERC no vol que el Sant Jordi sigui el monument a Macià» A: *Avui*, 28/01/1981; FAVÀ, Maria «Oriol Bohigas, a favor de l'estàtua de Llimona» A: *Avui*, 03/02/1981; PONSETÍ VIVES, Miquel «Una polèmica poc útil» A: *Avui*, 10/02/1981

³⁴¹ Els membres de la ponència reunits eren Miquel Ponsetí, Jordi Vallverdú i Gimeno, Rafael Pradas i Camps, Frederic-Pau Verrié, Francesc de P. Arola i Duran, Martí Birulés i Hugas, i Jordi Vilardaga i Roig. Les cites següents, fins que no digui el contrari, les extrec d'AMCB, Fons Q110, C.21720, Actes de la ponència de la nomenclatura (1980-1985), Acta 6, 17/12/1980

per les seves conseqüències immediates (commemoracions neofeixistes i commemoracions catalanistes i republicanes les unes al costat de les altres).

El juliol de 1981 apareixia publicada la notícia sobre la creació d'una Comissió ciutadana per al monument a Macià, la qual apostava per un nou monument (descartant l'opció Bohigas) i que s'erigís a la plaça de Catalunya, "el cor de la ciutat d'avui".³⁴² La Generalitat i l'Ajuntament de Barcelona, amb el suport de la UNESCO, van acordar celebrar un concurs internacional el desembre de 1982 en el què s'indicava que el monument aniria a la part nord-est de la plaça Catalunya i que havia d'incloure un lloc on cremés la "flama de la catalanitat" de forma permanent.³⁴³ El projecte guanyador, elegit també per votació popular, va ser "Flama 634 mm", dels arquitectes madrilenys Joaquín Vaquero Turclos, Luís Beltrán Bengoechea i Javier Casanueva Muñoz, el qual dibuixava les quatre barres de la senyera al cel mitjançant uns làsers.³⁴⁴ La primera pedra seria col·locada el 25 de desembre de 1983, en una cerimònia presidida pel president Pujol i amb l'assistència de la filla de Macià, però el monument no arribaria mai a veure la llum.³⁴⁵ Ajuntament i Generalitat entrarien en un espiral d'acusacions mútues per l'aturada del projecte que duraria anys.³⁴⁶ Es discutí de nou quin era

³⁴² La comissió promotora comptava amb una molt variada llista d'adhesions, amb personalitats de tot tipus i de diferent "color" polític: J.M. Ainaud de Lasarte, Albert Alay, Aureli Argemí, Heribert Barrera, Salvador Bartolí, Maria Dolors Calvet, Àngel Colom, Joan Colomines, Joan Casanellas, Manuel Cruells, Francesc Frutos, E. Granier Barrera, Salvador Grau Mora, Cipriano García, Manuel Vázquez Montalban, Rafael Vidiella, Joan Triadú, Felip Solé Sabarís, Francesc Vicens, Víctor Torres, etc. La comissió, conformada per Domènec Escorsa, Jordi Pou, Emili Granier Barrera, Agustí Moya, Eudald Carbonell, Jaume Miravittles i Joaquim Núñez, apostava per al 25 de desembre de 1983, el cinquantenari de la mort de Macià, com a data ideal per a la seva inauguració. «Constituïda una comissió per al monument a Macià» A: *Avui*, 01/07/1981; «Continuen les gestions pro monument a Macià» A: *Avui*, 07/01/1982.

³⁴³ Al concurs s'hi van 165 projectes (34 dels quals provinents de l'estranger). El 29 de setembre, al Palau Moja, un jurat presidit per l'escultor basc Eduardo Chillida i conformat per Rafael de la Hoz, Oriol Bohigas, Jordi Bonet, Albert Pujal, George Collins, Padraig Murray, Jorge Glusberg, Pierre Vagó, Antoni de Moragues, Francesc Vicens i Domènec Escorsa Badia com a secretari i en representació de la Comissió pro-monument, llegiria el nom dels tres projectes guanyadors, els quals serien objecte d'una votació popular a Girona, Lleida Tarragona, Tortosa i Barcelona. Veure SUBIRÀ, J. «La flama de la catalanitat cremarà en honor a Macià» A: *Avui*, 23/12/1982; «El monument a Macià té 165 aspirants a realitzar-lo» A: *Avui*, 17/09/1983 i BONADA, Lluís i PIÑOL, Rosa M. «Seleccionats tres projectes basats en l'aigua, la pedra i el làser» A: *Avui*, 30/09/1983

³⁴⁴ La descripció del projecte a «El projecte "Flama" dibuixa les quatre barre en làser» A: *Avui*, 30/09/1983 i el resultat de les votacions a IBARZ, Mercè «El monument a Macià es començarà a construir al final del 1984» A: *Avui*, 06/11/1983

³⁴⁵ A.C. «Hem d'aconseguir una Catalunya com la volia Macià» A: *Avui*, 27/12/1983

³⁴⁶ Vegi's, per exemple, l'article publicat pel director general de Patrimoni Artístic de la Generalitat, Esteve Mach, i les declaracions del primer tinent d'alcalde, Jordi Parpal. MACH, Esteve «El monument a Macià» A: *Avui*, 28/03/1987 i SUBIRÀ, J. «Parpal: "El monument a Macià faria malbé la plaça de Catalunya» A: *Avui*, 28/03/1987; M.F.C. «La Generalitat vol fer el monument a Macià a la plaça de Catalunya» A: *Avui*, 08/01/1988; M.F.C. «L'Ajuntament no vol el monument a Macià a la plaça de Catalunya» A: *Avui*, 09/01/1988. O les acusacions creuades entre l'alcalde Maragall i el conseller de Cultura Joaquim Ferrer sobre els acords arribats en quant a l'emplaçament del monument, FAVÀ, Maria

l'emplaçament més indicat pel monument i s'anunciarien nous projectes (com el saló dedicat a Francesc Macià, un tram de Passeig de Gràcia que anava de la plaça Catalunya a la Gran Via, urbanitzat pels arquitectes Helio Piñón i Albert Viaplana, on s'hi col·locarien els làsers, una escultura d'Arístides Maillol i un bust de Macià en bronze de Josep Clarà).³⁴⁷ Tanmateix, no seria fins el març de 1990 que es presentaria el projecte que realment es duria a terme, obra de Josep M. Subirachs, a la part sud-est de la plaça Catalunya. Es tractava d'un monument de 9 metres d'alçada i un pes de 300 tones. La part de l'escultura que arrencava del terra era de pedra de travertí i, per Subirachs, representava la història de Catalunya. A la cara frontal de la part de l'escultura que arrenca de terra s'hi podien llegir noms de personatges, dates i llocs relacionats amb Macià coronats amb la dedicatòria "Catalunya a Francesc Macià". Al seu cim s'hi formaven tres graons que representen els tres anys de presidència de Macià (amb les paraules que va pronunciar el 14 d'abril de 1932 gravades a la part posterior: "Així heu de voler Catalunya, com tantes vegades jo l'he promesa al poble: políticament lliure, socialment justa, econòmicament pròspera i espiritualment religiosa"). La forma de formigó simbolitzava Catalunya, la qual, sostenint-se sobre l'obra del primer president, avança graó a graó cap el seu futur. El final inacabat volia suggerir que el país era viu i es construïa dia a dia. Es comptava també amb un retrat de Macià en bronze, rèplica del que Josep Clarà va fer el 1932 i s'incorporava també la seva estàtua "La deessa" en una placeta dissenyada per Helio Piñón i Albert Viaplana.³⁴⁸

El context amb què es va inaugurar el monument poc tenien a veure amb el moment i els ànims amb què es va formular la iniciativa pel seu aixecament i es va obrir la subscripció popular del diari *Avui*, el gener de 1977. Tampoc aquest monument va arribar a tenir la importància que tenia la tomba del president Macià, on s'hi celebrarien commemoracions cada dia de Nadal des de 1976.

En un principi, es pensà que el cos de Macià no reposava a la seva tomba. El 1979 Tarradellas desmentí que ell s'hagués encarregat de traslladar el seu cos per por a que la seva tomba fos profanada davant l'entrada de les tropes franquistes, tal com havia afirmat Josep Andreu i Abelló. Tarradellas explicà que, si bé l'alcalde de Barcelona així

«Maragall diu que va pactar fer un monument diferent a Macià» A: *Avui*, 10/09/1988 i FAVÀ, M. «Ferrer nega que pactés amb Maragall el monument a Macià» A: *Avui*, 14/09/1988

³⁴⁷ FAVÀ, Maria «Un tram del passeig de Gràcia es convertirà en el monument a Macià» A: *Avui*, 08/09/1988

³⁴⁸ SUBIRÀ, J. «Subirachs presenta la maqueta definitiva del futur monument de Catalunya a Macià» A: *Avui*, 14/03/1990; i SUBIRACHS, Josep Maria «El monument» A: *Avui*, 18/12/1991

ho manà, el trasllat no es dugué a terme, i del que sí s'encarregà per ordre de Companys, fou de conservar el cor del primer president de la Generalitat:

«[...] el President Companys me informó de que en los cofres de la Generalitat estaba el corazón de Macià. Entonces no sabía nada. Fue después que supe que algunos consellers de la Generalitat de antes del 19 de julio, exactamente de 1933, año de la muerte de Macià, habían tenido la idea de realizar esta operación de extraer el corazón de Macià de su cuerpo, colocarlo en una urna y exponerlo en la Iglesia de la antigua Ciudadela que está delante del Parlament de Catalunya para recibir el fervor del pueblo. Esta idea venía un poco de lo que se había hecho con Lenin. Esta idea respetable, pero creo que desmesurada, ya estaba realizada y el President Companys me informó de la existencia del corazón de Macià y que era conveniente no dejarlo en Catalunya y que por ello debía de llevármelo a Francia.»³⁴⁹

El cor fou enterrat junt amb la resta del cos la tarda del 9 d'octubre de 1979. Abans, però, havia tingut lloc una missa solemne amb bona part del govern present a la capella de Sant Jordi, oficiada per l'abat de Montserrat, Cassià M. Just. Es lliurà el cor a la filla de Macià en un acte oficial i després una gran comitiva s'adreçà al cementiri, a la plaça de la Fe, per enterrar-lo.³⁵⁰ Cada 25 de desembre, la tomba de Macià es convertiria en un punt central de les cerimònies commemoratives del cementiri de Montjuïc. El dia de Nadal de 1976 centenars de persones s'hi congregaren al llarg del dia per presentar-hi els seus respectes i dipositar flors a nivell particular mentre que d'altres organitzacions i partits (com ERC, Estat Català, el Consell Nacional Català, Convergència Democràtica de Catalunya, Federals de Sabadell...) també hi celebraren actes commemoratius.³⁵¹ En els anys següents, destacaren les convocatòries que feia ERC i Estat Català davant la seva tomba, on també era habitual homenatjar als germans Badia, ubicada la seva tomba just al davant, amb la qual cosa la commemoració adoptava un fort caràcter nacionalista.³⁵² L'homenatge a Macià acostumava a finalitzar davant la tomba de

³⁴⁹ IBÁÑEZ ESCOFET, Manuel «Los restos del presidente Macià» A: *La Vanguardia*, 07/10/1979

³⁵⁰ «El cor de Macià s'enterrà ahir a la tarda» A: *Avui*, 10/10/1979. En una entrevista a Josep M. Bricall i Josep Tarradellas (fill del president) realitzada a Catalunya Ràdio el 19 de març de 2012, al programa "La tribu de Catalunya Ràdio", s'explicà el periple del cor del president Macià. A la part final de l'entrevista, Josep M. Bricall, afirmà que es van obrir dues tombes abans de la de Macià per assegurar-se'n d'on estava enterrat. Les notes de premsa que va emetre la Generalitat explicant els actes vinculats al retrobament de les despulles de Macià es poden també consultar a PUJOL, Enric (2018) *Josep Tarradellas. President de la Generalitat restablerta (1977-1980)*. Barcelona: DAU, pp. 471-472

³⁵¹ «Diumenge s'homenatjà Macià» A: *Avui*, 28/12/1976 i «Acto de homenaje ante la tumba del presidente de la Generalitat» A: *La Vanguardia Española*, 28/12/1976

³⁵² FAVÀ, Maria «S'homenatjà el president Macià» A: *Avui*, 28/12/1977; «Homenaje a Macià, primer presidente de la Generalitat» A: *La Vanguardia*, 28/12/1977, «Homenatge a Macià davant la seva tomba» A: *Avui*, 27/12/1978. Gairebé al costat i des de l'any 2001, hi està ubicada també la tomba del líder

Companys, i els familiars de les persones enterrades al Fossar de la Pedrera que hi acudien, es desplaçaven també fins la fossa comuna del cementiri. Com veurem en el cinquè capítol, en relació a la memòria de la guerra i la dictadura, aquest recorregut marcaria els inicis d'una topografia memorial diferent del que s'havia vist públicament fins aleshores, especialment, des dels actes del 15 d'octubre de 1976 davant la tomba de Lluís Companys.

Cerimònia d'enterrament del cor del president Macià. 09/10/1979 (Autor desconegut. AMCB, Fons protocols)

demòcrata-cristià Manuel Carrasco i Formiguera, afusellat per Franco el 9 d'abril de 1938 a Burgos. En els darrers anys, aquesta tomba ha estat objecte d'actes commemoratius per part del partit del qual fou fundador, Unió Democràtica de Catalunya (UDC). Per una biografia, veure RAGUER, Hilari (1997) *Divendres de Passió: vida i mort de Manuel Carrasco i Formiguera*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat

CAPÍTOL 4

A QUI RECORDEN ELS CARRERS DE BARCELONA?

L'eliminació de la memòria republicana que es va dur a terme a partir de 1939 no va afectar, evidentment, només als monuments; les noves autoritats franquistes es van aplicar a consciència amb la revisió del nomenclàtor, mirall on la societat del moment hi reflectia la persona o allò que creien que s'havia d'homenatjar i recordar públicament. En el seu complert estudi sobre el nomenclàtor barceloní, Jaume Fabre i Josep M. Huertas ja alertaren que, amb l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat, alguns dels primers canvis en el nomenclàtor foren esporàdics i no oficials. Aquestes primeres denominacions provisionals eren més difícils d'identificar, però ambdós periodistes van poder localitzar unes quantes resseguint notes a la premsa i mitjançant la memòria oral a principis dels anys 1980.³⁵³ Tanmateix, malgrat no sabem qui portava la iniciativa en aquests canvis primerencs, el que sí ens consta és que cap d'ells seria reconegut per la corporació municipal. En la sessió del 23 de febrer de 1939, la Comissió Municipal Permanent (CMP) acordà constituir una comissió sota la presidència del tinent d'alcalde de Cultura, José Bonet del Río, assistit pel d'Obres Públiques, José Sagnier, i altres membres que es consideressin oportuns (com Ignacio Ventosa i Aurelio Joaniquet, tinent de reconstrucció i proveïments, respectivament) perquè procedissin a proposar «los cambios de los nombres de las calles y plazas de esta ciudad, y de los Grupos Escolares, con el espíritu y por los trámites reglamentarios fijados en las disposiciones vigentes».³⁵⁴ S'instaurava així el mecanisme amb què les autoritats franquistes iniciaven la renovació dels noms de carrer i edificis públics de Barcelona.

³⁵³ Els canvis a què feien referència eren Passeig de Gràcia (durant la guerra de Pi i Margall) per Paseo del General Mola; Plaça de Catalunya per Plaza del Ejército Español; Gran Via de les Corts Catalanes per Gran Via del General Goded; Via Laietana (durant la guerra Via Durruti) per Via José Antonio; Plaça d'Alcalá Zamora (durant la guerra dels Germans Badia) per Plaza del Ejército Marroquí. Veure, FABRE, Jaume i Josep M. HUERTAS (1982) *Carrers de Barcelona. Com han evolucionat els seus noms*. Barcelona: Edhasa. p.143

³⁵⁴ AMCB, *Llibre d'actes de la Comissió permanent 1939* (408)

4.1 El nomenclàtor franquista

A la CMP del 16 d'agost es discutiria i s'aprovaria la proposta de canvis de nom de grups escolars elaborada per la comissió que presidia José Bonet.³⁵⁵ Els noms que es donaren complien en bona mesura les pautes de l'Ordre que el Jefe del Servicio Nacional de Primera Enseñanza, Pedro Sainz Rodríguez, havia emès el 18 d'octubre de 1938. A més del nom del general Franco, trobem els noms dels “màrtirs recurrents”, com el del líder de Falange Española y de las JONS, José A. Primo de Rivera; el del “proto-màrtir” José Calvo Sotelo, líder de Renovación Española i del Bloque Nacional (assassinat el 13 de juliol de 1936); o l'ideòleg tradicionalista Víctor Pradera (executat el 6 de setembre de 1936). Noms als quals s'hi sumarien els del bisbe Irurita (fals “màrtir” que va fingir la seva mort durant la guerra)³⁵⁶, el teòric del nacionalisme espanyol conservador Ramiro de Maeztu (afusellat al cementiri d'Aravaca el 29 d'octubre de 1936), un dels líders de Renovación Española de Barcelona, l'industrial i polític Emilio Juncadella (assassinat el 29 de juliol de 1936), o els noms del general Primo de Rivera o del conegut eclesiàstic anti-liberal Fèlix Sardà i Salvany.³⁵⁷

Tanmateix, més que els canvis de nom de les escoles, els canvis de nom que més afectarien a la ciutadania serien els dels carrers.³⁵⁸ El 13 d'abril de 1938, poc després de

³⁵⁵ Els canvis eren: Grupo Escolar Hotel nº1 de la pl. España por Generalísimo Franco; Grupo Escolar Hotel nº4 de la pl. España por José Antonio Primo de Rivera; Grupo Escolar Hotel nº2 de la pl. España por Calvo Sotelo; Grupo Escolar Hotel nº3 de la pl. España por Víctor Pradera; Grupo Escolar Pablo Iglesias de la C/ Manso Casanovas por Obispo Irurita; Grupo Escolar La Farigola, en la riera de Vallcarca por Bertrán Güell; Grupo Escolar Baldiri Reixach por General Primo de Rivera; el nuevo grupo escolar sito en la calle de Castilla y Juan de Garay por Emilio Juncadella; Grupo Escola Avenç, en Sant Andreu, por Pintor Fortuny; Grupo Escolar Can Tunis por Luis Antúnez; Grupo Escolar Hermenegildo Giner de los Ríos, en el Turó de la Peira (Horta) por Ramiro de Maeztu; Grupo Escolar Les Corts, en la pl. Comas, por Ausias March; y Grupo Escolar de la Rambla Volart, 82, por Sardá y Salvany. Veure AMCB, Fons Q110 Retolació de carrers, C. 4 ST. 22431, “Dictámenes que se someten a aprobación de la Excm. CMP en sesión del día 16 de agosto de 1939. Año de la Victoria”

³⁵⁶ BADA, Joan (2011) *Societat i Església a Catalunya: cent anys entre Constitucions i dictadures*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, p. 187-239

³⁵⁷ Segons l'ordre de Sainz Rodríguez, els criteris dels nous noms que havien de portar d'ara endavant les escoles, havien de partir dels següents “models exemplars”: a. Figuras representativas del Movimiento Nacional; b. Hombres ilustres por su valor y significación nacional; c. Héroes de nuestra Cruzada; d. Maestros muertos en campaña o asesinados por los rojos; e. Personalidades altruistas en el orden docente. *Boletín Oficial del Estado*, núm.114, 22/10/1938, p.1934

³⁵⁸ Una visió general a CASTRO, Luis (2008) *Héroes y caídos. Políticas de la memoria en la España contemporánea*. Madrid: La Catarata, p. 213-224. Poden consultar-se els canvis del nomenclàtor de Valladolid, Salamanca i Burgos a CUESTA, Josefina (2008) *La odisea de la memoria. Historia de la memoria en España en el siglo XX*. Madrid: Alianza, p. 209-216; també el cas de Madrid a SERRANO, Carlos (1999) *Op. Cit.*, pp.161-182; sobre la seva permanència en democràcia, veure DUCH, Montserrat

l'entrada de les tropes franquistes a Lleida i de la derogació de l'Estatut de Núria, el ministre de l'Interior, Ramon Serrano Suñer, emetia una ordre amb la intenció de regular els canvis de nom que s'estaven produint a les ciutats ocupades per l'exèrcit insurrecte.³⁵⁹ En ella acusava la República de castigar la nomenclatura de les vies municipals, que havien estat sotmeses als “vaivenes de la política”, en perjudici gairebé sempre del veïnat. Presentava tres disposicions: la primera, que les comissions gestores municipals s'abstinguessin d'acordar revisions generals del nomenclàtor. Ara bé, les altres disposicions vindrien a matisar la primera, doncs deien que es podrien tirar endavant els casos que suposessin un greuge per als principis del Movimiento Nacional o que tinguessin plena justificació, prèvia consulta al Servicio Nacional de Administración Local. També s'afegien les excepcions «para satisfacer el deseo de honrar la memoria de Hombres ilustres o de hechos laudables, podrán servirse de las calles nuevas o de las afectadas por las supresiones excepcionales [...]».³⁶⁰ Aquestes darreres disposicions de l'ordre deixaven en paper mullat la pretensió d'evitar revisions generals del nomenclàtor. I el cas de Barcelona n'és un bon exemple. El 7 de març, a proposta de la comissió presidida per Bonet del Río, la CMP va prendre una decisió que tindria una gran repercussió en el nomenclàtor de la ciutat i que era simptomàtica de la voluntat d'esborrar la memòria republicana de l'espai públic: eliminar el nom de tots els carrers que havien rebut la denominació durant el període de la República, tinguessin o no significació política. El dictamen que s'aprovava, a més de retrotraure els noms de totes les vies i places al que tenien abans del 14 d'abril de 1931, estipulava una sèrie de canvis concrets:³⁶¹

- a) Que tota l'avinguda Diagonal es denominés *Avenida del Generalísimo Franco*
- b) Que la Gran Via de les Corts Catalanes prengués el nom de *José Antonio Primo de Rivera*
- c) Que l'Avinguda de Pedralbes s'anomenés *Avenida de la Victoria*.

(2014) *¿Una ecología de las memorias colectivas? La transición española a la democracia revisitada*. Lleida: Milenio, p.97-138

³⁵⁹ *Boletín Oficial del Estado*, núm.540, 14/04/1938, p.6781

³⁶⁰ *Ibidem*

³⁶¹ AMCB, Fons Q110 Retolació de carrers, C. 4 ST. 22431, “Dictamen que se somete a la aprobación de la Comisión Municipal Permanente en sesión del día 7 de Marzo del año 1939”

- d) Que el passeig situat a la part final superior del Passeig de Sant Joan, entre l'Av. Diagonal i la Travessera, es denominés *General Mola*
- e) Que el Saló de Sant Joan, entre l'Arc de Triomf i el Passeig de Pujades, s'anomenés *Salón de Víctor Pradera*
- f) Que la plaça de l'encreuament entre l'Av. Diagonal i el carrer Urgell, prengué el nom de *plaza Calvo Sotelo*.

El diumenge 9 d'abril, a la portada de *La Vanguardia Española*, entre les notícies de l'adhesió d'Espanya al Pacte Antikomintern i la invasió italiana d'Albània, apareixia publicat l'acord del ministeri de Governació pel qual s'acceptaven tots els canvis proposats per l'ajuntament «al objeto de honrar a los héroes y mártires de la Cruzada Nacional». S'informava que els carrers tornarien «a su antigua nomenclatura, sin perjuicio de que el Ayuntamiento proceda a revisar a fondo los nombres anteriores al 1931 que recuerden los antecedentes de la dominación rojoseparatista en esta ciudad, para honrar a otros héroes y mártires del Movimiento Nacional, a los que asimismo serán dedicadas las vías en proyecto».³⁶² La decisió de retrotraure tots els noms de carrer a la situació prèvia al 14 d'abril de 1931 va suposar moltes confusions i maldecaps: duplicitats de noms, retorn a les lletres, noms igualment incòmodes per al règim (per exemple, el carrer Cristòfor de Domènech s'havia de tornar a dir Pau Casals i l'Av. Pau Casals havia de tornar-se a dir Víctor Hugo).³⁶³

Alguns dels canvis venien també precedits de demandes o peticions. El 5 de març la Jefatura provincial de FET y de las JONS publicava a la premsa que havia enviat dues comunicacions a l'ajuntament: la primera, per demanar que l'Avinguda Diagonal i la Gran Via de les Corts Catalanes es denominessin des d'aleshores del "Generalísimo" i de "José Antonio" respectivament; la segona, per sol·licitar que es creés una junta formada per membres de l'ajuntament, la diputació i de FET y de las JONS, per a l'estudi de l'emplaçament i possibles projectes per a un monument "a los caídos".³⁶⁴ Altres demandes no es farien tant en públic, però serien igual d'efectives, com la carta de Francisco Hortet Vaqueria, president de la Junta Diocesana d'Acció Catòlica de la

³⁶² «Los nombres de las calles de la ciudad» A: *La Vanguardia Española*, 09/04/1939

³⁶³ Més exemples a FABRE, Jaume i Josep M. HUERTAS, *Op. Cit.*, p.144

³⁶⁴ «Notas de la Falange Española Tradicionalista y de las JONS. Dos comunicaciones al Excm.(sic) Ayuntamiento» A: *La Vanguardia Española*, 05/03/1939

Parròquia de Cristo Rey, a la Sagrera, el qual demanava el nom de Párroco Juliana per a un carrer.³⁶⁵

L'any 1943 es publicaria una edició del nomenclàtor que inclouria un annex documental amb els 362 canvis de nom i el bateig de nous carrers que s'havien produït des de 1939.³⁶⁶ Al nomenclàtor s'hi reflectia el que passava a ser modèlic, els motius per prendre'n exemple, s'hi esborraren els referents socials anteriors i s'hi crearen de nous forjats en el nou imaginari nacional franquista. Més enllà dels noms relacionats amb la Guerra Civil i els seus protagonistes (Franco, Mola, Sanjurjo, Primo de Rivera, etc.), podem observar-hi episodis i noms relacionats amb el medievalisme i "el segle d'or" espanyol (Reis Catòlics, emperador Carles I, Felip II, Juan de Austria, etc.), l'americanisme (Nao Santa María, carabela Pinta, antigues colònies americanes, etc.), el colonialisme africanista (Tànger, Marroc, Tetuan, Alhucemas, Río de Oro, Bata, Ifni, Taxdir...) i el canvi de conceptes més eteris carregats d'ideologia (autonomia per unitat, democràcia per "movimiento nacional", internacional per "nación" o revolució per unificació). El monarquisme i l'aristocràcia (Reina Maria Cristina, Isabel II, Alfons XII, Infantas, Reina Victoria, marquesos, ducs i comptes, etc.) i el catolicisme (obispo Sivila, concilio de Trento, párroco Juliana, sants i verges, etc.) combinat amb topònims peninsulars, inundaven el nomenclàtor barceloní.

Respecte al nomenclàtor editat durant el període republicà al 1934, aquesta nova edició de 1943 introduïa, a més, la qüestió del canvi idiomàtic i es retornava a les denominacions en castellà. Existia el precedent de la dictadura de Primo de Rivera a la ciutat quan, des del consistori, s'havia iniciat una política de memòria centrada especialment en la qüestió lingüística, però la manca de destresa de l'administració, la falta de recursos i el limitat abast de la retolació en català de l'època anterior,

³⁶⁵ AMCB, Fons Q110 Retolació de carrers, C. 4 ST. 22431, "Dictamen de la ponencia de numeración i rotulación de calles y plazas, y Grupos Escolares" que se sotmet a l'aprovació de la CMP a la sessió del 16/08/1939. Es tracta de Jaume Juliana Boadella (1868-1936), nom que posarien a l'antic carrer Llobregat del districte de Sant Andreu i que actualment es denomina C/ de Mossèn Juliana. PORTAVELLA, Jesús (2010) *Diccionari nomenclàtor de les vies públiques de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, p. 300

³⁶⁶ Ayuntamiento de Barcelona (1943) *Nomenclátor de las vías públicas de Barcelona*. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona, p.71-91. Veure a l'apèndix documental del present estudi una selecció dels 50 canvis de nom més significatius.

relativitzaren bastant l'èxit de la seva aplicació.³⁶⁷ Així mateix, sobre el nomenclàtor publicat el 1943, Jaume Fabre i Josep M. Huertas advertien:

«[...] no és exacte parlar de descatalanització del nomenclàtor barceloní d'una manera global a partir de la postguerra. Cal parlar més aviat de les conseqüències que comportà el no reconèixer cap dels noms posats per la república, i el retorn a la situació anterior a 1931, més que pels noms en sí, pel principi polític franquista de considerar invalidats tots els acords republicans. És un fet que a partir de 1939 es batejaren alguns carrers amb noms catalans i que d'altres que en principi foren retirats van anar retornant a poc a poc al nomenclàtor, en una tria que revela molt clarament quina mena de catalanisme podia arribar a admetre, com a màxim, el nou règim.»³⁶⁸

Al llarg dels anys 1940, el nom d'algunes personalitats catalanes retornaria al nomenclàtor (Lluís Millet, Joan Gàmpfer, Apel·les Mestres, etc.), especialment, quan es preveia la victòria aliada en la Segona Guerra Mundial. El 25 d'abril de 1945 desapareixien noms com Tokyo i n'apareixien d'altres menys compromesos en el seu lloc, com Manila. Molts d'aquests canvis serien aprovats en la sessió de la CMP del 4 de març de 1947. Això no treu que, a mesura que anava creixent la ciutat, no es recorregué a noms relatius a la guerra civil i a figures icòniques del franquisme per batejar els carrers de noves urbanitzacions. Un exemple és el polígon de la Mercè, a Pedralbes, el primer fet per l'Obra Social del Hogar (OSH) a l'any 1948, els carrers del qual reberen els noms de Cinco Rosas, Luceros, 29 de Octubre, Hermanos Noya, Ruiz de la Hermosa, Manuel Mateo, Ramiro Ledesma o Onésimo Redondo.³⁶⁹

L'any 1952 es tornaria a publicar una nova edició del nomenclàtor amb un apèndix que recollia tots els canvis de nom des de 1939.³⁷⁰ Aquesta seria la darrera vegada que es publicaria un annex d'aquestes característiques durant la dictadura i hem d'esperar ja al primer ajuntament democràtic per tenir aquest tipus d'informació editat en una publicació del consistori. A través d'aquest últim nomenclàtor editat, però, es poden observar els noms que reberen les zones urbanitzades en aquest període, com és el cas

³⁶⁷ MICHONNEAU, Stéphane (2004) «La política del olvido de la dictadura de Primo de Rivera: el caso barcelonés» A: *Historia y Política*, núm.12, p. 105-132

³⁶⁸ FABRE, Jaume i Josep M. HUERTAS (1982) *Op. Cit.*, p.172

³⁶⁹ *Ibid.* p. 174

³⁷⁰ Ayuntamiento de Barcelona (1952) *Guía de nomenclátor de las vías públicas*. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona, p.77-100

del tram nord de l'avinguda Diagonal (urbanització promoguda en bona mesura en motiu del XXXV Congrés Eucarístic Internacional). Els noms de carrer que rodejaven el final de l'aleshores *Avenida del Generalísimo* estaven relacionats amb llocs mítics de la guerra civil: Alcázar de Toledo, Alfambra, Brunete, plaça de los Caídos, Codo, Espinosa de los Monteros, Gandesa, etc. Tanmateix, en l'època de l'alcalde Porcioles (1957-1973), quan la ciutat va viure el creixement urbanístic més important fins aleshores i, per tant, quan es batejaren més carrers, no es tornà a publicar cap altre nomenclàtor que inclogués un annex amb tots els canvis i noms de nous carrer, cosa que complica fer-ne el seguiment fins a finals de la transició. De fet, fins que no es publiqués de nou el nomenclàtor en democràcia, el mateix ajuntament no sabia ben bé quants carrers hi havia a la ciutat.

4.2 La clau de volta: el Congrés de Cultura Catalana i el moviment veïnal

El 28 de gener de 1975, la Junta del Col·legi d'Advocats de Barcelona aprovava una proposta presentada pel seu secretari, Josep Maria Pi i Sunyer, que consistia en tres mesures: la primera, crear una comissió de defensa de la cultura catalana dins del col·legi; la segona, adreçar-se al Ministeri d'Educació i Ciència per a que se suprimissin els obstacles per poder ensenyar català dins l'horari lectiu a les escoles de Catalunya; i la tercera, promoure l'organització d'un Congrés de defensa de la Cultura Catalana, per la qual es buscava la col·laboració de tots els col·legis professionals.³⁷¹ Al 1974, diferents ciutats de l'àrea metropolitana havien introduït classes de català a les escoles gràcies a la demanda veïnal i entitats culturals, però fer-les fora d'horari lectiu suposava una càrrega tant pels alumnes com pels pares —i encara més quan els professors tampoc tenien cap formació a l'hora d'ensenyar l'idioma. La proposta del col·legi d'advocats se sumava així a les mobilitzacions i campanyes per a la normalització del català que havien engegat entitats com Òmnium Cultural.

³⁷¹ Sobre el Congrés de Cultura Catalana es pot consultar el balanç primerenc de FUSTER, Jaume (1978) *El Congrés de Cultura Catalana ¿Què és i què ha estat?*. Barcelona: Laia; DURAN i SOLÀ, Lluís (2019) *El Congrés de Cultura Catalana i la Transició Política*. Barcelona: Fundació Congrés de Cultura Catalana; ROVIRA MARTÍNEZ, Marta (ed.) (2020) *El Congrés de Cultura Catalana. Història i balanç (1975-1977)*. Catarroja: Afers. Així mateix, la Fundació Congrés de Cultura Catalana compta amb un complet lloc web amb diversos recursos documentals, audiovisuals i entrevistes als principals protagonistes de la història del congrés: <http://congres.fundccc.cat/>. [darrera visita el 23/12/2020]

Les adhesions a les mesures presentades pel col·legi van agafar una forta embranzida arran del cas dels “18 regidors del no”. El 4 de març de 1975, el regidor Jacint Soler i Padró sol·licità que en el pressupost de l'Ajuntament de Barcelona s'inclogués una partida de 50 milions de pessetes destinada a subvencionar l'ensenyament del català a les escoles d'Educació General Bàsica (EGB) de la ciutat. 18 regidors van votar-hi en contra, 9 a favor i 7 es van abstenir (entre ells, l'alcalde Enric Masó). La reacció ciutadana va ser contundent, especialment per les accions de la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona (FAVB), desfermant-se una campanya en contra del consistori i els divuit regidors. L'ajuntament de Masó va haver de recular i rectificar.³⁷² Mentrestant, el nombre d'adhesions al Congrés de Cultura Catalana (CCC) que havia plantejat el Col·legi d'Advocats, no pararia de créixer. L'any 1975 serviria per definir-ne l'estructura i els continguts, i l'empenta final arribaria amb la mort de Franco. El CCC pretenia fer un balanç de l'estat de la cultura catalana —entesa la cultura d'una forma àmplia—, un diagnòstic després de gairebé quaranta anys de dictadura i projectar-ne el seu futur a través d'unes grans línies de treball. Era “un congrés de congressos” amb voluntat de trencar les fronteres acadèmiques i l'elitisme intel·lectual per arribar a tot el territori, arrelant a ciutats, barris i pobles de parla catalana. El congrés es desenvoluparia entre 1976 i 1977 en el marc geogràfic dels Països Catalans, aconseguint 15.000 adhesions individuals i 1.400 d'entitats, 12.400 congressistes amb carnet i 3.400 persones que van treballar en els seus àmbits, 300 secretariats a nivell comarcal i 50 secretariats de barri.³⁷³

El Congrés es va dividir en 25 àmbits (Llengua, Estructura educativa, Recerca, Història, Estructura Social, Dret, etc.) i, per tal que la gent prengués consciència i s'afavorís la mobilització popular, es van dissenyar cinc campanyes que es desenvoluparien de forma paral·lela: la campanya per la salvaguarda del patrimoni natural; per la identificació del territori; per les institucions; per la revitalització dels valors populars i el folklore; i per

³⁷² Segons Martí Marín, junt amb la destitució per corrupció del regidor Josep M. Espona al setembre de 1974, la campanya en contra dels “18 regidors del No” (amb cançó de la Trinca inclosa: “18 jutges”), esdevindria un dels factors que culminarien la carrera de desprestigi i manca de credibilitat que arrossegava l'alcalde Masó, el qual seria substituït per Joaquim Viola i Sauret a l'agost de 1975. Veure, MARÍN, M. (2008) «Crisi, transició i democràcia (1973-2007)» A: RISQUES, Manel (dir.) *Història de l'Ajuntament de Barcelona*, vol.2, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 271-295. El mateix autor, va ser el comissari de l'exposició 1975. *El regidors del NO al català*, produïda pel Comissionat de memòria democràtica de l'Ajuntament de Barcelona, visitable al Palau de la Virreina entre el 13 de maig al 26 de juny de 2016.

³⁷³ DURAN i SOLÀ, Lluís (2019) *Op. Cit.*, p.94

l'ús oficial del català.³⁷⁴ Seria una d'aquestes campanyes, la d'identificació del territori (també coneguda com “El català al carrer”), dirigida per l'editor Max Cahner, la que incidiria de ple en el nomenclàtor de Barcelona.

L'objectiu principal d'aquesta campanya era fer visible que es vivia en una àrea cultural catalana. Es pretenia crear un estat d'opinió favorable a l'expansió del català a tots els nivells i això requeria mesures concretes: que els rètols i anuncis a la via pública i a l'interior dels edificis públics fossin redactats en català; reclamar la catalanització de tots els rètols dels carrers; que les notes, avisos, instruccions, horaris, etc., fossin redactats en català; es facilitarien instruccions per la catalanització del nom propi al registre civil, etc. Ras i curt: es volia catalanitzar l'espai públic. S'organitzaren accions com l'enganxada d'adhesius en els que es podia llegir “En català si us plau” als carrers, al costat de plaques, anuncis, rètols d'administracions i institucions. També s'organitzaren concursos, com el de plaques de ceràmica que es convocà el març de 1977 a Barcelona (malgrat va quedar finalment desert, la campanya havia convocat el concurs de plaques per «a exaltar el nom i a descriure sumàriament els mèrits dels catalans insignes que han donat nom als nostres carrers»).

En bona mesura, el CCC va desplegar-se pels barris de Barcelona gràcies a la relació que mantenia amb el moviment veïnal de la ciutat. La FAVB havia nascut el 1972, però no va ser fins dos anys més tard que les associacions més reivindicatives van començar a tenir un pes important dins l'entitat. L'escola de demòcrates, tal com l'anomena l'historiador Marc Andreu, esdevindria un dels fronts més combatius durant la transició. La lluita per la millora de les condicions de vida als barris i als llocs de treball, les greus mancances de serveis bàsics degut a l'especulació i el creixement urbanístic descontrolat, serviren d'amalgama d'un moviment de masses que mantindria una estreta relació amb el moviment obrer, partits polítics antifranquistes, cristians de base i col·lectius professionals i intel·lectuals, en la seva lluita per la democràcia. El febrer de 1976, la FAVB serviria d'aixopluc de l'Assemblea de Catalunya per organitzar les

³⁷⁴ FUSTER, Jaume (1978) *Op. Cit.*, p.139-146

³⁷⁵ Tota la documentació relativa al concurs i més, a ANC, Fons Fundació Congrés de Cultura Catalana 1-15, Caixa 92 “Campanya Català al Carrer”

manifestacions per l'amnistia; durant el mateix any, també serviria d'ajut al CCC per expandir-se i dinamitzar les seves activitats als barris.³⁷⁶

Hi havia associacions de veïns que reclamaven els canvis de nom dels seus carrers, era natural doncs que confluïssin els seus interessos amb els de la campanya per la identificació del territori. Per exemple, davant les contínues reivindicacions de l'Associació de Veïns de Sant Andreu, l'ajuntament de Joaquim Viola va haver d'aprovar el 14 de juny de 1976 el retorn del nom d'Ignasi Iglesias al que havia estat el seu carrer durant la República i que amb el franquisme es va denominar "calle del Orden". De fet, no li retornarien completament el nom, li retornarien en castellà "Ignacio Iglesias", però era vist com un triomf que esperonava el moviment veïnal a l'hora de reclamar més canvis en el nomenclàtor:

«Si l'Ajuntament no pren la iniciativa, que no sembla gaire probable que ho faci, serà qüestió que els veïns comencin a presentar instàncies degudament segellades. Noms de carrers, monuments, entitats... Tantes coses es van perdre, i tantes ens cal recuperar! De moment ja tenim el carrer d' "Ignacio Iglesias". Confiam que ara que podrem constar ben aviat amb el nom de fonts en català al carnet d'identitat, l'Ajuntament es decideixi també a respectar els noms dels nostres prohoms.»³⁷⁷

La placa amb el nom del dramaturg sant-andreuenc seria reposada el 9 d'octubre de 1976 al carrer que el va veure créixer, enmig d'un ambient festiu, en el marc dels actes que l'associació de veïns havia organitzat per commemorar els 48 anys de la seva mort.³⁷⁸ Així mateix, l'Associació de Veïns de Sant Andreu també contemplava tots aquests actes com una aportació del barri al CCC.³⁷⁹

Aquesta no seria l'única decisió del consistori de Viola per retornar el nom d'un carrer d'abans de la guerra. Ho faria també amb l'Avinguda Pau Casals, malgrat que, qui

³⁷⁶ Per a la relació entre el CCC i la FAVB, veure l'imprescindible estudi sobre el moviment veïnal a Barcelona d'ANDREU, Marc (2015) *Barris, veïns i democràcia. El moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)*. Barcelona: L'Avenç, pp.170-185; sobre el moviment veïnal a Barcelona, veure també DD.AA. (2010) *1970-2010. 40 anys d'acció veïnal. Quaderns de Carrer 5*. Barcelona: FAVB; per a Catalunya, veure MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (coords.) (2010) *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona: Icària. Sobre el moviment veïnal de Barcelona i el nomenclàtor, veure també el dossier «El nomenclàtor de Barcelona» de la revista *Carrer*, núm. 141, octubre de 2016, pp. 15-24.

³⁷⁷ JFF «Ignasi Iglesias, nom d'un carrer» A: *Avui*, 16/06/1976

³⁷⁸ «El carrer d'Ignasi Iglesias recupera el seu nom» A: *Avui*, 10/10/1976

³⁷⁹ «Homenatge al poeta Ignasi Iglésias» A: *Avui*, 03/09/1976

inaugurés el canvi de nom, seria ja l'alcalde Josep M. Socias Humbert. En aquest cas, se li retornava el nom a l'Avinguda Pau Casals i se li treia al General Goded (que no desapareixia del nomenclàtor, doncs la part alta de l'avinguda Infanta Carlota, on es trobava el monument a José Antonio, rebria aquesta denominació). Els actes de restitució, que tindrien lloc el 29 de desembre de 1976, havien estat preparats per una comissió formada per la FAVB, Òmnium Cultural, l'Orfeó Català, la Fundació Pau Casals, la Federació de Cors de Clavé, la Fundació Carulla i els Amics de la Ciutat.³⁸⁰ Amb actes a diferents ciutats del món per celebrar el centenari del seu naixement, des de Nova York a Barcelona, passant pel Vendrell, a partir de les 13h. unes 4.000 persones es concentraren a l'avinguda que portaria el seu nom a la capital catalana, entre elles, també diversos membres del secretariat de l'Assemblea de Catalunya. En els parlaments intervingueren l'actriu Maria Pluvins, dels Amics de la Ciutat; Raimon Noguera, sots-president de la Fundació Pau Casals; Enric Casals, germà del mestre; i l'alcalde Socias Humbert.³⁸¹ Es reproduiria el discurs del músic a les Nacions Unides, es llegirien les adhesions de l'Abat de Montserrat i de Marta Montañez (vídua de Casals, assistent aleshores a l'acte de Nova York) i es destacaria la lluita del músic per la pau i la llibertat. Per part dels assistents, no faltarien tampoc els crits de llibertat i amnistia. Clouria l'acte l'alcalde Socias, en un dels primers actes del seu mandat i l'expectació conseqüent. Abans que per megafonia sonés *El cant dels ocells*, la gent començà a cantar *Els Segadors* i tots els fotògrafs i periodistes van dirigir les seves mirades cap a l'alcalde, per veure si també cantava o «si més no, movia els llavis amb força entusiasme». La crònica de l'*Avui* continuava: «Quan l'alcalde Socias se'n anava, un ciutadà se li va acostar i li va dir: "Que l'amnistia sigui per a tothom!", referint-se a tots els altres carrers que van perdre el seu nom l'any 1939».³⁸² D'altres cròniques de l'acte, com la que va escriure Enric Canals a *El País*, reflectien l'ànim polític per iniciar una revisió del nomenclàtor i veien en l'Avinguda de Pau Casals la primera acció per dur-ho a terme:

³⁸⁰ «282 milions per als habitatges de l'OSH» A: *Avui*, 28/12/1976

³⁸¹ «El centenari va acabar amb avinguda» i MF «Pau Casals ja té una avinguda» A: *Avui*, 30/12/1976; CANALS, Enric «Reposición del nombre de Pablo Casals a su avenida» A: *El País*, 30/12/1976; «El nombre de Pau Casals, de nuevo en la avenida que le dedico la ciudad» A: *La Vanguardia Española*, 30/12/1976.

³⁸² MF «Pau Casals ja té una avinguda» A: *Avui*, 30/12/1976

«En medios políticos se interpretaba el acto de ayer como el inicio de la vuelta a su antigua denominación de diversas calles que cambiaron la misma coincidiendo con el final de la guerra civil. Medios oficiosos del Ayuntamiento de Barcelona apuntaban la posibilidad de que la Corporación municipal estudie en breve el cambio de nombre de casi cien calles de la ciudad»³⁸³

Tanmateix, més enllà d'aquestes accions puntuals, la revisió del nomenclàtor franquista encara era lluny de dur-se a terme. Això sí, com veurem més endavant, amb el pacte a que arribarien el consistori de Socias Humbert i el CCC, s'assentarien les seves bases.

Una de les eines bàsiques de la campanya d'«El català al carrer» a Barcelona, peça clau en l'engranatge del CCC, eren els secretariats de barri, on conflüen associacions veïnals amb entitats de tot tipus (col·legis professionals, llibreries, centres excursionistes, editorials, associacions esportives, etc.) i persones de forma individual. Es promovia una participació activa. Per exemple, en relació al nomenclàtor de la ciutat, el Secretariat del Clot i el Camp de l'Arpa escrivia cartes als veïns i veïnes del carrer del Movimiento Nacional convocant-los a un gran acte popular el 27 de març de 1977, que acabaria amb la col·locació de plaques de cartolina realitzades pels nens i nenes del barri, que retornaven el nom original al carrer:

«[...] creiem que no n'hi ha prou amb retolar en català els noms dels carrers. Cal que molts d'aquests recuperin el seu nom originari, que ens moltes ocasions els fou arrabassat en acabar la guerra, i que encara avui no els ha estat retornat. Al nostre barri tenim els exemples del carrer Internacional, convertit en “calle de la Nación”, del carrer Gran del Clot que veié escurçat el seu nom i es quedà en “calle del Clot” i el vostre carrer, el carrer de la Democràcia, avui “calle del Movimiento Nacional”.

Per això volíem convocar un gran acte popular que en principi pensàvem realitzar el diumenge 27 de març, al matí, a la plaça de Valentí Almirall, on hi hauria l'actuació d'un grup d'animació, i en acabar col·locaríem unes noves plaques, de cartolina, realitzades pels nens del barri amb el veritable nom dels nostres carrers: carrer de la Democràcia.»³⁸⁴

El Secretariat del Clot i el Camp de l'Arpa, en el marc de la campanya “El català al carrer”, es mostrà especialment actiu en la reclamació del retorn al nom original dels carrers de la Democràcia, Internacional i Gran del Clot. En una altra carta, explicaven:

³⁸³ CANALS, Enric «Reposición del nombre de Pablo Casals a su avenida» A: *El País*, 30/12/1976

³⁸⁴ ANC, Fons Fundació Congrés de Cultura Catalana 1-15, Caixa 92 “Campanya Català al Carrer”, «AL CLOT I AL CAMP DE L'ARPA. Benvolgut veí...», s.d.

«Els noms dels nostres carrers són una cosa molt entranyable per a nosaltres, testimonis dels anys i de la història. Lligam amb una tradició que volem retrobar. D'alguna manera, un dels signes més clars de la nostra identificació externa i col·lectiva.

Depurats molts en acabar la guerra, traduïts tots en aquell mateix moment, els noms de les nostres places i carrers han estat un graó més en el procés de despersonalització del nostre barri. És per això que la recuperació dels seus noms originaris i la seva retolació en català és un objectiu immediat en la normalització de la nostra vida comunitària i en el retrobament de la nostra identitat com a barri.»³⁸⁵

Imatges captades pel fotògraf Robert Ramos de l'acció ciutadana per al canvi de cartell de la "calle del Movimiento Nacional" al "carrer de la Democràcia" (Robert Ramos, 27/03/1977)

Als barris de Gràcia i Sant Antoni es durien a terme accions semblants, col·locant sobre les plaques papers impresos amb els noms dels carrers traduïts al català o retornant-los

³⁸⁵ ANC, Fons Fundació Congrés de Cultura Catalana 1-15, Caixa 92 "Campanya Català al Carrer", «a El Clot i El Camp de l'Arpa. Els noms dels nostres carrers...» s.d.

els noms d'època republicana.³⁸⁶ Des del secretariat de l'Esquerra de l'Eixample es duïen a terme llistats de les vies públiques on hi constessin el nom actual per una banda, i per l'altra el seu nom originari. A més de reivindicar la seva retolació en català i la correcció dels noms mal escrits, es reclamava el canvi de nom de l'Avinguda de Roma pel d'Avinguda de la Generalitat o el carrer d'Infanta Carlota pel de Bernat Metge.³⁸⁷ Un altre secretariat que es mostrà especialment actiu en la qüestió dels noms de carrer fou el de Sants, Hostafrancs i la Bordeta. Al gener de 1977 escrivien una carta directament a l'alcalde Socias Humbert amb tota una sèrie de reclamacions. A banda de demanar tota una sèrie de canvis concrets, es reivindicava una gestió municipal democràtica i la fi de les arbitrarietats a l'hora de posar noms als carrers, demanant una participació directa en el bateig de noves vies públiques:

«1. Que la tria dels noms dels carrers ha d'ésser un afer dels veïns i, per tant, no podem tolerar que es bategi cap més carrer sense ésser consultats.

2. Que volem que es catalanitzin tots els topònims santsencs i que es corregeixin les errades ortogràfiques que alguns ostenten.

3. Que volem recuperar els noms de carrers que van ser “depurats” després de la guerra i ara, immediatament, els noms dels carrers Riego i Autonomia.

Que, així mateix, volem recuperar els noms de les grans vies barcelonines, que també toquen als nostres barris, i que van ser víctimes de canvis arbitraris. Fem referència al carrer Bernat Metge (l'actual Infanta Carlota Joaquina), a l'Avda. de la Generalitat (l'actual Avda. de Roma) i Corts Catalanes (l'actual José Antonio Primo de Rivera).

4. Que volem que es facin fora els noms de Salvador Anglada i Capitán Mercader i siguin substituït per noms triats pels veïns. [actualment són la plaça de Sants i el carrer de la Riera de Tena]

5. Que se li restitueixi el nom de “carretera” a la carretera de Sants.

6. Que el carrer “26 de enero” s'escrigui “26 de gener de 1641”, ja que el nom va ser posat per commemorar la batalla de Montjuïc, i no cap altra cosa.

7. Que d'ara endavant es tingui en compte el parer dels veïns en qüestions que apuntin cap a la recuperació de la personalitat del nostre barri, com ara la

³⁸⁶ FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep M. (1982) *Op.Cit.*, p.192

³⁸⁷ ANC, Fons Fundació Congrés de Cultura Catalana 1-15, Caixa 92 “Campanya Català al Carrer”, «Limits exactes del barri de l'esquerra de l'eixample» s.d.

col·locació de plaques-recordatori en aquells edificis d'interès històric, artístic o sentimental.»³⁸⁸

Des de l'inici de la campanya, el Secretariat de Sants, Hostafrancs i La Bordeta, havia focalitzat la campanya “El català al carrer” en la catalanització dels topònims, la correcció dels noms mal escrits i el retorn dels noms proscrius, i per tal de fer-ne difusió van confeccionar plafons amb textos breus i imatges per sensibilitzar l'opinió pública.³⁸⁹ D'altres entitats, com l'Associació de Veïns de Fort Pienc, ja cap al final de la campanya, escrivien directament al director de la campanya o a la seva coordinadora, Marta Prats, adjuntant llistats on apareixia el nom actual de diferents carrers i els preguntaven pel seu nom autèntic o per les possibles correccions que s'haurien d'aplicar.³⁹⁰ Entre finals de 1976 i finals de 1977, la campanya del CCC per la identificació del territori – El català al carrer, s'havia convertit en el referent on acudir tant per esvaïr dubtes sobre el nomenclàtor com per esperonar la mobilització ciutadana que reclamava el seu canvi. Si la campanya estava servint de catalitzadora d'aquestes demandes, no era estrany, doncs, que l'ajuntament de Socias Humbert iniciés un diàleg amb el CCC per elaborar un estudi sobre els possibles canvis que s'haurien de dur a terme a la seva ciutat.

4.3 L'Ajuntament de Socias Humbert i la proposta del Congrés de Cultura Catalana

Més enllà dels canvis puntuals que es van donar en el nomenclàtor durant l'etapa de Joaquim Viola (emmarcats per la iniciativa veïnal, de la xarxa associativa barcelonina i del CCC), el mandat de Socias Humbert obria fortes expectatives sobre les accions que es donarien a terme des del consistori. Des de la premsa també es pressionava en aquesta direcció. Jaume Fabre escrivia «Cal recuperar per a personalitats i conceptes catalans la toponímia urbana» mentre publicava un llistat amb alguns dels noms que

³⁸⁸ ANC, Fons Fundació Congrés de Cultura Catalana 1-15, Caixa 92 “Campanya Català al Carrer”, «Sr. D. Josep M. Socias Humbert. Alcalde de Barcelona» gener de 1977.

³⁸⁹ ANC, Fons Fundació Congrés de Cultura Catalana 1-15, Caixa 91 “Congrés de Cultura Catalana. Secretariat de Sants, Hostafrancs i La Bordeta» 17/11/1976

³⁹⁰ ANC, Fons Fundació Congrés de Cultura Catalana 1-15, Caixa 91 “Campanya Català al Carrer”, «Associació de Veïns de Fort Pienc. Ciutat.» 13/10/1977

havien canviat al 1939; Enric Canals havia descrit la inauguració de l'avinguda Pau Casals com l'inici d'una possible revisió; i Josep Maria Espinàs apuntava:

«Algun dia caldrà modificar el nomenclàtor de les vies públiques de Barcelona i de totes les poblacions catalanes, per tal de treure'n els circumstancials pegats que hi enganxà la dictadura, Quan tinguem un ajuntament capaç de fer-ho, serà indispensable tenir un criteri assenyat.»³⁹¹

L'Ajuntament de Barcelona fou l'administració pública que més s'implicà en el suport del CCC. Per l'historiador Lluís Duran, semblava que l'ajuntament volia resoldre el tort dels 18 del no al català.³⁹² El regidor Soler i Padró, encara sota l'alcaldia de Viola, va demanar l'adhesió de l'ajuntament al Congrés a mitjan octubre de 1976. És també en aquest període quan comencen les retolacions en català al centre de la ciutat.³⁹³ I després que Socias assumís l'alcaldia, el 25 de gener de 1977 es creava una comissió bilateral entre l'ajuntament i el CCC. La comissió prenia forma dos dies després, en una reunió al saló del Consolat de Mar, on es lliurà l'acord d'adhesió de l'ajuntament al Congrés, la subvenció acordada i el disc d'homenatge a Pau Casals.³⁹⁴ D'altra banda, una de les qüestions que s'acordà malgrat no sortir a l'ordre del dia, seria la proposta de revisió del nomenclàtor que l'ajuntament demanaria al CCC.

Aproximadament un any i mig després d'aquesta primera reunió de la comissió bilateral, el 31 de juliol de 1978, el CCC lliurava la *Proposta de nou Nomenclàtor de la*

³⁹¹ FABRE, Jaume «Canvis de nom als carrers de Barcelona» A: *Avui*, 21/08/1976; ESPINÀS, Josep M. «Pensem-hi una mica» A: *Avui*, 27/05/1977

³⁹² DURAN, Lluís (2019) *Op. Cit.*, p.90-91

³⁹³ Concretament, en el marc de les festes de la Mercè de 1976, es procedí a inaugurar les plaques en català al barri gòtic. Es començà amb les plaques de la plaça Sant Jaume, descoberta la de la façana de l'ajuntament per l'alcalde Viola; i la de la façana del palau de la Generalitat, descoberta per Samaranch. El regidor Cànovas feu el mateix amb el carrer de la Ciutat i, finalment, el president d'Òmnium Cultural, Pau Riera Sala, va fer el mateix amb el carrer de Jaume I. Veure COMELLAS, J. «Plaques en català al barri antic» A: *Avui*, 24/09/1976

³⁹⁴ Per part de l'ajuntament, en aquesta comissió hi formarien part Manuel Font i Altaba, primer tinent d'alcalde; els regidors Jacint Soler i Padró, Eudald Travé Montserrat i Lluís Pérez Pardo; els delegats de serveis de promoció ciutadana i de cultura, Antoni Figueruelo Almazán i Núria Beltran i Rahola, respectivament; el cap de la unitat operativa de museus i institucions d'art, Joan Ainaud i Lasarte; i la cap operativa d'educació, Maria Rabassa i Anguera. Per part del Congrés, hi formarien part Agustí Bassols i Parés, Joan Albaigés i Riera, Jaume Fuster i Guillemó, Albert Pons i Valon, Josep Espai i Ticó, i Miquel Bes i Calzadilla. ANC, Fons Fundació Congrés Cultura Catalana 1-15, C.44, "Correspondència Ajuntament de Barcelona".

Ciutat de Barcelona a l'ajuntament.³⁹⁵ L'estudi havia estat preparat pel Secretariat de la campanya per la definició del territori i la identificació lingüística ("El català al carrer"), dirigida per Max Cahner, amb la col·laboració directa dels diferents Secretariats de barri del Congrés.³⁹⁶ Alhora, el Centre de Càlcul de la Universitat Politècnica de Barcelona, dirigit per Martí Vergés, havia prestat el suport informàtic per a la preparació d'una versió del nomenclàtor en cinta magnètica; així mateix, per dur a terme el plantejament, s'havia consultat el Centre Ordenador Municipal, el Departament d'Estadística i la Secció del Pla de la Ciutat de l'Ajuntament de Barcelona.³⁹⁷

La introducció a l'estudi era tota una declaració d'intencions:

«Els carrers i vies de la ciutat de Barcelona haurien d'ésser un claríssim exponent de la història i de la cultura de Catalunya, conservant amorosament els noms que els segles han anat escollint per a designar el seu àmbit geogràfic i honorant els homes que han servit fidelment Catalunya i els Països Catalans. Solament després de cobrir aquests objectius prioritaris, el nomenclàtor podria reflectir noms procedents d'altres cultures, sigui l'espanyola o les d'arreu del món.»

La prioritat del nomenclàtor havia de ser la reconstrucció nacional, contemplant la història i la cultura catalana en el marc dels Països Catalans. Després, un cop resolta aquesta mancança, es podrien incorporar manifestacions de la cultura espanyola i de la resta del món. L'únic precedent vàlid de la nova proposta, explicaven, era el nomenclàtor republicà publicat el 1934. Es reconeixia el seu alt valor i el gran esforç que es va dur a terme per confeccionar-lo. Tanmateix, passaven a comentar el que entenien com els seus defectes: per exemple, que les circumstàncies polítiques del moment haguessin bandejat noms tradicionals (com el de la plaça de Sant Jaume, que s'anomenà plaça de la República) o les adaptacions dels noms de vegades poc encertades a les normes ortogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans. El nomenclàtor de 1934 contenia aproximadament 2.824 entrades, de les quals es deia haver respectat la

³⁹⁵ AMCB, Fons Q110, C. "Rotulación – Numeración. Proposta del Congrés de Cultura Catalana"

³⁹⁶ Segons el document entregat a l'ajuntament, els principals col·laboradors del Congrés als barris foren Martí Pons Serra (Sant Andreu), Marta Prats Riera (Gràcia), Maria Favà (Sant Martí), Jordi Carbonell (Poble Sec), Aurora Duran Dausà (Horta), Anna M. Torrents i Badia (Sants), Joaquim Vinyes (Esquerra de l'Eixample), Ramon Ventosa (Sant Antoni), Salvador Miquel (Barceloneta). També hi col·laborà Juli Moll Gómez de la Tia.

³⁹⁷ Per part del Centre Ordenador Municipal, comptaren amb el suport de Josep Garriga i Paituví.

majoria, exceptuant uns 300 canvis. D'altra banda, s'explicava que Barcelona havia crescut extraordinàriament durant els darrers anys, cosa que havia suposat que la present proposta comptés amb gairebé 4.700 entrades (un increment d'unes 2.000 noves designacions).

La proposta del CCC es basava en els següents criteris:

- a) Conservació dels noms tradicionals: s'explicava que els noms anteriors al tombant de segle, fruit de circumstàncies lliures i populars, havien de ser considerats com un patrimoni inviolable. Alhora, deien que «Catalunya ha viscut sotmesa des del 1714 i que en els últims dos segles i mig han estat ben curts els períodes en que ha afluixat la pressió sistemàtica contra la nostra cultura», però que, malgrat tot, el criteri general havia estat el de mantenir els noms per tal d'evitar canvis no imprescindibles.
- b) Recuperació dels noms populars: malgrat els noms oficials, el record popular dels noms de carrers persistia, i creien que la seva proposta els havia de recollir. Posaven com a exemple l'Avinguda Diagonal, el Paral·lel, la plaça del Cinc d'Oros o el carrer Gran de Gràcia.
- c) Manteniment dels topònims: creien que la nomenclatura urbana actual havia de rendir tribut a la toponímia per tal de mantenir el seu record i honorar les circumstàncies geogràfiques i històriques, i posaven com a exemple el Torrent de l'Olla, Camp de l'Arpa, Riera Blanca, etc. Tanmateix, tot i que els semblava un criteri important, a la proposta se'n feia un ús escàs perquè creien que la seva materialització requeria un procés d'acceptació popular que esperaven que s'anés produint en el futur.
- d) Recuperació dels noms catalans bandejats: acusava les dictadures de Primo de Rivera i de Franco d'haver eliminat de forma sistemàtica els noms de significació catalana per substituir-los per altres "d'intenció centralista": Abadessa Saportella per Reyes Católicos, Bernat de Sarrià per Calatrava, Fra Miquel de Sarrià per Beato Diego de Cádiz, etc.
- e) Eliminació dels noms imposats a Barcelona per motius polítics des del 1939 fins avui: es referien als personatges que havien participat en la rebel·lió militar de 1936, la memòria dels quals s'havia enaltit a través del nomenclàtor a causa de la imposició política que, un cop acabada, no hi havia motiu per no fer-los

desapareixer. La qüestió que es plantejava ara era per quin nom s'havien de substituir. Per una banda hi havia els noms de carrer que tenien un nom tradicional anterior, aquests no suposaven cap problema, però després estaven els noms dels carrers que s'havien obert en els darrers anys i que havien estat batejats de bell nou. Quins noms s'havia de donar a l'avinguda de la División Azul, Alcázar de Toledo, Héroes de Espinosa de los Monteros, General Barroso, General Acedo, García Morato, General Moscardó, Capitán Martín Busutil, Matías Montero o tot el barri de Nuestra Señora de la Merced?

La substitució d'aquests noms per altres de significació política diferent els feia témer en el que ells creien que podria semblar caure en el mateix defecte. Creien que la nomenclatura no podia veure's arrossegada per les oscil·lacions dels esdeveniments polítics i, per aquest motiu, a la proposta, els noms no han estat substituïts per altres noms propis de personatges actuals, sinó que han cercat la solució en la toponímia i en noms geogràfics o culturals catalans que poguessin ser acceptats per un ampli ventall de tendències.

- f) Minimització de les modificacions: reiteren que el nomenclàtor actual no els hi agrada, però també diuen que la proposta que han elaborat tampoc els acaba de satisfer. Caldria rebatejar centenars de carrers, però entenen que els canvis de nom són enutjosos per tothom, especialment pels veïns de les zones afectades. Per aquest motiu, el nomenclàtor només es limita, en moltíssims casos, a proposar la traducció al català del nom actual —no només en els casos dels noms oficialment aprovats, també en els prop de 300 casos de noms no oficials.

A la introducció s'explicaria també la normativa ortogràfica que s'havia fet servir per a les traduccions. Tanmateix, a partir dels criteris esmentats, es distingeix una visió nacionalista que té la voluntat de confeccionar un nomenclàtor emmirallat en el que fins aleshores s'havia codificat com a catalanisme polític i cultural, reprimit durant la dictadura; un nomenclàtor que havia d'esborrar gestes, herois i personalitats polítiques del franquisme, però que pretenia anar amb peus de gat per no caure en "revengismes" i proposar nous noms de carrer "no polititzats" (si és que això és possible) recurrent a topònims; un nomenclàtor que tenia en compte les molèsties que podia ocasionar a la ciutadania un canvi total dels noms i que preferia aplicar la cirurgia només en els que creia imprescindibles.

4.4 Un nomenclàtor per a la ciutat democràtica

La comissió bilateral entre l'ajuntament i el CCC naixia el gener de 1977 i la proposta de nomenclàtor no veuria la llum fins el juliol de 1978. Durant aquest any i mig les reivindicacions per canviar els noms dels carrers no cessarien. És més, la manca de resposta per part de l'ajuntament provocaria encesos escrits a la premsa. La ploma de Josep M. Espinàs, que ja s'havia mostrat crítica davant la passivitat de l'ajuntament, mossegava de nou i més fort:

«[...] en el cas de Catalunya la passivitat de l'ajuntament no solament té una dimensió municipal, sinó una dimensió catalana. Alguns grups de veïns —com és el cas del barri de Sant Antoni, d'alguna vila comarcal— han intentat cobrir les plaques de carrer anacròniques amb cartrons o papers improvisats on es llegís el nom adient. Era una acció que havia de servir —puix que els materials eren fràgils— perquè l'ajuntament reaccionés. Ha estat inútil. L'ajuntament no s'ha donat per al·ludit.

És absolutament inadmissible que continuï existint una “Avenida del Generalísimo Franco”, per posar l'exemple més gruixut d'insensibilitat; com pot mantenir aquestes plaques la capital d'un país que d'ençà que el primer governador franquista l'ocupà ha estat sistemàticament vexat? [...]

No s'hi val a donar excuses econòmiques. Som tan pacients que ningú no li ha exigit, senyor alcalde, que en una setmana es canviessin totes les plaques imposades pel franquisme, i que d'una vegada al carrer “Consejo de Ciento” es digués Consell de Cent, “Urgel” fos Urgell i “Cercado de San Francisco” tornés a ser Clos de Sant Francesc. Però una cosa és ser pacients i una altra és ser mesells. El que sí li hem exigit, ja fa molt de temps, és que almenys “comencés” l'operació real i seriosa de tornar als nostres carrers i a les nostres places els noms que els escauen. Catalanitzar només mitja dotzena de plaques al barri gòtic és, sigui dit amb respecte però també amb convenciment, una rifada. [...]»³⁹⁸

En un primer moment, es podria pensar que l'ajuntament volia esperar a tenir la proposta del CCC per iniciar la revisió del nomenclàtor. El cert és que, quan van tenir aquest estudi entre les mans, tampoc van dur a terme cap canvi important en els noms de carrer. Es podria interpretar, aleshores, que la proposta havia servit també per escudar-se de les diferents demandes que es feien des dels barris. També es podria interpretar que Socías Humbert, conscient de la provisionalitat del seu mandat, a

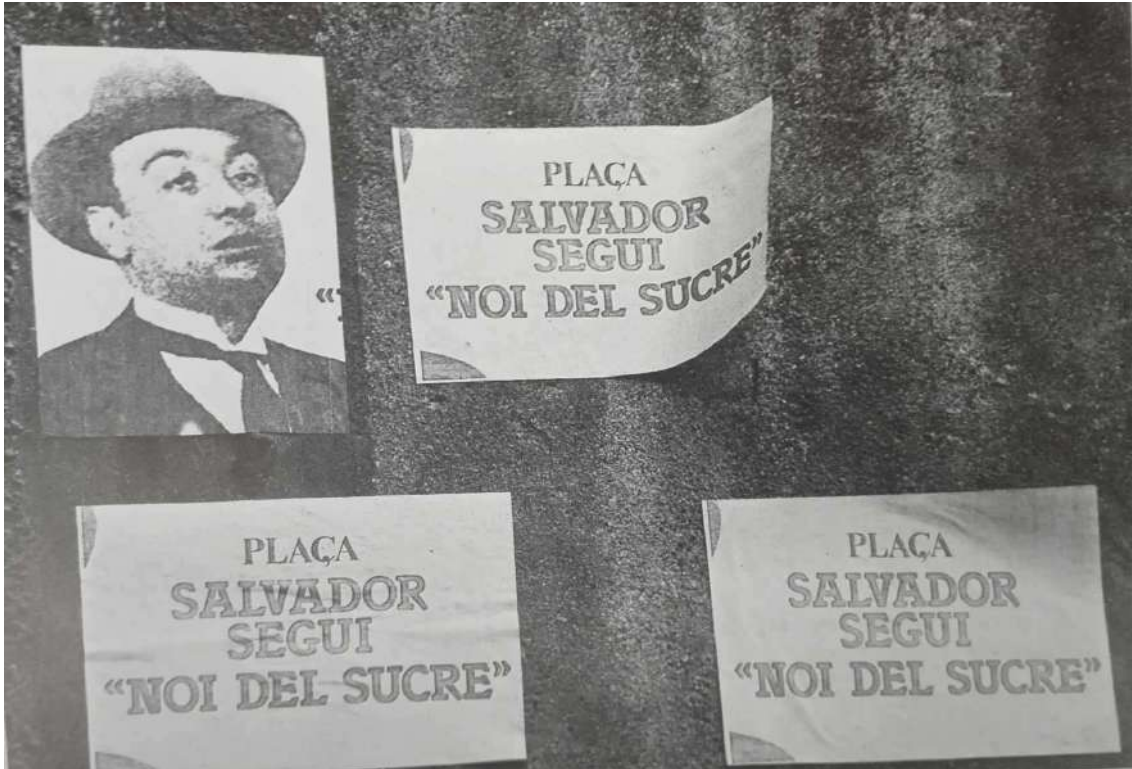
³⁹⁸ ESPINÀS, Josep M. «Ja en tenim prou i massa» A: *Avui*, 23/05/1978

l'espera d'unes eleccions municipals democràtiques, preferís que fos el nou consistori elegit el que duqués a terme aquesta tasca. Les dues hipòtesis no són excloents. En tot cas, les estratègies de l'administració davant les contínues peticions també variaven, tant en positiu com en negatiu. Mentre la Comissió Municipal Executiva ratificava una decisió presa feia mesos pels veïns de la Verneda (anomenar plaça de la Verneda una plaça que els veïns i veïnes havien aconseguit que s'arrangés i s'enjardinés), l'associació de veïns del Vè districte mantenia un enfrontament obert amb el seu regidor, Sr. Abellán, que havia batejat amb el nom d'Emili Vendrell la plaça de Salvador Seguí i continuava sense complir les contínues promeses per tractar el seu mal estat.³⁹⁹ O encara pitjor, també va haver-hi detencions quan, a l'estiu de 1978, un grup de persones que formava part dels Consells Populars del Congrés de Cultura Catalana van intentar treure el nom de José Antonio de les plaques de la Gran Via.⁴⁰⁰

³⁹⁹ Sobre la plaça de la Verneda, veure «Escombraries: 539 milions més» A: *Avui*, 03/11/1977; per al cas de l'enfrontament entre el regidor i l'associació de veïns del districte V per la plaça de Salvador Seguí, veure FABRE, J. «Dividir per vèncer» A: *Avui*, 27/05/1977; «Abellán fa retirar pancartes» A: *Avui*, 08/11/1977; RENDE, Joan «El districte V denuncia el regidor» A: *Avui*, 15/11/1977. No seria fins a principis de 1982 que l'ajuntament donaria oficialment el nom de Salvador Seguí a la plaça reivindicada per l'associació de veïns del Vè districte, prop d'on va ser assassinat, a la cruïlla entre els carrers Robador i Sant Pau.

⁴⁰⁰ FAVÀ, Maria «Només el 20% de les plaques de Barcelona són en català» A: *Avui*, 05/03/1986

Imatges dels fotògrafs Pepe Encinas i Pere Mones extretes del llibre de FABRE, Jaume i Josep M. HUERTAS (1982) *Op. Cit.*

Fins arribar al primer ajuntament democràtic, encapçalat per Narcís Serra, els canvis de nom obeïen a reclamacions i accions puntuals, no hi havia una política desenvolupada al darrere. Amb la nova etapa encetada a l'abril de 1979, començava la revisió del nomenclàtor. Les expectatives eren grans. Una de les propostes del Partit Socialista de Catalunya durant la campanya electoral era la revisió i catalanització de tots els carrers «en la línia de retornar els noms de Diagonal, Gran Via de les Corts Catalanes, carrer Ample, Paral·lel, Francesc Macià (General Mitre), Lluís Companys (alcalde Porcioles), 11 de setembre (plaça de la Victòria)». ⁴⁰¹ Tanmateix, no serien exactament aquests els canvis concrets amb els que iniciarien la renovació del nomenclàtor. A la primera Comissió Municipal Executiva (CME) que se celebrà, el 15 de maig de 1979, es decidia:

⁴⁰¹ «La proposta socialista per als primers sis mesos» A: *Avui*, 01/04/1979. Tanmateix, Porcioles no va tenir mai oficialment un carrer. L'any 1971, a proposta del cos de bombers es va voler donar el nom d'Avinguda de Porcioles a la Ronda de Dalt, però les protestes del veïnat de Sants i Badal van obligar a fer marxa enrere la iniciativa.

«RESTABLECER la rotulación tradicional de las siguientes vías públicas de la ciudad modificando la denominación actual: Avenida del Generalísimo por Avinguda Diagonal; Avenida de José Antonio por Gran Via de las Corts Catalanes; Avenida del Marqués del Duero por la Avinguda del Paral·lel; y calle del General Primo de Rivera por Carrer Ample.

El Sr. ALCALDE explica la motivación de la propuesta subrayando que el cambio de nombre de las cuatro vías indicadas constituye el primer paso encaminado a la revisión de la nomenclatura urbana y a tal objeto piensa designar una Comisión especial integrada por representantes de cada grupo político, para que conforme a las conclusiones del Congrés de Cultura Catalana sobre catalanizaci n de las denominaciones de las calles efect e los estudios técnicos y económicos que el proyecto entra a.»⁴⁰²

Es retornaven els noms de la Diagonal, de la Gran Via, el Paral·lel i el carrer Ample; s'anunciava la renovació del nomenclàtor i es creava una comiss  amb representants dels diferents partits polítics, els quals haurien de tenir en compte l'estudi del CCC.

En la sessió plenària del 21 de desembre, el consistori aprovava en bloc els 59 noms de carrer proposats per aquesta comiss , alguns recuperaven el nom d'abans de la guerra, d'altres en rebien un de nou.⁴⁰³ Tal com havia informat el tinent d'alcalde, Josep Miquel Abad, en una sessió prèvia de la CME, els canvis no es farien efectius abans de la publicació del nou nomenclàtor en català de les vies urbanes.⁴⁰⁴ Retornaven noms com els dels carrers de l'Autonomia o el de la Democràcia, d'altres es quedaven al tinter, com el carrer de la Internacional. El fet que onze generals, un tinent coronel i dos capitans desapareguessin del nomenclàtor, va fer sospitar als periodistes Jaume Fabre i Josep M. Huertas que aquest fos el motiu pel qual s'havia retardat tant l'aprovació dels canvis —el soroll de sabres i el perill de cop d'Estat militar els feia anar amb peus de plom.⁴⁰⁵ S'havia optat per substituir els noms m s simbòlics de la dictadura i introduir els que eren més reclamats popularment, però es van mantenir bastants noms de falangistes i personalitats secundàries lligades a l'ideari del franquisme. Alguns serien reemplaçats amb el pas del temps, anys després i de forma gradual, com els carrers d'Onésimo Redondo, Ramiro Ledesma o Carmen Tronchoni (que serien substituïts el

⁴⁰² AMCB, *Llibre d'actes de la Comiss  Municipal Executiva*, 1979. Acta del dia 15/05/1979.

⁴⁰³ «La medalla de oro de la Ciudad, a Pau Vila» A: *La Vanguardia*, 22/12/1979. El llistat es pot consultar a l'apèndix documental.

⁴⁰⁴ AMCB, *Llibre d'actes de la Comiss  Municipal Executiva*, 1979. Acta del dia 28/09/1979.

⁴⁰⁵ FABRE, J. i HUERTAS, J.M. (1982) *Op. Cit.*, p. 198-208

25 de febrer de 1983 pels noms d'Aiguallonga, Puig d'Óssa i Castell d'Olorda) o els carrers d'Antonio Miracle, Federico Mayo i Alfonso Aiguavives (els dos primers serien substituïts el 28 d'octubre de 1983 pels noms de Francesc Bolós i Alexandre Galí, respectivament; el tercer seria substituït el 26 de febrer de 1993 pel nom de Costa Cuixart); d'altres serien reemplaçats molt més endavant i generarien polèmiques més recents, com el polígon Eduardo Aunós o el carrer del Padre Pérez del Pulgar; i d'altres encara perduren, com el carrer de Jordi Girona.⁴⁰⁶

Des de la premsa, es va comprovar també que no s'havien seguit algunes de les propostes del CCC i va haver-hi reaccions força crítiques. La periodista Maria Favà, que havia participat en l'elaboració de la proposta del CCC, explicava que dels 59 noms anunciats per l'ajuntament, 18 no es feien segons l'estudi del congrés. A més, criticava que no s'haguessin tingut en compte els criteris recomanats, com el de substituir el nom d'un personatge polític per un topònim o un nom popular, en referència al canvi del Carrer Primera centúria catalana pel nom de Julián Besteiro («quan per tradició i lògica geogràfica aquest carrer s'ha dit sempre Provençals. Segons aquesta tònica cada vegada que entri un ajuntament de signe polític diferent, posarà els seus herois i els seus líders en les plaques dels carrers»).407 Els canvis de nom van estar exposats al públic a les oficines del Negociat de Planejament, l'Oficina d'Informació i a les oficines dels Consells de Districte, per a que les persones afectades poguessin presentar les seves reclamacions durant 30 dies a partir del 20 de febrer de 1980. Tot i que algun dels noms havia aixecat crítiques a la premsa per “partidista”, com era el cas de Julián Besteiro, la proposta es va mantenir.⁴⁰⁸

Una altra qüestió eren les dificultats per procedir amb els canvis de les plaques, amb les substitucions dels noms o amb les correccions i traduccions al català. Ja quan es va

⁴⁰⁶ Es tractava dels teòrics i líders feixistes dels anys trenta, Onésimo Redondo i Ramiro Ledesma; la quintacolumnista executada l'any 1938, Carmen Tronchoni; el militar i director de l'OSH, Federico Mayo; els periodistes Antonio Miracle i Alfonso Aiguavives, que van entrar a Barcelona amb les tropes del Terç de Montserrat; sobre el polígon dedicat al ministre de justícia Eduardo Aunós i el carrer Pare Pérez del Pulgar, creador del Patronato de Redención de Penas por el Trabajo, veure VINYES, Ricard (2011) *Asalto a la memoria. Impunidades y reconciliaciones, símbolos y éticas*. Barcelona: los libros del lince, p.73-76; Jordi Girona Salgado fou un alferes de complement que participà en la insurrecció militar del 18 de juliol de 1936 i el carrer que porta el seu nom està situat on els seus familiar hi tenien propietats, veure PORTAVELLA, Jesús (2010) *Op. Cit.*, p.231

⁴⁰⁷ FAVÀ, Maria «L'ajuntament canvia els noms dels carrers al seu gust» A: *Avui*, 25/12/1979. Les diferències entre els noms aprovats i la proposta del CCC es poden veure a l'apèndix documental.

⁴⁰⁸ «Besteiro té sort. Retolació de carrer» A: *Avui*, 16/05/1980.

presentar la proposta del CCC, durant el mandat de Socias Humbert, des de l'ajuntament s'explicaven els obstacles amb que es podria trobar la renovació del nomenclàtor: des de l'elevat cost (es parlava aleshores de 100 milions de pessetes per canviar totes les plaques de la ciutat) fins als enrenous que suposava per al cens electoral o l'administració de correus.⁴⁰⁹ Poc abans que l'ajuntament de Narcís Serra aprovés els canvis de la Diagonal, de la Gran Via, el Paral·lel i el carrer Ample, l'escriptor Josep M. Espinàs deia:

«Ara resulta que hi ha algú que té uns sobtats escrúpols en relació amb el canvi de nom dels carrers. De cop han descobert que tot això és molt delicat, que si l'opinió de la gent, que si cal ésser molt prudents... No he sentit pas les veus d'aquests ciutadans, tan primmirats, durant els anys del franquisme, quan ens preniem el nom de les coses per decret, o per ordre governativa. O sigui que quan ens volen aixafar poden fer-ho d'un sol cop, i quan és l'hora de ressuscitar hem de fer-ho de la manera més tímida possible, no fos cas que els antics opressors se sentissin ofesos...»⁴¹⁰

Al novembre de 1980, en una entrevista al regidor Miquel Ponsetí, president de la Ponència del Nomenclàtor, s'explicava que l'ajuntament liderat per Narcís Serra havia canviat 62 noms de carrer i que no hi havia la intenció de canviar-ne més tret que fossin els veïns els que sol·licitessin la substitució. Com s'ha dit abans, això suposà la pervivència de noms franquistes, els quals tan sols van ser catalanitzats. A partir d'ara, seria la Ponència del Nomenclàtor l'encarregada de gestionar aquesta qüestió. Ponsetí afirmava que, aproximadament, els prop de 3.800 carrers de la ciutat representaven unes 60.000 plaques de marbre que havien de ser canviades, cosa que suposava una despesa de 120.000 milions i, en un principi, pronosticava (erròniament) uns tres anys de termini per dur-ho a terme.⁴¹¹ En tot cas, al 1981, la Ponència posaria a mans de la ciutadania el nou *Nomenclàtor 1980 de les Vies Públiques de Barcelona*, amb tots els canvis, traduccions i correccions.

⁴⁰⁹ FAVÀ, Maria «La nova retolació podria costar cent milions» A: *Avui*, 20/07/1978

⁴¹⁰ ESPINÀS, Josep M. «Prou bufetades al carrer» A: *Avui*, 08/05/1979

⁴¹¹ FAVÀ, Maria «El nomenclàtor explicarà els noms de carrers» A: *Avui*, 16/11/1980

Els nous canvis no van estar exempts d'atacs ultres. En aquest cas, es veu l'Avinguda de Pedralbes amb una pintada que recorda el seu nom durant la dictadura, el de l'Avenida de la Victoria. Imatge dels fotògrafs Pepe Encinas i Pere Mones extretes del llibre de FABRE, Jaume i Josep M. HUERTAS (1982) *Op. Cit.*

Imatge d'arxiu del diari *Avui*, publicada el 16 de novembre de 1980 amb el peu de foto «El modest intent catalanitzador de l'ajuntament de Barcelona ha estat contestat pels nostàlgics»

4.4.1. La Ponència del Nomenclàtor

El 27 de juny de 1980, amb un acord que constava de dos punts, la Comissió Municipal Permanent aprovava la creació de la Ponència del nomenclàtor i monuments dels carrers de Barcelona:

«Primer.- Crear la Ponència de Nomenclàtor i Monuments dels carrers de Barcelona, la qual serà integrada per l'Il·lm. Sr. Regidor Miquel Ponsetí i Vives que la presidirà i per un vocal en representació de les àrees de Descentralització i Participació ciutadana, Cultura, Urbanisme i Relacions ciutadanes que serà designat pel Regidor responsable de cadascuna d'elles.

Segon.- Assignar a la Ponència de Nomenclàtor i Monuments dels carrers de Barcelona la competència d'informar, amb caràcter preceptiu, tots els assumptes que es refereixin a Nomenclàtors dels carrers i col·locació de nous monuments i anàlegs als carrers de Barcelona.»⁴¹²

Les competències relatives als monuments passarien aviat a la Comissió de Disseny i la Ponència se centraria en els aspectes del nomenclàtor dels carrers.⁴¹³ Entre 1980 i 1982, la ponència estaria presidida per l'arquitecte Miquel Ponsetí i Vives, regidor d'ERC que va ocupar l'escó buit que havia deixat Joan Hortalà a l'entrar al Parlament. El 3 de setembre se celebraria la primera reunió, que comptaria amb l'assistència del director del Museu d'Història de Barcelona, Frederic-Pau Verrié; en representació del Cap de la Unitat Operativa d'Edificis i Instal·lacions Municipals, vindria el senyor Ignasi Serra i Goday; i també participaria la senyora Margarita Obiols i Llandrich (tot i que no s'explicita en qualitat de què). Durant la presidència de Ponsetí, tingueren lloc 19 reunions de la Ponència del nomenclàtor, la darrera d'elles el 7 de desembre de 1982 (a partir del 14 de març de 1983, la ponència estaria presidida pel regidor socialista Raimon Martínez Fraile).⁴¹⁴

En aquesta primera etapa, tot i que sí tenim els acords finals, no disposem de les actes de les sessions del 15 i del 29 de juny de 1982, per tant, no podem saber del cert qui va

⁴¹² *Gasetta Municipal de Barcelona*, 20/09/1980, núm. 26, p. 683

⁴¹³ AMCB, Fons Q110, C.21720, Actes de la ponència de la nomenclatura (1980-1985), Acta 2, 17/09/1980. Sobre el funcionament de la Ponència del nomenclàtor, veure PORTA PERALES, Miquel «El nomenclàtor de Barcelona. Història i memòria de la ciutat» A: *Hansel i Gretel. Publicació cultural*, 13/11/2016. (accés online: www.hanseligretel.cat)

⁴¹⁴ Les dades les extrec de les actes conservades a l'AMCB, Fons Q110, C.21720, Actes de la ponència de la nomenclatura (1980-1985).

participar-hi, però sense tenir en compte aquestes dues reunions, al llarg d'aquest primer mandat hi arribaren a participar 16 persones, però mai es reuniren a la vegada més de 7 ni menys de 3. De les 19 reunions, en només una, la primera de totes, hi participaria una dona: Margarita Obiols; i en només una ocasió, hi participaria una persona aliena a l'ajuntament, l'historiador Albert Manent (en representació de la Generalitat, per a discutir la ubicació del projectat monument a Francesc Macià).⁴¹⁵ A banda de Ponsetí, que presidiria totes les reunions, els membres que van assistir-hi de forma més regular foren: Frederic-Pau Verrié i Jordi Vilardaga (amb 12 reunions cadascú); i Jordi Vallverdú i Lluís Reverter (amb 8 reunions cadascú).

En la primera sessió de la Ponència, Ponsetí explicava com havia funcionat fins feia poc la nomenclatura dels carrers quan no provenia d'acords presos directament per la CMP: es deixava la iniciativa a la Unitat Operativa del Pla de la Ciutat, sense prèvia fixació de criteris, uns criteris que aquesta Ponència es marcava com a missió establir per regular i revisar quan calgués. No ho tindria fàcil. Pel que es dedueix de les actes d'aquesta primera etapa, els criteris i el funcionament de la Ponència no eren gens clars. Amb la publicació del *Nomenclàtor*, que comentarem més endavant, s'assentaren les bases per decidir si hi havia de constar l'ofici de la persona que donava nom al carrer, de si havia d'aparèixer i com havia d'aparèixer una breu referència biogràfica, si els noms propis havien de sortir en l'idioma original o traduït al català, etc. Però en tot cas, restaven els dubtes relatius als criteris de quines persones podien donar nom a una via pública o als circuits interns de l'ajuntament per a l'aprovació d'un nom. Per exemple, en la sessió del 17 de setembre de 1980, es llegiria la petició formulada per l'Associació d'Aviadors de la República (ADAR), en la qual es demanava el nom de "Brigades Internacionals" a un carrer de la ciutat. La resposta va ser «Els reunits acorden informar que es pren nota de la petició per tenir-la present, en la possible avinentesa d'un canvi de noms de

⁴¹⁵ En aquestes 19 reunions, entre 1980 i 1982, van participar (tot i que de forma desigual): Frederic-Pau Verrié (director del Museu d'Història de Barcelona); Margarida Obiols i Llandrich; Ignasi Serra Goday (en representació del Cap de la Unitat Operativa d'Edificis i Instal·lacions Municipals); Jordi Vallverdú Gimeno (regidor de l'àrea descentralització i participació ciutadana); Lluís Reverter Gelabert (regidor de l'àrea de relacions ciutadanes); Jordi Vilardaga Roig (U.O. d'Edificació i Indústria); Francesc de P. Arola i Duran; Martí Birulés Hugas (U.O. d'Edificis i Instal·lacions Municipals); Josep Acebillo i Marín (director del servei de projectes urbans); Rafael Pradas Camps (regidor de l'àrea de Cultura); Antoni Lozoya Auge (en representació del cap de la U.O. d'Edificis i Instal·lacions municipals); Josep Ramon Reventós (cap de la U.O. de Planejament); Oriol Bohigas (delegat de l'àrea d'urbanisme); Carles Teixidó Felip (cap de la U.O. de Planejament); Ernest Maragall (cap de la Unitat del Pla de Ciutat).

carrers».⁴¹⁶ Pel contrari, mai més es va tractar aquesta petició.⁴¹⁷ D'altra banda, podem trobar com en la sessió del 3 de juny de 1981, els membres de la Ponència aprovaven donar el nom de Joan Miró a un carrer malgrat l'artista encara era viu. No serà fins la sessió del 28 de juny de 1983 (ja en l'etapa presidida per Raimon Martínez Fraile), quan es torna a discutir una possible ubicació per al nom de Joan Miró, que un dels membres de la ponència, Jordi Vilardaga, proposa que oficialment no s'utilitzi aquest nom perquè creu que existeix una disposició antiga que prohibeix retolar les vies públiques amb el nom de persones vives. L'expedient va quedar sobre la taula a l'espera que el president de la ponència s'assessorés legalment sobre aquesta norma (es tractava de l'acord del consell plenari del 7 de març de 1911 que disposava no assenyalar cap carrer amb noms de personatges que no fes almenys cinc anys de la seva mort).⁴¹⁸

La relació que mantenia la Ponència amb els consells de districte era també complexa. Per una banda, perquè els parers no coincidien sempre. En la sessió del 15 de novembre de 1981, el president de la Ponència va denegar la petició del consell del districte XII de posar el nom de Salvador Allende a la zona enjardinada entre els carrers del Santuari i Hortal al·legant: «que posar noms de polítics estrangers a vies públiques de la Ciutat, no sembla massa adient, quan existeixen encara tants intel·lectuals, científics i literats catalans importants, als quals no s'ha honorat donant-los-hi el nom d'una via pública».⁴¹⁹ Els reunits van acordar que la plaça s'anomenés dels Jardins del Carmel sens perjudici que es trobés un altre espai per a Salvador Allende. El consell del districte no va acceptar-ho i els membres de la Ponència van acordar “deixar l'expedient sobre la

⁴¹⁶ AMCB, Fons Q110, C.21720, Actes de la ponència de la nomenclatura (1980-1985), Acta 2, 17/09/1980

⁴¹⁷ Gairebé 38 anys després, el 28 de maig de 2018, l'Amical de les Brigades Internacionals va fer la mateixa petició a la Ponència del Nomenclàtor de l'Ajuntament de Barcelona, demanant posar el nom de Brigades Internacionals a un carrer de la ciutat (agraeix la informació a Carles Vallejo, president de l'ACEP).

⁴¹⁸ AMCB, Fons Q110, C.21720, Actes de la ponència de la nomenclatura (1980-1985), Acta 10, 03/06/1981; i Acta 21, 28/06/1983. L'onze de juny de 1986, la comissió de govern donà compte de l'acord vigent de la comissió tècnica d'administració: «Mantenir en tota la seva vigència, l'acord de l'Ajuntament Ple adoptat el 7 de març de 1911, que disposà “seguir d'ara endavant la norma de no assenyalar cap carrer amb noms de personatges que no faci al menys cinc anys que hagin mort, excepte quan es tracti de ciutadans que l'Ajuntament hagi guardonat amb la Medalla d'Or de la Ciutat; tot recomanant que per recordar els personatges rellevants de la Ciutat, s'utilitzin fórmules alternatives (com monuments, fonts, plaques commemoratives, inclús en els edificis on van viure) per evitar la massificació de carrers amb noms de persones)”». Vull agrair aquesta informació a Núria Burguillos.

⁴¹⁹ AMCB, Fons Q110, C.21720, Actes de la ponència de la nomenclatura (1980-1985), Acta 13, 25/11/1981

taula”.⁴²⁰ D'altra banda, les relacions entre la Ponència i els consells es veia marcada per la manca d'efectivitat a l'hora de processar les peticions. Ponsetí es queixava amargament pel fet que:

«[...] els Consells de Districte en la seva major part, no col·laboren amb la Ponència retenint expedients sense informar i, fins i tot, extraviant-ne alguns. Excepcions apart van quedant sobre la taula en aquesta Ponència molts informes sobre nomenclatura a sol·licitud de ciutadans, i de Serveis, degut al fet que alguns Consells de Districte —l'informe dels quals és preceptiu— no contesten moltes vegades, les peticions que se'ls adrecen.»⁴²¹

En tot cas, la decisió final sempre requeia en la CMP i la Ponència havia de respectar els seus acords. En la sessió del 3 de desembre es llegí la petició de l'Entitat Xarxa Cultural en la que es demanava que la plaça de la Victòria s'anomenés Plaça dels Països Catalans, però la Ponència ja havia decidit en una sessió anterior donar aquest nom a la plaça de davant l'estació de trens de Sants. Tanmateix, la Ponència va proposar que el nom de plaça de la Victòria fos substituït pel seu nom popular, plaça del Cinc d'Oros. Aquesta proposta no va reeixir, doncs la CMP, en sessió del dia 27 de febrer de 1981 (quatre dies després de l'intent de cop d'Estat del tinent coronel de la Guàrdia Civil, Antonio Tejero), va acordar «donar el nom del Rei Joan Carles I a una via pública de Barcelona, i suggereix que es podria retolar així la plaça que recentment s'ha proposat denominar Cinc d'Oros, situada a la confluència del Passeig de Gràcia-Diagonal».⁴²² Els membres de la Ponència van acceptar la iniciativa.⁴²³

Al 1981, apareixia la publicació del *Nomenclàtor 1980 de les Vies Públiques de Barcelona*, una obra dirigida pel president de la Ponència. El noms que conté aquest nomenclàtor van ser aprovats per la CMP el 12 de juny de 1980, tot i que s'hi van incorporar variacions degudes a acords posteriors fins el mes de juny de 1981. Amb una pàgina de presentació de l'alcalde Serra, on es recordava que el darrer nomenclàtor en

⁴²⁰ AMCB, Fons Q110, C.21720, Actes de la ponència de la nomenclatura (1980-1985), Acta 15, 2704/1982. Finalment, la proposta del consell va prevaldre i el 14 de desembre de 1984, aquesta plaça es va denominar oficialment Plaça de Salvador Allende.

⁴²¹ AMCB, Fons Q110, C.21720, Actes de la ponència de la nomenclatura (1980-1985), Acta 19, 07/12/1982

⁴²² AMCB, Fons Q110, C.21720, Actes de la ponència de la nomenclatura (1980-1985), Acta 5, 03/09/1980; i Acta 8, 11/03/1981.

⁴²³ No ha estat fins molt recentment, el 31 de març de 2017, que s'ha aprovat oficialment denominar aquesta plaça amb el nom popular de Cinc d'Oros.

català va ser publicat en època republicana, i un pròleg de Ponsetí, la publicació tornava a comptar amb un apèndix final on apareixien alfabèticament els canvis i correccions que s'havien produït en tot el nomenclàtor de la ciutat. El pròleg se centrava en l'evolució ortogràfica dels noms al llarg del temps i en la unificació de criteris per a la seva redacció en l'actualitat (sobre el manteniment dels articles, la traducció o no dels noms propis i els cognoms, els noms geogràfics, etc.). A la part final del pròleg, Ponsetí es lamentava que importants pobles i personatges de la història i la cultura dels Països Catalans no tinguessin encara lloc en el nomenclàtor i que, pel contrari, perduessin noms aliens a la ciutat. Però malgrat tot, creia que el nomenclàtor havia d'ésser respectat («[...] no és més que el fruit del nostre passat, el qual no es pot esborrar i al qual tampoc es pot renunciar»). Amb tot, obria “una mica” la porta a futures revisions, donant a entendre les dificultats que comporta qualsevol canvi i que, per tant, havien de ser molt acurades: «no oblidant en cap moment els contratemps de tot ordre a que dona lloc el canvi de nom d'un carrer, tant pels mateixos veïns com pels negocis i comerços que hi tenen la seva adreça, com per la mateixa Administració i Empreses de serveis públics».⁴²⁴

Les 3.899 vies públiques que l'ajuntament havia pogut identificar —fins aleshores no sabien del cert el nombre exacte de carrers que hi havia a la ciutat— havien estat catalanitzades, historiografiades, posades en ordre. S'havia comptat amb l'ajuda de redactors de la Gran Enciclopèdia Catalana i es van editar 10.000 exemplars (a la venda per 500 ptes.). A la roda de premsa de presentació del *Nomenclàtor*, Ponsetí manifestà de nou les dificultats per aconseguir retolar en català els rètols de tots els carrers i preveia uns sis anys abans no s'aconseguís la grafia correcta d'unes 60.000 plaques que encara faltaven per “normalitzar” idiomàticament.⁴²⁵ Tanmateix, el procés de canvis de noms i la catalanització de les plaques no va anar al ritme esperat, cosa que va provocar crítiques des de la premsa o del mateix Ponsetí, un cop fora de l'ajuntament.⁴²⁶

⁴²⁴ Les dues cites anteriors a PONSSETÍ, Miquel (dir.) (1981) *Nomenclàtor 1980 de les Vies Públiques de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, p.7

⁴²⁵ CAPDEVILA, Jordi «Els carrers de Barcelona tenen el nom catalanitzat» A: *Avui*, 12/11/1981

⁴²⁶ PONSSETÍ, Miquel «Barcelona: una ciutat sense retolació de carrers» A: *Avui*, 04/02/1983; FAVÀ, Maria «Els carrers de Barcelona continuen escrits en castellà» A: *Avui*, 07/12/1984. Favà, en aquest darrer article, assegurava que, des del primer ajuntament democràtic, només s'havien catalanitzat 5.000 rètols, que uns altres 5.000 s'havien catalanitzat durant la transició i que, en total, en caldrien uns 60.000. Per una banda, deia que Pasqual Maragall havia declarat que es trigarien uns deu anys en fer-ho, mentre que, des del Pla de Ciutat, un funcionari afirmava que es preveia tenir-ho tot acabat pel 1986 (cosa que la

Tot i que en aquesta primera etapa de la Ponència es van eliminar alguns dels noms franquistes que havien sobreviscut a la revisió del 21 de desembre de 1979, com ja s'ha dit, alguns perdurarien. Una altra qüestió, que analitzarem més endavant, serà la migrada representació de les dones en aquest nomenclàtor. D'altra banda, la majoria dels esforços es van dedicar a la normalització lingüística i la unificació de criteris, sense deixar de canviar o batejar nous carrers (alguns d'ells amb noms també molt significatius, com la plaça de l'Assemblea de Catalunya, nom aprovat oficialment el 28 de juliol de 1982). En un inici, es tindrien ben presents els principis presentats en la proposta del CCC, com per exemple la cerca de topònims per "desactivar" políticament el conflicte que els hi suposava canviar el nom d'un personatge polític per un altre. Un altre seria la intenció de minimitzar al màxim els canvis. Entenien que les molèsties i càrregues que suposava un canvi de nom de carrer als veïns i veïnes era un problema que calia evitar malgrat es mantinguessin noms que no eren del seu gust. L'acció del moviment veïnal i del CCC al carrer havia estat essencial per forçar els primers canvis de nom per part dels ajuntaments de la transició, canvis importants, però puntuals; no seria fins el primer ajuntament democràtic que es pretendria desenvolupar una política amb la que gestionar la qüestió dels noms de les vies públiques. En poc més d'un any es retornaven els noms de les quatre vies més simbòliques, es canviaven en bloc 59 noms i es creava la Ponència del nomenclàtor. Certament, alguns dels canvis (o la seva absència) van ser polèmics i criticats, i la Ponència tindria problemes importants d'organització i funcionament als seus inicis, però revertir l'acció de quaranta anys de dictadura sobre el nomenclàtor era un repte que encara costaria anys.

periodista veia força improbable, vist el ritme de la instal·lació de les noves plaques). Dos anys després d'aquest article, la periodista tornaria a escriure'n un altre sobre l'estat del nomenclàtor. Afirmava que només el 20% de les plaques eren en català, que només s'havien canviat 12.000 plaques de les 60.000. Tanmateix, deia que, des de l'ajuntament, es parlava de canviar fins a unes 21.000 o 22.000 en total. Molt crítica amb la tasca de l'ajuntament, conclouia: «Durant els sis anys de mandat, l'equip de govern socialista ha estat quasi més prudent que l'alcalde Socias i ha catalanitzat amb comptagotes i en ocasions ha tirat enrere com en el cas de la plaça de la Hispanitat. Abans del 1975 es deia Hispanitat. Després, i durant un període de temps curt, es va dir Pablo Neruda i ara es torna a dir plaça de la Hispanitat». Veure FAVÀ, Maria «Només el 20% de les plaques dels carrers de Barcelona són en català» A: *Avui*, 05/03/1986.

CAPÍTOL 5

MEMÒRIES RESISTENTS

Amb la mort del dictador, els espais vinculats a la memòria de Lluís Companys, en particular, i dels afusellats per la dictadura, en general, cobraren certa rellevància pública. Els partits polítics de l'antifranquisme s'hi congregarien en dates indicades com el 15 d'octubre, si bé en un principi de forma unitària, a partir de 1977 de forma més parcel·lada. Aquesta topografia dels espais on s'homenatjà la memòria dels executats per la dictadura es va crear de forma progressiva, no de cop. Primer amb les commemoracions davant la tomba de Lluís Companys i les cerimònies a l'església del Caputxins de Sarrià al 1976, després s'hi sumarien els homenatges públics a d'altres llocs, com el fossat de Santa Eulàlia a partir de 1977 i el Fossar de la Pedrera a partir de 1978, sense descartar la varietat d'actes que se celebraven de forma dispersa dins la ciutat. Els homenatges que s'hi feien aconseguien congregat grans multituds i, en tot moment, van estar sota vigilància de la policia i del Govern Civil de Barcelona. D'altra banda, si bé els partits polítics van tenir un paper destacat en l'organització d'actes en aquests primers anys després de la mort de Franco, tot un seguit d'organitzacions creades per ex-presos polítics, antics deportats, familiars de víctimes, militars de la República, etc., que veurien la llum a partir de 1976 (malgrat algunes ja existissin des de feia anys), tindrien una implicació creixent. Aquestes associacions, les quals maldarien a l'inici per ser legalitzades, serien les que demandarien i reclamarien l'acció i la intervenció sobre aquests espais, d'entre altres reivindicacions. Ho reclamarien davant d'administracions en procés de democratització o recentment recuperades, com l'ajuntament o la Generalitat, i no obtindrien pas sempre la mateixa resposta.

5.1 Flors pel president Companys

Arribava el dia del 36è aniversari de la mort de Lluís Companys i totes les conferències que es programaven al voltant de la seva memòria s'anaven suspenent per ordre governativa (les que havia de fer Josep Andreu i Abelló el dia 13 al Col·legi d'Advocats i el dia 15 al Centre de Lectura de Reus; o la de Joan Cornudella el dia 14 a Lleida).⁴²⁷ La biografia que n'acabava de publicar Josep Maria Poblet, era també segrestada pel ministeri d'Informació.⁴²⁸ A Barcelona, el govern civil havia notificat a Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) que no autoritzava l'acte commemoratiu que el partit volia organitzar davant la seva tomba.⁴²⁹ Tot i així, cap mesura va poder evitar que el dia 15 d'octubre de 1976 esdevingués una desfilada constant de gent davant del nínxol del president: el número 7.182 de l'Avinguda Sant Jordi, Setena Agrupació, del cementiri de Montjuïc.

Companys no havia estat enterrat al Fossar de la Pedrera, com la resta dels condemnats a mort pels tribunals militars a Barcelona. Havia estat afusellat al fossat de Santa Eulàlia del castell de Montjuïc cap a les 6:00 de la matinada del dia 15 d'octubre de 1940. Quan militars i operaris del cementiri de Montjuïc estaven fent els tràmits per enterrar-lo al fossar, aproximadament a les 9 del matí, la seva germana Ramona i el seu cunyat Ramon Puig es van plantar allí, amb determinació davant dels soldats, per evitar-ho. Finalment, van aconseguir canviar-lo de roba, de fèretre i enterrar-lo en el nínxol que el dia abans havien adquirit a perpetuïtat. Ara bé, les autoritats franquistes no van permetre que s'inscrivís el seu nom a la làpida per tal d'evitar pelegrinatges i commemoracions. Tot i així, va córrer la veu d'on havia estat enterrat i, durant la dictadura, persones anònimes hi col·locaven flors burlant la vigilància a que se sotmetia la tomba quan arribava l'aniversari de la seva execució. En fulls i periòdics editats a l'exili i a Catalunya (de forma clandestina), apareixerien publicades fotografies del lloc on estava enterrat.⁴³⁰

⁴²⁷ «Conferències sobre Companys, suspeses» A: *Avui*, 12/10/1976; «Conferència sobre Companys, prohibida a Lleida» A: *Avui*, 14/10/1976

⁴²⁸ Es tractava del llibre POBLET, Josep M. (1976) *Vida i mort de Lluís Companys*. Barcelona: Pòrtic; sobre el seu segrest, veure l'entrevista de PIÑOL, Rosa M. «J.M. Poblet parla del seu "Companys"» A: *Avui*, 17/10/1976

⁴²⁹ «No a l'acte davant la tomba de Companys» A: *Avui*, 15/10/1976

⁴³⁰ BENET, Josep (2005) *El president Companys, afusellat*. Barcelona: Edicions 62, p. 337-357; a «Companys: homenatge clandestí el 1942» A: *Avui*, 15/10/1977 s'explica i s'il·lustra amb una fotografia com, a l'any 1942, un grup de gent va aconseguir despistar a la policia que vigilava la tomba per

El dia 15 d'octubre de 1976 començaren les visites i ofrenes a la tomba del president des de bon matí. Es col·locaren tres corones de flors, una d'ERC (portada per militants de les seves joventuts), una de Josep Andreu i Abelló, i una altra d'Estat Català.⁴³¹ La policia que hi havia a la porta del cementiri amb dos jeeps no va posar-hi impediments —només van aturar quatre joves que portaven una gran senyera desplegada amb un crespó al mig i la inscripció «Lluís Companys, president». Pels voltants de la tomba, passava de tant en tant un cotxe patrulla amb agents que no deixaven que la gent s'hi concentrés, només permetien que els grups de persones i famílies que acudien a homenatjar al president s'hi estacionessin una estona.

Ofrenes florals davant el nínxol de Companys. Any 1976 o 1977. (Autor desconegut, AAPMILC)

Per la tarda tocava el “plat fort”. A les cinc arribava una delegació de l'Assemblea de Catalunya. Pujaven caminant des de la porta del cementiri, precedits d'un cotxe. Eren unes cinquanta persones, entre les quals s'hi distingien Josep Benet, Josep Solé Barberà,

col·locar-hi flors i un petit cartell en el que s'hi llegia «Al nostre inolvidable [sic] President, Lluís Companys».

⁴³¹ Segueixo la descripció de la crònica que fa FABRE, Jaume «L'Assemblea de Catalunya, amb Companys» A: *Avui*, 16/10/1976

Joan Cornudella, Ramon Trias Fargas, Miquel Sellarés, Rafael Ribó, Ricard Lobo, Salvador Casanoves, Joan Colomines, Alexandre Cirici, Claris Matheu, Joan Ramon Colomines Companys, Joan Antoni Sánchez Carreté, Amparo Pineda, Xavier Folch, Carles Jordi Guardiola, Jordi Marsal, Carles Causa i molts més. Amb l'arribada de les cares més visibles de l'oposició democràtica, el cotxe patrulla va enretirar-se, tot i que un parell d'agents de paisà romandrien a prop, vigilant i parant atenció al que es deia i es feia. Després de dipositar l'ofrena floral, prendria la paraula l'històric dirigent del Front Nacional de Catalunya (FNC), Joan Cornudella, qui va destacar la figura de Companys com a demòcrata, com a català i va elogiar-ne la seva constant connexió amb el poble. Va recordar i reconèixer-li la forma amb que va morir, acabant el seu parlament amb un «Aquí tens el teu poble. Visca Catalunya!». Contestat amb “visques” pels allà presents; l'acte finalitzaria amb *Els Segadors*.

Els actes en memòria de Companys continuarien al llarg del dia. A dos quarts de nou del vespre, tenia lloc una missa funeral a l'església dels pares Caputxins de Sarrià. El temple, ple de gom a gom (a la premsa es parlava d'un miler de persones), comptava amb la presència de la germana del president, Ramona, i altres familiars. També hi eren presents representants de l'Assemblea de Catalunya i del Consell de Forces Polítiques i, després que es llegís l'oració escrita per Lluís M. Xirinacs (que restava davant la presó Model reclamant l'amnistia), acabaren cantant el *Virolai* i *Els Segadors*.⁴³² A la mateixa hora que començava la missa, a les Rambles, a l'alçada del carrer del Carme, militants del Moviment Comunista de Catalunya (MCC) penjaven una pancarta de banda a banda. Amb lletres blanques sobre una tela vermella, s'hi podia llegir «Fa 36 anys va ser afusellat el president Companys», i per l'altra banda «Tornarem a sofrir, tornarem a lluitar, tornarem a vèncer». A l'endemà, ERC celebraria l'acte que el dia abans no havia pogut realitzar a causa de la prohibició del govern civil i, davant la tomba del president, hi parlarien també Josep M. Pobleu i Heribert Barrera.⁴³³

La memòria del president Companys s'havia convertit en un ariet en contra de la dictadura, un instrument de l'oposició democràtica davant del franquisme. El relat de la seva execució despertava ràbia i enuig. La dignitat amb que va morir, amb el crit “Per Catalunya!” com a últimes paraules, inspirava enteresa i desfermava energia. La seva commemoració era un record de la barbàrie comesa pels militars i, en els anys de la

⁴³² «Funeral en la Iglesia de los Padres Capuchinos de Sarrià» A: *La Vanguardia*, 16/10/1976

⁴³³ «ERC: flors a la tomba del president» A: *Avui*, 20/10/1976

transició, el govern civil de Barcelona n'era ben conscient. Des de 1977 fins a 1980, es conserven els respectius informes policials de la Brigada regional d'informació i de la Brigada regional d'ordre públic de la Jefatura Superior de Policía, en els quals es vigilaven les accions que tenien lloc el 15 d'octubre.

5.1.1 Una memòria vigilada

A l'any següent, al 1977, en els dies previs a la commemoració, la Brigada regional d'informació escrivia sobre les divergències entre els partits polítics a l'hora d'organitzar un homenatge conjunt i la voluntat de la família de Companys de que fos un acte unitari «al objeto de dejar bien patente que Companys fue el Presidente de todos los catalanes y no el de un partido concreto».⁴³⁴ Fins al dia 6 d'octubre, segons la informació que recollia la brigada, només hi havia acord per celebrar una missa funeral, editar recordatoris amb la lletra d'*Els Segadors* i efectuar visites a la seva tomba per dipositar-hi ofrenes florals.

La “manifestació del milió de persones” de l'Onze de Setembre de 1977 havia significat la darrera gran acció unitària de les mobilitzacions antifranquistes. Les plataformes que agrupaven partits i entitats de tot tipus, com l'Assemblea de Catalunya, començaven a diluir-se.⁴³⁵ Després de les eleccions del 15 de juny, començava a dibuixar-se una realitat política més centrada en els partits i era normal que cadascun d'ells tries el seu propi camí, també en les commemoracions. Després de l'acte davant la tomba de 1976, amb el marcat protagonisme de l'Assemblea de Catalunya, els actes d'homenatge serien força parcel·lats degut a les diferents convocatòries dels partits polítics —una altra cosa serien els actes convocats per associacions, no pels partits, qüestió de la que parlarem més endavant.

L'exemple més clar d'aquesta parcel·lació es veuria al 1979, deu dies abans del referèndum de l'Estatut d'Autonomia, que tindria lloc el 25 d'octubre. A la crida que va fer el PSC per tal de fer un acte unitari, hi van respondre el PSUC i el PTC, els quals l'organitzarien el dia 15 al vespre al Col·legi d'Advocats. Per la seva banda, CDC feia una convocatòria per al dia 14 al migdia davant de la tomba de Companys. ERC

⁴³⁴ AGSGB, Correspondencia Gobernadores, Caja 414, CG 284 Anexo “Lluís Companys”, «Commemoración fusilamiento de Luis Companys», 06/10/1977

⁴³⁵ BATISTA, Antoni i PLAYÀ, Josep (1991) *Op. Cit.*; CABALLER, Gemma (2007) *Op. Cit.*

realitzaria un acte el 15 al vespre al seu local del carrer Bonavista. L'MCC celebraria també un acte davant del nínxol el dia 15 per la tarda.⁴³⁶ Els informes policials pararen atenció en les consignes i proclames per anar a votar. De l'acte organitzat pel PSC al col·legi d'advocats, destacaren: «la nota más significativa de este acto (...) fue la afirmación común de que, en esta hora Companys votaría “sí” al Estatut de 1979»; de l'acte de CDC davant la tomba, ressenyaren l'adhesió que envià Ventura Gassol: «que el nuevo Estatuto que votaremos masivamente sea el mejor homenaje a la figura excelsa de un presidente que supo morir dignamente por Catalunya».⁴³⁷ Era una situació i un context en que la memòria de Companys era relativament fàcil que entrés en campanya.

Els actes commemoratius del 15 d'octubre tindrien com a escenari, principalment, la tomba del president, l'església del paret Caputxins de Sarrià, el fossat de Santa Eulàlia del castell de Montjuïc i el Fossar de la Pedrera. Això no treia que, puntualment, s'organitzessin manifestacions al centre de Barcelona, com la que va tenir lloc el 15 d'octubre de 1977 i que acabaria en batalla campal. Cap a les 19:30, unes 500 persones intentaren ocupar la plaça de Sant Jaume per commemorar la mort del president Companys. Segons el mateix informe redactat per la Brigada regional d'ordre públic, la Policia Armada reconeixia haver actuat amb contundència per evitar que els manifestants ocupessin la plaça. Mentre els manifestants actuaven de forma violenta per tal de penetrar-hi, amb “còctels molotov” i boles metàl·liques llençades amb tirador, la policia va reaccionar amb escopetes i pilotes de goma, fent ús de la força. Segons l'informe, varis policies resultaren lesionats i foren detingudes quatre persones d'entre els manifestants; alguns cotxes aparcats en els carrers propers van ser incendiats a causa dels còctels i va ser necessària també l'actuació dels bombers (no parla dels manifestants ferits). Cap a les 23:00 els enfrontaments entre policia i manifestants va decreixer, tot i que encara quedava algun reducte a les Rambles.⁴³⁸ Aquests enfrontaments entrarien dins la dinàmica violenta analitzada per David Ballester i

⁴³⁶ «Actes diversos d'homenatge a Companys» A: *Avui*, 14/10/1979

⁴³⁷ AGSGB, Correspondencia Gobernadores, Caja 414, CG 284 Anexo “Lluís Companys”, «Homenaje a Lluís Companys, en el XXXIX aniversario de su muerte», 16/10/1979; a l'acte del col·legi d'advocats hi participaria Josep Andreu i Abelló, senador del PSC; Manuel Gràcia, secretari general del PTC; Josep Solé Barberà, diputat del PSUC; i Joan Reventós, secretari general del PSC; l'acte de CDC davant la tomba, va estar presidit per Miquel Roca; l'acte organitzat per ERC al local del carrer Bonavista comptaria amb Heribert Barrera, Frederic Rahola, Carles Mari, Albert Alay i va estar presidit per Joan Casanellas. Veure també la crònica dels actes recollida a «Companys, recordat ahir i diumenge» A: *Avui*, 16/10/1979.

⁴³⁸ AGSGB, Correspondencia Gobernadores, Caja 414, CG 284 Anexo “Lluís Companys”, «Incidencias en la plaza de San Jaime», 15/10/1977

Manuel Vicente, de la qual ja ens hem referit anteriorment i que tindria com escenari les Rambles entre l'agost de 1977 i finals de 1978.⁴³⁹

D'altra banda, les misses en memòria de Companys a l'església dels Caputxins, agafaven una inevitable dimensió política. El 15 d'octubre de 1977, a la missa de les 18:00 a l'església del paret Caputxins de Sarrià, hi assistiren entre 500 i 1.000 persones.⁴⁴⁰ A l'entrada hi havia diferents grups, alguns amb banderes del Partit Socialista d'Alliberament Nacional (PSAN), d'altres enganxant adhesius del Grup per l'Amnistia Total i una furgoneta amb un equip de megafonia que animava a assistir a l'acte pro-amnistia que tindria lloc l'endemà al passeig de Maria Cristina. L'encarregat d'oficiar la missa seria Lluís M. Xirinaes, qui va glossar la vida del president a l'hora que: «Tuvo un recuerdo para “todos los Luís Companys que han muerto y sufrido tortura bajo el franquismo” y rogó una oración a los asistentes por “los mártires de Cataluña y por los muertos en el exilio”». ⁴⁴¹

Les ofrenes florals a la tomba de Companys s'iniciaren al 1976, com també les misses a l'església dels Caputxins de Sarrià. Aquest acte d'homenatge davant la tomba del president s'ha mantingut fins l'actualitat (si bé des de 1985, l'acte se celebra davant la tomba on actualment descansen les seves restes, al Fossar de la Pedrera). Així mateix, des de 1977, s'iniciaren també els actes d'homenatge al lloc on va ser afusellat, al castell de Montjuïc, i els promotors ja no eren els partits polítics, sinó tot un seguit d'associacions que si bé no estaven legalitzades, ja duïen a terme les seves activitats a plena llum.

5.2 El fossat de Santa Eulàlia

A les 12 del migdia del 10 de juny de 1977, una caravana de cotxes pujava fins al castell de Montjuïc. Es dirigien al fossat de Santa Eulàlia, on el president Lluís Companys va ser afusellat el 1940, per dipositar-hi flors i homenatjar la seva memòria. Era la primera vegada que es feia una acció commemorativa de forma pública en aquest espai. L'acte s'emmarcava dins la “I^a Trobada internacional d'ex-presos i deportats polítics”,

⁴³⁹ Veure cap.3

⁴⁴⁰ En un dels telefonemes es parla de 500 assistents, mentre que a l'informe detallat de la missa es parla d'uns 1.000.

⁴⁴¹ AGSGB, Correspondencia Gobernadores, Caja 414, CG 284 Anexo “Lluís Companys”, «Misa de réquiem por el alma de Luis Companys», 15/10/1977

organitzada per l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics (ACEP)⁴⁴² i l'Amical de Mauthausen (AM) a la Fundació Miró. En arribar al fossat de Santa Eulàlia, el president de l'ACEP, el Dr. Joan Colomines, hi pronunciaria unes paraules, es farien les ofrenes florals i es cantaria *Els Segadors*. Mentre els soldats que custodiaven el castell, perplexes, s'ho miraven, els assistents a la trobada es feien fotografies per immortalitzar el moment i ensenyaven els forats de bala que encara es podien veure al mur als delegats que havien acudit de l'estranger. Els soldats no eren els únics que estaven atents. A l'inici de la jornada, dos agents de policia havien intentat impedir la trobada. L'enèrgica intervenció del Dr. Colomines els va fer desistir, però van romandre al final de la sala d'actes de la Fundació Miró prenent nota de tot el que es deia. Després de cada intervenció els assistents aplaudien, ells no; impassibles, continuaven escrivint.⁴⁴³

1ª trobada internacional d'expresos polítics i antics deportats, al fossat de Santa Eulàlia. 10 de juny de 1977 (autor desconegut, AHAM)

⁴⁴² L'Associació Catalana d'Expresos Polítics (ACEP) adoptarà diferents noms al llarg de la seva història, en un principi, s'anomenà Associació Catalana d'Expresos Polítics i Socials, actualment, s'anomena Associació Catalana d'Expresos Polítics del Franquisme. En tot cas, per aquest estudi farem servir la denominació que ha perdurat davant dels diferents canvis.

⁴⁴³ ANC, Fons Joan Colomines 1-720, Capsa "Associació Catalana d'Ex-presos Polítics", «Información sobre los resultados de la Trobada»; i MORATA, Pablo «Tres siglos de cárcel» A: *Mundo*, 18/06/1977

Durant la postguerra, el fossat de Santa Eulàlia es convertí en un escenari d'afusellaments molt selectius. S'han documentat un mínim de 7 execucions: la del coronel de la guàrdia civil Antonio Escobar Huerta i el president Companys al 1940; la del capità d'artilleria Eduardo Medrano Ribas, al 1941; la de l'alferes d'infanteria, Josep Serrat Garrido, i el capità d'infanteria, Josep García López; i dos civils, Ramon Rius Peguera, pagès de Juneda, executat el 1943, i Pau Vidal Segarra, de Vilassar de Mar, el 1945.⁴⁴⁴ La transcendència i el simbolisme de les execucions de Companys, per una banda, i la del coronel Escobar per l'altra, descansava en la seva exemplaritat. Amb l'afusellament de Companys, s'executava el republicanisme popular, les institucions democràtiques, l'autonomisme, el catalanisme polític i qualsevol vel·leïtat d'identitat nacional que no fos l'espanyola; amb el d'Escobar, s'executava un dels "culpables" del fracàs colpista del 19 de juliol de 1936 a Barcelona, el coronel de la Guàrdia Civil que es va posar al servei de Companys per combatre els insurrectes, les forces d'ordre públic que es van mantenir lleials al govern elegit democràticament i van defensar la República.⁴⁴⁵

Companys havia estat detingut el 13 d'agost de 1940 a La Baule, a la França ocupada, en el marc d'una persecució de l'exili republicà planificada des de l'Espanya franquista.⁴⁴⁶ Després de passar per la presó de la Santé de París, va ser lliurat a Espanya. El 29 d'agost era engarjolat als calabossos de la Dirección General de Seguridad, a Madrid, on l'interrogarien i el torturarien. Arribà a Barcelona el 3 d'octubre i fou empresonat i aïllat d'altres presos al castell de Montjuïc. El dia 14 a les 10 del matí s'hi celebraria el seu consell de guerra, que durà menys d'una hora. A la matinada del dia següent, li seria executada la pena de mort al fossat de Santa Eulàlia. Era l'executat 2.761 a Catalunya des del 26 de gener de 1939.

El fet que el primer homenatge públic al fossat de Santa Eulàlia fos durant la "Iª Trobada internacional d'ex-presos i deportats polítics", al juny de 1977, tenia tot el sentit, ja que dies abans havien fet públic que el seu objectiu era: «denunciar toda

⁴⁴⁴ RISQUES, Manel i MARIN, Martí (2008) *Op. Cit.*, p.115

⁴⁴⁵ Sobre el procés a Escobar, veure RISQUES, Manel i BARRACHINA, Carles (2001) *Procés a la Guàrdia Civil. Barcelona, 1939*. Barcelona: Pòrtic; sobre el procés a Companys, veure el clàssic de BENET, Josep (2005) *Op. Cit.*, i JIMÉNEZ VILLAREJO, Carlos i DOÑATE MARTÍN, Antonio (2012) *Jueces, però parciales. La pervivència del franquismo en el poder judicial*. Barcelona: Pasado y Presente, pp. 87-104

⁴⁴⁶ Sobre la persecució de l'exili republicà a França, veure GUIXÉ, Jordi (2012) *La República perseguida: exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*. València: Publicacions de la Universitat de València.

posible reaparición del fascismo, fortalecer los procesos de democratización y reafirmar los deseos de paz y libertad a nivel mundial en una marco de respeto por los derechos humanos».⁴⁴⁷ Hi assistirien delegacions de França, Àustria, Polònia i de la resta d'Espanya (Madrid, Múrcia, Valladolid i Santander); en total van ser una trentena de participants.⁴⁴⁸ Al llarg de la jornada, prendrien la paraula varis ex-deportats i ex-presos polítics: Narciso Julián, Antonia García, Encarnación Juárez, Neus Català o el president de l'Amical de Mauthausen, Joan Pagès. Per ells la lluita continuava —una lluita pacífica, com va recalcar també Xirinacs—, volien que a Espanya no hi hagués més presos polítics, que es reformés el sistema penitenciari, que es prenguessin mesures de reparació per als ex-presos que ara es trobaven sense dret a una pensió de jubilació o una pensió de viduitat per a les dones dels afusellats o morts en presidi, entre d'altres demandes. Neus Català declarava que ells eren resistents al nazisme i que «habíamos escogido a conciencia el camino del martirio».⁴⁴⁹ Res de victimisme. La seva va ser una decisió, una elecció que van prendre malgrat les vicissituds i problemes que els hi comportaria. Adonio González, de la Comissió de solidaritat de l'ACEP, desitjava la desaparició del seu col·lectiu quan abans millor perquè això significaria la derrota final del feixisme i de les seves seqüeles. Però, com veien que no hi havia ni una amnistia total i estaven presenciant un rebrot de la violència feixista, calia reafirmar-se en el seu compromís amb la Declaració Universal dels Drets Humans. Al final de la trobada s'adoptaria una resolució conjunta en que s'alertava del creixent clima de violència neofeixista, es destacava la necessitat de l'amnistia i s'acordava defensar els drets humans, continuar lluitant per les llibertats encara no aconseguides i per la rehabilitació dels ex-presos polítics.⁴⁵⁰

A ningú se li escapava el moment històric en el que se celebrava la trobada, a cinc dies de les primeres eleccions post-franquistes del 15 de juny. Antonia García, ex-condemnadada a mort que havia passat per set penals diferents, declarava: «estas

⁴⁴⁷ QUINTÀ, Alfons «Encuentro en Barcelona de ex presos y deportados políticos» A: *El País*, 03/06/1977

⁴⁴⁸ «Reunió internacional d'ex-presos polítics» A: *Avui* 11/06/1977; «Los ex presos se reúnen» A: *Mundo Diario*, 11/06/1977. En els debats intervindrien l'austriac Theodor Heinisch, secretari de la Federació Internacional de Resistents (FIR); Piotr Wasiluk, secretari del Comitè polonès d'ajuda al poble espanyol; Marcel Paul, ex-ministre francès, president i fundador de la Federació Nacional de Deportats i Internats, Resistents i Patriotes; Armand Esteve, vice-president de la mateixa entitat i president de la Federació dels Pirineus Orientals; Émile Valley, secretari general de l'Amical de Mauthausen de França; i Odette Noyrigat, en representació de l'Amical de Ravensbrück. Veure ANC, Fons Joan Colomines 1-720, Capsa "Associació Catalana d'Ex-presos Polítics", «Información sobre los resultados de la Trobada»

⁴⁴⁹ MORATA, Pablo «Tres siglos de cárcel» A: *Mundo*, 18/06/1977

⁴⁵⁰ Veure el resum de la trobada i la resolució aprovada a l'apèndix documental.

elecciones no son como tenían que ser», al·ludint al context no democràtic en que se celebraven.⁴⁵¹ De fet, després que la Societat Coral Perla Agustinense (dirigida també per un ex-pres polític) finalitzés la seva actuació amb *Els Segadors*, per invitació de Joan Colomines, Jordi Pujol va dir unes breus paraules com a ex-pres polític —cosa que no va ser del gust de tothom. Un dels objectius de la trobada era, justament, aconseguir tot el suport internacional en aquest moment per a la legalització tant de l'ACEP com de l'AM. Fins aleshores, la legalització d'aquestes associacions continuava sent una frontera infranquejable i Colomines declarava:

«En el momento en que iniciamos el proceso hacia la democracia es importante la presencia de estas delegaciones extranjeras aquí, solidarizándose con nuestras asociaciones de ex presos. Es un apoyo para conseguir nuestra legalización ya que el Gobierno nos tolera, pero no quiere decirnos que sí. Otra cosa aplazada para después de las elecciones».⁴⁵²

Sobre la seva legalització, un membre anònim de l'ACEP era encara més contundent: «no quieren legalizarnos porque somos sus víctimas. ¿Cómo queréis que lo hagan si nos han tenido en sus cárceles como a perros, durante todos estos años?».⁴⁵³ Tota una sèrie d'entitats d'ex-combatents republicans, d'ex-presos i deportats, de familiars de víctimes del franquisme sortia a la llum, tot i que encara no eren legals. El 10 de juny de 1977 podia ser el primer acte públic al fossat de Santa Eulàlia, però des de la mort del dictador, aquestes associacions i les persones que en formaven part ja havien començat a identificar i a concentrar-se de forma pública en una topografia dels espais de memòria de la ciutat ben diferent a la que s'havia viscut oficialment fins aleshores.

El fossat de Santa Eulàlia s'incorporà així al circuit d'espais en els quals se celebraven els actes commemoratius en homenatge al president Companys. Quatre mesos després de la trobada, pel matí del 15 d'octubre de 1977, després de fer ofrenes florals i parlaments davant la tomba, un nombrós grup de gent —els informes policials parlen d'un 400 persones— es traslladà amb cotxe fins el castell per celebrar-hi un acte organitzat per ERC davant del mur on va ser executat.⁴⁵⁴ Cap a dos quarts d'una, Salvador Grau-Móra (militant d'ERC i membre de l'Amical de Mauthausen) presentà

⁴⁵¹ MORATA, Pablo. *Op. Cit.*; sobre el context no democràtic de les eleccions del 15 de juny de 1977, veure MAYAYO, Andreu (2002) *Op. Cit.*

⁴⁵² Ambdues cites a FEBRÉS, Xavier i OLIVA, Lucía «Recuerdo y futuro de 40 años de cárcel» A: *Destino*, núm. 2071, 16/06/1977

⁴⁵³ *Ibidem.*

⁴⁵⁴ AGSGB, Correspondencia Gobernadores, Caja 414, CG 284 Anexo "Lluís Companys", «Telefonema núm. 35.669», 15/10/1977

l'acte. Llegiren poemes Josep Fàbrega, fill d'un afusellat, i Antonio Campos Crespo, militar republicà que estigué empresonat durant vint-i-cinc anys (membre també de l'ACEP). Prengueren la paraula el Dr. Colomines, en representació de l'ACEP, «el qual glossà la figura de Companys com a símbol de tots els qui han mort i sofert repressió sota la dictadura»; Víctor Torres, fill de l'històric diputat d'ERC, Humbert Torres, per parlar en nom de les comarques lleidatanes; i Heribert Barrera va cloure l'acte.⁴⁵⁵ A l'any següent, ERC no podia celebrar l'acte que tenia programat a la plaça Catalunya per denegació del govern civil, però podia realitzar l'homenatge al fossat i col·locar-hi una placa en la que es llegia: «Esquerra Republicana de Catalunya a Lluís Companys i Jover i a tots els immolats per les llibertats de Catalunya. Barcelona, 15-X-78».

Els partits polítics d'arrel antifranquista tingueren un paper important en aquestes primeres commemoracions, tanmateix, tota una sèrie d'associacions que començaven a veure la llum entre 1976 i 1980, anirien adoptant un rol cada cop més protagonista i organitzador d'actes, especialment al Fossar de la Pedrera. Mort el dictador, poc a poc, començaren a legalitzar-se aquestes entitats vinculades a la memòria de la lluita antifeixista i antifranquista: la Lliga de Mutilats i Vídues de la guerra d'Espanya (creada el 1976 i legalitzada el 1977); l'Amical de Mauthausen (creada el 1962 i legalitzada el 1978); l'Associació Catalana d'Expresos Polítics (creada el 1976 i legalitzada el 1980); l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya (creada el 1977 i legalitzada el 1980); etc. Les primeres en fer l'acte públic al fossat de Santa Eulàlia havien estat dues en concret, l'Amical de Mauthausen i l'Associació Catalana d'Expresos Polítics, les quals, a més de marcar els espais de memòria republicana, en aquells moments maldaven per superar tots els obstacles que l'administració els hi posava per tal de ser legalitzades.

5.2.1 L'Amical de Mauthausen i “el país normal”

Un mes i escaig abans de la trobada a la Fundació Miró i la commemoració al fossat de Santa Eulàlia, el 20 d'abril de 1977, la periodista i escriptora Montserrat Roig, presentava *Els catalans als camps nazis* a l'Ateneu Barcelonès. Animada per Josep Benet i amb el suport de Josep Andreu Abelló, havia estat investigant sobre la vida i la mort dels deportats i deportades catalans durant els darrers tres anys. No havia estat una

⁴⁵⁵ «Aniversari de l'afusellament» A: *Avui*, 16/10/1977

experiència agradable, els testimonis dels supervivents no deixaven de colpir-la, però tal com ella declarava, el seu compromís antifeixista era ara més fort que mai. Impactada en el seu moment per la lectura de les *Cartes des del camp de concentració*, de Pere Vives, iniciaria un camí en el qual es trobaria amb Amat Piniella, Joan Pagès, Ferran Planes i molts altres supervivents que li obririen les portes i l'ajudarien a escriure la seva història. Hi havia un greu desconeixement i la periodista tenia la necessitat de que se'n parlés:

«No es lo mío, pero me siento muy ligada a la historia de mi país, quiero mucho a mi país, a esta generación que hizo la guerra y que fue vencida, veo que se tiene que hablar de esto y tengo que hablar, es un compromiso que he adquirido. Pero espero que el país se normalice, que surjan institutos de historia rigurosos, financiados por los gobiernos autónomos, que hagan que esto se convierta en un país normal».⁴⁵⁶

Tanmateix, “el país normal” que desitjava Roig, era encara llunyà. Per començar, molts dels testimonis amb els què s’havia entrevistat i que l’havien orientat en la seva recerca, encara no havien pogut aconseguir que l’Amical de Mauthausen fos legal vint-i-cinc anys després de la seva creació. Els orígens de l’entitat es remuntaven a les inundacions que havia patit el Vallès Occidental el 25 de setembre de 1962, quan els antics deportats francesos i espanyols que residien a França recaptaren 3.000 pots de llet en pots pels damnificats. El secretari de l’Amical de París, Émile Valley, en faria entrega al govern civil a principis de novembre d’aquell any. Aprofitant la seva visita a Barcelona, es reuniren uns 25 ex-deportats per organitzar un sopar a l’Hotel Espanya i a proposta de Valley i de Joan Pagès, que havien mantingut converses prèvies al respecte, van acordar crear l’Amical de Mauthausen.⁴⁵⁷ Presentarien els seus estatuts a l’any següent, però se’ls hi denegaria el permís legal per constituir-se. Presentarien un recurs, però no se’n sortirien. Ho intentarien de nou al 1967, però tampoc ho van aconseguir. Finalment, tot i les traves del govern civil, serien reconeguts legalment com a associació el 8 de febrer de 1978.

Entre 1962 i 1978, l’Amical de Mauthausen havia concentrat els seus esforços en contactar amb els supervivents dels camps nazis arreu de l’estat i en organitzar trobades

⁴⁵⁶ BRUGUERA, Pilar «Los catalanes muertos en los campos de exterminio» A: *Destino*, n° 2068, 28/05/1977

⁴⁵⁷ Sobre la història de l’Amical de Mauthausen, veure el complert estudi de TORAN, Rosa (2008) *Amical de Mauthausen: lucha y recuerdo. 1962-1978-2008*. Barcelona: Amical de Mauthausen y otros campos.

de germanor (com els dinars que preparaven pel 14 d'abril) o viatges en grup al camp austríac per participar en les cerimònies del 5 de maig, dia del seu alliberament. Mantenien un estret lligam amb els ex-deportats que vivien a l'exili i amb organitzacions estrangeres, com la francesa Federació Nacional d'Internats, Resistents i Patriotes (FNDIRP), el Comitè Internacional de Mauthausen (CIM) o la Federació Internacional de Resistents (FIR). S'encarregaven d'assessorar i de gestionar les ajudes reparatòries de la República Federal Alemanya, es donaven suport mutu per superar les seqüeles que els hi havien deixat els camps, distribuïen llibres, organitzaven sortides, jornades d'amistat de la deportació franco-espanyola... A mitjan anys setanta, malgrat no ser una entitat legal, els membres de l'Amical havien fet un esforç important per donar a conèixer la realitat dels republicans i republicanes als camps: projeccions de *Nuit et brouillard*, d'Alan Resnais (1955); presentacions de llibres, com el de Vincenzo i Luigi Pappalettera, *Los SS tienen la palabra* (1972); presentacions de la versió en castellà de *Los años rojos* (1974) i *Yo fui ordenanza de los SS* (1976), de Mariano Constante; o la incipient aparició a mitjans de comunicació de testimonis republicans als camps de concentració malgrat la censura (com la que patí el mateix Constante al programa Claves o Joan Pagès al programa Directísimo al 1976). Però res era comparable fins aleshores a la fita que suposà la publicació del llibre de Montserrat Roig el 1977. Com escriu la historiadora Rosa Toran, ja no es podia al·legar desconeixement sobre la presència de republicans als camps nazis.⁴⁵⁸

⁴⁵⁸ TORAN, Rosa (2008) *Op. Cit.*, p.54

El fossat de Santa Eulàlia i el fossar de la Pedrera es transformaren en espais de visita recurrent quan associacions locals organitzaven jornades internacionals que comptaven amb la presència de personalitats estrangeres. A la imatge, un homenatge al fossat de Santa Eulàlia organitzat per l'Amical de Mauthausen, en el marc de la reunió del Comitè Internacional de Mauthausen, que tingué lloc a Barcelona entre el 20 i 22 d'abril. Autor desconegut. (AHAM)

Pocs dies abans que l'Amical fos legalitzada, el 2 de febrer de 1978, el cap de protocol de la Casa Reial, Antonio Villaceros, feia una visita al camp de Mauthausen.⁴⁵⁹ En el marc d'una visita dels reis d'Espanya a Àustria, el rei Joan Carles I enviava una delegació al camp per fer-hi una ofrena floral mentre visitaven la ciutat de Linz. Davant del monument dedicat a les víctimes republicanes, la delegació espanyola hi deixava una corona de flors grogues i vermelles acompanyada de la dedicatòria «El Rey de España, a los españoles muertos fuera de su patria».⁴⁶⁰ L'administrador del camp, Manuel García Barrado, ex-deportat toledà de 60 anys, s'havia negat a arriar la bandera republicana del monument per posar-hi la monàrquica, tal com li havia ordenat el govern austríac. Finalment, dos funcionaris van col·locar una nova asta a l'altre costat

⁴⁵⁹ Antonio Villacero y Benito (1900-1983), fou un diplomàtic de carrera que durant la República primer fou proper a la CEDA i després a Renovación Española. En esclatar la guerra, treballà en el gabinet diplomàtic de la Junta de Defensa Nacional i del ministeri d'Afers Exteriors. Acabada la guerra, seria ambaixador a Roma, Equador, Japó, etc. Al 1970 seria nomenat cap de protocol de la casa del príncep (del rei a partir de 1975). Seria recompensat pel monarca pels seus serveis amb el títol de comte el 1980. Veure *Diccionario Biográfico Español*, versió online: <http://dbe.rah.es/> [darrera visita 19/01/2021]

⁴⁶⁰ Mentre la delegació monàrquica visitava Mauthausen, els reis visitaren una fàbrica de Linz acompanyats del ministre d'affers exteriors, Marcelino Oreja, per tractar una possible compra d'armament. Veure «El Rey recordó Mauthausen» A: *Tele/express*, 03/02/1978

del monument i restarien penjades les dues banderes durant la visita.⁴⁶¹ García Barrado va agrair el gest del monarca (com altres deportats que van escriure-li cartes en reconeixement), ho va contemplar com “un acte de reconciliació”. Ahora, Villacieros li transmetia que la intenció del monarca era ser “rei de tots els espanyols”. García Barrado acompanyà la delegació espanyola per tot el camp, explicant els horrors que hi van viure. Tot i que no va anar-hi el rei en persona, la premsa progressista també va aplaudir el gest. *El País* publicava una eufòrica editorial en que deia:

«Ahora, el Rey de España ha tenido un gesto que no es mínimo y que merece resaltarse. No ha querido visitar oficialmente Austria sin rendir un homenaje a los 7.000 españoles que yacen en el antiguo campo de concentración nazi de Mauthausen. [...] No es aventurado estimar que aquellos españoles no albergaban precisamente sentimientos monárquicos, pero ha tenido que ser el Rey, el primer español que ha querido rescatar oficialmente la memoria de aquellos compatriotas. Ni los ministros que han pasado por Austria, ni nuestros embajadores acreditados en Viena se molestaron en el mínimo gesto conciliatorio de remitir una corona a Mauthausen»⁴⁶²

Tot i que també li reconeixia el gest, des de *Tele/express*, Montserrat Roig es mostrava menys afalagadora. Creia que Joan Carles I no aconseguiria ser el “rei de tots els espanyols” només amb aquesta acció. El testimoni de la deportació dels republicans i republicanes espanyols s’havia d’explicar a les escoles, s’havia d’incorporar als mitjans de comunicació, deia. En altres paraules, la periodista reclamava un història pública de la deportació. Ahora, demanava que el record dels camps deixés de ser un record individual, que traspassés la frontera del privat i esdevingués una memòria col·lectiva de la societat espanyola per combatre el feixisme:

«La deportación de nuestros compatriotas no terminó en 1945. La han llevado dentro más de 30 años. Su deportación sólo podrá terminar el día que los liberemos de sus recuerdos individuales: restituyéndolos para la memoria colectiva. Que el gesto del Rey, pues, nos aliente a recuperarlos para nosotros. Sólo es posible combatir el fascismo que yace latente en nuestra realidad a base del uso de la razón del recuerdo permanente.»⁴⁶³

Sis dies després de la visita, el 8 de febrer, l’Amical de Mauthausen era legal. La seva primera assemblea com a entitat legal tindria lloc a Riells del Montseny (on acostumaven a celebrar trobades ja durant la dictadura) el 7 de maig de 1978.

⁴⁶¹ TORAN, Rosa (2008) *Op. Cit.*, p.60

⁴⁶² «Una corona en Mauthausen» A: *El País*, 03/02/1978

⁴⁶³ ROIG, Montserrat «Mauthausen se acerca a España» A: *Tele/express*, 04/02/1978

Tanmateix, aquell any acabaria amb una notícia trista, la mort de Joan Pagès i Moret, fundador i president de l'Amical fins aleshores. Pescador d'ofici, nascut el 1917 a Palamós, s'havia incorporat des d'un inici al PSUC i durant la guerra va ser comissari polític de la 32ª Divisió. Després del seu pas pels camps francesos, seria detingut i portat a Mauthausen el 24 de gener de 1941 fins l'alliberament del camp, quan seria repatriat a França. Aviat participà de la lluita clandestina contra la dictadura, però seria detingut junt amb Gregorio López Raimundo i 27 companys més en la “caiguda” de 1951, cosa que li suposaria de nou passar per la tortura i l'empresonament. Ja en llibertat, seria un dels principals impulsors de l'Amical, estimulants els contactes i les converses amb els ex-deportats republicans que residien a Espanya i França. El 23 de desembre moria i el matí de Nadal era enterrat al cementiri de Montjuïc. La seva amiga Teresa Pàmies escrivia:

«A l'enterrament hi érem tots els que hem sobreviscut; la generació de la guerra provocada pel feixisme, la dels camps d'extermini, la de les presons i les guerrilles, la de la llarga clandestinitat, la dels torturats, begats, condemnats al pacte de la fam per no haver-se sotmès al la “força” feixista.»⁴⁶⁴

La generació de Pagès començava a desaparèixer i n'eren molt conscients. La seva situació era complicada. Molts ex-deportats i ex-presos polítics es trobaven amb que, després d'anys de lluita i de presó, eren ja persones grans, amb la salut delicada i situacions personals molt difícils. Com veurem més endavant, això no aturaria les seves accions commemoratives ni els homenatges que organitzarien a l'espai públic, al contrari, les estimulava. Però l'Amical de Mauthausen no estaria sola en aquest exercici, comptava també amb la col·laboració d'associacions “germanes”, en les quals també molts hi compartien adscripció, com era el cas dels ex-presos polítics.

5.2.2 L'Associació Catalana d'Expresos Polítics

La legalització de l'ACEP trigaria bastant més que la de l'Amical de Mauthausen, però això no afectà per res l'elevat ritme d'activitats que els seus membres, a través d'una comissió gestora, duïen a terme. A l'any següent de la “I^a Trobada internacional d'ex-presos i deportats polítics” a la Fundació Miró, l'entitat tornava a la càrrega amb una

⁴⁶⁴ PÀMIES, Teresa «Victòria de Joan Pagès» A: *Mundo Diario*, 30/12/1978

“Jornada internacional d’ex-presos i represaliats polítics”, patrocinada per la coordinadora d’associacions d’ex-presos de tot l’Estat espanyol. Els objectius de la jornada eren bàsicament tres: fer un reconeixement a la solidaritat internacional dels qui havien estat ajudant durant els darrers anys i, alhora, solidaritzar-se amb els pobles que estaven patint violacions dels drets humans; denunciar i lluitar contra l’augment de la violència nazi-feixista; i reclamar drets polítics i civils per als ex-presos. El llistat de delegacions i adhesions nacionals i internacionals a les jornades era inacabable, i alhora era una mostra d’un treball en xarxa que traspassava fronteres i anava des d’entitats d’ex-represaliats a associacions veïnals i entitats de barri, passant per partits polítics i organitzacions solidàries amb les víctimes de les dictadures del con sud.⁴⁶⁵ Durant dos dies, Barcelona es convertí en la capital internacional de l’antifeixisme.

Les jornades començarien el 3 de juny amb una visita a la Generalitat i una recepció dels delegats internacionals a l’Ajuntament de Barcelona. A les 16h., al paranif de la Universitat de Barcelona, hi hauria la inauguració oficial amb el rector Antoni M. Badia Margarit; el director del Centre d’Estudis Històrics Internacionals (CEHI), Emili Giralt; el president de l’ACEP, el Dr. Colomines; i el senador per l’Entesa dels Catalans, el Dr. Solé Sabarís. Durant la tarda i el matí del dia següent, tingueren lloc diferents col·loquis, i per cloure la jornada s’organitzà un gran acte festiu al poliesportiu de Sant Andreu. Al llarg d’aquests dies intervingueren prestigiosos advocats i advocades, com Agustí de Semir, Enric Leira, Gregorio Ortiz, Jordi Casas-Salat, Magda Oranich, Marc Palmés, Francesc Casares, Miquel Roca i Josep Solé Barberà.⁴⁶⁶ Es tractaren diverses qüestions que havien quedat relegades després de l’aprovació de la llei d’amnistia i un dels temes més importants era evidenciar a través d’aquestes jornades la situació en que, després d’haver passat anys i anys de presó per lluitar contra el règim, es trobava bona part dels represaliats polítics:

«Gent que encara té conculcats els seus drets polítics, els seus drets com a ciutadans. Gent que ha passat un quart de segle a les presons i que ara, vella, no té dret a jubilació, perquè ningun no va atendre els subsidis que havien d’haver estat a compte de l’Estat. Gent que ha restat invàlida per accidents o per malaltia dins les presons i que no té dret a res. Gent que durant el seu empresonament no ha vist atesa la seva família per l’assegurança mèdica estatal, perquè no constava

⁴⁶⁵ L’exhaustiva relació d’entitats internacionals, organitzacions i partits presents i/o adherits a les jornades, al butlletí *Llibertat*, núm.10, novembre-desembre de 1978.

⁴⁶⁶ Josep Solé Barberà, finalment, no va poder assistir però va enviar per correu la seva ponència sobre la pena de mort. Una biografia de l’advocat i polític a MAYAYO, Andreu (2007) *La veu del PSUC. Josep Solé Barberà, advocat*. Barcelona: L’Avenç. Les ponències senceres es conserven a l’ANC, Fons Joan Colomines 1-720, Capsa “Associació Catalana d’Ex-presos Polítics”.

com a subsidiari de la Seguretat Social i que ara no hi té dret encara. Gent damunt la qual pesen unes accessòries que els inhabiliten per al lliure desenvolupament de les seves respectives comunitats.»⁴⁶⁷

La llei d'amnistia aprovada el 15 d'octubre de 1977 no deia res sobre aquesta qüestió ni d'altres que havia plantejat l'ACEP des d'un inici. La protecció que se li donava a les autoritats franquistes pels crims comesos durant la dictadura no estava entre les crítiques que, des del col·lectiu dels ex-presos franquistes, se li feia a l'amnistia —aquestes crítiques serien molt més tardanes. En aquell moment, les grans queixes que comportà l'amnistia aprovada serien, pràcticament, les qüestions que es discutirien en la jornada internacional del juny de 1978 i que, al febrer d'aquell mateix any, l'associació ja havia denunciat mitjançant una declaració pública: exigien l'abolició de les condemnes, que els antecedents polítics fossin desqualificats, la recuperació total dels drets civils dels ex-presos polítics, dels exiliats i dels deportats a camps de treball. Exigien l'assistència social en aspectes mèdics i sanitaris i el reconeixement dels anys de presó a efectes de la seva jubilació (i de subsidis d'invalidesa per als accidents de treball a les presons). Eren força clars en aquest aspecte: «Las personas que han luchado por la democracia no pueden verse marginadas por la misma democracia».⁴⁶⁸ Reivindicaven els drets de les vídues dels afusellats pel franquisme per causes polítiques i se solidaritzaven amb les demandes de la Lliga de Mutilats de Guerra de l'Exèrcit de la República. Defensaven l'amnistia laboral, en referència als acomiadats de la feina per raons polítiques, i insistien en alguns dels seus objectius fundacionals: l'abolició de la pena de mort, en l'estatut del pres polític i la reforma penitenciària. La situació dels presos, fossin polítics o comuns, era lamentable i reclamaven que l'amnistia anés acompanyada d'una reforma

⁴⁶⁷ COLOMINES, Joan «Editorial» A: *Llibertat*, núm.10, novembre-desembre de 1978

⁴⁶⁸ Veure la declaració al respecte que va fer l'ACEP el febrer de 1978 i que va ser publicada posteriorment al seu butlletí «Nuestra Declaración» A: *Llibertat*, núm. 9, maig-juny de 1978. En la mateixa publicació, apareixien articles d'opinió en els quals també es criticava la manca de representació que havien tingut en la llei d'amnistia els membres de la Unió Militar Democràtica (que no serien readmesos a l'exèrcit) o els antics militars de l'exèrcit republicà, veure CAMPOS CRESPO, Antonio «Amnistía total» A: *Llibertat*, núm. 8, febrer-març de 1978. Sobre la situació en que es trobaven molts ex-presos, a l'arxiu de l'ACEP es conserven diferents llistats de persones que havien passat per presó per causes polítiques i que es trobaven amb pensions mínimes (o sense) per sobreviure i amb patologies urgents que tractar, veure AACEP, Capsa 1. Documents d'interès, "Relación de Asociados que carecen de asistencia sanitaria y se hallan en situación precaria por no estar amparados por la Seguridad Social; como consecuencia de los años transcurridos en prisión; destierro y exilio". El propi Joan Colomines explica a les seves memòries el cas del secretari de l'associació, l'Antonio Campos, qui va passar més de 20 anys de presó: «Ja alliberat i en plena democràcia es posà malalt d'un càncer de pulmó. No tenia dret a la seguretat social. El règim mai no havia cotitzat. Ni per a ell ni per a ningú. Després de fer unes gestions l'operaren de beneficència a l'Hospital del Mar.», veure COLOMINES, Joan (1999) *El compromís de viure. Apunts de memòria*. Barcelona: Columna, p. 418-419

penitenciària, una reforma democràtica del codi penal, un estatut jurídic del pres que el protegís davant dels maltractaments i que es prenguessin mesures encaminades a la seva reinserció social. Posaven de manifest que l'amnistia havia deixat al marge les dones empresonades o encausades per delictes socials discriminatoris (avortament, compra d'anticonceptius, adulteri o amistançament) i a les persones encausades per les Jurisdiccions Especials o la Llei de perillositat social, que afectà especialment a homosexuals i lesbianes.

L'amnistia havia estat el moll de l'os de l'associació quan aquesta es va fundar —i ja ho era abans. La seva creació oficial tenia una data concreta, el 12 de febrer de 1976, però aquesta no es pot explicar sense l'acció de les Comissions de Solidaritat amb els presos polítics, el precedent immediat de l'ACEP i d'on provenien també molts dels seus membres.⁴⁶⁹ L'associació no naixia amb la pretensió de substituir-les, sinó de complementar-les.⁴⁷⁰ Des de mitjan 1975 l'entitat ja funcionava i s'havia mostrat activa amb cartes al govern demanant l'amnistia i la fi de la pena de mort, amb cartes a diaris i demanant el suport d'entitats com Amnistia Internacional, però no va ser fins el febrer

⁴⁶⁹ L'escalada repressiva de finals dels anys seixanta culminà amb la declaració de l'estat d'excepció decretat el 24 de gener de 1969. Fins el 21 de març, data en que es va derogar, s'havien produït 735 detencions a tota Espanya (196 arrestats passarien a disposició de la jurisdicció militar, 212 de l'ordinària, 168 de les autoritats governatives i 159 foren confinades). Entre 1964 i 1976 el Tribunal d'Ordre Públic (TOP) va gestionar 22.660 processos —el 60% dels quals entre 1974 i 1976—, que van afectar directament o indirecta a més de 50.000 persones. I entre 1969 i 1971 es jutjarien 1.034 persones a través de consells de guerra. En aquest context, molts familiars dels empresonats acudiren a les seves parròquies cercant ajuda. És així com, per exemple, al gener de 1969 sorgiria la Comissió de Solidaritat organitzada des de la vicaria obrera de l'arquebisbat de Barcelona, a mans de mossèn Joan Carrera. El novembre de 1969 es creava també la Comissió Catalana d'Amnistia, des d'on s'organitzaren diverses campanyes populars a favor de l'amnistia o actes reivindicatius per recollir fons, com la cèlebre vetllada poètica del Gran Price de Barcelona del 25 d'abril de 1970, "el Price dels Poetes". Des d'aquestes comissions, que s'estendrien per diferents ciutats del territori i pels diferents barris de Barcelona (César Lorenzo les ha documentat a 27 localitats, a les 3 universitats catalanes i comenta que, pràcticament, al 1976, n'hi havia una a tots els barris de la capital), s'ajudava als ex-presos polítics a reintegrar-se en la vida laboral, es canalitzava l'ajuda que venia de l'estranger, se'ls hi donava cobertura jurídica, se'ls hi portava menjar, roba, llibres i se'ls mantenien informats del que passava a l'exterior. Les Comissions de Solidaritat s'anaren dissolvent de forma progressiva entre 1976 i 1977, en la mesura que s'anaven aprovant indults i amnisties. Per les xifres de la repressió durant l'estat d'excepció, veure YSÀS, Pere (2004) *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica, p.132-133; dades actualitzades sobre les persones represaliades en la darrera etapa del franquisme a BABIANO, José et alii (2018) *Verdugos impunes. El franquismo y la violación sistémica de los derechos humanos*. Barcelona: Pasado & Presente, p.231-232; sobre el Tribunal d'Ordre Públic, veure el clàssic de ÁGUILA, Juan José del (2001) *El TOP: la represión de la libertad, 1963-1977*. Barcelona: Planeta. Sobre les relacions de les comissions de solidaritat amb l'ACEP, veure el complet estudi de LORENZO, César (2019) *Solidaritat, Justícia, Memòria: l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics del Franquisme*. Barcelona: Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, pp. 9-39. Sobre el "Price dels Poetes", veure les memòries de qui va ser també un dels organitzadors i conductor de l'acte a COLOMINES, Joan (1999) *Op. Cit.*, p.340-344; Sobre les comissions de solidaritat, veure també CASANELLAS, Pau y LORENZO RUBIO, César (2020) «Lucha antirrepressiva e influjo unitario en la movilización antifranquista: las Comisiones de Solidaridad (1969-1977)» A: *Historia y Política*, núm. 43, pp. 291-326.

⁴⁷⁰ LORENZO, César (2019) *Op. Cit.*, p.41. Entrevista de l'autor amb Maria Salvo (09/05/2017)

de 1976 que l'associació naixia oficialment a la seu dels Amics de les Nacions Unides (C/ Fontanella, 14).⁴⁷¹ El primer acord que constava en els estatuts que s'aprovaren es referia als seus objectius:

«[...] promover toda clase de actividades y actos tanto culturales como cívicos en relación a la creación de un clima de convivencia ciudadano mediante el expreso reconocimiento del derecho a la libertad de disentir, y propugnando la amnistía, la abolición de la pena de muerte, el reconocimiento de los derechos y libertades fundamentales y la reforma del derecho penitenciario mediante la instauración del estatuto del preso político.»⁴⁷²

Els estatuts designaven al doctor Joan Colomines com a president i l'advocat Agustí de Semir com a secretari; i l'acta fundacional fou signada per 19 persones en total.⁴⁷³ Acollint-se a la Llei d'Associacions de 1964, es va presentar la documentació per ser legalitzada al Govern Civil. Alhora, es presentaven davant dels mitjans, assegurant tenir 1.800 signatures que els avalaven a la província i informant que podien ser membres tant els que havien estat detinguts unes hores com els que havien passat més de 20 anys a la presó (el requisit fonamental era creure en la democràcia).⁴⁷⁴ En la declaració que van publicar, afirmaven:

«Els propòsits d'una Associació d'ex-presos polítics de Catalunya no poden ésser parodiar les existents associacions d'ex-cautius (sic), ni tampoc passar la factura d'importants sacrificis històrics. No volem reivindicar fets que pertanyen al passat, sinó incidir en el present i ajudar en la construcció democràtica del futur. I considerem que és un servei al present i a l'esdevenidor ajudar a que la societat prengui consciència de les arbitrietats que foren comeses i es cometen

⁴⁷¹ L'Associació d'Amics de les Nacions Unides va nàixer a Barcelona el 31 d'octubre de 1962, inspirada per la Carta de l'ONU i la Declaració Universal dels Drets Humans. L'associació fou reconeguda per la Federació Mundial d'Associacions per a les Nacions Unides (FMANU) el setembre de 1963. L'entitat va esdevenir un important lloc des d'on s'iniciaren diverses campanyes de denúncia de violació dels drets humans sota la dictadura. L'abril de 1987 va passar a nomenar-se Associació per a les Nacions Unides a Espanya (ANUE).

⁴⁷² ANC, Fons Joan Colomines 1-720, Capsa "Associació Catalana d'Ex-presos Polítics"

⁴⁷³ Els signants d'aquests primers estatuts foren Joan Colomines Puig (metge analista), Narciso Julián Sanz (ajustador mecànic), Antonio Campos Crespo (comerciant), Juan Antonio Cuadrado Diago (comerciant), Jordi Carbonell de Ballester (catedràtic), Manuel Vázquez Montalbán (periodista), Jordi Conill Vall (químic), Miguel Núñez González (traductor), Joaquim Boix Lluch (enginyer industrial), Pedro León Martínez (agent comercial), Víctor Ríos Vidal (administratiu), Catalina Juárez Solano (metal·lúrgica), Francisco Benages Tomás (dibuixant), Francisco García Nieto (agent de comerç), Juan Mallarol Villarubia (mecànic), Carlos Pradas Bergés (dedicat a l'espectacle), Maria Assumpta Cabré Mascorda (ATS), Adonio González Mateos (administratiu), Agustí de Semir i Rovira (advocat).

⁴⁷⁴ C.S.C. «La Asociación de Ex Presos Políticos, abierta a los de la zona republicana» A: *Diario de Barcelona*, 18/02/1976; «La Asociación de Ex Presos Políticos presenta su documentación» A: *TeleXpres*, 17/02/1976

contra conciutadans quin únic delicté és voler exercir el dret humà de l'acció política.»⁴⁷⁵

Es desmarcaven del model associatiu franquista dels “Ex cautivos” i insistien en que la seva formació no tenia res a veure amb “revenges” (o dit d’una altra manera, “passar factura”), però volien que la societat prengués consciència dels crims que s’havien comès i que es cometien per fer política, copsant-ho com a un element que ajudaria a construir una societat més democràtica. Així mateix, comentaven els objectius concrets de l’associació (amnistia, drets dels ex-presos, reforma penitenciària, etc.) per defugir de “reconciliacions” buidades de contingut:

[...] Aquest desig obert a tots, és conseqüent a més, amb el propòsit fonamental de la nostra associació: assolir una reconciliació fonamentada, no en una sensiblera concessió de “final felicitat”, sinó en una racional consciència del fet monstruós que és empresonar a algú perquè vol modificar la societat on viu.»⁴⁷⁶

El primer intent per ser legalitzats no va reeixir. Entre la documentació del Govern Civil de Barcelona es conserven informes policials que valoren i avaluen l’associació a través de diferents notes informatives, les quals comenten: «[...] la entidad que nos ocupa, por las personas que la integran, podría encubrir otros fines no tan claros al servicio de un grupo ideológico».⁴⁷⁷ Així mateix, aportaven informació sobre Josep M. Bernat Freixas, propietari del local on l’associació tenia la seu (al Portal de l’Àngel, número 7), amb antecedents policials pel seu paper en el moviment estudiantil universitari i per la militància al PSUC.

Un cop aprovada la Constitució espanyola, l’ACEP intentaria ser legalitzada de nou el 2 de juliol de 1979, presentant la documentació pertinent i una nova acta fundacional.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Fragments de la declaració junt amb altres comentaris d’advocats de l’associació a PALMÉS, Laura «Ex-presos políticos unidos» A: *Mundo*, 21/02/1976; i el text íntegre al primer número del butlletí de l’entitat «declaració» A: *Llibertat*, núm. 1, juliol de 1976.

⁴⁷⁶ *Ibidem*.

⁴⁷⁷ Agraïxo a l’historiador Manel Risques que m’hagi mostrat aquests documents provinents de l’AGSGB.

⁴⁷⁸ L’acta anava signada per uns altres 19 noms (sis dels quals repetien respecte a la primera acta). Es tractava de Joan Colomines Puig (metge analista); Antonio Campos Crespo (comerciant); Pedro Salinas Gallego (tècnic mecànic); Juan Baró Sanmartín (agent d’assegurances); Angel Planas Ferrer (mecànic); Narciso Julián Sanz (ajustador mecànic); Isabel Vicente García (empleada); José Sugrañes Boix (empleat); Francisco García Nieto (agent de comerç); Antonio González Valiente (traductor); Juan Antonio Cuadrado Diago (comerciant); Antonio Rivaud Santos (empleat); Dolores Sanz de Arellano (administrativa); Andrés Paredes Vidal (comerciant); Alfonso Monsó Viñals (promotor); Ramona

La resposta arribaria el 29 de gener de 1980 i aquesta vegada seria positiva. S'iniciava una nova etapa i per celebrar-ho van organitzar un gran acte d'homenatge a la resistència antifranquista el dia 11 de maig al Saló del Tinell. L'acte se celebraria després de les primeres eleccions al Parlament de Catalunya des de la República, les quals tindrien lloc el 20 de març de 1980.

Una cadira buida amb una senyera i un llaç negre, que simbolitzava a tots els lluitadors i lluitadores antifranquistes que havien perdut la vida, presidiria un Saló del Tinell ple a vessar. L'homenatge comptaria amb la presència del recent nomenat president del Parlament, Heribert Barrera, però ni amb la presència del president de la Generalitat, Jordi Pujol, ni amb la de l'alcalde Narcís Serra, ni amb la de l'ex-president Tarradellas, malgrat se'ls va convidar. El primer enviaria com a delegat el conseller adjunt a la presidència, Miquel Coll i Alentorn, i el segon al tinent d'alcalde, Josep Miquel Abad i Silvestre. Segons publicarien anys després des de l'ACEP, cap dels tres va assistir-hi «per prudència política».⁴⁷⁹ D'altra banda, al llarg de l'homenatge van intervenir diferents representants dels partits parlamentaris que provenien de l'antifranquisme: Enric Adroher (PSC), Miquel Núñez (PSUC), Josep M. Poblet (ERC) i Antoni Subirà (CDC). Es llegiren més de seixanta adhesions de partits polítics, sindicats, associacions i entitats cíviques, també de l'Abat de Montserrat i Amnistia Internacional. El Dr. Colomines, fent un exercici de síntesi, va voler mencionar tots els moviments, organismes i entitats que s'havien enfrontat a la dictadura, i va acabar demanant la llibertat de Jaume Martínez Vendrell i Lluís Montserrat (moment en que alguns dels assistents, al fons del saló, es posaren a cridar “llibertat patriotes catalans!”).⁴⁸⁰ L'acte va mantenir un esperit reivindicatiu i «no va convertir-se en un record nostàlgic i de llàgrimes, sinó que hom va donar-li el contingut polític necessari perquè fos vàlid per a continuar endavant».⁴⁸¹ L'homenatge va finalitzar amb la donació al Parlament de l'estela de bronze, feta per l'escultor Josep M. Subirachs amb el fonedor Manuel Parellada, per tal que fos col·locada als murs de l'edifici al Parc de la Ciutadella «com a

Criballés Casadesús (administrativa); Luís Martí Bielsa (industrial); Francesc Berges Tomàs (dibuixant); Manuel Martínez García (dibuixant).

⁴⁷⁹ ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXPRESOS POLÍTICS (2004) *Notícia de l'Associació Catalana d'Expresos Polítics*. Barcelona: Associació Catalana d'Expresos Polítics, p.18

⁴⁸⁰ «La resistència catalana contra el franquisme tuvo su homenaje» A: *Tele-Express*, 13/05/1980; «Acto de homenaje a los resistentes catalanes» A: *La Vanguardia*, 13/05/1980; sobre la inculpció de Jaume Martínez Vendrell i Lluís Montserrat en els casos Viola i Bultó, i tot el periple judicial posterior, veure CASALS, Xavier (2016) *Op. Cit.*, 415-424

⁴⁸¹ «Coincidència a demanar la llibertat dels empresonats» A: *Avui*, 13/05/1980

record perenne i amorós de tant sacrifici, de tanta lluita, de tanta fe i de tant temps».⁴⁸² L'obra seria col·locada als murs del Parlament el 15 d'octubre de 1981 i, tres anys després, seria traslladada al mateix emplaçament que ocuparia el monument dels Immolats per la Llibertat a Catalunya. A l'estela s'hi pot llegir: "L'esforç dels homes i les dones de la Catalunya resistent. Símbol de llibertat i democràcia. 1939-1980". Des de l'associació, dies després de la donació, es feia la següent valoració:

«Con la colocación de la placa conmemorativa confeccionada y que figurará en el Parlamento Catalán oportunamente, culminará el acto de conmemoración a los resistentes que lucharon contra el fascismo y a los que cayeron. Por primera vez en la historia de Cataluña, figurará este recuerdo en un sitio de honor.»⁴⁸³

Detall del relleu creat per Subirachs per commemorar la legalització de l'ACEP (ANC, Fons J. Colomines) i imatge de la seva inauguració al mur del Parlament, amb Isidre Molas, Heribert Barrera, Joan Colomines i Josep M. Ainaud de Lasarte al darrere. 15 d'octubre de 1981. Autor desconegut. (AACEP)

⁴⁸² «Apertura de l'acte per el president, Doctor Joan Colomines» A: *Llibertat*, núm.15, juliol de 1980

⁴⁸³ «Vida de la associació» A: *Llibertat*, núm.15, juliol de 1980

A l'any següent, Joan Colomines, que havia aconseguit un escó com a diputat de CDC, abandonaria la presidència de l'ACEP.⁴⁸⁴ El seu lloc l'ocuparia l'advocat Rudolf Guerra que, d'altra banda, havia estat diputat pel PSC. La pluralitat política de l'entitat —dins del camp dels partits democràtics— sempre va ser un dels puntals de l'associació, de la qual ja en feia referència en les seves primeres declaracions públiques. Tot i la preponderància de militants del PSUC, sempre es va tenir present la voluntat unitària de l'entitat, respectant les diferents opcions polítiques al seu si (les assemblees es podien celebrar tant a locals d'ERC com es podien organitzar parades a la festa del Treball del PSUC). Al 2004, sobre la seva elecció com a primer president de l'associació, Colomines deia: «Per què jo? Doncs perquè no havia estat mai del PSUC, encara que hi hagués col·laborat tant com va caldre. Jo era una cosa pitjor per al règim imperant. Era i sóc un secessionista».⁴⁸⁵

A l'any 1981, en el pas de ser una comissió gestora a una junta de l'associació, dins la seva documentació interna, a l'hora d'avaluar la reorganització necessària, es calculava que hi havia 672 associats.⁴⁸⁶ Des de la seva fundació, l'entitat s'havia caracteritzat per l'organització d'actes reivindicatius (per l'amnistia, pels drets dels ex-presos, per la situació dels presos, etc.), per la coordinació amb altres associacions d'ex-presos de l'Estat espanyol (especialment amb les associacions de Madrid, Euskadi i el País Valencià), pel constant contacte amb entitats internacionals antifeixistes (des de la FIR fins a les múltiples associacions de brigadistes), per les campanyes de solidaritat amb les persones represaliades per les dictadures militars a l'Amèrica Llatina o a favor del desarmament nuclear... També en les commemoracions i els homenatges. Ja hem vist com participarien, junt amb l'Amical de Mauthausen, en el primer acte públic al fossat de Santa Eulàlia al juny de 1977 i com va formar part dels diversos homenatges davant

⁴⁸⁴ Colomines va presentar la seva dimissió en la Junta celebrada el 4 de novembre de 1981, els motius eren: 5 anys continuats a la presidència i que s'havia assolit l'objectiu fixat del reconeixement oficial del paper de la resistència catalana. A la carta que enviava uns dies després, precisava que no marxava degut a que la junta s'hagués posicionat en el "no" a la OTAN, tal com havia transcendit en algun mitjà de comunicació. ANC, Fons Joan Colomines 1-720, Capsa "Associació Catalana d'Ex-presos Polítics", «A la Junta Directiva de l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics Ciutat» (16/11/1981). Tanmateix, segons Lluís Martí Bielsa, el Dr. Colomines va mostrar-se molt contrariat perquè el butlletí de l'ACEP havia publicat un article contrari a l'OTAN sense el seu coneixement, cosa que va provocar certes tensions a la junta. Entrevista de l'autor amb Lluís M. Bielsa (10/05/2017).

⁴⁸⁵ ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXPRESOS POLÍTICS (2004) *Op. Cit.*, p.5-6; Joan Colomines (1922-2011) fou un militant històric del Front Nacional de Catalunya (FNC), al 1973 va fundar el Partit Popular de Catalunya (PPC), que al 1976 acabaria integrant-se al PSC-Congrés. Al 1977 ingressaria a CDC i en les eleccions al Parlament de 1980 seria elegit diputat.

⁴⁸⁶ ANC, Fons Joan Colomines 1-720, Capsa "Associació Catalana d'Ex-presos Polítics", «Informe de la comissió gestora per a la reorganització de l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics» (abril de 1981)

la tomba de Companys o al Fossar de la Pedrera. Seria en aquest darrer espai on organitzarien cada mes de febrer, junt a l'Amical dels Antics Guerrillers Espanyols a França (dels qui parlarem més endavant), un homenatge en memòria dels guerrillers i militants del PSUC executats els mesos de febrer dels anys 1946 i 1949.⁴⁸⁷ El Fossar de la Pedrera era un espai degradat, ple de deixalles, rodejat de barraques per la part alta, amb tota classe d'animals... La constitució de l'Associació Pro-Memòria als Immolats de Catalunya (APMILC), conformada pels familiars dels allí enterrats, va ser el motor de la transformació d'aquest espai, un espai que viuria el primer gran acte d'homenatge públic el 15 d'octubre de 1978.

5.3 El fossar de la Pedrera: una terra de ningú

La visita del president de la RDA, Eric Honecker, a la fossa comuna de Barcelona per deixar unes flors allà on estava enterrat el seu amic de joventut, el brigadista Hans Beimler, va evocar tota una sèrie de records d'infantesa a l'escriptor Paco Candel. Era octubre de 1988, però l'episodi el transportava a 1936, quan vivia a les Cases Barates de Can Tunis, la canalla jugava als cingles que envoltaven la gran fossa del cementiri de Montjuïc i veia com enterraven els cadàvers:

«Cuando aquello era la vulgar fosa común y no el cuidado Fossar de la Pedrera, muchos familiares colocaban a sus deudos una lápida o una cruz. Conforme las tandas de muertos se superponían, algunos iban elevando el túmulo de tierra de sus difuntos, buscando una rara supervivencia, la de un muerto tuyo que no deseas que muera definitivamente, hasta que el exceso funerario se los comía».⁴⁸⁸

Candel recordava com hi havien enterrat el seu amic "Raurito", mort d'una pulmonia, i recordava també com hi enterraven els pobres, els indigents, les víctimes dels bombardejos, els "passejats" durant l'esclat revolucionari de l'estiu del 1936 i com, més

⁴⁸⁷ Es tractava de Cisquet Serrat Pujoler, Joan Arévalo Gallardo, Manuel Donaire Moreno i Joan Hernández Lizán (executats el 25 de febrer de 1946); i d'Angel Carrero, Numen Mestre, Joaquim Puig Pidemunt i Pere Valverde (executats el 17 de febrer de 1949). Segons Lluís Martí Bielsa, les trobades al mes de febrer al fossar de la Pedrera per honrar-los, ja es duïen a terme durant el franquisme per part d'ex-presos militants del PSUC tot i la vigilància de la policia. Entrevista de l'autor amb Ll. Martí Bielsa (10/05/2017).

⁴⁸⁸ CANDEL, Francisco «Brigadistas en la fosa común» A: *El Periódico de Cataluña*, 17/10/1988

tard, a partir de l'entrada dels franquistes, els cadàvers dels afusellats al Camp de la Bota.⁴⁸⁹ L'escriptor explicava:

«Ya acabada la guerra civil, volvíamos a aquellas alturas oteantes sobre la fosa. Ya no enterraban a tantos, pero gozábamos de otro espectáculo, el de los parientes buscando afanosamente sus muertos, intuyendo, suponiendo donde estarían sepultados. Llevaban ramos de flores que al final abandonaban en cualquier lado de aquella tierra que era de todos porque no era de nadie».⁴⁹⁰

Aquesta terra de ningú que descrivia Candel encaixava amb els records que la periodista Maria Favà havia recollit anys abans, durant l'acte d'homenatge a la tomba de Francesc Macià el Nadal de 1977, dels testimonis dels familiars dels allí enterrats: «Tenia set anys quan van matar el pare. Anàvem al fossar amb molta por. On és? Preguntàvem. Per allà. I escampàvem els clavells vermells per terra. En el control, a vegades escorcollaven la bossa de la mare. A dalt, en els cingles, hi havia guàrdia civil». Explicaven que el fossar entrà en funcionament durant la guerra i que en aquells moments estava ubicat fora del recinte del cementiri. En iniciar-se els afusellaments, els familiars dels executats hi acudien i preguntaven on eren enterrades les persones que havien estat executades al Camp de la Bota tal dia de la setmana. Quan se li preguntà a algun dels familiars perquè no reclamaven el cos, responia «Molts ho feien, però no aconseguien res. Sovint, ni tan sols no se sabia quin dia els havien matat». Respecte les condicions en que es trobava la fossa, un altre testimoni deia:

«La meva mare es va quedar vídua amb vuit fills. La més petita tenia dies. Jo, vuit anys. Recordo que feia una pudor terrible. Em tapava el nas amb les faldilles de la mare. [...] Imagina't si estava en males condicions tot això que vaig veure una dona que, gratant una mica la terra, va trobar el marit i els dos fills que li havien afusellat. Amb un mocador els eixugava la sang de la cara».

Una altra persona se'n recordava de com llençaven els cadàvers: «Els tiraven des d'allà dalt, per un tobogan. Els cadàvers anaven amb dues fustes, lligades amb cordes. Els llançaven sense cap mirament, i damunt, hi vessaven terra i calç. Ho havia vist moltes

⁴⁸⁹ Segons l'historiador Joan Corbalán, entre 1939 i 1952, foren executades a Barcelona 1.717 persones, de les quals 1.686 foren afusellades al camp de la Bota (de les 31 persones restants, 23 van ser executades per garrot vil a la Model i 8 van ser afusellades al castell de Montjuïc). CORBALÁN GIL, Joan (2008) *Justícia, no venjança. Els executats pel franquisme a Barcelona (1939-1952)*. Valls: Cossetània.

⁴⁹⁰ CANDEL, Francisco «Los muertos que están y no están» A: *El Periódico de Cataluña*, 24/10/1988

vegades».⁴⁹¹ Els testimonis que recollia la periodista anaven acompanyats de la notícia que s'havia creat una comissió per dignificar la fossa comuna. Entre el desembre de 1977 i el gener de 1978, la notícia d'aquesta nova comissió es faria pública a diversos mitjans.⁴⁹²

El divendres 25 de novembre, un grup de familiars d'afusellats al Camp de la Bota celebraren una missa per la seva memòria a l'església de Pompeia de Barcelona. Uns quants decidiren crear un equip de treball i acordaren trobar-se al mateix lloc el divendres següent, el 2 de desembre, per constituir la Comissió Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya. La tasca més urgent que s'havien marcat era la de localitzar més familiars de víctimes del franquisme —en aquells primers moments comptaven amb un centenar de fitxes amb noms i adreces. A partir d'aquí començaren a contactar amb diversos mitjans de ràdio i premsa (*Ràdio 4*, *Tele/eXpress*, *Avui*, *Correo Catalán*, *Canigó*, *Treball...*) i amb gent propera al president Tarradellas per sol·licitar-li una reunió, presentar-se i plantejar-li les seves demandes.⁴⁹³

Durant el mes de desembre, l'equip de treball definí 10 objectius per a la futura associació, els quals, en format resumit, serien:⁴⁹⁴

1. Redactar estatuts i reglaments de l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya (APMILC) per ser aprovats en una assemblea constitutiva i després presentar-los a les autoritats per ser legalitzats.
2. Mentre no siguin legals, aconseguir estar suficientment tolerats per crear comissions de treball i començar a desenvolupar funcions concretes.
3. Contactar amb el major nombre possible de familiars d'afusellats per motius polítics i/o socials al Camp de la Bota després de la guerra civil, que foren enterrats al fossar de la pedrera i iniciar un cens.

⁴⁹¹ FAVÀ, Maria. «Montjuic: homenatge als morts del silenci» A: *Avui*, 28-12-1977. Sobre les pràctiques de dol de familiars de persones executades durant el franquisme, vegeu, per exemple, AGUILAR, Paloma (2020) «From mourning severed to mourning recovered: tribute and remembrance strategies for families of the victims of Francoist repression» A: *Memory Studies*, Vol. 13(3), pp. 277-294; RÍO, Àngel del (2019) «Fosas de la represión franquista: del ocultamiento a la patrimonialización» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: Catarata, pp. 183-196; MORGADE, Iria (2018) «Rosa blanca. Accions collectives da memoria na transición: vítimas sen verdugos» A: FERNÁNDEZ, Lourenzo y MÍGUEZ, Antonio (eds.) *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo*. Vigo: Ed. Galaxia, pp. 361-435.

⁴⁹² ROIG-GIRONELLA, Santiago «Mirando hacia atarás sin odio» A: *Catalunya/eXpress*, 14/12/1977; R.C. «Piden inhumación digna para los fusilados de la Bota» A: *El Correo Catalán*, 05/01/1978; «Comisión pro-memoria a los inmolados por la libertad» A: *La Vanguardia*, 24/01/1978

⁴⁹³ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepal Riba. Codi 22, Correspondència rebuda, “Comissió pro-memòria als immolats per la Llibertat a Catalunya” (16/01/1978)

⁴⁹⁴ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepal Riba. Codi 19, Documentació constitutiva APMILC, “La Comissió Gestora de la futura Associació...” (30/12/1977). Reproduït a l'annex documental.

4. Sensibilitzar l'opinió pública per tal que s'acordi dignificar la fossa comuna (i que deixi de funcionar com a tal), erigir-hi un monòlit amb una inscripció adient, i organitzar-hi cada 15 d'octubre un "acte d'afirmació patriòtica nacional" que consistís en una visita a la tomba del president Companys i després al fossar per fer-hi ofrenes florals i parlaments a ambdós llocs.
5. Els immolats pertanyien a ideologies molt diferents, l'associació ha de ser unitària i no s'hi farà política, tot i que sí que pensen lluitar «pel mateix que lluitaren els nostres màrtirs»: per la llibertat i democràcia «de tots els que vivint i treballant a Catalunya l'estimen».
6. El seu principal objectiu és la convivència sense odi ni rancúnies, per tal que no es repeteixi mai més cap guerra fratricida ni postguerra sanguinària.
7. Treballar fraternalment al costat de les associacions similars que ja existeixen en les diferents regions o nacionalitats de l'Estat espanyol.
8. Lluitar amb totes les forces per a l'abolició de la pena de mort.
9. «Entre nosaltres no hi ha rancor ni esperit de venjança, només volem retre homenatge als nostres morts i recuperar, per Catalunya, una pàgina de la seva història que havia quedat en blanc».
10. Si malgrat els anys passats, encara hi ha vídues o orfes amb mala situació econòmica degut al afusellament del marit o pare, procurar ajudar-los fraternalment i solidària.

Josep Maria Trepà esdevindria el president de la comissió gestora. Anys després, ell mateix explicaria que havien estat Joan Ballester i Fèlix Cucurull els qui, durant l'homenatge a Companys del 15 d'octubre, l'havien animat a «rehabilitar la memòria dels catalans afusellats al Camp de la Bota i enterrats de qualsevol manera al fossar de la pedrera».⁴⁹⁵ La comissió gestora inicià tota una sèrie de contactes polítics, ja fos amb partits o institucions, per tal d'aconseguir els objectius que s'havien marcat. Tanmateix, gràcies a la correspondència conservada per Trepà, es pot veure com les relacions que es van establir amb el president de la Generalitat restablerta no van ser gens fàcils.

⁴⁹⁵ TREPÀ i RIBA, Josep M. «Associació Pro Memòria als Immolats» A: Avui, 25/03/1979. El germà de Josep M. Trepà, Venceslau, havia estat afusellat el 4 de juliol de 1939 i va ser enterrat al fossar de la pedrera. Josep M. va escriure una breu història sobre les circumstàncies de la seva execució, com van rebre la notícia a casa i els intents no reeixits d'enterrar-lo en un nínxol. Veure ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Riba. Codi 18 "Memòria de la vida i la mort del meu germà Venceslau" (2000)

Vista del Fossar de la Pedrera als anys setanta, abans de ser arranjat. Autor desconegut (Departament d'Urbanisme de l'Ajuntament de Barcelona)

Imatge del Fossar de la Pedrera des de la perspectiva que es tenia del nucli de barraques de la muntanya de Montjuïc. Anys 1950 (Francesc Candel)

Nen preguntant davant d'una creu de fusta al Fossar de la Pedrera al 1963. Anys després, durant la remodelació del fossar al 1983, aquestes creus serien enretirades. Fotografia d'Eugeni Forcano publicada a RISQUES, Manel (dir.) (2015) *Cataluña, 1900-1980: història en fotografies*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 220.

5.3.1 Esperant el president Terradellas

Pere Fortuny, fill de l'alcalde republicà de Mollet del Vallès afusellat el 1939, havia intentat contactar amb el president Terradellas per parlar-li de l'alarmant situació de deixadesa en que es trobava el fossar de la Pedrera; Trepat perseguí el mateix objectiu,

primer contactant amb persones properes al president, com Josep M. Fornas, Roger Gausachs o escrivint directament a Josep M. Bricall, aleshores secretari general de la Presidència. En una carta de Trepà adreçada a Bricall, li comentava: «No tenim pressa, les despulles dels nostres familiars han esperat 38 anys, poden esperar unes setmanes més però si ens recordem dels màrtirs del Fossar de les Moreres, també ens tindriem que enrecordar (sic) dels màrtirs del Fossar de la Pedrera...».⁴⁹⁶ De fet, aquest greuge comparatiu que l'APMILC manifestava en els seus inicis, sobre l'atenció commemorativa que rebia el fossar de les Moreres per una banda i el fossar de la Pedrera per l'altra, esdevindria recurrent.⁴⁹⁷

El 14 de desembre, una delegació de l'APMILC es reuní amb Lluís Gausachs, secretari del president, i el 17 de gener es reuniren amb el conseller de Governació, Frederic Rahola. En ambdues ocasions els hi entregaren una memòria amb els objectius de l'associació perquè, alhora, poguessin fer-la arribar al president Tarradellas, amb qui insistien en veure's. D'altra banda, Rahola es comprometé a assistir a l'acte que l'APMILC pretenia organitzar al fossar de la Pedrera per al proper 15 d'octubre. Passaren els dies i a principis de març, en veure que no arribava cap resposta per poder reunir-se amb Tarradellas, Trepà escrivia de nou a Rahola: «Ens sorprèn molt que el President no tingui interès en conèixer-nos».⁴⁹⁸

El 13 de maig presentaven una instància al registre general de la Generalitat en la que Trepà exposava el contingut de les reunions que havien mantingut amb l'Ajuntament de Barcelona sobre el Fossar (com veurem més endavant, havien demanat a l'alcalde Socias que aturés els enterraments en aquest espai i que el donés a la Generalitat), els canvis que hi havia hagut en els objectius de l'associació i li demanaven que participés en la subscripció popular per un monument als immolats, que presidís l'acte que organitzarien el 15 d'octubre i que els hi donés audiència.⁴⁹⁹ La resposta no va arribar fins el 21 de juny. Jaume de Puig, cap de l'oficina de la Presidència, explicava que el president encara tenia moltes audiències pendents i moltes responsabilitats al seu càrrec.

⁴⁹⁶ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Riba. Codi 21, Correspondència tramesa, “En la Vanguardia d'avui...” (08/12/1977).

⁴⁹⁷ Veure, per exemple, «Volen retre un homenatge anual als qui són enterrats al Fossar de la Pedrera» A: *Avui*, 11/07/1978; VELÁZQUEZ, Carme «Fossar de la Pedrera» A: *Avui*, 12/07/1979; GRAU-MÓRA, Savador «No odiem ningú, però tenim memòria» A: *Avui*, 13/10/1979

⁴⁹⁸ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Riba. Codi 21, Correspondència tramesa, “Fa pocs dies ens arribà (sic) la vostra carta...” (15/03/1978).

⁴⁹⁹ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Riba. Codi 21, Correspondència tramesa, “Josep Maria Trepà i Riba, major d'edat, natural i veí de Barcelona ...” (13/05/1978)

Tanmateix, deia que el president els veuria el més aviat possible i que ja se'ls convocaria més endavant.⁵⁰⁰

Trepat, després de demanar una reunió des de desembre de 1977, primer a través de Gausachs, després a través de Rahola i més tard per instància registrada, escrivia una demolidora resposta a les contínues allargues del president Tarradellas per rebre'ls. Es lamentava que ja havien presentat els estatuts de l'APMILC per ser legalitzats i encara no havien pogut veure's amb ell, de qui l'hagués agradat saber l'opinió del que s'havia de fer amb la memòria dels afusellats al Camp de la Bota —dels quals deien tenir més d'un miler de fitxes— i com “rehabilitar-la”. Li recriminava que els únics que es preocupaven de la memòria dels enterrats al fossar eren els seus familiars, quan això hauria de ser una qüestió de país. No comprenia que un Estat democràtic i de dret no encarés la qüestió dels consells de guerra, no es preocupés pel mal estat de la fossa comuna i no atengués les contínues peticions dels familiars per rebre'ls. Entenien que el president estava enfeinat, però aquest no podia ser un assumpte més, una qüestió com qualsevol altra:

«És llàstima no haver tingut ja un canvi d'impressions amb el President. La nostra associació, quins estatuts estan ja presentats al Govern Civil, ha començat a caminar i ens hagués agradat sapiguer (sic), abans, directament del President la seva opinió sobre el tema de la rehabilitació de les persones injustament afusellades a conseqüència de Consells de Guerra precipitadíssims... i no parlem ja dels que van afusellar sense judici! Tenim més de mil fitxes d'afusellats al Camp de la Bota, la majoria són casos punyents i esgarrifosos que evidencien la sanguinària repressió que sofrírem per haver perdut una guerra que, certament, no vàrem provocar!

Els familiars d'aquests afusellats, d'aquests immolats, som els únics que ens preocupem, seriosament, d'ells i creiem, potser estem equivocats que aquesta no [h]a qu'èsser missió nostra: aquests morts pertanyen a Catalunya i és tot el poble català que deu considerar propis aquests immolats!

Ens fa pena constatar que el President no té, encara, temps d'ocupar-se d'aquest tema que és delicat i, creiem, de certa importància. No volem de cap de les maneres consideri aquest assumpte com una sol·licitud més de les moltes que suposem deu rebre. Tampoc és cap desig privat i, menys encara, és un assumpte que calgui tractar per complaurens (sic)... La rehabilitació de milers de catalans que oficialment encara consta que moriren com a criminals i NO HO EREN (sic), és quelcom que les autoritats actuals, les que es diuen demòcrates i

⁵⁰⁰ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Ribà. Codi 22, Correspondència rebuda, “En relació amb l'audiència que vau sol·licitar...” (21/06/1978)

sostenen que ho són d'un Estat de Dret, [no] tindrien que fer-se atendre súpliques ni desigs de ningú...»⁵⁰¹

Trepat continuà demanant audiència i que el president Tarradellas presidís l'acte que estaven preparant per al 15 d'octubre. Ho demanà en aquesta carta al seu secretari i en un parell més escrites al setembre, però no tingueren resposta fins després de celebrar-se l'homenatge. En una de les cartes, Trepat li explicava el significat que volien que tingués la commemoració: «La significació que volem que tingui aquest acte és d'iniciar l'acabament del darrer capítol de la Guerra Civil que va començar, a Barcelona, el 19 de juliol de 1936 i que no va acabar ni el 26 de gener del 39 ni el 1er d'abril del mateix any».⁵⁰² Alhora, li explicava que s'havien proposat celebrar un acte d'homenatge cada any pel 15 d'octubre per honorar “els nostres immolats”; que al Fossar s'hi aixequés un monument; i que es conegués quants catalans van ser executats al Camp de la Bota a causa de la repressió franquista. Trepat insistia en que Tarradellas hi fos present:

«L'acte del proper 15 d'octubre tindrà un to oficial si el presideix el President de la Generalitat i si no és així canviarà molt. Si només hi anem els familiars dels immolats no hi haurà homenatge públic. I si no hi ha homenatge públic d'aquests morts no s'ha iniciat encara l'acabament del darrer capítol de la Guerra Civil en que els catalans ens veiérem embolicats sense tenir-hi art ni part.»⁵⁰³

Deixant de banda aquesta consideració errònia de que els catalans es van veure embolicats a la guerra sense tenir-hi art ni part, Trepat era conscient que amb Tarradellas presidint l'acte, l'homenatge tindria una dimensió pública i oficial que, d'altra banda, amb només l'assistència dels familiars no s'aconseguiria. Tarradellas no va assistir, però Frederic Rahola sí, tal com s'havia compromès a la reunió del passat gener (aquest seria el seu darrer acte oficial, doncs l'endemà dimitiria del càrrec). Tarradellas no va contestar Trepat fins el 31 d'octubre. Primer, intentava esclarir un malentès en unes declaracions públiques en que havia dit que el retorn de la Generalitat actual no havia costat cap mort i que Trepat li havia recriminat per carta. Després, li comentava que estava totalment d'acord amb els propòsits de l'APMILC, els felicitava

⁵⁰¹ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepat Riba. Codi 21, Correspondència tramesa, “Hem rebut la vostra gentil carta 21 de juny...” (08/07/1978)

⁵⁰² ANC, Fons 766 – Venceslau Trepat Riba. Codi 21, Correspondència tramesa, “Us suposem informat de la nostra existència...” (20/09/1978)

⁵⁰³ *Ibidem*.

per l'acte que havien organitzat i es lamentava de no haver-hi pogut assistir ni contestar abans les seves cartes.⁵⁰⁴

Trepat li respondria enumerant les vegades que li havien escrit per aconseguir audiència, cosa que tornava a fer, ja que creien que la feina que duïen a terme no els hi pertocava, però que si no la feien ells, ningú la faria:

«La nostra Associació s'està ocupant, sense cap suport, de la rehabilitació dels immolats per la Llibertat a Catalunya en els anys foscos del franquisme. Ningú no alçà la veu exigint la revisió d'aquells precipitadíssims Consells de Guerra que tenien lloc sense cap garantia jurídica. Els familiars d'aquells morts estem fent una tasca que no ens pertoca, però la fem, car del contrari es quedaria sense fer. Però nosaltres sols, no ho podem fer tot. Si teníem l'oportunitat de parlar amb vos podríem estudiar conjuntament què cal fer i com. Per això senyor President, us demanem que tingueu la gentilesa d'assenyalar-nos, ja, una data concreta per tenir amb vos aquesta entrevista que fet i fet fa quasi bé un any que us vam sol·licitar.»⁵⁰⁵

El secretari de Tarradellas li escriuria més endavant per dir-li que ja l'avisarien quan poguessin trobar un dia a l'agenda del president, però això ja no passaria. Entre desembre de 1978 i gener de 1979, la comissió gestora de l'APMILC destituïa Trepat de la presidència per diferències en la seva gestió. Mentrestant, l'associació havia avançat amb els seus compromisos, els seus estatuts i les trobades amb l'Ajuntament de Barcelona.

5.3.2 La constitució de l'APMILC i els homenatges al fossar

Poc després que la comissió gestora de l'APMILC es reunís amb Frederic Rahola, es reuní també amb l'alcalde Barcelona, Josep M. Socías. Era el 24 de gener de 1978.⁵⁰⁶ Els representants de la comissió anaren acompanyats del senador Josep Benet i li demanaren a l'alcalde que s'aturessin els enterraments, s'arrangés la fossa comuna i que passés a dependre de la Generalitat. L'alcalde es comprometé a netejar l'espai,

⁵⁰⁴ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepat Riba. Codi 22, Correspondència rebuda, “Amb un gran retard, totalment involuntari...” (31/10/1978)

⁵⁰⁵ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepat Riba. Codi 21, Correspondència tramesa, “Fa uns dies hem rebut la vostra carta...” (11/11/1978)

⁵⁰⁶ «Se dignificarà la Pedrera. La comisión pro-Inmolados con Socías» A: *El Correo Catalán*, 25/01/1978; «Inmolados por la Libertad de Cataluña» A: *La Vanguardia*, 31/01/1978; «Socías intentará acondicionar el Fossar» A: *Mundo Diario*, 02/02/1978.

pavimentar-lo i senyalitzar-lo. Era un primer pas. D'aquesta i de les altres gestions que estava duent a terme la comissió de l'APMILC en donarien explicacions a la propera assemblea, que tindria lloc el 17 de febrer a l'església de Pompeia.

L'assemblea congregà unes 200 persones i, tot i declarar-se una associació apartidista, es llegiren els comunicats d'adhesió a l'acte que havien enviat, entre d'altres, l'Entesa dels Catalans i els partits PSUC, PSC-PSOE i ERC. L'assemblea serví per aprovar els objectius i els estatuts, per configurar l'organització interna i crear nous equips de treball.⁵⁰⁷ El 26 de maig se signaria l'acta constitutiva de l'associació i quatre dies després la presentarien junt amb els estatuts al govern civil de Barcelona per tal de ser legalitzats.⁵⁰⁸ No ho aconseguirien. Com l'ACEP, ho intentarien de nou un cop aprovada la Constitució i presentarien els estatuts junt amb una nova acta el 27 de juliol de 1979.⁵⁰⁹ La resposta oficial conforme eren una associació legal no la rebrien fins l'11 de juliol de 1980.

A banda de la feina relativa a la legalització o les gestions per aturar els enterraments i dignificar el fossar, que constaven com uns dels primers objectius que s'havia marcat l'associació, una de les tasques en les que més es va esforçar al 1978 va ser el gran acte d'homenatge que van preparar per al 15 d'octubre. Ja hem vist com s'insistí al president Tarradellas per a que assistís a l'acte, també s'hi convidà a tots els parlamentaris catalans, a l'alcalde, a l'abat de Montserrat, el provincial dels pares caputxins i altres partits polítics i organitzacions cíviques.⁵¹⁰ La comissió gestora de l'APMILC imprimí i envià una circular en la que convocaven "tot el poble català" a l'acte del fossar.⁵¹¹ En ella s'explicava que s'havien recobrat tota una sèrie de llibertats democràtiques (desaparició de lleis repressives, alliberament de presos polítics, llibertats d'expressió, manifestació i associació, restauració de la Generalitat, etc.), però feien palesa l'angoixa

⁵⁰⁷ «Immolars a Catalunya. Ahir se'n constituí l'associació» A: *Avui*, 18/02/1978; «Víctimas del franquismo. II encuentro de familias» A: *Mundo Diario*, 18/02/1978; els estatuts aprovats es conserven a ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Ribà. Codi 20, Projecte d'Estatuts APMILC i estan signats per unes 78 persones.

⁵⁰⁸ En la qual constaven: Josep M. Trepà Ribà (president); Pere Fortuny Velázquez (vice-president); Pilar Romeu Carnicer (secretària); Montserrat Codina Cornadó (tresorera); i Josep M. Torres Roca, Francesc Navarro Guiteras, Lluís Serra Sancho, Miquel Castel Borrell, Josep Pujades Vallés, Jaume Maynou Llonch i Salvador Grau Mora (vocals). ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Ribà. Codi 19, Documentació constitutiva APMILC.

⁵⁰⁹ En aquesta nova acta es feia constar que Josep M. Trepà ja no formava part de la junta i que en el seu lloc entrava Miquel Securun Suñé.

⁵¹⁰ «Homenatge als morts del Fossar de Montjuïc» A: *Avui*, 26/09/1978

⁵¹¹ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Ribà. Codi 24, Circulars als socis APMILC, "Els familiars dels ciutadans afusellats..." (26/09/1978)

que sentien perquè «els nostres màrtirs segueixen ignorats». A excepció de tímides al·lusions i tret dels familiars, deien, «ningú alça la veu exigint la rehabilitació dels immolats anònims que foren executats [...]». Amb un to semblant al que Trepat va fer servir en la seva carta a Tarradellas, a la circular es posava en evidència que, qui tenia poder per fer alguna cosa, no ho feia i que els morts per la dictadura mereixien descansar en un lloc digne i ser recordats:

«De fet no els podem tornar la vida, però sí l'honor. D'això se n'haurien hagut d'ocupar molts d'aquells que es diuen o es fan dir demòcrates i ostenten càrrecs que els permetria fer-ho. Tal vegada ho ignoren... però no han fet cap esforç per saber les dimensions de l'holocaust sofert pel nostre poble.

Si els que ho haurien de fer no ho fan, ho fem nosaltres, els familiars de les víctimes. És per això que convoquem tot el poble de Catalunya per tal de donar una lliçó de civisme i de patriotisme en un acte multitudinari en el qual no pot haver-hi ni rancor ni revenja. Cal demostrar que si tothom no plorà al seu dia els morts dels anys 39, 40, 41, 42, etc., fou perquè s'ignorava que hom cometés tantes injustícies; però ara que hom ho sap sí cal recordar-los i honorar-los.

Els que moriren pensant que les generacions futures podrien viure millor mereixen que llurs restes descansin en un lloc digne, no poden seguir enmig d'escombraries i ignorats de gairebé tothom. [...]»⁵¹²

L'APMILC comptava amb el recolzament explícit dels senadors Josep Benet, Felip Solé Sabarís, Francesc Candel, Jaume Sobrequès i Pere Portabella; de l'alcalde Socias i de diverses personalitats de la vida pública catalana.⁵¹³ L'abat de Montserrat, Cassià Maria Just, en no poder assistir a l'acte del dia 15, va acordar amb l'APMILC una visita uns dies abans al fossar de la Pedrera com a mostra pública de suport.⁵¹⁴ Durant la visita, l'abat declarà: «Es tracta de tancar ferides que porten dins, i això és de justícia. Els seus morts han estat maltractats, deixats en un abandó total com si fossin vulgars criminals. Cal sensibilitzar l'opinió pública i que l'ajuntament i la Generalitat dignifiquin aquest lloc».⁵¹⁵ Al final del recorregut, a un extrem del fossar, van depositar un ram de clavells blancs i vermells i van resar unes oracions. Sobre la dignificació del

⁵¹² *Ibidem*.

⁵¹³ «Acto público en memoria de Companys» A: *Tele/eXpres*, 05/10/1978

⁵¹⁴ «Cassià Maria Just en Montjuïc» A: *Mundo Diario*, 07/10/1978; «Abad de Montserrat en La Pedrera» A: *Tele/eXpres*, 07/10/1978

⁵¹⁵ «Es demana la dignificació del Fossar de la Pedrera» A: *Avui*, 07/10/1978

fossar, l'abat continuà comentant: «De fa temps ens n'hem preocupat i hem trobat poc caliu entre l'opinió pública i els partits polítics. Cal sensibilitzar la gent».⁵¹⁶

El 15 d'octubre de 1978, emmarcat en els diferents actes dedicats a Lluís Companys, tenia lloc al fossar de la Pedrera una concentració d'entre 2.000 i 4.000 persones (segons la font) per homenatjar als afusellats del franquisme allà enterrats. L'acte va ser presentat pel locutor de ràdio Salvador Escamilla i, durant el seu transcurs, prengueren la paraula el conseller Frederic Rahola, el senador Jaume Sobrequès, l'historiador Fèlix Cucurull, el secretari general d'ERC Heribert Barrera, el diputat socialista Rudolf Guerra, Salvador Grau Mora com a portaveu de l'APMILC i Josep M. Trepà com a president. En els discursos es recal·là l'agraïment al sacrifici que havien fet els allí enterrats, la necessitat de dignificar aquell espai i de donar per acabada la guerra. A més, Trepà manifestà:

«Fins ara veníem a aquest fossar, per tanta gent desconegut, els familiars dels qui hi reposen. Avui és un dia important en acudir-hi multitudinàriament els ciutadans catalans. Els familiars hem d'acostumar-nos a fer-nos a la idea que els nostres morts ja no ens pertanyen, millor dit, ja no pertanyen únicament a nosaltres: constitueixen un patrimoni de la pàtria»⁵¹⁷

En acabar els parlaments, es feu un minut de silenci, Oriol Martorell va dirigir el cant d'*Els Segadors*, entonat per totes les persones allí presents, amb nombroses pancartes, senyeres, corones i rams de flors per fer-hi ofrenes.⁵¹⁸ Una de les reaccions més significatives a l'acte, fou l'enviament d'escrits a les bústies dels diaris per ser publicades com a "cartes dels lectors". En una d'elles, Emilia Borrell, explicava com havia conservat el record de l'afusellament del seu marit en el nucli familiar, a l'àmbit privat, preservant-lo de l'exterior per protegir-lo:

«Al arrebatarse la vida de mi esposo, se condenó también a mis hijos, todos ellos de corta edad, a la orfandad perpetua, exigiéndoseles a formarse y vivir como Dios quiso. Pero soportando, además, entre tanta angustia y calamidad, una gran indiferencia a nuestro alrededor, en que la incomprensión de unos o el desprecio de otros exigió cerrar nuestro recuerdo, nuestro inmenso dolor, dentro del más íntimo círculo familiar, para que no fuera ultrajado ni ofendido, guardándolo como un tesoro, en silencio pero con orgullo y dignidad, con la esperanza puesta

⁵¹⁶ *Ibidem*.

⁵¹⁷ «Milers de catalans homenatjaren Companys i els morts per Catalunya» A: *Avui*, 17/10/1978

⁵¹⁸ «Homenaje a Companys en el 38 aniversario de su fusilamiento» A: *Hoja del Lunes*, 16/10/1978;

en un mañana que a no dudar la sacaría del olvido y sin clamar venganza, haría justicia a su memoria y dignidad».⁵¹⁹

Emilia Borrell, tot i manifestar la gran quantitat de gent que va acudir a l'acte, no dubtava en criticar les grans absències:

«Noté grandes ausencias. Sé que de demócratas que se titulan y alardean desde hace muy poco, han surgido como setas en nuestro país. Que sepan serlo parece, por desgracia, que son muy pocos. Puedo asegurar que de haber vivido mi esposo no hubiera faltado al Fossar. ¿Por qué pues, esa falta de sentimiento y de voluntad de quienes parecen ser los demócratas más notables de hoy?»⁵²⁰

Més explícit seria el sots-president de l'APMILC, Pere Fortuny, qui escriuria una carta en que lamentaria obertament l'absència de Josep Tarradellas:

«Estem molt satisfets del nombre de persones que assistiren a tal convocatòria, però en trobarem a faltar moltes, en particular la del senyor Tarradellas, l'absència del qual és incompreensible, més tenint en compte que àdhuc el rei envià una corona de flors als republicans morts en els camps de concentració alemanys, en el seu darrer viatge a Àustria, probablement perquè està convençut que és el rei de tots els espanyols».⁵²¹

Tarradellas havia acudit a les 9:00 del matí davant la tomba de Companys per fer-li una ofrena, però, tot i la insistència dels organitzadors, no va aparèixer pel Fossar. Fortuny i Trepà enviaren també cartes a *Treball*, l'òrgan del PSUC, lamentant l'absència de representants del partit malgrat haver estat convidats, absència que fou sentida dolorosament per molts militants i simpatitzants que hi eren presents.⁵²² Evidentment, en d'altres cartes, de persones que no estaven a l'organització, s'agraí no només la realització de l'homenatge, també l'ambient de solidaritat que sorgí entre persones que no es coneixien de res:

«La meva gratitud també a totes les persones que sembraren de flors la làpida del meu benvolgut espòs sense conèixer-lo. Especialment, aquell vell gallec i mutilat de guerra, que amb llàgrimes en els ulls per l'emoció em va demanar permís per posar-hi un senzill però meravellós ram de clavells.»⁵²³

⁵¹⁹ BORRELL, Emilia «Emoción en el Fossar de la Pedrera» A: *Mundo Diario*, 25/10/1978

⁵²⁰ Ibidem.

⁵²¹ FORTUNY, Pere «Fossar de la Pedrera» A: *Avui*, 25/10/1978

⁵²² FORTUNY, Pere «Absència del PSUC» A: *Treball*, 26/10/1978; TREPAT, Josep M. «Sobre l'homenatge als Immolats» A: *Treball*, 26/10/1978

⁵²³ VH, Vda de Marín «Fossar de la Pedrera» A: *Avui*, 31/10/1978

Mesos després, en un sopar a un restaurant de Mollet del Vallès, un centenar de persones de l'APMILC es reuniria per veure les imatges gravades d'aquest primer homenatge públic al fossar. Es reafirmaren en els objectius immediats de dignificar aquest espai, col·locar-hi un monòlit i traslladar-hi el nínxol de Lluís Companys. Després de l'àpat prengueren la paraula un redactor del diari *Avui* del qual desconeixem el nom, Isabel Clara-Simó i Xavier Dalfó (directora i editor de *Canigó*, publicació que tindrà un paper important en la qüestió del monument al fossar) i clouria l'acte Salvador Grau-Móra.⁵²⁴

Com veurem més endavant, les gestions amb l'ajuntament per arranjar el fossar continuaren i prengueren un nou impuls amb el primer ajuntament democràtic (sobretot, per la implicació del regidor de Sanitat, l'ex-senador Felip Solé Sabarís).⁵²⁵ Així mateix, al 1979, consolidaren el multitudinari homenatge del 15 d'octubre al fossar de la Pedrera. Emmirallats en els actes de l'11 de setembre, el portaveu de l'APMILC, Salvador Grau-Móra, publicava dos dies abans: «Aquesta senzilla i trista commemoració, que per primera vegada vam aconseguir l'any passat, voldríem repetir-la anualment en aquestes dates, a semblança de l'acte d'homenatge a la memòria dels caiguts de 1714, que cada any té lloc al Fossar de les Moreres, el dia 11 de setembre».⁵²⁶ Mentre els partits polítics celebraven actes per separat, marcats per la campanya de l'Estatut, l'APMILC feia primer una convocatòria per al dia 15 a les 11h., davant el nínxol de Companys, i després al fossar de la Pedrera a les 12h. A la convocatòria de l'acte unitari al fossar, s'hi sumaren la Lliga Catalana de Mutilats de Guerra i l'ACEP. Enmig de la pluja, s'hi congregaren unes 2.000 persones, segons l'organització, i feren ús de la paraula Josep M. Poblet (ERC), Felip Solé Sabarís (PSC), Rafael Vidiella (PSUC), Carles Pardo (PTC), Joan Colomines (ACEP) i Salvador Grau-Móra (APMILC).

Com veurem més endavant, dos mesos després de l'acte, arribava la notícia de la fi dels enterraments al fossar i la disposició de l'ajuntament per dignificar l'espai. L'APMILC iniciaria una subscripció popular per al monument que pretenia instal·lar-hi, però la

⁵²⁴ «Memòria dels immolats per la llibertat a Catalunya» A: *Avui*, 27/03/1979

⁵²⁵ Tot i que no s'hi expliquen les disputes entre el president de la Comissió gestora de l'APMILC, Josep M. Trepà, i el president de la Generalitat, Josep Tarradellas, és de molta utilitat la història de l'APMILC elaborada per BERNAL, Maria Dolors i CORBALÁN, Joan (2017) *La veu dels morts silenciats: Associació Pro-memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya; també és de molta utilitat el dossier APMILC (2004) *Recull històric de l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya*. Text inèdit.

⁵²⁶ GRAU-MÓRA, Salvador «No odiem ningú, però tenim memòria» A: *Avui*, 13/10/1979

dignificació del fossar no seria fàcil. Tanmateix, l'entitat aconseguiria consolidar els homenatges del 15 d'octubre (o el diumenge més proper) al fossar de la Pedrera.

Visita de l'abat Cassià M. Just amb membres de l'APMILC al Fossar de la Pedrera el 6 d'octubre de 1978 (Robert Ramos)

Salvador Grau-Móra i Frederic Rahola durant els moments previs a l'inici de l'acte del 15 d'octubre de 1978. Autor desconegut (AAPMILC)

Imatge de l'acte d'homenatge organitzat el 15 d'octubre de 1979. Autor desconegut (AAPMILC)

Imatge dels familiars caminant per la fossa durant l'acte del 15 d'octubre de 1979. Autor desconegut (AAPMILC)

CAPÍTOL 6

RECONCILIACIÓ NACIONAL I IMPUNITATS MONUMENTALS

El 19 de desembre de 1979, el regidor de l'àrea Sanitat de l'Ajuntament de Barcelona, Felip Solé Sabarís, publicava un article al diari *Avui* en el que explicava que la Comissió Permanent havia aprovat per unanimitat una moció per la qual s'aturaven els enterraments al Fossar de la Pedrera, tal com li demanava l'APMILC. Es projectaria un monument en memòria dels afusellats pel franquisme i finalitzava:

«Amb la decisió de l'ajuntament de Barcelona, hom clou una dolorosa etapa de la nostra història, i esperem que el Fossar de la Pedrera es conegui d'ara endavant pel Fossar dels Immolats, i es converteixi en un lloc d'homenatge a la memòria dels qui caigueren víctimes de llurs pròpies conviccions demòcrates, republicanes o nacionalistes, i en un lloc de pau i reflexió per a les pròximes generacions»⁵²⁷

L'APMILC celebrà al fi la decisió presa per l'Ajuntament, amb confiança plena en les tasques que estava duent a terme Solé Sabarís. D'altra banda, Josep Maria Trepà, que feia gairebé un any que havia estat destituït de la presidència de la junta gestora d'aquesta entitat, de forma independent, continuava escrivint i enviant cartes a les autoritats i als diaris. Al dia següent de publicar-se l'article de Solé Sabarís, Trepà enviava una carta a l'alcalde Narcís Serra felicitant-lo per haver aprovat la moció. Alhora, li plantejava una sèrie de suggeriments: traslladar el monument dels "caídos" de la Diagonal al fossar i posar-li una inscripció que digués «A tots els morts a conseqüència de la sublevació militar del 19 de juliol 1936: pau i repòs»; arran de la polèmica dels frisos del monument a José Antonio que veurem més endavant, també suggeria substituir-los per uns de nous que fossin encarregats a Joan Miró i Llorenç Artigues «dedicat a tots els morts de la guerra civil (José Antonio inclòs, car de no haver-se sublevat els militars, no l'hagessin afusellat)», creia que així acabaria la guerra «i serviria per unificar els esperits i esborrar els rencors». Acabava la lletra posicionant-

⁵²⁷ SOLÉ SABARÍS, Felip «Del Fossar de la Pedrera al Fossar dels Immolats» A: *Avui*, 19/12/1979

se en contra de la proposta dels antics companys de l'APMILC: «Ja sé que l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya, de la que vaig esser promotor i primer President, es proposa erigir un monument nou però això fora continuar la guerra: un monument per uns i un altre monument pels altres! NO, cal un sol monument i és vàlid el que ja tenim, apart de que no estem per despeses és bo agermanar els morts, tots...». ⁵²⁸

La invocació de la reconciliació que feia Trepà tenia un significat molt diferent del que havia tingut políticament durant la lluita antifranquista. El 1956 el PCE i el PSUC havien consolidat el canvi tàctic per oposar-se al règim, la lluita armada quedava enrere i s'aprovava la resolució "Per la reconciliació nacional". ⁵²⁹ Mentre l'Espanya de Franco sortia de l'aïllament internacional degut a la Guerra Freda i el comunisme internacional es veia condicionat per les crítiques a l'estalinisme en el XX congrés del PCUS, era el moment del canvi generacional dins la direcció del PCE i el PSUC. La nova tàctica es marcava com a objectiu final enderrocar la dictadura deixant enrere i superant les diferències que s'arrossegaven des de la Guerra Civil, aprofitar les sinèrgies entre el nou moviment estudiantil que no l'havia viscut, el posicionament crític de sectors catòlics i assentar les bases d'una oposició obrera a través de l'entrisme dins les estructures sindicals oficials. Tal com expliquen Carme Molinero i Pere Ysàs, superar les divisions de la guerra i concentrar forces dins l'antifranquisme per tombar la dictadura, era un atac frontal a la línia de flotació del "règim de la victòria". La tàctica política de la "reconciliació nacional" va resultar fructífera a la llarga, convertint el partit comunista en el principal partit de l'antifranquisme.

Les arrels morals de la "reconciliació nacional", invocada durant el debat parlamentari per a la tramitació de la Llei d'amnistia d'octubre de 1977, tenien una llarga genealogia cultural al darrere. ⁵³⁰ Així mateix, com s'ha comentat anteriorment, la demanda d'amnistia va funcionar com a catalitzador de l'oposició antifranquista i l'aprovació de la llei va ser viscuda com un triomf de les forces democràtiques. Les crítiques que va suscitar van enfocar-se en la situació dels militars de la UMD, els antics membres de

⁵²⁸ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Riba, Codi 21 "Correspondència tramesa", «Vaig llegir l'article del Sr. Felip Solé Sabarís...».

⁵²⁹ MOLINERO, Carme (2007) «La política de reconciliación nacional. Su contenido durante el franquismo, su lectura durante la Transición» A: *Ayer*, núm.66, p. 201-225; MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (2010) *Els anys del PSUC. El partit de l'antifranquisme (1956-1981)*, Barcelona: L'Avenç, p. 15-24; CEBRIÁN, Carme (1997) *Estimat PSUC*. Barcelona: Empúries, p.28-34

⁵³⁰ JULIÀ, Santos (2004) *Historias de las dos Españas*. Madrid: Taurus, 409-462

l'exèrcit republicà i la situació dels “presos i preses socials” (delictes vinculats a la discriminació jurídica de les dones i a la persecució dels homosexuals). En cap cas, durant els debats parlamentaris, es van qüestionar els punts “e” i “f” de l'article segon, pels quals s'amnistiaven els delictes i faltes que podien haver comés autoritats, funcionaris i agents d'ordre públic.⁵³¹ La Llei d'Amnistia es va viure com un element necessari i un pilar fonamental del sistema democràtic que s'estava construint —això no treu que, actualment, s'hagi convertit en l'escut legislatiu en que s'han estavellat els diferents intents de revisar jurídicament la dictadura i investigar oficialment els crims contra la humanitat i les “pràctiques genocides” que es van cometre.⁵³² Però durant la transició no es va plantejar cap revisió política i encara menys judicial per cap partit parlamentari, ni tampoc hi havia una demanda social al respecte.⁵³³ El perill real d'involució democràtica, la correlació de forces polítiques i la continua insistència dels partits d'esquerra per demostrar el seu tarannà conciliador i l'absència de voluntat de revenja, aparcaren qualsevol revisió del passat que pogués tensar el panorama polític

⁵³¹ Una anàlisi dels debats durant la tramitació de la llei a AGUILAR, Paloma (2008) *Op. Cit.*, p. 284-304

⁵³² Hi ha una extensa bibliografia sobre la revisió jurídica dels crims del franquisme i els efectes de la Llei d'Amnistia, a mode d'exemple, CAPELLÀ, Margalida i GINARD, David (coord.) (2009) *Represión política, justicia y reparación. La memoria histórica en perspectiva jurídica (1936-2008)*. Palma: Plural; Memorial Democràtic (2011) *La repressió franquista i la revisió jurídica de les dictadures. II Col·loqui internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya; JIMÉNEZ VILLAREJO, Carlos i DOÑATE MARTÍN, Antonio (2012) *Op. Cit.*; sobre el concepte de “pràctiques genocides”, que s'insereixen dins el procés social que condueix al genocidi, veure MÍGUEZ MACHO, Antonio (2014) *La genealogía genocida del franquismo. Violencia, memoria e impunidad*. Madrid: Abada Editores; l'informe pericial de context que la Coordinadora Española de Apoyo a la Querrela Argentina (CEAQUA) va presentar junt amb noves querelles davant la jutgessa Servini l'any 2017, va cobrar forma de llibre BABIANO, J.; GÓMEZ, G.; MÍGUEZ, A.; TÉBAR, J. (2018) *Op. Cit.*; veure també els articles de LÓPEZ ANGUITA, Begoña (2019) «La impunidad de los crímenes del franquismo: las insuficiencias de la Ley de Memoria Histórica» i el de CANALES, Daniel (2019) «Amnistía Internacional y los crímenes del franquismo: dónde estamos y a dónde podemos llegar» ambdós a GUIXÉ, Jordi; ALONSO, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) *Op. Cit.*, p.109-122 i 123-140.

⁵³³ AGUILAR, Paloma (2008) *Op. Cit.*, p. 284-304. D'altra banda, cal dir que, a l'any següent de l'aprovació de la llei, per part de l'esquerra extra-parlamentària, va haver-hi un intent no reeixit de crear una comissió de la veritat. L'11 d'octubre de 1978, a la Federació Internacional dels Drets de l'Home d'Estrasburg i a la Comissió Internacional de Juristes de Ginebra, es va presentar, mitjançant una conferència de premsa, el “Tribunal 27 de setembre”. Les seves línies programàtiques eren «condemna de la sublevació feixista contra el règim republicà legalment constituït, que va causar mig milió de morts i una repressió forta que encara no ha tancat algunes de les ferides produïdes; condemna dels processos polítics fets durant el franquisme, i inici d'una tasca investigadora per a revisar-los jurídicament; aclariment de fets com l'assassinat del carrer Atocha, els morts de Vitòria, Montejurra, Màlaga, Tenerife, Pamplona, Sant Sebastià, Errenderia, Barcelona...; abolició de la llei antiterrorista, i reivindicació de les aspiracions dels qui van lluitar i morir per establir els drets democràtics». Veure «El tribunal 27 de setembre vol revisar processos polítics» A: *Avui*, 12/10/1978. Entre els que donaven suport a la creació d'aquest tribunal, estava Francesc Molins, i era una iniciativa que rebia l'impuls de la Convenció Republicana de los Pueblos de España, veure «Hacia la creación de un tribunal “27 de septiembre” que juzgue los crímenes del fascismo» A: *Convención Republicana. Órgano de la Convención Republicana de los Pueblos de España*, núm. Extraordinario, setembre de 1978. Malauradament, més enllà d'aquestes dues notícies, no he trobat més informació.

durant la transició —una altra qüestió seria perquè no es va fer entrada la dècada dels vuitanta, quan el sistema democràtic ja estava consolidat.

No mirar el passat i evitar els conflictes que se'n derivaven es va transformar en una forma d'actuació política dels diferents partits parlamentaris. Com diu Ricard Vinyes, l'oblit no va ser un pacte, va ser una decisió i un procés institucional, no social.⁵³⁴ Les crítiques que es van fer des dels col·lectius d'ex-presos polítics, com s'ha vist, anaven encaminades al temor real que el concepte de reconciliació no se substanciés en mesures concretes, mesures reparatòries materials i simbòliques a favor de les persones represaliades pel franquisme. Pel contrari, la “reconciliació nacional” es convertiria un relat basat en l'equiparació moral dels contendents de la guerra civil, en el sobreentès que tots havien estat responsables, que tots havien estat culpables i tots havien comés barbaritats. Amb aquest relat s'evitava incidir en que les forces franquistes havien estat les responsables del cop d'Estat que desencadenà la guerra civil i que, durant i després del conflicte, els crims que van cometre van ser de major calibre que els comesos pels republicans. No es corregia cap de les falsedats històriques que es van socialitzar durant quaranta anys des de les institucions franquistes sobre la República. Es deixaven de banda els crims comesos per la llarga dictadura i els vençuts de la guerra i les persones que havien lluitat en contra del franquisme no obtindrien cap reconeixement institucional.⁵³⁵

Aquest relat de la “reconciliació nacional” que obria les portes a la impunitat del franquisme en democràcia, s'assentaria a l'espai públic de diverses formes. Per fer-ho es comptaria amb un instrument conceptual bàsic, la figura de la víctima, de la qual en parlarem en el proper capítol. La reconciliació s'escenificaria amb intervencions mínimes sobre els monuments franquistes (canviant les inscripcions o traient els escuts i les insígnies), permetent la seva pervivència a l'espai públic, o amb peticions com les de Josep Maria Trepà, demanant que el monument a “los caídos” fos el monument també a les víctimes del franquisme, dissolvent les diferents memòries del passat en el “final feliç” que suposava la reconciliació.

⁵³⁴ VINYES, Ricard (2009) «La memoria del Estado» A: VINYES, Ricard (ed.) *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, p.23-66.

⁵³⁵ AGUILAR, Paloma i PAYNE, Leigh (2018) *El resurgir del pasado en España. Fosas de víctimas y confesiones de verdugos*. Madrid: Taurus, p.45-49.

6.1 Reconciliacions al fossat de Santa Elena

El 23 d'octubre de 1977 Josep Tarradellas i Joan arribava a Barcelona i l'endemà prenia possessió del càrrec de president de la Generalitat restaurada. Dos dies després del bany de masses i de la solemne cerimònia, Tarradellas empenia una acció carregada de simbolisme que pretenia escenificar la “reconciliació nacional”, deixar clar que ell era president de tots els ciutadans de Catalunya i mostrar els seus respectes a l'estament militar —no era poca cosa. A les 9 del matí del dia 26, el cotxe oficial del president es dirigí cap al cementiri de Montjuïc. Tarradellas anava acompanyat dels seus col·laboradors més immediats, l'escorta dels mossos i alguns periodistes. Primer s'apropà a la tomba d'Enric Prat de la Riba, després al nínxol de Lluís Companys i, per acabar, a la tomba de Francesc Macià. Tarradellas diposità un ram de roses vermelles en totes elles enmig d'un silenci respectuós. Quan sortia de la plaça de la Fe, on es troba la tomba de Macià, un acompanyant l'indicà que allà al costat també es trobava la tomba dels germans Badia i el president va fer un moment de recolliment al seu davant. La comitiva agafà els cotxes de nou per sortir del cementiri i pujar fins al capdamunt de la muntanya, al castell de Montjuïc. Allà l'esperava l'alcalde Socías i el governador militar de Barcelona per anar plegats cap al fossat de Santa Elena. Davant del monument als “caídos” es faria el silenci de nou i el president hi dipositaria un altre ram de flors. Després, amb un seguici ple de caps i oficials de l'exèrcit, faria una visita al Museu Militar.⁵³⁶

Al dia següent, els titulars de la premsa eren unívocs: a l'*Avui* “Actes de reconciliació a Montjuïc”; a *La Vanguardia* “Un claro gesto de reconciliación”; a *Mundo Diario* “Tarradellas cierra heridas”... La peça editorial que li dedicà *La Vanguardia* concentrava tota una sèrie de missatges al voltant d'aquesta escenificació de la reconciliació:

«[...] Con las flores que el señor Tarradellas depositó en aquellos lugares que el recuerdo convirtió en sagrados, iba también el mejor mensaje para la reconciliación tan urgente y necesaria. Una reconciliación que ya es viva y esperanzadora en las jóvenes generaciones, pero que imposibilitan aún viejos y enquistados rencores.

El señor Tarradellas, que vivió intensamente una guerra que nadie deseaba, ha vuelto como presidente de una Generalitat nueva, una Generalitat de todos, una

⁵³⁶ MOLINÉ, E. A. «Actes de reconciliació a Montjuïc» A: *Avui*, 27/10/1977;

Generalitat que no tiene con el pasado otro vínculo que el de la historia, una Generalitat que únicamente ha expresado su compromiso con el futuro.

Su gesto de ayer tiene una indudable grandeza. Con su recogimiento ante la tumba de Lluís Companys —también fusilado en Montjuich— y en los fosos de Santa Elena, el presidente Tarradellas enterraba a los muertos de todos, a los muertos de un tiempo trágico que nadie desea volver a vivir. Unos muertos que sólo pueden recordarse para orar y como lección imborrable, porque nadie tiene derecho a utilizarlos como arma política en una España y una Cataluña proyectadas a un futuro de paz, de concordia y de prosperidad.»⁵³⁷

La lectura de l'acte de Tarradellas que en feia el diari conservador era que la reconciliació era urgent i alhora era un fet entre les noves generacions, malgrat encara estava obstruïda per «viejos y enquistados rencores». Posaven el focus d'atenció en la guerra, una guerra que ningú va desitjar, deien. S'amagaven així les responsabilitats dels colpistes de 1936 i dels gairebé quaranta anys de dictadura. D'altra banda, quan parlaven de la Generalitat, ho feien en termes de trencament amb el passat i el seu llegat polític («Una Generalitat que no tiene otro vínculo con el pasado que el de la historia»). La Generalitat restaurada era una Generalitat nova, que no tenia res a veure amb la republicana, aquella ja era història, la Generalitat actual estava enfocada al futur i no mirava enrere. Amb la cadena de gestos davant les tombes dels presidents i al fossat de Santa Eulàlia, «Tarradellas enterraba a los muertos de todos». Però el que Tarradellas va fer, va ser visitar Prat de la Riba, Macià i Companys, precedent i antecessors del seu càrrec, Tarradellas es refermava en la presidència del govern autonòmic, no visitava el Fossar de la Pedrera, la fossa comuna abandonada on descansaven les restes dels executats del Camp de la Bota —i, com hem vist, tampoc tindria un gran interès en rebre els seus familiars.⁵³⁸ I en la darrera frase es projectava un temor entre línies: que els morts de la guerra s'utilitzessin políticament.

⁵³⁷ «Los muertos de todos» A: *La Vanguardia Española*, 27/10/1977

⁵³⁸ D'altra banda, cal recordar que Josep Irla, president de la Generalitat a l'exili entre 1940 i 1954, havia mort el 1958 a Sant Rafèu (Provença), on restarien les seves despulles fins el 1981, quan van ser traslladades a Barcelona i rebudes solemnement pel president de la Generalitat i del Parlament, Jordi Pujol i Heribert Barrera, per ser finalment enterrades a Sant Feliu de Guíxols, el seu lloc de naixement.

LA VANGUARDIA
ESPAÑOLA

BARCELONA - 1
Jueves, 27 de octubre de 1977

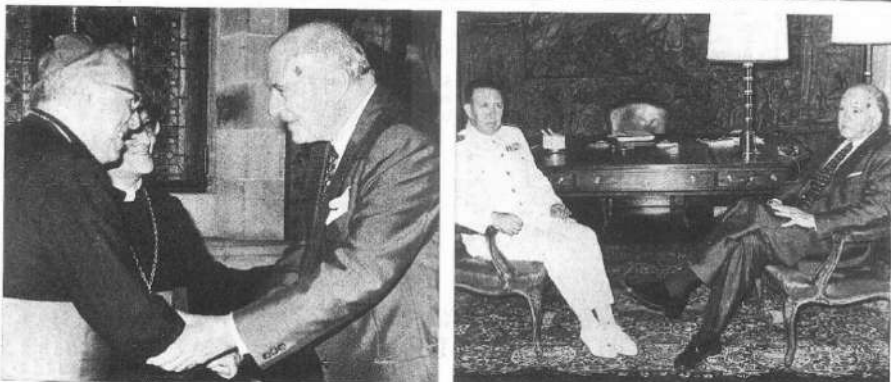
Redacción y Admón.: PELAYO, 28
«TELÉF.» 34.330 y 34.781
Teléfono 201-54-54 (20 líneas)
Precio de este ejemplar: 15 pts.

FUNDADORES: DON CARLOS Y DON BARTOLOMÉ GODO Fundada en 1881 — Número 34.642

UN CLARO GESTO DE RECONCILIACION

El presidente de la Generalitat, honorable Josep Tarradellas, visitó, ayer por la mañana, el monumento erigido en memoria de los fusilados durante la guerra civil en los fosos de Santa Elena del castillo de Montjuich, en el que depositó un ramo de flores, signo de una deseada y necesaria reconciliación. El presidente visitó también las tumbas de Enric Prat de la Riba, presidente de la Mancomunitat, y Francesc Macià y Lluís Companys, anteriores presidentes de la Generalitat de Cataluña. En la foto de la derecha vemos al señor Tarradellas colocando un ramo de flores en la tumba de Macià.

El president recibe a la Iglesia

En el Palacio de la Generalitat, ayer al mediodía, el president Tarradellas recibió la visita del cardenal arzobispo de Barcelona, monseñor Narciso Jubany, y del arzobispo de Tarragona y presidente de la Conferencia Episcopal de Cataluña, monseñor José Port y Gol, a quienes vemos en la fotografía conversando con el señor Tarradellas.

La Marina y la Generalitat

El jefe del Sector Naval de Cataluña, almirante Severo Martín Allegue, conversa con el señor Tarradellas durante la visita que realizó al presidente de la Generalitat en el Palacio de la Plaza de Sant Jaume. — (Fotos: Pérez de Rozas)

L'acte de Tarradellas, que va ser majoritàriament aplaudit, va deixar un regust agre entre els membres de la Lliga de Mutilats i Vídues de Guerra de Catalunya, segons van deixar escrit anys després:

«Quan estàvem ben confiats que el president de la Generalitat ens podria ajudar, la notícia d'un diari que notificava una celebració al fossar de Santa Helena del castell de Montjuïc va caure sobre nosaltres com una llosa, puix que es volia presentar com un acte de reconciliació entre els combatents de la Guerra Civil

allò que en realitat era una submissió als vencedors de la mateixa. Es va dir que en aquella cerimònia es tapaven ferides, però veritablement, se'n van obrir moltes més i més profundes al cor de tots els afectats. La humiliació que s'infligia als nostres morts era palesa i se submergia un cop més en l'oblit els que havien perdut la vida en defensa de la llibertat i la democràcia.

Es deia que aquella figura monolítica era en record de totes les víctimes de la guerra, mentre que en realitat era la figura d'una persona executada allà mateix. Aquell fossar era el lloc on es feien els afusellaments per haver pres part en la revolta o en accions de la cinquena columna, i aquella figura era dedicada exclusivament als que es van aixecar l'any 1936; veritablement era un monument dedicat als franquistes.»⁵³⁹

L'associació de mutilats i vídues de guerra de Catalunya s'havia conformat en base a dos nuclis, el grup de Barcelona (que estava en contacte amb el grup que existia a Madrid) i el grup de l'Hospitalet de Llobregat. A finals de 1974, van aconseguir que el procurador Luis Peralta España presentés una moció a les Corts franquistes en la que es demanava tractar la històrica desatenció del govern vers les necessitats bàsiques dels mutilats de guerra que no pertanyien al franquista Cuerpo de Caballeros Mutilados de Guerra por la Patria.⁵⁴⁰ Aquesta moció presentada el 5 de desembre de 1974 seria l'origen d'un llarg procés legislatiu, que contemplaria la creació d'una comissió interministerial el maig de 1975, i desembocaria finalment en el decret aprovat pel govern d'Arias Navarro el 5 de març de 1976.⁵⁴¹ El decret 670/1976 es va rebre com un pas endavant, però era totalment insuficient (entre les limitacions que assenyalaven, no es fixava la quantia de les pensions, les quals, a més, eren vitalícies i les vídues no les podrien gaudir). Amb tot, prèviament s'havia publicat una nova llei per als Cavallers Mutilats, que actualitzava els seus drets i establia de nou un greuge comparatiu en el tractament que es dedicava als mutilats de l'exèrcit republicà.⁵⁴² Tanmateix, el decret significà una base de partida per assolir la legalització de la lliga de mutilats. El 12 de juny de 1976, al Centre Moral i Cultural del Poble Nou, se celebraria un acte fundacional amb el que s'iniciaria la fusió dels dos nuclis, el de Barcelona, que girava a l'entorn de Josep Matas i Fossalba (el qual moriria tres mesos abans de l'acte) i el de l'Hospitalet (que girava a l'entorn de Francesc Piulachs i Batllori). El dia 6 de

⁵³⁹ PIULACHS, Francesc i GRAU, Pepita (1993) *Naixença i primeres accions dels Mutilats de Guerra de Catalunya*. S.l.: s.n., p.156

⁵⁴⁰ «Moción para atender a los mutilados del ejército republicano» A: *Tele/Expres*, 06/12/1974

⁵⁴¹ Decret 670/1976, del 5 de març «por el que se regulan pensiones a favor de los españoles que habiendo sufrido mutilación a causa de la pasada contienda no puedan integrarse en el Cuerpo de Caballeros Mutilados de Guerra por la Patria», *BOE*, núm.84, 07/04/1976

⁵⁴² Llei 5/1976, de l'11 de març, «de Mutilados de Guerra por la Patria», *BOE*, núm. 63, 13/03/1976

novembre s'incorporaria a la comissió organitzadora de la lliga la vídua de Josep Matas, Pepita Grau i Ferrer, qui va iniciar l'agrupament de les vídues de guerra dins l'associació, les quals arribarien a ser més del 50% de les persones afiliades.⁵⁴³

El desembre de 1976, la comissió gestora va enviar una carta al president Suárez denunciant la humiliació que suposava el decret 670/1976 («señala formas de aplicación, porcentajes y plazo de concesión de las pensiones, sin que hasta el momento actual sepamos ni la cuantía ni la fecha en que debemos cobrarlas, pese que el plazo terminó el 7 de octubre»). La carta assenyalava: «en España, más de un tercio de siglo después de proclamada la paz, los mutilados del ejército republicano continuamos sin ser reconocidos ni ayudados oficialmente. Tenga presente, señor presidente, que la culpa que se nos imputa es haber defendido un gobierno legalmente constituido».⁵⁴⁴ En una entrevista, Francesc Piulachs denunciava els greuges comparatius amb els Caballeros Mutilados, la desatenció i la situació crítica en que es trobaven molts mutilats de l'exèrcit republicà, els quals no entenien que es pogués donar cap reconciliació si no se'ls tractava amb els mateixos drets que els mutilats franquistes. Considerava que ells havien estat «soldados caídos en la defensa de unas instituciones democráticas, constituidas por la voluntad expresada en las urnas y, piden que se les reconozca esta dignidad de haber cumplido con su deber».⁵⁴⁵

Amb la col·laboració d'entitats com els Amics de les Nacions Unides o Justícia i Pau, començarien a organitzar actes per donar-se a conèixer, com el que se celebrà al Col·legi d'Arquitectes el 14 de març de 1977 o la multitudinària concentració que van protagonitzar el 15 de juliol d'aquell mateix any al Parc de la Ciutadella en contra del decret 670/1976. Entre 2.000 i 3.000 persones es van manifestar al voltant del monument al general Prim. Al llarg de l'acte, Manuel Cardona Cuello, president de la comissió gestora, declararia: «No es justo que un brazo republicano valga 8.000 pesetas y otro de los que lucharon en otros lados valga 30.000. En estos momentos en España se habla que hay un régimen democrático, pero la democracia debe mostrarse con los actos y no con las palabras».⁵⁴⁶ Per la seva banda, Pepita Grau apuntava: «el decreto de ayuda social a los mutilados no incluye a las viudas. Nosotras tenemos el mismo derecho que

⁵⁴³ PIULACHS, Francesc i GRAU, Pepita (1993) *Op. Cit.*, p.92

⁵⁴⁴ «Los mutilados republicanos escriben a Suárez» A: *Mundo Diario*, 18/12/1976

⁵⁴⁵ MORAN, Ángel «3.500 mutilados de guerra republicanos se unen en Cataluña» A: *El Noticiero Universal*, 20/12/1976

⁵⁴⁶ PIULACHS, Francesc i GRAU, Pepita (1993) *Op. Cit.*, p.135-136

las otras viudas porque nuestros maridos lucharon y murieron por la democracia. Si ahora se habla de democracia nuestra marginación es doble».⁵⁴⁷ Així mateix, Francesc Piulachs, secretari de la comissió, deia:

«Hay una falta de consideración con nosotros: somos soldados y nos tratan como unos pobres mancos. Nosotros abandonamos nuestro trabajo para defender una bandera y un Gobierno legalmente constituido tras unas elecciones democráticas. Hubo otros que traicionaron su juramento, pero nosotros queremos olvidar la Guerra Civil, pero no hay que olvidar que nosotros fuimos los defensores de la legitimidad constitucional».⁵⁴⁸

La manifestació, que tingué un gran ressò mediàtic, acabà amb la presentació d'una carta al govern civil en la que es posicionaven en contra del decret 670/1976, denunciaven la discriminació històrica que havien patit al llarg de la dictadura i reclamaven un tracte just per a una autèntica reconciliació.⁵⁴⁹ Dies després, el sots-president i ministre de Defensa, Manuel Gutiérrez Mellado, anunciaria la creació d'una nova comissió per tractar la qüestió, una comissió a la què els mutilats reivindicarien poder-hi participar o que se'ls tingués en compte. Així mateix, ja en la primera sessió de l'Assemblea de Parlamentaris, el 25 de juny, els parlamentaris catalans havien aprovat una proposta per a «La plena equiparació de drets dels invàlids, mutilats i vídues de la guerra civil, independentment del costat en què es van trobar durant la guerra, i amb reconeixement de tots els seus drets des del 1939».⁵⁵⁰ L'estret contacte que van establir i el treball conjunt de l'associació amb els senadors de l'Entesa dels Catalans, especialment amb Pere Portabella i Josep Benet, va obrir el camí per assolir els decrets 35/1978 i 43/1978, que suposaven una millora en les condicions de les vídues i els mutilats de guerra de l'exèrcit republicà.⁵⁵¹

D'altra banda, les relacions amb la Generalitat i amb Josep Tarradellas no van ser bones. L'acte de reconciliació al fossat de Santa Elena els va decebre: «Per alguns allò

⁵⁴⁷ *Ibidem*.

⁵⁴⁸ *Ibidem*.

⁵⁴⁹ PIULACHS, Francesc i GRAU, Pepita (1993) *Op. Cit.*, p.132-133; entre els mitjans que van fer un seguiment de la manifestació «Los mutilado republicanos se manifiestan: “No queremos seguir como vencidos”» A: *Tele-èXpres*, 15/07/1977; CAPDEVILA, Magda «Els mutilats de guerra republicans» A: *Canigó*, 23/07/1977

⁵⁵⁰ SUBIRÀ, J. «Els ferits de l'exèrcit republicà encara no han cobrat» A: *Avui*, 09/08/1977

⁵⁵¹ PIULACHS, Francesc i GRAU, Pepita (1993) *Op. Cit.*, p.129; Real Decret-llei 35/1978, de 16 de novembre, «por el que se conceden pensiones a los familiares de los españoles fallecidos como consecuencia de la guerra 1936-1939», *BOE*, núm. 276, 18/11/1978; i Real Decreto-llei 43/1978, de 21 de desembre, «por el que se reconocen beneficios económicos a los que sufrieron lesiones y mutilaciones en la Guerra Civil Española», *BOE*, núm. 305, 22/12/1978.

va ser una hàbil maniobra per a obrir-se les portes dels estaments militars. A nosaltres ens va provocar un gran desengany, i ho vam considerar una gran desgràcia».⁵⁵² Enviaren diverses cartes al president de la Generalitat per a que assistís també als seus actes, però no ho va fer. I les diferents peticions que li van fer arribar per carta (com un local per dur a terme la seva tasca administrativa o la restitució del Patronat pro-mutilats i vídues de guerra de la Generalitat), no van tenir cap tipus de resposta. L'associació va ser legalitzada el 19 de novembre de 1977 i conservaria un gran record de les persones que s'havien implicat en la seva causa (Josep Benet, Josep Andreu i Abelló, Joan Gomis, Emili Casals, Martí Massaguer...). Per contra, Pepita Grau i Francesc Piulachs (que esdevindria president de l'associació entre 1977 i 1979), escriurién «La comparació entre el senyor Tarradellas i els amics esmentats deixa el Molt Honorable President de la Generalitat molt baix».⁵⁵³

6.2 El fossat de Santa Elena en democràcia

Com descriu acuradament l'historiador Martí Marín, la cessió del castell de Montjuïc a la ciutat de Barcelona durant el mandat de Porcioles, va ser una farsa, una operació publicitària emmarcada en la campanya de les tres "C" (carta municipal, castell de Montjuïc i compilació del dret civil català).⁵⁵⁴ El 1960 es creava el Museu Militar «en el cual se enaltecerán las aportaciones de Cataluña a las gloriosas gestas de carácter nacional y se perpetúa la memoria de los patriotas que en los fosos del castillo dieron su vida por Dios y por la Patria» i el Patronat que regiria des d'aleshores l'emplaçament castrense.⁵⁵⁵ Al Patronat hi hauria presència civil, sí, però estaria presidit pel capità general de la Regió Militar, hi hauria preponderància de l'estament militar entre els seus membres i les decisions més importants haurien de ser aprovades pel ministeri de l'Exèrcit (després de Defensa).⁵⁵⁶

⁵⁵² PIULACHS, Francesc i GRAU, Pepita (1993) *Op. Cit.*, p.156

⁵⁵³ *Ibidem.*, p.158

⁵⁵⁴ RISQUES, Manel i MARÍN, Martí (2008) *Op. Cit.*, p. 204-220

⁵⁵⁵ «Ley 5271960, de 21 de julio, por la que se cede al Ayuntamiento de Barcelona el castillo de Montjuich, con sus foso y glaci», *BOE*, núm.176, 23/07/1960

⁵⁵⁶ El president seria el capità general de l'IV Regió Militar, el sots-president seria l'alcalde de Barcelona, el secretari seria un cap militar designat pel capità general, i els vocals serien el delegat d'Hisenda a Barcelona, dos regidors de l'ajuntament, el general governador militar de Barcelona, el general en cap d'Artilleria i el general en cap d'Enginyers de la IV Regió Militar.

Les reunions del patronat acostumaven a ser anuals, es feia un repàs dels acords presos per la comissió permanent, es llegia una breu memòria de les activitats, es tractaven les necessitats del castell i s'aprojava el pressupost. Els anys 1975 i 1976 el patronat no es va arribar a reunir, però el 26 de maig de 1977 s'emprendrien de nou les sessions. A la memòria d'activitats que es va llegir, s'informava que al 1976 s'havia deixat de celebrar la missa perpètua (sic) del primer diumenge de cada mes en memòria dels “caídos por Dios y por España” que es feia al fossat de Santa Elena.⁵⁵⁷

Una de les finalitats del patronat, segons l'article 1er del seu reglament, era «enaltecer el recuerdo y lección de los caídos por Dios y por España en el Foso de Santa Elena».⁵⁵⁸ Per complir amb els seus objectius van comptar amb diferents entitats civils que els hi donaren suport, primer amb l'Asociación de Amigos del Museo Militar de Montjuïc (AAMMM) i, després, amb la seva “hereva”, l'Asociación de Amigos del Castell de Montjuïc (AACM).⁵⁵⁹ Segons Carme Fusté Bigorra, l'AAMMM va ser creada el 1965 per dinamitzar des de l'àmbit civil l'espai del castell, en especial, del museu, i preservar la memòria del fossat de Santa Elena. El seu president era Felio A. Vilarubias Solanes, “cautivo por Dios y por España” des de 1936 fins a 1938 al castell de Montjuïc i al vaixell-presó Uruguai per la seva participació com a voluntari en el Segundo Esquadrón de Dragones Montesa, ex-combatent del Terç de Requetés de Ntra. Sra. de Montserrat.⁵⁶⁰ Vilarubias va ingressar com a funcionari a la Diputació de Barcelona, on arribaria a ser cap de protocol i del gabinet de presidència fins la seva jubilació al 1985. L'any 1976 era vocal de la Unión Nacional Española (UNE), l'organització “carlo-franquista” integrista liderada per Gonzalo Fernández de la Mora, i va formar part de les llistes electorals d'Alianza Popular-Convivència Catalana per Barcelona el juny de 1977.⁵⁶¹ Carmen Fusté va esdevenir la sots-presidenta de l'AAMMM l'any 2000, després d'una missa al fossat, quan el general Luis Alejandro Sintés li ho va proposar.

⁵⁵⁷ AIMP, Fons Museu Militar de Montjuïc, C.1, Acción de Gobierno. Sesiones Plenarias (1960-2010), Acta núm. 32 (26/05/1977)

⁵⁵⁸ AIMP, Fons Museu Militar de Montjuïc, C.1, Acción de Gobierno. Sesiones Plenarias (1960-2010), Acta sense número (04/07/1978)

⁵⁵⁹ L'historiador Martí Marín esmenta en el seu estudi sobre Montjuïc una associació anterior, l'Asociación de Amigos de Montjuïc, creada al 1957, abans de la “donació” del castell a la ciutat i la creació del museu militar. No sabem exactament quins van ser els vincles, si és que els va haver, entre aquesta associació i la posterior Asociación de Amigos del Museo Militar que, segons la seva darrera sots-presidenta, Carmen Fusté Bigorra, va ser creada al 1965. Entrevista de l'autor a Carmen Fusté Bigorra (20/07/2020).

⁵⁶⁰ DD.AA. (2003) *Recuerdo a la sombra de las banderas. Guerra Civil española (1936-1939)*, Patronato del Castillo de Montjuïc: Barcelona, p.33-34

⁵⁶¹ CULLA, Joan B. (2009) *La dreta espanyola a Catalunya. 1975-2008*. Barcelona: La Campana, p.49 i 70

Amb Vilarrubias de president i Fusté de sots-presidenta, l'AAMMM va tenir sempre cura del fossat de Santa Elena i de les misses que s'hi celebraven cada 19 de juliol. L'associació estava formada, sobretot, per militars de reserva o col·leccionistes d'armament i uniformes bèl·lics. Tanmateix, a partir de la dècada del 2000, quan l'ajuntament comença a fer-se amb el castell i a qüestionar els continguts del museu militar (debat que arriba al Congrés dels Diputats), es crea una entitat paral·lela, l'Asociación de Amigos del Castillo de Montjuïc (AACM), registrada oficialment el febrer de 2005, amb els càrrecs intercanviats, Carmen Fusté de presidenta i Felio A. Vilarrubias de sots-president. El descrèdit de l'AAMMM anava emparellat a les crítiques que rebia el museu militar i van decidir crear una associació nova que, a més de dinamitzar el castell i tenir cura del fossat de Santa Elena sense perdre els vincles amb l'estament militar, incorporaria aspectes més lligats a l'estudi del patrimoni de les fortificacions i l'entorn ambiental de la muntanya.

La primera intervenció al fossat de Santa Elena tingué lloc l'any del cinquantenari de la guerra civil. El 6 de novembre de 1986, en la comissió permanent del patronat del castell de Montjuïc, s'informava del canvi en la inscripció de l'arc del monument:

«Las letras que aludían a los caídos de uno de los bandos de la Guerra Civil 1936-1939, se retiraron con el conocimiento del presidente del Patronato. Se han completado aquellas para formar un texto igual que el que se inauguró en Madrid en el Homenaje a la Bandera en el año 1984, y que se ha declarado oficial».⁵⁶²

El monument passava d'estar coronat per la inscripció "Caídos por Dios y por España ¡Presentes!" pel genèric "A todos los que dieron su vida por España", fórmula amb la que es pretenia donar cabuda i honorar a totes les víctimes de la guerra, haguessin lluitat per la República o per enderrocar-la. Seguint la mateixa tònica, bastants anys més tard, al 2008, es retiraria l'escut franquista de la base del monument i s'instal·laria una placa de metall en la que es pot llegir en català i castellà: «En memòria de tots aquells que van ser afusellats en aquest fossat de Santa Elena i de totes les víctimes de la guerra civil».⁵⁶³ Aquesta maniobra per resignificar els monuments als "caídos" seria força comú i un dels exemples més clars fou la fastuosa cerimònia que es va celebrar a

⁵⁶² La comissió estava formada per: el general governador militar de Barcelona, Rafael Gómez Rico; el coronel cap d'enginyers de la 4^a R.M., José Escolar Ureta; el regidor de l'ajuntament, Josep M. Pujadas Porta; i el coronel d'intendència Juan Guarnido Pascual. AIMP, Fondo Museu Militar de Montjuïc, Patronato del Castillo de Montjuich. Comisión Permanente Acta n°105, 06/11/1986.

⁵⁶³ «L'escut de ferro, retirat» A: *El Periódico de Catalunya*, 26/02/2008

Madrid, a la Plaza de la Lealtad, el novembre de 1985, en la que l'obelisc "A los héroes del Dos de Mayo" passà a denominar-se "Monumento a la Reconciliación" o "Monumento a los Caídos por España".⁵⁶⁴

A finals dels anys 1990, segons Carmen Fusté, les plaques que es trobaven als murs del fossat amb els noms dels executats, van ser resguardades a la capella del castell per temor a actes vandàlics. Les cerimònies als "caídos" del fossat de Santa Elena continuarien celebrant-se en el mateix lloc fins el 2015, quan finalment, en virtut de la "llei de memòria històrica" de 2007, l'ajuntament de Barcelona va decidir no cedir més aquest espai per a les misses del 19 de juliol.⁵⁶⁵ En aquestes cerimònies es llegien els 232 noms recollits en un llibre memorial conservat per l'AACM, segons la qual eren les persones que havien estat executades en aquest espai.⁵⁶⁶ L'entitat ja no troba la seva seu al castell, va ser recentment desnonada i les seves oficines estan ubicades a l'edifici del Govern Militar de Barcelona. La seva presidenta, Carmen Fusté, continua pujant al fossat de Santa Elena:

«A mi quan em parlen de memòria històrica, per mi la memòria històrica està allà. Perquè tinc jo que estar mirant l'altra? Quan jo he presenciat que, a dintre de la memòria aquesta, allà no es feia res i el dia 14 d'abril tothom estava a l'altre cantó de mur del *foso* de Santa Elena, amb lo del Lluís Companys... És una cosa tan incoherent i una cosa tan partidista, que no... [...] quan aquest senyor d'aquí [Companys] va firmar la sentència dels que afusellaven a l'altre cantó».⁵⁶⁷

Les tergiversacions i falsedats històriques sobre el paper de Companys en el desenvolupament de la violència política durant la guerra civil han perdurat en els cercles cívico-militars dedicats a la memòria dels "caídos". Alhora, no se senten interpel·lats pel moviment social dedicat a la memòria històrica i ho viuen com quelcom aliè: ells que facin la seva memòria, nosaltres farem la nostra. En tot cas, la memòria del president Companys els hi continua semblant una qüestió incòmoda, que sigui

⁵⁶⁴ Veure VINYES, Ricard (2014) «La buena memoria. El universo simbólico de la reconciliación en la España democrática. Relatos y símbolos en el texto urbano» A: *Ayer*, núm. 96, p.155-181; Entre els monuments als "caídos" que van canviar la seva inscripció a Catalunya, podem trobar els monuments de Viladecans, Valls, Tremp, Terrassa, Ripollet, Reus, Premià de Mar, Girona, etc. Veure el *Cens de simbologia franquista de Catalunya*: <http://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/espais-de-memoria/cens-de-simbologia-franquista/> [última consulta en 09/12/2017]

⁵⁶⁵ ANTÓN, Jacinto «Colau prohíbe la misa en el castillo de Montjuïc por los sublevados de 1936» A: *El País*, 16/07/2015.

⁵⁶⁶ La pàgina web de l'associació, a més d'indicar que la conservació de la memòria dels executats al fossat de Santa Elena és un dels seus deures, exposa un llistat dels seus noms. Veure <https://www.castillomontjuic.com/foso-santa-elena-3/> [última visita el 02/04/2021]

⁵⁶⁷ Entrevista de l'autor a Carmen Fusté Bigorra (20/07/2020)

reivindicat com a víctima del franquisme i que no se'l presenti com a botxí durant la guerra els molesta, i encara més que es faci al castell de Montjuïc.

6.3 Companys i Montjuïc: els límits de la reconciliació

Com hem vist anteriorment, a l'any 1977 començaren a tenir lloc sota vigilància policial les commemoracions al fossat de Santa Eulàlia en homenatge a Lluís Companys, però una cosa era tolerar aquestes activitats i una altra que s'hi fes una pel·lícula sobre la seva execució. El 14 d'octubre de 1978, el vice-president primer i ministre de Defensa, Manuel Gutiérrez Mellado, escrivia una reveladora carta confidencial al ministre de l'Interior, Rodolfo Martín Villa. Reveladora pel significat que prenia per al govern el terme "reconciliació nacional", les seves limitacions i la pertorbació que podia causar a l'estament militar la memòria de l'execució de Companys al castell de Montjuïc. Gutiérrez Mellado volia impedir el rodatge de la pel·lícula de Josep Maria Forn, *Companys, procés a Catalunya*. La productora del film havia sol·licitat permís al ministeri de Defensa per rodar a les dependències del castell. Gutiérrez Mellado asseverava: «Analizado el guion puede apreciarse, sin lugar a dudas, que la tesis de la película es demoledora».⁵⁶⁸

Amb el Reial Decret 3071/77, de l'11 de novembre de 1977, s'havia suprimit l'exigència de permís o llicència de rodatge, el que volia dir, suposadament, la fi de la censura. Va ser el moment en que diferents directors de cine passaren comptes amb la dictadura, com Basilio Martín Patino amb l'aparició de *Caudillo*, Jaime Camino amb *La vieja memoria* (ambdues de 1977), els anarquistes Diego Abad de Santillán i Luis Galindo amb *Por qué perdimos la guerra*, al 1978; començaven a aparèixer els maquis en films com *Los días del pasado* (1977), de Mario Camus, o *El corazón del bosque* (1978), de Manuel Gutiérrez Aragón; Luís G. Berlanga satiritzava les relacions de poder dins del franquisme amb *La escopeta nacional* (1978) i Juan Antonio Bardem denunciava els crims d'Atocha a *Siete días de enero* (1979).⁵⁶⁹ Amb el rodatge de *Companys, procés a Catalunya*, Josep Maria Forn s'endinsava en el darrer any i mig de vida del president, el seu exili a França, la seva captura, el seu judici i la seva execució.

⁵⁶⁸ Aquesta cita i les següents, si no es diu el contrari, estan extretes de la correspondència entre M. Gutiérrez Mellado i R. Martín Villa conservada a AGSGB, F. Correspondencia Gobernadores, C. 414, CG.284, Anexo Lluís Companys. Les cartes es poden llegir senceres a l'annex documental.

⁵⁶⁹ CAPARRÓS LERA, José M. (1999) *Historia crítica del cine español*. Barcelona: Ariel, pp.171-175

Tanmateix, després de veure el guió, el sots-president Gutiérrez Mellado deia a Martín Villa:

«Su proyección, en estos momentos históricos por los que atraviesa España, produciría un grave impacto en la sensibilidad nacional y más concretamente en las Fuerzas Armadas, abriendo nuevos fosos entre los españoles, precisamente en una etapa en la que con tanto ahínco se busca la reconciliación y la concordia y el olvido de viejos odios y rencores.»

El general posava com a exemple diferents passatges que es podien llegir al guió: afirmava que a la pàgina 3 es deia que Catalunya era una nació independent d'Espanya i que estava ocupada per l'exèrcit enemic; a les pàgines 47 i 48 es posava de manifesta la desconfiança entre membres del mateix cos de la policia espanyola i la premonició que l'exèrcit cometria una injustícia en el seu consell de guerra; entre les pàgines 50 i 55 es descrivia l'interrogatori de Companys, en el qual se'l torturava i serenament es parlava com si Catalunya no tingués relació amb Espanya. Gutiérrez Mellado es queixava també que les deliberacions d'un consell de guerra eren secretes i que si cap vocal que hi havia participat s'inventava o en publicava qualsevol cosa al seu voltant, era molt greu. A més, temia que en qualsevol moment del rodatge no se seguís ni el guió i s'introduïssin canvis en el text o en la caracterització dels personatges «que incidan gravemente en la intencionalidad de la política». Com a conclusió, el sots-president i ministre de Defensa exposava que «considero absolutamente necesario prohibir, en estos momentos delicados de nuestra etapa política, el rodaje de la película».

Gutiérrez Mellado s'adreçava tant al ministre de Cultura i Benestar Social, Pío Cabanillas Gallas, com al ministre de l'Interior, Rodolfo Martín Villa. Aquest darrer, li contestava tres dies després amb una altra carta confidencial. Martín Villa li exposava que arran del Reial Decret 3071/77 s'havia suprimit l'exigència de permís per rodar, que era suficient amb una notificació prèvia a l'administració corresponent amb 15 dies d'antelació al rodatge, cosa que la productora havia aconseguit —la productora Z, S.A. havia notificat l'inici del rodatge a la Delegació provincial de Cultura el passat 8 de setembre. Tampoc era ja necessària la prèvia autorització del guió i, per tant, des d'un punt de vista legal, no podia impedir el rodatge sempre i quan no incorregués en alguna infracció d'ordre públic. Això sí, el ministre d'Interior obria la porta a impedir l'exhibició de la pel·lícula fins que la productora no obtingués la llicència d'exhibició, moment en el qual, deia Martín Villa, la comissió encarregada podia denunciar la

pel·lícula al ministeri fiscal, el qual podia querellar-se davant la justícia i aquesta podia decretar el segrest abans que la pel·lícula fos distribuïda als cinemes. Martín Villa informava que fins ara la productora havia actuat administrativament de forma correcta, però «A partir de ahora procuraremos no dar facilidades para la utilización de escenarios de edificios oficiales». Ambdues cartes, la del sots-president i la del ministre de l'Interior, es troben a l'Arxiu General de la Subdelegació del Govern de Barcelona, per tant, és de suposar que Martín Villa li envià les còpies al governador civil per seguir les instruccions indicades i dificultar el rodatge de la pel·lícula.

Segons hem pogut saber a través de Sandra Forn, filla de Josep Maria Forn, el director de cinema va tenir moltes dificultats per rodar al castell de Montjuïc. Cada vegada que demanaven un permís per rodar-hi, només obtenien “silenci administratiu”. Va ser a través de l'intermediació d'un tinent d'alcalde de l'Ajuntament, amb qui Forn hi tenia bona relació, que va poder rodar en alguns espais. Tot i així, va haver de buscar escenaris similars i alternatius al pati d'armes o l'espai on es va celebrar el consell de guerra perquè no van deixar-lo rodar. Pel que li havia explicat son pare, la filla del director pensa que el rodatge de l'afusellament de Companys al fossat de Santa Eulàlia va ser sense permís i en un determinat moment els van fer fora.⁵⁷⁰

6.3.1 De la nul·litat del judici a Companys a la retirada del Franco a cavall

El monument eqüestre de Franco, com s'ha dit anteriorment, havia estat inaugurat el 17 de juny de 1963, en el curs d'una visita del dictador a Barcelona. L'obra havia estat encarregada per l'alcalde Porcioles a Josep Viladomat, en agraïment a la cessió del castell a la ciutat. Aquesta escultura no seria l'únic monument que s'havia aixecat en honor al dictador pel mateix motiu. El 22 de juny de 1970, durant una altra visita de Franco, el cap d'Estat va inaugurar una estela commemorativa que li agraïa la cessió del castell a la ciutat deu anys després. A l'estela s'hi llegia la inscripció: «DOM. Barcelona a S.E. el Jefe del Estado Francisco Franco Bahamonde, que hizo posible la incorporación del castillo de Montjuic al goce y disfrute de la ciudad. DCO».⁵⁷¹ Passats vint-i-quatre anys, en la sessió del patronat del 3 de març de 1994, el director del Museu

⁵⁷⁰ Correspondència electrònica mantinguda amb Sandra Forn durant l'abril de 2021.

⁵⁷¹ «Monumento conmemorativo de la cesión del castillo a la ciudad» A: *La Vanguardia Española*, 23/06/1970

Militar, el coronel Luis Montesinos Espartero, posà de manifest el deteriorament del monument, del qual es llegien molt malament les lletres. Acordaren reparar-lo i alhora incloure-hi l'estrofa d'algun vers que lligués amb el seu significat, i que es rematés amb els escuts de l'exèrcit i el de Barcelona. Ni la reparació ni la inclusió de versos a l'estela es dugueren mai a terme malgrat la qüestió apareixeria reiteradament en les sessions del patronat als anys següents. Fins i tot, al 1996, s'acordà decorar el monument amb una estrofa de l'Oda a Barcelona, de mossèn Jacint Verdaguer, encarregant-se de tal propòsit el tinent d'alcalde Albert Batlle, però no es va arribar a fer. Finalment, no perquè es tractés d'un monument de la ciutat en agraïment a Franco, sinó per raons arquitectòniques, l'any 2002 el patronat va decidir enretirar-lo.⁵⁷²

Més polèmica havia de ser la qüestió del Franco a cavall. No s'hi acostumaven a fer moltes commemoracions al seu voltant, però aixecava una forta oposició per simbolitzar l'encarnació amb honors del dictador. Així mateix, la reivindicació de la seva retirada estigué estretament unida a la demanda de nul·litat del judici a Lluís Companys i als moviments pacifistes i antimilitaristes.

El 26 d'octubre de 1983, al local del Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona, es presentava el llibre *Homenatge a Companys, President de Catalunya*, escrit per Robert Surroca i Agustí Barrera, amb pròleg d'Heribert Barrera i publicat per l'editorial El Llamp. L'acte va tenir un fort contingut polític, en el qual es plantejaren tres qüestions: la retirada del monument a Franco del castell de Montjuïc, el record als «altres màrtirs de la Catalunya d'avui» (en referència a Martí Marcó, Fèlix Goñi i Jordi Puig) i la independència dels Països Catalans.⁵⁷³ L'acte serví també per fer pública una campanya impulsada pels Consells Populars de Cultura Catalana que es basava en la impressió de postals per a que la gent les adreçés al ministre de Defensa, Narcís Serra. A la postal s'hi llegia el text: «Exigim la rehabilitació —a tots els nivells— d'en Lluís Companys, president de Catalunya. Exigim la retirada immediata de l'estàtua de Franco del castell

⁵⁷² AIMP, Fons Museu Militar de Montjuïc, C.1, Acción de Gobierno. Sesiones Plenarias (1960-2010), Actes núm. 51 (03/03/1994), 53 (07/02/1996) i 61 (11/02/2002). En aquesta darrera sessió es comenten els motius de la retirada del monument: «Respecto al monumento conmemorativo de la cesión, siendo una aspiración del Patronato recuperar la arquitectura original del Castillo y una vez demolida la Antigua torre de dirección de tiro de la Batería de Costa (...), se acuerda llevar a cabo las gestiones convenientes con los organismos municipales que proceda para la demolición del monumento respetando el entorno del Ribellín en donde fue edificado».

⁵⁷³ CASALS, Carles «Reivindicació de Companys com a heroi nacional català» A: *Diari de Barcelona*, 27/10/1983

de Montjuïc».⁵⁷⁴ L'exigència de “rehabilitació” es concretà en la demanda de nul·litat del consell de guerra a Companys i, junt a la reivindicació per a la retirada del monument franquista, conformà la base del futur Grup per a l'anul·lació del procés al President Companys.

Segons els membres del mateix Grup, el document que actuà com a “catalitzador” per a la seva constitució fou un article d'Ignasi Ponti publicat a l'*Avui* l'11 de juliol de 1984.⁵⁷⁵ En ell es demanava iniciar la reivindicació per a l'anul·lació de la sentència contra Companys abans del proper 15 d'octubre. Tanmateix, és significatiu que l'autor iniciés el text fent referència a la situació política del moment com a introducció a la demanda:

«Últimament, el nostre poble ha vibrat, s'ha mobilitzat i s'ha indignat per unes acusacions que afecten, entre d'altres persones, el nostre actual president, i aquestes reaccions no s'han produït pas només per respecte a la persona per ella mateixa —de tota honorabilitat i dignitat—, sinó pel que principalment representa i pel fet de ser cap de la nostra institució nacional de govern, l'únic que moralment hem de respectar i obeir i a qui hem de concedir tot el prestigi possible, independentment de si té més o menys poder, ja que els altres poders a que estem subjectes, els hem d'acatar i prou.

Tot això em porta a pensar en un altre president, potser ja una mica històric, però no tan pas llunyà que no tinguem l'obligació de recordar-lo, reivindicar-lo i enaltir-lo».⁵⁷⁶

Era la situació del president Pujol, inclòs en la querella de la fiscalia pel cas Banca Catalana, el que evocava a l'autor el record de la persecució judicial i l'execució del president Companys, per acabar demandant la nul·litat del seu judici.⁵⁷⁷ El context polític no tenia perquè determinar el contingut ideològic de la demanda de nul·litat (en la que s'hi aplegava una pluralitat política important), però no s'ha de descartar la influència que el marc social, fent servir l'expressió d'*Halbwachs*, va tenir en el seu desenvolupament. El Grup es donà a conèixer l'octubre de 1984, quan convocaren una concentració el matí del dia 14 al fossat de Santa Eulàlia i al dia següent feren una presentació pública al Centre Comarcal Lleidatà. El grup estava conformat

⁵⁷⁴ BARRERA, Agustí (1991) *Entre el mite i l'oblit. Grup per a l'anul·lació del procés al president Companys*. Barcelona: El Llamp, p.11

⁵⁷⁵ *Ibidem.* p.16

⁵⁷⁶ PONTI, Ignasi «Companys: per què el silenci d'un poble?» A: *Avui*, 11/07/1984

⁵⁷⁷ Sobre el cas “Banca Catalana”, les acusacions de la fiscalia anticorrupció i la utilització política que va fer Pujol, veure la reconstrucció que en fa Jordi Amat a través de la truculenta vida del periodista Alfons Quintà, a AMAT, Jordi (2020) *El hijo del chófer*. Barcelona: Tusquets, p.100-137

majoritàriament per escriptors nacionalistes i independentistes vinculats a les edicions d'El Llamp.⁵⁷⁸ En un primer moment, tots els partits de l'arc parlamentari català, exceptuant-ne la Coalició Popular (nom que havia adoptat la coalició entre Alianza Popular, el Partit Demòcrata Popular i el Partit Liberal), van veure amb bons ulls la iniciativa del Grup, el qual lliurà la seva petició el 28 de novembre a la Mesa del Parlament.⁵⁷⁹ En el preàmbul de la carta es mencionaven els principals fets dels que fou acusat Companys al consell de guerra i distingia el paper de la història i el que havia de fer l'Estat:

«Malgrat que la Història ja ha posat les coses en el seu lloc, convé procedir a la rectificació i anul·lació formal del procediment i la sentència, rehabilitant el president. És per això que cal promoure una Llei que, amb força vinculant, obligui els poders públics a procedir en conseqüència»⁵⁸⁰

La carta acabava amb la proposta d'un únic article:

«Que el Govern de l'Estat espanyol, a través del Ministeri de Defensa, ordeni incoació d'expedient de recurs de revisió del Consell sumaríssim seguit contra el Molt Honorable president de la Generalitat de Catalunya, en LLUÍS COMPANYS I JOVER, i, després de l'oportuna tramitació, es dicti sentència, anul·lant la dita causa, contra un acte de lesa injustícia rehabilitant la seva memòria»⁵⁸¹

Sobre la revisió del judici a Companys hi tornarem més endavant. De forma paral·lela, el Grup havia enviat també una carta tant al ministre de Defensa com a l'alcalde de Barcelona, Narcís Serra i Pasqual Maragall, perquè fos enretirada l'estàtua de Franco del pati d'armes del castell.⁵⁸² Per les mateixes dates, tenia lloc al Fossar de la Pedrera —tal com veurem en el següent capítol— la inauguració del monument dedicat als immolats per la llibertat a Catalunya. A l'acte, l'ex-president del Parlament, Heribert Barrera agafà la paraula per dir:

«[...] encara no es pot dir que malgrat el restabliment de la democràcia no hi hagi vencedors ni vençuts de la guerra civil, encara hi ha vençuts. No tots els que hi

⁵⁷⁸ Es tractava d'Agustí Barrera, Albert Ponç, Robert Surroca, Jaume Fortuny, Trino Balaguer, Jordi Castellà, Ignasi Pontí, Joan Crexell, Enric Borràs, Antoni Castillo, Jordi Casas-Salat, Fèlix Cucurull, Josep Espunyes, J. Torra i Aran, Ventura Niubó, Josep Planchart, Nemesi Solà, Xavier Borràs, Wenceslao Soler, Àlvar Valls, Manuel Viusà i Marc-Aureli Vila.

⁵⁷⁹ «La revisió del procés a Companys és ben vista» A: *Avui*, 16/10/1984

⁵⁸⁰ BARRERA, Agustí (1991) *Op. Cit.*, p.29

⁵⁸¹ *Ibidem*.

⁵⁸² «El Parlament rep la petició d'anul·lació del procés a Lluís Companys» A: *Avui*, 07/11/1984

van participar, no tots els que hi van ser víctimes, reben el mateix tracte. I si bé nosaltres desitgem realment la pau per sempre més, la concòrdia i el perdó, això no vol dir que no podem parar la lluita mentre aquesta igualtat no estigui restablerta. I la prova més clara d'aquesta diferència la tenim en aquesta mateixa muntanya: hi ha la tomba obscura encara del president de la Generalitat Lluís Companys, hi ha petits records en el lloc on va caure afusellat, però l'estàtua del seu botxí encara domina. Fins quant passarem per aquesta vergonya?»⁵⁸³

A l'endemà, el discurs de Barrera tingué repercussions. A la notícia dedicada a la inauguració del monument, *El Periódico de Cataluña*, diari progressista gens sospitós, hi posava el subtítol «Barrera, poco conciliador, recuerda que el monumento a Franco aún no se ha retirado», i continuava «los discursos oscilaron entre la nostalgia y la escasa conciliación y únicamente el alcalde Pasqual Maragall tuvo un recuerdo para los desheredados [...]». Pel contrari, les paraules de Barrera encoratjaven a escriptors com Josep Manyé que, des de l'*Avui*, demanava la retirada de l'estàtua de Franco i comentava que si no s'havia retirat abans era perquè l'alcalde Narcís Serra responia que el castell depenia de l'exèrcit, però ara que Serra era ministre de Defensa i Maragall l'alcalde creia que ja no hi havia excuses.⁵⁸⁴

La impugnació del monument també va venir per part del moviment insubmís. Un dels atacs més vistosos que va patir l'estàtua eqüestre tingué lloc el 30 de maig de 1985, quan una trentena de joves antimilitaristes van irrompre al pati d'armes i llençà bosses de pintura rosa al monument i a l'estela que commemorava la “cessió” del castell a la ciutat.⁵⁸⁵ El 1984 s'havia aprovat la Llei Orgànica 8/1984 del 26 de desembre, per la qual es regulava el règim de recursos en cas d'objecció de consciència. La llei suposava una victòria a mitges per al Moviment d'Objecció de Consciència (MOC) iniciat als anys 1970. La llei es deixava al tinter el reconeixement de l'objecció sobrevinguda (poder objectar un cop ja t'has incorporat a files) i la prestació social substitutòria (PSS) era vista com un càstig més que una alternativa al servei militar (la “mili” durava un any i la PSS divuit mesos; horaris impossibles de combinar amb feina i estudis; s'eliminava l'esperit autogestionari del servei civil organitzat dels primers objectors i es podia fer en qualsevol institució pública sense tenir en compte els serveis a la comunitat o la promoció de la pau...). La llei seria recorreguda pel MOC al Tribunal Constitucional. És

⁵⁸³ Transcripció de part del discurs d'H. Barrera, extret del visionat de les gravacions de l'acte inaugural en possessió de l'APMILC.

⁵⁸⁴ MANYÉ, Josep «Una ombra sobre el fossar» A: *Avui*, 23/10/1984

⁵⁸⁵ «Ponen rosa a Franco» A: *El Periódico de Cataluña*, 01/06/1985

el moment en que, segons el periodista Joan Canela, el moviment antimilitarista es va radicalitzant i va passant de reivindicar el dret a no fer la “mili” a, directament, que se li posi fi. És el moment en que neix la Coordinadora Antimilitarista Mili-KK i quan es donen les més importants mobilitzacions anti-OTAN. El col·lectiu antimilitarista veuria en el castell de Montjuïc i el Museu Militar un objectiu recurrent en les seves manifestacions: els “segrest” de banderes i estendards franquistes exposades al museu, ocupació i tancament de les seves dependències, etc.⁵⁸⁶

L'any 1986 el monument era finalment traslladat a l'interior del Museu Militar. Aixecant-lo amb una grua, van haver de desmuntar el genet del cavall per poder-lo fer entrar i tornar-lo a muntar un cop ja a l'interior. L'any 2001 deixaria d'estar exposat al públic i es guardaria en una sala. En virtut d'una Ordre ministerial de 27 d'abril de 2007, l'ajuntament i el patronat acordaren el seu trasllat, que es duria a terme de forma discreta i sense previ avís a un magatzem municipal de Nou Barris el 31 de març de 2008.⁵⁸⁷ L'estàtua seria objecte d'actuacions artístiques al mateix magatzem, com la que va dur a terme Fernando Sánchez Castillo amb el projecte “Táctica” l'any 2010, però no tornaria a veure la llum fins la seva instal·lació davant del Born Centre de Cultura i Memòria, en el marc de l'exposició *Franco, Victòria, República. Impunitat i espai urbà*, entre els dies 17 i 19 d'octubre de 2016.⁵⁸⁸ L'estàtua es va exhibir decapitada, ja que misteriosament el dictador havia perdut el cap. Tot i les especulacions sobre el destí del cap de Franco (es va estendre el rumor que s'havia subhastat al mercat negre), una font que prefereix romandre en l'anonimat ens ha informat que va ser decapitat per un treballador municipal amb una serra radial, un antic militant antifranquista que pel seu compte va tallar-li el cap i el va enterrar en un lloc indeterminat a la muntanya. La resta del cos i el cavall es conserven actualment al magatzem del Museu d'Història de Barcelona de la Zona Franca.

⁵⁸⁶ CANELA, Joan (2019) *Insubmissió! Quan joves desarmats van derrotar un exèrcit*. València: Sembra Llibres, p.51-63, 67-68 i 72-74

⁵⁸⁷ OLLES, Albert «Franco deixa al cap de 45 anys el fortí de Montjuïc amb destí al magatzem» A: *El Periódico de Catalunya*, 28/04/2008

⁵⁸⁸ En el projecte “Táctica”, l'artista Fernando Sánchez Castillo, amb un vídeo on es veia un grup de persones invidents que palpava els detalls del monument eqüestre del dictador (després d'intentar accedir sense èxit a 11 monuments més de Franco a cavall), volia evidenciar com les institucions havien silencià burocràticament a la nostra societat la possibilitat de veure i tocar el destí final de “les glòries i honors dictatorials”. La instal·lació artística es va exposar al Círculo de Bellas Artes de Madrid entre el 9/06/2010 i el 29/08/2010; sobre l'exposició al Born, veure capítol 1 nota 39 i SCHULZ-DORNBURG, Julia (2022) *Op. Cit.*

6.3.2. Parèntesi: la revisió del consell de guerra de Lluís Companys al Parlament.

Si bé, en un primer moment, la demanda de nul·litat del judici de Companys va tenir una bona acollida pels partits polítics catalans, exceptuant-ne Coalició Popular, la qüestió es va anar complicant. El Grup per a l'anul·lació del procés a Companys havia entregat la seva petició a la Mesa del Parlament el 28 de novembre i després d'entrar en contacte directe amb ERC, el seu portaveu va presentar una Proposició de Llei l'11 de febrer de 1985. La Proposició de Llei contenia igualment una exposició de motius i un article únic:

«Que el Govern de l'Estat, insti, pels mitjans procedents, la revisió de la Sentència del Consell de Guerra Sumaríssim seguit, el 1940, contra Lluís Companys i Jover, president de la Generalitat de Catalunya, a fi que pugui ésser declarada la seva innocència de tots els càrrecs que se li imputaren».⁵⁸⁹

No tothom compartia el raonament que l'anul·lació de la sentència que va condemnar Companys fos una forma de “rehabilitar-lo”. El periodista Víctor Alba, arran de la petició del Grup, escrivia un article en el que afirmava «Un delictes no es pot revisar. I si el “procés” i “judici” de Lluís Companys no es van ajustar a les lleis legítimes, no poden ser revisats». Pel veterà escriptor, revisar la sentència equivalia a donar-li legitimitat a les lleis de la dictadura: «Seria com acceptar retrospectivament la legitimitat del règim franquista i que un règim pot canviar-se, sense perdre legitimitat, per la força de les armes».⁵⁹⁰ L'argumentari que esgrimia Alba a través del seu article no cauria en sac buit i tindria molta rellevància en discussions posteriors.

El 27 de març de 1985, quan el diputat Víctor Torres va defensar la Proposició de Llei al Parlament, insistí en que la memòria de Companys ja estava rehabilitada («[...] la seva memòria ha estat rehabilitada per la gent del nostre país, i, sortosament, cada dia hi ha més carrers i més places en el nostre país que porten el seu nom» o «Sí, la rehabilitació política de Companys ja està feta, i ben feta»); però alhora deia no conformar-se amb el Decret de 1976 i la Llei d'Amnistia d'octubre de 1977:

«perquè pensem que és necessari rehabilitar la seva memòria, no pas per la via estreta de l'amnistia o del perdó, sinó per la via àmplia de la revisió i de la

⁵⁸⁹ «Esquerra Republicana de Catalunya amb el Grup per a l'Anul·lació del Procés al President Companys» A: *El Llamp*, 14/03/1985

⁵⁹⁰ ALBA, Víctor «Companys no ho necessita» A: *Avui*, 09/11/1984

nul·litat [...] Senzillament, perquè, al nostre judici, no hi va haver delictes i perquè la sentència del consell sumaríssim no va ser més que la pretesa legalització d'una actuació basada en una situació de guerra».⁵⁹¹

Amb aquesta iniciativa es pretenia demanar al Govern de l'Estat que instés, al ministeri de Defensa, de Justícia o de la Fiscalia, la revisió i l'eventual nul·litat de la sentència. El diputat del PSUC, Maties Vives, anuncià que el seu grup parlamentari votaria a favor alhora que també afirmava que la memòria de Companys ja havia estat plenament rehabilitada pel poble de Catalunya. Tanmateix, expressava dues preocupacions:

«En primer lloc, el fet que de la manera que està presentada no anem a legitimar un Tribunal de Consell Sumaríssim de Guerra que des del nostre punt de vista era un tribunal il·legítim i incompetent per jutjar allò que va “jutjar”, entre cometes, en el seu dia. I, en segon lloc, perquè el fet de caure en juridicisms davant d'una voluntat popular no ens faci perdre de vista que la justícia ha d'emanar sempre del poble, de la sobirania popular, que la justícia mai emana de si mateixa i que aquell Consell de Guerra no emanava d'aquesta voluntat popular».

Malgrat les diferències històriques entre Víctor Alba i el PSUC, semblaven coincidir en les mateixes preocupacions: que la revisió de la sentència donés legitimitat al règim franquista i a la seva justícia. Tot i així, el PSUC va votar a favor, igual que el PSC i CiU. El socialista Lluís Armet s'expressaria en els mateixos termes que Maties Vives:

«És evident que nosaltres aquí podríem entrar en aspectes que ha assenyalat el portaveu del PSUC, que creiem sincerament que té tota la raó. Possiblement revisar és dotar de legitimitat qui no la tenia, possiblement entrar en un terreny de revisió és entrar en un terreny equivocat, perquè és admetre una legitimitat que nosaltres no l'hem admesa mai».

Així mateix, es va mostrar molest perquè la iniciativa que havia presentat el Grup per a l'anul·lació del procés a Companys havia ocasionat sessions de treball conjuntes entre els partits i ara no entenia que ERC presentés en solitari la Proposició de Llei, sense comptar amb els altres grups (segons una crònica política posterior, l'històric d'ERC, ara a les files del PSC, Joan Casanelles, es va absentar de la votació per creure oportunista l'acció d'ERC i perquè creia que aquesta iniciativa legitimava la justícia

⁵⁹¹ Totes les citacions referents al debat parlamentari d'aquesta proposició de llei les extrec de *Diari de sessions del Parlament de Catalunya*, Sèrie P - Núm. 23, II Legislatura, 27/03/1985, Sessió Planària Núm.22, p.1045-1049.

franquista).⁵⁹² Per la seva banda, el diputat de CiU, Antoni Subirà, agafava la mà estesa que Víctor Torres havia ofert a la resta de partits per millorar la proposició per tal que aquesta fos acceptada al Congrés dels Diputats, compartia els dubtes de PSUC i PSC, però no hi veia partidisme i conjurava als altres grups parlamentaris a continuar treballant per trobar la millor solució per assolir l'objectiu, encara que tardessin un temps.

La Proposició de Llei va ser aprovada per 95 vots a favor, 8 en contra i cap abstenció. El vot en contra havia estat defensat pel diputat de la Coalició Popular, Domènec Romera. Tot i el respecte que deia tenir per la figura de Companys, acusava el seu nacionalisme o les seves polítiques nacionalistes d'encarar Catalunya contra Espanya almenys dues vegades. Se sentiren alguns xiulets la sala. Altrament, considerava la proposició d'inoportuna perquè podia obrir la “capsa dels trons”:

«perquè pot desencadenar una dinàmica molt perillosa si, com jo penso —i em puc equivocar, i tant de bo que m'equivoqui—, el nostre país, Catalunya i Espanya, no està en condicions d'encarar dotzenes de revisions de processos i, fent un pas més enllà, d'actuacions que no van ser objecte de procés i que van tenir lloc a banda i banda —no ens enganyem—, a banda i banda, però que han de reobrir necessàriament, perquè és condició humana, velles ferides».

En la seva exposició, Romera qualificaria la proposta d'ERC d'inoportuna, d'obrir velles ferides, d'imprudent i de crear divisió i discòrdia. Per ell, deixar passar el temps era l'única forma amb que es podia anul·lar la sentència: «I és inoportuna també perquè hi ha certes coses que solament el temps pot anul·lar, i entenem que la càrrega de subjectivitat que entorpeix una tasca d'aquesta naturalesa en la revisió d'un procés simplement es pot anul·lar amb el pas del temps». Votaven “no” perquè ells estaven al Parlament per treballar per al futur i la modernització de l'Estat, deia, i alhora acabava la seva intervenció citant el discurs de “Paz, Piedad y Perdón” de Manuel Azaña a l'ajuntament de Barcelona el juliol de 1938. A l'hora de votar “no”, el seu grup va rebre xiulets un altre cop.

La Mesa del Parlament va decidir tramitar la proposició a través de la comissió de Justícia de la cambra per seguir el seu curs. Fins i tot, el president del Parlament, el

⁵⁹² JMB «Intento de revisar el juicio a Companys» A: *El Periódico de Cataluña*, 28/03/1985; Casanelles es pronunciaria de nou en aquest sentit en un dinar commemoratiu del 14 d'abril al Casal Bonavista, veure «Casanelles, contra la revisión del proceso a Companys» A: *El País*, 15/04/1985.

demòcrata-cristià Miquel Coll i Alentorn, en el marc dels actes commemoratius del 47è aniversari de l'execució de Manuel Carrasco i Formiguera, va declarar estar a favor no només de la revisió de la sentència de Companys sinó també de totes les persones perseguides injustament.⁵⁹³ Tot i així, les expectatives es van anar rebaixant i el dictamen de la comissió de Justícia sobre la proposició es va anar posposant diverses vegades. El Grup per l'anul·lació responsabilitzaria CiU i PSC de l'endarreriment i des de la premsa s'acusaria de filibusterisme a CiU. Dos anys després que la proposició fos aprovada al ple del Parlament, al març de 1987, el periodista Jaume Collell publicava al *Diari de Barcelona*: «Fins ara, Convergència i Unió, que té majoria absoluta a la Cambra catalana, amb l'excusa de la introducció d'esmenes, ha frenat vuit o deu vegades la redacció final del dictamen de la comissió».⁵⁹⁴ De fet, el debat parlamentari no es re-emprenrà fins el 1990, l'any del cinquantè aniversari de la seva execució. Entremig hi havia hagut temps pel trasllat de les restes de Companys al mausoleu del Fossar de la Pedrera o l'inici de la campanya per a que l'Estadi Olímpic dugués el seu nom, qüestions que tractarem més endavant.

Poc abans que es re-emprenguessin les sessions parlamentàries sobre la proposició de llei, al gener de 1990, es va publicar la sentència de la Sala de lo Militar del Tribunal Suprem sobre la revisió del cas Julián Grimau. El desembre de 1988, la vídua de Grimau, Ángela Martínez, havia presentat un recurs de revisió de la sentència que no va reeixir i que pretenia la nul·litat del consell de guerra, doncs un dels vocals ponents que hi va participar, Manuel Fernández Martín, no era ni doctor ni llicenciat en dret, tal com era preceptiu per al càrrec.⁵⁹⁵ El juny de l'any següent, el fiscal general de l'Estat, Javier Moscoso, va presentar un altre recurs de revisió, però al gener de 1990, per set vots a favor i un en contra, el tribunal no el va declarar innocent i rebutjava el recurs.⁵⁹⁶ Manuel Vázquez Montalbán escrivia: «Es evidente que la historia no ha sido como la esperábamos, ni siquiera como nos la merecíamos. Pero esta alianza impía entre la justicia franquista y la justicia democrática supera todas las catástrofes previsibles».⁵⁹⁷

⁵⁹³ «Coll i Alentorn vol més revisions de presos» A: *Avui*, 10/04/1985

⁵⁹⁴ COLLELL, Jaume «El ministeri de Defensa no dirà mai res sobre la revisió del procés a Companys» A: *Diari de Barcelona*, 22/03/1987.

⁵⁹⁵ «Recurso contra la sentencia de muerte de Julián Grimau, a los 25 años de su ejecución» A: *La Vanguardia*, 01/12/1988

⁵⁹⁶ «El Supremo no declara la inocencia de Julián Grimau» A: *La Vanguardia*, 26/01/1990

⁵⁹⁷ VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel «Última» A: *El País*, reproduït a VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel (2012) *Obra periodística. 1987-2003. Las batallas perdidas*. Vol.3, Barcelona: Debate, p.119.

L'impacte de la sentència influiria també en el debat parlamentari català. Dies després de fer-se pública, Antoni Gutiérrez Díaz, aleshores eurodiputat d'IU-IC, publicava:

«Després de l'experiència dolorosa que hem vist amb el cas de Julián Grimau, ¿hi haurà qui demani encara una revisió del consell de guerra que va dictar la sentència de mort del president Companys? No, no es tracta de revisar sentències. Es tracta de dir, des de la legalitat democràtica que vam guanyar amb la lluita de tots, que condemnem totes les farses jurídiques que va utilitzar el franquisme com a instrument de repressió política i que la nostra democràcia se sent orgullosa dels qui vam sofrir persecució i mort enfrontant-se amb dignitat i valentia als qui s'amagaven covardament darrera d'una pantomima legal».⁵⁹⁸

El 20 de març de 1990, en la sessió parlamentària de la comissió de Justícia, es debatria de nou la proposició de llei que ERC havia presentat cinc anys abans, aquesta vegada defensada per Àngel Colom i Colom. El portaveu de CiU, Jaume Camps i Rovira, presentà una esmena a la proposició. En el transcurs de la seva intervenció, exposà que, en el fons, estava totalment d'acord amb la proposta d'ERC, però que s'estaven equivocant de camí:

«Ens equivoquem de camí perquè —i això els mateixos companys del Diputat Colom, d'Esquerra Republicana, que fa ja uns mesos, jo diria, fa anys, van iniciar aquesta tramitació i la van suspendre de comú acord amb unes converses que vàrem tenir— van dir “ens estem equivocant”. Ens estem equivocant perquè no es tracta d'una reivindicació jurídica, sinó que no es pot reduir el procés del President Companys a una simple reivindicació jurídica plena de dificultats i plena d'impossibilitats legals com molt breument, si m'ho permet, senyor President, li diré».⁵⁹⁹

Tot seguit, Jaume Camps, exposava tota una sèrie d'arguments jurídics sobre qui havia de demanar la revisió, i en quins supòsits aquesta es podia fer segons la Llei d'Enjudiciament Criminal. De totes formes, insistia que la reivindicació de Companys no havia de ser jurídica i presentava una esmena en la que es demanava fer un gran acte d'homenatge en la seva memòria.⁶⁰⁰ El diputat del CDS, Armand Ródenas i Barrera, es manifestà a favor de l'esmena de CiU. El diputat d'Esquerra Catalana (escissió d'ERC), Joan Manuel Sabanza i March, va anunciar el vot a favor de la proposta de Colom. El

⁵⁹⁸ GUTIÉRREZ DÍAZ, Antoni «Nosaltres no sem d'eix mon» A: *Avui*, 06/02/1990

⁵⁹⁹ Aquesta cita i les següents referents al debat de la sessió parlamentària, a *Diari de Sessions del Parlament de Catalunya*, C-Núm. 125, 20/03/1990, Comissió de justícia, dret i seguretat ciutadana, p.2406-2411.

⁶⁰⁰ «El Parlament no pedirá la revisión del juicio de Company» A: *El Periódico de Cataluña*, 21/03/1990

diputat d'Alianza Popular, Antonio Perea Oliva, va anunciar el seu vot en contra reafirmant-se en tot el que es va exposar al 1985, era una proposta inoportuna, imprudent i que dividia. En aquella sessió no hi havia cap representant d'Iniciativa per Catalunya i el seu torn de paraula va passar al socialista Joan Oliart i Pons, qui repetí els arguments de Maties Vives cinc anys enrere: demanar la revisió de la sentència era reconèixer en part la legitimitat o la legalitat del consell de guerra («Perquè aquells tribunals sols estaven sustentats per la força i eren tan il·legals com la rebel·lió que els va crear. No els hem de donar cap reconeixement; sols el que es mereixen, el de la nostra condemna i el del nostre menyspreu»), que la memòria de Companys no necessitava ser rehabilitada perquè a ulls dels catalans i demòcrates mai havia estat deshonorada, i que l'únic veredict que valia era el de la història. Creia que el debat s'havia de plantejar en termes històrics i polítics i votarien a favor de l'esmena presentada per CiU.

Colom no acceptà l'esmena presentada. Al seu entendre, no es tractava realment d'una esmena, sinó d'una proposició no de llei diferent. És més, si la retiraven i la presentaven com a proposició no de llei hi votarien a favor, però no com a esmena a la seva iniciativa. A l'hora de la votació, la proposició de llei defensada per Colom va ser rebutjada per 2 vots a favor, 18 en contra i cap abstenció.

Des de la premsa, l'historiador Josep Maria Solé Sabaté escrivia que el rebuig del Parlament a la revisió de la sentència de Companys li semblava digne d'elogi, comentava el fracàs de la revisió del cas Grimau i se sumava a la tesi per la qual la revisió de la sentència seria donar una pàtina de legalitat al seu consell de guerra: «Es un crimen de Estado premeditado y una revisión del proceso sería dar legalidad a un consejo de guerra, el origen del cual es un golpe de Estado militar que al fracasar dio lugar a la Guerra Civil».⁶⁰¹ En tot cas, és important deixar clar que si bé la proposició de llei va presentar certes expectatives i va ser ben acollida per la majoria dels partits catalans al 1985 (va ser aprovada per 95 vots a favor, 8 en contra i cap abstenció), al cap de cinc anys, la mateixa proposició era rebutjada a través d'una comissió parlamentària (2 vots a favor, 18 en contra i cap abstenció). Els dubtes que s'havien plantejat en el primer debat —revisar la sentència implicava reconèixer la seva legitimitat— eren els arguments definitius per no deixar-la tirar endavant al 1990 i optar per homenatjar la memòria de Companys no tant en termes jurídics sinó commemoratius. A l'any 2000,

⁶⁰¹ SOLÉ i SABATÉ, Josep M. «Proceso contra Companys» A: *La Vanguardia*, 23/04/1990

de cara al 60è aniversari de l'execució de Companys, l'historiador Josep Maria Solé i Sabaté escrivia «Lluís Companys ha estat silenciats durant els quaranta anys de la dictadura franquista. Posteriorment no se li ha fet justícia per manca de prou coratge de les forces polítiques democràtiques catalanes».⁶⁰² En termes jurídics, no es va tractar tant de “coratge”, sinó del convenciment de determinats partits polítics i una idea que el mateix historiador havia compartit deu anys enrere: el franquisme era tot ell un règim il·legal i entrar a revisar una sentència d'un consell de guerra suposava donar-li una pàtina de legitimitat.

6.4 Desballestar les ruïnes: la simbologia franquista en democràcia

L'abril de 1985 el periodista Antoni Batista preguntà a la regidora de cultura, Maria Aurèlia de Capmany, per la simbologia franquista que restava a l'espai públic. Al reportatge publicat es parlava del monument de la Victòria, del monument a José Antonio, de l'estela —ja retirada— que s'havia dedicat als aviadors de la Legió Còndor, del monument als “caídos” de la Diagonal i es parava especial atenció a l'estàtua de Franco a cavall del castell de Montjuïc. Capmany declarava que «potser no s'ha fet una acció prou decidida de trencament amb la situació anterior» i que hi havia certa inèrcia. Afegia: «Se n'ha parlat moltes vegades, però s'ha pensat molt més en restaurar coses, a recuperar estàtues per a treure-les. L'estàtua del doctor Robert, per exemple, s'inaugurarà el mes que ve».⁶⁰³ La raó a que apel·lava per explicar la perdurabilitat d'aquesta simbologia era perquè l'ajuntament s'havia abocat a la reposició dels monuments “proscrits”, però com ja hem vist, la majoria d'ells havien estat reposats ja durant el mandat de Socias Humbert. L'estàtua equestre de Franco, aleshores el centre d'atenció de les demandes, no es retiraria del pati d'armes fins l'any següent. Capmany deia «Encara no he pogut aclarir en quina mesura Montjuïc és municipal i en quina no».⁶⁰⁴ Tot indica que la qüestió de la simbologia franquista, més enllà del primer mandat de l'ajuntament democràtic (1979-1983), no era pas un dels principals temes a tractar.

⁶⁰² SOLÉ i SABATÉ, Josep M. «La injustícia continua: Lluís Companys» A: *Avui*, 15/10/2000

⁶⁰³ BATISTA, Antoni «Deu anys després de la mort de Franco, els símbols del feixisme són a Barcelona» A: *Avui*, 14/04/1985

⁶⁰⁴ *Ibidem*.

Dels símbols que s'esmentaven al reportatge només un havia estat totalment retirat: el monòlit dedicat als aviadors caiguts de la Legió Còndor ubicat als jardins de la cruïlla entre l'Avinguda Diagonal i la Gran Via de Carles III. El setembre de 1979, l'Ajuntament de Gernika havia aprovat al seu ple municipal sol·licitar a l'Ajuntament de Barcelona que el retirés. La corporació basca considerava que el monòlit «és un insult a la democràcia i un greu insult al poble basc i en concret a la vila de Gernika, que fou bombardejada salvatgement pels qui hi són recordats».⁶⁰⁵ Segons Josep M. Huertas i Jaume Fabre, mesos després, al 1980, el regidor Lluís Reverter, acompanyat d'una brigada municipal, va retirar de matinada el monument.⁶⁰⁶ La retirada de monuments en la seva totalitat no va ser la tònica habitual. Com veurem, l'Ajuntament es va dedicar a la retirada d'escuts i símbols explícits que decoraven els monuments, no el conjunt en sí mateix. No seria fins molts anys després, en la dècada dels 2000, que es procediria a la retirada total.

La “inèrcia” que esmentava Capmany i la poca atenció que els hi mereixia aquesta qüestió havia permès que fins i tot una Victòria franquista esculpida per Vicenç Navarro, es mantingués en un lloc preeminent al mateix vestíbul de l'Ajuntament fins l'any 2003. L'escultura de 3 per 2 metres aproximadament, inaugurada el 18 de juliol de 1961, durant el mandat de Porcioles, no va ser retirada fins que el periodista Lluís Permanyer va fer un punyent article al respecte. El cronista de Barcelona es preguntava perquè estava encara allà i ell mateix es responia: «Prefiero creer que es por ignorancia. El tiempo pasa, los protagonistas desaparecen, la memoria flaquea y, de no aparecer signos externos que lo evidencien, a menudo hay elementos que acaban por integrarse en el paisaje del entorno».⁶⁰⁷ El monument va ser retirat el juliol següent i el responsable de Cultura de l'Ajuntament, el regidor socialista Ferran Mascarell, declarava que, si havia restat durant més de 40 anys dins el consistori, era sobretot per desconeixement i oblit involuntari.⁶⁰⁸

A finals d'aquell mateix 2003, l'Institut de Paisatge Urbà i Qualitat de Vida (IPUQV) de l'Ajuntament de Barcelona encarregava a la historiadora Pilar Mateo un estudi que identifiqués quina simbologia franquista perdurava a l'espai públic de la ciutat. Durant

⁶⁰⁵ «Gernika demana que es retiri un monument nazi a Barcelona» A: *Avui*, 23/09/1979

⁶⁰⁶ HUERTAS, Josep M. i FABRE, Jaume «La Legió Còndor» A: *Art Públic de Barcelona*, base de dades online: http://w10.bcn.cat/APPS/gmocatalog_monum/CambiaIdiomaAc.do?idioma=ca&pagina=welcome [última visita 18/04/2021]

⁶⁰⁷ PERMANYER, Lluís «“La Victoria” en el Ayuntamiento» A: *La Vanguardia*, 03/04/2003.

⁶⁰⁸ SIERRA, Lluís «Adiós a la “La Victoria”» A: *La Vanguardia*, 09/08/2003

l'elaboració de l'estudi, Mateo va dur a terme un minuciós treball de camp que consistí bàsicament en recórrer tot l'espai públic de Barcelona i inspeccionar-lo visualment, un treball de camp que va començar l'abril de 2004 i va finalitzar el febrer de 2005. En total va identificar 4.361 símbols, els quals van ser categoritzats en 9 tipologies diferents: plaques d'habitatge (4.361); relleus (145); altres plaques i rètols (5); monuments (5); retolació de carrers (3); rètols pintats (2); altre mobiliari urbà (1); escultures (1); i làpides (1). Les plaques d'habitatge representaven un 96,40% del total dels registres efectuats.⁶⁰⁹ Com van perdurar a l'espai públic fins aleshores i quines van ser les causes de la seva permanència? Hem vist el cas del fossat de Santa Elena i del Franco a cavall del castell de Montjuïc i, malgrat les intervencions sobre aquests espais sobrepassen els límits d'aquest estudi, veurem quin va ser el destí del monument a José Antonio, el dels "caídos" de la Diagonal i el de la Victòria de Frederic Marés.⁶¹⁰

6.4.1 El monument a José Antonio

El novembre de 1979, apareixia una gran imatge del monument a José Antonio en la portada de la revista *Canigó*. Al peu, amb lletres grogues, hi posava el títol: "Fora aquest monument". El desencadenant de la campanya havia estat una petició del Cercle Maillol a l'Ajuntament de Barcelona. La petició estava signada, entre d'altres, per Joan Ainaud, Daniel Argimon, Alexandre Cirici, Maria Girona, Arnau Puig, August Puig, Jaume Sunyer, Antoni Tàpies, Pau Verrié i Pierre Vilar. Demanaven a l'alcalde Serra que, a l'hora de catalanitzar el nomenclàtor, se li donés el nom d'Arístides Maillol a una via rellevant. A les pàgines interiors de la revista, però, a més de sumar-se a la petició, la periodista Maria Lluïsa Borràs l'acompanyava d'una acusació de plagi i d'una reivindicació per enderrocar el monument. Per una banda, afirmava que «el relleu principal és un plagi vergonyós i maldestre» del monument que Arístides Maillol

⁶⁰⁹ MATEO, Pilar (2005) *Estudi sobre iconografia i simbologia franquista a la ciutat de Barcelona*. Barcelona: IPUQV-Ajuntament de Barcelona. A l'any 2008, la mateixa historiadora va presentar una actualització del seu estudi centrant-se només en els 163 símbols que no corresponien a plaques d'habitatge. N'havien desaparegut 44 i ara restaven 119, veure MATEO, Pilar (2008) *Revisió i actualització de l'estudi sobre iconografia i simbologia franquista a la ciutat de Barcelona*. IPUQV-Ajuntament de Barcelona. Ambdós estudis es poden trobar al web del Cens de simbologia franquista de Catalunya: <http://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/fons/csf/> [última visita: 11/04/2021]

Un breu resum conclueix dels dos estudis a MATEO, Pilar (2009) «Inventari d'iconografia i simbologia franquista a la ciutat de Barcelona» A: SEGURA, A.; MAYAYO, A.; SOLÉ, Q. (eds.) *Fosses comunes i simbologia franquista*. Catarroja-Barcelona: Afers, p.163-170.

⁶¹⁰ Un context general a ARCO BLANCO, Miguel Angel (2022) *Op. Cit.*, pp. 265-318

realitzà a la seva vila natal de Banyuls (un monument de pedra dedicat als morts de la Primera Guerra Mundial i que es trobava en un illot, mar endins). I per l'altra, considerava que el monument era una “befa” i un “escarni” per a Barcelona, i anunciava l'inici d'una campanya, tant per adherir-se a la petició del Cercle Maillol com per enderrocar el monument de José Antonio.⁶¹¹

L'autor dels frisos, Jorge Puiggalí, va respondre a l'article amb una denúncia en contra de la periodista, de la directora de la revista i de l'editor-propietari, Isabel Clara Simó i Xavier Dalfó. Des de la mateixa publicació, reproduïen l'escrit de la querella. Puiggalí assegurava que en cap cas podia tractar-se d'un plagí, si bé deia que s'havia inspirat en l'obra de Maillol perquè n'era un fervent admirador. Puiggalí els hi requeria una retractació i una indemnització de dos milions de pessetes pels perjudicis morals i artístics ocasionats.⁶¹² Després de reproduir la querella, a la pàgina següent, *Canigó* publicava la primera relació de persones que s'adherien a la campanya per a l'enderrocament del monument a José Antonio. El llistat d'adhesions estava encapçalat pel pintor Antoni Tàpies i hi havia, entre d'altres, l'escriptor Manuel de Pedrolo, el poeta Joan Brossa, l'escriptora M. Mercè Canela, la poeta Carme Raichs o el pintor Josep Guinovart. A més dels noms, la revista publicava els escrits d'adhesió que alguns lectors i lectores els hi havien enviat.

El monument de José Antonio continuava sent un espai de memòria en el qual grups d'extrema dreta s'hi concentraven.⁶¹³ El 18 de juliol de 1981, a diversos punts de Barcelona, es continuà celebrant la data del “alzamiento” amb actes religiosos i ofrenes florals a monuments representatius.⁶¹⁴ El que gairebé ningú sabia és que, durant la matinada del 22 de juliol, la brigada municipal procediria a retirar part de la simbologia falangista que cobria el monument de José Antonio. La premsa diria que s'havia enretirat de nit, tot i que posteriorment un portaveu municipal afirmaria que havia estat ja de dia. Amb una grua es va treure l'efígie de José Antonio, el jou i les fletxes i els rètols metàl·lics amb frases del fundador de la Falange Española. El portaveu municipal

⁶¹¹ BORRÀS, Maria Lluïsa «No a aquest monument» A: *Canigó*, núm. 633, 24/11/1979

⁶¹² «Querella contra Canigó» A: *Canigó*, núm. 641, 19/01/1980

⁶¹³ Per exemple, el 18 de maig de 1979, al vespre, el partit Fuerza Nueva havia convocat una manifestació que anava des dels carrers València i Villarroel (on tenien la seu) fins al monument. Aproximadament, unes 3.000 persones participaren en la marxa, amb banderes falangistes i crits al·lusius a la unitat d'Espanya i en contra d'ETA, cremant banderes d'Euskadi i finalitzant amb discursos als jardins de l'encara denominada avinguda del General Goded. «Manifestació convocada per Fuerza Nueva» A: *Avui*, 19/05/1979.

⁶¹⁴ «Actos conmemorativos en Barcelona» A: *La Vanguardia*, 21/07/1981

explicaria a la premsa que l'ajuntament havia acordat extreure els símbols més explícits, però sense enderrocar el monument. Segons deia, es tractava del compliment d'un acord del consistori que s'havia pres feia més d'un any enrere. Però en tot cas, afirmava: «És un afer que s'ha dut amb discreció i sense publicitat per no ferir susceptibilitats ni caure en provocacions. Ara acabem d'arreglar-lo i el mantindrem restaurat. El monument no desapareixerà».⁶¹⁵ L'ordre de retirada dels elements simbòlics i ornamentals del monument provenia del tinent d'alcalde Josep M. Abad, es va cursar el 8 de juliol, estava programada per al dia 14 de juliol a les 6 de la matinada, però per raons desconegudes no es va fer fins la matinada del dia 22.⁶¹⁶

El partit Falange Española y de las JONS va anunciar que presentaria una querella contra els responsables i convocava un acte de desgreuge al diumenge següent. En el comunicat que publicaren, paradoxalment, consideraven que aquesta acció de l'ajuntament era un atemptat contra la Constitució. Tanmateix, el Govern Civil va desautoritzar la concentració falangista davant del monument perquè la sol·licitud s'havia presentat amb menys dels deu dies d'antelació que eren preceptius.⁶¹⁷

Després d'aquest episodi, a banda de pintades i accions puntuals, el monument restaria intacte fins el 2009. Algunes veus crítiques, com la del periodista Lluís Permanyer, continuarien demanant-ne públicament la seva retirada, però no seria fins arribar a un context totalment diferent, marcat per l'aprovació al 2007 de la llei 52/2007, de 26 de desembre «por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura», que l'ajuntament de Jordi Hereu es va disposar a enderrocar-lo.⁶¹⁸ El districte de l'Eixample, presidit per la regidora socialista Assumpta Escarp entre 2006 i 2010, decidia incloure la retirada del monument en el Pla d'Actuació del Districte el gener de 2008.⁶¹⁹ L'autor dels frisos, Jorge Puiggalí, va posar-hi impediments. Finalment, el consistori va iniciar la retirada el 16 de febrer de 2009 amb l'acord previ de salvar els

⁶¹⁵ «El monument a José Antonio per el símbol falangista» A: *Avui*, 23/07/1981; «El monumento a José Antonio no desaparecerá» A: *La Vanguardia*, 23/07/1981

⁶¹⁶ AMCB, Fons Q118 Gestió Urbanística, Exp. 900/81, Av.34.763 "Retirada elementos ornamentales del monumento sito en Infanta Carlota esquina Avda. Sarrià".

⁶¹⁷ «Desautorizado un acto falangista en Barcelona» A: *La Vanguardia*, 26/07/1981

⁶¹⁸ Els articles de Lluís PERMANYER demanant la retirada del monument a «El conflicto monumental en la calle» A: *La Vanguardia*, 08/12/2001 i «La calle del otro Franco» A: *La Vanguardia*, 14/08/2006

⁶¹⁹ M.F. «Escarp vol treure el monument a la Falange» A: *Avui*, 02/01/2008

relleus i retornar-los-hi al seu autor.⁶²⁰ A la matinada del dia següent, un grup falangista penjaria pancartes al mur del monument en contra de l'enderroc i reivindicaria la memòria de José Antonio. Pel migdia apareixeria l'alcalde Hereu, quan alguns veïns, contraris a la demolició, repetirien «És molt vergonyós que no es respecti la història». Políticament, l'únic que es va posicionar públicament en contra seria el regidor del Partit Popular, Alberto Fernández Díaz, el qual afirmava que el monument estava mancat de qualsevol connotació política perquè els elements ideològics havien estat retirats des de dècades enrere.⁶²¹ L'alcalde es va apropar a Puiggalí, present durant el desmantellament, per presentar-li els seus respectes. L'artista declararia: «No puc protestar perquè tot el que va passar en aquella època es persegueix avui».⁶²² Puiggalí comptava amb una extensa obra de temàtica religiosa i abans de fer el monument a José Antonio, ja s'havia presentat a un concurs a Badalona per fer una escultura de Franco que finalment no es va dur a terme. Quan se li preguntà perquè s'havia presentat al concurs per fer el de José Antonio, contestà que «ningú comptava que s'acabaria el franquisme». La periodista Maria Favà li preguntà directament si es considerava franquista, i Puiggalí va respondre que «ara és impossible. Ara no hi ha ningú que ho sigui. S'han sabut moltes coses que no se sabien. Que va costar moltes vides. I tot això s'ha sabut ara». Els relleus que decoraven el monument de José Antonio acabarien a la seva finca de Mataró.⁶²³

⁶²⁰ FAVÀ, Maria «L'últim monument franquista va a terra» A: *Avui*, 17/02/2009; TARÍN, Santiago «La piqueta actúa ya en el vestigio de José Antonio» A: *La Vanguardia*, 17/02/2009

⁶²¹ «Empiezan a retirar la estatua de Primo de Rivera» A: *El Mundo*, 17/02/2009; FERNÁNDEZ, Víctor «Hereu desmonta el monumento a Primo de Rivera sin avisar al autor» A: *La Razón*, 17/02/2009

⁶²² «L'ha dita grossa» A: *Avui*, 18/02/2009

⁶²³ FAVÀ, Maria «Els relleus de José Antonio, indultats i a la finca de l'autor» A: *Avui*, 18/02/2009

Portada de la revista *Canigó* de 24 de novembre de 1979

Monument de José Antonio un cop retirat el jou i les fletxes. Juliol de 1981. Autor: Xavier Valls (Arxiu CR-Polis UB – Fons Huertas Claveria)

6.4.2 El monument als “caídos”

El matí del dia 20 de novembre de 1999, aniversari de la mort de Franco, uns deu membres de l'anomenada Plataforma Antifeixista (PAF), van abocar pintura vermella a l'escultura de Josep Clarà. Ho feren per protestar pel manteniment dels càrrecs contra els detinguts del passat 12 d'octubre al barri de Sants. Des de la seva inauguració, a principis dels anys 1980, la plaça dels Països Catalans s'havia convertit en l'escenari preferit de l'ultra-dreta per commemorar-hi la data. Els dies previs, grups d'*skin-heads* acostumaven a escalfar motors atacant diversos locals de col·lectius antifeixistes i okupes. El 1998, diversos grups antifeixistes del barri de Sants s'organitzaren per protestar i evidenciar el perill creixent de la ultra-dreta. La manifestació acabà amb la intervenció policial i diversos detinguts, però al 1999 les conseqüències foren encara més greus. La manifestació antifeixista es dirigia a protestar davant la concentració de l'Alianza por la Unidad Nacional de Sáenz de Ynestrillas a Sants, però amb l'actuació

policial es van desencadenar seriosos aldarulls al barri, els quals van acabar amb la detenció de 26 joves, 14 dels quals van ingressar a la presó.⁶²⁴

La PAF organitzà diversos actes a favor de l'alliberament dels detinguts, entre ells, l'atac al monument als "caídos". Segons la plataforma, «la pintura vermella que ara cobreix el monument als Caiguts simbolitza la sang vessada durant la dictadura franquista».⁶²⁵ Dos anys més tard, en motiu del Dia de les Forces Armades, van haver-hi protestes a diferents ciutats espanyoles, entre elles Barcelona. L'1 de juny un grup de joves va desplegar pancartes damunt del monument a "los caídos". Després, l'escultura va ser pintada i enderrocada.⁶²⁶ L'Ajuntament va optar per recollir les restes, restaurar l'escultura i conservar-la al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC). Mans anònimes col·locarien flors a l'espai que ocupava. L'historiador de l'art, Xavier Barral, especialista en l'obra de Clarà i en l'art català sota el franquisme, publicava a les pàgines de l'*Avui*: «Els Maulets han acabat fent el que l'Ajuntament de Barcelona hauria d'haver fet fa temps». Opinava que l'escultura i el monument sencer s'havia d'haver desmuntat anys enrere (cosa que ja havia expressat en diverses publicacions) i que s'havia de conservar en un museu «per ajudar a explicar la història i l'art, no pas agredir els ciutadans públicament amb records d'un passat vergonyós».⁶²⁷ D'altra banda, l'Associació Amics del Museu Clarà condemnava l'acció, el que per ells havia estat «un acte infame propi d'un taliban que omple de vergonya la nostra ciutat».⁶²⁸ En un primer moment, es va responsabilitzar dels fets a membres del grup independentista Maulets, però ells mateixos ho van desmentir en diverses ocasions —fins i tot van plantejar querellar-se contra el regidor Albert Batlle (PSC) per injúries.⁶²⁹

En el ple del districte de les Corts del 12 de desembre de 2001 es va debatre el futur d'aquest monument. Els posicionaments entre els socis de govern a la ciutat (aleshores el PSC, ERC i IC) no era el mateix: ERC volia eliminar-lo i el PSC "refundar-lo". La consellera de districte, Carme Olivella (ERC), proposà tirar a terra el monument i

⁶²⁴ A partir de l'any següent, la Delegació del govern espanyol a Barcelona reubicaria la concentració de la ultra-dreta del 12 d'octubre a Montjuïc. Veure CANELA, Joan «Vint anys del 12-O de 1999: què en podem aprendre?» A: *Crític*, 06/10/2019, accés online: <https://www.elcritic.cat/reportatges/vint-anys-del-12-o-de-1999-que-en-podem-aprendre-36791> [última visita 04/07/2022] i RAMOS, Miquel (2022) *Antifascistas. Así se combatió a la extrema derecha española desde los años 90*. Madrid: Capitán Swing, pp. 203-208

⁶²⁵ «Els antifeixistes pinten de vermell el Monument als Caiguts de Barcelona» A: *Avui*, 21/11/1999

⁶²⁶ «Protestes contra la celebració de la diada militar» A: *Avui*, 02-06-2001

⁶²⁷ BARRAL, Xavier «Punt i seguit» A: *Avui*, 05/06/2001

⁶²⁸ «Condemna dels Amics de Clarà per la destrucció d'una obra de l'autor» A: *Avui*, 07/06/2001

⁶²⁹ «Els Maulets no van tirar a terra l'estàtua de Clarà» A: *Avui*, 14/12/2001

conservar l'estàtua de Clarà en un museu degut al seu valor artístic. D'altra banda, l'aleshores regidor Jordi Hereu (PSC) preparà una altra moció en la que es proposava reposar l'estàtua «però refundar el monument, eliminant-ne qualsevol referència política».⁶³⁰ No era el primer cop que els dos socis de govern municipal es trobaven en posicions enconstrades, feia poc havia tingut lloc la discussió del nou peveter al Fossar de les Moreres (tot i que van acabar fent pinya, la seva instal·lació havia causat polèmica entre ERC i PSC). No semblava que aquest cop tingués el mateix final. Olivella argumentava que no es podia refundar un monument com aquest, mentre que Hereu creia que no reposar-lo significava donar la raó als qui de forma violenta havien destrossat l'escultura.

La iniciativa d'enderrocar el monument dels “caídos” s'emmarcaria en una proposta presentada en paral·lel pel president del grup municipal d'ERC i tercer tinent d'alcalde, Jordi Portabella, per enderrocar tots els monuments franquistes de la ciutat. En particular, advocaven per eliminar el monument als “caídos” el futur del qual s'estava discutint al districte, el monument a José Antonio i l'estàtua eqüestre de Franco del castell de Montjuïc.⁶³¹ Pel contrari, els equilibris polítics al districte de les Corts eren molt fràgils. En aquells moments, al ple del districte, l'equip de govern de la ciutat estava en minoria: PSC tenia 6 consellers, ERC en tenia 1, IC cap, CiU tenia 5 i 3 el PP. En la sessió que es discutí el futur del monument, el PSC es va posicionar en contra del seu soci de govern i va pactar una moció junt amb CiU i PP per la qual s'instava a l'Ajuntament a presentar en un termini de quatre mesos una proposta que canviés la simbologia del conjunt monumental i van expressar el seu rebuig a l'atac que va patir l'escultura, la qual s'estava restaurant. El ple del districte, força mogut, va ser interromput per membres de l'organització Maulets, els quals van desplegar pancartes en contra del monument, i van provocar la suspensió momentània de la sessió.⁶³²

Tot i la moció aprovada el desembre de 2001, al maig de l'any següent, s'anuncià que el monument desapareixeria definitivament. Les raons que es donaren foren d'ordenament urbanístic: a l'espai on s'hi aixecava el monument s'hi construiria un intercanviador de transport públic. L'Ajuntament havia encarregat a un equip d'arquitectes la reforma

⁶³⁰ SABATÉ, Carles «El districte de les Corts decideix el futur del monument als Caiguts» A: *Avui*, 11/12/2001

⁶³¹ RELATS, Vicenç «ERC reclama 18 línies de metro i tren per a la regió de Barcelona» A: *Avui*, 12/12/2001

⁶³² L.N. «Les Corts refarà el monument als Caiguts» A: *Avui*, 13/12/2001

d'aquest lloc perquè acollís un espai des d'on poder agafar el tramvia, el metro o l'autobús i que alhora servís com a entrada al campus universitari. L'estàtua de Clarà, tot i que ja estava restaurada, ja mai retornaria al seu lloc original i es conservà al MNAC. El projecte preveia respectar els arbres, el sentit monumental de l'espai i el dedicarien al coneixement científic. Sobre el significat de l'espai eren rotundament clars: «En cap cas es dedicaria als lluitadors antifranquistes o Salvador Puig Antich, com s'havia especulat. L'Ajuntament vol eliminar qualsevol “referència política” del recinte».⁶³³ Les obres, però, no començarien fins anys després. No seria fins el 5 d'agost de 2005 que es desmuntaria definitivament tot el monument i es remodelaria la plaça on s'ubicava. En tot cas, des de l'Ajuntament es van cuidar d'utilitzar l'eufemisme “deconstrucció” per referir-se al seu enderroc i al reciclatge de les 1.438 tones de pedra amb què estava fet. Anys després, mentre des de la premsa es denunciava que el projecte de remodelació urbana de l'espai encara estava per fer, s'informava que bona part de la pedra s'estava reutilitzant per a les obres del temple de la Sagrada Família.⁶³⁴

6.4.3. La Victòria

Com s'ha vist anteriorment, el monument a la Victòria va ser impugnat diverses vegades per les mobilitzacions socials durant els anys setanta —essent al desembre de 1979, quan un grup d'estudiants arrencaria definitivament l'àguila de la seva base i l'arrossegarien Passeig de Gràcia avall. L'escut franquista ja no seria reposat i un brigada municipal el substituiria al cap de poc per l'emblema de la casa reial. Segons la premsa, aquesta aparició va sobtar perquè no havia estat decidida en cap ple de l'Ajuntament ni feta pública amb anterioritat. A les 24 hores, l'emblema era destrossat de nou per uns desconeguts, però a principis de gener de 1980, s'anunciava que havia

⁶³³ SABATÉ, Carles «El tramvia farà desaparèixer el monument als Caiguts de la Diagonal» A: *Avui*, 07/05/2002; tot i que CiU va pactar la moció de desembre de 2001 amb PSC i PP sobre el retorn de l'escultura de Clarà al monument dels “caídos”, durant l'aniversari de l'execució de Puig Antich, el president de les Joventuts Nacionalistes de Catalunya (JNC), Albert Batalla, i l'advocada Magda Oranich, aleshores regidora de CiU, van fer pública una proposta a favor que es reformés el monument i l'espai enjardinat fos dedicat a Puig Antich, veure «Proposen que l'espai del Monument als Caiguts passi a dir-se Jardins Puig Antich» A: *Avui*, 02/03/2002.

⁶³⁴ FAVÀ, M. i BORRELL, M. «Barcelona conserva 240 símbols franquistes als edificis públics» A: *Avui*, 05/08/2005; FAVÀ, Maria «Les pedres del Monument als Caiguts, per a la Sagrada Família» A: *Avui*, 22/04/2007

estat ràpidament substituït per un altre d'identíc.⁶³⁵ Més endavant, tot i que la Ponència del nomenclàtor havia decidit retornar-li el nom original a la plaça i dir-li “plaça del Cinc d'Oros”, després de l'actuació de rei durant el 23-F, la Comissió Municipal Permanent acordà denominar-la “plaça de Joan Carles I”. L'arquitecte Joan Bassegoda publicava: «“El llapis” barcelonés tiene una tan extraordinaria capacidad de adaptación a las circunstancias que bien merece el calificativo de lápiz multicolor ya que, como de modo muy gráfico se dice en lengua catalana, “ha fet tots els papers de l'auca”».⁶³⁶

El monument serviria d'escenari de protestes antimilitaristes, com la que tingué lloc el 6 de desembre de 1981, en el marc d'actes en contra de l'OTAN i la cursa armamentista. Tot el conjunt escultòric seria embolicat amb teles de color blanc mentre diferents entitats, partits i sindicats (PSC, PSUC, ERC, CC.OO, UGT, etc.), organitzaren una festa popular “Per la Pau, la llibertat i la democràcia” al parc de l'Escorxador.⁶³⁷ Tot i actuacions com aquesta i malgrat la importància que li va donar el franquisme en les seves commemoracions, a partir dels anys vuitanta, el monument de la Victòria va ser menys contestat per la ciutadania en comparació amb l'estàtua eqüestre de Franco, el monument a José Antonio o el monument a “los caídos”. Va ser el nou significat monàrquic amb que el van vestir la causa?

No serà fins el gener de 2011, en un context molt diferent i en unes dates que sobrepassen els límits cronològics d'aquest estudi, que l'ajuntament intervindrà i retirarà l'escultura de la Victòria. L'acció del consistori anava lligada a l'aplicació de la “lleï de memòria històrica” de 2007. La retirada va tenir lloc el matí del 30 de gener davant d'aproximadament unes 100 persones, segons *El País*, i unes 200, segons *Público*, algunes d'elles amb banderes republicanes.⁶³⁸ Al diari *El Punt-Avui* es recollen diversos testimonis de les persones allí presents, com Trinitat Ferrer que, en assabentar-se per la ràdio va acudir-hi «A mi no em feia ni mal ni bé, però símbols com aquests no han d'existir» i afegia «Trobo que hi ha poca gent. Poca memòria i poc

⁶³⁵ «Trenquen l'emblema reial tot just estrenat» A: *Avui*, 01/01/1980. L'escut reial ha estat definitivament retirat del monument per l'ajuntament en el marc de les activitats programades en la “Primavera Republicana” el 17 d'abril de 2021, després que l'octubre de 2020 el plenari municipal aprovés la retirada de la medalla d'honor de la ciutat a Joan Carles I.

⁶³⁶ BASSEGODA NONELL, Juan «Relato de ficción urbanística. El lápiz multicolor» A: *La Vanguardia*, 09/03/1983

⁶³⁷ «Barcelona se manifiesta por la paz» A: *El Periódico de Cataluña*, 06/12/1981; «Concentració per la pau a l'Escorxador» A: *Avui*, 06/12/1981

⁶³⁸ CIA, Blanca «Barcelona despide a la “Victoria” de Franco» A: *El País*, 31/01/2011; SUBIRANA, Jordi «La Victòria franquista es retira de Barcelona» A: *Público*, 31/01/2011

interès». ⁶³⁹ Una altra persona, Bartomeu Serra, de 87 anys, manifestava «Després de la baixada de calces de la gent d'esquerres durant la transició, feia molts anys que esperava aquest moment»; per la seva banda, Marià Gadea, deia «Aquesta estàtua ens feia mal, fàstic i repugnància. No nego que sigui una obra d'art, però ho és a favor de la repressió i el feixisme. La de Viladomat era un clam a la llibertat i la justícia». ⁶⁴⁰

Durant l'acte, els periodistes preguntaren a l'alcalde pel retorn de la República de Viladomat al seu lloc original —qüestió per la qual va mostrar especial interès la Comissió de la Dignitat i que tractarem en un altre capítol—, però Jordi Hereu manifestà que «Està molt bé on és, en un barri molt lluitador i de classes populars». ⁶⁴¹ Segons l'alcalde, l'estàtua de Marés passaria a formar part de la col·lecció contemporània del Museu d'Història de Barcelona i hauria d'exhibir-se a finals del 2012 a la seva nova seu de l'antiga fàbrica Oliva Artés, un cop fos restaurada en un magatzem municipal de la Zona Franca. ⁶⁴²

Com en el cas del monument a José Antonio, no tothom va estar d'acord amb la decisió, començant per Lluís Sans, president dels Amics del Passeig de Gràcia, el qual manifestava «es un error. No queda nadie de los que vieron colocar la estatua de Marés. Ya forma parte de nuestro patrimonio y embellece el cruce de Diagonal y paseo de Gràcia. No creo que haya nadie que se sienta atacado con una obra realizada por un gran escultor como fue Marés» i afegia «[...] Esto es algo que se debía hacer en 1977. Ahora ya no tiene sentido porque forma parte de nuestra historia». ⁶⁴³ Alberto Fernández, president del grup municipal del PP a l'Ajuntament, declarava que l'estàtua de Marés «está desprovista de cualquier tipo de contenido ideológico. No entendemos cómo después de 30 años de gobiernos socialistas el Ayuntamiento se decide ahora por la retirada de esta obra». ⁶⁴⁴

⁶³⁹ AGUILAR, Xavi «Un adéu molt esperat» A: *Avui*, 31/01/2011

⁶⁴⁰ *Ibidem*.

⁶⁴¹ MÁRQUEZ DANIEL, Carlos «BCN restableix l'oda a la república i elimina l'últim símbol franquista» A: *El Periódico de Cataluña*, 31/01/2011

⁶⁴² SUBIRANA, Jordi. *Op. Cit.*; Tot i les declaracions de l'alcalde, el futur de l'estàtua va ser diferent. No va moure's del magatzem de la Zona Franca, només amb l'excepció de l'exposició temporal ja mencionada de *Franco, Victòria, República. Impunitat i espai urbà*, que es va poder veure al Born CCM entre octubre de 2016 i gener de 2017. Un cop acabada l'exposició, el monument va retornar al magatzem.

⁶⁴³ FERNÁNDEZ, Víctor «¿Es franquista la figura de la Victoria de Marés» A: *La Razón*, 30/01/2011

⁶⁴⁴ *Ibidem*.

6.5 Impunitats monumentals

L'historiador Jesús de Andrés diferencia cinc etapes en funció de l'actuació de l'administració sobre els símbols franquistes: 1) 1975-1979: la inacció (en el període que abraça, pràcticament, la transició, no hi va haver eliminació de símbols); 2) 1979-1987: la primera retirada (amb els primers ajuntaments democràtics, en funció del seu color polític, es du a terme una eliminació sistemàtica dels símbols franquistes); 3) 1988-1999: la política de l'oblit (un cop eliminats els símbols pels ajuntaments compromesos, l'assumpte queda relegat a l'oblit i tampoc hi ha l'existència de cap demanda social al respecte); 4) 2000-2011: la recuperació de la memòria històrica (coincideix amb la majoria absoluta de José M. Aznar, el sorgiment del moviment per a la recuperació de la memòria històrica i els dos mandats de Rodríguez Zapatero); i 5) 2012-2018: la paràlisi de la memòria (la crisi econòmica i l'arribada de M. Rajoy al govern, releguen el debat i el fan caure de l'agenda política tot i la continuïtat del moviment per a la recuperació de la memòria històrica i el re-impuls des dels ajuntaments a partir de les eleccions municipals de 2015).⁶⁴⁵

A Barcelona podríem matisar cronològicament aquestes etapes. Entre 1973 i 1979, la ciutat va viure la impugnació dels monuments a través de les mobilitzacions socials, si bé no va ser fins arribar al primer ajuntament democràtic, amb Narcís Serra, quan es començaren a donar els primers canvis. Entre 1979 i 1981, es produeix l'etapa de les intervencions significatives, com la revisió del nomenclàtor i la creació de la Ponència, l'òrgan municipal encarregat de les denominacions. Perviurien alguns noms franquistes als carrers (encara que fossin de "segon rang"), però en comparació amb altres capitals de província, l'eliminació dels principals noms fou important.⁶⁴⁶ És el moment de la retirada de monòlits com el de la Legió Còndor, el de la resignificació del monument a la Victòria, el de la retirada dels escuts i efígies del monument a José Antonio. Per a les intervencions al castell de Montjuïc, tant al fossat de Santa Elena com amb la retirada del Franco a Cavall del pati d'armes, hem d'esperar fins el 1986. A partir d'aquí, podríem dir que la simbologia franquista desapareix de l'agenda política i restarà en

⁶⁴⁵ ANDRÉS, Jesús de (2019) «Las estatuas de la dictadura y viceversa. El franquismo y sus símbolos (1936-2018)» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) *Op. Cit.*, p.159-169.

⁶⁴⁶ Segons els estudis de la historiadora Montserrat Duch sobre la pervivència de la toponímia franquista a Espanya, a l'any 2001, només les capitals de quatre comunitats autònomes (Illes Balears, Catalunya, Euskadi i Navarra), havien eliminat totalment la toponímia dels principals noms heretats de la dictadura. Veure DUCH, Montserrat (2014) *Op. Cit.*, p. 97-146

l'oblit i invisible dins del paisatge urbà. El nou mil·lenni s'estrenarà amb l'enderrocament anònim de l'escultura de Clarà dels “caídos” al 2001, però no serà finalment desballestada fins 2005 i, oficialment, per causes urbanístiques. És a partir de l'aprovació de la “lleï de memòria històrica”, al 2007, quan es preveu una actuació de retirada complerta de monuments i simbologia franquista a la ciutat. És en aquest marc en el que es retira el monument de José Antonio en la seva totalitat i l'estàtua de la Victòria.

Dins dels arguments en contra de la retirada dels monuments, el més recurrent és la interessada confusió entre el que és la història (com a narració verificable que reconstrueix el passat) i el que són els monuments commemoratius (com a canals de transmissió ideològica, significants de l'espai públic i models d'exemplaritat social aixecats per un grup determinat en un moment determinat).

Una altra qüestió seria la forma d'actuar. Quan al 1981 es van desmuntar les efígies i els escuts adjacents al monument a José Antonio, es va fer deliberadament de forma discreta, de matinada, “per no ferir susceptibilitats ni caure en provocacions”. El 1986, el monument de Franco a cavall, seria traslladat del pati d'armes a l'interior del museu militar de forma callada, sense cap tipus d'anunci, tal com es faria quan també es va retirar de l'exposició del museu el 2001 o quan es va guardar finalment en un magatzem municipal el 2008. Una prudència que denota cert complex a l'hora d'actuar, una actuació poruga que evita el conflicte de memòries. Després de la destrossa del monument dels “caídos” de l'avinguda Diagonal, a l'any 2001, la primera reacció del principal partit a l'Ajuntament, el PSC, i en contra del posicionament dels seus socis de govern, va ser la de la restauració de l'escultura de Clarà i el manteniment del monument. Per ells, sense els escuts i efígies franquistes, el monument no tenia connotacions polítiques. Es deixava de banda que, en la seva totalitat, el monument era un símbol polític. Treure-li el jou i les fletxes i els “víctors” no eliminava el record que tenia part de la ciutadania —especialment col·lectius anti-militaristes— del rol polític i ideològic que havia tingut aquest espai de memòria legitimador de la dictadura.

Una altra consideració a tenir en compte era el de la invisibilitat que havien adquirit aquests monuments per la major part de la ciutadania. El març de 2005, mentre a Madrid retiraven el Franco eqüestre de la zona dels Nuevos Ministerios, el periodista Josep M. Huertas escrivia: «A Barcelona sempre s'ha actuat amb prudència, però també amb decisió. Els símbols falangistes del monument a José Antonio, a l'avinguda de

Josep Tarradellas, van ser retirats i ara ningú sap ben bé que fa aquella baluerna enmig del passeig. La veritat és que la ciutadania tampoc hi dona massa importància».⁶⁴⁷ Huertas, que era partidari d'enderrocar el monument a José Antonio, posava de relleu la imperceptibilitat que, després de les impugnacions de la transició, havia adquirit la simbologia franquista.

El monument als “caídos” no seria desmantellat totalment fins el 2005, després d'un llarg procés derivat de la urbanització d'aquell espai i sota la consigna que aquest lloc no adquirís cap càrrega ni distinció política antifranquista. Malgrat que la “lleï de memòria històrica” mantenia certa ambigüitat sobre els símbols franquistes —fins i tot ha estat utilitzada com a argument per a no retirar-los—, a partir de la seva aprovació el 2007, l'Ajuntament l'esgrimirà per intervenir sobre el monument de José Antonio el 2009 i la Victòria el 2011.⁶⁴⁸ En ambdós casos actuarà de la mateixa forma que ho va fer amb el monument dels “caídos”: hi ha una retirada i restarà un buit en l'espai que no serà ocupat per cap mena de símbol. Amb aquesta forma d'actuar es podien percebre clarament dos símptomes del sistema polític actual. El primer, i com han posat de manifest estudis com el de Paloma Aguilar i Carsten Humlebaek, la debilitat que pateix el sistema democràtic espanyol a l'hora de generar el seu propi sistema simbòlic.⁶⁴⁹ I el segon, la capacitat de l'administració per abordar la impunitat amb que havia perviscut la simbologia franquista a l'espai públic des d'una postura ideològicament asèptica, des de l'absència de discurs vers el passat més enllà de la retirada del monument i sense cap “treball de memòria” al darrere.⁶⁵⁰ El buit espacial que es deixava esdevenia una mostra metafòrica del buit ètic sobre el qual s'havia construït l'Estat democràtic espanyol.

⁶⁴⁷ HUERTAS CLAVERIA, Josep M. «Zaplana, Zapatero i l'oncle Paco» A: *Avui*, 26/03/2005.

⁶⁴⁸ Veure ALONSO CARBALLÉS, Jesús (2019) «Estrategias de evitación de la ley de memoria histórica o de las dificultades para deshacerse de la herencia simbólica del franquismo en el espacio público» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) *Op. Cit.*, p.170-179.

⁶⁴⁹ AGUILAR, Paloma i HUMLEBAEK, Carsten (2002) «Collective memory and national identity in the Spanish democracy: the legacies of Francoism and the Civil War» A: *History and Memory*, Vol.14, N° 1-2, p. 121-164; també, HUMLEBAEK, Carsten (2008) «La Constitución de 1978 como lugar de memoria en España» A: *Historia y Política*, núm. 12, p. 187-210

⁶⁵⁰ La denúncia d'aquest tipus d'actuacions a REMESAR, Antoni i RICART, Núria «Estrategias de la memoria. Barcelona, 1977-2013» A: *Scripta Nova*, Núm. 495, 20/11/2014

CAPÍTOL 7

VETLLAR ELS MORTS: EL FOSSAR DE LA PEDRERA

Com hem vist anteriorment, des de la seva fundació, l'objectiu principal de l'APMILC era la dignificació del Fossar de la Pedrera. Al llarg de la seva existència, se'n marcarien d'altres, però el més important de tots era que els cossos dels seus familiars represaliats i executats per la dictadura, estiguessin enterrats en un lloc digne. Les experiències familiars, els dols amagats i arraconats en la privadesa, es posarien en comú, serien compartits i recordats de forma col·lectiva i pública. Tanmateix, els obstacles que es trobaren no foren pocs, com tampoc ho serien els conflictes de memòria que comportaria la remodelació de la fossa comuna en un espai memorial. A principis dels anys vuitanta, a Espanya, preguntar-se com es podia transformar una fossa comuna en un gran memorial on recordar i homenatjar els allí enterrats, no era una tasca gens fàcil, doncs tampoc hi havia molts exemples en els què fixar-se. El projecte de remodelació del fossar era tot un repte, també ho seria la gestió de l'espai un cop s'hagués dut a terme.

7.1 Un monument per als immolats

El 24 de gener de 1978, acompanyada per Josep Benet, una delegació de l'APMILC es reuní amb l'alcalde Socias Humbert. Se li sol·licità que no s'hi enterrés ningú més al fossar de la Pedrera, que fos arranjat i que s'elaborés un cens dels afusellats pel franquisme al camp de la Bota i al castell de Montjuïc.⁶⁵¹ Entre la documentació que li entregaren també se li demanava que el fossar es considerés propietat del poble de Catalunya i que, per tant, passés a mans de la Generalitat. Socias els hi contestà que ho consultaria amb el regidor delegat de cementiris, però els mesos passaren i al fossar

⁶⁵¹ «Inmolados por la libertad de Cataluña» A: *La Vanguardia*, 31/01/1978; «Se dignificarà la Pedrera. La comisió pro-inmolats con Socias» A: *Correo Catalán*, 25/01/1978; «Socias intentarà acondicionar el Fossar» A: *Mundo Diario*, 02/02/1978; una primera aproximació al procés de dignificació del fossar d'ela Pedrera i els seus conflictes de memòria a CONESA, Ricard (2013) «Del duelo clandestino al recuerdo colectivo: el Fossar de la Pedrera del cementerio de Montjuïc» A: MIR, Conxita i GELONCH, Josep (eds.) *Op. Cit.*, p.171-198.

continuà enterrant-s'hi gent i mantenint-se com a competència de l'ajuntament.⁶⁵² Més enllà de la neteja de l'espai i millores en l'accessibilitat, no es faria res més fins l'arribada del primer ajuntament democràtic.

Al consistori de Narcís Serra, el regidor de l'Àrea de Sanitat, el doctor Felip Solé Sabarís s'encarregaria de la qüestió del fossar. Com a senador de l'Entesa dels Catalans a proposta dels socialistes, Solé Sabarís ja havia mantingut un estret contacte amb les associacions d'ex-presos i ex-deportats que intentaven ser legalitzades. Des de l'Àrea de Sanitat, treballaria colze a colze amb l'APMILC per intentar donar resposta a les seves demandes. En primer lloc, el 14 de desembre de 1979 aconseguia que la Comissió Permanent de l'ajuntament aprovés una moció en la que es posava fi als enterraments al fossar de la Pedrera (a partir d'aleshores, els cadàvers de desconeguts o de famílies que no es podien costejar una tomba, serien enterrats en nínxols costejats per l'ajuntament). Amb l'acord, tal com s'anunciava públicament, es permetria erigir un monument commemoratiu dedicat als afusellats pel franquisme que estaven enterrats allí.⁶⁵³

L'octubre de 1981 l'Ajuntament de Barcelona presentava ja públicament una primera proposta de projecte de dignificació on es contemplava la nova tomba de Lluís Companys, elaborada pel Servei de Projectes Urbans de la ciutat a instàncies de l'àrea de Sanitat. En el marc dels actes commemoratius organitzats per l'APMILC al fossar, a les dependències de l'ajuntament es mostraren els plànols d'un primer projecte de remodelació de l'espai.⁶⁵⁴ En la mateixa sessió es mostraren també fotografies del monument als immolats que l'APMILC havia encarregat a l'escultor Ferran Ventura.

Des de feia més d'un any, l'escultor hi estava treballant —de fet, als actes commemoratius de 1980, s'havien repartit monedes amb l'efígie del monument per tal de recaptar fons. Per finançar l'obra, l'APMILC havia obert una subscripció popular que es podria seguir a través de la revista *Canigó*. El llistat amb els primers donatius apareixeria publicat el 13 de juny de 1981, i anirien encapçalats pel govern de la Generalitat, el Parlament, l'abat de Montserrat, Josep Andreu i Abelló, la Caixa i

⁶⁵² ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Riba, Codi 21, “Correspondència tramesa”, «Josep Mª Trepà i Riba, major d'edat, natural i veí de Barcelona...» (27/04/1978)

⁶⁵³ «Monumento en memoria de los inmolados en La Pedrera» A: *La Vanguardia*, 19/12/1979; SOLÉ SABARÍS, Felip «Del Fossar de la Pedrera al Fossar dels Immolats» A: *Avui*, 19/12/1979

⁶⁵⁴ Tal com es descriu aquest primer projecte, acabaria sent bastant diferent del que resultaria finalment. Per exemple, en aquest primer projecte, es parla de barreres de fusta o d'un llarg mur de pedra amb tots els noms dels afusellats. Veure «Projecte d'arranjament del Fossar de la Pedrera» A: *Avui*, 20/10/1981; «Mejoras en el “Fosar de la Pedrera”» A: *La Vanguardia*, 20/10/1981

l'Ajuntament de Mollet del Vallés.⁶⁵⁵ En els mesos següents, en els llistats que la revista aniria publicant es veurien noms d'administracions (majoritàriament ajuntaments), noms de donants o noms de les persones afusellades que els donants volien recordar. La recaptació total fou de 4.911.207 pessetes.⁶⁵⁶

Membres de l'APMILC a la casa-taller de l'escultor de Ferran Ventura, a Dos Rius, el maig de 1981. S'hi reconeixen Pere Fortuny a la dreta, seguit de Xavier Navarro, Salvador Grau-Mora, amb ulleres i mirant-se el model del monument des del darrere i Lluís Serra a l'esquerra del tot (autor desconegut, AAPMILC – Pere Fortuny)

Quan el monument dedicat als immolats per la llibertat de Catalunya estigué enllestit — una “Pietat” feta de pedra d'Ulldecona—, l'APMILC es reuní amb el president del Parlament, aleshores el republicà Heribert Barrera. Ambdues parts acordaren que el monument s'ubicaria finalment en el pati de la biblioteca del Parlament i, d'altra banda, aquest s'encarregaria de construir una rèplica en bronze que es col·locaria al fossar. L'original s'instal·laria al Parlament el 20 de desembre de 1983. L'APMILC no va poder avisar amb antelació als seus socis, tot i que varis membres van ser-hi presents, a

⁶⁵⁵ «Monument als immolats» A: *Canigó*, 13/06/1981

⁶⁵⁶ APMILC (2004) *Recull històric de l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya*, inèdit.

les actes de la junta s'hi recolliria posteriorment: «El trasllat i col·locació va tenir lloc a primeres hores del matí, encara de nit. No obstant l'emoció va ser gran. Una de les fites aconseguides».⁶⁵⁷ El monument seria inaugurat el 15 de març de 1984 sota la presidència d'Heribert Barrera, Pasqual Maragall i Miquel Coll i Alentorn. Segons Pere Fortuny, actual president de l'APMILC i membre de la junta des de la seva fundació, amb Heribert Barrera s'organitzà anualment un acte d'homenatge al peu del monument cada 14 d'abril, acte que tindria continuïtat amb Miquel Coll i Alentorn, però es deixaria de celebrar durant la presidència del demòcrata-cristià Joaquim Xicoy, al 1988.⁶⁵⁸

Imatge de la inauguració del monument al pati del Parlament. Amb Xavier Navarro davant del monument i, al costat, Miquel Coll i Alentorn, Heribert Barrera, Pasqual Maragall i Macià Alavedra. 15/03/1984 (autor desconegut, AAPMILC – Pere Fortuny)

Tot i que el Fossar encara estava en obres, van acordar amb l'alcalde col·locar la rèplica de bronze a la tardor, malgrat l'APMILC no estava molt entusiasmada amb la ubicació que s'havia fixat per al monument. La placeta que l'arquitecta Beth Galí havia pensat per instal·lar-lo, no era el que ells tenien en ment:

⁶⁵⁷ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 16/01/1984

⁶⁵⁸ L'acte d'homenatge fou restituit amb la presidència del Parlament del republicà Ernest Benach, a partir de l'any 2004. Entrevista de l'autor amb Pere Fortuny, 21/03/2011

«No ens agrada que quedi tant allunyat, encara que és un lloc bonic, quan creixin els arbres que envoltaran la plaçoleta quedarà tapat. S'ha debatut ja en anteriors ocasions i inclús s'ha parlat amb els serveis tècnics de l'ajuntament, intervenint amb en Ferran Ventura. S'havia parlat de col·locar-lo, passades les columnes, o enmig del Fossar. S'han fet estudis, però donat el pes del monument no pot ser, perquè s'hauria d'aprofundir molts metres, molts, i s'ha de tenir en compte que només a metre i mig del terra, tant d'un lloc com l'altre, hi ha persones enterrades. Com a conseqüència, la decisió de fer-ho en el lloc esmentat, és per raons de seguretat en el seu fonament i inclús sembla ser que s'aprofitaran part o tot del fonament de l'antiga casa construïda anys enrere per guardar eines i servei de treballadors i guàrdies».⁶⁵⁹

Finalment, van acceptar la ubicació, però aquesta decisió, a la llarga, tindria conseqüències. La rèplica de bronze seria inaugurada al 21 d'octubre de 1984, mentre les obres de remodelació de l'espai continuaven en marxa. Centenars de persones ompliren el fossar de la Pedrera. Els parlaments anaren a càrrec de Xavier Navarro, president de l'APMILC; Salvador Grau, membre de l'APMILC; Heribert Barrera, ja ex-president del Parlament; Arcadi Calzada, sots-president del Parlament en delegació de Miquel Coll; Agustí Bassols, conseller de Justícia en delegació de Jordi Pujol; i l'alcalde Pasqual Maragall. Tot i que Jordi Pujol envià Bassols per representar-lo i una carta d'adhesió, la seva absència no va caure gens bé entre els membres de la junta.⁶⁶⁰ Els discursos anaren plens d'emoció i, en algun cas, de reivindicació, com el d'Heribert Barrera, demanant que es retirés l'estàtua equestre de Franco del castell de Montjuïc.⁶⁶¹ L'APMILC rebé una gran multitud d'adhesions escrites a l'acte, d'entitats i personalitats, i el monument va ser rodejat d'ofrenes florals. Els membres de l'entitat veien com un dels seus objectius s'acomplia, havien aixecat un monument als immolats on anualment hi celebrarien un homenatge; d'altra banda, mentre inauguraven el monument, no podien evitar manifestar la il·lusió de veure ja les columnes del fossar col·locades al seu lloc, amb els noms dels seus familiars inscrits. Molt els hi havia costat que el projecte de remodelació fos una realitat, però ara ho veien ja tot ben encaminat —quan Narcís Serra va abandonar l'ajuntament i el seu lloc era ocupat per Pasqual Maragall, no eren tan optimistes.

⁶⁵⁹ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 10/09/1984

⁶⁶⁰ Després que l'oficina de protocol de la Generalitat els informés que el president era a Galícia, a les actes de la junta consta «Estem molt disgustats amb aquesta actitud. Deuriem protestar». AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 15/10/1984.

⁶⁶¹ Veure el discurs de Xavier Navarro a l'annex documental. Sobre el discurs d'Heribert Barrera, veure capítol 6.

Imatge dels membres de l'APMILC junt a la còpia de bronze del monument el dia de la seva inauguració al Fossar de la Pedrera. 21/10/1984 (autor desconegut, AAPMILC – Pere Fortuny)

7.2 Una pedrera de records

Durant els darrer mesos de Narcís Serra com alcalde, els membres de la junta directiva de l'APMILC mostraven certa preocupació per “l'estat vergonyós” en que es trobava el fossar.⁶⁶² Feia un any que l'ajuntament havia presentat una primera proposta de remodelació, les obres no començaven i la deixadesa s'apoderava de l'espai. A la reunió de la junta del 18 d'octubre es comentà la Proposició No de Llei (PNL) que el PSUC estava preparant per desencallar la situació i dignificar el fossar de la Pedrera. El 2 de desembre de 1982, el mateix dia que Pasqual prenia el relleu a Narcís Serra al Saló de Cent de l'Ajuntament de Barcelona, el diputat del PSUC, Rafael Ribó, presentava la següent PNL:

«Al Cementiri de Montjuïc de la ciutat de Barcelona hi ha una explanada voltada de parets rocoses anomenada el Fossar de la Pedrera on es troben enterrats, entre d'altres, les víctimes dels bombardeigs de la guerra civil i milers (registrats 3.400) d'afusellats entre els anys 1939 i 1952.

Aquest indret del Fossar de la Pedrera, posteriorment utilitzat com a fossar comú, es troba en un estat de gran abandó.

⁶⁶² AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 18/10/1982

Un grup de familiars de les persones que s'hi troben enterrades s'ha proposat l'objectiu de dignificar aquest lloc i s'han constituït en l'Associació Pro Memòria als Immolats per la Llibertat de Catalunya. Aquesta Associació ha realitzat diverses gestions per tal que el Fossar de la Pedrera fos netejat i condicionat per poder testimoniar l'homenatge a totes aquestes víctimes, moltes d'elles anònimes. Així, fa un parell d'anys, iniciaren una subscripció popular, que va ser encapçalada per les donacions del Consell Executiu i del Parlament de Catalunya, per a la realització d'un monument en memòria dels immolats que seria col·locat al Fossar de la Pedrera.

Aquest monument està quasi acabat. Però el Fossar, malgrat les promeses i els projectes, encara no es troba degudament condicionat.

El Grup parlamentari del Partit Socialista Unificat de Catalunya considera que és justa i que caldria que fos atesa la demanda d'aquests familiars que voldrien veure degudament dignificat el lloc on descansen els seus morts, al mateix nivell que qualsevol altre indret del cementiri de Montjuïc.

Però mirant més enllà, veiem que si volem cloure d'una manera definitiva la pàgina de la nostra història que va significar la guerra civil i les seves conseqüències, ens cal tancar ferides que encara resten obertes i, dins d'un esperit de plena reconciliació, retre el merescut homenatge a totes les seves víctimes.

És per aquest motiu que es presenta la següent Proposició no de Llei:

El Parlament de Catalunya insta el Consell Executiu perquè, dins del termini de temps més breu possible, realitzi les gestions necessàries amb l'Ajuntament de Barcelona per tal de dignificar l'anomenat Fossar de la Pedrera al Cementiri de Montjuïc amb l'objecte que es pugui retre homenatge a tots els ciutadans que s'hi troben enterrats».⁶⁶³

La proposició va ser acceptada per la Mesa del Parlament el 7 de desembre de 1982 i va ser tramitada a la Comissió d'Organització i Administració de la Generalitat i Govern Local. Tanmateix, en la sessió que tingué l'esmentada Comissió el 17 de febrer de 1983, Rafel Ribó anunciava la retirada de la proposició perquè «entre la presentació d'aquest text i la sessió d'avui han transcorregut ja prou dies perquè, per vies de negociació política amb les autoritats competents, sabem que aquest tema està per la seva solució ràpida [...]».⁶⁶⁴ Ribó feia referència implícita a la reunió que Maragall havia mantingut amb membres de l'APMILC i amb Marcel Planelles (diputat del PSUC). A la reunió es parlà de la situació del fossar, del paper que adoptaria el tinent d'alcalde Josep Miquel

⁶⁶³ *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya* (BOPC), núm.109, 13/12/1982.

⁶⁶⁴ Diari de sessions del Parlament de Catalunya Sèrie C – Número 56, I Legislatura, Any 1983 (primer període). Comissió d'Organització i Administració de la Generalitat i Govern Local. Finalment, a petició de la comissió, la proposició no de Llei va ser retirada de la mesa del Parlament en la sessió del 22 de febrer del mateix any. *BOPC*, núm.120, 28/02/1983.

Abad com a interlocutor amb l'entitat i el donatiu que l'ajuntament faria per al monument als immolats.⁶⁶⁵

D'altra banda, les eleccions municipals del 8 de maig estaven al caure i en el que seria el seu últim plenari de l'ajuntament, el 18 de març, el doctor Solé i Sabarís s'acomiadava fent un resum de la feina feta a l'Àrea de Sanitat i l'acabava lamentant-se per «no haver reeixit a complir un deure amb el poble català: la recuperació de la memòria històrica reflectida en el monument del Fossar de la Pedrera i el trasllat a ell de la tomba del President màrtir, Lluís Companys».⁶⁶⁶

Felip Solé i Sabarís havia encomanat la remodelació del fossar al Servei de Projectes Urbans de l'Ajuntament de Barcelona, un grup de joves arquitectes creat recentment amb l'objectiu d'elaborar projectes arquitectònics i urbanístics des del mateix ajuntament, aspecte força innovador en aquell moment. L'encàrrec va anar a parar a mans de la jove arquitecta Beth Galí, responsable aleshores de l'àrea que cobria el districte de Sants i Montjuïc, i comptava amb la col·laboració dels seus companys del Servei de Projectes Màrius Quintana, Ignasi de Lecea i el seu cap, Pere Casajoana:

«Jo en aquell moment estava dins del grup, quan l'alcalde era Narcís Serra. Va apostar molt pel tema d'urbanisme i de millora dels espais urbans de Barcelona i va formar un grup d'arquitectes molt jove, acabat de sortir de l'escola d'arquitectura, per projectar dins l'Ajuntament, cosa que no s'havia fet mai. Perquè l'Ajuntament soluciona temes burocràtics però, projectar, fer arquitectura dins l'ajuntament, era nou fins i tot per altres ciutats europees. Llavors, amb l'Associació Pro-Immolars i amb el contacte de Solé i Sabarís, es va començar amb la idea de remodelar el fossar de la pedrera. Jo, en aquell moment, dins l'Ajuntament era la responsable de tot el sector Sants-Montjuïc i va ser fantàstic que em toqués a mi per tots els meus antecedents familiars, estava molt motivada. Tot això es va anar coent fins al moment decisiu que amb el senyor Sabarís i Pascual Maragall anem a trepitjar el lloc».⁶⁶⁷

Sens dubte era tot un repte, doncs no es comptava amb altres exemples d'intervencions similars a la resta de l'Estat a principis dels anys vuitanta. Comptaven amb referències com les del memorial de Normandia, el memorial dels veterans de la Guerra del Vietnam dissenyat per Maya Lin i aixecat a Washington el 1982, però el fossar de la Pedrera tenia unes característiques pròpies que no es volien perdre en la remodelació. Es

⁶⁶⁵ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 14/03/1983.

⁶⁶⁶ AMCB, Llibre d'actes del Consell Plenari, sessió plenària del 18/03/1983

⁶⁶⁷ Entrevista de l'autor amb Beth Galí (02/11/2010). El pare de Beth Galí era militant de la FAI i va ser condemnat a mort a València, però va poder escapar.

pretenia dur a terme una intervenció que combinés l'arquitectura amb el paisatge, aspecte que fins i tot els havia dut a fixar-se en temples de l'antic Egipte, com el de Hatsheptsut, on l'estructura arquitectònica era una dimensió més de la roca i la muntanya.

Esbós del projecte de remodelació del Fossar de la Pedrera i dibuix de la tomba de Ll. Companys. Sense data (Departament d'Urbanisme de l'Ajuntament de Barcelona)

Imatges de les obres de les obres al Fossar de la Pedrera. A la imatge inferior es veuen les làpides i elements mortuoris recollits de la fossa. 1984 (autor desconegut, AAPMILC – Pere Fortuny)

La primera vegada que l'arquitecta Beth Galí va trepitjar el fossar s'adonà de la forta càrrega simbòlica d'aquell espai, el qual evocava emocions i feia aflorar sentiments per sí mateix. Era conscient que l'acció que s'anava a dur a terme havia de ser extremadament curosa per tal de mantenir aquesta característica. Des d'un principi, va creure oportú que la mà de l'arquitecte no fes malbé aquell paisatge. Així mateix, s'havia proposat que fos un espai laic que evités els models triomfalistes i patriòtics que tant havien abundat en la dictadura. També s'havia proposat que la remodelació conservés les làpides i records que la gent havia dipositat en la fossa o almenys les que es conservessin en bon estat: «Que fos un espai laic i que, sobretot, anés conservant tot el que havia sigut, com ara les petites làpides que havien estat disseminades per familiars dels allà enterrats. Era gent anònima, però aquest testimoni s'ha de conservar».⁶⁶⁸ D'altra banda, es va optar per enretirar les creus de fusta que poblaven la fossa:

«Hi havia creus molt rudimentàries que el mateix cementiri, quan s'enterrava algú que no tenia mitjans, posaven i col·locaven. Però com una iniciativa del propi cementiri, tal i com m'explicava el responsable. Aquestes no les vam posar, perquè era més complicat. Consideràvem que la manta verda ja era una mica l'espai reservat a cobrir tots els cossos».⁶⁶⁹

Com explica la historiadora Conxita Mir, és possible que els familiars de persones enterrades allà que no tenien res a veure amb les execucions de la dictadura, sinó que eren inhumades a la fossa per manca de recursos o per desconeixement de les seves identitats, no entenguessin la retirada de les creus de fusta o no se sentissin identificats amb la concepció simbòlica de l'espai. Ella mateixa va presenciar com, mentre s'hi feia un acte d'homenatge als brigadistes internacionals al 2008, un jove acompanyat de sa mare pintava sobre una roca el nom del seu avi matern, mort per malaltia en un hospital i enterrat allí.⁶⁷⁰

El projecte va ser concebut com un recorregut en el qual el visitant anava descobrint poc a poc els diferents espais commemoratius. Es volia evitar un impacte immediat. La idea era entrar en un lloc on no s'hi pogués veure què hi havia darrere. Pujant per les escales de pedra s'arribava a una sèrie de columnes i xiprers. Les columnes, amb els noms dels

⁶⁶⁸ Entrevista de l'autor amb Beth Galí (02/11/2010).

⁶⁶⁹ *Ibidem*.

⁶⁷⁰ MIR, Conxita (2013) «Rememorar a las víctimas: un recorrido por los espacios de duelo de las violencias de guerra y postguerra en Cataluña» A: MIR, Conxita i GELONCH, Josep (eds.) *Op. Cit.*, p.150

afusellats pel franquisme al Camp de la Bota, servien de filtre. Les dues primeres duien inscrit uns versos de Maria Aurèlia de Capmany:

«En aquest fossar de la Pedrera reposen els qui foren afusellats en el camp de la Bota i altres indrets per les forces feixistes des de l'any 1939. De molts d'ells no en sabrem mai el nom, però el nostre homenatge és per a tots»

«Antiga fossa comuna on fins l'any 1979 foren enterrats els qui no disposaven de sepultura i els qui volgueren expressar llur solidaritat amb els humils i els immolats. La seva tomba és anònima però el seu record ens acompanyarà sempre»

Un cop travessades les columnes es descobria una gran esplanada, un prat de gespa immens i solemne que contrasta amb els penya segats que el rodegen.⁶⁷¹ L'arquitecta cercava l'efecte d'un "jardí secret", com els jardins dels claustres gòtics, que convidessin a la contemplació i la reflexió. Un banc de ciment continu delimitava la gespa, al fons de la qual hi trobem làpides singularitzades, esteles commemoratives i diversos memorials. Abans d'arribar al fons, però, pujaves unes escales cap a la dreta que et conduïen cap el promontori on originalment es trobava el monument de Ferran Ventura dedicat als immolats per la llibertat de Catalunya, presidint el fossar i homenatjant als allí enterrats. Deixant enrere la placeta i baixant la rampa flanquejada per un llac artificial s'arribava finalment a la tomba de Lluís Companys, el moment culminant. Era tota una narració estructurada en l'organització dels diferents espais memorials que allí s'hi trobaven.

Els quinze metres de profunditat de la fossa, amb vàries capes d'enterraments, ara eren coberts amb un verd prat al fons del qual, al peu del penya segat, hi havia diferents làpides. A més de les que es van conservar durant la remodelació, on hi podem observar diferents tipologies (des de les que estan dedicades a persones afusellades fins a les que estan dedicades a infants morts durant la dècada dels setanta), amb el temps s'hi anaren erigint nous memorials. Per exemple, la llosa en record del qui fou conseller de la Generalitat i fundador del PSUC, Joan Comorera, les restes del qual, pel contrari, descansen al panteó de la seva família al cementiri de Sant Andreu.⁶⁷² Un acte solemne

⁶⁷¹ Veure també la descripció que en fa BALCELLS, Albert (2008) *Op. Cit.*, p.347

⁶⁷² El 10 d'abril de 1985 es traslladaren les seves despulles des de Burgos fins al cementiri de Sant Andreu, celebrant-se un acte commemoratiu al Palau de la Generalitat on intervingueren Jordi Pujol, Josep Benet i el seu biògraf Miquel Caminal. Va ser enterrat a la seva sepultura familiar, concretament, al departament 3, nínxol 8885, pis 2on (agraeix a aquesta informació a Adrià Terol, de Cementiris de Barcelona). Veure també LÓPEZ RAIMUNDO, Gregorio (2009) «Comorera torna a casa» A: CEBRIÁN, Carme (ed.) *Joan Comorera torna a casa*, Barcelona: Pòrtic, p.417

envoltà també l'erecció del monument dedicat als brigadistes jueus el 25 de març de 1990. La iniciativa provenia de la unió de resistents jueus de Bèlgica i de l'Amical de Mauthausen, amb la col·laboració de l'Ajuntament de Barcelona. El comitè d'honor estava format per nombroses personalitats internacionals (Willy Brandt, Simone Weil, Elie Wiesel), el dirigent sindical Nicolás Redondo, l'alcalde Maragall i els presidents d'associacions d'excombatents de diversos països.⁶⁷³ A la part inferior del monument —l'estrella de tres puntes dels brigadistes sobreposada a un triangle invertit aconseguint la forma d'una estrella de David— s'hi pot llegir: «Homenatge als herois jueus caiguts entre 7.000 voluntaris jueus de tots els països combatents de la llibertat a Espanya 1936-1939».⁶⁷⁴ Al peu del penya segat s'hi erigeixen també altres monuments dedicats als brigadistes, un dedicat als internacionals austríacs i un altre que si bé està dedicat a tots els brigadistes, a la seva base s'hi troben escrites les paraules «Antifascistas Alemanes septiembre 2001». També hi trobem làpides individuals com el cas de l'alemany Hans Beimler, recordat com a heroi a la RDA, del qual es diu poc més que era brigadista i els anys que va viure (1895-1936). El fossar es convertiria en un lloc pel qual, els brigadistes supervivents que visitarien Barcelona en els freqüents actes commemoratius, hi rendirien homenatge —singular i multitudinari fou l'acte que se celebrà el 10 de novembre de 1996, quan prop de 750 brigadistes s'hi congregaren.⁶⁷⁵ Així mateix, el referent d'aquest espai de memòria, ha motivat que hi hagi brigadistes que vulguin abocar-hi les seves cendres.⁶⁷⁶ També hi trobem esteles commemoratives com la que està dedicada «a la memòria de tots els guerrillers morts arreu de Catalunya, combatent per la llibertat 1939-1955» o la dedicada «als homes i dones del PSUC que van morir en la lluita antifranquista, per la democràcia, el socialisme i els drets nacionals de Catalunya». D'altres més singulars, com el monument amb forma d'escaire i compàs,

⁶⁷³ «Honran a los soldados judíos de la guerra civil» A: *La Vanguardia*, 26/03/1990

⁶⁷⁴ També hi trobem inscrites les paraules del president d'Israel Haim Herzog («El triunfo del fascismo en España inició un proceso que iba a llevar a Hitler a aniquilar la dignidad humana. Millones de hombres, de ellos millones de judíos, pagaron con sus vidas. Gloria a los miles de voluntarios que con el arma en la mano se alzaron aquí contra el fascismo. De ellos, los judíos formaron un contingente muy grande») i del comissari de les brigades Luigi Longo («Inmensa es nuestra deuda hacia los héroes judíos que en todas nuestras brigadas han escrito páginas magníficas. Mostremos al mundo estos ejemplos gloriosos de abnegación»).

⁶⁷⁵ «Los brigadistas cruzan el Ebro» A: *La Vanguardia*, 10/11/1996. D'altra banda, com veurem més endavant, el monument David i Goliat, ubicat a la Rambla del Carmel (a la sortida del túnel de la Rovira), ha esdevingut també un espai on s'hi celebren anualment actes d'homenatge dedicats a la memòria dels brigadistes internacionals.

⁶⁷⁶ A l'agost de 2011 s'hi abocaren les cendres del brigadista britànic Sam Lesser, tal com demanava en la seva última voluntat.

de la Gran Lògia de Catalunya, està dedicat «a tots els éssers humans que acusats de ser maçons van ser perseguits o assassinats».⁶⁷⁷

Al costat de l'esplanada, rodejat d'un llac artificial, s'hi troba el mausoleu de Lluís Companys. Com hem vist anteriorment, abans de la remodelació del fossar, el seu cos reposava a l'avinguda Sant Jordi del mateix cementiri, al nínxol 7.128 de l'agrupació setena, on s'hi podia llegir un discret "Família Companys". El dilluns 21 d'octubre de 1985, pocs dies abans de la inauguració del Fossar, les restes de Companys foren traslladades al seu nou mausoleu en el marc d'una cerimònia íntima i familiar.⁶⁷⁸

Columnes a l'entrada del fossar, amb els versos de Maria Aurèlia de Capmany i els noms dels executats inscrits; a la dreta, zona del fossar coberta amb gespa i encerclada pels bancs (foto de l'autor)

Tomba de Lluís Companys (foto de l'autor)

⁶⁷⁷ El monument del PSUC va ser inaugurat el 14 d'abril de 2002, el de la Gran Lògia el 19 de desembre de 1998 i el dels guerrillers l'1 d'octubre de 1994.

⁶⁷⁸ «Les despulles de Companys ja són al seu mausoleu» i SUBIRÀ, J. «Les despulles de Lluís Companys reposen en un mausoleu auster» A: *Avui*, 26/10/1985.

Zona del fossar on es conserven les antigues làpides i s'han aixecat nous memorials. A la foto inferior es pot veure la làpida d'un nadó enterrat el març de 1979 (foto de l'autor)

7.3 El Fossar de la Pedrera: un memorial de memorials

Més enllà del projecte original de l'arquitecta, el fossar ha estat objecte de diverses intervencions d'ençà de la seva remodelació (els memorials destinats a brigadistes, guerrillers, etc.). La darrera intervenció significativa fou el juny de 2011 quan, en motiu del centenari de la Confederació Nacional del Treball (CNT), s'hi col·locà un monòlit d'acer en forma de xiprer just a la plaça elevada que havia restat buida des que el monument als immolats es traslladà a la part inferior del fossar. En la base del nou memorial s'hi llegeix: «Als homes i dones de la CNT que van morir en la conquesta de la llibertat i per la revolució social». Com el descriu el seu escultor, Juanjo Novella, aquest xiprer truncat simbolitza un anhel de marcació i dignificació per als morts enterrats de forma anònima.⁶⁷⁹ Fins aleshores els cercles llibertaris també es reunien —i es continuen reunint— al voltant de la tomba de Buenaventura Durruti en l'aniversari de la seva mort. La seva tomba, prop del camí que es dirigeix al fossar, està ubicada entre la de Francesc Ferrer i Guàrdia i la de Francisco Ascaso —a pocs metres es troba també la tomba de Francesc Layret. Va ser a finals dels anys noranta que, a iniciativa de les “Mujeres Libertarias”, veteranes lluitadores antifranquistes com Joaquina Dorado, Concha Pérez i Antonina Rodrigo, i amb la col·laboració d'entitats com l'Ateneu Enciclopèdic Popular, s'organitzaria cada 20 de novembre un acte d'homenatge davant d'aquestes tombes com a reacció als actes franquistes que se celebraven en la mateixa data. Tot i la vigilància de la policia durant la dictadura, va ser una d'aquestes dones, Antonia Ojeda, qui havia vetllat any rere any per la tomba de Durruti, de la qual havien esborrat les inscripcions.⁶⁸⁰ Antonina Rodrigo explicava d'ella:

«Una miliciana era quien limpiaba las tumbas y la policía la echaba y ella decía que le pagaban por hacerlo. Esta mujer llegó ya de mayor (que además había llevado una vida de perros y era resistente) e iba cada año. Llegada la celebración compraba flores, claveles y la arreglábamos, y ella decía que no quería que le pagáramos las flores, pero no hacíamos caso. Hará ya tres años estaba muy mal, y yo le dije que tenía que venir, pero me dijo que se encontraba mal. Le dije que iría a buscarla con un taxi porque ella tenía que estar porque “tú

⁶⁷⁹ «El monolito de la Memoria» <http://www.cnt.es/memorial> al portal web de la Confederació Nacional del Treball: <https://www.cnt.es/noticias/memorial-centenario-75-aniversario-de-la-revolucion/> [última visita el 06/06/2021]

⁶⁸⁰ Entrevista de l'autor amb Manel Aisa (27/09/2011) i Antonina Rodrigo (18/10/2011). Tanmateix, el seu biògraf, Abel Paz, sostenia que el cos de Durruti no reposava en aquesta tomba i que no se sap del cert on està enterrat. Veure l'article de PAZ, Abel «El rompecabezas de la búsqueda del cadáver de Durruti» A: *El Periódico de Cataluña*, 18/05/1980 (l'article en català es troba accessible per internet a través de la *Revista Catalunya* de la Confederació General del Treball, en el número publicat el novembre de 2005 www.revistacatalunya.cat/cat69.pdf)

estat anys enrere la gran fossa comuna del cementiri de Montjuïc, s'erigien aquests deu blocs de petites dimensions amb el nom d'un camp d'extermini inscrit en una placa de granit negre, sobre els quals s'hi han anat acumulant les pedres que els visitants de religió jueva hi han dipositat per honorar-ne els morts. En el dia de la inauguració, presidida per l'alcalde Pasqual Maragall, el president de Maccabi, Miguel Szpiniak, i el president de la comunitat jueva de Barcelona, Simón Emergui, hi va haver un concert de violí de l'israelí Iair Dalal, qui havia actuat a Oslo l'any anterior durant el lliurament del premi Nobel de la Pau a Isaac Rabin, Shimon Peres i Iàssir Arafat. En l'acte un alumne del Col·legi Sefardí va llegir el text que la supervivent d'Auschwitz, Violeta Friedman, va fer arribar en no poder-hi assistir.⁶⁸²

L'historiador Tony Judt afirmava que el reconeixement de l'Holocaust, la rememoració del genocidi jueu, era el bitllet d'entrada a Europa. En l'apèndix de la cèlebre *Postguerra*, explicava com els països europeus s'havien enfrontat a aquest passat traumàtic no sense dificultats. La Shoah era una mena de "big-bang" a partir del qual s'havia format l'Europa que ens ha arribat fins avui i a finals del segle XX es consolidava com a tema central per a la identitat i la memòria de l'Europa occidental. A la creació de símbols comuns de la Unió Europea (la bandera, l'himne, la moneda) se li sumava el reconeixement del seu passat traumàtic. El 1994 el president francès Jacques Chirac trencava amb el "tabú" institucional i reconeixia de forma oficial i directa el paper del seu país en l'extermini dels jueus a Europa; el 1995 era també el primer any en que un cap d'Estat d'Holanda, la reina Beatriu, reconeixia públicament durant un viatge a Israel, la tragèdia dels jueus holandesos. I així progressivament en els diversos països que han ingressat en la nova Europa.⁶⁸³ No és casualitat doncs que aquell mateix 1995, tres anys després de les Olimpíades i just després de la Conferència Euromediterrània, Barcelona inaugurés el seu propi memorial dedicat als jueus exterminats en els camps de concentració nazi.

⁶⁸² JOSEP JORDAN, M. «La comunitat jueva erigeix un mausoleu a Montjuïc en record de l'Holocaust» A: *Avui*, 05/12/1995; FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep M. «Memorial 1939-1945» a la base de dades d'Art Públic de Barcelona: www.bcn.es/artpublic, [última consulta 06/06/2021]

⁶⁸³ JUDT, Tony (2006) *Op. Cit.*, p. 1145

Memorial dedicat als jueus exterminats als camps nazis, obra de Leonard Glasser i col·locat al Fossar de la Pedrera el 1995 (foto de l'autor)

El monument estava ubicat sobre la gespa i arrambat a la roca, en solitari, a l'inici de l'esplanada, a l'altra punta d'on es trobaven les làpides conservades i els altres memorials que s'havien aixecat. Els membres de l'APMILC es van mostrar molestos, evidentment, no per l'acte en sí mateix ni per la rememoració a les víctimes de l'extermini nazi, sinó pel lloc que s'havia triat per aixecar el memorial de Leonard Glasser. Creien que el lloc elegit, un espai isolat sobre la gespa del fossar, no era l'adequat, doncs deien que allà no hi eren enterrades les víctimes del genocidi nazi. S'agreujava així el descontentament que arrossegaven des de feia anys perquè el monument als immolats havia estat finalment ubicat en un emplaçament que per a ells era poc visible.⁶⁸⁴ Pere Fortuny explicava: «Jo un dia estava mirant la televisió i veig al senyor Maragall inaugurant el monument a l'Holocaust, que són unes pedres indicant

⁶⁸⁴ APMILC (2004) *Op.Cit.*

els camps. Si Maragall es va comprometre que sobre la gespa no s'hi podria posar mai res, ni nosaltres, per què hi planten això?». ⁶⁸⁵

D'ençà de la inauguració del monument a les víctimes del genocidi nazi, l'APMILC insistí a l'ajuntament que el seu monument també havia d'estar a la part baixa del fossar, al mateix nivell que l'escultura de Leonard Glasser. No va ser fins a l'octubre de 2003, després de gairebé vuit anys insistint-hi, que l'ajuntament traslladà el monument al lloc on volia l'associació, just després de travessar les columnes amb els noms.

S'advertia així un fenomen que aniria creixent, una “competència memorial” entre diferents col·lectius per veure's representats en el Fossar de la Pedrera amb el seu propi memorial. Hi va contribuir el descontrol inicial sobre les intervencions al fossar. Al març de 1988, l'alcalde Pasqual Maragall rebia una carta d'un grup de brigadistes austríacs agraït-li que els deixessin col·locar un monòlit al Fossar. Ni l'alcalde ni ningú del seu equip municipal sabien a què es referien, ni Cementiris de Barcelona, ni Parcs i Jardins, ni l'Institut de Paisatge Urbà. Des de l'ajuntament consultaren també a l'ACEP i a l'APMILC, però també deien no saber-ne res. Josep Antoni Acebillo escrivia a Maragall:

«És més. Els responsables estan dolguts, ja que com a promotors de l'arranjament del Fossar i de tants altres actes commemoratius, se'ls hauria d'haver consultat abans. Jo també estic perplex de què es pugui arribar a posar un monument sense conèixer exactament qui l'ha autoritzat». ⁶⁸⁶

Era convenient anar aixecant més memorials al Fossar de la Pedrera? Si era així, quines pautes s'havien de seguir? La manca d'una gestió ordenada no només podia provocar competències entre entitats o convertir l'espai en un “parc temàtic” de la memòria de les víctimes, també podia provocar l'enfrontament entre ajuntament i entitats. Un cas molt més recent i exemplar va ser el monument memorial a les víctimes de la Batalla de l'Ebre. El 26 de juliol de 2014, un any després del 75è aniversari de la Batalla de l'Ebre, l'Ajuntament de Barcelona, de la mà del regidor convergent Antoni Vives, va voler instal·lar un memorial «En homenatge als combatents i víctimes de la Batalla de l'Ebre. 25 Juliol – 16 Novembre 1938». Diverses entitats memorialistes, encapçalades per

⁶⁸⁵ Entrevista de l'autor amb Pere Fortuny (21/03/2011)

⁶⁸⁶ AMCB-AI, Fons IMPUSA, Carpeta “Brigades Internacionals. Escultura Roy Shifrin. Antecedents”, «Gracias a su generosa asistencia...» (24/03/1988) i «Nota del director tècnic de l'Institut de Promoció Urbanística i JJ.OO.'92, Sr. Josep-Antoni Acebillo al cap del Gabinet de Comunicació i alcaldia, Sr. Xavier Roig» (04/04/1988). El monòlit seria col·locat el 17 d'abril de 1988.

l'ACEP, en assabentar-se de la iniciativa, van oposar-s'hi frontalment fent públic un manifest amb el títol: *Entitats memorialistes desaproven l'acte en el qual s'erigirà, el Fossar de la Pedrera, un monument a tots els combatents (franquistes inclosos) de la batalla de l'Ebre*. Desaprovaven la forma d'actuar de l'ajuntament de Xavier Trias, sense parlar amb entitats, amb altres grups municipals o amb institucions com el Memorial Democràtic. El president aleshores de l'ACEP, Enric Pubill, manifestava la seva indignació perquè l'ajuntament volia instal·lar «un monument als dos bàndols de la Guerra Civil, trencant així el sentit antifranquista d'aquest espai únic a tot l'Estat».⁶⁸⁷ Així mateix, Pere Fortuny escrivia una carta al regidor Vives en la que deia: «Consideramos que es un agravio y un menosprecio a las víctimas del franquismo».⁶⁸⁸ Finalment, l'ajuntament va decidir instal·lar el monument, però no al Fossar de la Pedrera sinó al Jardí de la Mediterrània, dins del mateix cementiri, un espai del que parlarem més endavant.⁶⁸⁹ D'altra banda, els conflictes de memòria no només han aparegut arran de la proliferació de memorials després de la remodelació del Fossar, també han aparegut arran dels elements que es van fer servir per confeccionar el recorregut. Concretament, per la decisió d'incloure els noms de les víctimes a les columnes.

Imatge del monument a tots els combatents i víctimes de la Batalla de l'Ebre instal·lat el juliol de 2014 al Jardí de la Mediterrània després que s'evités col·locar-lo al Fossar de la Pedrera (foto de l'autor)

⁶⁸⁷ El manifest es pot trobar a l'apèndix documental.

⁶⁸⁸ MUMBRÚ, Jordi «El monumento de Trias a todos los caídos en el Ebro indigna a los colectivos republicanos» A: *El País*, 25/07/2014

⁶⁸⁹ AROCA, Jaume V. «La placa errant» A: *La Vanguardia*, 25/07/2014. A partir de 2015, amb el nou ajuntament d'Ada Colau i la creació del Comissionat de Programes de Memòria, es va mantenir la política de no afegir més monuments memorials al Fossar.

7.4 Posar el nom a la víctima

Una característica força estesa en actuacions memorials dedicades a “víctimes” de la violència política o d’una guerra és la seriació dels noms de les persones que hi van morir. Per una banda és una intervenció molt reclamada pels familiars de les persones mortes, les quals necessiten veure el nom inscrit en algun lloc per poder tancar el procés de dol. Però d’altra banda, aquesta necessitat comporta un seguit de problemes que en bona mesura deriven de l’entronització de la “víctima” com a institució moral. En el fossar de la Pedrera hi trobem uns quants exemples.

Un dels casos més coneguts és el del membre de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI), Justo Bueno. Executat al camp de la Bota el 10 de febrer de 1944, el seu nom apareixia i desapareixia periòdicament de les columnes del fossar de la Pedrera. Justo Bueno era un dels quatre suposats autors de l’assassinat del dirigent separatista Miquel Badia i el seu germà Josep, el 28 d’abril de 1936.⁶⁹⁰ Durant la guerra civil Bueno va cometre altres assassinats i diversos robatoris, va ser perseguit per les autoritats republicanes i després d’un llarg periple va ser traslladat de França a Madrid per una ordre d’extradició del govern Negrín. Quan les tropes rebels van guanyar la guerra, Justo Bueno va ser alliberat argumentant que havia estat perseguit pel seu anticatalanisme i anticomunisme, però en arribar a Barcelona va ser de nou detingut pel comissari de la Brigada Político-Social, Pedro Polo (qui havia treballat anys enrere amb Miquel Badia i en guardava un gran record). Temps després seria afusellat.⁶⁹¹ El nom de Justo Bueno, com a executat del camp de la Bota, “víctima” del franquisme, també va ser inscrit en les columnes del fossar de la Pedrera. Això ha portat a que una sèrie de persones, que es defineixen com a membres de l’organització separatista Estat Català, repiquin periòdicament la columna on es troba el seu nom i no puguin ser llegit.⁶⁹² L’historiador Josep Benet denuncià anys enrere i recollí en les seves memòries publicades pòstumament, el fet que Justo Bueno

⁶⁹⁰ Per una biografia de Miquel Badia, veure RUBIRALTA, Fermí (2011) *Miquel Badia. Vida i mort d’un líder separatista català*, Barcelona: Duxelm – Fundació Josep Irla; com a contrapunt a la discussió que envolta la vida de Miquel Badia i el seu polèmic paper davant de les JEREC i la repressió de sindicalistes quan estava al capdavant de les forces de seguretat de la Generalitat, veure també la visió crítica del personatge a EALHAM, Chris (2005) *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y conflicto. 1898-1937*. Madrid: Alianza.

⁶⁹¹ SÒRIA, Josep Maria (2005) «Els germans Badia, el separatisme, la FAI i la Barcelona dels gàngsters» dins SOLÉ SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J. (dirs.) *Breu història de la guerra civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62; veure també VÁZQUEZ OSUNA, Federico (2015) *Anarquistas i baixos fons. Poder i criminalitat a Catalunya*. Barcelona: L’Avenç.

⁶⁹² Es pot veure el vídeo penjat pels mateixos autors que van repicar el nom de Justo Bueno sota el títol “Acció d’Estat Català contra el monòlit d’homenatge a Justo Bueno (Desembre de 2008)” a YouTube: <https://youtu.be/X29mVpzaKgs> [última visita el 30/05/2021]

fos considerat un “immolat per Catalunya” i que el seu nom restés inscrit en les columnes del fossar de la Pedrera.⁶⁹³ Cal doncs conservar el seu nom? Cal reescriure'l a la columna dels afusellats el 1944 un cop ha estat repicat a través d'un acte “vandàlic”? Refer la inscripció una i altra vegada després d'haver estat esborrada es podria considerar també un acte que “amaga” aquest conflicte de memòries mentre que, d'altra banda, potser seria més enriquidor no amagar-lo sinó evidenciar-lo i explicar-lo.

Imatge de la columna amb el nom de Justo Bueno repicat i al costat una imatge de la mateixa columna amb el nom reposat pel cementiri (foto de l'autor)

L'APMILC va ser qui es va encarregar d'elaborar els llistats de noms i enviar-los al Servei de Projectes Urbans, de fet, algunes de les llistes encara es conservaven a l'arxiu de l'àrea d'urbanisme de l'ajuntament quan es van consultar per primera vegada, al 2010.⁶⁹⁴ La primera observació que se'n deriva dels noms inscrits a les columnes és la manca d'uns criteris clars a l'hora de definir qui s'inclou i qui no. Si en un principi es pretenia inscriure-hi el nom dels afusellats al camp de la Bota i enterrats al fossar, a les columnes s'hi veuen els noms de persones que van ser executades i enterrades en altres llocs (ens trobem casos que van des de Manuel Carrasco i Formiguera fins a Juan Paredes Manot “Txiqui”). Com es van elaborar aquests llistats i quin procediment se seguia per inscriure els noms a les columnes? Segons l'arquitecta Beth Galí:

«Jo crec que això es portava molt entre polítics i l'Associació, però hi va haver un moment en què es va decidir posar els noms dels que havien estat

⁶⁹³ BENET, Josep (2008) *Memòries I. De l'esperança a la desfeta 1920-1939*. Barcelona: Edicions 62, p. 94-102. Benet també considerava convenient un homenatge institucional als germans Badia, però aquesta iniciativa també va ser força discutida.

⁶⁹⁴ La última vegada que es va visitar el departament d'Urbanisme, l'abril de 2016, la documentació no estava disponible.

represaliats, encara que no hi fossin enterrats. El fet d'estar enterrat o no, no era important, era dedicat a represaliats de la Guerra Civil o del règim». ⁶⁹⁵

L'APMILC va elaborar un arxiu de fitxes amb les dades de les persones afusellades que havien anat recollint en funció del contacte que tenien entre els familiars. ⁶⁹⁶ Al setembre de 1984 li feien entrega del llistat de noms a Galí. ⁶⁹⁷ Al mes següent, quan es va inaugurar la rèplica de bronze del monument als immolats al Fossar, ja s'havien col·locat algunes columnes amb els noms dels afusellats inscrits. Això va provocar que, un cop acabat l'acte, algunes persones s'apropessin als membres de la junta preguntant perquè no apareixia el nom del seu familiar: «Cal també comentar que algunes persones, unes normalment i altres fins i tot impertinent, van preguntar a la persona que estava a la taula d'adhesions perquè "el seu familiar, ja fos pare, oncle o cosí" no estava el seu nom en les columnes. Uns no sabien on havien mort i en quina data». ⁶⁹⁸ Tot i comptar amb les fitxes dels familiars, els hi mancaven dades concretes, cosa que els feia especular també sobre el nombre total d'afusellats a Catalunya.

Quatre mesos després, el 18 de febrer de 1985, l'historiador Josep M. Solé Sabaté presentava la seva recerca sobre la repressió franquista a Catalunya entre 1939 i 1952. Ho feia al Col·legi d'Advocats, amb la presència del conseller de Cultura, Joan Rigol, i de l'alcalde Maragall. ⁶⁹⁹ Fruit de la seva tesi doctoral, s'establí una primera xifra del nombre de persones executades per procediment militar durant aquest període: 3.385 persones. ⁷⁰⁰ La publicació es va comentar amb incredulitat al si de la junta: «segons aquest jove "historiador" a Catalunya només hi ha 3.385 víctimes en el període per ell assenyalat. NO ESTEM D'ACORD (sic). Això ens porta a comentar sobre els nostres propòsits de recerca que per manca de temps, de diners, etc. no hem pogut realitzar». ⁷⁰¹ L'APMILC pensava que havien estat moltes més persones les executades pel franquisme. De totes formes, lluny de desistir en el propòsit de la recerca, ja en una etapa molt posterior, promocionarien una investigació per actualitzar els noms dels

⁶⁹⁵ Entrevista de l'autor a Beth Galí (02/11/2010)

⁶⁹⁶ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 30/10/1980

⁶⁹⁷ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 10/09/1984

⁶⁹⁸ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 22/10/1984

⁶⁹⁹ PONS, Agustí «Un estudi definitiu sobre la repressió a la postguerra» A: *Avui*, 17/02/1985

⁷⁰⁰ SOLÉ SABATÉ, Josep M. (2003 [1985]) *La repressió franquista a Catalunya. 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62.

⁷⁰¹ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 25/02/1985

executats a Barcelona entre 1939 i 1952, duta a terme per l'historiador Joan Corbalán.⁷⁰² L'altre propòsit en que es mantindrien —i que encara avui reclamen— seria l'anul·lació dels seus consells de guerra.

Com veurem més endavant, la remodelació del Fossar de la Pedrera es va inaugurar l'octubre de 1985 i, després de l'acte, encara s'anirien incorporant noms a les columnes a petició de familiars. Aquest fet ha provocat que, en passejar entre les columnes, hom pugui trobar-se amb noms de persones mortes en la transició (als anys 1978 i 1979) que, si bé van morir en circumstàncies violentes, no van morir enfrontant-se a la dictadura franquista i les seves despulles tampoc descansen al fossar. Es tracta de dues morts que van tenir lloc en plena tramitació de la Constitució i una ja després d'haver-se aprovat. En preguntar a Pere Fortuny per aquesta varietat en els noms: «[...] vam apuntar-ne tots els que vam anar localitzant i alguns a petició dels familiars, com ara en Martí Marcó. En Formiguera també hi és perquè ens ho van demanar. És a dir, si era un represaliat del franquisme, no hi havia dubte de que s'hi posés».⁷⁰³ Tanmateix, alguns dubtes sí va haver-hi. Poc després de la inauguració del fossar, la junta de l'APMILC rebia una carta de la senyora José Llorens de Martínez de Foix, en la qual els hi demanava que els següents joves «caiguts en defensa de la Democràcia en els moments de la transició figurin els seus noms en les columnes del Fossar». Es tractava de Jordi Martínez de Foix Llorens (21 anys, 14/10/1978); Gustau Muñoz de Bustillo i Gallego (16 anys, 11/09/1978); i Martí Marcó i Bardella (19 anys, 26/01/1979). La seva petició va ser acollida amb respecte i consideració, amb la decisió d'estudiar «l'assumpte profunda i intensament inclinant-nos per fer el possible per una solució favorable».⁷⁰⁴ Finalment, la petició seria discutida en l'assemblea que l'associació celebraria el 4 d'abril de 1986. Allà es va acordar passar la proposta a l'ajuntament i, si aquest hi estava d'acord, que es gravessin els noms a les columnes: «Com que el tema surt de lo previst ja que les morts van ocórrer després de 1975 no volem prendre cap decisió en pro o en contra».⁷⁰⁵

En un estudi recent, l'historiador David Ballester ha reconstruït la vida de les víctimes mortals de la repressió estatal a Catalunya entre 1964 i 1980, una vintena de casos (set durant la dictadura i tretze durant la transició) d'entre els quals trobem els de Gustau Muñoz i Martí Marcó. Muñoz era membre de les joventuts del PCE (internacional),

⁷⁰² CORBALÁN GIL, Joan (2008) *Op. Cit.*

⁷⁰³ Entrevista de l'autor a Pere Fortuny, *Op. Cit.*

⁷⁰⁴ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 16/12/1985

⁷⁰⁵ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 04/04/1986

partit de l'esquerra revolucionària extra-parlamentària. Entre 1977 i 1978 protagonitzarien un gran nombre de manifestacions violentes, especialment a les Rambles, en suport del Movimiento por la Autodeterminación e Independencia del Archipiélago Canario (MPAIAC), l'autodeterminació del Sàhara i a favor del Front Polisario, la independència de les nacionalitats de l'Estat espanyol i el rebuig a com s'estava donant el pas de la dictadura a la democràcia. En el transcurs d'una manifestació que tingué lloc el vespre de l'11 de setembre de 1978 i que acabà en batalla campal a les Rambles, un policia disparà a Gustau Muñoz en circumstàncies encara no esclarides i caigué mort davant de l'edifici del Sindicat de Banquers, al carrer Ferran número 34. Des de l'any següent, el lloc on va caure mort Gustau va convertir-se en un espai de dol i commemoració on els seus companys i companyes del PCE (i) hi penjarien una placa per recordar-lo. Actualment, aquest espai s'ha convertit en un concorregut lloc de memòria on s'hi congreguen les joventuts independentistes d'Arrancada 11 de setembre, però als anys 1980, com explica Marc Muñoz, germà de Gustau, eren més aviat poques les persones que hi anaven: «Molt poca gent. Pensa que després de l'assassinat d'en Gustau i de la mort en estranyes circumstàncies d'en Jordi Martínez Foix i de les detencions que hi va haver, el partit va quedar gairebé desfet, no va quedar pràcticament ningú i venien els que podien».⁷⁰⁶ Jordi Martínez, company de militància de Gustau, presenciaria la seva mort en directe i quedaria molt afectat. Un mes després, el 14 d'octubre de 1978, moriria en un pis franc a Nou Barris manipulant uns explosius que volia utilitzar l'endemà, durant l'aniversari de l'afusellament de Lluís Companys.⁷⁰⁷ Un cas diferent és el de Martí Marcó Bardella, militant independentista que pertanyia a la banda armada Arxiu, embrió del que més endavant serà Terra Lliure. El 26 de gener de 1979, ell i dos companys més es dirigien armats i en cotxe a recollir un vehicle que havien robat la nit anterior amb la intenció d'utilitzar-lo per atracar un furgó blindat. Es trobaren que el vehicle estava aparcant just al davant d'un cotxe de la policia. Els policies vigilaven el domicili d'un advocat amenaçat per ETA, el qual havia participat en el procés judicial que havia condemnat a mort a Juan Paredes Manot "Txiqui". Quan el cotxe en que anava Marcó passà per tercera vegada davant del dispositiu policial, van

⁷⁰⁶ BALLESTER, David (2018) *Vides truncades. Repressió, víctimes i impunitat a Catalunya (1964-1980)*. València: Publicacions de la Universitat de València, p.140-169; entrevista de l'autor a Marc Muñoz (11/09/2020). Veure també el documental dirigit per Jaume Domènech: *Gustau, la transició al descobert* (Balandra Films, 2021).

⁷⁰⁷ BALLESTER, David (2018) *Op. Cit.*, p.165, nota 241. Segons la família, el fet que els explosius fossin de fòsfor, un material que mai havia utilitzat l'organització, els portà a deduir una possible intervenció dels serveis secrets de l'Estat.

rebre un alto per part del caporal, el conductor accelerà per fugir i un policia va disparar una ràfega de bales amb el seu subfusell. Marcó va quedar ferit de mort dins del cotxe i els altres dos ocupants fugiren a peu. Havia estat víctima del que Ballester denomina “gallet fàcil”, de l’ús i abús per part dels cossos policials de les armes de foc reglamentàries sense que la situació ho requereixi.⁷⁰⁸

Havia estat la mare d’en Jordi Martínez qui havia demanat a l’APMILC incloure els tres noms a les columnes del Fossar de la Pedrera, unes morts extremadament violentes, però que diferien molt de la dinàmica repressiva de la postguerra, els consells de guerra franquistes, les execucions al Camp de la Bota i els enterraments a la fossa comuna del cementiri de Montjuïc. Era normal que l’APMILC mostrés dubtes en un primer moment. En preguntar a l’arquitecta Beth Galí per la inscripció d’aquests tres noms:

«Recordo que hi havia les inscripcions aquestes del 79 perquè nosaltres anàvem vigilant les pedres. Les van gravar a Sant Vicenç, sota Montserrat, i recordo que ens fixàvem molt en les dates. Aquest del 79 sempre el comentàvem. Vam entendre que l’Associació dels Pro-Immolats ho havia fet bé, que havia parlat amb els polítics. Allò era un tema polític i havien fet la recerca ben feta per veure amb quin concepte... Et diré una cosa, en aquells primers anys de democràcia hi havia tal optimisme amb tot i les coses es feien amb tanta bona voluntat i amb tantes ganes d’homenatjar alguna cosa que havia estat soterrada, que tampoc ens plantejàvem res, no érem tan estrictes.

El monument pels represaliats ens agafa en un començament de democràcia en que tots estàvem molt llançats a voler homenatjar allò que havia estat marginat i soterrat i, aleshores, aquesta eufòria també et fa ser moltes vegades poc rigorós. Aquestes coses són després que es van qüestionant, quan ja passa un temps. Ningú se les plantejava».⁷⁰⁹

Pesava més la voluntat de tirar endavant la remodelació del fossar que no els dubtes que podien qüestionar la coherència dels criteris a partir dels quals es feien les inscripcions. Tampoc hi havia ningú que s’hi oposés. L’eufòria i les ganes de reparació portaven a posicionaments flexibles respecte a les demandes de representativitat i inclusió dins aquest espai de memòria. D’altra banda, aquesta qüestió posa en evidència un altre problema: la incapacitat, encara avui, de gestionar el record per sí mateix de les víctimes mortals de la violència política de la transició.⁷¹⁰

⁷⁰⁸ BALLESTER, David (2018) *Op. Cit.*, p.215-219

⁷⁰⁹ Entrevista de l’autor a Beth Galí (02/11/2010)

⁷¹⁰ Segons Sophie Baby, són 714 les víctimes mortals de la violència política a Espanya entre 1975 i 1982, de les quals 178 són víctimes de la violència de l’Estat i 536 de la violència contestatària, veure

Imatges de l'acte celebrat per les joventuts independentistes d'Arran l'Onze de setembre de 2020, davant de la placa dedicada a Gustau Muñoz al carrer Ferran (fotos de l'autor)

7.5 Xoc de relats

Segons la Guàrdia Urbana, el 27 d'octubre de 1985, el dia de la inauguració de la remodelació del fossar de la Pedrera, assistiren a l'acte unes 5.000 persones. L'acte estigué presidit per Jordi Pujol, Miquel Coll i Alentorn, Pasqual Maragall i l'ex-president Tarradellas. En contrast amb l'acte d'inauguració del monument als immolats de l'any anterior, un senyor anomenat Daniel López, vell militant de la Unió Catalanista i que assistia als actes d'homenatge al fossar cada any, va pujar a la tribuna i digué: «Sóc aquí per preguntar on és la seva ideologia? Ell [Companys] era republicà però, qui parla de república avui?». Tanmateix, les paraules que mereixerien especial atenció no serien aquestes sinó les del president de la Generalitat que, després d'enaltir la figura de Companys, afirmà que al fossar «també hi ha cadàvers de desconeguts, combatents d'un i altre bàndol, víctimes de les jornades del 18 de juliol de 1936, dels fets de maig de 1937 i dels bombardeigs de la ciutat de Barcelona. I durant els primers mesos de la guerra s'hi enterraren nombroses persones assassinades, sobretot, a sacerdots i religiosos. Víctimes tots ells, des dels soldats desconeguts a les monges, d'aquella explosió fratricida». Més endavant sentencià que «no es pot construir res sobre el record

BABY, S. (2018) *Op. Cit.*, p.87-101; per la seva banda, Gonzalo Wilhelmi ha comptabilitzat 171 víctimes de la violència policial que, sumades als 82 morts per terrorisme d'Estat i bandes d'ultra-dreta, arriben al total de 253 morts WILHELMI, G. (2016) *Op. Cit.*, pp. 377-378 i 395-406. Ignacio Sánchez-Cuenca i Paloma Aguilar han comptabilitzat 665 morts per violència política entre 1975 i 1982, de les quals 162 corresponen a l'activitat repressiva de l'Estat, veure SÁNCHEZ-CUENCA, Ignacio (2009) «La violencia terrorista en la transición española a la democracia» A: *Historia del presente*, núm.14, p.9-24. Una altra relació de víctimes entre 1975 i 1983 a SÁNCHEZ SOLER, Mariano (2010) *La transición sangrienta (1975-1983)*. Barcelona: Península, p.369-437.

rancorós, ni sobre l'esperit de venjança i odi», és per això que demanava als catalans que s'enfrontessin al futur «agermanats i sense ombra de rancor».⁷¹¹

Les paraules que Pasqual Maragall diria durant l'acte d'homenatge del 15 d'octubre de 2004, dinou anys després i el primer en què assistia com a president de la Generalitat, anaren pel mateix camí que les del seu predecessor, però una mica més enllà: «[En el fossar] No s'hi van inscriure els noms d'aquells que van ser morts pels “paseíllos” republicans, incontrolats en aquest cas, i que també estan aquí. Vull que sàpiguen que algun dia aquests noms també s'hi posaran».⁷¹² Poc després d'aquestes paraules, el grup de Convergència i Unió (CiU) formulà una pregunta al Parlament que fou contestada el 10 de desembre de 2004 pel conseller en cap del govern tripartit, Josep Bargalló, qui afirmava:

«[...] És voluntat de la Presidència que s'identifiquin i es recopilin els noms d'aquelles persones que, en les primeres setmanes i mesos de la Guerra Civil, van ser executades per escamots d'incontrolats a la muntanya de Montjuïc. És voluntat de la Presidència que el Govern de la Generalitat impulsi, d'acord amb l'Ajuntament de Barcelona, una materialització mínima d'aquesta memòria. No s'ha previst, encara, cap emplaçament concret a la muntanya de Montjuïc. No està previst que cap de les actuacions futures en relació amb aquesta qüestió hagi de significar un canvi en la simbologia actual present al Fossar de la Pedrera».⁷¹³

L'APMILC lamentà des d'un primer moment les paraules del president Pujol durant la inauguració de la remodelació. Anys després veurien com una ofensa la voluntat del president Maragall d'inscriure-hi al fossar el nom de les víctimes de la repressió a la rereguarda republicana durant la guerra.⁷¹⁴ L'APMILC ha considerat des d'un primer moment que al Fossar de la Pedrera no hi són enterrades. Quan, per exemple, l'entitat Justícia i Pau va voler-hi organitzar la “missa de reconciliació” del 19 de juliol de 1986, de la qual parlarem més endavant, l'APMILC s'hi va oposar argumentant que al fossar no hi havia enterrades víctimes de la rereguarda. Justícia i Pau els hi donà la raó per carta i celebrà la missa a l'església de Sant Josep Oriol. Molts anys després, l'APMILC faria substituir un dels plafons informatius que el Memorial Democràtic havia instal·lat

⁷¹¹ Les cites anteriors estan extretes de MOLINÉ, E.A. «Homenatge a Companys i altres immolats del Fossar sense rancor» A: *Avui*, 29/10/1985; «Todos los partidos recuerdan a Companys ante su mausoleo» A: *El Periódico de Cataluña*, 28/10/1985; i «El homenaje a Companys hace olvidar las diferencias entre políticos catalanes» A: *La Vanguardia*, 28/10/1985

⁷¹² «Maragall reivindica también a los asesinados en la zona republicana» A: *La Vanguardia*, 16/10/2004

⁷¹³ RISQUES, Manel i MARÍN, Martí (2008) *Op. Cit.*, p.120

⁷¹⁴ APMILC (2004) *Op. Cit.*

al 2010, en el qual es mencionava que allí també hi havia víctimes de la repressió a la rereguarda.⁷¹⁵

A dalt, imatge de la inauguració del Fossar de la Pedrera. A baix, començant per la dreta, Pasqual Maragall, Josep Tarradellas, Jordi Pujol, Miquel Coll i Heribert Barrera, davant la tomba de Lluís Companys. 27/10/1985 (autor desconegut, AMCB, Fons Protocols, exp. 24/1985, “Inauguració del monument al Molt Hble. Sr. Lluís Companys i Jover”)

⁷¹⁵ MIR, Conxita (2013) *Op. Cit.*, p.150

L'APMILC insistia en que al fossar no hi eren enterrades les víctimes de la rereguarda republicana i que, pel contrari, aquestes es trobaven en una altra fossa del cementiri on restaven barrejades amb cossos de persones executades pel franquisme. Aquesta fossa comuna es troba a la part alta del cementiri, a la zona coneguda com “agrupació Sant Jaume”, al Jardí de la Mediterrània. En aquesta fossa comuna, molt desconeguda, hi podem trobar encara làpides i creus amb la fraseologia típica de la dictadura (“asesinado por la horda roja”, “vilmente asesinados por los enemigos de Dios y de España”, etc.). També hi trobem làpides anteriors i posteriors a la guerra. De fet, segons el testimoni de Pere Fortuny —actual president de l'APMILC—, quan al 1992, en motiu de la seva beatificació, es col·locà al fossar de la Pedrera una làpida amb el nom de set frares colombians de l'orde de Sant Joan de Déu morts l'agost de 1936, l'APMILC feu que la traslladessin a la fossa de l'agrupació Sant Jaume.⁷¹⁶

Els cossos de les persones assassinades durant els primers mesos de la guerra civil a causa de la violència revolucionària a Barcelona, si bé eren abandonats a la carretera de l'Arrabassada o prop del cementiri de Montjuïc, quan els trobaven eren traslladats a l'Hospital Clínic on eren classificats i posteriorment enviats al cementiri per ser-hi enterrats.⁷¹⁷ En els llibres d'inhumacions del cementiri, en l'apartat on s'escrivia la professió del difunt o difunta, en el cas de molts desconeguts enterrats a la fossa hi consta el número de la fitxa de l'Hospital Clínic, on es guarda tota la informació recollida del cadàver. Tanmateix, en el llibre, quan es descriu el lloc on s'ha enterrat el cos, només hi diu “fossa”, sense cap més indicació. Per tant, a partir de la documentació escrita és molt difícil deduir en quina fossa estan enterrats els cossos que arribaven durant la guerra i la dictadura, ja fossin morts per causa de la violència a la rereguarda republicana, pels bombardejos sobre la ciutat, per la repressió franquista, que es tractés de gent sense recursos, de persones desconegudes, etc.⁷¹⁸ D'altra banda, són diversos els autors que afirmen que al Fossar de la Pedrera hi reposen també les restes dels morts per la violència política a la rereguarda.⁷¹⁹ Així mateix, fonts del cementiri expliquen que la

⁷¹⁶ Entrevista amb Pere Fortuny *Ibidem*. Tanmateix, des de l'orde de Sant Joan de Déu, han explicat a l'autor, mitjançant correspondència electrònica, que la làpida amb el nom dels set frares colombians que es troba a la fossa de l'agrupació Sant Jaume es va ubicar des d'un inici en aquella mateixa fossa (agraeixo la informació al frare Félix Lizaso)

⁷¹⁷ SOLÉ SABATÉ, J.M. i VILLARROYA FONT, J. (1989) *Op. Cit*,

⁷¹⁸ Els llibres consultats es conserven a les oficines centrals de Cementiris de Barcelona.

⁷¹⁹ Com explica la historiadora Queralt Solé: «Però a les quatre capitals també s'hi enterraren víctimes de la violència a la rereguarda, homes també indocumentats que apareixien als indrets que a cada una de les ciutats es van fer tristament per aquests assassinats, perpetrats per uns autoanomenats revolucionaris que van portar al límit el fet de voler imposar la seva ideologia als altres. Són les víctimes dels “incontrolats”,

pràctica d'enterrar un cos en una fossa o una altra en funció de la seva ideologia és molt poc probable —normalment els enterraments no sabien res de les persones que inhumaven i es limitaven a enterrar els cossos que els hi arribaven en les fosses que estiguessin obertes. Sobre la data en que va entrar en funcionament el Fossar de la Pedrera, en un informe sobre l'estat dels cementiris de Barcelona elaborat pel responsable del negociat i l'arquitecte en cap del cementiri el juliol de 1942 es diu:

«Desde el año mil novecientos veinticinco la citada Necrópolis ha sido ampliada en un terreno lindante por la parte Oeste, ocupado por una cantera, terreno habilitado para el emplazamiento de la fosa común, resolviéndose así el conflicto planteado el año mil novecientos treinta y seis sobre la situación de la misma, por haber sido en dicha fecha completamente ocupada la existente en el interior del Cementerio».⁷²⁰

Més enllà de la possibilitat que hi hagi o no morts de la rereguarda republicana enterrats al Fossar de la Pedrera, la discussió no deixava de ser el fet de voler commemorar les víctimes de dos tipus de violència política diferenciada en un mateix espai. En el fons, la qüestió subjacent no deixava de ser el que Ricard Vinyes anomena ideologia de la reconciliació.⁷²¹ El subjecte “víctima” ha esdevingut una institució de consens moral generada per l'Estat, sostinguda només pel seu patiment. Sota l'obvietat de que tots els morts són iguals, se sostreu de la persona morta les seves accions en vida, els seus pensaments, els seus projectes i se la redueix a la categoria de “víctima”, dificultant-ne la comprensió històrica. Aquesta formulació —que ha servit institucionalment per equiparar els valors dels enfrontats durant la Guerra Civil—, tan arrelada en les polítiques públiques de memòria engegades durant la transició i que encara avui té molta acceptació, s'havia plasmat, com hem vist anteriorment, en els memorials mortuoris que en un principi eren dedicats a “los caídos por Dios y por España” i que van acabar amb un missatge genèric dedicat “a tots els morts de la guerra”.⁷²²

i tot i que com s'ha vist molts dels quals també foren enterrats en fosses clandestines, molts altres foren abandonats, i els seus cossos, sense saber qui eren, foren enterrats a les fosses de les quatre capitals. En aquest àmbit, però, i de fet en tots els altres, destaca el fossar de la Pedrera, a Montjuïc», veure SOLÉ BARJAU, Queralt (2008) *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, Catarroja-Barcelona: Afers, p.453. Veure els ja citats SOLÉ SABATÉ, J.M. i VILLARROYA FONT, J. (1989) *Op. Cit.*; FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep M. «Fossar de la Pedrera» entrada de la base de dades online d'Art Públic de Barcelona: <https://bit.ly/3iUuu6B> [darrera consulta 20/06/2021]

⁷²⁰ AMCB, S115, Caixa 51630, Exp.18.353, Sig. B 5-I-8.

⁷²¹ VINYES, Ricard (2011) *Op. Cit.*, p.25.

⁷²² Vegi's, per exemple, el posicionament de l'historiador Albert Balcells: «[...] la solució del canvi de dedicatòria dels monuments als morts de la guerra civil, fent-la extensiva tant als dos bàndols com a la

Incorporar els seus noms junt amb els que ja hi són al Fossar de la Pedrera, dificultaria la comprensió històrica dels fets pels quals van morir i distorsionaria el sentit simbòlic d'aquest espai. En tot cas, el cementiri de Montjuïc és prou gran com per acollir noves intervencions dedicades a les víctimes de la violència revolucionària, la memòria de les quals també va ser apropiada i utilitzada políticament per la dictadura. De moment, sembla que el Jardí de la Mediterrània està servint com a vàlvula d'escapament per aquestes qüestions, convertint-se de rebot en un espai amb varies lectures i memòries molt diferents: antiga fossa comuna on encara s'hi troben làpides de víctimes de la repressió a la rereguarda, on s'hi instal·len memorials dedicats a tots els que caigueren a la Batalla de l'Ebre o a brigadistes internacionals italians, i és una zona on actualment s'hi espargeixen cendres o s'inhumen urnes.⁷²³

Imatge del Jardí de la Mediterrània (foto de l'autor)

postguerra, no tan sols és la predominant sinó la més encertada per a superar el trauma de la lluita fratricida». Caldria preguntar-se: la més encertada per a qui (com veiem, no pas per als familiars dels executats al camp de la Bota i enterrats al fossar) i per a què (si es vol fer un missatge moralista que amagui el conflicte, sens dubte és la més encertada). BALCELLS, Albert (2008) *Op. Cit.*, p.360.

⁷²³ L'1 de juny de 2013 s'hi va inaugurar un monument format per tres blocs de marbre, promogut per l'Associació Italiana de Combatents Voluntaris Antifeixistes d'Espanya (AICVAS) i amb la participació de la Camera del Lavoro i del Sindicat de Pensionistes Italians de Parma, dedicat als brigadistes Antonio Cieri (mort a Osca l'abril de 1937) i Guido Picelli (mort a Guadalajara el gener de 1937). Tanmateix, degut a les obres que s'han dut a terme durant la tardor de 2021 al Fossar de la Pedrera per evitar esllavissades, en moure totes les làpides i memorials de lloc, de forma excepcional, s'ha aprofitat per transportar el memorial dels brigadistes italians del Jardí de la Mediterrània al Fossar de la Pedrera.

7.6 Tancar el dol

Amb la dignificació del Fossar de la Pedrera, l'APMILC acomplia amb el principal dels seus objectius. A les sessions que la seva junta mantingué just després de la inauguració, es començà a debatre quin havia de ser el futur de l'entitat. El president, Xavier Navarro, plantejava si l'associació havia de continuar, si s'havia de dissoldre i "entregar-la" a una entitat catalana, o dissoldre's mantenint una comissió gestora que mantingués els fons i tingués cura de les commemoracions del 15 d'octubre.⁷²⁴ Membres de la junta, com Lluís Serra o Pere Fortuny, apostaren decididament per la continuïtat adduint diversos motius: aconseguir l'anul·lació dels consells de guerra, vetllar per la conservació del fossar, fer recerca sobre les persones allí enterrades, etc. Després de varies reunions, finalment, decidiren que l'APMILC havia de continuar.⁷²⁵

El ressò de la inauguració del monument als immolats i del Fossar de la Pedrera va comportar que persones amb familiars enterrats en altres fosses provincials de Catalunya, es preguntessin perquè no es podia fer una cosa semblant allí. El juny de 1985, en una de les juntes de l'APMILC, Xavier Navarro i Montserrat Codina feien constar que un tal Josep Ferré Oriol, el qual tenia enterrat el seu pare i el seu oncle a la fossa comuna de Tarragona, els hi havia comentat que allà no hi havia res, ni cap inscripció, ni cap monument. Ferrer els hi havia explicat que la fossa no pertanyia a l'ajuntament, sinó a l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla, i que li agradaria que també s'hi homenatgessin els represaliats per la dictadura.⁷²⁶ Navarro escriuria una carta al director de l'Hospital:

«Sabem que en el cementiri de Tarragona hi ha també un Fossar on hi ha enterrats prop d'un miler d'immolats, en condicions d'ignorància i anonimat que fan doblement penós el sacrifici que feren de llurs vides. [...] Com sigui que la propietat del cementiri de Tarragona recau en aquest Hospital, voldríem demanar-li com a director del mateix, el seu recolzament per a dur a cap l'inici de les gestions que calguin prop de les autoritats de Tarragona, per tal de dignificar l'indret on reposen aquests patriotes. A iniciativa de la comissió que es pugui crear a tal efecte, podria estudiar-se la fórmula més adient de fer aquesta dignificació. Per exemple: ajardinament de l'indret, unes columnes amb els noms gravats dels immolats coneguts, un monument, etc., etc. Per descomptat que en tot moment podrien comptar amb la nostra col·laboració, ja que com he dit abans, es tracta d'uns fets que cal que siguin

⁷²⁴ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 28/10/1985.

⁷²⁵ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 11/11/1985 i 10/03/1986

⁷²⁶ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 16/06/1985

escrits en el gran llibre de la Història, per a exemple de futures generacions a fi de que mai més no puguin tornar a repetir-se. Aquesta és la fita de la nostra Associació. [...]»⁷²⁷

Pel contrari, tal com es va exposar en la següent assemblea de l'entitat, el 4 d'abril de 1986, no hi va haver cap tipus de resposta ni de resultat positiu. L'APMILC continuà rebent cartes de familiars de persones enterrades a la fossa de Tarragona, però a les actes de la seva junta no tornà a aparèixer el tema.⁷²⁸ Tanmateix, la fossa de Tarragona no pertanyia exactament a l'Hospital, sinó a l'arquebisbat, i no seria objecte d'una intervenció memorial important fins molts anys després. En un context molt diferent, l'any 2010, el Memorial Democràtic, l'organisme de la Generalitat creat tres anys enrere per vehicular les polítiques públiques de memòria a Catalunya, comptaria amb la col·laboració de l'ajuntament i l'impuls de l'Associació de Víctimes de la Repressió Franquista a Tarragona (AVRFT) per dignificar la fossa. S'hi col·locà una gran planxa de ferro amb el nom de 724 víctimes documentades d'execucions i morts de reclusos entre gener de 1939 i desembre de 1948, segons una recerca coordinada per Jordi Piqué Padró. Més endavant, també se li afegí l'escultura *Dignitat*, obra de l'artista Salvador Mañosa, i se senyalitzaren altres espais de la ciutat, com la presó de Pilats o la instal·lació del monument als afusellats del camí de l'Oliva. L'any 2010, el Memorial Democràtic no només inaugurà la dignificació de la fossa de Tarragona, també la de Girona i la de Lleida. Al cementiri vell de Girona, amb la implicació de l'Associació de Familiars Represaliats pel Franquisme de Girona, s'instal·laria un plafó metàl·lic de grans dimensions on hi constava el nom, la població, l'edat i la data en que 510 persones foren executades a la tàpia sud del cementiri, segons la recerca de l'historiador Josep Clara. Al cementiri de Lleida la intervenció seria bastant més complexa. Sota la coordinació de la historiadora Conxita Mir, es va idear la instal·lació i senyalització de set conjunts commemoratius, un circuit per dins i fora del cementiri, en el què també va participar l'equip de l'arquitecte Ferran Florensa. A l'interior del cementiri, per un cantó, trobem la fossa on s'havia aixecat el Mausoleu dels "Caídos", la qual ara seria rodejada amb rajoles de formigó on hi consten els noms dels allí enterrats (s'hi van poder documentar 550 persones); per un altre, sobre la fossa on estan enterrades les

⁷²⁷ AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 02/09/1985

⁷²⁸ Reberen la carta de Teresa Barberà Pujol, el pare de la qual, Marià Barberà Villalonga, va ser afusellat i enterrat a la fossa de Tarragona el 1940. AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta directiva, 06/10/1986

víctimes de la repressió franquista, s'aixecaria un mur de formigó armat de deu metres de longitud, on s'inscriurien tots els noms ordenats alfabèticament per localitats (s'hi van documentar 547 persones); en un altre espai, a l'extrem d'una fossa militar, s'hi va aixecar un monòlit en memòria dels "Combatents i civils morts a conseqüència de la guerra civil, 1936-1939", en representació de les morts a causa de les penalitats de la guerra i postguerra; també es va erigir un monòlit dedicat a les víctimes dels bombardejos que va patir la ciutat entre 1937 i 1938; el circuit, a l'interior del cementiri, el tancaria un monòlit aixecat el 1983 per l'ajuntament, a iniciativa de l'Amical de Mauthausen, dedicat als deportats i del què parlarem més endavant. A l'exterior del cementiri, se senyalitzava, per una banda, la porta adjacent de la façana (a l'esquerra de la porta principal), per on entraven les víctimes de la repressió a la rereguarda republicana, i per l'altra, la tàpia que pel sud-oest tancava el recinte, on eren afusellades les víctimes de la repressió franquista.⁷²⁹

Tot i que a les fosses dels cementiris de Lleida i de Girona s'hi havia fet intervencions memorials puntuals al 1980 i al 1981, no seria fins el 2010 que, juntament amb la fossa del cementiri de Tarragona, es faria una dignificació on hi constessin tots els noms de les persones represaliades per la dictadura, això són vint-i-cinc anys després que el Fossar de la Pedrera.⁷³⁰ Aquest fet destaca l'agència i la capacitat que els familiars de

⁷²⁹ Per una acurada descripció de les intervencions memorials a les fosses catalanes, en especial la de Lleida, veure MIR, Conxita (2013) «Rememorar a las víctimas: un recorrido por los espacios de duelo de las violencias de guerra y posguerra en Cataluña» A: MIR, C. i GELONCH, J. (eds.), *Op. Cit.*, p.139-169; sobre els processos d'intervenció memorial sobre el patrimoni bèl·lic de la guerra civil i dels espais de dol, veure també MIR, Conxita (2009) «Acción pública y regulación memorial del territorio» A: VINYES, Ricard (ed.) *Op. Cit.*, pp.523-547. Així mateix, la província de Lleida compta amb un complert estudi no només sobre l'evolució i les intervencions a les fosses comunes, també sobre les actuacions als vestigis de guerra, la simbologia franquista i el nomenclàtor, veure MIR, C.; GARRÓS, A.; RAMON, G. (2014) *Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida, 1931-2014*. [llibre digital] Juneda: Fonoll. Els resultats de la contínua recerca del Servei d'Història, Documentació i Patrimoni del Departament d'Història de la Universitat de Lleida, coordinat per la historiadora Conxita Mira, es poden consultar de forma interactiva al portal web: www.espaisdememoria.udl.cat/ [última visita 14/07/2022]

⁷³⁰ A l'any 1981, la fossa del cementiri vell de Girona havia estat ja objecte d'una modesta dignificació: un passadís obert flanquejat per dos murs on els familiars dels executats penjaren plaques amb els noms d'algunes de les víctimes dels afusellaments, i que finalitzava en un monòlit dissenyat per l'arquitecte municipal Josep Duixans. Al 2010, seria sobre un d'aquests murs on s'instal·laria el plafó del Memorial Democràtic. D'altra banda, el 30 de març de 1980, a iniciativa dels familiars d'onze víctimes republicanes del municipi d'Albagés, afusellades i enterrades a Lleida, es va erigir un monòlit amb el nom, l'edat, la data de la mort i la seva fotografia. També al 1983, l'ajuntament va netejar de símbols franquistes l'anvers de l'altar i la creu dels "caídos" aixecada el 1941, inscrivint-hi una dedicatòria genèrica als afusellats de Lleida entre 1936 i 1940 (amb la intervenció de 2010 s'esmenaria la cronologia, ja que els afusellaments no van finalitzar fins el 1945). A banda de les intervencions a les fosses de Lleida, Girona i Tarragona, a l'any 2010, com ja hem comentat anteriorment, també es va introduir una nova senyalització del Memorial Democràtic al Fossar de la Pedrera. MIR, Conxita (2013) *Op. Cit.* Amb aquestes intervencions promogudes pel Memorial Democràtic, les fosses passaven a formar part de la Xarxa

les víctimes del franquisme van adquirir a Barcelona a través de l'APMILC a l'hora de transformar un espai de negació de la memòria republicana en un espai memorial.⁷³¹ On no hi va haver una xarxa associativa persistent, mobilitzant-se de forma constant i perllongada en el temps, com a Barcelona, la resposta de l'administració va ser diferent.⁷³²

La remodelació del Fossar de la Pedrera com a espai memorial dedicat a les víctimes del franquisme és un exemple únic a l'Estat espanyol, per la seva magnitud, per la concepció arquitectònica i per al moment en que es va dur a terme. Des del principi, els familiars van tenir present que la fossa comuna s'havia d'arranjar, en cap cas es va parlar d'exhumacions. Com sabem, durant la transició hi van haver iniciatives d'exhumacions en diferents punts d'Espanya, però en aquest cas mai va sorgir aquesta qüestió.⁷³³ Es tracta d'una fossa de cementiri que va funcionar de forma ininterrompuda fins el 1979, això són moltes capes d'enterraments, i des d'un inici, els familiars van parlar de dignificar l'espai i realitzar-hi commemoracions col·lectives. D'altra banda, això no ha tret que, com hem vist, aquest espai hagi acumulat des d'aleshores una sèrie de conflictes de memòria. Per un cantó, la gestió del fossar (o la seva manca) va provocar una carrera per part d'entitats i associacions per col·locar-hi el seu propi memorial i singularitzar el record d'un col·lectiu concret. L'espai va córrer el risc de convertir-se en un gran contenidor de memòries de diferents grups i també de persones que no havien estat enterrades allí o poc tenien a veure amb la repressió de la

d'Espais de Memòria. Veure, GUIXÉ, Jordi (2009) «Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña» A: VINYES, Ricard (ed.) *Op. Cit.*, pp.569-608.

⁷³¹ MÍGUEZ, Antonio (2018) «Un pasado negado. Lugares de violencia y lugares de memoria del golpe, la guerra civil y el franquismo» A: *Confluente. Revista de studi iberoamericani*, nº2, pp. 127-151

⁷³² Les esmentades Associació de Víctimes de la Repressió Franquista a Tarragona (AVRFT) i l'Associació de Familiars Represaliats pel Franquisme a Girona, no es crearien oficialment fins el 2007 i 2003, respectivament

⁷³³ Per un recorregut històric sobre les exhumacions de les fosses de la guerra civil fins a l'actualitat a Espanya, veure FERRÁNDIZ, Francisco (2014) *Op. Cit.*, pp. 143-203; un estat de la qüestió actualitzat a ETXEBARRÍA, Francisco i SOLÉ, Queralt (2019) «Fosas comunes de la guerra civil en el siglo XXI: antecedentes, interdisciplinariedad y legislación» A: *Historia Contemporánea*, nº 60, pp. 401-438; sobre les exhumacions de fosses de la guerra civil durant la transició, veure KERANGAT, Zoé de (2017) «Beyond local memories: exhumations of Francoism's Victims as Counter-discourse during the Spanish Transition to Democracy» A: SINDBAEK, Tea and TÖRNQUIST-PLEWA, Barbara (ed.) *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception*. Brill: Leiden – Boston, pp. 104-121; AGUILAR, Paloma (2018) «Memoria y transición en España. Exhumaciones de fusilados republicanos y homenajes en su honor» A: *Historia y Política*, núm. 39, pp.291-325; AGUILAR, Paloma y LEÓN, Guillermo (2022) «Los orígenes de la memoria histórica en España: los costes del emprendimiento memorialista en la Transición» A: *Historia y Política*, avance online, pp. 1-37; un complet i ampli estudi sobre els processos de monumentalització de les fosses comunes a Espanya a PALACIOS, GONZÁLEZ, Daniel (2021) *Making monuments from mass graves: production, uses and meaning (Spain, 1936-2020)*. Tesi doctoral defensada el 15 d'octubre de 2021 a la Universitat de Colònia [accessible a: <https://kups.ub.uni-koeln.de/61660/1/thesis.pdf>]

postguerra. També hi trobem la qüestió dels noms a les columnes, inscrits en base a uns criteris molt flexibles, tal com ens explicava Beth Galí, cosa que ha evidenciat problemes com els casos de Justo Bueno o el debat de la inclusió o no dels morts per violència política durant la transició. El xoc de relats serà visible diverses vegades, sigui a través de les paraules del president Pujol o a través del president Maragall, ambdós insistiran en la commemoració conjunta de totes les víctimes de la guerra, insistiran en la reconciliació. Només la persistència de la associacions i entitats ha pogut evitar que es distorsioni el simbolisme republicà i antifranquista del memorial. A tots aquests elements hi podem sumar d'altres problemes comuns en la concepció del memorials i la seva funcionalitat.⁷³⁴ Es tracta d'un espai poc visitat i poc conegut, tampoc s'hi arriba fàcilment en transport públic. Sembla un memorial que estigui d'esquenes a la ciutat. Només en les dates indicades, com el 15 d'octubre, durant l'acte de l'APMILC o en el de l'ACEP i l'Amical d'Antics Guerrillers al febrer, hi ha més moviment, més persones; però no deixa de tractar-se de commemoracions rituals amb les seves limitacions.⁷³⁵ Cementiris de Barcelona està potenciant les rutes guiades en aquest espai, cosa que ens endinsaria en la qüestió del "turisme de memòria" a l'actualitat i dels efectes que pot tenir en el fossar (qui fa les visites guiades? quina és la demanda? quin és el públic? quins coneixements s'adquireixen amb la visita?...), però aquest tema va més enllà dels límits del present estudi.⁷³⁶ En tot cas, deixant de banda el tancament del dol, resta obert el debat sobre com s'ha de tractar la transmissió de la memòria de la repressió franquista a generacions que no l'han viscuda a través de memorials com aquest.

⁷³⁴ ROZAS KRAUSE, Valentina (2016) «Challenging the traditional monument: four reviews applied to Santiago and Buenos Aires» A: GUIXÉ, Jordi (ed.) *Past and power. Public policies on memory. Debates, from global to local*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, pp. 204-224.

⁷³⁵ Sobre les commemoracions rituals i els problemes que comporten, veure TODOROV, Tzvetan (2002) *Op. Cit.*, p.210-211; que és el mateix que Elizabeth Jelin descriu com a "treballs repetitius" de la memòria, veure JELIN, E. (2012 [2002]) *Op. Cit.*, p.47-50. A aquest fet se li suma que el 15 d'octubre al Fossar de la Pedrera s'ha transformat en un espai ideal per a que els mitjans de comunicació s'hi apleguin per recollir les declaracions previstes dels representants polítics que hi assisteixen (encara que les seves paraules no tinguin res a veure amb la commemoració).

⁷³⁶ Per a les visites guiades que s'ofereixen sobre el Fossar de la Pedrera, entre d'altres, destaquen els serveis que ofereix el guia Nick Lloyd i que Cementiris de Barcelona acostuma a contractar. Veure: <https://iberianature.com/barcelona> [darrera consulta 11/07/2021]. Sobre el "thanatourism", veure SEATON, Anthony (1996) «Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism» A: *Journal of Heritage Studies*, núm. 2, pp. 234-244; sobre el turisme de memòria a Catalunya, veure GONZALEZ VÁZQUEZ, David i RIERA MIRALLES, Ferran (2018) *Girona terra memorial. Espais de memòria i turisme a les comarques gironines*. Girona: Diputació de Girona; una introducció teòrica a la relació entre turisme i espais de memòria a HERTZOG, Anne (2019) «Tourism and places of memory» A: *Observing Memories*, n° 3, pp. 6-17.

CAPÍTOL 8

TEMPS D'EFEMÈRIDES 1936-1986

8.1 (Ir)Reconciliacions del cinquantenari

És prou conegut el comunicat del cinquantenari del conflicte que el 18 de juliol de 1986 va fer públic el govern espanyol.⁷³⁷ En ell es deia que la guerra civil no era un esdeveniment commemorable, però que es volia «honrar y enaltecer la memoria de todos los que, en todo tiempo, contribuyeron con su esfuerzo, y muchos de ellos con su vida, a la defensa de la libertad y de la democracia en España». I a més, es recordava «con respeto a quienes, desde posiciones distintas a las de la España democrática, lucharon por una sociedad diferente, a la que también muchos sacrificaron su propia existencia».⁷³⁸ D'altra banda, aquesta equiparació era compartida per bona part de la població i per part també d'entitats de veterans de guerra republicans. Dos anys abans, arran dels canvis en les inscripcions de monuments franquistes, els quals passaven de ser dedicats als “caídos por Dios y por España” a recordar “a todos los muertos de la guerra civil”, l'Associació d'Aviadors de la República (ADAR) publicava:

«En nuestra geografía nacional, después de haber pasado tantos años de la guerra civil, van apareciendo monumentos e inscripciones, con el sano propósito de olvidar las barreras de “ellos y nosotros”.

Un ejemplo loable ya publicado en nuestro Boletín, ha sido el monumento erigido por las Fuerzas Aéreas en el aeródromo de Granada.

Otro que reproducimos, es el de El Astillero, cerca de Santander, donde en un sencillo e impresionante monumento consta la inscripción que dice: “A TODOS LOS MUERTOS DE LA GUERRA CIVIL 1936-1939”.

A ver, pues, si se sigue el ejemplo y desaparecen las placas funerarias de los “buenos” con una nueva y sencilla inscripción dedicada a TODOS, ya que

⁷³⁷ No són tan coneguts els posicionaments i les declaracions del govern espanyol a l'estranger. En els actes del 50è aniversari organitzats a Nova York, tal com ha estudiat Magdalini Fytili, el posicionament del govern seria menys equidistants, veure FYTILI, M. (2017) «Una comparación del pasado traumático bajo el mandato socialista en España (1982-1996) y en Grecia (1981-1989)» A: *Segle XX*, núm.10, pp.55-58.

⁷³⁸ «“Una guerra civil no es un acontecimiento conmemorable”, afirma el Gobierno», *El País*, 19/07/1986.

indudablemente, en ambos bandos, se creía luchar por los principios de justicia y libertad que animan las filosofías y culturas democráticas». ⁷³⁹

Els arguments utilitzats eren similars: malgrat estar enfrontats, com que tots creien lluitar pel bé del país, tots eren memorables. Encara pitjor, en aquest darrer escrit, es donava a entendre que entre els s'havien aixecat en contra de la República, es lluitava també per principis com la justícia i la llibertat, components de les cultures democràtiques. Res més lluny de la realitat. ADAR era una entitat formada per aviadors republicans, però amb un gran afany de superar les diferències entre els contendents de la guerra, encara que això suposés distorsionar el passat i despolititzar el conflicte en nom de la reconciliació. L'associació havia nascut als anys setanta, tot i que comptava amb les precedents Liga de Antiguos Aviadores de la República Española (LAARE) i la Asociación de Aviadores Republicanos Españoles (AARE), creades a l'exili amb llaços a la península. S'estructurava en quatre delegacions: la Centre/Nord-Oest/Canàries, amb seu a Madrid, que publicava el butlletí *Ícaro*; la Catalana/Nord/Balear, que publicava *Alas Gloriosas*; la de Llevant, a València; i la delegació del Sud-Est, a Múrcia. ⁷⁴⁰ Un dels seus principals objectius era que els seus serveis a l'exèrcit de la República fossin reconeguts pels nous governs democràtics, com també ho reivindicaven altres col·lectius d'antics militars republicans. D'altra banda, no era estrany que en els homenatges o commemoracions que organitzava aquesta entitat també hi participessin o fessin acte de presència antics militars i aviadors de l'exèrcit franquista. Més enllà de les compensacions materials, creien que aquestes accions eren necessàries de cara a la reconciliació nacional. Un dels primers actes públics que van organitzar va ser la commemoració dels 40 anys de la Batalla de l'Ebre, que tingué lloc a Vilalba dels Arcs el 14 d'agost de 1978, que comptà amb la presència tant de brigadistes internacionals com membres de la Germandat del Terç de requetès de la Verge de Montserrat. El brigadista del Batalló Lincoln, Milton Wolff, escriuria una crònica del seu viatge per Espanya i de la commemoració, una crònica en la que es recull un incident significatiu quan unes persones intenten desplegar una bandera republicana:

⁷³⁹ «Reconciliación» A: *Alas Gloriosas. Boletín informativo de la Asociación de Aviadores de la República*, núm.36, novembre-desembre 1984, p.20.

⁷⁴⁰ Portal web de la Asociación de Antiguos Aviadores de la República (ADAR): <http://www.adar.es/> [última consulta 09/05/2021]

«Se desarrolla una disputa entre dos hombres que desplagan (sic) la bandera rodeados por otros que les suplican sean retiradas. Aquí, en este día la República no debe ser mencionada.

“Antes de que haya reconciliación”, gritaba uno de los hombres para mantener ondeante la bandera “debemos reconocer a la República, del Partido Republicano, de la Armada Republicana”. Pronto se termina con el asunto. La bandera es plegada y los hombres todavía discutiendo son conducidos para que desaparezcan».⁷⁴¹

L'acte acabaria amb una solemne abraçada entre un veterà de l'exèrcit franquista i un de l'exèrcit republicà davant del monument que s'inaugurava. La forma de procedir de l'ADAR no era estranya entre les entitats que organitzaven les commemoracions vinculades a la guerra. L'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó – 41, fundada el 27 de febrer de 1983, es caracteritzà, sobretot, per actuar de la mateixa manera. Després d'unes trobades prèvies al 1982, l'entitat es constituí a Igualada sota la presidència d'Antoni Quintana Torres i en podien formar part tant soldats republicans com franquistes de la lleva de 1941, els quals tenien entre 17 i 18 anys quan van ser cridats a files el 1938.⁷⁴² Com remarca l'historiador Andreu Caralt, un dels trets distintius d'aquesta associació era l'agrupació de veterans dels dos exèrcits. Un altre dels seus principis era evitar la politització de l'entitat, però el missatge “humanista” de companyonia, amiat i pau, que predicaven, més que evitar la politització de l'entitat, contribuïa a la despolitització del passat.

Aquest plantejament els hi suposà polèmiques com la que tingué lloc en la seva segona trobada anual, celebrada a Balaguer i a Lleida el 1983. A la crònica dels actes que *La Vanguardia* va publicar el 10 d'octubre, es recollia com un grup de “biberons” van fer una ofrena floral al monument dedicat a Lluís Companys, al Tarròs, el seu poble natal.⁷⁴³ Sis dies després havien de publicar una rectificació, doncs el responsable de premsa de l'associació, Sebastià Portella, els hi comunicava que l'ofrena a Companys no estava en la programació ja que no s'ajustava a la declaració de principis de l'organització.⁷⁴⁴ Qualsevol cosa que pogués representar algun tipus de confrontació o conflicte entre els seus integrants era eliminat i el record en comú dels soldats morts en

⁷⁴¹ WOLFF, M. «Batalla del Ebro. 40 aniversario» A: *Alas Gloriosas*, núm. 0, 1978, p.15-20

⁷⁴² CARALT GIMÉNEZ, Andreu (2017) *3.669 biberons. Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó – 41*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

⁷⁴³ J.C.G. «Reencuentro de la “Quinta del Biberón” en Balaguer» A: *La Vanguardia*, 10/10/1983

⁷⁴⁴ «Ofrendas florales de los de la “Quinta del Biberón”» A: *La Vanguardia*, 16/10/1983; veure CARALT, A. (2017) *Op. Cit.*, p.15-16

la guerra, independentment de quin exèrcit pertanyien, era la seva pauta. L'expressió més solemne d'aquesta forma d'actuar tindria lloc als 50 anys de la Batalla de l'Ebre, al 25 de juliol de 1988, quan l'Agrupació celebrà un acte simbòlic de col·locació de la primera pedra del monument per la Pau, a la cota 705 de la serra de Pàndols. El monument seria inaugurat al 1989 i es consolidaria com el lloc on els membres de l'entitat es reunirien cada 25 de juliol per celebrar-hi una missa de record i reconciliació. El monument rendiria homenatge a tots els combatents de la batalla, sense distinció de "bàndols".⁷⁴⁵

A diferència dels "biberons", altres entitats, com l'Associació d'Antics Militars de la República (AAMR), rebutjarien barrejar-se amb veterans de guerra que havien combatut en les files feixistes. El novembre de 1980, Jaume Mata Romeu, ex-aviador de la República, va fer una crida per a la constitució de l'AAMR, i al 10 de desembre del mateix any ja es presentaven al govern civil els estatuts per a la seva legalització (que no seria efectiva fins l'11 de febrer de 1983).⁷⁴⁶ Abans però, el 19 de gener de 1981, en una reunió de la comissió gestora de l'entitat, es va produir una forta discussió entre els seus membres degut a la relació que havien de mantenir amb la Unión de Militares Ex combatientes (UMEX):

«Se plantea lo de hacer o no una gestión ante la UMEX, con lo cual se origina una tensa discusión. Masó hace observar que la UMEX pertenece a la FEDERACIÓN MUNDIAL DE EXCOMBATIENTES, con sede en París, y en la cual se da el caso de que se hallan juntos los que combatieron en los Ejércitos Aliados durante la II Guerra Mundial, y los nazis, y fascistas italianos, y de otros países [...]. Informa de lo que le dijeron en París los antiguos combatientes republicanos españoles sobre dicha Federación Mundial, por lo cual acordaron abstenerse de inscribirse en tal extraña amalgama. Se produce una tensa votación y controversia, quedando igualados los partidarios del sí y del no, hasta la llegada de MATA. Mata aclara e informa sobre la actuación que tuvieron en la Asociación de Aviadores de la República algunos de los miembros que están ahora en la UMEX de España; después de haber oído a MATA, se acuerda por unanimidad no tomar ningún contacto con la UMEX, por un principio de ética».⁷⁴⁷

⁷⁴⁵ CARALT, A. (2017) *Op. Cit.*, p.77-100

⁷⁴⁶ L'assemblea constituent de l'entitat seria el 27 de maig de 1983 i la junta directiva estaria conformada principalment pels membres de la comissió gestora amb alguns canvis: president Jaume Mata Romeu; sots-president 1er Joan Carbonell Cortés; sots-president 2on Antonio Piñol Sanahuja; secretari Rufo Vélez Méndez; sots-secretari Juan López Medina; tresorer Rosendo Rodón Tera; comptable Jaime Juanes Roig; vocals Antonio Onrubia Poveda, José Figueras Baiges, Antonio Llobert Jiménez; Raimón Galí Herrera, José Casamada Faus i Emilio Andrés Arranz. ANC, Fons AAMR 1101, Codi 2, UI 1 "Actes de la junta directiva", «Acta de la asamblea constituyente de la Asociación...»

⁷⁴⁷ Subratllats i majúscules de l'original. ANC, Fons AAMR 1101, Codi 2, UI 1 "Actes de la junta directiva", «Acta de la reunión del 19 enero 1981»

Els membres de la comissió gestora de l'AAMR, en un primer moment, estaven dividits per la meitat en la qüestió de pertànyer a una entitat amb veterans dels exèrcits feixistes. Desconeixem el que deuria explicar Jaume Mata sobre el seu paper en ADAR, entitat de la qual també en fou fundador, però va ser prou contundent com per aconseguir un “no” unànim. En referència a la reconciliació, es veu una pluralitat de discursos entre les entitats. En el que hi ha més unanimitat a principis dels anys vuitanta és en la crítica per la desatenció i desdeny que reben per part de l'administració.

Tant l'AAMR com l'ADAR, formaven part de les sis entitats que, sota el nom de Comissió de Grups Discriminats, enviaren una carta al president de la Generalitat, Jordi Pujol, i al president del Parlament, Heribert Barrera, el 27 de maig de 1982. Les altres signants eren l'Associació Pro-Memòria als Immolats a Catalunya (APMILC), l'Amical de Mauthausen, l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics (ACEP) i l'Associació d'Ex-exiliats Polítics.⁷⁴⁸ En la carta es denunciava l'existència del rebuig que, a la pràctica, rebien les seves reivindicacions. Aquest rebuig havia provocat que entitats de diferent tipus s'unissin sota el paraigües d'aquesta comissió per evidenciar una democràcia incompleta que no havia resolt els problemes que derivaven del passat:

«Creiem que l'actitud d'indiferència respecte a uns fets i a unes persones afectades per la guerra civil demostra una ceguera històrica o una impotència d'arribar a fons en la consolidació de la democràcia. La democràcia d'avui és impossible que sigui verídica del tot si no se salden uns deutes amb un passat que continua sent present. Seria un greuge per tothom que els deutes humans i polítics amb aquest passat recent s'amaguessin esperant la desaparició física dels qui resten, com si això fos l'alliberament d'una responsabilitat que mai no ha estat assolida, almenys amb la plenitud necessària».⁷⁴⁹

Les entitats sintetitzaven les seves reivindicacions en 9 punts:

1. Demanem l'amnistia de les condemnes dictades pels Consells de Guerra a persones i grups acusats de l'únic “delicte” d'haver-se mantingut lleials al Govern de la República.
2. Demanem que es declari improcedent el Consell de Guerra i la condemna contra el President de la Generalitat, Lluís Companys i Jover.
3. Demanem que el Parlament de Catalunya assumeixi la proposició de llei presentada a les Corts Generals de l'estat en la qual volen

⁷⁴⁸ ANC, Fons AAMR 1101, Codi 41, UI 16 “Relacions externes de l'entitat. Generalitat i batlles”, «Els sotassignants, membres de la Comissió de les entitats...». La carta es troba reproduïda a l'apèndix documental.

⁷⁴⁹ *Ibidem*.

- equiparar els drets dels militars de totes les zones en conflicte durant la guerra civil.
4. Demanem que es concedeixin els beneficis de la Seguretat Social (assistència sanitària i jubilació) als exiliats i als ex-presos polítics mancats ara de la seva protecció.
 5. Demanem que s'equiparin els drets dels ex-deportats amb els que gaudeixen els ex-deportats en altres països d'Europa.
 6. Demanem que es rehabiliti la memòria dels immolats i, en general, de totes les víctimes del franquisme.
 7. Demanem que els partits polítics, centrals sindicals i represaliats puguin recuperar, o ser objecte d'una indemnització adient, el propi patrimoni espoliat.
 8. Sol·licitem una subvenció anual que ens permeti crear i fer funcionar una mínima infraestructura per portar a terme un cens de la població afectada i estudiar cas per cas.
 9. Demanem que sigui creada una Comissió parlamentària, amb representació de tots els partits polítics que vulguin adherir-s'hi, a fi que les nostres peticions tinguin un seguiment i puguin tenir una correspondència afectiva (sic).

En conclusió: les entitats demandaven el que actualment denominaríem una política pública de memòria. I encara, a la part final de la carta, escrivien: «amb totes aquestes peticions volem recordar que la reconciliació no serà real i la guerra civil no serà superada mentre no existeixi una igualtat de tracte entre tots els ciutadans de Catalunya». Les demandes esmentades es podien dividir entre unes reivindicacions més de caire material i unes altres més de caire simbòlic. La reconciliació s'havia d'atendre a través de mesures reparatòries i de reconeixement, sinó, per aquestes entitats, la reconciliació com a tal no era més que una paraula buida. El malestar continuat per la manca de desenvolupament de mesures reparatòries (pensions, seguretat social, etc.) no és matèria d'aquest estudi, però esdevindria una càrrega permanent sobre les associacions, les quals se sentiran discriminades durant anys.⁷⁵⁰ El novembre del mateix any, l'ex-regidor Felip Solé Sabarís, publicava un punyent article en el que denunciava l'aturada del projecte del Fossar de la Pedrera i la falta de resposta a la carta que les entitats havien enviat al president del Parlament i de la Generalitat. Solé constata «una mancança de voluntat política per a recuperar la pròpia història. Més encara, cada cop que ens lamentem d'aquesta situació se'ns titlla de nostàlgics, amb ganes de revenja».⁷⁵¹ Alhora, es temia que la causa d'aquesta desídia fos l'avançada edat de les

⁷⁵⁰ Una anàlisi jurídica del desenvolupament de les mesures de reparació econòmica a VALLÈS MUÑO, DANIEL (2019) *Las reparaciones económicas por los daños derivados de la guerra civil española y del franquismo*. Cizur Menor: Thomson Reuters - Aranzadi

⁷⁵¹ SOLÉ SABARÍS, Felip «La memòria històrica d'un poble» A: *Avui*, 02/11/1982

persones que reclamaven, entenent que no els hi quedava molt temps de vida i que no pagava la pena gestionar les seves demandes: «No vull creure que hom pensi que el temps ja farà desaparèixer físicament els testimonis i els protagonistes d'un passat que no ha estat assumit, i d'aquesta manera es donarà per acabat l'enutjós problema».⁷⁵²

8.1.1. La missa de Reconciliació

Qui havia estat el primer president de l'APMILC, Josep M. Trepà, a través de l'entitat Justícia i Pau, va impulsar l'organització d'una missa de reconciliació el 19 de juliol de 1986, per commemorar el cinquantè aniversari de l'inici de la guerra, i va pretendre que se celebrés al Fossar de la Pedrera. La resposta de l'APMILC va ser contundent: no es podia fer la celebració al fossar perquè allí no hi havia enterrades les víctimes de la violència a la rereguarda republicana. Trepà desistí, donà la raó als membres de la directiva, els comunicà que finalment se celebraria a l'església de Sant Josep Oriol i els convidà a participar tot adjuntant-los un comunicat signat per una vuitantena de persones a favor de l'acte. La proposta es discutí en la junta de l'APMILC del dia 14 de juliol i un dels seus membres, Lluís Serra, deixà per escrit el seu posicionament:

«Amb el degut respecte a l'opinió d'altres, l'acte que s'anuncia em sembla impropï en les actuals circumstàncies per una raó fonamental: ENCARA NO S'HAN ANULAT ELS PROCESSOS DELS QUI VAREN SER ASSASSINATS. Per altra banda encara hi ha moltes discriminacions de tracte en la situació dels vençuts o dels vencedors (mutilats, vídues, carrabiners...).

En quant a la missa en sí, penso que pot ser un acte propi de la “part catòlica” cara a la seva reparació i reflexió per l'assoliment de les condicions que facin possible la reconciliació —és el seu dret— però no un acte de reconciliació de les parts»⁷⁵³

Per als familiars dels enterrats al Fossar de la Pedrera era impropï parlar de reconciliació perquè encara es mantenien discriminacions com el manteniment de les sentències dels consells de guerra. A més, entenien l'acte com una cosa aliena a ells, una cosa de part, de la part catòlica concretament i, per a ells, la reconciliació no tenia perquè forçar trobades no desitjades. Reconciliar no requeria fer actes conjunts, cadascú els podia fer

⁷⁵² *Ibidem*.

⁷⁵³ Majúscules a l'original. AAPMILC-Pere Fortuny, Actes de la junta de govern, 14/07/1986.

per la seva banda i defugien del contingut “moralista” que arrossegava la paraula. La reconciliació, per a ells i per altres entitats, era tot un seguit de mesures que encara no s'havien complert.

Més enllà del comunicat del govern espanyol del cinquantenari de la guerra civil, a nivell català, els partits polítics parlamentaris no van preveure cap acte commemoratiu per al 18 de juliol de 1986. Només la CNT, amb un acte protagonitzat per Federica Montseny, i altres organitzacions polítiques extra-parlamentàries, celebrarien l'aniversari.⁷⁵⁴ L'acte més destacat que es produí el 19 de juliol seria aquesta “missa de reconciliació”. El 29 de juny sortia publicat un comunicat signat per una vuitantena de cristians convocant la missa:

«Volent potenciar tot allò que pugui afavorir la reconciliació, convoquem, els qui compartim els mateixos sentiments, a un acte eucarístic en recordança de tots els morts, d'un costat i de l'altre a conseqüència de l'anomenada guerra civil, com a forma d'expressar públicament una lúcida voluntat de germanor social».⁷⁵⁵

Es creava un Comitè Pro-missa de Reconciliació i, d'entre els signants del comunicat, encapçalat per l'historiador Josep M. Ainaud de Lasarte, s'hi trobaven noms com el d'Antoni Badia Margarit, Josep Benet, Miquel Coll i Alentorn, Ernest Lluch, Josep Massot i Muntaner, Hilari Ragner, Joan Rigol Roig, Joan Triadú Font, Lluís M. Xirinachs... El 18 de juliol es publicaria encara una nota amb el llistat de noms que s'havien afegit al comunicat per a la missa, d'entre els quals, també l'alcalde Pasqual Maragall.⁷⁵⁶

La cerimònia va ser presidida pel vicari episcopal de Barcelona, el rector Josep Boix, i concelebrada per una vintena de capellans i religiosos. A *La Vanguardia* es comentava que hi havia molta assistència, unes 900 persones, però que no estava del tot plena.⁷⁵⁷ El primer banc era ocupat per l'ex-president de la Generalitat, Josep Tarradellas; també hi assistia l'ex-conseller de Cultura, Joan Rigol. Al llarg de l'acte, intervingueren també

⁷⁵⁴ «Cap partit parlamentari no commemora l'inici de la guerra» A: *Avui*, 18/07/1986. En el míting anarquista per commemorar els 50 anys de l'inici de la guerra i de la revolució, la ex-ministra Federica Montseny rebutjaria explícitament a parlar de reconciliació, doncs, segons deia, cap moviment polític havia estat tant massacrada com l'anarquista. Veure «La CNT commemora la revolució anarquista con Federica Montseny» A: *El Periódico de Cataluña*, 20/07/1986. D'altra banda, pocs dies després, entre els dies 21 i 25 de juliol, tindrien lloc els diferents actes commemoratius del cinquantè aniversari del PSUC.

⁷⁵⁵ «Crida a la reconciliació amb motiu del 50 aniversari de la guerra civil» A: *Avui*, 29/06/1986

⁷⁵⁶ «Demà se celebrarà la missa per a demanar la reconciliació» A: *Avui*, 18/07/1986

⁷⁵⁷ «Tarradellas asistió a la “misa de reconciliación” por la guerra civil» A: *La Vanguardia*, 20/07/1986

Joan Gomis, president de Justícia i Pau; l'historiador Josep M. Ainaud; i el primer convocant de la missa, Josep M. Trepà. Es llegiren fragments del testament del Cardenal Vidal i Barraquer i una carta d'adhesió del cardenal Narcís Jubany, en la que insistia en la necessitat de reconciliació i oblit —d'altra banda, les beatificacions de “màrtirs” de l'Església catòlica començarien l'any següent.⁷⁵⁸ Sense esmentar la seva procedència, també es llegí una carta del president Pujol, que deia:

«El record de la guerra que ens va dividir ara fa cinquanta anys i que va enfrontar violentament uns germans amb uns altres, cal fer-lo en la línia de la concòrdia, del perdó mutu, de la reconciliació. No hi ha d'haver ni vencedors ni vençuts. Cal respectar-nos els uns als altres i cal saber oblidar, amb magnanimitat, tot el que hagi de ser oblidat. I, sobretot, no hem de tornar a obrir ferides, sinó que hem de construir un futur millor que el que vam trobar nosaltres. La injustícia i l'odi ens van portar a aquella guerra: la justícia i la pau ens ajudaran a construir, entre tots, una Catalunya millor».⁷⁵⁹

Com explica el polític Andrés Scagliola arran d'aquesta mateixa carta o de les paraules de Pujol en la inauguració del Fossar de la Pedrera, el relat del govern català era molt proper a l'espanyol: la guerra civil va ser una guerra entre germans, una “bogeria col·lectiva” en la que tothom va tenir part de culpa, per la qual cosa tots havien de demanar perdó, oblidar el passat i mirar el futur sense rancúnies.⁷⁶⁰

8.1.2. L'altre cinquantè aniversari

El gener de 1986, l'AAMR rebia una carta signada pel *national commander* dels Veterans of the Abraham Lincoln Brigade (VALB), Steve Nelson. La carta anava adreçada a diverses entitats espanyoles de veterans republicans de la guerra i altres associacions de brigadistes internacionals. En ella explicava que la junta directiva de l'entitat havia decidit commemorar els 50 anys de la guerra del 15 al 27 d'octubre, dies que passarien entre Madrid, Barcelona i diferents camps de batalla. La carta estava datada el 3 de gener i Nelson remarcava que s'havien afanyat en enviar-la per intentar

⁷⁵⁸ *Ibidem*.

⁷⁵⁹ J.G. «Molts cristians assistiren a la missa per a la reconciliació i la pau» A: *Avui*, 20/07/1986

⁷⁶⁰ SCAGLIOLA DÍAZ, Andrés Alberto (2008) «Cambio en las políticas públicas de la memoria en Cataluña: el pasado como problema» A: *Entelequia. Revista Interdisciplinar*, núm.7, revista digital: <https://revistaentelequia.wordpress.com> [darrera visita el 23/05/2021]

que brigadistes de diferents països s'unissin a la crida i comptar amb el suport de les organitzacions espanyoles.⁷⁶¹

L'AAMR es posà en contacte amb les entitats madrilenyes per coordinar-se davant la vinguda dels brigadistes a l'octubre. Des de la capital espanyola s'havia creat una Comisión Pro-Homenaje del 50 Aniversario de la Lucha contra el Fascismo. Per part d'aquesta comissió, Araceli Bravo convidava als antics militars de la República a la presentació pública del manifest que havien preparat, que tindria lloc el 31 de gener, i així aprofitar per organitzar els actes de l'octubre. El manifest que anava a fer públic la comissió contenia un discurs totalment contraposat a l'equidistància del comunicat del govern i del relat de la "reconciliació" i el "perdó mutu":

«La celebración del Cincuentenario pretende reivindicar la memoria de centenares de miles de hombres y mujeres que lucharon y entregaron su vida en la contienda, en aras de la libertad, y rendir el merecido homenaje a quienes prosiguieron el combate con las armas en la mano en los campos de batalla de la Segunda conflagración mundial contra el nazismo y a quienes continuaron manteniendo en alto la antorcha de la resistencia en España, tanto en la clandestinidad en ciudades y montes, como en las cárceles y, en particular, a los fusilados, que hacen legión».⁷⁶²

Es qualificava la guerra civil i el combat contra el feixisme com l'esdeveniment més important de la història d'Espanya del segle XX, es pretenia acabar amb els tòpics franquistes de l'origen de la guerra, s'elogiava l'esforç dels comandaments de l'exèrcit republicà que encara ara eren discriminats, s'agraïa la solidaritat dels brigadistes internacionals, es convidava a organitzacions polítiques, sindicals, socials i professionals, a sumar-se a l'homenatge, i s'animava a que es constituïssin organismes similars a les nacionalitats, regions i municipis del país. En el seu inici, el manifest estava signat per 25 entitats, a les quals s'hi anirien sumant vàries més —quan la comissió el va enviar a l'AAMR, aquest ja estava signat per 33 organitzacions.⁷⁶³

⁷⁶¹ ANC, Fons AAMR 1101, Codi 77 UI 21, «50è Aniversari», "Veterans of the Abraham Lincoln Brigade"

⁷⁶² ANC, Fons AAMR 1101, Codi 77 UI 21, «50è Aniversari», "Manifiesto Pro Declaración del cincuentenario de la guerra española en defensa de la democracia, la libertad y la República frente al fascismo" (reproduït sencer a l'annex)

⁷⁶³ Es tractava de: Asociación de expresos y represaliados políticos; Colectivo de Jóvenes Comunistas (CJC); Colectivo Libertario de Estudiantes (KLESA), Confederación Nacional del Trabajo (CNT); Fraternidad Democrática de Militares del Ejército de la República; Asociación de Militares de la República (Tierra, Mar y Aire); Juventud Comunista de España (Marxista-Leninista, JCE-ML); Partido Comunista; Partido Comunista de España (Marxista-Leninista, PCE-ML); Partido Comunista Obrero Español (PCOE); Viudas de Guerra; Centro Internacional de Estudios; Liga Comunista Revolucionaria

A Barcelona es constituí la Coordinadora Catalana per a l'Homenatge a les Brigades Internacionals. En un inici, estava conformada per 12 entitats: Amical d'Antics Guerrillers Espanyols a França; Amical de Mauthausen i altres camps; Antics Guerrillers de l'Interior de Catalunya; Antics Militars de la República de Terra, Mar i Aire; Associació d'Antics Carrabiners a Catalunya; Associació Socialista d'Ex-combatents i Víctimes de la Guerra; Associació Catalana d'Ex-presos Polítics; Associació de Defensa dels Espanyols Refugiats a França i Residents a Espanya (ADERFRE); Associació Catalana Nord Balear d'Aviadors de la República; Fraternitat Democràtica de Militars de la República; Lliga de Catalunya de Mutilats i Vídues de Guerra; i UNEX. Més endavant s'hi sumarien l'APMILC i l'Associació d'Ex-Combatents Catalans a l'Alcarria. La Coordinadora feu públic un comunicat en el que convidava a la ciutadania a donar la benvinguda als brigadistes, els quals serien rebuts per l'ajuntament, el Parlament i la Generalitat entre els dies 23 i 24 d'octubre, i serien acomiadats en un gran acte el dia 27 al Palau de Congressos pel matí i al Poble Espanyol per la tarda.⁷⁶⁴

Després dels diferents actes que se celebraren a Madrid en motiu de la seva presència, els brigadistes marxaren cap a Saragossa, Casp, Gandesa (on visitarien els escenaris de la batalla de l'Ebre) fins arribar a Barcelona el 23 d'octubre.⁷⁶⁵ Centenars de brigadistes amb els seus familiars foren rebuts amb flors a les Cotxeres de Sants. Allà prengueren la paraula els representants de tres delegacions nacionals de brigadistes: Szyr (Polònia), Popow (Bulgària) i Kurt Goldstein (RDA). Emocionats, feren referència al sentit de la lluita internacionalista, als companys caiguts al front i a les paraules de comiat de la Pasionaria. En les diferents intervencions que hi hagueren després, mostraren la seva preocupació pel perill que suposava l'armament nuclear i la “guerra de les galàxies”, per

(LCR); Asociación de Pensionistas de la Comunidad de Madrid; Sindicato del Espectáculo de CC.OO.; Acción Republicana Democrática Española; Federación de Juventudes Comunistas; Organización de Oficiales Profesionales del Ejército de la República; Asociación de Exguerrilleros Españoles, Sindicato de Energía de CC.OO.; Sindicato de Hostelería de CC.OO.; Organización de Oficiales Profesionales del Ejército de la República; Federación de Jóvenes Comunistas; Asociación de Guerrilleros Españoles en Francia; Asociación de Expresos de Valencia. A les quals s'hi sumaven: Asociación de Expresos de Novelda (Alacant); Sindicato del mármol de CC.OO. de Novelda; Sindicato de la tierra cámara agraria de Novelda; Unión Nacional de Murcia de CC.OO.; Federación de energía de CC.OO. de Madrid; Club de Amigos de la UNESCO de Madrid; Brigadas internacionales de los Mac-Paps de Canadá; Revista de los KAS.

⁷⁶⁴ ANC, Fons AAMR 1101, Codi 77 UI 21, «50è Aniversari», “Coordinadora Catalana per a l'homenatge a les Brigades Internacionals en el seu 50 aniversari”.

⁷⁶⁵ «Els brigadistes consideren que Espanya també és seva» A: *Avui*, 19/10/1986; «Homenaje a los brigadistas que combatieron en España» A: *La Vanguardia*, 20/10/1986; ORIOL, Eulàlia «Antics brigadistes reben un homenatge a Catalunya» A: *Avui*, 23/10/1986; «Concentración en Gandesa de ex combatientes de las Brigadas Internacionales» A: *La Vanguardia*, 23/10/1986.

la situació de Nicaragua i per l'apartheid sud-africà. Es felicità a Barcelona per la recent designació com a ciutat olímpica per als jocs de 1992 i es recordà l'Olimpíada Popular de 1936 com a precedent. Després dels parlaments, els brigadistes es dividiren en diversos grups per visitar les seus de partits polítics i entitats que els havien convidat, participaren en actes a la universitat, a l'ateneu, alguns es traslladaren als actes d'homenatge de l'Hospitalet o Mataró...⁷⁶⁶ Una delegació de brigadistes seria rebuda pel president Pujol al saló Sant Jordi del Palau de la Generalitat i l'alcalde Maragall presidiria l'acte del Palau de Congressos. Allí es lliurà una medalla commemorativa, però fins i tot en un acte com aquell es va decidir no penjar la bandera republicana. La taula presidencial estava tapada amb una senyera i no amb la tricolor. Segons Jordi Xicola, representant de la coordinadora de l'homenatge: «Les circumstàncies ens han aconsellat a prescindir d'exhibir-la».⁷⁶⁷ El diputat del PSC, Francesc Casares, faria de presentador de l'acte i, a més de l'alcalde, a la taula presidencial hi eren presents el president del Parlament, Miquel Coll i Alentorn; Raimon Obiols i Joan Reventós per part del PSC; Rafael Ribó i Gregorio López Raimundo per part del PSUC; Heribert Barrera per part d'ERC, i d'altres personalitats. Els brigadistes que prengueren la paraula recordaren de nou el seu combat en contra del feixisme i la necessitat de continuar lluitant en l'actualitat.

D'altra banda, no tothom estigué d'acord amb la implicació institucional que hi hagué en aquests actes d'homenatge als brigadistes. Des de *La Vanguardia*, el seu ex-director, el periodista Horacio Sáenz Guerrero, escrivia:

«De cualquier modo, si hay empresas —los periódicos, por ejemplo— que tenían la obligación de atender algún tipo de vulgarización del quincuagésimo aniversario, hay instituciones e instancias que debieron haber tenido en cuenta la rigurosa conveniencia de contribuir al olvido. En ningún corazón debiera manar la sangre del recuerdo oficializado. Ni una sola herida debiera reabrirse. Que en las aulas se estudie —esperemos que bien— aquel monstruoso choque de pasiones del que tanto nos está costando salir por completo, y en los demás lugares, respetuoso silencio».⁷⁶⁸

⁷⁶⁶ «Barcelona rebé amb flors ex-brigadistes que havien lluitat a la guerra civil» A: *Avui*, 24/10/1986; NOVO, Carlos «Barcelona recibió a la Brigadas Internacionales como las despidió en 1938: con flores y lágrimas» A: *La Vanguardia*, 24/10/1986

⁷⁶⁷ SUBIRÀ, J. «Mig miler d'ex-brigadistes van ser condecorats per Maragall» A: *Avui*, 28/10/1986

⁷⁶⁸ SAENZ GUERRERO, Horacio «El regreso de las Brigadas» A: *La Vanguardia*, 26/10/1986

Fent servir tota una sèrie de tòpics sobre els brigadistes i apel·lant al perill de “reobrir ferides”, Sáenz Guerrero feia una crida al silenci institucional, a l’oblit oficial vers la memòria dels brigadistes i que la guerra es limités a ser una matèria d’ensenyament d’història a les aules. Tanmateix, tal com veurem més endavant, la bona experiència de les entitats que formaren part de la Coordinadora va servir per donar-li continuïtat i conjurar-se per a la gran celebració del cinquantè aniversari del comiat dels brigadistes el 1988 i la instal·lació del monument a la seva memòria.

8.2 Al marge del relat dominant: la memòria dels guerrillers

El 4 de març de 1986, l’alcalde de Barcelona escrivia una carta al president de l’Amical dels Antics Guerrillers Espanyols a França (AAGEF), Domènec Serra Estruch. Pasqual Maragall li comunicava que, finalment, tal hi com li havien demanat des de l’associació, l’ajuntament procediria a canviar la inscripció del monument als Voluntaris catalans a la Gran Guerra, ubicat al Parc de la Ciutadella.⁷⁶⁹ Des d’aleshores, s’hi podria llegir: «Als voluntaris catalans morts a França i arreu del món en defensa de la llibertat. 1914-1918 i 1939-1945».

El monument representava un home nu, amb els braços alçats i aguantant una daga a la mà dreta. Va ser inaugurat el 14 de juliol de 1936, quatre dies abans del cop d’Estat i, durant els anys de la guerra civil, cada 11 de novembre —dia de l’armistici que posà fi a la Primera Guerra Mundial— s’hi celebrava una commemoració en la què hi participaven les màximes autoritats catalanes (el president de la Generalitat, diferents consellers, el president del Parlament, l’alcalde de Barcelona...), a més de les autoritats consulars i la colònia francesa que vivia a la capital catalana. Es tractava d’una obra de Josep Clarà, el mateix escultor que més endavant faria el monument als “caídos”, vist al primer capítol. Originalment, a la seva base s’hi podia llegir: «Als voluntaris catalans morts a França en defensa de la llibertat. 1914-1918», però amb l’entrada de les tropes franquistes, se li retiraria la placa, se li cobririen els genitals amb una fulla de parra i seria objecte de diferents atacs per part de grups falangistes al llarg de la dictadura.⁷⁷⁰ El

⁷⁶⁹ «El monument del parc de la ciutadella» A: *L’Enllaç*, Abril 1986.

⁷⁷⁰ Tal com expliquen Jaume Fabre i Josep M. Huertas, l’any 2011 l’escultura es va canviar de lloc dins del mateix Parc de la Ciutadella, degut a una petita ampliació del Zoo. En la restauració que es va fer en aquell moment, es va aprofitar per treure-li la fulla de parra postissa. Veure FABRE, Jaume i HUERTAS,

monument del Parc de la Ciutadella restaria abandonat, però el cos consular i la colònia francesa que vivia a Barcelona, continuarien commemorant l'11 de novembre, "el Dia del record" ("Jour du Souvenir"). Ho farien al peu del gran monument funerari del cementiri de Montjuïc, obra de Gustau Violet, tal com ho havien fet des de l'1 de juny de 1925, quan es va inaugurar.⁷⁷¹

Tot i que no seria legalitzada com una associació independent fins el 23 d'agost de 1984, l'AAGEF feia anys que, sota l'empenta de l'ex-guerriller Àngel Planas Ferrer, actuava com a delegació catalana de l'Amical d'antics guerrillers espanyols de Tolosa de Llenguadoc.⁷⁷² Al 1985, celebraren dues assemblees generals al 15 de maig i al 5 de juliol, en les quals es marcaren un programa de treball de 18 punts, el segon dels quals era «recuperar y honrar la memoria de los guerrilleros muertos en combate o en cautiverio».⁷⁷³ Junt amb l'AAGEF, naixia també la seva organització germana Associació de Defensa dels Espanyols Refugiats a França i Residents a Espanya (ADERFRE), dedicada principalment a la sol·licitud i gestió de les indemnitzacions del govern de la RFA. Al llarg dels anys vuitanta, durien a terme una important tasca d'identificació i senyalització de diferents espais en el territori on havien estat enterrats els seus companys i companyes mortes en combat: a Les Bordes, Alós d'Isil, Besalú, Maçanet de Cabrenys, Colungo i Morillo de Monclús, Saragossa, Capçanes, Castellnou del Bages, etc. Una de les seves fites més importants va ser l'aixecament del monument nacional als guerrillers, a Santa Cruz de Moya (Conca), impulsat conjuntament amb les associacions d'antics guerrillers de Madrid i València. Inaugurat el 9 de juny de 1991, esdevindria l'escenari de les commemoracions anuals del Dia del Guerriller, l'1 d'octubre.⁷⁷⁴

Josep M. «Als voluntaris catalans. Als catalans morts per França» A: base de dades d'Art Públic de l'Ajuntament de Barcelona: <http://w10.bcn.cat/> [darrera visita el 10/08/2021]

⁷⁷¹ Veure FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep M. «Als morts per França a la Primera Guerra Mundial» A: base de dades d'Art Públic de l'Ajuntament de Barcelona: <http://w10.bcn.cat/> [darrera visita el 10/08/2021]. En la commemoració de l'any 2001, es va afegir al monument una placa amb alguns noms d'espanyols que van morir lluitant en la Resistència francesa, com el de Francisco Ponzán, mestre anarquista que acabà assassinat pels nazis. En el mateix acte també s'atorgà la Creu de Lorena i la Creu de Combatent al llibertari català Floreal Barberà. Veure el reportatge i la reconstrucció de la vida d'aquestes dues persones, a MONTANYÀ, Xavier «Contra el silenci» A: *El Temps*, 15-21 de gener de 2002, pp. 54-65

⁷⁷² «Informació per als nous adherents de l'Amical» A: *L'Enllaç*, Maig-Juny de 1986; SERRA ESTRUCH, Domènec «La visita de les delegacions d'antics guerrillers a la Diputació de Cuenca i a l'escola taller de Moya. 21 de febrer de 1991» A: *L'Enllaç*, 1er trimestre 1991.

⁷⁷³ «¡Besalú! Misión cumplida» A: *L'Enllaç*, Novembre de 1985

⁷⁷⁴ Les informacions relatives al monument nacional als guerrillers comencen ben aviat des del butlletí, doncs també era un dels punts del pla de treball de l'AAGEF acordat en l'assemblea general del 12 de

A dalt, imatge de l'alcalde Carles Pi i Sunyer fent el discurs inaugural del monument. A baix, imatge del monument durant l'acte inaugural, el 14 de juliol de 1936 (autor desconegut, AMCB, Fons Protocols, exp. 49/1936, "Relatiu a la inauguració del monument als voluntaris catalans de la gran guerra i dinar").

maig de 1985. Al gener de 1988, ja es comenta que l'associació centrarà els seus esforços en aixecar aquest monument a Santa Cruz de Moya, centre de resistència de l'agrupació guerrillera que més temps mantingué el control efectiu i lloc on van morir varis guerrillers enfrontant-se a les forces franquistes. Veure «Tasques per preparar més feina» i FONT, José «Más cosas sobre el monumento al guerrillero» A: *L'Enllaç*, Gener – Febrer de 1988. A l'any següent, en aquesta localitat s'agruparien les diferents associacions de guerrillers per celebrar-hi per primera vegada el denominat Dia del guerriller, l'1 d'octubre, veure *L'Enllaç*, Setembre – Octubre de 1989. Una descripció detallada del monument, obra de l'escultor Javier Floren Bueno, i de la seva inauguració als números de *L'Enllaç* del 1er i 2on trimestre de 1991. A partir del cansament i la progressiva desaparició dels guerrillers i guerrilleres, l'associació La gavilla verde, s'aniria fent càrrec de l'organització d'aquesta commemoració a principis de la dècada dels 2000.

A Barcelona, les autoritats consulars franceses acostumaven a convidar els membres de l'AAGEF als actes que organitzaven pel Dia del Record, l'11 de novembre. Però al 1985, els guerrillers van decidir que, a més de participar en la commemoració al cementiri de Montjuïc, recuperarien la commemoració de l'11 de novembre al peu del monument de Josep Clarà. En el primer número del seu butlletí, *L'Enllaç*, publicaven:

«Els guerrillers espanyols que dins la França ocupada pels invasors nazi-feixistes hem format part de les F.F.I. a la 2ª Guerra Mundial, ens sentim continuadors dels sacrificis d'aquells lluitadors catalans. Que voluntàriament i amb entrega total participaren a la defensa de França i de la llibertat dels pobles.»⁷⁷⁵

No era la primera vegada que s'intentava reprendre les commemoracions de l'11 de novembre en aquest espai.⁷⁷⁶ El 13 de gener de 1981, el diputat no adscrit Josep Benet, formulava una pregunta per escrit a l'aleshores conseller adjunt de la Presidència, Miquel Coll i Alentorn. Després d'explicar els antecedents de les commemoracions davant del monument, els hi preguntava perquè, un cop recuperada l'autonomia, el president i el govern de la Generalitat no havien recuperat la tradició iniciada per Companys durant la República i no hi havien acudit el passat 11 de novembre. I continuava preguntant si rectificarien el seu comportament enguany i organitzarien un acte en el que es convidaria els representants dels Estats on van lluitar els voluntaris catalans, com França i Iugoslàvia.⁷⁷⁷ El 16 de febrer, Miquel Coll i Alentorn contestava que era normal que el president Companys i les autoritats del moment retessin homenatge als voluntaris catalans de la Primera Guerra Mundial, doncs només havien passat una vintena d'anys dels fets, però ara, al 1981, ja no ho era tant perquè havien passat més de seixanta anys i una Segona Guerra Mundial entremig, en la que també hi van lluitar nombrosos catalans. La memòria dels voluntaris quedava sepultada pel temps. I afegia:

«Aquest criteri no obeeix a un desconeixement ni a un oblit dels mèrits d'aquells compatriotes, sinó simplement a la impossibilitat d'obligar les nostres autoritats a esmerçar una part important del temps que han de dedicar a l'obra de govern a solemnitats d'aquest tipus que, en un poble tan ple de records històrics com el nostre, sorgirien a cada pas al llarg de l'anyada. Dins d'aquesta línia, no hauríem de commemorar també la sortida de Jaume I de Salou per a l'empresa de

⁷⁷⁵ «Diada del 11 de Novembre» A: *L'Enllaç*, Novembre 1985

⁷⁷⁶ VINYES, Ricard (2009) *Op. Cit.*, p.47-50

⁷⁷⁷ *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm.18, 04/02/1981, p.435

Mallorca? O la jornada del Coll de Panissars del 1285? O la Batalla de Montjuïc del 1641? O tants d'altres esdeveniments semblants?

Considerem que la diada de l'11 de setembre simbolitza i reuneix totes les nostres efemèrides de signe patriòtic o cívic, i al costat dels herois del 1714 recordem tots els catalans que al llarg dels segles s'han ofert en sacrifici d'una noble causa.»⁷⁷⁸

La proposta de Benet de recuperar una tradició republicana, quedava diluïda en un marasme d'efemèrides que no tenien res a veure-hi. Per una banda, Coll i Alentorn al·legava que havien passat altres esdeveniments prou importants des de les commemoracions que organitzava Companys al peu del monument, i per l'altra, acabava reduint la memòria dels voluntaris a un fet històric més dins d'un país ple de dates remarcables i que era impossible que les autoritats del país les celebressin totes, posant com a exemple fites d'una història nacional i patriòtica catalana de l'Edat Mitjana i Moderna. Així mateix, acabava agrupant (i dissolvent) totes les efemèrides històriques sota el paraigües commemoratiu de la diada nacional, l'11 de setembre de 1714.

Pel contrari, aquell 1985, l'AAGEF no només recuperaria els homenatges davant del monument l'11 de novembre sinó que, sentint-se hereus de la lluita dels voluntaris catalans de la Primera Guerra Mundial, apostarien per resignificar-lo, fer-se'l seu i recordar-hi allí els seus companys i companyes mortes en la lluita contra el feixisme durant la Segona Guerra Mundial. L'AAGEF hi congregà unes 150 persones, el cònsol francès entre elles, però tot i estar convidats, no hi van assistir ni el president de la Generalitat, ni el conseller de Cultura, ni l'alcalde. Tarradellas sí que hi estigué present, però no va presidir l'acte, tal com erròniament es va dir des dels mitjans de comunicació. Durant la commemoració, Domènec Serra remarcà la importància de recuperar la memòria col·lectiva del monument, demandà la reposició de la inscripció original, però reivindicant que s'hi afegís una menció als catalans que van lluitar entre 1939 i 1945 «perquè siguin així inclosos, els nombrosos catalans morts en la lluita contra el nazi-feixisme i per l'alliberament de França».⁷⁷⁹ Domènec Serra havia nascut el 1917 a Bràfim (Tarragona) i durant la guerra lluità al front d'Aragó i a la Batalla de l'Ebre. Davant l'ocupació franquista de Catalunya, va creuar la frontera cap a França i

⁷⁷⁸ *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm.21, 27/02/1981, p.549-550

⁷⁷⁹ «L'Onze de Novembre» A: *L'Enllaç*, Desembre de 1985

s'instal·là a Tolosa fins que va ser detingut per la policia francesa i fou internat al camp de concentració de Moret per ser enviat a la zona ocupada pels alemanys. Treballant a la base submarina de Bordeus, començà a col·laborar amb la Resistència fins el final de la guerra. El 1945 tornà a Espanya amb un grup armat del PCE i a principis de 1946, després d'un enfrontament amb la Guàrdia Civil a Colungo (Osca), va ser detingut, jutjat i condemnat a trenta anys de presó, dels qual en complí catorze.⁷⁸⁰

Des de l'ajuntament, tal com hem vist, van fer cas a l'entitat i van procedir a canviar la inscripció. Des d'aleshores, el monument no seria només l'escenari de la commemoració de l'11 de novembre, també ho seria de la del 8 de maig, dia de la capitulació alemanya i celebració de la fi de la Segona Guerra Mundial a l'Europa occidental (a l'oriental, se celebra el 9 de maig). El 1986 començaria a celebrar-se aquesta diada al peu del monument, inaugurant la nova inscripció. Hi assistiria el cònsol de França, l'ex-president Tarradellas, però les màximes autoritats continuarien sense assistir-hi malgrat estar convidades —tant l'alcalde, com el president de la Generalitat i el conseller de Cultura, excusaren per carta la seva absència.⁷⁸¹

A partir de l'any següent, el 1987, l'acte estaria presidit pel president del Parlament. Primer amb Miquel Coll i Alentorn (tot i que al 1988 va enviar una carta excusant la seva absència), amb Joaquim Xicoy a partir de 1989, Joan Raventós a partir de 1996 i Joan Rigol a partir de l'any 2000. Amb Rigol, com veurem més endavant, el Parlament adquiria el compromís d'agafar el testimoni i rellevar a l'AAGEF en l'organització de l'acte, tal com aquesta li demanava feia anys degut al seu cansament i la progressiva desaparició dels seus membres. En l'evolució de l'acte d'homenatge, seria habitual l'assistència del cos consular dels països aliats durant la Segona Guerra Mundial, malgrat els Estats Units va estar uns quants anys sense enviar-hi representants i la URSS no tenia als anys vuitanta representants consulars (pel contrari, hi participaven veterans de l'Exèrcit Roig). Als anys 1990 s'hi afegiria la presència del regidor Albert Batlle, com a representant de l'ajuntament, però els discursos sempre anirien a càrrec del president del Parlament, del president o presidenta de l'AAGEF (l'any 1992, Carme Casas Godesart prendria el relleu de Domènec Serra) i d'altres membres de la junta directiva, els quals s'encarregarien de llegir les adhesions a l'acte que enviaven per

⁷⁸⁰ Junt amb Maria Salvo, la seva companya, Domènec Serra dugué a terme una important tasca no només a l'AAGEF, també a l'ACEP. Veure ACEP (2001) *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, p.130

⁷⁸¹ «L'acte al Parc de la Ciutadella» A: *L'Enllaç*, Maig i Juny de 1986

correu entitats, partits polítics i sindicats. En acabar l'homenatge davant del monument, un altre costum que s'aniria adquirint amb el pas dels anys, seria el d'anar fins el monument dedicat als barcelonins morts als camps d'extermini nazi, inaugurat el 1987 al Parc de la Ciutadella, per dir-hi també unes paraules i fer-hi una ofrena floral.

Com veurem, l'aixecament d'aquest monument no va ser fàcil i tampoc s'hagués dut a terme sense la pressió de les entitats, en especial, de l'Amical de Mauthausen. Però l'actitud institucional vers accions dedicades a recordar els catalans i catalanes que van morir o sobreviure als camps nazis, tampoc era la millor. Havia estat una altra vegada el diputat Josep Benet qui havia posat el dit a la llaga del Parlament de Catalunya el 1981. Pocs dies després de formular la pregunta sobre el paper del govern de la Generalitat en les commemoracions de l'11 de novembre, recordava també els catalans morts als camps nazis, esmentava a l'ex-conseller Josep Miret i Musté, mort a Mauthausen el 1944, citava l'obra de Montserrat Roig i trobava incomprendible que la Generalitat no participés en els actes d'homenatge del 5 de maig, data de l'alliberament del camp austríac.⁷⁸² Benet preguntava, primer, si enguany el govern de la Generalitat participaria oficialment en els actes del 5 de maig; després, si la Generalitat no creia convenient aixecar un monument dedicat als catalans que van passar pels camps; i, per acabar, si no era adient que la conselleria d'Ensenyament edités un quadern de record per distribuir a totes les escoles catalanes i fes conèixer a les noves generacions el sacrifici de milers de catalans. Alhora, suggeria que aquest acte escolar podria coincidir amb l'acte d'homenatge que enguany dediquessin als deportats les nombroses poblacions que comptaven amb ciutadans i ciutadanes mortes en aquells camps.⁷⁸³ La resposta que li va dedicar Miquel Coll i Alentorn, aleshores conseller adjunt a la Presidència, va ser:

«El Govern de la Generalitat és conscient de la significació que té la commemoració de l'alliberament dels camps de concentració nazis el dia 5 de maig, però la pregunta de l'Il·lustre Diputat té diverses implicacions que no poden ésser contestades sense un detingut estudi en tots els aspectes i sobre les quals el Govern hauria de decidir oportunament el que s'escaigui.»⁷⁸⁴

⁷⁸² Sobre la vida de Miret i Musté, es pot consultar la biografia escrita per TORAN, Rosa (2017) *Josep Miret Musté (1907-1944)*. Barcelona: Ed. 62.

⁷⁸³ *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm.18, 04/02/1981, p.435

⁷⁸⁴ *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm.21, 27/02/1981, p.550

Com diu Ricard Vinyes, la resposta “era digna d’una antologia”.⁷⁸⁵ No es va fer cap tipus d’estudi. Coll es treia de sobre la qüestió. Haurien de ser associacions com l’Amical de Mauthausen i altres entitats de barri, les que aconseguissin que s’aixequés un monument dedicat als deportats i deportades de Barcelona.

8.3 Al marge del relat dominant (II): Recordar els deportats

Després d’escoltar els testimonis de Joan Mestres Rebull i Mercedes Núñez Targa, deportats a Sachsenhausen i a Ravensbrück respectivament, i de la conferència de Montserrat Roig, l’auditori de l’Ateneu Popular de Sants restà impactat. Era el 20 de maig de 1985 i l’Ateneu havia organitzat un acte per commemorar el 40è aniversari de l’alliberament dels camps i la derrota del nazisme. Mestres era aleshores el president de l’Amical de Mauthausen i Núñez la seva delegada a Galícia. Pocs dies després de l’acte, Josep Guinovart, responsable de l’Ateneu Popular, escrivia una carta adreçada al Secretariat d’Entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta, remarcant la necessitat de fer un homenatge als deportats i que ja havien començat a fer gestions per a la seva organització.⁷⁸⁶ Era l’inici del gran acte que se celebraria el 28 de novembre del mateix any al Centre de les Cotxeres de Sants.

L’organització de l’acte de novembre, impulsat per l’Ateneu Popular de Sants, el Secretariat d’Entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta, i el Consell del Centre de les Cotxeres de Sants, anava acompanyat de la publicació d’un manifest de recolzament als deportats i les deportades en el que es remarcava els objectius de l’esdeveniment:

«La finalitat d’aquest homenatge és aclarir les zones fosques de la memòria històrica del nostre poble i a l’ensens restituir a la seva història la part que els republicans catalans en l’exili van tenir en el sacrifici i lluita heroica dels pobles lliures contra el feixisme.

L’acte ha de contribuir a fer caure el vel de silenci i oblit que ha estat la norma sobre un dels fets més cruels del nazisme: els camps d’extermini. Silenci, perquè ningú en parlés, més, donat que el seu testimoni feia nosa i impedia l’establiment d’una ignorància, imposada o volguda, dels fets ocorreguts, escapolint-se així de les responsabilitats mai no assolides»⁷⁸⁷

⁷⁸⁵ VINYES, Ricard (2009) *Op. Cit.*, p.50

⁷⁸⁶ AHAM, C. Monuments, «El proppassat dia 20 de maig vàrem commemorar a l’Ateneu...», 11/06/1985

⁷⁸⁷ AHAM, C. Monuments, «L’Ateneu Popular de Sants, el Secretariat d’Entitats de Sants...», Juny de 1985. Veure apèndix documental.

Els organitzadors remarcaven el silenci i l'oblit en que havien restat els deportats i deportades. Aquesta condició l'atribuïen a la voluntat de no cercar responsabilitats i posaven el focus d'atenció en un "pacte de l'oblit" de la transició: «Un dels punts del pacte de la transició del franquisme va ésser l'oblit».⁷⁸⁸ Demanaven finalment un tracte que fos equiparable al que tenien els deportats a la resta de països europeus. El manifest anava acompanyat de tot un seguit de signatures de personalitats del món polític i cultural i de diverses entitats.

Entre 1.000 i 1.500 persones, segons la premsa, assistiren a l'acte del 28 de novembre. Al Centre de les Cotxeres de Sants, on tenia lloc, també s'hi podia veure *Exili i deportació. Espanyols als camps nazis*, una exposició comissariada per Clara Garí Esteve amb la col·laboració de l'Amical de Mauthausen.⁷⁸⁹ L'acte fou presentat pel locutor de ràdio Salvador Escamilla, i prengueren la paraula un dels organitzadors, Josep Guinovart, l'ex-diputada comunista Maria Dolors Calvet, l'ex-senador i ex-regidor socialista Felip Solé Sabarís, i el president de l'Amical Joan Mestres. Josep Benet i Montserrat Roig no hi van poder participar, però ambdós van enviar per escrit les seves intervencions, i ambdós acusaven l'oblit, el silenci i la indiferència en que vivien els supervivents de la deportació. Roig afirmava que hi havia ferides que no es podrien guarir mai, que eren irreparables, però reclamava, com a mínim, mesures per a que els supervivents tinguessin una vida digna:

«Avui, assistim a l'oblit i la indiferència. Recordem els deu anys de la mort del dictador, però poc a les persones concretes que patiren les conseqüències d'un règim injust i despòtic. Encara no s'ha resolt la situació de les víctimes i els fills, de tots aquells que, familiarment, han tornat a viure la deportació a les seves llars. I, en aquests casos, no hi valen bones paraules. Sinó que tots nosaltres, a través dels nostres representants, els hauríem de garantir una vida física més

⁷⁸⁸ *Ibidem*. La figura del "pacte de l'oblit" o del "pacte de silenci" en referència a la transició espanyola, ja havia estat utilitzada anteriorment des del periodisme o la sociologia; vegi's, per exemple, el articles i escrits de José Vidal-Beneyto: «Todos sabemos que la democracia que nos gobierna ha sido edificada sobre la losa que sepulta nuestra memoria colectiva. Esta realidad fundante tiene dos lecturas. [...] La segunda lectura se refiere al pacto de silencio histórico suscrito por las fuerzas de la izquierda con los protagonistas del 13 de junio de 1977, como precio de su entrada en el club de la reforma, de su legalización política y de su legitimación social en la nueva democracia. [...]», veure VIDAL-BENEYTO, José (1981) *Diario de una ocasión perdida. Materiales para un principio*. Barcelona: Kairós, p.33

⁷⁸⁹ ROGLÁN, Joaquim «Tres barrios rinden homenaje a todas las víctimas del nazismo» A: *El Periódico de Cataluña*, 29/11/1985; «Homenatge als ex-deportats als camps nazis» A: *Avui*, 29/11/1985; «Sants va ser un clam contra el feixisme» A: *Ajuntament de Barcelona. Sants-Montjuïc. Full informatiu del districte*, Desembre de 1985.

segura i respectable. I no em refereixo a la moral, perquè hi ha ferides que mai no es podran guarir».⁷⁹⁰

Seguint el fil, Solé Sabarís donaria a conèixer una moció que pretenien fer arribar tant al Parlament català com al Congrés espanyol. Es demanava la concessió de l'estatut de mutilat de guerra als internats als camps de concentració nazis, o als que es trobessin afectats per lesions o malalties pel seu captiveri. Aquests drets també havien de ser accessibles per als qui havien estat obligats pels nazis i els seus aliats a efectuar treballs forçats en la construcció del mur de l'Atlàntic o en altres obres similars. Es reclamava el títol de vídua de guerra per a les vídues dels deportats que moriren a causa dels camps i el d'orfes de guerra per als seus fills. Es demanava una ajuda per a que els familiars dels deportats poguessin visitar un cop l'any el lloc on van morir i van patir el captiveri. I es reclamava, finalment, assistència mèdica i farmacèutica de per vida per als supervivents.⁷⁹¹ Després de les diferents intervencions, hi hagué una actuació musical d'Ovidi Montllor, de Marina Rossell, de l'Orfeó de Sants i s'acabà demanant que s'aixequés un monument en memòria dels deportats i les deportades a Barcelona.

⁷⁹⁰ AHAM, C. Monuments, «No saps com sento no poder estar amb vosaltres...» 12/11/1985

⁷⁹¹ AHAM, C. Monuments, «Petició per presentar al Parlament de Catalunya» Octubre de 1985

Dolors Calvet, Josep Guinovart i Felip Solé Sabarís a la taula; al fons, Salvador Escamilla, presentant l'acte de les Cotxeres de Sants, 28/11/1985 (autor desconegut, Arxiu Amical de Mauthausen)

El president de l'Amical de Mauthausen, Joan Mestres, junt amb els deportats i deportades Mercedes Núñez, Neus Català, Joan Esteve i Antoni Mir, i la vídua de deportat Maria Olivart, 28/11/1985 (autor desconegut, Arxiu Amical de Mauthausen)

Des del 1983, l'Amical de Mauthausen havia començat a aixecar monuments en record de les víctimes de la deportació allà on anualment celebraven l'assemblea general de l'entitat. El primer monument dedicat a les víctimes del nazisme a Espanya s'havia erigit al cementiri de Lleida. A petició de l'Amical, la paeria erigí un monòlit que seria inaugurat per l'alcalde Antoni Ciurana el 29 de maig de 1983 i que comptaria amb la presència del governador civil, Antonio Pallarés. El 20 de maig de l'any següent, en el marc de l'assemblea, s'inaugurava un altre monument al parc del Camp de Mart de Tarragona. En el discurs inaugural, Joan Mestres deia:

«Los monumentos erigidos en Lérida y Tarragona debemos considerarlos como primeros eslabones de una amplia red que cubra el espacio del Estado español con placas y monumentos en pueblos y ciudades para perpetuar la memoria de sus hijos muertos víctimas del terror nazi. Y ahí donde sea posible, erigir monumentos en memoria de la Deportación, a fin de que quede grabada en la historia de nuestros pueblos a los defensores generosos e intransigentes que dieron su vida por la causa de la democracia, la libertad, el progreso y la paz».⁷⁹²

Pel contrari, el monument de Barcelona encara hauria d'esperar. No seria fins el 1987, en el marc dels actes del 25è aniversari de l'Amical, que l'Ajuntament faria possible la seva petició. l'assemblea anual de l'entitat tindria lloc el 4 d'octubre i se celebraria al Saló de Cent de l'Ajuntament. El mateix dia s'inauguraria un monument al Parc de la Ciutadella i s'organitzaria un acte musical al Palau de la Música. El monument era una obra d'André Fautex que havia treballat durant setmanes a la Casa de la Caritat en el projecte Art Triangle.⁷⁹³ Es tractava d'un cercle de ferro inclinat que envolta un monòlit de pedra amb la inscripció: "Als barcelonins morts als camps d'exterminació nazi. 1987". L'escriptora Teresa Pàmies escrivia una peça en la que, agudament, advertia de l'efectivitat que tenien aquests monuments a l'hora de transmetre la memòria de la deportació a generacions més joves: «Els joves, això dels monòlits, els dinars de germanor i els discursos entre brocats, no els motiva, ni tan sols quan n'és Mauthausen el pretext. [...] I tanmateix anaren al Palau de la Música perquè hi cantaven la Marina Rossell i el Lluís Llach, [...]».⁷⁹⁴

Amb el temps, l'Amical de Mauthausen ha fet homenatges de forma esporàdica, sense regularitat, en aquest emplaçament. No ha estat un espai que hagi tingut un continuïtat

⁷⁹² TORAN, Rosa (2008), *Op. Cit.*, p.91

⁷⁹³ FABRE, Jaume; HUERTAS, Josep M.; BLANCH, Teresa «Als barcelonins morts als camps d'exterminació nazi. 1987» a la base de dades d'Art Públic de Barcelona: www.bcn.es/artpublic, [última consulta 27/06/2021]

⁷⁹⁴ PÀMIES, Teresa «Mauthausen» A: *Avui*, 09/10/1987

commemorativa. Segons Rosa Toran, és un espai que es visita quan hi ha alguna comitiva que viatja a Barcelona, però no és un monument que s'acabi d'entendre —una possibilitat que planteja és que s'hi col·loquin els noms dels deportats i deportades de Barcelona.⁷⁹⁵ Però més enllà de les característiques d'aquest monument, s'obre la qüestió de la seva efectivitat. Tal com intuïa Teresa Pàmies, els monòlits o monuments serveixen per transmetre el record de la deportació a les persones que no ho han viscut?

El president de l'Amical de Mauthausen, Joan Mestres, durant l'assemblea anual celebrada al Saló de Cent el 4 d'octubre de 1987, en el 25è aniversari de l'entitat (autor desconegut, Arxiu Amical de Mauthausen)

⁷⁹⁵ Entrevista de l'autor a Rosa Toran (26/07/2017)

Imatges de la inauguració del monument als deportats, al Parc de la Ciutadella. A la imatge de sota, al fons amb gavardina, s'hi poden distingir Joan Reventós i Gregorio López Raimundo. 04/10/1987 (autor desconegut, Arxiu Amical de Mauthausen)

8.4 Al marge del relat dominant (III): La Coordinadora Catalana d'Ex-Combatents de la República i la memòria dels brigadistes

L'experiència de la Coordinadora Catalana per a l'Homenatge a les Brigades Internacionals va deixar un bon gust de boca entre les entitats que la conformaren. Tant que, un cop acabats els actes, va convertir-se en la Coordinadora Catalana d'Ex-Combatents de la República. Les 14 entitats membres que havien organitzat els actes mantingueren el contacte i més endavant, al 15 de març de 1987, escrivien un comunicat en el que s'agraïa la feina dels respectius delegats i delegades de les associacions i explicava com:

«La desinteresada colaboración de estos magníficos brigadistas, que vinieron de diferentes partes del mundo, para dar realce a lo que todos nos unió en aquella contienda, nos ha permitido recuperar nuestra MEMORIA HISTÓRICA (sic) y en este sentido, hacer un estudio para que de una manera eficiente y sólida, pudiéramos continuar esos lazos que unieron a cuantos formamos las Asociaciones que damos vida a la COORDINADORA CATALANA PER L'HOMENATGE A LES BRIGADES INTERNACIONALS»⁷⁹⁶

Les trobades entre representants de les associacions continuaren després del cinquantenari i lluny de donar per finalitzada la seva tasca, començarien a pensar un nou nom per al grup i les activitats que podrien dur a terme. En el comunicat es descrivien quatre objectius que devien seguir:

- Constituir-se com a Coordinadora Catalana d'Ex-Combatents de la República amb el recolzament de totes les associacions que organitzaren l'homenatge als brigadistes a Barcelona.
- Els seus principis bàsics serien la pau, la llibertat i la democràcia.
- La finalitat de les seves activitats seria «PROMOVER, SUGERIR, ORGANIZAR Y PARTICIPAR en actos sociales que tengan por finalidad PRESERVAR y CONSOLIDAR la Paz, la Libertad y la Democracia. Así como también RECUPERAR LA MEMORIA HISTÓRICA Y DIFUNDIRLA». Tot acte que s'organitzés hauria de comptar amb el recolzament majoritari de les associacions que la conformaven.

⁷⁹⁶ ANC, Fons Associació d'Antics Militars de la República 1101, Codi 80, UI 22, "Coordinadora Catalana d'Ex-combatents", «A las Asociaciones que integran la COORDINADORA» 15/03/1987

- Una de les tasques primordials seria promoure la motivació i la participació de la joventut, creant un clima d' "harmonia generacional", «imperativo de nuestra época, para hacerla protagonista y depositaria de la VERDAD HISTÓRICA».⁷⁹⁷

El 14 d'abril de 1987, dia de la proclamació de la República, es reunien els delegats de les entitats per signar l'acta fundacional de la Coordinadora en base al comunicat anterior. Així mateix, formarien una Comissió executiva i una Junta econòmica.⁷⁹⁸ La Coordinadora presentaria dues propostes de manifest per traslladar a l'opinió pública i que veurien la llum al mes de juny. Un era "El perquè de la nostra raó d'ésser", i l'altre "A la joventut intel·lectual i obrera". Editats en català i castellà, es podia llegir com la Coordinadora havia canviat també de seu, del Portal de l'Àngel s'havien traslladat a la Casa de la Caritat. En el primer dels manifestes s'al·ludia a la dimensió política que havia adquirit el passat homenatge i com els organitzadors havien arribat a la conclusió que tenien un deure cívic pel que treballar:

«El ressò de la Guerra Civil, la participació dels espanyols en els diferents camps de lluita aliada, la recuperació de la llibertat i la democràcia, són factors determinants de la lluita antifeixista portada a terme pels Pobles d'Espanya durant els últims cinc decennis i els condicionants del present i del futur davant els problemes que té plantejat el Món. Això imposa deures cívics que, nosaltres, no podem ni devem eludir».⁷⁹⁹

En el manifest adreçat "A la joventut intel·lectual i obrera", la Coordinadora explicava que «A més de RECUPERAR LA MEMÒRIA HISTÒRICA I DIFONDRE-LA, deu PROMOURE, SUGGERIR, ORGANITZAR i PARTICIPAR en actes socials que tinguin per finalitat PRESERVAR i CONSOLIDAR la Pau, la Llibertat i la Democràcia».⁸⁰⁰ Es proposaven com a tasques la creació d'un arxiu i un museu de la guerra civil, de les milícies, de l'exèrcit popular de la República, de les Brigades

⁷⁹⁷ *Ibidem*

⁷⁹⁸ La Comissió executiva estava composta per un president (Antonio Sancho), un secretari de finances (Jordi Xicola), un de relacions ([Antoni?] Vilella), un de premsa (Salvador Grau-Mora), una de coordinació internacional ([Isabel?] Vicente), un de relacions comarcals (Rubio). En un primer moment també hi consta Onrubia com a secretari d'organització, però en el document està tatxat. També hi hauria tres vocals (Alfonso Rodríguez Serrano, Juan Abelló Sancho i Pilar Romeu Carnicer). La Junta econòmica estaria composta per el president, el tresorer i la vocal Pilar Romeu.

⁷⁹⁹ Manifest reproduït a l'annex documental. ANC, Fons Associació d'Antics Militars de la República 1101, Codi 80, UI 22, "Coordinadora Catalana d'Ex-combatents", «El perquè de la nostra raó d'ésser» juny de 1987

⁸⁰⁰ Manifest reproduït a l'annex documental. ANC, Fons Associació d'Antics Militars de la República 1101, Codi 80, UI 22, "Coordinadora Catalana d'Ex-combatents", «A la joventut intel·lectual i obrera» juny de 1987

Internacionals, dels camps i presons franquistes, dels batallons disciplinaris, de la deportació als camps nazis, organitzar col·loquis, simposis i taules rodones. I per dur-ho a terme creien que havien de promoure la motivació i la participació de la joventut «per fer-la protagonista i dipositària de la veritat històrica».⁸⁰¹

Aproximadament un any després, el 25 de maig de 1988, el president de la Coordinadora, Antonio Sancho, i el secretari de les relacions amb els brigadistes, Jordi Xicola, escrivien una carta a les entitats membres per informar-los de la inauguració d'un monument en record dels brigadistes internacionals: “David i Goliat”. La Spanish Civil War Historical Society (SCWHS) de Nova York havia encarregat a la Coordinadora els actes que tindrien lloc a Barcelona al voltant de la inauguració d'aquest monument, obra de Roy Schiffrin, i que seria entre els dies 27 i 30 d'octubre.⁸⁰² Explicaven que la SCWHS era una entitat que comptava amb patrocinadors de la talla de Woody Allen, Gregori Peck, Leonard Bernstein, Norman Mailer o Kurt Vonnegut, però el motiu de la carta era més aviat per plantejar les jornades internacionals que havien de preparar i per dir que valdria la pena que en tots els materials que sortissin a la llum pública, hi constessin els noms no només de les entitats que formaven part de la Coordinadora, sinó també de les que s'hi volguessin vincular. La Coordinadora proposava organitzar pels darrers dies d'octubre les “jornades internacionals per la pau, la llibertat i la democràcia, per un món millor, més humà i més digne” i informava que s'encarregaria de totes les qüestions logístiques (gestió dels locals, cercar hotels pels brigadistes, etc.). La Coordinadora controlaria que estigués tot a punt per a l'arribada dels internacionals.

8.4.1. David i Goliat

El veterà brigadista del batalló Lincoln, Moe Fishman, explicava que tot havia començat uns vuit anys abans de la inauguració, quan sis espanyols benestants —la identitat dels quals desconeixia— van encarregar a l'escultor novaiorquès Roy Shiffrin que dissenyés una escultura en homenatge als brigadistes americans.⁸⁰³ Un cop fet el disseny, Shiffrin

⁸⁰¹ *Ibidem*

⁸⁰² ANC, Fons Associació d'Antics Militars de la República 1101, Codi 80, UI 22, “Coordinadora Catalana d'Ex-combatents”, «Amb motiu de la inauguració a Barcelona...» 25/05/1988

⁸⁰³ FISHMAN, Moe «Statue honouring International Brigade erected in Barcelona» A: *The volunteer. Organ of the veterans of the Abraham Lincoln Brigade*. Volum X, nº 3, Desembre 1988

s'adreçà a l'associació Veterans of the Abraham Lincoln Brigade (VALB) i a la Spanish Civil War Historical Society (SCWHS) per a que l'ajudessin a aixecar el monument als Estats Units. Junts aconseguiren el patrocini de diverses celebritats, intel·lectuals i artistes, però tot i els diferents intents d'erigir el monument a Nova York o a Washington, no van aconseguir el seu objectiu. Van passar els anys i a finals de 1987, Shifrin va preguntar als membres de la VALB què els hi semblaria aixecar l'escultura a Barcelona. Els veterans van respondre positivament sempre i quan estigués dedicada a tots els brigadistes, no només als membres del batalló Lincoln. Els patrocinadors també hi estigueren d'acord i van començar els apropaments a l'Ajuntament de Barcelona. A canvi de la donació del monument, l'ajuntament es comprometria a cedir un espai, es faria càrrec de l'execució de l'obra de la base i del seu manteniment.

Encara que Fishman relatés que va ser a finals de 1987 quan Shifrin els hi va proposar intentar erigir l'estàtua a Barcelona, probablement es tractés de finals de 1986, ja que al febrer de 1987 les converses amb l'ajuntament ja s'havien iniciat. El 2 de febrer de 1987, Roy Shifrin i Tom Maddock s'havien reunit amb Josep Antoni Acebillo, aleshores director del Servei de Projectes Urbans. Shifrin i Maddock van oferir-li l'escultura i, en un primer moment, Acebillo va pensar que la millor ubicació per aquesta obra seria l'anell de Valldaura o a la boca nord del túnel de la Rovira. Aquell mateix dia, l'escultor enviaria una carta a Maragall explicant-li els continguts de la reunió, proporcionant-li més informació sobre el monument i imatges de la maqueta.⁸⁰⁴ A principis de 1988 se signaria el conveni entre les dues parts, acordant l'emplaçament, i ho farien públic.⁸⁰⁵

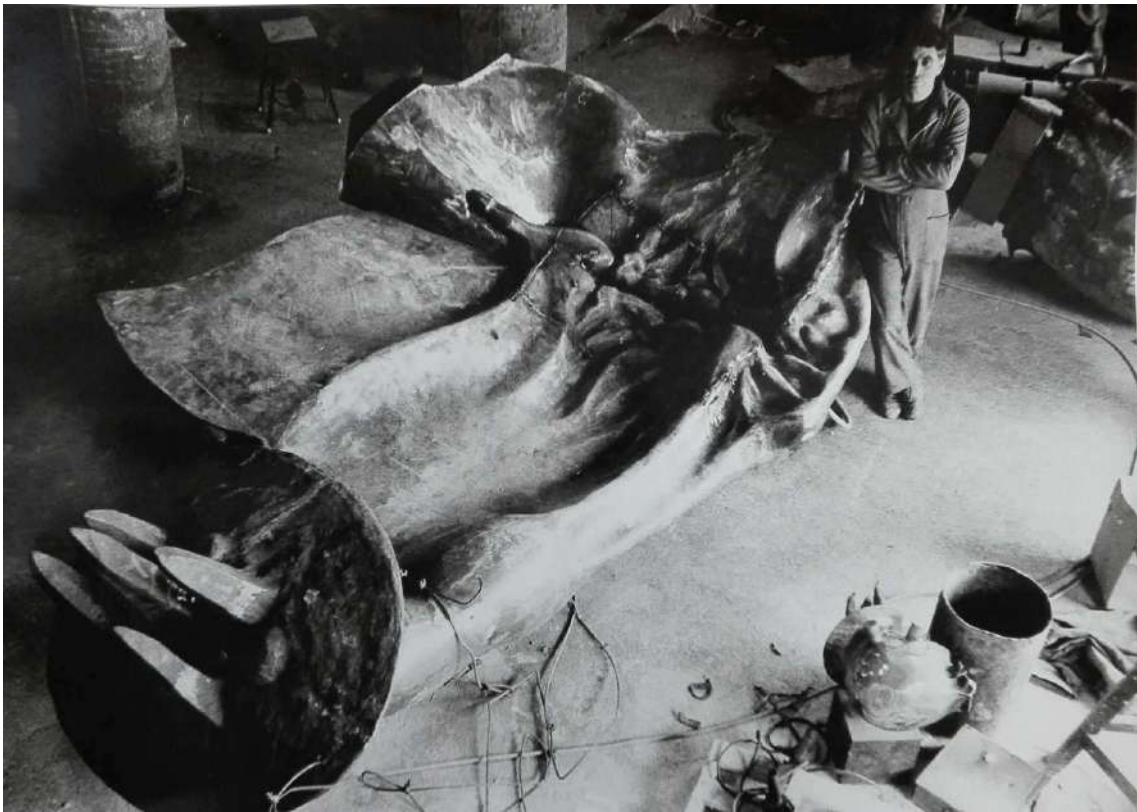
El monument es basava en dues peces de coure, una d'elles representava el tors nu de David amb un escut a la mà, ubicat sobre un pilar, arribant als vuit metres d'alçada en conjunt; mentre que al terra es trobava el casc caigut de Goliath. El conveni signat entre l'ajuntament i els brigadistes estipulava que l'administració local es faria càrrec de

⁸⁰⁴ AMCB-AI, Fons IMPUSA, Carpeta "Brigadas Internacionales. Escultura Roy Shifrin. Antecedentes", «Con referencia a mi conversación hoy con Don José Antonio Acebillo...», 02/02/1987

⁸⁰⁵ Interessat també pel projecte, l'escultor Ian Walters, autor del monument als brigadistes britànics inaugurat el 5 d'octubre de 1985 als Jubilee Gardens de Londres, va preguntar per un possible concurs internacional. Però la resposta va ser negativa. AMCB-AI, Fons IMPUSA, Carpeta "Brigadas Internacionales. Escultura Roy Shifrin. Antecedentes", «Monument to the International Brigades», 25/09/1987 la pregunta i «We acknowledge receipt of your letters...» 02/03/1988 la resposta. Pel memorial als brigadistes britànics, veure SALAS FRANCO, Maria Pilar (ed.) (2011) *Salvad España, salvad la paz. Memoriales de la Guerra Civil Española en el Reino Unido e Irlanda*. Logroño: Siníndice, pp.107-110.

construir la base de l'escultura (que acabaria prenent la forma d'un triangle de tres estrelles) i que en ella hi hauria una inscripció a la seva memòria.

El dia de la inauguració del monument, el divendres 28 d'octubre de 1988, durant el 50è aniversari del comiat dels brigadistes, Barcelona es va omplir de delegacions de veterans de guerra provinents de diversos països: Estats Units, Gran Bretanya, Irlanda, Canadà, Cuba, Mèxic, les dues Alemanyes, Iugoslàvia, França, Itàlia, Àustria, Bèlgica, Holanda i Suècia. Corresponsals de diferents periòdics estrangers cobrien l'esdeveniment (*The International, Herald Tribune, United Press International, Reuters*, etc.). Durant l'acte, prendrien la paraula el regidor de districte Albert Batlle, Roy Shifrin, l'alcalde Maragall, Steve Nelson en representació dels brigadistes americans i Roy Tanguy en representació dels brigadistes francesos.

Roy Shifrin a la foneria de Ramon Vila amb una peça de l'obra David i Goliat, s.d. (autor desconegut, AMCB – Arxiu Intermedi, Fons IMPUSA).

En les diferents cròniques, els periodistes reproduirien l'emoció de varis brigadistes, especialment, a l'escoltar el profund agraïment que els hi brindava l'alcalde i la ciutat de Barcelona. Maragall va aprofitar també per homenatjar el veterà líder del PSUC,

Gregorio López Raimundo, allà present, del qual va dir haver après el que significava la lluita per la llibertat, la pau i l'autonomia. El desenvolupament de la commemoració estaria marcat per les múltiples històries de retrobaments emocionants entre veterans de guerra de diferent origen, els quals no s'havien vist des de la seva lluita contra el feixisme a l'arena espanyola. També va ser emocionant els constants records als companys caiguts en la batalla. El “national commander” de la VALB, Steve Nelson, escriuria sobre el moment en que es va trobar un munt de pedres sota una olivera amb un casc a sobre, i en el casc algú hi havia escrit: “Lincoln brigadiers lie here”. Havia estat a la batalla del Jarama, al 1937, i un jove brigadista que cuidava la “tomba” li va demanar sacs de ciment per marcar el lloc. Nelson no va saber què fer, ni què contestar —aconseguir ciment enmig de la guerra era impossible. A Nelson se li havia marcat a la memòria aquell record i ara escrivia que, si aquell jove americà estigués encara viu, li diria: «here is the monument for all who died in that war!». Aquell monument, d'alguna forma, ajudava també a tancar el dol. Segons el periodista Bru Rovira, que cobria els actes, el missatge comú que resumiria les diferents intervencions dels internacionals a la cerimònia, es podia resumir en que: mai un poble podrà ser lliure si no està disposat a lluitar per la llibertat d'un altre poble. L'acte acabaria amb *La internacional*, interpretada per la banda municipal i corejada en els diferents idiomes dels allí presents, i l'himne d'*Els segadors*.

Al dia següent, se celebraria un col·loqui organitzat per la Coordinadora Catalana d'Ex-combatents per la República: “Per la pau, la llibertat i la democràcia: per un món més digne i més humà”. Va tenir lloc a la Universitat de Barcelona i va ser presidit pel seu rector, Josep M. Bricall, qui va pronunciar unes sentides paraules de record per a Pere Bosch Gimpera, antic rector que serví lleialment a la Generalitat i a la República i va morir a l'exili. La jornada va comptar amb la participació de varis professors d'història i el testimoni del brigadista Bob Reed. Al tercer dia, el diumenge 30, se celebraria un concert-homenatge al Palau de Congressos (amb actuacions de la Coral Avant, Quintín Cabrera, Marina Rosell i Raimon) i per la nit van anar tots a sopar a Castelldefels. Segons l'historiador Gabriel Jackson, que va col·laborar en les jornades, van ser aproximadament uns 400 veterans provinents d'una dotzena de països, més els dels Estats Units i del Canadà, els que van participar en els actes, als quals havia de sumar-hi un miler d'espanyols i catalans. El mateix Gabriel Jackson seria cosit a preguntes pels brigadistes després d'una conferència sobre l'Espanya de 1938 i la de 1988: no entenien

perquè la majoria d'espanyols havia votat a favor de l'OTAN, perquè havia desaparegut l'anarquisme com a força social influent o, senzillament, què havia passat a Barcelona perquè quedessin tan pocs arbres. Van discutir sobre el terrorisme, es van preguntar perquè hi havia tants bancs, si hi havia hagut algun tipus de reforma agrària, si ningú protestava per les desigualtats socials, sobre la qualitat de vida de la classe treballadora, etc. Segons la periodista J.J. Navarro, la conferència els hi havia provocat més perplexitat de la que havia de dissipar. Tanmateix, el que advertia clarament és que els brigadistes podien estar vells i potser cansats, «però sus convicciones y su sentido critico seguían indómitos».⁸⁰⁶

Steve Nelson, Salvador Grau Mora, Albert Batlle i Pasqual Maragall el dia de la inauguració del monument. 28/10/1988 (autor desconegut, ACEP)

⁸⁰⁶ NELSON, Steve «Remarks on the dedication of the Barcelona Monument to the International Brigades, October 28th, 1988» A: *The volunteer. Organ of the veterans of the Abraham Lincoln Brigade*. Volume X, N°3, Desembre 1988; JACKSON, Gabriel «The Barcelona IB Reunion» A: *The volunteer... Op. Cit.*; i FISHMAN, Moe «Statue honouring International Brigade ...»; RIVAUD, Antonio «En el 50º aniversario...». Malauradament, ni en las cròniques de Fishman o Rivaud (les més detallades) apareixen els noms dels quatre professors d'història que van participar en aquella taula rodona; FARRÁS, Andreu «Barcelona dedica un monumento a las Brigadas Internacionales» A: *El Periódico de Cataluña*, 29/10/1988; NAVARRO ARISA, J.J. «La perplejidad de viejos e indómitos héroes» A: *El País*, 29/10/1988; SUBIRÀ, J. «L'alcalde Maragall ret homenatge a les Brigades Internacionals» A: *Avui*, 29/10/1988; ROVIRA, Bru. *Op. Cit.*

Imatge de la inauguració del monument David i Goliat. 28/10/1988 (autor desconegut, ACEP)

8.4.2. Arestes en el monument

Tot i ser un espai commemoratiu completament dedicat a la memòria antifeixista, la reconciliació nacional també es faria present. Maragall va protagonitzar un altre xoc de relats sobre la guerra civil, però aquesta vegada els brigadistes internacionals i alguns dels presents no ho van deixar passar. El discurs de l'alcalde seria recollit per diferents diaris catalans (tot i que només *La Vanguardia* donaria ressonància als xiulets dels veterans quan aquest va començar a parlar de reconciliació).⁸⁰⁷ L'antic guerriller Lluís Martí Bielsa, un dels fundadors de l'AAGEF, ADERFRE i l'ACEP, en ser entrevistat el 2017, amb 95 anys, encara tenia un record ben present d'aquest episodi:

[L'alcalde de Barcelona, Pasqual Maragall] va fer un discurs referint-se al monument: "... i arribarà el dia en el que, qui ara té la paraula, li doni la mà al caigut, l'aixequi i se'l posi al costat". El caigut era el feixisme. Els internacionals van xiular [...]. Aquest monument era David i Goliat. David era el poble, era la democràcia. I Goliat era un gegant, era el fort, era el feixisme. David amb la fona li va tirar una pedra, li va donar al cap i estava allà mort, i estava allà el feixisme mort. Que nosaltres hem d'esperar el dia en que li donem

⁸⁰⁷ ROVIRA, Bru «Volvieron ayer, cincuenta años después» A: *La Vanguardia*, 29/10/1988

la mà i l'aixequem... home, per favor! Que estem parlant del feixisme, que estem parlant de democràcia!⁸⁰⁸

Des del butlletí de l'ACEP, Antonio Rivaud, si bé no va comentar els xiulets, sí va fer referència al discurs de Maragall i a la pregonada encaixada de mans entre David i Goliat, la «no muy afortunada moraleja», de la qual deia:

«Evidentemente, las clases laboriosas sitúan a David, sencillo hijo del pueblo, en su real concepto antifascista, y al fascista Goliat en el basurero que le designa la historia a plazo indeterminado pero irreversible. ¡Nunca podrán darse la mano! David Crecerá y Goliat disminuirá. Esta actitud no es intolerancia, sino “consecuencia”, ya que el equilibrio equivaldría a perpetuar la tiranía y la injusticia, la discriminación racial y la proliferación de la guerra y la esclavitud».⁸⁰⁹

Tanmateix, aquestes paraules no serien les úniques que esdevindrien objecte de polèmica, també ho seria la inscripció al peu del monument. L'ajuntament va optar per escriure sobre una planxa metàl·lica un fragment de les cèlebres paraules que Dolores Ibárruri, “la Pasionaria”, dedicaria als brigadistes el dia del seu comiat. A la part final, però, només s'hi podia llegir: «No os olvidaremos, y cuando el olivo de la paz florezca... volved». Al discurs original, el fragment substituït pels punts suspensius hi deia: «entrelazado con los laureles de la victoria de la República española». La República no sortia mencionada a la inscripció i esdevenia quelcom incòmode que s'havia d'amagar.⁸¹⁰ Els rastres i vestigis que l'evocaven pertanyien a “la ciutat immoral”.⁸¹¹ El record públic de la Segona República no havia aconseguit encara desprendre's dels clixés i falsedats de quaranta anys de dictadura, la qual va presentar-la com un període de desordres polítics, violència desenfrenada i responsable de la guerra civil.⁸¹² En un període d'assentament monàrquic i consens entre els grans partits polítics

⁸⁰⁸ Entrevista de l'autor a Lluís Martí Bielsa [10/05/2017]. Martí Bielsa té una autobiografia publicada sota el títol *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*. Barcelona: Llibres de Matricula, 2012; i també compta amb una breu biografia en el llibre de LLOR, Montserrat (2016) *Atrapados. Guerra Civil y represión. Hablan las víctimas de Franco*. Barcelona: Crítica, p. 221-246.

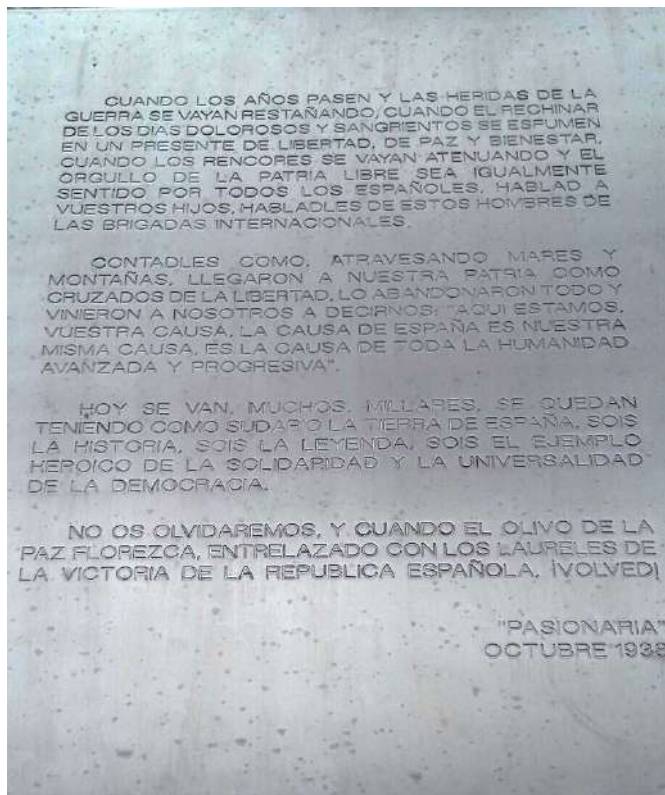
⁸⁰⁹ RIVAUD, Antonio «En el 50º aniversario de su despedida de España, volvieron los Brigadistas Internacionales» A: *Llibertat*, núm. 33, novembre-desembre 1988

⁸¹⁰ En aquest sentit, és significatiu la poca representativitat del republicanisme a l'espai públic segons els estudis sobre el nomenclàtor espanyol realitzats en base a les dades de l'INE de 2001, veure DUCH, M. (2014). *Op. Cit.*, pp.146-148. D'altra banda, no serà fins les commemoracions de l'any 2018, en el 80è aniversari del comiat, que el Comissionat de programes de memòria de l'Ajuntament, l'historiador Ricard Vinyes, va manar completar el discurs de la Pasionaria amb les paraules que hi mancaven.

⁸¹¹ VINYES, Ricard (2011) *Op. Cit.*, pp.85-88

⁸¹² CUESTA, Josefina (2008) *Op. Cit.*, pp.293-295

parlamentaris sobre el paper de la corona, com ho van ser els anys vuitanta, les mencions a la República desapareixien fins i tot en espais dedicats als voluntaris internacionals que van acudir a Espanya per defensar-la.

Les referències a la República del discurs de la Pasionaria no serien incloses a la placa del monument David i Goliat fins als actes del 80è aniversari del comiat de les Brigades Internacionals l'any 2018. Imatges dels operaris de l'Ajuntament de Barcelona fent el canvi de placa del monument (foto d'Eduard Amoroux)

Les referències a la Segona República esdevindrien escasses, desubicades i desafortunades en les seves evocacions i plasmacions a l'espai urbà. Com veurem més endavant, una qüestió polèmica també va ser la ubicació del monument dels brigadistes, un punt lligat al desenvolupament urbanístic dels Jocs Olímpics de 1992, qüestió que afectaria i condicionaria en certa mesura el ritme i les localitzacions dels llocs dedicats a la memòria republicana.

Des de l'aixecament del monument David i Goliat, aquest espai es convertiria en un lloc de pas habitual per als col·lectius de brigadistes internacionals que visitessin la ciutat — i on, més endavant, amb la formació de l'Associació d'Amics de les Brigades Internacionals de Catalunya (ADABIC) al 1997, es farien commemoracions anuals pels voltants del 28 d'octubre. Així mateix, el contacte directe que mantindrien els brigadistes amb la Coordinadora Catalana d'Ex-combatents per la República va propiciar una estreta col·laboració entre les diferents entitats per continuar aixecant monuments dedicats a la seva memòria en altres punts de Catalunya, com havia passat a Mataró el mateix 1988 o a Flix el 1991.⁸¹³

8.5 Recuperar la memòria

A l'hora de commemorar els cinquanta anys de l'inici de la guerra civil, el relat de la reconciliació nacional era preponderant en les institucions. Tanmateix, no seria correcte establir una dicotomia diferencial entre institucions i associacions en funció d'aquest relat. Com s'ha vist, vàries entitats conformades per veterans republicans eren no solament partícips d'aquesta visió, sinó que també la representaven i l'aplaudien en les commemoracions que organitzaven. En la mesura que la càrrega moral de la reconciliació es consolidava, s'evitava cap tipus de conflicte o confrontació i es despolititzava el passat. El posicionament de les entitats era plural. Algunes d'elles continuarien reclamant mesures reparatòries —tant materials com simbòliques— i fins que no es complissin, no podrien parlar de reconciliació alguna. La declaració del cinquantenari del govern espanyol és reveladora del seu posicionament, però també ho és el fet que ni el govern de la Generalitat ni el de l'Ajuntament de Barcelona fessin cap

⁸¹³ «invitació» A: *Llibertat*, núm. 31, abril-maig de 1988; RUBIO, T. «Actos que se celebraran el día 28 de octubre de 1990, a la memoria de las Brigadas Internacionales en Flix (Tarragona)» A: *Catalunya Resistent*, núm. 36, octubre de 1990; «Inauguració d'un monument en record de la Batalla de l'Ebre» A: *L'Enllaç*, Quart trimestre de 1990.

tipus de declaració institucional. Sí que participarien en actes organitzats per altres, però aquest buit fa ressonar amb més força les accions i campanyes organitzades pel món associatiu. Tanmateix, el relat reconciliador es faria present en els espais memorials a través dels discursos commemoratius que hi feien les autoritats polítiques, ja fos al monument dels brigadistes internacionals al Fossar de la Pedrera o a través de la fraseologia unificadora de víctimes en els monuments als “caídos”.

Al marge del relat dominant, reconciliador i despolititzador, algunes d'aquestes associacions configuraran les seves pròpies estratègies per marcar l'espai públic de contingut. Per exemple, a través de la resignificació (com l'AAGEF amb el monument als Voluntaris catalans a la Gran Guerra) o a través de l'aixecament de nous monuments (com l'Amical de Mauthausen amb el monument dels deportats). Cap d'aquestes accions s'hagués dut a terme sense una llarga reivindicació al darrere. Tanmateix, els resultats són diferents. Per una banda, l'AAGEF aconseguirà donar continuïtat a les commemoracions en aquest espai de l'11 de novembre primer, i del 8 de maig després (fins i tot, arribant a l'acord amb el Parlament per a que prengui el relleu en l'organització de l'acte anual de la fi de la Segona Guerra Mundial). D'altra banda, l'Amical de Mauthausen no aconseguirà donar continuïtat a les commemoracions al peu del monument als deportats. Possiblement, degut a la pròpia agenda de l'entitat. A primera vista, la data més idònia per celebrar-hi un acte seria el 5 de maig, dia de l'alliberament del camp austríac, però els membres de l'Amical de Mauthausen acostumaven a organitzar un viatge al camp per commemorar-ho in situ amb representants d'amicals d'altres països. També el caràcter estatal de l'Amical havia comportat la pràctica d'aixecar monuments en altres ciutats i pobles d'Espanya, per tant, les seves commemoracions eren més disperses i estaven més repartides arreu del país. Això no treia que s'hi organitzessin homenatges puntuals, arran de visites de delegacions estrangeres de deportats i deportades o com a continuació de l'acte del 8 de maig organitzat pels guerrillers. Tot i la proximitat de tres espais memorials com són el monument als Pro-immolats per la llibertat a Catalunya (al pati de la biblioteca del Parlament), el monument als Voluntaris catalans i el monument als deportats, tots tres a la Ciutadella, no es van arribar a articular pràctiques commemoratives comunes malgrat la potencialitat memorial d'aquest emplaçament.

Una altra qüestió és l'establiment del vocabulari i les expressions reivindicatives que acompanyaven les campanyes, homenatges i commemoracions en aquests espais. La

denúncia de “l’oblit” i “la necessitat de recuperar la memòria històrica” eren ja presents en manifestos i comunicats com els que feren públics les associacions que havien conformat la Coordinadora Catalana d’Ex-Combatents de la República, entre març i abril de 1987, però no només. Les proclames realitzades en el gran “Homenatge a les víctimes del franquisme i als lluitadors per la llibertat” que se celebraria els dies 4 i 5 d’abril, anaven en el mateix sentit. L’homenatge estava organitzat per un grup de 33 entitats, partits polítics i sindicats —dies abans, però, la periodista Isabel Clara Simó posava en evidència determinades absències: no comprenia l’abstenció del PSC i de CiU en la llista de promotors, i encara menys l’absència de la Generalitat en el llistat d’institucions que hi donava suport. El dia abans de l’acte, la Generalitat apareixeria, finalment, en el llistat de suport publicat, però no els dos principals partits polítics del Parlament.⁸¹⁴ En la convocatòria es llegia:

«a Espanya, a la mort del general Franco, després de 40 anys de dictadura militar i feixista i després de centenars de milers d’assassinats i d’empresonaments injustos i de tortures, els governs de la transició no han estat capaços d’adoptar les disposicions corresponents per posar fi a les seqüeles derivades de la passada guerra civil».⁸¹⁵

L’homenatge començava el dia 4 d’abril al Fossar de la Pedrera, on s’hi aplegaren unes 300 persones. Primer tingueren lloc les ofrenes florals acompanyades musicalment amb la Banda municipal de Barcelona, i parlaren Isabel Clara Simó, Joaquim Montoriol, Josep M. Llompart i Celdoni Fonoll; després visitaren també la tomba de Salvador Puig

⁸¹⁴ A l’organització hi constaven: PCE (M-L), CNT-C, CONC, ERC, ENE, PSUC, JCE (M-L), JSC, CNJC, MOC, JCC, FAVB, CDDT, ACR, USTEC, SATT, OEPB, AAIC, CDCAB, FDMER, CIEMEN, AAGEF, ACEP, APMILC, CC.OO. SEAT, GAJG – C. Bonavista, JSC de Girona, SIT, EA Freire, Ass. V. Prosperitat, Unió de Pagesos, CSNC i TICF. També hi constava el suport (encara que no sabem en què es concretava) de diferents administracions: Ajuntament de Barcelona, Diputació de Barcelona, Generalitat de Catalunya, Ajuntaments de Girona, l’Hospitalet, Sabadell, Santa Coloma de Gramenet, Sant Just Desvern, Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei, Castelldefels, Vidreres, Esplugues de Llobregat, Palafrugell, Palamós, Arbúcies, Sant Boi de Llobregat i el Prat de Llobregat; i dels Consells del Districte de Nou Barris i d’Horta – Guinardó. Veure «Homenatge a les víctimes del franquisme i als lluitadors per la llibertat» A: *Avui*, 03/04/1987; CLARA SIMÓ, Isabel «Contra l’oblit» A: *Avui*, 31/03/1987.

⁸¹⁵ Fragment reproduït a «Una crida atesa per 33 entitats i 2.000 personalitats catalanes» A: *Avui*, 06/04/1987; en la mateixa peça s’hi reproduïxen altres fragments de la convocatòria, però no sencera. S’hi llegeix: «les víctimes del franquisme continuen esperant, deu anys després de la mort del dictador, llur rehabilitació i que se’ls reti l’homenatge a què tenen dret legítimament per haver contribuït amb el seu exemple, la seva vida, la seva lluita i patiments, més que qualsevol altre». La crida anava adreçada a «tots els antifeixistes i vertaders demòcrates dels pobles d’Espanya perquè es faci un homenatge públic a totes les víctimes del franquisme» i acabava dient «És aquesta una qüestió de justícia i de dignitat nacional que el nostre poble deu als qui lluitaren i moriren per les llibertats dels pobles d’Espanya».

Antich.⁸¹⁶ Per la tarda començaria un “míting-festival” al Parc de la Ciutadella que continuaria al llarg del dia següent, on hi participarien una gran quantitat de persones provinents del món de la cultura i la política (Montserrat Roig, Enric Majó, Rosa Novell, Pere Tàpies, Pierre Vilar, Miquel Martí i Pol, Manuel Vázquez Montalbán, Francesc Vicens, Vicent Andrés Estelles, Joan Manel Serrat, Albert Boadella, etc.) i amb actuacions musicals variades (Teresa Rebull, Celdoni Fonoll, Pau Riba, José Menesa, Ovidi Montllor, Pi de la Serra, Toti Soler, Joan Isaac, José A. Labordeta, Orquestra Plateria, etc.). L'escenari estava situat davant la cascada del parc, ornamentat amb banderes republicanes, senyeres i un retrat del president Companys. Francesc Vicens va obrir l'acte del dia 5 per la tarda preguntant-se, irònicament, si el franquisme va existir mai. Explicà que en els quatre anys que va seure al seu escó del Congrés, entre 1982 i 1986, no va sentir mai cap diputat que parlés del general Franco — exceptuant el diputat basc Juan M. Bandrés— i atribuïa aquest silenci a «una operació deliberada per robar la memòria històrica de tot un poble». Montserrat Roig, qui parlaria més endavant, explicaria que ser antifeixista era ja una actitud incòmoda: «Ser antifeixista —comentà— és no ser *yuppie* i no fer oposicions a funcionari; vol dir que ens exposem a fer el ridícul i a perdre amics. Però també vol dir que estem oberts a tot allò que passa al món».⁸¹⁷ Unes 500 persones acudiren a la Ciutadella, una assistència menys nombrosa del que els organitzadors esperaven; el diari *Avui* feia una crònica de l'homenatge amb un lacònic subtítol: «Només unes cinc-centes persones van assistir al míting-homenatge».⁸¹⁸ En els anys del cinquantenari de la guerra, denunciar l'oblit, el silenci i recuperar la memòria històrica o col·lectiva, ja esdevenien formulacions usuals per evidenciar el deixament i la desídia de les administracions vers els represaliats i represaliades del franquisme.

⁸¹⁶ «Unas 300 personas en el homenaje a las “víctimas del franquismo”» A: *La Vanguardia*, 05/04/1987

⁸¹⁷ «L'antifranquisme s'aplega a Barcelona» i «Polítics i artistes recorden les víctimes del franquisme» A: *Avui*, 06/04/1987

⁸¹⁸ *Ibidem*. D'altra banda, segons *La Vanguardia*, hi van assistir unes 2.000 persones. És possible que hi hagués una confusió entre les 2.000 persones que estaven a favor de l'homenatge i el nombre final de la gent que hi va assistir?, veure BALMES, Ramon «Unas dos mil personas piden en Barcelona un homenaje oficial a las “víctimas del franquismo”» A: *La Vanguardia*, 06/04/1987.

CAPÍTOL 9

RECORDAR DINS LA BARCELONA OLÍMPICA

Un cop es va inaugurar el monument dedicat als brigadistes internacionals, a la sortida del túnel de la Rovira, el periodista Manuel Vázquez Montalbán escrivia:

«El franquismo pintó a los brigadistas como una banda de malhechores internacionales sangrientos, y parte de la sociedad española ha asumido este dato contaminado, un dato contaminado más que la transición no se ha esforzado en contradecir. Ahora se inaugura el monumento a las Brigadas, situado en la Rambla del Carmelo. Monumento, mesa redonda, canciones y, finalmente, quedará un monumento más en esta ciudad monumental, en unos tiempos en que tantas infraestructuras materiales se precisan para hacer posible los Juegos Olímpicos. Este monumento a los brigadistas tal vez deje perplejo a más de un visitante de la Barcelona de 1992, y habrá que aclararle que un puñado de supervivientes de todo el mundo lo hicieron posible y contribuyeron con él a la infraestructura moral de la Barcelona olímpica.»⁸¹⁹

Vázquez Montalbán feia referència a les falsedats sobre els brigadistes propagades durant els quaranta anys de franquisme, mai corregides per una política pública de memòria i que, per tant, encara pervivien a l'esfera pública. Alhora, incidia en un factor que aleshores condicionaria la monumentalització de Barcelona: l'important creixement urbanístic derivat de les Olimpíades. La data del 17 d'octubre de 1986, quan Barcelona fou designada per acollir els Jocs Olímpics de 1992, va esdevenir un punt d'inflexió en l'evolució de l'espai urbà de la ciutat i determinaria, en bona mesura, la ubicació i l'evolució dels espais de memòria republicana i antifranquista.

Des de 1979, amb la complicitat de Samaranch, l'alcalde Serra ja tenia en ment presentar la candidatura olímpica de la ciutat. Amb el relleu de Maragall, al 1982, el projecte va agafar forma i l'urbanisme de la ciutat s'encaminava a fer de Barcelona una candidatura sòlida davant les altres ciutats rivals. Paral·lelament, l'arquitecte Oriol Bohigas, s'havia fet càrrec de l'àrea d'urbanisme entre 1980 i 1983 com a delegat, home de confiança de Maragall, més endavant es faria càrrec del projecte urbanístic de la Vila

⁸¹⁹ VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel «Brigadas Internacionales» A: *El País*, 30/11/1988

Olímpica i seria nomenat regidor de cultura el 1991. Una de les seves polítiques urbanístiques més significatives es resumia en “higienitzar el centre i monumentalitzar la perifèria”. L’arquitecte pretenia “qualificar” urbanament els espais de la perifèria i fer habitables els espais del centre. En la *Reconstrucció de Barcelona*, l’obra on plasmava la seva visió de la ciutat, Bohigas remarcava la necessitat de crear referents comuns, monuments en els nexes i cruïlles d’aquelles parts de la ciutat que havien restat desateses i abandonades pel franquisme. Apel·lant a Halbwachs, Bohigas entenia que “monumentalitzar la ciutat” volia dir «organitzar-la de manera que es subratllin els signes de la identitat col·lectiva, en els quals es recolza la consciència urbana d’aquesta col·lectivitat, base de la seva capacitat d’intervenció en l’esdevenidor de la ciutat».⁸²⁰ A l’any 1991, els periodistes Josep M. Huertas i Jaume Fabre comptaven que hi havia un total de 72 monuments (rememoratius i no rememoratius) a la ciutat des del primer ajuntament democràtic.⁸²¹ Ara bé, ja des de finals dels anys vuitanta s’escoltaven crítiques per la baixa qualitat estètica, les desafortunades ubicacions o la rellevància del que es rememorava dels monuments commemoratius que s’aixecaven a la ciutat.⁸²² Una altra gran crítica d’aquesta monumentalització de l’espai públic, era la seva utilització per fer més digerible els projectes urbanístics i arquitectònics que podien generar malestar i rebuig en l’opinió pública.⁸²³

La ubicació del monument dels brigadistes internacionals, David i Goliat, havia estat motiu de controvèrsia. Per una banda, els brigadistes estaven encantats amb el disseny de l’escultura i l’emplaçament. Creien que la nova Rambla del Carmel podria ser un espai tan concorregut com les Rambles de Barcelona, un espai de socialització i de passeig, on les classes populars del barri contemplarien quotidianament el monument i recordarien el significat de la seva lluita.⁸²⁴ Tanmateix, els veterans ex-combatents de l’exèrcit republicà que vivien a Barcelona, es queixaren tant per l’estètica del monument com per la seva ubicació:

⁸²⁰ BOHIGAS, Oriol (1985) *Reconstrucció de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62, p. 148

⁸²¹ FABRE, J. i HUERTAS, J.M. «La democracia ha levantado en Barcelona 72 monumentos» A: *El Periódico de Cataluña*, 10/02/1991

⁸²² SUBIRACHS i BURGAYA, Judit (1989) *Op. Cit.*, p.14 i 97

⁸²³ DELGADO, Manuel (2010) *La ciudad mentirosa. Fraude y miseria del “modelo Barcelona”*. Madrid: La Catarata, p. 104

⁸²⁴ FISHMAN, Moe «Statue honouring International Brigade erected in Barcelona» A: *The volunteer. Organ of the veterans of the Abraham Lincoln Brigade*. Volum X, nº 3, Desembre 1988. El mateix Shifrin estava il·lusionat amb la idea de poder incorporar més escultures a la Rambla del Carmel (un quixot i una victòria alada), però l’ajuntament, finalment, va rebutjar la idea. AMCB-AI, Fons Impusa, “David i Goliat”, 03/07/1989.

«Los que [...] hemos tenido el honor de ver de cerca a los Internacionales con entrega total por la causa y los ideales de Justicia, no se puede aceptar el lugar elegido de tan escasa relevancia: los merecimientos de los destinatarios son muy superiores a dicho lugar; la ciudad tiene sitios de señalado privilegio en correspondencia de méritos al nivel de su gloria, a la que estamos obligados en evitación de ofender la memoria de nuestros distinguidos camaradas y compañeros hermanados en el combate por la República.»⁸²⁵

Efectivament, la sortida del túnel de la Rovira esdevindria un lloc gairebé inhòspit, rodejat de cotxes circulant al seu voltant. Només en les commemoracions del 28 d'octubre o d'alguna visita dels brigadistes, s'hi veuria activitat. Els espais commemoratius vinculats al record de la República no es trobarien pas al centre de la ciutat, sinó que s'aixecarien als barris perifèrics. Era el cas del David i Goliat, però també el de la República de Josep Viladomat que, com veurem, no retornaria al Cinc d'Oros sinó que es reubicaria a la plaça de Lluçmajor el 1990.

Sobre el desenvolupament urbanístic de la ciutat i el “model Barcelona”, s’ha escrit a bastament.⁸²⁶ Una de les persones que més ha teoritzat sobre la qüestió, l'arquitecte Josep Maria Montaner, proposava una periodització que diferenciava quatre etapes. La primera seria entre 1979 i 1986, de lenta i elaborada gestió, amb un projecte de ciutat democràtica que intentava aplicar el caudal acumulat durant anys de debats i accions de plataformes antifranquistes, associacions veïnals i l'evolució del pensament urbanístic, especialment, a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona. Cap al 1984, tot aquest esforç començava a prendre com a horitzó la possible organització dels Jocs Olímpics de 1992. La segona etapa seria entre 1986 i 1992, entre la designació i la celebració de les Olimpíades. La designació va suposar un canvi de ritme, d'escala i de context. Els projectes havien d'executar-se en terminis molt més reduïts i les operacions passaren a tenir un major mida i transcendència, la realització de parcs urbans va passar a un segon pla i les lleis del mercat de la ciutat s'anaren transformant, augmentant les expectatives de l'especulació urbana. L'Ajuntament iniciaria negociacions directament amb grans operadors, capaços de promoure les magnes i urgents operacions de la Barcelona

⁸²⁵ PEGUERA, Miguel «Denuncia y voto de censura» A: *Llibertat*, núm.33, novembre-desembre de 1988

⁸²⁶ Una clarificadora introducció que mostra les diferents perioditzacions que s'han formulat sobre el creixement urbanístic de la ciutat i els diversos posicionaments crítics, a LÓPEZ ESPINOSA, Arnau (2019) «La ciutat democràtica, el moviment veïnal i la participació ciutadana: un estat de la qüestió i una proposta d'anàlisi en tres temps» A: *Segle XX*, núm. 12, pp. 68-84; una útil bibliografia comentada a PORRETA, Daniele (2011) «Inicios de un Reader sobre el “modelo Barcelona”» A: MONTANER, J.M.; ÁLVAREZ, F.; MUXÍ, Z. (ed.) *Archivo critico modelo Barcelona (1973-2004)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona – ETSAB-UPC, pp. 285-294

olímpica, eludint les més lentes i conflictives amb operadors més petits, generalment relacionades amb les reivindicacions populars. Són els anys de consolidació de la col·laboració público-privada. Al 1988, quan començaren les crítiques per l'endarreriment de les obres olímpiques, l'ajuntament de Pasqual Maragall va optar per reforçar l'apropament del municipi a l'empresariat, posant més èmfasi en els seus assessors del mercat financer i creant una Pla Estratègic. Montaner posa d'exemple el cas de la Vil·la Olímpica, expropiada per l'administració a preus inferiors del mercat i que, finalment, no va contemplar habitatge social i va acabar beneficiant al poder financer i immobiliari. La tercera etapa, entre finals de 1992 i 1995, ve marcada pel reflux de la crisi post-olímpica i el deute municipal, amb un ritme d'obra pública decreixent. L'esforç es va dedicar a acabar obres com les dels edificis culturals. El "model Barcelona" va continuar per inèrcia i, davant d'una crisi capitalista menor, es va prioritzar el creixement i el rendiment econòmic. La quarta etapa començaria el 1995, amb l'exposició "Barcelona New Projects", de caire tecnocràtic i que posava a la venda els millors enclavaments de la ciutat, i es va consolidar el 1997, quan es va aprovar el pla del grup Hines per a Diagonal Mar. La renúncia davant del poder d'un gran operador privat i l'opció de desenvolupar el Fòrum de les Cultures el 2004 al costat de Diagonal Mar, amb el seu urbanisme fragmentari, caracteritzaria aquesta darrera fase.⁸²⁷

Un dels espais més significatius de la memòria de la postguerra de la ciutat es va veure afectada directament per aquest creixement. Com veurem, diverses associacions van reaccionar davant del perill que no quedés cap rastre del Camp de la Bota, cap senyal que indiqués que aquell espai havia estat un lloc d'afusellament. Això passaria amb previsió tant de les obres derivades de les olimpíades de 1992 com del seu "revival" urbanístic, el Fòrum de les Cultures de 2004. El model de creixement de la ciutat centrat en l'organització de grans esdeveniments internacionals, relegava la memòria de la guerra a un pla totalment secundari. Tanmateix, no era només el model de creixement urbà. Deixar de banda la memòria de la guerra civil i la dictadura va ser també una decisió política enmig del marc d'il·lusió col·lectiva fixat per la celebració de les Olimpíades. Tot i la campanya ciutadana per posar el nom de Lluís Companys a l'Estadi Olímpic de Montjuïc per a la celebració dels jocs, la demanda va ser rebutjada i es va haver d'esperar gairebé una dècada per fer-ho realitat. La il·lusió olímpica de 1992 contrastaria amb certa "gentrificació" de la memòria republicana, el perill de destrucció

⁸²⁷ MONTANER, Josep M. (2011) «La evolución del "modelo Barcelona" (1973-2004)» A: MONTANER, J.M.; ÁLVAREZ, F.; MUXÍ, Z. (ed.) *Op. Cit.*, pp. 11-25

de llocs simbòlics i la voluntat de que cap espai central del seu desenvolupament recordessin ni la guerra o la postguerra.

9.1 Un nom per a l'Estadi Olímpic de Montjuïc

El 20 de novembre de 1988, la pedagoga i ex-diputada convergent al Parlament, Maria Rúbies, publicava l'article "L'Estadi Olímpic Lluís Companys". En ell es recordaven les Olimpíades Populares de 1936 a Barcelona, el seu plantejament en oposició als Jocs Olímpics del Berlin nazi i com Lluís Companys les hauria presidit si no haguessin estat avortades pel cop d'Estat militar.⁸²⁸ Rúbies es preguntava:

«Per què no donar el nom de President Lluís Companys a l'històric estadi renovat? En memòria del seu gest a favor de la puresa dels Jocs assumint la presidència d'honor d'aquella Olimpíada Popular antinazi; de la seva lluita per la llibertat i la democràcia. I, per damunt de tot, per la gran dignitat amb què tothora va assumir la representació de la pàtria fins al mateix moment que les bales el travessaren.»⁸²⁹

La proposta també estava formulada en clau d'identitat nacional davant dels aspectes negatius que l'autora creia que podrien tenir els jocs olímpics —en deia "els tòpics de costum": invocacions falsament universalistes, subtils acusacions de petitesa, de tancament localista, insolidaritat... Rúbies creia que donar el nom de Companys a l'estadi serviria per desmuntar-los.

La proposta va desfermar l'interès ciutadà amb demandes d'informació tant a la ràdio com a la premsa. Un grup de professors d'universitats catalanes, propers a la Convenció per la Independència Nacional, després d'assabentar-se de la proposta existent per posar el nom de Juan Antonio Samaranch a l'estadi, entraren en contacte amb Maria Rúbies per engegar una campanya a favor de posar-hi el nom de Lluís Companys. Rúbies va accedir i, després de contactar amb diferents entitats cíviques, s'iniciava la Campanya

⁸²⁸ Sobre l'Olimpíada Popular, veure SANTACANA, Carles i PUJADAS, Xavier (2006 [1990]) *L'altra Olimpíada. Barcelona '36*. Barcelona: Llibres de l'Índex.

⁸²⁹ RÚBIES, Maria «L'Estadi Olímpic Lluís Companys» A: *Avui*, 20/11/1988

Popular Estadi Olímpic President Companys, amb la publicació d'un manifest i recollida de signatures.⁸³⁰

A l'abril de 1989 sortia publicat el manifest acompanyat de tot un seguit de firmes:

«Els Jocs Olímpics del 1992 representen l'oportunitat d'acomplir la vocació olímpica de Catalunya, ja d'altres vegades desitjada..., i altres tantes frustrada.

Així s'esdevingué quan Berlín es va imposar a Barcelona en la cursa per l'organització de les Olimpíades del 1936, utilitzades per Hitler com a propaganda del racisme i del totalitarisme. Catalunya, però, reaccionà amb valentia i organitzà una Olimpíada Popular per tal de retornar l'esport als seus valors tradicionals.

La inauguració havia de tenir lloc a l'Estadi de Montjuïc. Lluís Companys i Jover, president de la Generalitat de Catalunya, en presidia el comitè d'honor. Atletes d'arreu del món començaren a concentrar-se a Barcelona. Molts governs democràtics —com França i l'Espanya Republicana— donaven suport als Jocs. La sublevació del 18 de juliol n'impedí l'acte d'obertura i la torxa d'esperança que s'havia d'encendre restà apagada per un dels períodes més tenebrosos de la nostra història.

Avui, les despulles del president Companys responen molt a la vora de l'estadi i ben a prop del castell on fou afusellat el 15 d'octubre de 1940, i la seva memòria encara espera el reconeixement que li correspon.

Amb les pròximes Olimpíades, l'Estadi de Montjuïc prendrà de nou protagonisme. Ara tenim l'ocasió i la responsabilitat de retre al president Lluís Companys l'homenatge que Catalunya li deu i que refermarà la vocació esportiva, fraternal i universal del nostre poble tal com ell mateix el sabé recollir.

Per tot això demanem que l'Estadi Olímpic de Montjuïc s'anomeni: ESTADI OLÍMPIC "PRESIDENT COMPANYS"»⁸³¹

Paral·lelament, el sindicat CC.OO. feia també la mateixa proposta i ERC anunciava que la portaria al Parlament, però ben aviat, l'ajuntament va mostrar la seva preferència per no utilitzar cap nom de persona i anomenar-lo Estadi Olímpic de Montjuïc.

A més del nom de Lluís Companys, sonava el de Joan Antoni Samaranch (a proposta de la junta del RCD Espanyol) i el del pioner de l'atletisme català Nemesi Ponsatí.⁸³² En la sessió plenària de l'ajuntament del 19 d'abril, tots els grups representats (PSC, CiU, IC i AP) van aprovar el nom d'Estadi Olímpic de Montjuïc.⁸³³ En la mateixa ocasió

⁸³⁰ HERNÁNDEZ CARDONA, Francesc X. «L'Estadi Olímpic President Companys» A: *Avui*, 04/04/1989; BONET REVÉS, Carles «Al Cèsar...» A: *Avui*, 10/04/2001

⁸³¹ «Campanya popular Estadi Olímpic "President Companys"» A: *Avui*, 15/04/1989

⁸³² C.C. «L'Estadi no durà el nom de Samaranch ni el del president Companys» A: *Avui*, 16/04/1989

⁸³³ FAVÀ, Maria «Es dirà "Estadi de Montjuïc"» A: *Avui*, 20/04/1989

s'aprovaven els noms del Palau Olímpic Sant Jordi, el Pavelló Municipal i el Velòdrom d'Horta. D'altra banda, el regidor d'Esports deixava la porta oberta a que alguns accessos a l'estadi portessin el nom de diverses personalitats i denominar Nemesi Ponsatí a l'espai que s'anava a crear entre l'Estadi i el Palau.⁸³⁴ Arran d'aquesta decisió, des de la campanya popular preguntaven:

«Per què no s'han explicat les raons d'aquesta moció?

¿Com cal entendre les presses per “enllestir” aquest tema?

¿És que es tractava d'aturar la campanya que a nivell d'opinió pública s'està desenvolupant?

¿És aquest (com el cas del monument a Macià) un nou episodi per tal que la nostra història —per tant la nostra realitat— sigui absent a les Olimpíades?»⁸³⁵

El debat absent al consistori es va produir finalment al Parlament. El 18 de maig, el diputat d'ERC, Josep Lluís Carod-Rovira, presentava l'anunciada Proposició No de Llei (PNL) sobre el nom de l'Estadi Olímpic President Companys a la Comissió de Política Cultural del Parlament de Catalunya. El debat parlamentari es caracteritzaria, per una banda, per l'enfrontament dialèctic entre Carod-Rovira i Aleix Vidal-Quadras (Grup Popular); i per l'altra, per la voluntat d'arribar a una entesa amb el PSC i Iniciativa per Catalunya (IC) mitjançant una esmena proposada pel darrer grup. Qui presidia la comissió i passaria la paraula a Carod-Rovira perquè desenvolupés la proposta, seria, casualment, Joan Colomines, el primer president de l'ACEP i aleshores diputat de CiU. El diputat republicà presentà la PNL tot destacant:

«Es tracta, en aquest cas, de fer un record històric a la memòria de l'únic president d'un país democràtic afusellat en el transcurs de la Segona Guerra Mundial, un president que havia de presidir, per la seva condició de primer mandatari de Catalunya, les Olimpíades Populares de 1936, que s'havien de celebrar a Barcelona, com a olimpíades d'obertura, de solidaritat humana, d'internacionalisme, que expressava la seva vocació de pau i d'universalitat del poble de Catalunya, davant les olimpíades que el nazisme i el règim de Hitler capitalitzaven des de Berlín».⁸³⁶

Amb el nom del president Companys es pretenia recordar el seu afusellament pel feixisme, l'Olimpíada Popular oposada a la de Berlín de Hitler i la vocació de pau,

⁸³⁴ «El Ayuntamiento de Barcelona se decide por un nombre aséptico» A: *La Vanguardia*, 19/04/1989

⁸³⁵ «Campanya popular Estadi President Companys» A: *Avui*, 06/05/1989

⁸³⁶ *Diari de sessions del Parlament de Catalunya*, Sèrie C – Número 68 / III Legislatura / Tercer Període, Comissió de Política Cultural, 18/05/1989, pp. 1321 - 1324

solidaritat i internacionalisme de Catalunya. La proposta va rebre una oposició frontal per part del diputat del Grup Popular, Aleix Vidal-Quadras, qui va argumentar que la trajectòria de la persona, el nom de la qual servís per batejar una instal·lació com l'estadi olímpic, hauria de generar consensos i la de Lluís Companys no ho feia. Vidal-Quadras recordà el posicionament de Companys durant els Sis d'Octubre de 1934 i la proclamació de l'Estat català:

«Donar el nom d'una persona a un estadi que simbolitza, en aquesta època històrica, el consens i el suport unànimes de tots els catalans a una gran tasca col·lectiva, com serà l'èxit d'aquests Jocs Olímpics que tant ens il·lusiona a tots, és evident que ha d'estar lligat a un consens i a un suport unànimes; és a dir, hauria de ser, en cas que s'hagués de donar el nom d'una persona en particular [...] una persona que no tingués arestes, que no fos polèmica i que fos objecte d'acceptació de tots els catalans sense excepció i sense distinció de color polític. És evident que la figura del President Lluís Companys no és una figura d'aquestes característiques; és evident que determinades accions de la trajectòria històrica i política del President Lluís Companys constitueixen, almenys des de la nostra òptica, exemples clars d'irresponsabilitat i d'aventurisme polític, i, per tant, des d'aquesta perspectiva, nosaltres no podem donar suport a aquesta Proposta i hi votarem en contra».⁸³⁷

Vidal-Quadras se servia de la idea de consens per aturar la iniciativa, al·legant que només es podria acceptar el nom d'una persona que no generés cap tipus de debat. Carod-Rovira acusà Vidal-Quadras de citar i descontextualitzar paraules i fets protagonitzats per Companys; alertà que ell podria fer el mateix utilitzant la figura del fundador del seu partit, Manuel Fraga, i recuperar paraules seves durant la dictadura:

«[...] ressuscitar paraules dites en altres èpoques històriques voldria dir que nosaltres també podríem parlar de què feien en altres moments els caps, els presidents, del partit que representa avui aquí el senyor Vidal-Quadras, en uns moments històrics en què la llengua nacional era perseguida; en uns moments històrics en què la democràcia era silenciada; en què els partits i els sindicats eren prohibits; en què els demòcrates de totes les tendències polítiques, d'esquerres i de dretes, eren a l'exili, a la presó, o condemnats a l'ostracisme; en uns moments —diguem-ho clar— en què en aquest país, i a l'Estat espanyol, s'afusellava gent per procediments d'urgència i sumaríssim. No vam sentir, en aquests moments, que s'alcés la veu de qui avui presideix el partit del senyor Vidal-Quadras.

Per tant, assumint com a propis tots els errors històrics, però també tots els encerts, nosaltres estarem sempre al costat d'aquelles persones que van rebre pel mandat popular, el vot del sufragi democràtic, i estarem sempre, amb tots els errors i amb tots els encerts, al costat d'una figura com el President Companys,

⁸³⁷ *Ibidem*.

que se situava al costat de la llibertat i no com d'altres —en altres èpoques— al costat de la dictadura».⁸³⁸

Vidal-Quadras tornà a agafar la paraula, dient que Carod-Rovira l'havia malinterpretat, que la seva resposta havia estat desmesurada i remarcà de nou que només un nom que generés consens, sense arestes o elements polèmics, podria utilitzar-se per l'estadi olímpic, i que Companys no ho era.

Abans que Vidal-Quadras parlés, s'havien pronunciat el diputat del Centro Democrático y Social (CDS), Juan Martín Toribio (el qual anuncià la seva abstenció, doncs aquesta qüestió era una competència de l'Ajuntament de Barcelona) i el diputat Ignasi Riera, d'IC. Riera presentava una esmena —deia— per raó de coherència, ja que en altres instàncies el seu grup havia defensat que aquest tipus d'instal·lacions esportives no havien de portar noms patronímics i que haurien de dir-se “Estadi Olímpic” o, a tot estirar, “Estadi de Barcelona” o “Estadi de Montjuïc”. Ara bé, presentaven l'esmena perquè, segons explicava, a la premsa es filtrava de tant en tant que, gent molt propera a les designacions oficials de les instal·lacions suggeria que podria haver-hi altres noms —sense explicitar-ho, feia al·lusió al nom de Samaranch. Per tant, opinava que, si l'estadi hagués de portar cap nom, aquest hauria de ser el del President Companys.

Des del Grup Socialista, el diputat Daniel Terradellas i Redon explicava que compartia l'admiració pel president Companys, però la proposta d'ERC no els hi encaixava per dos motius, des dels socialistes volien intentar evitar l'atorgament de noms propis a instal·lacions olímpiques i perquè qui tenia la competència d'aquesta qüestió era l'Ajuntament de Barcelona, el qual ja s'havia pronunciat sobre el tema en la moció unitària que tots els grups presents al consistori barceloní havien aprovat el passat 19 d'abril. Tanmateix, obria una porta i deia no estar en desacord amb l'esmena presentada per IC. D'altra banda, el grup parlamentari més nombrós, el de CiU, representat pel diputat Jaume Jané i Bel, va fer servir la mateixa argumentació que Terradellas, però es tancà en banda: el nom de l'estadi ja s'havia aprovat al ple de l'ajuntament i no volien que el Parlament interferís en competències municipals.

Carod-Rovira, Ignasi Riera i els diputats socialistes, acordaren un nou text:

⁸³⁸ *Ibidem.*

«El Parlament de Catalunya, davant la pròxima inauguració de l'estadi olímpic de Montjuïc, acorda de fer públic el seu desig que, en el cas que hagi de portar nom propi, aquest sigui el d'Estadi Olímpic President Companys, com a reconeixement a la memòria de qui, essent President de la Generalitat l'estiu de 1936, havia d'haver inaugurat les Olimpíades Populars aquell any.»

Tot i així, la PNL no va ser acceptada per 11 vots en contra (CiU i PP), 9 vots a favor (PSC, ERC i IC) i 1 abstenció (CDS).⁸³⁹

De moment, el president Companys s'hauria de conformar amb una placa de marbre a la porta Marató de l'Estadi, en la que s'hi podia llegir: «La ciutat de Barcelona com a record i homenatge al que fou president de la Generalitat de Catalunya i del comitè organitzador de la Olimpíada Popular, de 1936. Barcelona, 15 d'octubre de 1989». La sorpresa saltà quan, des del diari *Avui*, informaven posteriorment que també s'havia col·locat una placa de marbre en homenatge a Joan Antoni Samaranch davant la porta principal de l'Estadi Olímpic. A la placa s'hi llegia: «La ciutat de Barcelona a Joan Antoni Samaranch en reconeixement a la seva contribució al foment de l'esport i l'olimpisme». La placa estava tapada amb un drap i portava la data del 10 de setembre, dos dies després que es reinaugurés l'estadi, durant el campionat mundial d'atletisme. Però la placa no s'havia descobert aquell dia, no s'havia fet cap acte públic posterior, tampoc l'ajuntament havia comunicat res oficialment ni s'havia aprovat en cap ple.⁸⁴⁰ També era difícil que ningú de l'ajuntament inaugurés res després de la desastrosa cerimònia del 8 de setembre: la pluja, a bots i barrals, va posar en evidència les moltes deficiències de les obres; inexplicablement, el rei es va presentar amb quaranta-cinc minuts de retard; i col·lectius nacionalistes van organitzar una gran xiulada al monarca i als símbols espanyols. 1988 era un any tens, marcat per la pretensió del govern central de tenir més capacitat de decisió en el Comitè Organitzador Olímpic de Barcelona 92 (COOB'92), per l'enfrontament entre l'ajuntament i el govern de la Generalitat, i per les insistents pressions de Samaranch per l'augment de la participació d'empresaris privats en òrgans executius del COOB. La reinauguració de l'estadi va significar una de les

⁸³⁹ «CiU pierde la primera votación parlamentaria de la legislatura» A: *La Vanguardia*, 19/05/1989; BALCELLS, Anna «Els cantautors duran les seves queixes al Parlament català» A: *Avui*, 19/05/1989

⁸⁴⁰ «Han col·locat una placa de marbre en honor a Samaranch» A: *Avui*, 28/11/1989

crisis més importants a les que va haver de fer front l'ajuntament de Maragall en el llarg camí fins el 1992.⁸⁴¹

La reivindicació del nom de Companys per a l'estadi olímpic, ressorgiria durant els actes programats per al 50è aniversari de la seva execució. L'Associació Cívica d'Homenatge Nacional al President Lluís Companys, creada a finals de 1989, ho reclamaria, però no reeixiria en el seu intent —tampoc es va sentir molt acompanyada per les administracions.⁸⁴² Se celebraren una multitud d'actes per tota Catalunya, presentacions de llibres, exposicions, conferències, etc. El dia 15 d'octubre, l'Associació Cívica organitzaria una marxa amb torxes al fossat de Santa Eulàlia a les 6:30 del matí i un concert de cant coral a la plaça Sant Jaume a les 20:00h., però el que desencadenà més polèmica foren les diferents apropiacions del president Companys. L'antagonisme entre Generalitat i Ajuntament es traslladava en una reivindicació diferenciada de la seva memòria. Per una banda, Jordi Pujol, en els diferents actes en què participà al llarg de la jornada, destacà una i una altra vegada el seu sacrifici i mort per la pàtria: «Hi pot haver algun moment històric en què la immolació pugui ser el més gran servei que es fa al país. Pocs gestos en la política catalana han estat tan eficaços».⁸⁴³ Pel contrari, Pasqual Maragall contestava que no trobava correcte que es reconegués la figura política de Companys només per la seva mort, se li havia de reconèixer tota la seva trajectòria. Per Maragall, Companys va ser capaç de plantejar un catalanisme popular i interessat per les classes socials menys afavorides.⁸⁴⁴ De forma paral·lela, la Generalitat, a través del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, inaugurà aquell dia una exposició al Palau Robert, dirigida per Josep Benet, i centrada en la detenció i l'afusellament del president. Mentre que l'Ajuntament de Barcelona, per la seva banda, re-inaugurà una exposició comissariada per Jordi Barrachina i Josep Lluís Martín Ramos, què se centrava en la vida de Companys, des de la seva infantesa fins la seva mort, i que es podia veure al centre cívic de la Sedeta.⁸⁴⁵ La polèmica es reproduí en diferents articles a la premsa, els quals Montserrat Roig resumia en dos

⁸⁴¹ MARAGALL, Pasqual (2008) *Oda inacabada. Memòries*. Barcelona: RBA - La Magrana, p. 154; MAURI, Luis i URÍA, Lluís (1998) *La gota malaya. Pasqual Maragall, la obstinación y el poder*. Barcelona: Península, p.159-203

⁸⁴² Veure l'entrevista al sots-director de l'Associació Cívica d'Homenatge Nacional al President Lluís Companys, per PALET, Montserrat «Felip Solé Sabarís» A: *Lluita Obrera*, Juliol de 1990, p.10

⁸⁴³ L.B./F.M.A./M.L. «El món polític s'aboca a l'homenatge a Companys, 50 anys després de l'afusellament» A: *Avui*, 16/10/1990

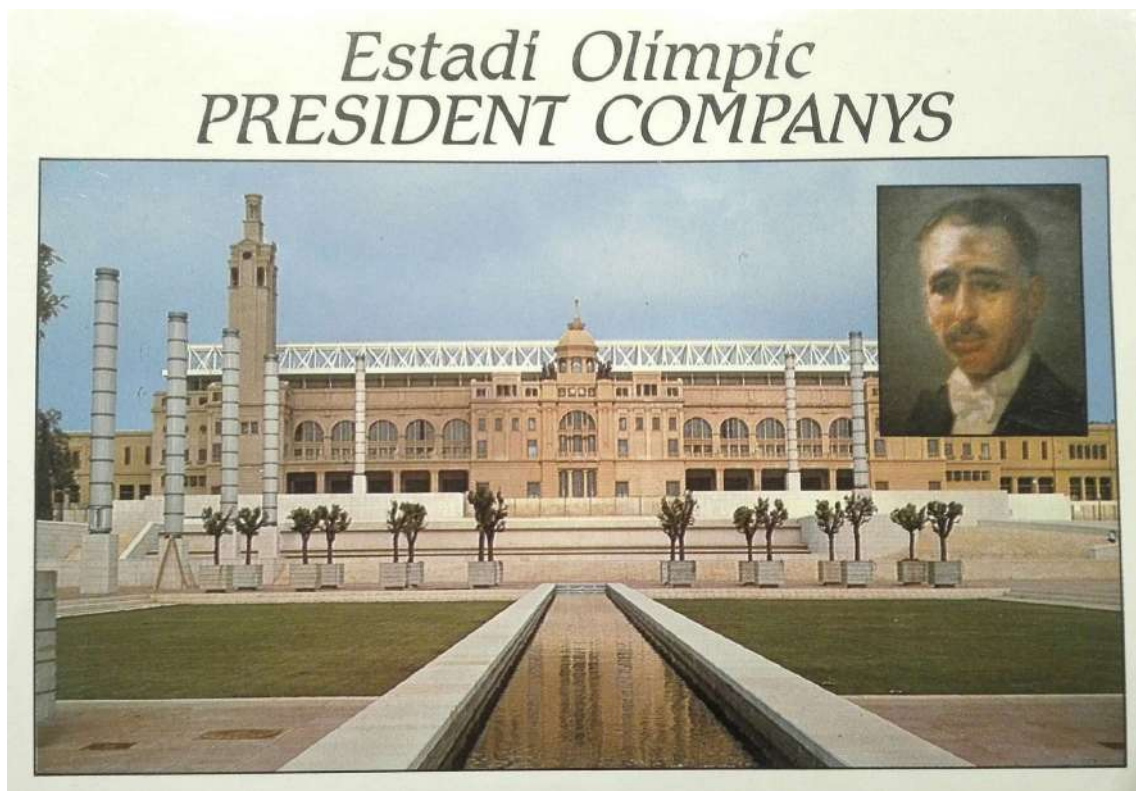
⁸⁴⁴ *Ibidem*.

⁸⁴⁵ L'exposició, titulada *Lluís Companys i la Catalunya popular*, havia estat inaugurada el 19 de juliol del mateix any al Palau de la Virreina. Agraïxo aquesta informació a Manel Risques, qui en va ser el documentalista.

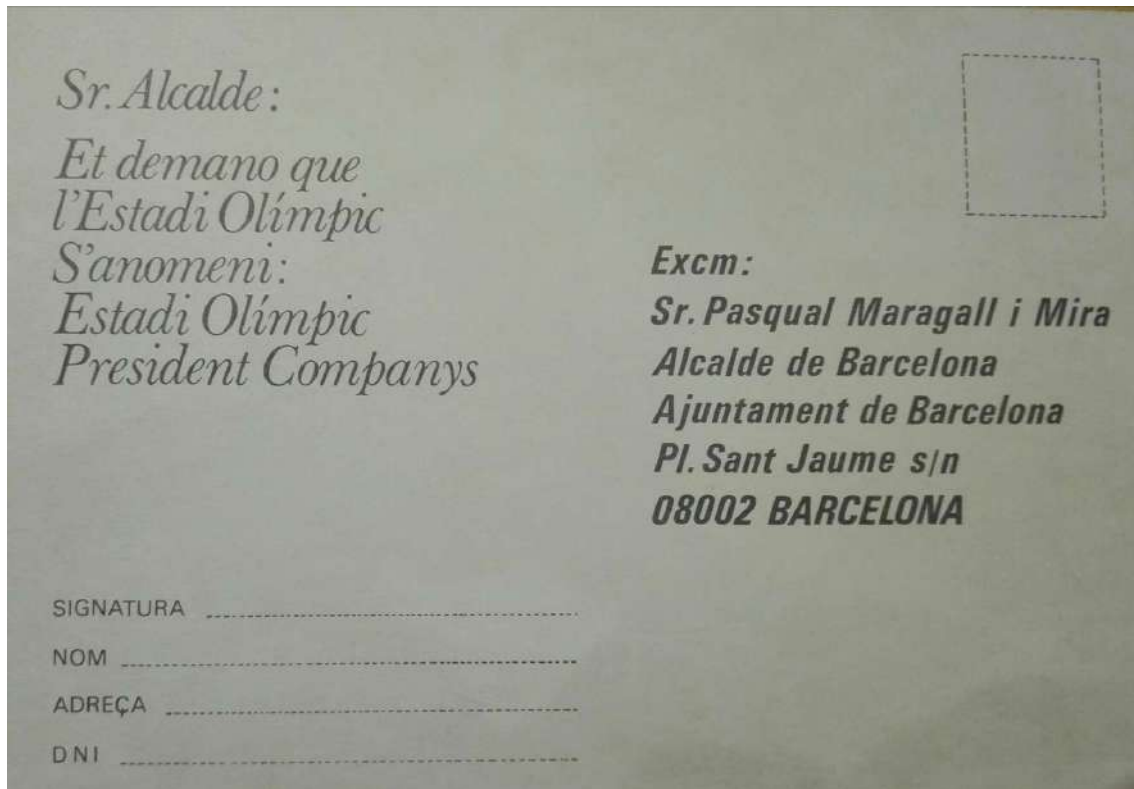
grups, els que només veien Companys com un defensor dels treballadors, d'esquerres i proper als sindicats, i els que només veien en ell “un patriota de debò” perquè va morir amb Catalunya als llavis, però no volien saber res del seu passat. Sense ficar-se en les desavinences entre Generalitat i Ajuntament, Roig posava l'ull de nou en una manca d'una política de memòria al voltant de la figura de Companys, una política amb la que es millorés la recerca, el coneixement i la transmissió del seu record i no deixar-lo només com un objecte fugaç de les commemoracions d'efemèrides:

«Disparem de nou contra Companys perquè no hem incorporat a la nostra memòria, als nostres llibres de text, a les nostres converses quotidianes, la persona que va ser Lluís Companys. No ens han donat prou temps per conèixer-lo. I ara passa, enaltit fugisserament, davant els nostres ulls. No hi ha un racó de la memòria on el puguem instal·lar tal com va ser.»⁸⁴⁶

A l'octubre de 1990, se celebraren actes al Palau de la Generalitat, a l'Ajuntament, al Parlament, alguns acabarien amb fortes tensions —el líder d'ERC, Àngel Colom, acusaria Pujol de voler apropiat-se de la figura de Companys—, però la demanda per posar el nom del president a l'Estadi Olímpic restà oblidada o en un segon pla.

⁸⁴⁶ ROIG, Montserrat «Disparem sobre Companys» A: *Avui*, 24/10/1990

Postal de la campanya Estadi Olímpic Lluís Companys, s.d. (ANC, Fons Solé Sabarís)

9.1.2. L'Estadi després dels Jocs Olímpics

Durant l'acte inaugural dels Jocs Olímpics, el 25 de juliol de 1992, l'alcalde Maragall faria referència al president Companys i a l'Olimpíada Popular en el seu discurs:

«Fa cinquanta-sis anys s'havia de fer una Olimpíada Popular en aquest estadi de Montjuïc. El nom del president de l'Olimpíada Popular és gravat allà dalt, a l'antiga porta de la Marató. Es deia Lluís Companys i era el president de la Generalitat de Catalunya. Avui l'estadi està refet i la ciutat també, amb l'ajut de tothom, que jo agraeixo. I tinc l'honor de saludar-vos a tots i donar-vos la benvinguda a Barcelona, a aquells que sou aquí i a aquells milers de milions que ens veieu o que ens sentiu arreu del món».⁸⁴⁷

Mesos abans, Maragall ja tenia clar que havia de recordar el president en el discurs.⁸⁴⁸ Fent balanç de l'any 1992, en un auditori ple de periodistes, l'alcalde trauria pit d'haver mencionat Companys i l'Olimpíada Popular davant de milers de persones,

⁸⁴⁷ MARAGALL, Pasqual (2008) *Op. Cit.*, p. 132; «Maragall y Samaranch ponen voz a un sueño» A: *La Vanguardia*, 26/07/1992

⁸⁴⁸ JULIANA, Enric «Maragall escribió de su puño y letra el discurso de apertura y lo consulto con Pujol» A: *La Vanguardia*, 27/07/1992

especialment, davant del rei.⁸⁴⁹ Segons explicava el regidor d'Esports i membre del COOB'92, Enric Truñó, hi havia hagut varis moments importants i emocionants, però ell es quedava amb el record i homenatge que havia fet Maragall de Lluís Companys en el discurs inaugural, i en l'entrada del rei a l'estadi sota l'himne d'*Els Segadors*, el qual havia assistit també a la inauguració del Pavelló de la República.⁸⁵⁰ Truñó pretenia respondre a la campanya de desprestigi i boicot nacionalista vinculada a les joventuts de CiU.⁸⁵¹ Tot i així, el debat sobre el nom de l'estadi restaria tancat durant anys i no seria fins el 60è aniversari de la seva execució que es tornaria a obrir.

El setembre de l'any 2000, arran d'una campanya organitzada de nou per CC.OO., la presidenta del Grup municipal d'IC-V a l'Ajuntament de Barcelona, Imma Mayol, proposà que, en motiu dels 60 anys de la mort de Companys, l'estadi olímpic prengués el seu nom.⁸⁵² En l'acte celebrat el 9 d'octubre a la seu de CC.OO., acompanyat pels historiadors Josep Benet, Andreu Mayayo i l'advocat Francesc Casares, el secretari general de la CONC, Joan Coscubiela, feia un discurs enaltint la memòria del president per donar impuls de nou la campanya a favor del seu nom.⁸⁵³ Tot i que, IC-V i ERC

⁸⁴⁹ «Maragall recorda Companys i demana una treva en la guerra de Iugoslàvia» A: *Avui*, 26/07/1992; Maragall se sentia especialment orgullós d'haver mencionat Companys en el seu discurs. En el seu balanç de l'any 1992, al Col·legi de Periodistes, va comentar: «La lección política de los Juegos se resume en la convivencia institucional de banderas, himnos y lenguas, y en la asunción de la memoria republicana en Lluís Companys, por parte de todos, empezando por el Rey», veure SIERRA, Ll. y RICART, M. «Maragall afirma que el éxito de los Juegos Olímpicos ayudará a Barcelona a superar la crisis» A: *La Vanguardia*, 14/01/1993

⁸⁵⁰ La reproducció del Pavelló de la República en l'Exposició Internacional de París de 1937, inaugurat a Barcelona el 1992 com a sala d'exposicions durant els Jocs Olímpics (amb la pretensió no reeixida d'exhibir el Guernica de Picasso), seguia l'estela de la reproducció d'altres pavellons, com el Pavelló Mies van der Rohe, construït i desmantellat durant l'Exposició Internacional de Barcelona 1929, i tornat a construir el 1986. En acabar-se els Jocs Olímpics, el Pavelló de la República va quedar en desús, sense cap funció programada fins que el 1994 l'ajuntament cedí el seu ús a la Universitat de Barcelona, que el reconvertiria en una biblioteca i centre de documentació, seu del Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI), i que seria inaugurat el 1996. Veure ARACIL, Rafael i SEGURA, Antoni (2008) *Espai, art i memòria: el Pavelló de la República. París 1937 / Barcelona 2007*. Barcelona: Publicacions i edicions de la UB.

⁸⁵¹ TRUÑÓ, Enric «Identidad y confianza» A: *La Vanguardia*, 29/07/1992. L'article era un "text de batalla" per contestar la campanya que sectors nacionalistes, vinculats a les joventuts de CiU, havien dut a terme per boicotejar l'organització dels Jocs Olímpics. Veure MAURI, Luis i URÍA, Lluís (1998) *Op. Cit.*, p.159-203; ÁLVARO, Francesc-Marc (2014 [2003]) *Ara sí que toca! El pujolisme, el procés sobiranista i el cas Pujol*. Barcelona: Pòrtic, p. 273; DALMAU, Daniel (2001) «La Joventut Nacionalista de Catalunya» A: CULLA, Joan B. (coord.) *El pal de paller. Convergència Democràtica de Catalunya (1974-2000)*. Barcelona: Pòrtic, pp. 332-333.

⁸⁵² «IC-V proposa posar el nom de Companys a l'Estadi Olímpic» A: *Avui*, 21/09/2000; «Proponen el nombre de Companys a Montjuïc» A: *La Vanguardia*, 21/09/2000; «Proponen el nombre de Companys» A: *La Vanguardia*, 21/09/2000

⁸⁵³ En el recull documental editat per la CONC (2008) *Sindicalisme de classe i nacional. Seminari Salvador Seguí*. CONC: Barcelona, pp. 364-380, s'hi poden trobar tant els discursos de Joan Rigol en l'acte que la CONC va dedicar a Companys en el 50è aniversari, el 13 de setembre de 1990, com el de Joan Coscubiela en l'acte del 9 d'octubre de l'any 2000 o la butlleta per adherir-se a la campanya a favor

estaven a favor de la proposta i ambdós grups eren socis de govern a l'ajuntament amb el PSC, l'alcalde Joan Clos s'hi va negar: «Si anem fent diverses propostes sobre Companys anirem devaluant la seva figura».⁸⁵⁴ En la sessió plenària del 27 d'octubre, es discutia una moció sobre el castell de Montjuïc i les columnes de Puig i Cadafalch, enretirades durant la dictadura de Primo de Rivera, però d'un debat es va derivar a un altre i tots els grups polítics municipals van acabar posicionant-se sobre el nom de l'estadi olímpic. Segons Clos, per una banda, el passeig que duia el nom de Companys, a l'Arc de Triomf, ja enorgullia el reconeixement del president; i per l'altra, el Fossar de la Pedrera ja era un lloc prou solemne. IC-V, ERC i CiU es posicionaren a favor de donar el nom del president Companys a l'estadi, mentre que el PSC i el PP hi estigueren contra.

Passat el seixantè aniversari, després que els seus socis de govern i el principal partit de l'oposició es posicionessin a favor, Clos canvià d'opinió i es mostrà obert a la proposta. El març de 2001, els socialistes anunciaven que estaven iniciant converses mentre que el representant del PP, Santiago Fisas, s'ocupava de desenterrar de nou el nom de Samaranch: «ara que ja ha arrelat el d'Olímpic. Si s'escau, que s'adopti el de Joan Antoni Samaranch».⁸⁵⁵

D'altra banda, Joan Coscubiela recordava en un article com, al 1988, s'havia iniciat la campanya per al canvi de nom de l'estadi olímpic, però «la proposta no va ser considerada políticament correcta i la manera de sortir del pas de les nostres institucions va ser acordar que les instal·lacions olímpiques no portessin noms de persones».⁸⁵⁶ Havia estat l'historiador Andreu Mayayo qui, a l'acte de presentació de les memòries de Francesc Casares, havia plantejat de nou la idea del canvi de nom a Coscubiela. Acció

de posar el seu nom a l'estadi olímpic. Veure també SANS, Rosa «Estadi olímpic Lluís Companys!» A: *Lluita Obrera*, novembre-desembre 2000.

⁸⁵⁴ SABATÉ, Carles «Clos descarta posar el nom de Lluís Companys a l'Estadi Olímpic» A: *Avui*, 28/10/2000

⁸⁵⁵ SABATÉ, Carles «Clos, disposat a afegir el nom de Lluís Companys a l'Estadi Olímpic» A: *Avui*, 16/03/2001

⁸⁵⁶ COSCUBIELA, Joan «Estadi Olímpic Lluís Companys» A: *Avui*, 01/04/2001; i SABATÉ, Carles «CCOO proposa homenatjar Lluís Companys a l'Estadi Olímpic» A: *Avui*, 17/03/2001. A l'article de Coscubiela, el secretari general de CC.OO. de Catalunya explica que va ser l'historiador Andreu Mayayo qui li va donar la idea al 1988 d'iniciar la campanya. L'article va tenir una resposta del republicà Carles Bonet, discutint-li l'origen de la campanya de 1988, dient que havia estat cosa d'un grup de professors propers a la Convenció per la Independència Nacional i no CC.OO., tot i que reconeixia el recolzament i l'adhesió de José Luis López Bulla (veure BONET REVÉS, Carles «Al Cèsar...» A: *Avui*, 10/04/2001). Efectivament, Mayayo havia donat la idea del canvi de nom a Coscubiela en l'acte de presentació de les memòries de l'advocat laboralista Francesc Casares el 9 d'octubre del 2000, però no en la campanya de 1988. Agraïxo aquesta informació a Andreu Mayayo.

Jove de CC.OO. prenia la iniciativa i onze anys després renaixia la proposta i es feia arribar a partits polítics, alcaldes i grups municipals, convocant diversos actes. La petició va rebre l'adhesió d'unes 150 associacions i entitats diverses (veïnals, culturals, d'estudiants, esportives, etc.) i centenars de signatures. Coscubiela, a més, es mostrava a favor que el canvi de nom no passés desapercbut i acompanyar-lo d'un acte cívic en el que es convidessin totes les entitats i persones que havien donat suport a la campanya per tal de fer més solemne l'acord municipal. Entre les accions de les joventuts de CC.OO., es trobava el bateig de l'estadi que van fer ells mateixos amb una placa el 20 de desembre del 2000, o la recollida de signatures per entregar-les al regidor de Cultura, Ferran Mascarell, el dia de reis de 2001.⁸⁵⁷

En el ple de l'ajuntament del 30 de març s'aprovà el nom d'Estadi Olímpic de Montjuïc Lluís Companys. El PSC superava les seves reticències inicials i arribava a l'acord amb els seus socis IC-V i ERC, i l'oposició CiU. A l'acord conjunt es recordava la figura de Companys com l'únic president d'un govern elegit democràticament executat pel feixisme, se'l recordava com a regidor del consistori i per ser la seva tasca davant l'Olimpiada Popular. Es pronunciaren discursos laudatoris cap a la seva figura per part de Joan Clos (PSC), Ferran Mascarell (PSC), Jaume Ciurana (CiU), Jordi Portabella (ERC) i Imma Mayol (IC-V). El PP seria l'únic partit que hi votaria en contra. Tot i mostrar els seus respectes per la figura de Companys, Fisas va deixar clar que no estaven d'acord amb la seva trajectòria política, creien innecessari aquest canvi de nom i acusaven Clos de manca de lideratge polític per haver reulat des del seu posicionament inicial.⁸⁵⁸

El 8 d'abril de 2001 s'inaugurava la nova denominació oficial d'Estadi Olímpic de Montjuïc Lluís Companys. Era en un partit de futbol entre el club que al 1988 havia proposat el nom de Joan Antoni Samaranch per a l'estadi, el R.C.D. Espanyol, i el Màlaga F.C. L'Espanyol perdria, també el partit.⁸⁵⁹

⁸⁵⁷ «Campanya "Posem el nom de LLUÍS COMPANYS a l'estadi olímpic de Barcelona» A: *Lluita Obrera*, gener-febrer de 2001

⁸⁵⁸ SABATÉ, Carles i FERRANDO, Mar «Barcelona homenatja Companys afegint el seu nom a l'Estadi Olímpic» A: *Avui*, 31/03/2001; AROCA, Jaume V. i PEIRÓN, Francesc «El estadio de Montjuïc lleva el nombre de Companys con la única oposición del PP» A: *La Vanguardia*, 31/03/2001

⁸⁵⁹ La decisió final de l'ajuntament va generar certa controvèrsia dins del club de futbol perico, el qual s'havia venut l'Estadi de Sarrià el 1997 i des d'aleshores jugava els partits a l'estadi olímpic. Veure HEREDIA, Sergio i AROCA, Jaume V. «Montjuïc llevarà el nombre de Lluís Companys» A: *La Vanguardia*, 29/03/2001. D'altra banda, el nom de Samaranch ha estat una proposta recurrent (no només de l'Espanyol, també d'altres entitats, com el F.C. Barcelona) per denominar espais de la capital catalana,

9.2 El retorn de la República

Tal com s'ha vist al capítol 3, al juliol de 1976, el Foment de les Arts Decoratives (FAD) iniciava la campanya per a la reposició del monument del Dr. Robert a la plaça Universitat. A la reivindicació del FAD, se li afegiria la reposició del monument a Rafael Casanova, Francesc Layret, Pau Claris i Pi i Margall. Poc a poc, s'anaren retornant els monuments, primer els de Rafael Casanova i Francesc Layret al maig de 1977, després el de Pau Claris el juliol del mateix any i el del Dr. Robert, que no seria inaugurat fins el maig de 1985 a la plaça de Tetuan. La reivindicació del monument a Pi i Margall i la República havia restat en un segon pla durant la campanya, de la qual es despenjà ràpidament i en restà totalment al marge.

Ja en el consistori democràtic, el regidor de Relacions Ciutadanes i home de confiança de Narcís Serra, el socialista Lluís Reverter, va donar l'ordre de col·locar la República de Josep Viladomat al vestíbul de l'ajuntament. Tanmateix, es va fer enrere davant la insistència de diversos tècnics municipals i el monument no va sortir dels magatzems. Segons el periodista J.J. Caballero, Reverter continuaria donant-li voltes, plantejant-se retornar l'estàtua al seu lloc original, al capdamunt de l'obelisc del Cinc d'Oros, però la iniciativa no va anar més enllà, especialment, des que la plaça va passar a anomenar-se de Joan Carles I.⁸⁶⁰ Després es va formular la temptativa d'ubicar-la a la plaça Kennedy, al barri de la Bonanova, però la iniciativa va causar malestar entre el veïnat i es va renunciar a tirar-la endavant.⁸⁶¹ No seria fins el 1983 que el monument sortiria dels magatzems, però no per ser retornada al seu emplaçament o per trobar-ne un de nou, sinó per formar part d'una gran exposició: *Cataluña en la España moderna, 1714-1983*,

ja sigui per donar el nom al Museu Olímpic i de l'Esport l'any 2010 o per donar el nom a una avinguda de Montjuïc (iniciativa aturada per la protesta veïnal l'any 2013). Veure «El museu olímpic ya lleva el nombre de Samaranch» A: *La Vanguardia*, 29/06/2010; «Posar el nom de Samaranch al museu olímpic genera polèmica al districte» A: *El3. Portal de notícies de Sants Montjuïc*, 02/07/2010, portal online: <http://el3.cat/old-post-12794/> [darrera visita 29/08/2021]; «Avinguda Samaranch a Montjuïc: la polèmica està servida» A: *El3. Portal de notícies de Sants Montjuïc*, 18/09/2013, portal online: <http://el3.cat/old-post-16153> [darrera visita: 29/08/2021]; CORTÉS VIDAL, Carmen «Trias defensa que Barcelona tingui un carrer dedicat a Joan Antoni Samaranch» A: *betevé*, 02/09/2013, accés online: <https://beteve.cat/politica/trias-defensa-que-barcelona-tingui-un-carrer-dedicat-a-joan-antoni-samaranch/> [darrera visita: 29/08/2021]. La polèmica desfermada per la proposta de posar el nom de Samaranch a l'avinguda de l'estadi, es pot seguir també a les xarxes socials, sobretot a Twitter, a través del hashtag #NoAvingudaSamaranch.

⁸⁶⁰ J.J.C. «Intentos frustrados de reposición» A: *La Vanguardia*, 16/03/1986

⁸⁶¹ PERMANYER, Lluís «Una obra vanguardista sostindrà “La República”» A: *La Vanguardia*, 20/04/1989; segons Huertas Claveria «[...] algunes veus van dir que en aquella zona de gent benestant el record de la República no complauria», veure HUERTAS, Josep M. «Azaña, a la quinta forza» A: *Avui*, 12/04/2006

inaugurada al Centro Cultural de la Villa, a Madrid, el maig de 1983. En motiu d'aquesta exposició, organitzada pel departament de Cultura de la Generalitat, l'estàtua va ser restaurada, però un cop acabada, tornava als magatzems del carrer del Cèrvol per ser guardada.

El monument no tornaria a veure la llum fins el 17 de maig de 1986, quan les grues instal·laren la República a la plaça de Sòller, a Nou Barris.⁸⁶² Casualment, només feia nou dies que els operaris municipals havien seguit el camí contrari amb un altre monument de Viladomat, el Franco eqüestre, que era traslladat del pati d'armes del castell de Montjuïc a l'interior del museu militar. L'estàtua de la República donava la benvinguda a l'exposició *Plans i projectes per a Nou Barris*, en la que es mostrava les obres d'urbanització que s'estaven duent a terme i es durien a terme en aquella zona de la ciutat, de la mà dels arquitectes Pedro Barragán i Bernardo de Sola, membres del Servei de Projectes Urbans de l'Ajuntament de Barcelona. Un dels projectes, era precisament la reordenació de la plaça Llucmajor, on s'havia decidit aixecar un pedestal, obra dels arquitectes Helio Piñón i Albert Viaplana, per acollir l'estàtua de Viladomat. Seguint la política de "monumentalització de la perifèria", les places de Sòller, d'Ángel Pestaña, de Francesc Layret i la Via Júlia, acollirien obres de Jaume Plensa, Xavier Corberó, Enric Pladevall, Antoni Rosselló i Sergi Aguilar.⁸⁶³

Després de veure's exposada a la plaça Sòller, per iniciativa del regidor socialista del districte de Nou Barris, Juanjo Ferreiro, la República es va instal·lar durant uns mesos a la porta de la nova seu del districte, a l'antic Hospital Mental de la Santa Creu. Però Josep Viladomat ja no va arribar a veure l'estàtua de la República alçada a la plaça Llucmajor.⁸⁶⁴ Moriria amb 90 anys d'edat el 2 de juny de 1989 a Andorra i el monument no s'inauguraria fins a l'any següent, el 14 de juliol de 1990, data escollida pel mateix Maragall pel seu simbolisme republicà.⁸⁶⁵

En un primer moment, en el projecte dissenyat per Piñón i Viaplana es preveia un pla alçat en el qual l'estàtua podia moure's en diagonal mitjançant unes guies, cosa que

⁸⁶² CABALLERO, J.J. «En abril, "La República" será instal·lada de forma provisional en la plaza Sòller» A: *La Vanguardia*, 16/03/1986; CABALLERO, J.J. «Los días en que descabalaron a Franco y repusieron "La República"» A: *La Vanguardia*, 19/05/1986

⁸⁶³ J.M.C. «Reurbanización de Via Júlia: la corrección de un "error" en la que el arte también tiene lugar» A: *La Vanguardia*, 09/06/1986; «Dos nuevas esculturas para Nou Barris» A: *La Vanguardia*, 16/02/1988; FAVÀ, Maria «Les escultures, el toc de distinció de la rehabilitació de Nou Barris» A: *Avui*, 03/09/1988

⁸⁶⁴ «L'escultor Josep Viladomat mor als 90 anys a Andorra» A: *Avui*, 03/06/1989

⁸⁶⁵ «Barcelona vuelve a tener su monumento a la República» A: *El Periódico*, 15/07/1990

hagués permès ser vista de cara des dels diferents carrers que conflueixen a la plaça.⁸⁶⁶ A la memòria del projecte així ho descrivien:

«Dos cerchas paralelas de alzado triangular, apoyadas en el suelo por un lado y en dos pilares por el otro, construyendo un plano a quince metros de altura sobre el que la escultura que simboliza la República se puede mover en diagonal, a lo largo de unas guías. Eso le permitirá ser vista desde las diferentes calles que confluyen en la plaza. [...]»⁸⁶⁷

Tanmateix, el suport definitiu de l'estàtua esdevindria una estructura d'acer corten que agafava la forma d'una mena d'escala que sortia del terra i anava cap al cel, d'aquesta forma, tot i que no tenia mobilitat, podia ser vista des de qualsevol lloc de la plaça Lluçmajor. Just al costat, s'alçava una columna d'acer, un monòlit format per planxes que acabaven en punta, a la base del qual s'hi havia col·locat el medalló amb l'efígie de Pi i Margall, obra de Joan Pié. El medalló va ser posat al darrer moment. En les primeres descripcions del disseny no hi apareixia i no va ser fins ben avançat el projecte que, des de l'ajuntament, es va advertir als arquitectes que havien d'integrar-lo.⁸⁶⁸ Fabre i Huertas expliquen que el fill de l'autor del medalló va venir de París a Barcelona expressament per assegurar-se'n que fos instal·lat i que el mateix ministre de Sanitat, Ernest Lluch, es va interessar per la qüestió.⁸⁶⁹

⁸⁶⁶ VIAPLANA, A. i PIÑÓN, H. (1987) *Cinco y cuarto*. Barcelona: CRC – Galería de Arquitectura, p.105

⁸⁶⁷ AMCB-Arxiu Intermedi, Fons IMPUSA, "Projecte de pedestal pel monument a Pi i Margall a la plaça Lluçmajor".

⁸⁶⁸ *Ibidem*.

⁸⁶⁹ FABRE, J. i HUERTAS, J.M. «La República. Homenatge a Pi i Margall» A: Art públic de Barcelona, base de dades en línia w10-bcn.cat [darrera visita 05/09/2021]. Malgrat el monument s'alçava majestuosament dalt del pedestal amb un petit jardí que el rodejava, ocupant la rotonda encerclada pel trànsit de cotxes (cosa que dificultava el seu accés), deu anys després, el medalló seria vandalitzat i trencat, veure HUERTAS, Josep M. «El medalló trencat de Pi i Margall» A: *El Periódico*, 26/01/2000.

Imatge de la República a la porta de la seu del districte de Nou Barris. S.d. (autor desconegut, AMDNB)

Preguntat per com va arribar a idear aquest espai que havia d'acollir la República, Albert Viaplana responia:

«Moltes vegades les referències, l'arribar a les coses aquestes, són anècdotes pintoresques. Al Planeta dels Simis hi ha un moment en que en Charlton Heston descobreix l'Estatua de la Llibertat des de darrere i de seguida la reconeix perquè és un element molt característic i descobreix que està a la Terra, que aquella figura ha emergit de la sorra i ell la veu des de darrere. Doncs alguna cosa així era el que es volia arribar a fer, que la figura no es veiés envoltada de cel, sinó que es veiés al barri. I que potser a aquesta escala no hi pujaria ningú més que un fotògraf que alguna vegada faria una foto però, amb això, hi hauria prou perquè la gent, sense arribar a pujar a dalt, pogués refer aquest camí. Treballem així.»⁸⁷⁰

Segons els arquitectes, el veïnat de la plaça Lluçmajor i Nou Barris estava molt satisfet de la seva obra. El dia de la inauguració, en un acte presidit per l'alcalde Maragall, la plaça estava plena i, d'entre els assistents, hi havia també varis membres de l'Amical

⁸⁷⁰ Entrevista de Manel Risques i l'autor a Albert Viaplana (març de 2011)

dels Antics Guerrillers Espanyols a França, els quals van fer una ofrena floral davant l'estàtua.⁸⁷¹ Tanmateix, els entorns d'aquest monument no esdevindrien escenari de commemoracions en els anys següents, ni al 14 d'abril ni al 14 de juliol. És més, tot i l'aplaudat pedestal, no hi havia res que expliqués el significat d'aquella estàtua ni d'aquell medalló. La República quedava totalment descontextualitzada i en breu esdevindria un element d'ornamentació més de la ciutat, sense elements que deixessin entreveure la seva història i el seu simbolisme, gairebé invisible per la ciutadania.

Tot i defensar la política de monumentalització dels barris perifèrics, des que es va re-inaugurar el monument a la plaça Lluçmajor, es van aixecar veus crítiques per no haver retornat l'estàtua al seu lloc original. La historiadora de l'art Judit Subirachs hi veia «una clara mostra de manca de coratge polític». Per ella, Piñón i Viaplana havien fet una gran feina, celebrava la recuperació de l'obra de Viladomat i que Nou Barris guanyés un monument amb una gran càrrega simbòlica, però no podia acceptar que en l'emplaçament original encara s'hi mantingués la Victòria franquista.⁸⁷² El monument de Viladomat i el de Frederic Marès viurien un constant joc de miralls.

Les reivindicacions per a la retirada del monument de la Victòria, vindrien sovint acompanyades de la reclamació per al retorn del monument de la República al Cinc d'Oros. En un context molt diferent al que va veure alçar-se el monument de Viladomat a Nou Barris, a finals de la dècada del 2000, enmig del moviment per a la recuperació de la memòria històrica, associacions com la Comissió de la Dignitat reclamaren que es retirés la Victòria de Marés i alhora es retornés la República de Viladomat al seu lloc original.⁸⁷³ Com s'ha vist anteriorment, l'estàtua de la Victòria seria retirada el gener de 2011, però, pel contrari, els veïns i veïnes de Nou Barris s'havien fet seu el monument de la República i no volien que sortís d'allà. Cap a l'any 2006 s'havia creat l'Associació de Nou Barris per la República, germen de la futura Taula de Nou Barris per la

⁸⁷¹ «Dues efemèrides i Mariana» A: *L'Enllaç*, 3er trimestre de 1990

⁸⁷² SUBIRACHS, Judit «Pi i Margall y la "Victoria"» A: *La Vanguardia*, 04/08/1990; SUBIRACHS, Judit «El monument a Pi i Margall» A: *Avui*, 22/08/1990

⁸⁷³ La Comissió de la Dignitat va néixer entre desembre de 2001 i gener de 2002 amb l'objectiu principal de recuperar els anomenats "papers de Salamanca", documentació que es conservava a l'aleshores Archivo Histórico de la Guerra Civil de Salamanca que provenia de l'espòli documental a ens públics i privats dut a terme per la Delegación de Estado para la Recuperación de Documentos (DERD) a mesura que les tropes franquistes ocupaven Catalunya amb la intenció de recopilar i crear un sistema d'informació per a la repressió. Veure FIGUERES, Josep M. (2000) *Papers de Salamanca: de botí de guerra a problema de la democràcia. El com i el perquè d'una incomprensió*. Barcelona: Fundació Trias Fragas; Comissió de la Dignitat (2004) *Volem tots els papers. La lluita per la repatriació dels "Papers de Salamanca"*. Lleida: Pagés editors; CRUANYES, Josep (2003) *Els papers de Salamanca. L'espoliació del patrimoni documental de Catalunya (1938-1939)*. Barcelona: Edicions 62.

República, la qual englobaria altres entitats del districte. Un dels seus membres, Josep “Pepus” Ferrándiz, també membre de l’ACEP, explica com amics i veterans de les antigues organitzacions d’esquerres antifranquistes del veïnat acostumaven a reunir-se el 14 d’abril per dinar, però seria a mitjan dècada dels 2000 quan, a més, començaren a fer actes davant del monument de Viladomat.⁸⁷⁴ Aquestes accions anaren seguides de l’aixecament de nous monuments al voltant de la plaça Lluçmajor que reforçaven el simbolisme republicà i la identificació amb el barri. Al 14 d’abril de 2012, a l’entrada del Parc de la Guineueta, s’erigia un senzill monument d’acer corten amb la inscripció: «En homenatge a tots els lluitadors i lluitadores de la República a Nou Barris». Tot i que en època republicana, Nou Barris no era un nucli urbà desenvolupat, sinó uns terrenys de masos i camps de cultiu, el barri s’apropiava de la tradició republicana. Els jardins on s’aixecava el monument passarien a anomenar-se també Jardins de la Segona República, tal com es va acordar al Consell del districte l’1 de març de 2011. El decidit posicionament de l’anomenada Taula de Nou Barris per la República arribaria a una entesa amb la Comissió de la Dignitat per reclamar la instal·lació al Cinc d’Oros d’una rèplica de la República de Viladomat, no l’original.⁸⁷⁵ Així mateix, la plaça Lluçmajor i els jardins de la República intercanviaren els noms l’abril de 2016. L’ajuntament d’Ada Colau, a través de la Ponència del Nomenclàtor i d’acord amb el districte de Nou Barris, acordaren donar el nom de la plaça de la República a l’espai que acollia el monument de Viladomat i l’efígie de Pi i Margall.

⁸⁷⁴ Tot i que l’associació va ser creada pels voltants del 2006, no va ser fins anys després, entre 2012 i 2013, que va ser finalment legalitzada. Entrevista de l’autor a Josep “Pepus” Ferrándiz el 25/04/2022

⁸⁷⁵ «Tornar l’estàtua de la República al seu lloc» A: *Avui*, 19/07/2011. Entrevista de l’autor a Josep “Pepus” Ferrándiz el 25/04/2022

Imatges de la plaça Lluçmajor durant la instal·lació del pedestal de Piñón i Viaplana. S.d. (autor desconegut, AMDNB)

Actual plaça de la República, a dalt, amb el monument i el pedestal, al qual se li va sumar una estructura d'acer corten en el que es llegeix "En memòria de tots els lluitadors i lluitadores de la Segona República a Nou Barris". A sota, imatge del medalló trencat de Pi i Margall. Setembre de 2021 (fotos de l'autor)

9.3 El Camp de la Bota

En el febrer de 1988, un any més, se celebrava l'acte al Fossar de la Pedrera en record dels guerrillers i militants del PSUC afusellats el 25 de febrer de 1946 (Cisquet Serrat, Josep Arévalo, Manuel Donaire i Joan Hernández) i el dia 17 de febrer de 1949 (Angel Carrero, Numen Mestre, Joaquim Puig Pidemunt i Pere Valverde). L'acte era organitzat per diverses associacions (AAGEF, ACEP, APMILC, Amical de Mauthausen...) amb partits i joventuts hereves del PSUC (PSUC, PCC, CJC, JCC...). Van haver-hi diferents parlaments i, per cloure la commemoració, el president de l'AAGEF, Domènec Serra, deia:

«En aquest acte s'han citat els noms dels afusellats, quasi tots al Camp de la Bota. I em permeto adelantar-vos que s'han fet unes gestions per part de familiars dels sacrificats, per part nostra i d'altres organitzacions, perquè en el Camp de la Bota, on està en període d'estudi el fer-hi passar unes grans avingudes amb motiu de les olimpíades, no s'esborri el record d'aquells sorralos on s'hi ha escoltat sang.

I hem demanat (però arribarem fins a l'exigència) que l'Ajuntament de Barcelona recordi d'una forma perenne el lloc del sacrifici dels nostres companys. No volem que les noves urbanitzacions o vials que es puguin fer esborrin el record de tants sacrificis per la Llibertat, per Catalunya i per la Democràcia.»⁸⁷⁶

Davant les diferents operacions urbanístiques que estaven tenint lloc al litoral barceloní, els guerrillers mostraven el seu temor davant la desaparició del Camp de la Bota i que res recordés l'antic lloc d'afusellament. Reclamaven a l'ajuntament un marcatge de l'emplaçament que no permetés oblidar que aquell havia estat l'escenari de les principals execucions a la capital entre 1939 i 1952. Tanmateix, no és fins a l'any següent que al butlletí dels guerrillers apareix una nova notícia al respecte —per tant, les negociacions amb l'ajuntament deuen ser lentes i poc fructíferes. Al febrer de 1989, a l'assemblea general de l'AAGEF, l'associació decidia participar en una futura Comissió Pro-Monument Recordatori dels Immolats al Camp de la Bota.⁸⁷⁷ Res més es comentarà sobre aquesta Comissió, però a l'octubre de l'any següent, en la celebració del Dia del Guerriller al Fossar de la Pedrera, es tornava a reivindicar algun tipus de senyalització al Camp de la Bota:

⁸⁷⁶ «L'acte del Fossar de la Pedrera» A: *L'Enllaç*, Gener-Febrer de 1988.

⁸⁷⁷ «Nuestra asamblea general ordinaria. 16 de febrero de 1989» A: *L'Enllaç*, Gener – Febrer de 1989.

«Barcelona, clapejada de sang des del castell de Montjuïc fins els sorral·ls del Besós, passant per les hortes, corriols, rambles, carrers i rondes. Sang dels occits de tots els segles. Però la clapa més sanguinosa, ben segur que és al Camp de la Bota. Per això volem que sigui senyalitzat el sorral on s'esculà la sang de tants afusellats. I cal fer-ho abans que les obres pels nous vials deixin esborrada la topografia. No demanem cap monument. Sí que exigim, per a la Història, un senyal perenne del lloc dels sacrificis.»⁸⁷⁸

Tot i les contínues reivindicacions, any rere any, el senyal o el monument, no s'aixecava i el temor persistia: el Camp de la Bota desapareixia davant el desenvolupament urbanístic i res el recordaria. Com diria Oriol Bohigas en una entrevista posterior, en referència a la construcció de la Vil·la Olímpica: «Era l'oportunitat d'anul·lar una àrea industrial tota perduda, on els desguassos de la ciutat passaven a l'aire lliure i eren un focus d'infecció important, i on hi havia records negatius del Camp de la Bota, etcètera».⁸⁷⁹ Segons explicaria anys després Lluís Martí Bielsa, va ser la Coordinadora de Catalana d'Associacions d'Ex-Combatents de la República, l'entitat que contactaria finalment amb l'ajuntament per tractar la qüestió del monument, però, tal com descriuria, l'ajuntament va menystenir-los i va preferir mantenir-los al marge:

«Per aquells anys va ser la Coordinadora Catalana d'Associacions d'Ex-Combatents de la República, la que es va haver d'adreçar a l'Ajuntament de Barcelona manifestant la seva inquietud i per parlar del necessari monument que perpetués el lloc on tanta sang havia estat vessada pels milers de republicans antifranquistes afusellats

—Ja ho havíem previst —va ser la resposta—. No cal que us amoïneu. Una comissió s'encarrega del tema. Es farà el millor—.

El resultat ha estat ben a la vista. Un no se sap què, amb una placa dedicada a la memòria de no se sap qui i que tot i havent rectificat la inscripció de bell antuvi, mai aconseguí ser coherent amb el què, al nostre entendre, havia de significar.»⁸⁸⁰

A finals de 1991, Josep Antoni Acebillo, director aleshores de l'Institut Municipal de Promoció Urbanística S.A. (l'organisme creat per gestionar el creixement urbanístic derivat de les Olimpíades), va contactar amb l'escultor valencià de Mislata, Miquel Navarro, per encarregar-li el disseny d'una escultura i la supervisió de la seva

⁸⁷⁸ «1 d'octubre de 1990. Dia del Guerriller a Barcelona» A: *L'Enllaç*, Quart trimestre de 1990.

⁸⁷⁹ MUÑOZ, Josep M. «Oriol Bohigas. Criteris i exabruptes» A: *L'Avenç*, núm. 333, març 2008, p.21

⁸⁸⁰ LMB «Un Memorial Democràtic» A: *L'Enllaç*, Segon trimestre de 2004

construcció al final de la Rambla Prim, vora el cinturó del litoral. Quan es va signar el contracte entre les diferents parts, el 16 de desembre de 1991, el disseny del monument ja estava acabat. La primera de les seves clàusules, feia referència a les seves característiques bàsiques: «[...] El mencionado conjunto significativo consiste en un monolito metálico de 25-30 m. de altura en homenaje a la paz y de título “FRATERNITAT” [...]».⁸⁸¹ Aquesta seria la única referència del significat de l'escultura que es troba a l'expedient conservat del projecte. Entrevistat recentment, Navarro comentava:

«Ells no me varen imposar el tema. Ara, hi ha que dir que, com allò era el Camp de la Bota, un camp d'afusellament de la guerra, en certa mesura era un monument que havia de fer un poquet de conciliació. Per això el títol és diu “Fraternitat”. Ara, la peça què significa? És un obelisc commemoratiu, dels que jo he anat fent, i és un prisma que arriba un moment en què es trenca el final, fa un cavet d'on s'obre una finestreta i ixen d'allí com dues antenes. Això és, diguem-ne, quan jo lo arquitectònic el barrega amb el tema humà.»⁸⁸²

El 20 de juny de 1992 s'inaugurava el tram final de les obres de construcció de la Rambla Prim. Era un tram de 570 metres, una amplada de 27 i ocupava l'espai que anava del carrer Llull a la Ronda Litoral. Al final de la Rambla Prim s'hi construí una rotonda on s'instal·là l'escultura de Miquel Navarro.⁸⁸³ A la premsa, la inauguració del monument quedava emmarcada dins l'onada d'inauguracions urbanístiques prèvies a l'inici dels Jocs Olímpics. Només Huertas Clavería, dies després, pararia una especial atenció a l'escultura de Navarro.⁸⁸⁴ Huertas descrivia una columna d'acer corten de 28 metres, rodejada de gespa, mirant el mar en la seva soledat («Apenas algun jubilado y un par de jóvenes que practican el *footing*»). També comptava amb una il·luminació nocturna a través de làsers, però possiblement per ser de dia, no ho comentava — tanmateix, van estar poc temps en funcionament. Huertas recollia la inscripció que hi havia al peu del monument: «a tots els afusellats en aquest indret i a totes les víctimes de la guerra civil». Aquestes paraules anaven acompanyades d'uns versos de Màrius Torres: «Que en els meus anys de joia recomenci / sense oblidar cap cicatriu de

⁸⁸¹ AMCB-AI, Fons IMPUSA, Exp. Escultura Fraternitat. MIGUEL NAVARRO, «Contrato de encargo de escultura» 16/12/1911

⁸⁸² Entrevista de l'autor amb Miquel Navarro (19/12/18)

⁸⁸³ DdB «Inaugurades les obres de l'últim tram de la Rambla Prim» A: Diari de Barcelona, 21/06/1992

⁸⁸⁴ HUERTAS, J.M. «Una columna de 28 metros entre Pekín y el Camp de la Bota para los fusilados» A: *El Periódico de Cataluña*, 01/07/1992

l'esperit. / Oh, Déu de la nit, de la mar i del silenci, /jo vull la pau però no vull l'oblit». I finalitzava: «Camp de la Bota. 1992».

Imatge de la Rambla Prim, de nit, un cop instal·lat el monument Fraternitat, s.d. (autor desconegut, Arxiu personal Miquel Navarro)

Un dels treballadors de Parcs i Jardins de Barcelona que s'encarregava de cuidar la zona després que el monument fos inaugurat, era en Josep "Pepus" Ferrándiz, qui ens explicava en una entrevista recent que, de tant en tant, es trobava algunes flors al seu peu, unes flors que algun familiar hi deixava, però que no va saber mai qui era:

«No, no, no el vaig esbrinar mai, sempre em vaig quedar... Suposo que [el familiar que hi deixava el ram de flors] ho posava per la tarda, o bé molt la matinada, abans de que arribéssim nosaltres. No vaig arribar... No vaig arribar... Rarament s'acostava gent perquè a més, és un monument que no... no era visible. Tenies que acostar-te per llegir una mica la placa i llavors, allà... la gent no ho sabia, era bastant... Jo, això em queixava, de que no... tenia que tindre una altra forma de que pogués arribar... era la meva queixa. Però bé, arribava fins on arribava...»⁸⁸⁵

En "Pepus" explicava també com el monument passava desapercbut i les dificultats que la gent tenia per entendre quin era el seu significat, essent els mateixos treballadors de Parcs i Jardins els qui havien de donar, esporàdicament, alguna explicació:

«[...] era un punt que passava inadvertit totalment. No sabien què era allò ni res... Tenia d'explicar-ho jo. Molta gent es parava allà i jo anava explicar-los lo que era. "Ah sí sí, vaig veure...". Com hi havia la làpida que havia sigut posada... "Ahhh.. carai, doncs no ho sabia". Dic "Sí, aquí era el Camp de la Bota que es afusellava...I després els portaven al fossar que allí se'ls llençava".»⁸⁸⁶

9.3.1. Un monument, tres inscripcions

Tot i ser una demanda que s'arrossegava des de feia anys, l'aixecament del monument de 1992 no va despertar cap entusiasme entre les entitats que el reivindicaven. No se'l van fer seu ni esdevindria un escenari recurrent per commemorar els afusellats del franquisme. Enric Pubill, de l'ACEP, ho explicava així:

«En el moment de la inauguració, nosaltres vam veure que el monument aquell el dedicaven a tots els afusellats al Camp de la Bota, sense cap mena d'explicació. Nosaltres vam fer saber que no hi estàvem conformes, que volíem el monument pels que havien estat afusellats després de la Guerra Civil. És veritat que durant la guerra allí s'hi van afusellar persones, però clar, les coses s'haurien d'explicar —que és el que convé, no destruir sinó explicar— i dir: "senyors, sí, durant la Guerra Civil, aquí es van afusellar a tants militars, que van ser agafats presoners a les Drassanes, per exemple, perquè van matar a tants civils una vegada s'havien rendit...". Fer una explicació històrica de memòria.

⁸⁸⁵ Entrevista de l'autor a Josep "Pepus" Ferrándiz el 25/04/2022

⁸⁸⁶ *Ibidem*.

Però no: monument a tots els afusellats. No, no, parlem-ne, perquè tots no són iguals, perquè els culpables de que passés el que va passar... si no s'haguessin sollevat no hagués passat tot això, al contrari; la República hagués tirat endavant amb les idees de llibertat i de futur que tenia.»⁸⁸⁷

La inscripció formulada per l'ajuntament —l'escultor ens va confirmar que no hi va tenir res a veure—, abonava el discurs de la reconciliació i incidia en els afusellaments duts a terme durant la guerra civil i no en la postguerra. Certament, a l'inici de la guerra, el Camp de la Bota va esdevenir un dels escenaris d'afusellament dels militars implicats en el cop d'Estat del 19 de juliol a Barcelona (els historiadors Josep M. Solé i Sabaté i Joan Villarroja xifren en 44 els militars condemnats per un Tribunal Popular afusellats en aquest espai entre setembre i octubre de 1936).⁸⁸⁸ Tanmateix, les execucions franquistes que van tenir lloc al Camp de la Bota entre 1939 i 1952 s'han quantificat en 1.686 persones.⁸⁸⁹ Pel contrari, en aquesta primera inscripció no es feia menció a les víctimes de la postguerra.

La forma d'actuar de l'ajuntament en la inauguració va ser també motiu de conflicte. Pere Fortuny, de l'APMILC, recordava que, tot i ser els familiars dels allí afusellats i principals impulsors de la remodelació del Fossar de la Pedrera, no van ser convidats a l'acte inaugural:

«Quan es van començar a fer les obres del litoral, quan les olímpiques, es va fer el monument que hi havia al final de la Rambla del General Prim. Es van portar molt malament amb aquell monument, perquè van convidar a tothom menys a nosaltres. Però ens vam assabentar i hi vam anar, cantant-los una mica el parenostre. Només pel que representàvem havíem de ser els primers a ser convidats, perquè els nostres pares van ser afusellats allà.»⁸⁹⁰

Les poques notícies que recullen la inauguració del monument, no esmenten qui va participar a l'acte —en una altra entrevista recent publicada, Pere Fortuny comenta que

⁸⁸⁷ Entrevista de l'autor a Enric Pubill (02/05/2016)

⁸⁸⁸ SOLÉ SABATÉ, Josep M. i VILLARROYA, Joan (1990) *Op. Cit.*, vol. I, p. 146-169, i del vol. II, p. 57-66

⁸⁸⁹ Segons l'historiador Joan Corbalán, entre 1939 i 1952, foren executades a Barcelona 1.717 persones, de les quals 1.686 foren afusellades al camp de la Bota (de les 31 persones restants, 23 van ser executades per garrot vil a la Model i 8 van ser afusellades al castell de Montjuïc). CORBALÁN GIL, Joan (2008) *Op. Cit.* D'altra banda, segons la base de dades de l'Arxiu Nacional de Catalunya, es comptabilitzen un total de 1706 persones executades a Barcelona (consulta de desembre de 2018).

⁸⁹⁰ Entrevista de l'autor a Pere Fortuny (21/03/2011)

no hi era ni l'alcalde.⁸⁹¹ Representants de les associacions assistirien a l'acte, però rebutjarien aquell espai de memòria, no havien participat en el seu procés de construcció, consideraven equívoca la seva inscripció i no organitzarien commemoracions al seu voltant.

Això no va treure que, al 2002, quan s'iniciessin les obres del Fòrum de les Cultures en aquell mateix espai, les entitats fessin sonar totes les alarmes davant la possible desaparició del monument. El 17 d'octubre de 1996, en el desè aniversari del nomenament olímpic de la ciutat, al Palau Nacional de Congressos de Montjuïc, Pasqual Maragall llançava públicament la idea d'organitzar a Barcelona l'Exposició Universal el 2004, en el 75è aniversari de l'Exposició de 1929. Tanmateix, al dia següent, des del Bureau International des Expositions, amb seu a París, van comunicar que la proposta no era viable per a 2004 i que, per a 2005, ja s'havia tancat el termini d'inscripció per presentar la candidatura.⁸⁹² Davant del fiasco, la proposta es va refer durant els mesos següents fins agafar la forma del Fòrum Universal de les Cultures, un dels projectes insignes de Joan Clos, qui substituiria a Maragall al front de l'alcaldia el 1997. L'ajuntament aconseguiria l'apadrinament de la UNESCO per un projecte de contorns difosos, a cavall entre una cimera mundial i una exposició cultural, que deia basar-se en tres eixos: la diversitat cultural, la sostenibilitat i la pau.⁸⁹³ Pel contrari, bona part de la ciutadania va copsar l'esdeveniment com un intent fallit de repetir la fórmula de les olimpíades i una operació urbanística amb interessos especulatius en els terrenys entre el barri de Diagonal Mar i la desembocadura del riu Besòs.⁸⁹⁴ El Camp de la Bota desapareixia definitivament sense deixar cap rastre. En el seu lloc s'hi aixecarien diferents edificis, com el Centre de Convencions Internacionals de Barcelona o l'Edifici Fòrum, parcs, zones de bany, grans places i infraestructures per encabir-hi concerts i espectacles varis, i un port esportiu a la zona de Sant Adrià de Besòs.

Davant les importants obres endegades, les entitats van estar amatents que el monument a les víctimes del Camp de la Bota tampoc desaparegués. Finalment, el monument de Miquel Navarro va ser traslladat des del final de la Rambla Prim al mig d'una de les

⁸⁹¹ BERNAL, M.D. i CORBALÁN, J. (2017) *Op. Cit.*, p. 90-91

⁸⁹² MAURI, Luis y URÍA, Lluís (1998) *Op. Cit.*, p. 433-434.

⁸⁹³ MARCET, Xavier «El Fòrum i la memòria del Camp de la Bota» A: *L'Avenç*, núm.291, Maig 2004

⁸⁹⁴ MARÍN, M. (2008) *Op. Cit.*, p.292-295. Vegi's, per exemple, l'oposició frontal que va aixecar el projecte en l'Assemblea de Resistència al Fòrum 2004, Espai en Blanc i el Col·lectiu Ariadna Pi de l'Institut Català d'Antropologia a (2004) *La otra cara del Fòrum de les Cultures S.A.*, Barcelona: Ed. Bellaterra.

places dures del parc del Fòrum. Aprofitant el desplaçament, a principis de maig de 2004 es va col·locar una nova placa al terra, al peu del monument, on s'hi llegien els versos de Màrius Torres i les següents paraules: «A tots els afusellats en aquest indret i a totes les víctimes de la guerra civil i de la postguerra. 1936 - 1952».

El resultat continuava sent decebedor i, des de les pàgines de l'*Enllaç*, l'antic guerriller Lluís Martí Bielsa el descrivia com «un monument amorf pel que mai ens sentirem atrets i, per descomptat, on mai se'ns va ocórrer fer una trobada, un homenatge o una ofrena floral. Un monument que dit sia de passada, no ha guanyat gens ni mica per una nova remodelació motivada, aquesta vegada, per les obres del Fòrum 2004».⁸⁹⁵ Tot i que s'havia inclòs la referència explícita a les víctimes de la postguerra, les associacions van lamentar que es continués posant al mateix sac els 44 militars executats a inicis de la guerra amb les prop de 1.700 persones afusellades entre 1939 i 1952. A més, l'emplaçament del monument, ara sense la zona enjardinada amb que comptava i amb una placa al terra en una zona de concerts, els hi feia poca gràcia. Fortuny explicava:

«Quan es va fer el Fòrum de les Cultures anava a desaparèixer el monument. Nosaltres vam protestar i el van mantenir, una mica desplaçat. Amb el que no estàvem d'acord era amb la placa posada quan Maragall, perquè reconeixia que allà havia sigut afusellada gent dels dos bàndols però, del nostre, hi havien afusellats 1717 i de l'altre eren 7 o 8. Quan el senyor Clos va fer el Fòrum li vam demanar que la rectificqués i ho vam aconseguir, però encara no va quedar bé. I ara hem aconseguit que es posi una placa de pedra on hi digui el que nosaltres volíem; que allà van ser afusellats 1717 persones republicanes.»⁸⁹⁶

L'APMILC va haver d'esperar sis anys encara per refer la inscripció del monument de Navarro. A través de la intermediació del Memorial Democràtic, l'entitat va aconseguir que l'Ajuntament de Barcelona canviés la inscripció per tercera i última vegada. El 18 d'abril de 2010, en un acte promogut per l'APMILC i organitzat conjuntament entre l'Ajuntament de Barcelona, de Sant Adrià de Besòs i el Memorial Democràtic, s'inauguraria una nova senyalització de l'espai. En aquest cas, la inscripció va passar d'estar en una placa al terra a estar en un bloc de ciment al peu del monument. Hi constaven de nou els versos de Màrius Torres, però les paraules de dedicatòria havien canviat: «En memòria de les víctimes republicanes afusellades en aquest indret per la dictadura franquista entre els anys 1939 i 1952». Desapareixia la referència als militars

⁸⁹⁵ LMB «Un Memorial Democràtic» A: *L'Enllaç*, 2on Trimestre de 2004

⁸⁹⁶ Entrevista de l'autor a Pere Fortuny (21/03/2011)

afusellats a l'inici de la guerra i, 18 anys després que s'aixequés el monument, la nova inscripció es desfeia definitivament de les connotacions relatives al discurs de la reconciliació nacional.

A dalt, imatge de la segona inscripció, col·locada durant les obres del Fòrum 2004, després de reubicar el monument. A sota, imatge de la última inscripció, inaugurada en l'acte del 18 d'abril de 2010. S.d. (fotos de l'autor)

El Memorial Democràtic s'havia interessat per col·locar un senyal de la Xarxa d'Espais de Memòria al costat del monument que expliqués què va ser el Camp de la Bota i els afusellaments que hi van tenir lloc, però l'Ajuntament de Barcelona no hi va estar d'acord. Pel contrari, l'Ajuntament de Sant Adrià de Besòs va acceptar posar un senyal explicativa a la part del Fòrum que cau al seu municipi, allà on es creia en aquell moment que havia estat el parapet d'execucions del Camp de la Bota, en una zona de pas darrere del port esportiu.⁸⁹⁷ El senyal que s'hi va instal·lar explicaria tant la història de l'emplaçament com a lloc d'execucions, com la història d'aquell espai com a zona de barraquisme fins a finals dels anys vuitanta. L'acte d'inauguració de la nova inscripció del monument i el senyal explicativa, en el que van participar diverses associacions amb ofrenes florals, va estar presidit per diverses autoritats (el conseller d'Interior i Relacions institucionals, Joan Saura; el director del Memorial Democràtic, Miquel Caminal; l'alcalde de Sant Adrià de Besòs, Jesús Maria Canga...), però no la de l'aleshores alcalde de Barcelona, Jordi Hereu.

Imatge de l'acte commemoratiu del 18 d'abril de 2010 (Memorial Democràtic)

⁸⁹⁷ Recentment, un informe cartogràfic elaborat pel Museu d'Història de Barcelona (MUHBA) i encarregat pel Comissionat de programes de memòria de Barcelona el 2018, ha certificat que, pel contrari, els darrers vestigis del parapet se situen sota les aigües del port esportiu del Fòrum.

9.3.2. Memòries incòmodes per a la modernitat

Els sorral·ls existents al llindar entre Barcelona i Sant Adrià de Besòs ja havien servit com a camp de tir pels soldats francesos en la Guerra de Successió i en època napoleònica —d'aquí vindria l'origen del nom de Camp de la Bota (una corrupció del terme *butte*, que significa turonet en francès i feia referència al parapet que utilitzaven per a les pràctiques de tir).⁸⁹⁸ Va ser durant el mandat del capità general Juan Zapatero (1855-1858), que es va decidir aixecar-hi una fortalesa amb forma de castell de quatre torres per acollir-hi l'Escola Pràctica d'Artilleria i ampliar les dimensions del parapet, el qual s'ubicava al terme municipal adrianenc. El castell quedaria a la zona de Barcelona, entre la riera d'Horta i la sèquia Madriguera (que alhora servia de frontera amb Sant Adrià). Prop del castell, davant del mar i passada la riera d'Horta, des del 1880 es formaria el nucli de barraques de Pequín, un barri majoritàriament de pescadors. La zona de davant del castell continuaria sent un descampat fins que, a l'any 1925, els soldats encarregarien a una família de Pequín que cuidés del reflector que il·luminava la platja. A partir dels anys 1930, degut a les constants inundacions per pluges i temporals marins, diverses famílies de Pequín començaren a traslladar-se al voltant del castell originant un altre nucli de barraques.

Després del breu període de temps en que es donaren les execucions de 1936, durant la guerra, és a partir del 14 de febrer de 1939 que comencen els afusellaments franquistes al parapet, els quals no acabaran fins el 14 de març de 1952, quan Barcelona es preparava per a l'organització del Congrés Eucarístic Internacional. Varen ser 13 anys de convivència entre els veïns i veïnes que vivien a les barraques del Camp de la Bota amb els afusellaments. L'aleshores vicari de Sant Adrià de Besòs, mossèn Pere Ribot, recordava les matinades de 1941: «El meu despertador era quan a les set del matí afusellaven els condemnats. I pels trets de gràcia sabies quants havien mort cada dia».⁸⁹⁹ Un dels fundadors de l'ACEP, Juan Antonio Cuadrado, militant de les Joventuts Socialistes Unificades durant la guerra, membre de la guerrilla urbana del PSUC i que va passar vint-i-cinc anys de presó, va explicar el seu esfereïdor testimoni de com, el 16

⁸⁹⁸ HUERTAS CLAVERÍA, Josep M. «La vida i la mort al Camp de la Bota» A: *L'Avenç*, núm.291, Maig 2004, pp. 24-31; FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep M. (1977) *Tots els barris de Barcelona*, vol. 7, Barcelona: Ed. 62, pp. 114-127.

⁸⁹⁹ Citat a HUERTAS, Josep M. (2004) *Op. Cit.* El soroll dels trets de gràcia, tal com expliquen els diferents testimonis que participen en el documental *Els nens del Besòs* (s.d.), és un record que ha quedat gravat entre la població de Sant Adrià de Besòs. El documental, dirigit per Jordi Vilalta i produït per l'Ajuntament de Sant Adrià de Besòs, és accessible al portal YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=O9ygbMqJ2ic> [darrera visita: 22/08/2021]

de juliol de 1946, es va lliurar de l'execució al Camp de la Bota a l'últim moment: «[...] En baixar del cotxe, em van treure les manilles. Hi havia com un parapet de ciment, perpendicular a la mar. En un dels costats tenia com una duna de sorra. Una sorra vermellosa, de tanta sang d'executats com hi havia anat a parar. [...]».⁹⁰⁰ Quan el periodista Jaume Fabre li preguntà si havia vist alguna casa des del camp d'execució, Cuadrado li contestava:

«No estava per això. Només recordo molts guàrdies civils, la mar allí mateix, com a última i inútil possibilitat d'escapar, i aquella sorra vermellosa. Em van posar d'esquena al munt de sorra. Em van dir si volia que m'embenessin els ulls. No vaig voler. Jo els deia de tot, des de feixistes fins a fills d'aquí i fills d'allà. La realitat era que estaves encès, però els tenies aquí dalt. De sobte vaig sentir un motorista o, millor dit, un soroll de motor, no sé si de moto o de cotxe, car en aquell moment no estava per aquestes coses. Només estava per l'escamot que tenia davant. Però passaven els minuts i allí ningú no deia res, ni el “preparen” ni el “apunten”. Res. Al cap d'una estona veig que criden a un oficial que manava l'escamot. Em criden. Jo no pensava en la commutació, sinó en alguna cosa rara. Em malfiava. Em diuen: “Su Excelencia *no sé qué no sé quan* ha tenido la magnanimidad de indultarle la pena de muerte”».⁹⁰¹

Els barraquistes recordarien també durant molt de temps els matins que, ben a prop, la sorra es tenyia de vermell per la sang dels afusellats, però no gosaven parlar-ne si no tenien una gran confiança amb l'interlocutor.⁹⁰² Amb les migracions dels anys 1940 i 1950 el nucli de barraques al voltant del castell i la riera d'Horta va anar en augment en unes condicions de vida lamentables. Les barraques es feien de totxos o de cartró pedra, però les nits de fort temporal, els seus habitants cercaven refugi al castell. El 1963 es va impulsar el primer cens als barris de Pequín i del Camp de la Bota, amb un total de 667 barraques i 3.415 persones vivint-hi. Al 1968 arribarien a les 690 barraques i gairebé 4.000 persones.

A principis dels anys 1970 s'inicià la construcció del nou barri de la Mina, un polígon de pisos amb els que Sant Adrià de Besòs pretenia posar punt i final al barraquisme.

⁹⁰⁰ FABRE, Jaume «Quan afusellaven al Camp de la Bota (1939-1952)» A: *Avui*, 24/02/1977; veure també «A la memoria de Juan Antonio Cuadrado Diago, fundador de nuestra Asociación y entrañable compañero» A: *Catalunya Resistent*, núm. 41, Maig de 1993.

⁹⁰¹ *Ibidem*. Juan Antonio Cuadrado va retornar per primera vegada al Camp de la Bota el novembre de 1977 arran d'un complet reportatge que li dedicaren a Tele/eXpres. Amb fotografies de Pepe Encinas, el testimoni mostrava les diverses cicatrius al seu cos (tenia 11 ferides de bala més les seqüeles de les tortures) mentre explicava les tres vegades que el van detenir, els mals tractes a la presó i com va sobreviure al seu afusellament. Veure VILLAGRASA, Miquel «Volvió a estar en el paredón» A: *Tele/eXpres*, 26/11/1977

⁹⁰² HUERTAS, Josep M. (2004).

Molts dels veïns del Camp de la Bota s'hi van traslladar, però una part va restar-hi. Al 1983 quedaven encara 444 persones, la majoria d'ètnia gitana. El 1989 es desallotjava a les tres últimes famílies, les quals vivien de recollir ferralla amb un camió. Tot el barri va ser enderrocat, essent l'escola la darrera edificació en desaparèixer.⁹⁰³

Roba estesa del nucli barraquista del Camp de la Bota, amb el castell de les quatre torres de fons. S.d. (autor desconegut, Comissió de memòria i gènere de Sant Martí)

Josep Maria Monferrer, primer director i després professor de l'escola Tirso de Molina, a la Mina, va començar a construir un arxiu amb tot el material que recollia dels seus alumnes i les seves respectives famílies, interessades en preservar el record de les seves històries de vida al barri. Era l'origen del que, als anys noranta, esdevindria l'Arxiu de la Mina i el Camp de la Bota. Monferrer seguia els passos de Francesc Botey, ambdós escolapis. Després d'exercir la docència a l'Havana, Botey s'havia instal·lat en una barraca al Camp de la Bota l'any 1963. Va ser un dels fundadors de les escoles que es van aixecar al barri, com la que va ocupar el castell de les quatre torres quan aquest va

⁹⁰³ *Ibidem.*

passar a mans del bisbat de Barcelona —la fortificació seria finalment enderrocada a principis dels anys setanta. Botey era un escolapi progressista influenciat per la “pedagogia de l’oprimit”, de Paulo Freire. Intentava empoderar les classes oprimides afectades per la marginalitat, la pobresa i l’analfabetisme. La defensa que va fer del poble gitano i les constants crítiques al franquisme li valgueren un any de presó al centre concordatori de Zamora i, en sortir, va continuar la seva tasca missionera a Mèxic, treballant pels drets de la població indígena de Maconí.⁹⁰⁴ La seva influència es va estendre en la nova escola de la Mina.

Monferrer s’ha dedicat a denunciar la situació de marginalitat i l’estigmatització del barri, la poca implicació de les administracions i la “guetització” de la Mina, especialment, a través d’unes barreres urbanístiques i arquitectòniques que intenten arraconar i invisibilitzar la situació social i econòmica que viuen els seus veïns i veïnes. Amb la important inversió de capital estranger que es va dur a terme per al Fòrum de les Cultures, el procés es va accelerar.

Quan es van iniciar els actes del Fòrum, el maig de 2004, la gent del barri de la Mina, que havia vist desaparèixer i construir de nou a sobre del Camp de la Bota, van demanar tenir veu en les xerrades que s’hi programaven. Varen participar el germà de Francesc Botey, l’activista, polític i historiador Jaume Botey, per una banda, i Josep M. Monferrer per l’altra. Segons explica Monferrer:

«En Botey la va fer dins d’una aula i jo a un espai extern, perquè tampoc no interessava que es parlés gaire de la Mina. En Botey va començar dient “jo us demano, abans, si ens podem posar tots dempeus i fer un minut de silenci perquè en aquest espai van ser afusellats milers de persones” i tothom es va posar dret i es va fer el minut de silenci. En acabar la xerrada el criden i li diuen que estaven molt disgustats perquè això era un Fòrum de les Cultures, no un Fòrum per fer política. Li van dir des de l’organització.»⁹⁰⁵

De forma paral·lela, qui també vivia amb preocupació la desaparició del Camp de la Bota i la memòria dels afusellaments arran de les obres del Fòrum, va ser Francesc Abad.⁹⁰⁶ L’artista conceptual terrassenc va entrar en contacte amb l’APMILC:

⁹⁰⁴ «Entre el Camp de la Bota i Maconí» A: *Catalunya Cristiana*, núm. 869, 16/05/1996

⁹⁰⁵ Entrevista de l’autor a Josep M. Monferrer (11/04/2019)

⁹⁰⁶ Una valoració de l’obra d’Abad sobre el Camp de la Bota a FONT, Jordi. *Una herència incòmoda. Mecanismes de construcció i transmissió d’una història crítica de la memòria social del franquisme*. Tesi

«Era una cosa incomprensible, així que jo volia veure què havia passat, personalment, pel meu compte, al 2002-2003. Vaig mirar si hi havia algú que en sabés i vaig poder coincidir a Mollet amb la gent de Pro-Immolats, que són 7 o 8 senyors ja grans. Vaig ser jo que vaig impulsar el fet de veure què va passar perquè, vulguis o no, la gent conceptual venim d'un espai on no hem treballat mai per la indústria. Treballem sobre investigacions i treballs no rentables on el que es busca no és l'obra final, sinó que és el procés el que importa. En nosaltres hi ha una feina que és més social que cap altra cosa.»⁹⁰⁷

D'altra banda, l'artista es va trobar les portes de l'Ajuntament de Barcelona completament tancades. *El Camp de la Bota* va ser un projecte en format arxiu que es va desenvolupar en diferents direccions: una pàgina web, una exposició, catàlegs, cartells... A les revistes *L'Avenç* (maig de 2004) i *Quaderns d'Arquitectura* (2004) es van publicar uns dossiers amb testimonis, fotografies d'arxiu, documents escrits, imatges artístiques, textos d'especialistes, etc. Sorprenentment, aquell mateix any, Abad va rebre el premi Ciutat de Barcelona d'Arts Plàstiques:

«Va ser un treball dur, un treball on per primera vegada a Catalunya i a l'Estat Espanyol es feia parlar al testimoni. Va ser un treball que sabíem que començaríem però que mai acabaríem, que ens fotíem en un merder. Vam aixecar una pàgina web pel nostre compte, que vaig pagar jo i encara la mantinc fins que desaparegui. Però bé, les coses són efímeres. Un cop fet tot això resulta que em donen el premi Ciutat de Barcelona sense haver fet cap exposició a Barcelona. Té pebrots, és surrealista.»

«[...] en el seu moment ningú hi va apostar, ni des del món de l'administració ni des del món de la política. Més aviat hi va haver un tancament de files perquè fotíem enlaire la marca Barcelona. I des del punt de vista de l'art contemporani, igual.»⁹⁰⁸

El gener de 2005, *El Camp de la Bota* va iniciar al Prat del Llobregat un itinerari de dos anys i mig per onze sales d'exposicions i museus de les comarques de Barcelona. Més endavant rebria recolzament de la Diputació de Barcelona i de les conselleries de Cultura i de Relacions Institucionals i a cada municipi on s'acollia l'exposició, s'hi afegien testimonis, recerca gràfica i documental sobre les persones d'aquella localitat

doctoral defensada el 7 de juny de 2021 a la UAB, pp. 316-323 [accés online a: www.tesisenred.net/handle/10803/673245#page=1]

⁹⁰⁷ Entrevista de l'autor a Francesc Abad (30/05/2019)

⁹⁰⁸ *Ibidem*.

afusellades al Camp de la Bota.⁹⁰⁹ Tota la informació obtinguda (documents oficials, informació gràfica i documents professionals, records i cartes de les famílies, entrevistes als familiars en vídeo) s'arxivava al web: www.francescabad.com/campdelabota.

En acabar el projecte, l'exposició va ser donada al Museu d'Art Contemporani de Barcelona (MACBA). En una entrevista publicada a *El País*, quan se li preguntà perquè *El Camp de la Bota* no s'havia vist a Barcelona, Abad es mostrà contundent:

«Porque no interesa. Se habla mucho del proceso de recuperación de la memoria histórica, pero creo que las investigaciones de los historiadores no van acompañadas de una voluntad auténtica por parte de las autoridades. En cualquier caso, este trabajo es también una reflexión sobre el espacio público y su dimensión social y política. Cuando empezó a construirse el Fórum me di cuenta de que nadie decía nada sobre lo que había debajo: los restos de 1.700 represaliados por el franquismo. Eso jode a cualquiera que se preocupe de estos asuntos.»⁹¹⁰

Deixant de banda la re-denominació que va rebre el Parc del Fòrum (des del 24 d'abril de 2007 s'anomenaria Parc del Camp de la Bota), caldria esperar al 2015, depassant els límits cronològics d'aquest estudi, per observar noves intervencions memorials en aquest espai. Per una banda, el 22 de febrer, l'Ajuntament de Barcelona va instal·lar una placa commemorativa en homenatge als habitants de l'antic barri de barraques del Camp de la Bota, situada davant l'entrada principal del Museu Blau de les Ciències Naturals, a l'edifici Fòrum, on havia estat el castell de les quatre torres.⁹¹¹ I per l'altra, el 7 de març del mateix any, en el marc dels actes del Dia internacional de la dona treballadora, l'Ajuntament de Sant Adrià de Besòs instal·laria un petit faristol al costat

⁹⁰⁹ Les ciutats que van acollir l'exposició van ser: el Prat del Llobregat, Manresa, Vilafranca del Penedès, Santa Coloma de Gramenet, Sant Adrià de Besòs, Mataró, Roda de Ter, Mollet del Vallès, Terrassa, Súria i l'Hospitalet del Llobregat.

⁹¹⁰ Entrevista publicada a *El País* el 10/08/2007, extreta de BERNAL, M.D. i CORBALÁN, J. (2017) *Op. Cit.*, p. 96-98

⁹¹¹ La iniciativa partia de la Comissió ciutadana per a la recuperació de la memòria dels barris de barraques de Barcelona, aleshores formada per: Mercè Tatjer, Alonso Carnicer, Sara Grimal, Jordi Giró, Custodia Moreno, Oriol Granados, Rafel Usero, Francesc Banús i José Molina, amb l'assessorament de Jaume Fabre i Josep M. Monferrer. Per seguir la tasca d'aquesta Comissió, veure el seu perfil de Facebook: <https://www.facebook.com/MemoriaDelsBarrisDeBarraques> (última visita 22/08/2020). Sobre la recuperació de la memòria del barraquisme, veure també el documental de CARNICER, Alonso i GRIMAL, Sara (2010) *Barraques, la ciutat oblidada*. Televisió de Catalunya – CCMA (documental accessible a internet: <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/sense-ficcio/barraques-la-ciutat-oblidada/video/2333059/>); i els llibres, entre d'altres, de TATJER, Mercè i LARREA, Cristina (2011) *Barraques. La Barcelona informal del segle XX*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona; i DD.AA. (2012) *Barraquisme: la ciutat (im)possible*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

de la senyal que el Memorial Democràtic va col·locar on es creia que havia estat el parapet. El faristol recollia 11 noms de dones executades al Camp de la Bota.⁹¹²

No serà fins el 24 de febrer de 2019, en el marc dels actes commemoratius del 80 aniversari de l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona, que l'ajuntament d'Ada Colau crearia un nou memorial a la zona del Fòrum. A finals de 2018, el Comissionat de programes de memòria, Ricard Vinyes, encarregaria un memorial a Francesc Abad per recordar-hi les execucions al Camp de la Bota. Després que el Museu d'Història de Barcelona (MUHBA) certifiqués topogràficament que les restes del parapet d'afusellament restaven realment al fons del mar, sota el port nàutic del Fòrum, es va idear un memorial de caràcter efímer anomenat "Parapet de les executades i executats. 1939 – 1952". Es tractava d'un gran mur de 55 metres de llargada i 3'5 d'alçada que conté els 1.706 noms de les persones que, segons la base de dades dels consells de guerra sumaríssims de l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), van ser executades a Barcelona en aquest període.⁹¹³ D'altra banda, el mur conté imatges del mar, entrant en diàleg amb el parapet enfonsat, i imatges d'arxiu. Una d'aquestes imatges és una fotografia conservada a l'Arxiu de la Mina i del Camp de la Bota. Es tracta de tres soldats davant de les restes del parapet. Segons va explicar Josep M. Monferrer el dia de la inauguració (i com guarda en una nota transcrita junt amb la foto a l'arxiu que regeix), la imatge se la va fer arribar per carta un dels tres soldats, Carles Roca Gotsens, d'Olesa de Montserrat, el juliol de 2012. En ella explicava que el novembre de 1947 estaven fent el servei militar obligatori i els hi havia tocat fer practiques al parapet. Un dels tres soldats estava molt afectat perquè uns anys abans —deia— havien afusellat a son pare en aquest lloc i els altres dos companys estaven intentant animar-lo. L'altre punt del discurs de Monferrer va ser la situació del barri de la Mina. La construcció del

⁹¹² El senyal era una iniciativa impulsada per les entitats Dones i comunitat de Sant Martí, Adrianes, Ambar Prim i per TV-Clot Sant Martí, amb el suport dels consells municipals de dones de Sant Adrià de Besòs i de l'Ajuntament de Sant Adrià de Besòs. D'altra banda, com documenta la historiadora Queralt Solé, no van ser 11 les dones executades al Camp de la Bota, sinó 12: Carme Claramunt Bonet, Encarnació Llorens Pérez, Eugenia González Ramos, Cristina Fernández Pereda, Ramona Peralba Sala, Neus Bouza Gil, Dolors Giorla Laribal, Magdalena Nolla Montseny, Virginia Amposta Amposta, Elionor Malich Salvador, Assumpció Puigdelloses Vila i Inés Giménez Lumbreras. Qui faltava al senyal era Encarnació Llorens i en total, a Catalunya, s'han documentat 17 dones executades (12 a Barcelona, 2 a Girona, 1 a Tarragona i 2 a Lleida). Veure SOLÉ BARJAU, Queralt (2019) «Executades. Dones afusellades pel franquisme a Catalunya» A: MERINO, Agustina (dir.) *La repressió franquista a Catalunya*, núm. 19 [Edició extraordinària la revista *Memòria antifranquista del Baix Llobregat*, coordinat per Agustina Merino i Conxita Mir]. Cornellà de Llobregat: Associació per la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat, pp. 55-59

⁹¹³ Les xifres difereixen lleugerament de les aportades per Joan Corbalán, que quantifica en 1.717. Veure CORBALÁN, Joan (2008) *Op. Cit.*

Fòrum no va suposar només la desaparició definitiva del parapet, va suposar la reclusió del barri amb barreres arquitectòniques i urbanístiques per als seus habitants, aïllant-lo i amagant-lo de la nova (i immobiliàriament cara) zona construïda. La memòria dels afusellaments del Camp de la Bota resta entrelligada amb la memòria popular del barraquisme i a l'especulació immobiliària i urbanística de la ciutat.

Imatge dels tres soldats del servei militar obligatori fent la guàrdia davant les restes del parapet. Fotografia de Carles Roca Gotsens enviada a Josep Maria Monferrer que es reproduïx en el memorial del Camp de la Bota (AMiCB)

L'acte inaugural, un espectacle de dansa i música davant d'un gran nombre de persones, va comptar amb la participació de l'alcalde de Barcelona i de l'alcalde de Sant Adrià de Besòs, Joan Callau.⁹¹⁴ A més del memorial dissenyat per Francesc Abad, on les persones assistents hi dipositarien ofrenes florals, tocant a la zona del port nàutic, es descobrí un faristol on es feia una explicació històrica dels afusellaments al Camp de la Bota. Callau va fer esment de les diferents iniciatives commemoratives que, des de Sant Adrià de Besòs, s'havien engegat. Entre elles, la moció presentada al consistori per ERC el febrer de 2017 i que va ser aprovada per tots els grups polítics a excepció del PP. En ella es demanava a la Direcció General de Memòria Democràtica i al Memorial

⁹¹⁴ Es pot veure l'acte d'inauguració del memorial a la pàgina web del Comissionat de programes de memòria de Barcelona: <https://ajuntament.barcelona.cat/memoriademocratica/ca/programa/espai-memorial-camp-de-la-bota/> [última consulta 21/08/2021]

Democràtic que realitzessin un projecte memorial en record dels afusellats i afusellades al Camp de la Bota. El desembre de 2019, el govern català va presentar un nou projecte: el “bosc d’empremtes”, també dissenyat per Francesc Abad.⁹¹⁵ En principi, la instal·lació estarà ubicada a la zona central del futur parc Campus Diagonal-Besòs, però no hi ha data per a la seva execució. L’eventual realització d’aquest memorial que, sens dubte, aportarà més capes d’anàlisi en aquest lloc, caldrà estudiar-la en funció de la conjuntura, el diàleg amb les associacions i el veïnat, el desenvolupament urbanístic de la zona, de les complexes relacions entre les tres administracions implicades (Ajuntament de Barcelona, Ajuntament de Sant Adrià i Generalitat de Catalunya) i la forma que té cadascuna d’elles d’entendre les polítiques de memòria.

Imatge del memorial del Camp de la Bota “Parapet de les executades i executats. 1939 – 1952”. 24/02/2019 (foto de l’autor)

⁹¹⁵ En el següent enllaç es pot accedir a la nota premsa que, des del departament de Justícia, es va publicar per anunciar i descriure el projecte «Un monument amb gairebé 1.700 tubs de ferro recordarà les persones afusellades al Camp de la Bota» (05/12/2019): <https://govern.cat/salaprensa/notes-premsa/380025/monument-gairebe-1700-tubs-ferro-recordara-persones-afusellades-al-camp-bota> [darrera visita el 22/08/2021]

CAPÍTOL 10

DE L'ESGOTAMENT ALS INICIS DEL CANVI

A principis dels anys 1990, les associacions que concentraven bona part dels seus esforços en la realització d'homenatges en els espais de memòria republicans, antifeixistes i antifranquistes de la ciutat, mostraven importants símptomes de cansament, manifestant-ho de tant en quant en les seves revistes i butlletins. La progressiva desaparició dels seus membres i les limitacions físiques produïdes per l'edat, els obligava a reduir la seva activitat. La situació es reflectia també en les commemoracions. Després de l'homenatge en memòria dels militants del PSUC afusellats, celebrat el 17 de febrer de 1991 al Fossar de la Pedrera, des del butlletí de l'ACEP es comentava l'escàs èxit de convocatòria que tenien aquests actes. Allà mateix, van començar a preguntar-se per què no agrupar tots els homenatges en un de sol al Fossar: «Todos los actos que periódicamente suelen celebrarse en el decurso del año, se habló de concentrarlos en un solo que se realizaría el 15 de octubre de cada año, dada la escasa asistencia que se viene observando».⁹¹⁶

La situació de l'ACEP era especialment delicada i es trobava al llindar de la desaparició. La celebració de l'assemblea del 10 de novembre de 1994 estava emmarcada pels pocs recursos econòmics amb els què comptava l'entitat, una carta d'avís de desallotjament del seu local al Portal de l'Àngel i amb la impossibilitat de comunicar-se amb els socis per no poder costejar-se ni sobres ni segells. De la junta directiva, composta per dotze membres, només n'hi havia sis o set persones en actiu. Davant d'aquest escenari només hi havia tres opcions: fer una crida per conformar una nova junta no provisional, demanant la seva col·laboració; treballar per sanejar la situació econòmica; o tancar les portes. A l'assemblea es va decidir que, malgrat tot, continuarien endavant.⁹¹⁷ El seu butlletí, que apareixia ja només una o dues vegades a

⁹¹⁶ PEGUERA, Miguel «Fossar de la Pedrera» A: *Catalunya Resistent*, núm. 37, març de 1991

⁹¹⁷ Un dels seus cavalls de batalla era prosseguir, per exemple, la lluita contra la discriminació que suposava la Llei 46/1977 de 15 d'octubre i les indemnitzacions de les quals quedaven exclosos els expresos polítics que no tenien l'edat complerta de 65 anys el 31 de desembre de 1990 i de les quals tampoc en tenien dret les persones que van estar a batallons de treballadors, camps de concentració, ni les vídues dels afusellats sense judici.

l'any, reapareixeria de nou de forma continuada a partir del quart trimestre de 1994, amb una nova capçalera: *Catalunya Resistent*.⁹¹⁸

La situació dels antics guerrillers no era molt millor. A principis de 1992, l'AAGEF publicava editorials que manifestaven el cansament i la manca d'energies dels membres de la junta i l'associació:

«A la nostra darrera Assemblea poguérem constatar entre altres coses, la ostensible precarietat de les nostres forces; l'esgotament físic de la nostra AMICAL. Poguérem constatar també, que ja no ens és donat generar noves energies i que, més aviat, la feina és nostra per conservar les que encara ens resten.»⁹¹⁹

Davant d'aquesta situació, van optar per dosificar les seves forces per tal de continuar endavant amb les tasques de l'entitat. Cada dia els hi arribaven informacions disperses sobre companys i companyes enterrats en diferents llocs de Catalunya, alguns de qualsevol manera, però cada vegada els hi era més difícil desplaçar-se i fer-se'n càrrec. L'AAGEF va decidir que la millor forma de continuar honorant la seva memòria seria mitjançant l'erecció d'un sol monument al Fossar de la Pedrera que els commemorés a tots conjuntament.⁹²⁰

En el transcurs de l'acte del 20 de febrer de 1994 al fossar, la presidenta dels antics guerrillers, Carme Casas, feia referència als noms de les persones desconegudes que encara quedaven per inscriure a les columnes. Era de justícia recordar-los, però creia que la pèrdua de seva memòria no preocupava a ningú excepte a ells. Deia:

«Convençuts doncs d'aquesta necessitat, la de mantenir viva la MEMÒRIA HISTÒRICA de la lluita del nostre poble, és pel que ens hem proposat, quasi en un darrer esforç, instal·lar en aquest recinte, aquí al Fossar de la Pedrera, un MEMORIAL que recordi a tothom, quan ja nosaltres no hi siguem, el sacrifici

⁹¹⁸ A l'abril de 1990, el butlletí de l'ACEP deixava de publicar-se com a *Llibertat*, per aparèixer de nou com a *Catalunya Resistent* l'octubre de 1990. Tanmateix, ja feia temps que es publicaven només dos números a l'any i a l'octubre de 1993 desapareixeria. Retornaria el quart trimestre de 1994, encetant una nova etapa, ja de forma continuada, fins el dia d'avui. Quan l'ACEP va publicar per primera vegada el seu butlletí, al 1976, l'associació d'ex-presos de Madrid havia demanat que *Llibertat* fos la capçalera de tots els butlletins que des d'aleshores editessin les diferents associacions d'ex-presos que s'anessin legalitzant i poder fer-ne una gran federació. D'altra banda, entre l'associació de Madrid i de Catalunya es mantindrien unes relacions no sempre cordials i viurien etapes de tensió, especialment, a principis dels anys 1990, cosa que empenyeria l'ACEP a canviar el nom i tenir la seva pròpia capçalera per al seu butlletí. Veure «Cambio de cabecera en nuestro boletín» A: *Catalunya Resistent*, núm. 36, octubre de 1990. La informació sobre l'assemblea del 10 de novembre de 1994, es pot llegir en l'editorial d'aquest número.

⁹¹⁹ «Tocant de peus a terra» A: *L'Enllaç*, primer trimestre de 1992

⁹²⁰ «... un nou repte el MEMORIAL» A: *L'Enllaç*, segon trimestre de 1992.

de tants homes i dones que uns anys enrere, en una fase de la lluita antifranquista i quan el nazi-feixisme sucumbia a Europa, morien lluitant arreu de la nostra Catalunya, sense que avui ningú pugui precisar ni el seu nom ni el lloc on reposen els seus cossos.»⁹²¹

Dins l'associació es vivia amb certa urgència la necessitat d'aixecar aquest memorial. L'assistència a les assemblees de l'AAGEF era cada vegada més minsa, les condicions de salut dels seus protagonistes anaven a pitjor i des de la directiva es tenia plena consciència: «Pocs assistents; només una vintena. És cert que no podíem esperar que en vinguessin gaire més. Els anys passen i cada vegada som més vells. Això és el que som, sí, però amb molta moral. Va ser colpidor el fet de veure arribar el nostre company NEBOT que, tot i l'ajut de dos bastons, amb prou feina podia tenir-se dret».⁹²² Un dels ex-guerrillers més carismàtics i més compromesos amb l'associació, Josep Font Monpeat, moria poc després de celebrar-se aquesta assemblea, el 12 d'abril de 1994. Precisament, havia estat un dels principals impulsors del nou memorial que s'havia d'aixecar al Fossar de la Pedrera i va demanar, abans de morir, que les seves cendres descansessin en el seu basament. El 23 de juliol, en un acte celebrat per iniciativa de la seva família i de l'AAGEF, dipositarien les seves cendres, dos butlletins i un document signat per tots els membres de la Junta directiva, als fonaments del monòlit.⁹²³

Imatge de Josep Nebot inaugurant el memorial dels antics guerrillers al Fossar de la Pedrera. Fotos publicades a *L'Enllaç*, Quart Trimestre de 1994

⁹²¹ «El 20 de febrer al fossar de la pedrera» A: *L'Enllaç*, Primer trimestre de 1994

⁹²² «La nostra assemblea» A: *L'Enllaç*, Segon trimestre de 1994.

⁹²³ «Acte al Fossar» A: *L'Enllaç*, Tercer trimestre de 1994.

Finançat a través d'una subscripció la relació de la qual s'anava publicant a l'*Enllaç*, finalment, el memorial seria inaugurat l'1 d'octubre de 1994, Dia del Guerriller. El dia de l'acte, la presidenta de l'associació, Carme Casas, faria referència a la necessitat de la lluita armada dels anys 1940 i 1950. La democràcia no l'havia regalat ningú i s'havia lluitat per ella. Recordava com des de l'AAGEF s'havien trencat l'esquena cercant els llocs on van morir i van ser enterrats els seus companys de lluita, col·locant làpides i marcant el territori per a que no caiguessin en l'oblit. Tanmateix, estaven cansats d'esperar a que les institucions democràtiques es fessin càrrec d'aquesta tasca, els hi recriminava que no s'haguessin preocupat per aquesta qüestió i, davant la progressiva desaparició de la seva generació, havia de ser l'AAGEF una altra vegada qui havia d'agafar les regnes:

«Ens apleguem avui aquí, en aquest recinte del Fossar de la Pedrera, per celebrar un acte que, pel que fa a nosaltres, hauria d'haver estat celebrat fa molts anys. Aquest retard ha estat degut, sense cap dubte, a que nosaltres els antics guerrillers, en la nostra ingenuïtat, esperàvem que la iniciativa de la convocatòria partiria d'algú que no fos de nosaltres mateixos. Potser sí que esperàvem que les Institucions democràtiques que succeïren el franquisme se n'adonarien, passats els primers anys, quan l'estabilitat i la serenitat ja els ho permetia, que un capítol molt important de la Història de la lluita del nostre poble, havia estat oblidat i romanien pràcticament inèdits. La veritat és que no ha estat així. Que ningú s'ha preocupat del "tema". I és quan ja hem coronat el "cinquantenari", que és el moment en que la memòria s'acaba de perdre i quan tant sols queda per la posterioritat allò que ha estat escrit, òbviament perquè ja n'han desaparegut uns quants i estan a punt de fer-ho la resta dels que podrien servir de testimonis, quan hem considerat que aquest acte no es podia ajornar més.»⁹²⁴

Pocs dies després, l'atenció que els guerrillers no rebien a Espanya, la rebien a l'exterior. El 21 d'octubre, davant del monument de Prayols dedicat als guerrillers, se celebrava un acte d'homenatge presidit per François Mitterrand, que comptava amb la participació del president del govern espanyol, Felipe González.⁹²⁵ En els actes celebrats a l'exterior, el govern ja s'havia mostrat anteriorment menys equidistant i més militant, però ara, a més, l'escenari polític espanyol estava canviant.⁹²⁶

En la campanya electoral de les eleccions generals de 1993, el Partit Popular de José María Aznar, a la cerca d'un espai polític més centrista i moderat, començà a

⁹²⁴ «Un memorial pel record...» A: *L'Enllaç*, Quart trimestre de 1994

⁹²⁵ «Carta de França» i «Justo y merecido, però muy tarde» A: *L'Enllaç*, Quart Trimestre de 1994

⁹²⁶ FYTILI, M. (2017) *Op. Cit.*

identificar-se i apropiar-se de la figura del president Manuel Azaña.⁹²⁷ Per la seva banda, el PSOE acusà el PP de ser el partit hereu del franquisme, amb la qual cosa, Aznar carregà contra Felipe González per trencar el pacte de no remoure el passat.⁹²⁸ El PSOE no passava per un dels seus millors moments, dividit internament entre “renovadors” i “guerristes”, no parava d'encadenar casos de corrupció que sortien a la llum pública (cas Juan Guerra, cas Filesa, el cas GAL, el cas Roldan, el cas Ibercorp...). El país s'enfrontava a una profunda recessió econòmica iniciada a mitjan 1992 que es perllongaria durant tot el 1993 i les mesures anti-socials que prendria el govern per reduir el dèficit (rebaixa de prestacions, reducció de l'assegurança d'atur i enduriment de les seves condicions) tindrien com a resposta la vaga general del 28 de maig de 1992. Més endavant, el 27 de gener de 1994, es tornaria a viure una altra vaga general davant del fre a la despesa pública i les contínues mesures privatitzadores i des-reguladores del govern de F. González.⁹²⁹ Finalment, les eleccions generals del 6 de juny de 1993 donarien la victòria al PSOE, però perdrien la majoria absoluta i es veurien abocats a arribar a diferents acords amb el Partit Nacionalista Basc, Convergència i Unió i Coalició Canària, per poder governar. Tres anys després, en les eleccions generals del 3 de març de 1996, el PP de José M. Aznar es proclamaria vencedor, tot i que, lluny de la majoria absoluta, també hauria de pactar amb els mateixos partits nacionalistes catalans, bascos i regionalistes canaris per poder governar.

En les eleccions del 12 de març de l'any 2000, l'escenari seria diferent. El PP aconseguia la majoria absoluta i, tot i no necessitar cap recolzament, Coalició Canària i CiU li donarien de nou suport a la investidura. Des del Pacte del Majèstic de 1996, el futur de CiU estava lligat voluntàriament al del PP, però sobretot, des que el PSC de Pasqual Maragall va sortir victoriós en vots (no en escons) de les eleccions

⁹²⁷ REIG TAPIA, Alberto (1996) «Tormento y éxtasis de Manuel Azaña: del infierno masónico al edén conservador» A: ALTED, A.; EGIDO, A.; MANCEBO, M.F. (eds.) *Manuel Azaña: pensamiento y acción*. Madrid: Alianza Editorial, pp. 323-346.

⁹²⁸ JULIÀ, Santos (2011) *Elogio de historia en tiempo de memoria*. Madrid: Marcial Pons, pp. 143-178; AGUILAR, Paloma (2006) «Presencia y ausencia de la guerra civil y del franquismo en la democracia española. Reflexiones en torno a la articulación y ruptura del pacto de silencio» A: ARÓSTEGUI, Julio i GODICHEAU, François (eds.) *Guerra Civil. Mito y memoria*. Madrid: Marcial Pons, pp. 245-293; HUMLEBAEK, Carsten (2004) «Usos políticos del pasado reciente durante los años del gobierno del PP» A: *Historia y Presente*, núm.4, pp. 157-167

⁹²⁹ NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2017) «Evolución sociopolítica» A: NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (coord.) *España en democràcia, 1975-2011* [vol.10 de la *Historia de España*, dirigida per Josep FONTANA i Ramón VILLARES]. Barcelona: Crítica-Marcial Pons, pp.250-270; MUNIESA, Bernat (2005) *Dictadura y transición. La España lampedusiana*. Vol.2: *La monarquía parlamentaria*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la UB, pp. 223-226.

autonòmiques del 17 d'octubre de 1999 i CiU va necessitar del suport del PP per invertir Pujol en la seva última legislatura com a president.⁹³⁰

Les campanyes electorals van ser dures i en la lluita política de partits, tal com diu Núñez Seixas, s'havia desenterrat una destralt que portava lustres sota terra: la memòria històrica.⁹³¹ Tanmateix, mentre el passat es convertia en una arma electoral llancívola entre partits, les associacions que es dedicaven a conservar la memòria de la lluita antifranquista maldaven per sobreviure. Només una cosa les feia reflotar dins del calendari mediàtic i polític: les efemèrides.

10.1 Presoners de l'efemèride

El 1995 es complien els 50 anys de la fi de la Segona Guerra Mundial. Ja s'ha vist com al desembre d'aquest any es va aprofitar l'aniversari per aixecar un memorial dedicat a les víctimes jueves de la Shoà al Fossar de la Pedrera. D'altra banda, el 8 de maig, la data de la capitulació nazi a Europa i dia marcat en el calendari de l'AAGEF, esdevindria un altre dels grans moments d'aquest cinquantenari. A l'any anterior, al 1994, davant del monument als Voluntaris catalans del Parc de la Ciutadella, Carme Casas, preocupada per l'efectivitat real que tenien aquestes commemoracions, comentava en el seu discurs:

«[...] l'únic acte commemoratiu que es fa al país, no deixa de ser un acte testimonial, això és decebedor i molt preocupant. [...] era gairebé normal que, al nostre país, no es fessin actes commemorant l'esdeveniment. El franquisme, que era bel·ligerant, havia perdut la guerra. [...] la inèrcia, però, de la política d'aquell temps, continua encara avui [...] la democràcia que substituï el franquisme es trobà amb problemes molt seriosos... va haver de deixar “per més endavant”, allò que no reclamava una solució d'urgència... Reexplicar la Història, pel que hem vist, no era urgent [...] les conseqüències de la pèrdua de la Memòria Històrica ja les tenim que ens cauen al damunt...»⁹³²

⁹³⁰ Sobre els pactes entre CiU i PP en la darrera etapa de Pujol com a president, veure ÁLVARO, Francesc-Marc (2014 [2003]) *Op. Cit.*, pp. 107-145

⁹³¹ NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2017) *Op. Cit.*, p.266. Tot i que Núñez Seixas es refereix a la campanya de les eleccions generals de 1996, com explica Santos Julià, el passat franquista del PP ja havia començat a utilitzar-se en la campanya de les eleccions generals de 1993. Veure JULIÀ, Santos (2011) *Op. Cit.*, pp.148-149. Veure també DOMÈNECH, Xavier (2009) «El asalto al Olvido. Entre el poder y la sociedad» A: VINYES, Ricard (ed.) *Op. Cit.*, pp.425-440

⁹³² «8 de maig. Dia de la Victòria» A: *L'Enllaç*, Segon trimestre de 1994

Un xic més optimistes es mostraren a l'any següent, durant el cinquantenari de la fi de la Segona Guerra Mundial. De cop, eren el centre d'atenció de les mirades i les seves convocatòries arribaven a més gent: «[...] Enguany ens hem de felicitar, la convocatòria pel 8 de maig ha despertat de la letargia consciències i actituds i, com mai, els que foren protagonistes d'aquella terrífica guerra contra el nazi-feixisme, han estat sol·licitats i afalagats».⁹³³ Tot i així, es mostraven prudents, sabien que “la màgia del cinquantenari” els abandonaria aviat. I així va ser. A la tardor es mostrarien molt autocrítics amb sí mateixos, despullant la severitat de l'efemèride. Un cop acabats els actes, havien retornat a la cova de l'oblit i els focus que els havien il·luminat per uns instants, s'havien apagat de nou o enfocaven ja cap a un altre lloc. A l'AAGEF estaven dolguts, sobretot perquè era una cosa que es temien des del començament, però no hi veien remei: «Cobert i passat, el “cinquantenari” ha deixat de ser notícia i no interessa continuar parlant-ne. S'ha de tombar full, ja és aigua passada. El que sí que sembla cert és que som els putxinel·lis i que estem avesats a ballar el so que ens toquen. Una mica de vergonya sí que ens hauria de fer».⁹³⁴

Una de les efemèrides que comportaria una varietat d'actes i homenatges importants al llarg de 1996, seria el 60è aniversari de la creació de les Brigades Internacionals. Els actes anaren precedits per un dels darrers Reials Decrets aprovats pel govern socialista, el 19 de gener de 1996, pel qual se'ls hi donava la nacionalitat espanyola. Per la politòloga Paloma Aguilar, es tractava de la primera declaració contundent des del govern a partir de la qual es feia un reconeixement a la lluita antifeixista: «Es de justicia reconocer la labor en pro de la libertad y de la democracia llevada a cabo por los voluntarios integrantes de las Brigadas Internacionales durante la guerra española de 1936 a 1939».⁹³⁵ El decret venia precedit per una Proposició No de Llei, presentada pel PNB, el PSOE i IU, aprovada per unanimitat al Congrés el 28 de novembre anterior, i que recollia la proposta de la Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales (AABI).⁹³⁶ Aquesta associació havia nascut el 1995 a Madrid per fer realitat la promesa feta pel president Negrín (donar la nacionalitat espanyola als brigadistes) i preparar els

⁹³³ «Editorial» A: *L'Enllaç*, Segon trimestre de 1995

⁹³⁴ «Editorial» A: *L'Enllaç*, Tercer trimestre de 1995

⁹³⁵ Reial Decret 39/1996, de 19 de gener, «sobre la concesión de la nacionalidad española a los combatientes de las Brigadas Internacionales en la guerra civil española» A: *BOE*, núm.56, 05/03/1996, p. 8579. (derogat pel Reial Decret 1792/2008, de 3 de novembre, pel qual s'exonerava als brigadistes de no renunciar a la seva nacionalitat prèvia si volien sol·licitar la nacionalitat espanyola, tal com es disposava en el Reial Decret de 1996); veure AGUILAR, Paloma (2008) *Op. Cit.*, p.422.

⁹³⁶ SERRANO, Rodolfo «Los brigadistas y la promesa de Negrín» A: *El País*, 28/11/1995

diferents actes d'homenatge de cara al 60è aniversari de la seva creació.⁹³⁷ Amb aquests objectius es posaren en contacte amb les associacions catalanes per coordinar-se i organitzar la vinguda dels brigadistes el novembre de 1996.⁹³⁸

Prop de 400 brigadistes arribaren a Espanya entre el 4 i el 12 de novembre. Especialment important va ser la recepció que se'ls hi va fer el dia 6 al Congrés dels Diputats, tot i que no hi va assistir cap membre de l'executiu, aleshores en mans del PP, ni el president de la cambra, Federico Trillo, ni el sots-president, Fernando Álvarez Miranda, cosa que va ser motiu de vàries recriminacions.⁹³⁹ El dia 9 arribaren a Barcelona, la majoria per tren, a l'estació de Sants, on foren rebuts per una gran multitud de gent.⁹⁴⁰ Amb una agenda atapeïda, el dia 10 pel matí, visitarien el Fossar de la Pedrera i després assistiren a un acte solemne al Parlament, presidit per totes les autoritats del país (el president de la Generalitat, del Parlament, l'alcalde de Barcelona, el president de la Diputació, etc.). El dia 11, els brigadistes es dividiren en grups per assistir a les diverses commemoracions que es feren en diferents ciutats catalanes (Girona, Tarragona, Terrassa, Olesa, Granollers, Santa Coloma de Gramenet, el Prat del Llobregat...), mentre que, els que es quedaren a Barcelona, visitaren i realitzaren una ofrena floral al monument dedicat als brigadistes, David i Goliat. Per la tarda tindria lloc un multitudinari acte d'homenatge al Palau d'Esports, a Montjuïc, i a l'endemà serien acomiadats a la plaça de Sant Jordi.⁹⁴¹

Per organitzar tots els actes, a principis de 1996 es creà una Taula Cívica formada per un conglomerat d'entitats de diferent tipus (partits polítics, sindicats, associacions de veïns, ONG's...)⁹⁴² Una de les persones que formava part d'aquesta taula era Eduard

⁹³⁷ L'AABI compta amb el portal web: <https://www.brigadasinternacionales.org/la-aabi> [darrera consulta: 05/12/2021]

⁹³⁸ «Pasaporte espanyol para los interbrigadistas» A: *L'Enllaç*, 4rt trimestre de 1995

⁹³⁹ «Crítiques a Trillo per no assistir a l'acte dels brigadistes» A: *Avui*, 07/11/1996; NOVO, Carlos «Los dirigentes del PP evitan participar en los homenajes a los brigadistas internacionales» A: *La Vanguardia*, 07/11/1996

⁹⁴⁰ Les imatges de l'arribada, dels diferents actes i del testimoni de varis brigadistes es poden veure al vídeo documental *Homenatge a les Brigades Internacionals*, produït per ALBA Digits, 1998.

⁹⁴¹ «Los brigadistas cruzan el Ebro» A: *La Vanguardia*, 10/11/1996; LLINARES, Natàlia «Catalunya dona una càlida i emotiva rebuda als brigadistes» A: *Avui*, 11/11/1996; ROGLAN, Joaquim «El Parlament de Catalunya recibe con todos los honores a los brigadistas internacionales» A: *La Vanguardia*, 11/11/1996; PALOMAR, Cristina «L'última victòria» A: *Avui*, 12/11/1996;

⁹⁴² Eren: CC.OO. de Catalunya, Associació d'Aviadors de la República (ADAR), Iniciativa per Catalunya (IC), Coordinadora Catalana d'Ex-combatents per la República, Partit per la Independència (PI), UGT de Catalunya, Partit dels Comunistes de Catalunya (PCC), Joventut Comunista de Catalunya (JCC), Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC), Associació Socialista d'Ex-combatents i Víctimes de Guerra, Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona (FAVB), Amical de Mauthausen, Consell Nacional de la Joventut de Catalunya, Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), Universitat Politècnica de Catalunya

Amouroux, el qual assistia en representació d'IC. Un cop s'acabaren els actes d'homenatge dels 60 anys de la creació de les Brigades Internacionals, la Taula es va desfer, però algunes de les persones que hi havien format part, poques, van fundar l'Associació d'Amics de les Brigades Internacionals de Catalunya (ADABIC), que estaria presidida per l'ex-guerriller Lluís Martí Bielsa. Eduard Amouroux en formaria part, però en aquells moments no eren més de 20 o 25 persones. Després de l'efemèride dels 60 anys, es convocaven el dissabte més proper al 28 d'octubre per fer una ofrena floral davant David i Goliat, però eren més aviat poca gent, i si l'acte se sostenia era per la voluntat de Bielsa i la implicació de l'ACEP:

«Després de 1996, cosa molt típica d'aquest país, es produeix una nova separació: els de Madrid funcionen amb el seu sistema i, a Barcelona, l'ADABIC comença a esllangir-se una mica. Els partits, els moviments socials que l'havien donat suport, perden un cert interès en no haver-hi un motiu que concentrés l'atenció i des del 1996 fins, pràcticament, el 2002-03, més enllà d'en Lluís Martí Bielsa i alguns membres de l'ACEP (on en Lluís és també el secretari), que ajuden i participen, l'activitat és molt tènue: porten rams de flors al Carmel (...). Es fa alguna cosa, normalment un dissabte pel matí, una tradició que ja hem agafat per sempre més.»⁹⁴³

Després de 1996, l'acte al peu del monument, amb un poder de convocatòria molt reduït, no anava més enllà d'una ofrena floral. Segons Amouroux, l'acte no revifaria fins l'any 2003, quan Elsa Blasco, d'Iniciativa per Catalunya, va resultar elegida regidora del districte i es va implicar en aquesta commemoració. Tanmateix, és en aquests anys, en la segona meitat de la dècada dels noranta, quan comença a fermentar-se un canvi d'actitud important vers aquest tipus de commemoracions. Fent referència als anys posteriors al 60è aniversari de la creació de les Brigades Internacionals, Amouroux conclou:

«El tema de la memòria jo crec que ara ha renaixut amb bastanta força i hem assumit que la memòria és lluita i que val la pena treballar-hi, però hi ha hagut un temps que això ha anat molt malament. Inclús et trobaves gent objectivament progressista que et deia “no, no, millor oblidem-ho, fem la pau...”. Hi havia una

(UPC), Iniciativa popular de benvinguda a les Brigades Internacionals, Unió de Pagesos, Casa de la Solidaritat, Associació d'Amistat amb el Poble de Guatemala, Federació Catalana d'ONG's, Sindicat de periodistes de Catalunya, Tallers de Músics, Orfeó Gracienc, Orfeó de Sants, Orfeó Atlàntida, Esbart Ciutat Comtal, Castellers de Sants i Castellers de Barcelona (amb un agraïment especial a Josep Quadres). Tot i que en el cartell que servia de convocatòria per a l'acte hi constaven aquestes entitats (veure l'annex documental), en les actes de les reunions de la Taula Cívica encara hi consten representants de més entitats. Agraïxo tota aquesta informació i documentació a l'Eduard Amouroux.

⁹⁴³ Entrevista de l'autor a Eduard Amouroux (07/10/2021)

mica de recança en posar la memòria sobre la taula, va haver-hi un període de temps que això va esllanguir. Gràcies a que hi havia gent, com l'Enric Pubill o en Lluís Martí Bielsa, que no van deixar d'anar-hi cada any a posar unes flors, un acte que, dit col·loquialment, era molt "cutre" (...), però si no hagués sigut per això...». ⁹⁴⁴

Fruit de l'experiència de la Taula Cívica de 1996, al 1997 es crearà l'ADABIC, la qual perviurà, a empentes i rodolons, a través dels actes davant del monument als brigadistes. D'altra banda, al 1997, naixerà una nova associació dedicada a recordar la lluita antifeixista i antifranquista. No serà una associació com les altres i guardarà una singularitat molt significativa: estarà formada només per dones, les Dones del 36. Amb la seva creació començava a denotar-se un canvi de tendència, no només en el paper i la relació que havien mantingut les dones dins les associacions de memòria antifeixista i antifranquista, sinó en el pes que aquesta memòria aniria adquirint socialment de forma progressiva.

10.2 Dones que recorden

Carme Casas Godessart havia estat la primera dona en posar-se al capdavant d'una associació que pretenia conservar i difondre el record dels companys i companyes que havien combatut el feixisme. A principis de 1992, substituïa Domènec Serra Estruch al capdavant de l'Amical dels Antics Guerrillers Espanyols a França (AAGEF). Tanmateix, a la junta directiva hi continuarien predominant els homes. ⁹⁴⁵ Carme Casas havia nascut al 1921 a Alcalá de Gurrea (Osca) i al 1934 la seva família es va traslladar a Almacelles, a la comarca del Segrià. Al 1936 es va afiliar a les J.S.U. de Lleida, tot i que el 1938 viuria entre Barcelona i Manresa fins que es va veure obligada a marxar a l'exili. ⁹⁴⁶ Després de passar pels camps de concentració francesos, al 1942 s'incorporà a

⁹⁴⁴ *Ibidem*. Eduard Amouroux és l'actual president de l'Amical de les Brigades Internacionals (nom actual de l'antiga ADABIC).

⁹⁴⁵ Carme Casas era la presidenta, Josep Font Monpeat n'era el secretari, José Lacunza Benito el tresorer i els vocals eren Lluís Martí Bielsa, Josep Zamora Guiu, José Zaurin Gracia i Jordi Xicola. Veure «Junta Directiva Estatutària» i «El relevo» A: *L'Enllaç*, Primer trimestre de 1992

⁹⁴⁶ Associació les Dones del 36 (2006) *Les Dones del 36: un silenci convertit en paraula, 1997-2006*. Barcelona: Les Dones del 36, pp. 30-31; HEREDIA, Ivan i ABAD, Irene (2008) *Leandro Saín y Carmen Casas. Organización política clandestina en la Zaragoza de los años 40*. Saragossa: Gobierno de Aragón; OLESTI, Isabel (2005) *Nou dones i una guerra: les dones del 36*. Barcelona: Edicions 62, pp. 79-109; DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell (2009) *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials "Guillem Oliver" del Camp de Tarragona, pp. 79-96.

la resistència francesa com a enllaç, però fugint de la Gestapo va tornar clandestinament a Espanya. S'incorporà al PCE de Saragossa, va ser detinguda el setembre de 1945 i entrà a la presó de Predicadores, on restaria empresonada fins a finals de desembre de 1946. Es traslladà a Tarragona, on estava empresonat el seu company sentimental, Leandro Sahún, qui no sortiria en llibertat fins desembre de 1954. Ambdós continuaren lligats en la lluita clandestina del PSUC i, més endavant, contribuïrien en l'organització de les CC.OO. a Tarragona. Ja als anys vuitanta, des del naixement de l'AAGEF, Casas havia adoptat un paper molt actiu en el dia a dia de l'associació (en l'organització dels homenatges de Capçanes, de Torrero, en els actes del 8 de maig al Parc de la Ciutadella, etc.).

Les dones no gaudien d'una nombrosa representació en les juntes directives d'associacions com l'ACEP, l'Amical de Mauthausen o l'APMILC. Si ens fixem en l'acta fundacional de l'ACEP, del 12 de febrer de 1976, hi consten 17 homes i 2 dones; en la primera assemblea de l'Amical de Mauthausen, un cop legalitzada i celebrada el 7 de maig de 1978 a Riells, s'elegia una junta directiva de 7 homes i 4 dones, i en la següent, el 6 de maig de 1979, una de 9 homes i 4 dones; i en la constitució oficial de l'APMILC, en l'assemblea extraordinària celebrada a Mollet del Vallès el 18 d'agost de 1980, s'elegia una junta directiva composta per 8 homes i 3 dones.

Malgrat aquesta infra-representació en els òrgans gestors de les associacions, el paper de les dones en el desenvolupament de les entitats, en l'organització de comissions i la celebració de commemoracions i homenatges, era fonamental. D'altra banda, no serà fins arribar als anys 1996 i 1997, que es conformarà una associació composta només per dones, les quals voldran explicar la seva experiència en la guerra i la dictadura des d'una perspectiva femenina: les Dones del 36. Això no volia dir, però, que des de les entitats no s'haguessin organitzat anteriorment actes, homenatges i congressos amb la pretensió de destacar i reconèixer el paper de les dones en la lluita antifrancista.

10.2.1 Contra l'oblit de les dones antifrancistes

Les Jornades Catalanes de la Dona, celebrades entre el 27 i el 30 de maig de 1976, significaren l'eclosió del feminisme català i la representació de la seva emergència com

a gran moviment social.⁹⁴⁷ Amb la participació de més de cent associacions, vocalies i organitzacions, fins a 4.000 dones discutiren públicament al Paranimf de la Universitat de Barcelona les bases per a una agenda feminista comuna i transversal, que anés més enllà de partits polítics, sindicats i altres organitzacions. Durant tres dies, es presentarien i es debatrien una sèrie de ponències (sobre família, educació, mitjans de comunicació, món laboral, lleis, sexualitat, món rural, política i participació ciutadana als barris) amb les quals s'analitzaria el discurs franquista i masclista predominant, es denunciarien les discriminacions legals i laborals de les dones, i es plantejarien quines haurien de ser les relacions del nou feminisme amb altres moviments socials i polítics.

Una de les dones que hi va participar va ser Encarnación Suárez, membre de l'ACEP.⁹⁴⁸ Des de les pàgines de *Llibertat*, la publicació dels ex-presos polítics, Soledad Díaz recollia l'emoció amb que l'Encarnación va intervenir:

«[...] el Parainfo de la Universidad vibró de aplausos como reconocimiento a aquellas personas que habían sufrido prisión por luchar y defender la democracia, como en estos momentos la defendían todas ellas, que tal vez podían hacerlo en mejores condiciones, gracias a los esfuerzos de los que fueron primero y abrieron caminos.»⁹⁴⁹

Soledad Díaz, a més de resumir les reivindicacions i els punts bàsics aprovats durant les jornades, plantejava una altra qüestió. Des de l'ACEP, es començava a parlar d'organitzar un acte d'homenatge a "les dones dels presos", a les companyes que havien estat moralment al seu costat durant els llargs anys de presó, criant els seus fills sense ells i duent a terme molts sacrificis. Soledad hi estava en contra. Elles també havien estat preses polítiques, s'anava a fer un homenatge als seus companys? Per què se'ls hi feia un homenatge d'aquestes característiques només a les dones? Trobava

⁹⁴⁷ Sobre el paper de les Jornades Catalanes de la Dona en el marc del moviment feminista i de la transició, veure NASH, Mary (2007) *Dones en transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, pp. 105-136; NASH, Mary (2005 [2004]) *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, pp. 209-229; SEGURA SORIANO, Isabel (2019) *Barcelona feminista. 1975-1988*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, pp. 25-50; DUCH, Montserrat (2014) *Op. Cit.*, pp. 86-91; PÀMIES, Teresa (1976) *Maig de les dones: crònica d'unes jornades*. Barcelona: Laie.

⁹⁴⁸ Tot i que l'article que escriu Soledad Díaz es refereix a Encarnación Suárez, possiblement es tracti d'Encarnación Juárez, nascuda l'any 1900 a Montilla (Còrdova). De militància comunista, va ser empresonada un primer cop el 1939 fins el 1943, i dos anys més tard tornarien a empresonar-la fins el 1954. Com a conseqüència dels empresonaments i la mala assistència, va quedar cega. Es traslladaria a Barcelona el 1960. En l'entrevista que li fan José Luis Rodríguez i Antonia Mafé, explica les seves impressions del "congrés" i el nou feminisme. Veure RODRÍGUEZ, J.L. i MAFÉ, A. «ENTREVISTA con Encarnación Juárez» A: *Llibertat*, núm. 6, agost-setembre de 1977.

⁹⁴⁹ DÍAZ, Soledad «El mejor homenaje» A: *Llibertat*, núm.2, octubre de 1976

discriminatori que no es fes també un homenatge als companys, elles eren tan preses polítiques com ells.

L'acte d'homenatge se celebraria, finalment, gairebé dos anys després, en el marc dels actes del 8 de març de 1978. Al barri de Gràcia, el Col·legi de la Salle de la Plaça Nord acollia un Festival-Homenatge organitzat per l'ACEP el dia 5 de març, per "a les dones i familiars dels ex-presos polítics". En un article publicat per Paco Candel, l'escriptor explicava com havien anat a visitar-lo a casa seva els membres de l'associació Emilio Peydró i Carmen Jiménez. Candel escrivia:

«El hecho de que sea un homenaje a las mujeres no es ninguna discriminación, pues saben, por experiencia, que fueron muchos los hombres que atendieron a sus esposas, hermanas o hijas en idénticas circunstancias.

- Es desear solamente —sigue Carmen Jiménez— que las mujeres seamos consideradas, reconociéndose nuestra participación e importancia en la lucha común que sostuvimos todos, estando en igualdad con el hombre dentro de la Asociación y fuera de ella...»⁹⁵⁰

Carmen Jiménez va estar detinguda a la Jefatura de Via Laietana, però no va arribar a estar empresonada. Això sí, coneixia la presó perfectament per les contínues visites que hi faria per veure el seu company, Àngel Rozas, dirigent del PSUC i de CC.OO. D'altra banda, va ser Isabel Vicente García qui es va encarregar, en bona part, de l'organització de l'acte. Isabel Vicente, sindicalista i membre de les JSUC quan la guerra, va haver de marxar a l'exili amb l'entrada de les tropes franquistes. Després del seu periple per diversos camps de concentració francesos, va ser retornada a Espanya, on restaria empresonada entre 1940 i 1947 com a represàlia per les seves activitats clandestines contra el règim. Va ingressar més vegades a la presó, al 1951 i al 1958, i més endavant ajudaria a formar les Comissions de Solidaritat i l'ACEP. En una entrevista publicada al juny de 1977, feta pel periodista Huertas Claveria, Vicente s'exclamava: «Sempre que demanen entrevistes amb l'Associació d'Ex Presos s'adrecen als homes, com si no hi haguessin dones. I és que encara han de canviar moltes coses...».⁹⁵¹

El periodista Salvador Escamilla conduiria la primera part de l'acte, en la què intervingueren el president de l'ACEP, el doctor Colomines, i l'ex-presa Antonia

⁹⁵⁰ CANDEL, Francisco «Homenaje a los familiares de ex presos políticos» A: *Llibertat*, núm. 9, maig – juny 1978

⁹⁵¹ HUERTAS CLAVERIA, Josep M. «Isabel Vicente: ésser clandestina a la postguerra» A: *Llibertat*, núm.5, maig – juny de 1977.

García. La segona part, centrada en l'espectacle musical, estaria presentada per l'Ovidi Montllor i van participar-hi el duo d'exiliats argentins Claudina i Alberto Gambino, el Grup Experimental Folk, Gustau Sosa, Marina Rosell i la coral la Perla Agustinenca. En la seva intervenció, el doctor Colomines remarcà que «aquest homenatge ha volgut revalorar el paper de les dones en la lluita per la llibertat i la democràcia; aquest paper no ha estat mai de comparsa sinó que tant a la presó com al carrer, la seva contribució sempre ha estat decisiva».⁹⁵² Després, agafaria la paraula Antonia García, qui havia estat condemnada a mort i recordaria emocionada els seus companys i companyes de lluita, molts d'ells afusellats. Finalitzaria el seu parlament destacant el paper de les dones en la reivindicació de l'amnistia i deixant clara una cosa: «No queremos pasar facturas pero tenemos que recordar todas las humillaciones de las que fuimos víctimas para que no vuelva a ocurrir de nuevo». La insistència en “no voler passar factura” era constant. L'acte, què va aplegar unes mil persones, va aconseguir una recaptació de 7.129 ptes., quantitat que seria destinada al Comitè de solidaritat amb els argentins exiliats a Catalunya.⁹⁵³

Pocs dies després de l'acte de l'ACEP, era el PSUC, com a partit polític, qui organitzava un homenatge a les dones antifeixistes. El 19 de març de 1978, també en el marc dels actes del Dia de la dona treballadora, la Comissió Nacional del PSUC per a l'Alliberament de la Dona va organitzar un homenatge al Palau de Congressos de Barcelona.⁹⁵⁴ A la mesa hi eren presents Encarnación Juárez i Rita Garrido i es van citar, entre d'altres, Isabel Vicente, Margarita Abril, Júlia Gallifa, Adelaida, Nita Sugranyes, Carmen Casas, Teresa Pàmies, Isabel Imbert, Clàudia Imbert, Maria Salvo, Soledad Real, Lola Brugalda, Lina Odena, Lourdes Jiménez, Perpetua Rejas, Àngela Ramis, Victòria Pujolar, Enriqueta Montoro, Teresa Hernández i Clotilde Ballesteros. A l'acte hi van assistir unes 2.000 persones i, en aquest cas, els parlaments anirien a càrrec de Rita Segarra, de les Joventuts Comunistes, la diputada M. Dolors Calvet i el president del PSUC Gregorio López Raimundo. Després, en la part artística, hi participarien de nou Claudina i Alberto Gambino, Marina Rossell i també Elisa Serna i Guillermina Motta. D'altra banda, anys més tard, la dirigent del PSUC Dolors Calvet explicaria que l'homenatge va ser contestat internament per persones que no creien que fos un acte feminista i que potser no calia que s'hagués organitzat des de la Comissió de

⁹⁵² GUINART «Un festival de debò» A: *Llibertat*, núm. 9, maig-juny 1978

⁹⁵³ VICENTE, Isabel «8 de Marzo: Día internacional de la Mujer» A: *Llibertat*, núm. 9, maig – juny 1978

⁹⁵⁴ «El PSUC, va homenatjar les dones antifeixistes» A: *Avui*, 21/03/1978;

l'Alliberament de la Dona. Així mateix, també va haver-hi «un sector d'homes i dones de totes les edats que consideraven que l'acte era mirar cap enrere i que el que calia en aquells moments de transició era mirar cap endavant i oblidar el passat».⁹⁵⁵

Al març de 1978, associacions i partits polítics feien un reconeixement del paper de la dona en la lluita contra la dictadura. Tot i així, fins i tot a dins del PSUC, el partit de l'antifranquisme, l'organització va haver de sentir veus reticents vers aquesta mena d'actes. Per una banda, de les persones que qüestionaven la vinculació de la lluita política d'aquelles dones amb les reivindicacions del nou feminisme; i per l'altra, de les persones que, enmig del procés transitiu cap a la democràcia, en l'any de les discussions sobre la nova constitució, qüestionaven la idoneïtat i el moment per recordar les represàlies que les dones havien patit per haver combatut el règim. Malgrat tot, el PSUC faria el seu homenatge, tal com l'ACEP ho havia fet en els dies previs. Els actes de març de 1978 significarien un important reconeixement durant la transició a la lluita antifranquista de les dones.

Quan va arribar el moment de la celebració de les diferents efemèrides vinculades als 50 anys de la guerra civil (1986-1989), el grau de coneixement acadèmic sobre la història de les dones havia crescut. Ja des de mitjan anys setanta, de la mà de la historiadora Mary Nash, s'havien iniciat els primers estudis sobre el paper de les dones durant la guerra civil. A l'any 1982, Nash fundava el Centre d'Investigació Històrica de la Dona, consolidant els estudis acadèmics d'història de les dones.⁹⁵⁶ Així mateix, més enllà del món acadèmic, la veterana militant del PSUC, ex-presca política i fundadora de l'ACEP, Tomasa Cuevas, s'havia dedicat a recollir i publicar el testimoni de les dones que havien estat represaliades per la seva lluita antifranquista i que havien patit la presó durant la dictadura.⁹⁵⁷

Arribats a l'any 1987, entre els dies 23 i 25 d'octubre, se celebrà un gran "Homenatge a les dones de la guerra civil" a l'Aula Magna de l'edifici històric de la Universitat de Barcelona.⁹⁵⁸ L'acte havia començat a gestar-se un any abans, al setembre de 1986,

⁹⁵⁵ DD.AA. (2009) *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX*. Barcelona: Associació de Dones Periodistes de Catalunya, p.65-67; la publicació també té un format web on es recullen diversos materials i documents del moment, veure: <http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/presentacio.html> [darrera visita 03/10/2021]

⁹⁵⁶ NASH, Mary (2005 [2004]) *Op. Cit.*, pp. 227-228

⁹⁵⁷ CUEVAS, Tomasa (1985) *Cárcel de mujeres: 1939-1945*. Barcelona: Sirocco; i (1986) *Mujeres de la resistencia*. Barcelona: Sirocco

⁹⁵⁸ CONESA, Mercè «La odiosa de las mujeres que apoyaron a la República» A: *El Periódico de Cataluña*, 24/10/1987

quan es va crear una comissió de dones de diferents edats i que provenien de diferents entitats.⁹⁵⁹ Una de les entitats era l'ACEP i la persona que hi havia darrere de l'organització era, de nou, Isabel Vicente. L'acte es duria a terme no sense dificultats, tal com ella mateixa descriuria:

«Las dificultades en la consecución de ayuda tanto a nivel locales como de subvenciones económicas, ha retrasado la puesta en marcha del mismo. Pero por fin este homenaje será una realidad de los días reseñados al principio, dedicado a todas las mujeres del Estado Español que junto con los hombres lucharon por la Democracia y la Libertad.»⁹⁶⁰

Les queixes per la manca d'ajuda per part de les diferents administracions era comuna. Una de les responsables de l'exposició de fotografies i documents sobre les dones a la guerra civil, la qual s'exhibia a l'Aula Capella de la Universitat de Barcelona, explicava davant de càmera:

«Una de las cosas que cabe resaltar en este homenaje que se ha hecho es que ninguna institución nos ha hecho caso, ninguna institución nos ha apoyado en absoluto. Aunque en los carteles saliera “con el apoyo de la Generalitat”, la Generalitat lo único que ha hecho, después de dar mucha paliza, mucho ir detrás de ellos, lo único que ha hecho, única y simplemente, es pagar la propaganda, los carteles y los trípticos, pero ni siquiera se ha molestado en colaborar en absoluto en nada más. El ayuntamiento muchísimo menos, ni ningún otro tipo de institución, ni institutos de la mujer, ni nada...»⁹⁶¹

Tot i la manca d'ajudes per part de les administracions, al llarg dels dos dies, testimonis, escriptors i historiadors, parlarien de diversos temes relacionats amb el paper de la dona durant la guerra: la lluita al front, el treball a la rereguarda, la repressió, l'exili, l'educació, la sanitat, la vida privada... Militants de la CNT, militants del PSUC, dones que no havien militat... totes elles compartiren les seves experiències en el combat contra el feixisme, les represàlies i les vicissituds de la postguerra, amb la voluntat de

⁹⁵⁹ Les entitats eren l'ACEP; l'APMILC; l'Associació per a les Nacions Unides d'Espanya (Comissió de la dona); Club Vindicació Feminista (Barcelona – Madrid); CC.OO.; CNT; Dones Antimilitaristes (DOAN); el Centre de les Dones; la Sal Edicions; Movimiento por la Igualdad, el Desarrollo y la Paz (MIDEP); Partit Feminista de Catalunya – Partido Feminista de España; Partit dels Comunistes de Catalunya; Partit Socialista de Catalunya; Partit Socialista Unificat de Catalunya; Partido Obrero Revolucionario de España; Partido Obrero Socialista Internacionalista. Veure VICENTE, Isabel «Merecido homenaje» A: *Llibertat*, núm. 30, octubre – novembre 1987.

⁹⁶⁰ *Ibidem*.

⁹⁶¹ De les jornades es va fer un vídeo documental, gravat i editat per Lola González Luna, i narrat per Aurora Gómez i Carmela Rodríguez. El vídeo es pot consultar a la pàgina web de Lola G. Luna: <https://www.lolagluna.com/videos/26GuerraCivil/26GuerraCivil.html> [darrera visita el 12/10/2021]. Agraïxo a Rosa Sans, una de les organitzadores de l'acte, que m'hagi passat aquesta informació.

fer visible i entroncar la seva lluita amb la que estaven duent a terme les noves generacions de dones. També hi hauria lloc per representacions teatrals, exposicions, lectures poètiques, cants corals, projeccions de vídeos i diapositives. El dia 25, per finalitzar les jornades, es desplaçaren fins al Fossar de la Pedrera per rendir-hi un homenatge en memòria de les dones afusellades.⁹⁶² Era el punt culminant dels tres dies.

Fotogrames del vídeo documental de l'Homenatge a la dona en la guerra civil, gravat per Lola G. Luna, durant la visita al Fossar de la Pedrera. 25/10/1987

El Fossar de la Pedrera, dos anys després de la seva inauguració, ja era un espai de visita consolidat per homenatjar la memòria de la lluita antifeixista i antifranquista. Tanmateix, tot i els diferents memorials que s'hi col·locarien amb el temps, individuals i col·lectius, no hi hauria cap espai que recordés en particular el combat de les dones.⁹⁶³

⁹⁶² «Las fusiladas en la Guerra Civil reciben un homenaje» A: *El Periódico de Cataluña*, 26/10/1987

⁹⁶³ Arran dels actes commemoratius del 17 d'octubre de 2021, el Col·lectiu República del Baix Llobregat va veure que no hi havia cap memorial dedicat a les dones executades i va fer una petició al cementiri per instal·lar-ne un. En aquests moments, la petició s'està estudiant al Departament de Patrimoni Arquitectònic, Històric i Artístic de l'Ajuntament de Barcelona. Agradeixo aquesta informació a Adrià Terol, de Cementiris de Barcelona.

Aquesta mancança no era una cosa exclusiva del fossar, hi havia una falta de referències a l'espai públic de la ciutat en general.⁹⁶⁴

La invisibilització de les dones es traduïa també en el nomenclàtor de la ciutat. A qui homenatjaven els carrers de Barcelona? L'any 1995, la historiadora Isabel Segura publicava un estudi pioner al respecte. Dels 4.180 carrers de la ciutat, tan sols 187 feien referència a dones, és a dir, un 4,47%. Qui eren aquestes dones? Un 50% eren abadesses, monges, santes i Mares de Déu. Al voltant del 12% eren dones de la reialesa i l'aristocràcia (reines, infantes, princeses, comtesses i duquesses) i amb més del 10% hi sortien representades grans propietàries. A partir d'aquí, amb un percentatge menor al 10% i per ordre descendent, hi apareixien escriptores, actrius, pedagogues, polítiques, cantants, reformadores socials, "bailaoras" i compositores, etc.⁹⁶⁵

Es podria pensar que els noms de dones religioses eren el llegat d'un passat antic, però veiem com en època democràtica la inèrcia era contínua. El desembre de 1979 s'aprojava el primer nom de dona per a un carrer en democràcia —el de la pedagoga Anna Rúbies (1881-1963)—, però al 1980 s'aprovaran fins a 33 noms de religioses i, durant els anys següents, només es produïren un parell de denominacions amb nom de dona. A partir de 1989 començarà una adjudicació tímida, però contínua de noms de personatges femenins. Al 1992 hi ha un increment en l'aprovació anual de noms lligat al creixement urbà de la ciutat per als Jocs Olímpics. Segons un estudi de Marta Mariño i Steven Forti, d'on s'extreuen aquestes dades, entre 1992 i 2008, es recuperen 22 noms de dones que havien estat escriptores, polítiques o que s'havien dedicat a professions liberals.⁹⁶⁶

⁹⁶⁴ MUXÍ MARTÍNEZ, Zaida (2017) «Memorias, espacio público y mujeres. (In)visibilidad y construcción» A: FUENTE, María de la (coord.) *Políticas de memoria, género i ciudad*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, pp. 78-103.

⁹⁶⁵ SEGURA, Isabel (1995) *Guia de dones de Barcelona. Recorreguts històrics*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, p. 163; una anàlisi en clau de gènere del nomenclàtor de carrers de pobles i ciutats d'Espanya a l'any 2000, a DUCH, Montserrat (2014) *Op. Cit.*, pp. 59-77.

⁹⁶⁶ MARIÑO, Marta i FORTI, Steven (2010) «Las mujeres en el callejero de Barcelona en el siglo XX. Una propuesta de lectura de la historia urbana y política de la Ciudad condal a través de la historia del género» A: CANDELARIA, Maria; CONTRERAS, Javier; LÓPEZ, Pablo (eds.) *II Encuentro de jóvenes investigadores en historia contemporánea. Universidad de Granada, 22 a 25 de septiembre de 2009*. Granada: Ediciones de la Universidad de Granada, pp. 709-727.

10.2.2 Les Dones del 36

Després d'assabentar-se de l'homenatge que es preparava a la Librería de las Mujeres de Madrid, dedicat a les dones que van participar en la guerra civil, a l'any 1996, la consellera de cultura i igualtat del districte de Ciutat Vella, Llum Ventura, va començar a contactar amb dones que havien viscut la guerra i la postguerra. En un principi la seva intenció era conèixer-les, parlar amb elles i veure de quina manera podien transmetre les seves experiències a les noves generacions. Eren les grans desconegudes de la història i era urgent transmetre les seves vivències abans que desapareguessin. Per celebrar els vint anys de les Jornades Catalanes de la Dona, van preparar un petit testimoniatge per ser llegit dins els actes commemoratius. La bona resposta del públic assistent, sobretot dels més joves, van reafirmar-la en la idea de fer quelcom per a que no es perdés la seva memòria.⁹⁶⁷

Maria Salvo va ser una de les dones amb qui Llum Ventura va contactar. Salvo, membre de les JSUC des dels 16 anys, va ser empresonada quan en tenia 21 i no sortiria en "llibertat" fins els 37. Entre 1941 i 1957 va estar empresonada com a represàlia per la seva lluita contra el règim franquista.⁹⁶⁸ A més de les activitats clandestines en contra de la dictadura, participà en les Comissions de Solidaritat i va ser una de les fundadores de l'ACEP (entitat que presidiria més endavant, els anys 2001 i 2002); així mateix, coneixia de ben a prop l'AAGEF, entitat que havia presidit el seu company, Domènec Serra Estruch. Quan se li preguntà pels inicis de l'Associació de Dones del 36, explicava:

«Una dona, Llum Ventura, que és anarquista i àcrata de principis i convenciments, es va preguntar què hauria sigut d'aquelles dones i va començar a rumiar què haurien viscut les veïnes. Va anar buscant gent que hàviem estat a la guerra i a la resistència i ens va reunir un dia i ens va presentar entre nosaltres. I què fem? Doncs la Llum Ventura diu que, ara que ja ens coneixem, per què no ens presentem a un premi de l'ajuntament, el Maria Aurèlia Capmany? I el dia 8 de març presentem un projecte en el que volíem explicar les nostres vivències. Ens vam posar a organitzar-ho, a veure de què parlaríem. Va sortir un conjunt de coses que podien interessar i, per fer-ho, ens vam reunir a casa l'Enriqueta Gallinat. Comencem així. I ens presentem el 8 de març a l'ajuntament amb el

⁹⁶⁷ Associació les Dones del 36 (2006) *Op. Cit.*, p. 15

⁹⁶⁸ VINYES, Ricard (2004) *El daño y la memoria. Las prisiones de Maria Salvo*. Barcelona: Plaza Janés – Random House Mondadori; LLOR, Montserrat (2016) *Atrapados. Guerra civil y represión. Hablan las víctimas de Franco*. Barcelona: Crítica, pp. 123-160; OLESTI, Isabel (2005) *Op. Cit.*, pp. 219-253

tema “dones grans”. Ve la votació i unànimement tot el públic ens va recolzar i guanyem el premi. I aquí comença Dones del 36 [...]».⁹⁶⁹

Conxa Pérez Collado, Rosa Cremón Parra, Enriqueta Gallinat i Román, Manola Rodríguez Lázaro, Trinidad Gallego Prieto, Carme Casas Godessart, Victòria Carrasco Peñalver i Maria Salvo Iborra, esdevindrien el nucli fundador de les Dones del 36. Més endavant s'hi unirien Emèrita Arbonès Sarrias, Laia Berenguer Puget, Josefina Piquet Ibáñez, Victòria Santamaria Palacios i Isabel Vicente García. De la mà de Llum Ventura, el primer nucli de dones es presentaria al Premi Maria Aurèlia Capmany. Era el 8 de març de 1997, al Saló de Cent de l'Ajuntament de Barcelona, i la històrica militant d'ERC, Enriqueta Gallinat, amb gairebé 88 anys, defensava el projecte:

«Vàrem viure la guerra al front i a la rereguarda: l'exili, els camps de concentració, les presons i la repressió per la nostra lluita en la clandestinitat. I en aquesta lluita hi hem anat deixant els millors anys de la nostra vida: Els de la joventut i els de la maduresa, anys que ja no podrem recuperar mai més i que de no ser per la guerra, haurien pogut ser anys d'estudi i diversió. Però també aquesta lluita ens va fer dones responsables, dones amb sentit del què és la pàtria, dones amb moltes vivències i molts records. I són aquestes vivències i aquests records el que no volem que es perdin. Volem transmetre a les noves generacions el patrimoni col·lectiu de la nostra història, la història de les dones del 36.»⁹⁷⁰

Valoraven les seves vivències i la seva lluita contra el franquisme, per la justícia social i la igualtat entre homes i dones, com a un patrimoni històric i volien transmetre'l a les noves generacions. Enriqueta Gallinat era la més gran de totes les dones del grup. Dins les files d'ERC, havia treballat com a secretària de l'alcalde Hilari Salvador i va formar part del Comitè Executiu de la Unió de Dones de Catalunya durant la guerra, responsabilitzant-se de l'Agit-Prop. Quan entraren les tropes franquistes a Barcelona, marxà a l'exili. A França col·laborà amb la Resistència, però veient perillar la seva vida, va retornar a Espanya, on va restar empresonada gairebé un any a la presó de les Corts, al 1944. En la transició a la democràcia, retornà a la vida política activa dins del partit republicà.⁹⁷¹ El 1997, davant la defensa de les Dones del 36 que va fer Enriqueta

⁹⁶⁹ Entrevista de l'autor a Maria Salvo (09/05/2017)

⁹⁷⁰ Associació les Dones del 36 (2006) *Op. Cit.*, pp. 19-20

⁹⁷¹ Veure la biografia escrita per son fill, TUBAU i GALLINAT, Josep M. (2018) *Enriqueta Gallinat. Una republicana barcelonina del segle XX*. Barcelona: Fundació Josep Irla; OLESTI, Isabel (2005) *Op. Cit.*, pp. 167-192

Gallinat, jurat i públic els hi van concedir el premi i, constituïdes com associació, iniciaren una ingent tasca de transmissió de la seva experiència en la guerra i la postguerra. A l'any 2006, pocs mesos abans de dissoldre l'associació per motius d'edat, publicaven un llibre on feien un balanç aproximat de tota la feina feta entre març de 1997 i març de 2004: 179 xerrades a escoles i instituts, 35 xerrades a universitats, 142 xerrades i taules rodones en actes públics (centres culturals, associacions, ajuntaments, etc.); a més de la seva participació en programes de ràdio, televisió, llibres, revistes, premsa, documentals...⁹⁷²

La constitució de les Dones del 36 marcava un punt d'inflexió dins del moviment associatiu dedicat a conservar i difondre la memòria de la guerra i la dictadura. Des d'aleshores, seria molt difícil ignorar el punt de vista de les dones que la van viure. Tot i així, la mancança d'un lloc de memòria definit a l'espai urbà de la ciutat, què recordés el paper de les dones durant aquest període, perduraria. Tenien una data, el 8 de març, però no un lloc específic on es plasmessin les seves reivindicacions. Arran de la publicació del llibre de Mary Nash, *Rojas*, l'Enriqueta Gallinat escrivia:

«Monuments als caiguts! Monuments als soldats desconeguts! I quan es pensarà que la guerra la vam aguantar tots, homes i dones, uns allà i altres aquí? Per a quan, el monument a la dona desconeguda: mare, filla, germana o companya? M'agradaria que els que llegiu aquest modest article, dediquéssiu un moment a pensar-hi.»⁹⁷³

Molt més endavant, la seva persistència en la lluita contra l'oblit es veuria reflexada en el nomenclàtor, ja fos de forma individual (per exemple, amb la plaça d'Enriqueta Gallinat, des de 2013) o col·lectiva, amb la polèmica plaça de les Dones del 36. Inaugurada a l'agost de 2009, es tractava d'una plaça enreixada que tancava les seves portes per la nit. Maria Salvo explicava: «La petició de tenir una plaça la vaig fer jo, però ja no hi vaig anar mai perquè vaig dir que no la trepitjaria fins que no traguessin aquelles reixes».⁹⁷⁴ D'altra banda, el monument memorial aixecat en un dels espais que

⁹⁷² Associació les Dones del 36 (2006) *Op. Cit.*, p. 171

⁹⁷³ GALLINAT, Enriqueta «Rojas» A: *Catalunya Resistent*, núm. 25, 3er trimestre de 2001.

⁹⁷⁴ Entrevista de l'autor a Maria Salvo (09/05/2017). Veure el reportatge de BTV, amb una breu entrevista a Josefina Piquet, "la nena del 36", criticant l'enreixat i el tancament de la plaça a «Les dones del 36 no volen reixes a la plaça», 12/09/2009: <https://beteve.cat/societat/les-dones-del-36-no-volen-reixes-a-la-placa> [última visita el 31/10/2021]. La plaça deixaria de tancar-se per decisió del districte el febrer de l'any 2017. Una de les darreres intervencions a la plaça ha estat el passat gener de 2020, amb la instal·lació d'un mural vegetal que recrea en una de les parets de la plaça la famosa fotografia de Marina Ginestà a la plaça Catalunya.

ocupava l'antiga presó de les Corts, dedicat a les dones que hi van patir presidi per la seva militància política, fa un reconeixement a les Dones del 36 també en una de les inscripcions que s'hi llegeixen. Inaugurat el 14 de desembre de 2019, aquest espai de memòria depassa els límits d'aquest estudi, però val la pena recalcar tot el llarg procés de participació ciutadana i el paper promotor que ha jugat —i juga— la Plataforma futur monument presó de dones de les Corts. En aquest cas sí que ens trobem en un espai de memòria on, cada any, diverses dones de les diferents entitats que conformen la plataforma, acostumen a celebrar-hi activitats d'homenatge i record pels voltants del 8 de març i del 14 d'abril.⁹⁷⁵

10.3 Supervivència

Entre 1995 i 2002, quan intermitentment apareixen noves entitats, és també quan es va perdent el rastre de vàries de les associacions nascudes en la transició democràtica, i les que persisteixen ho fan a empentes i rodolons. Per exemple, és al 2002 quan definitivament es dissol una de les associacions més importants de les que va néixer als anys setanta, la Lliga de Mutilats i Vídues de Guerra. La notícia es publicava a les pàgines de *L'Enllaç*, lamentant-se per no haver trobat la fórmula amb la qual aquestes entitats amb tant de valor històric i memorial perduessin —problema que els afectava directament: «I jo em pregunto: Tan difícil és donar vida a una Fundació que pogués garantir la pervivència d'associacions que, com la lliga de Mutilats, són el recull més autèntic de la Memòria Històrica? Compte que la davallada tot just ve de començar.»⁹⁷⁶

Així mateix, els laments per la poca afluència a les activitats, homenatges i commemoracions que organitzaven a l'espai públic eren habituals. Al 1998, l'ex-guerriller Martí Bielsa es queixava de la poca assistència a l'acte anual del mes de febrer al Fossar de la Pedrera:

⁹⁷⁵ Sobre la Plataforma, les diferents entitats que la conformen, el procés participatiu, el monument i les múltiples activitats que s'hi duen a terme, visitar el portal web: <https://presodedones.wordpress.com> [última visita 31/10/2021]. Un altre portal web, amb documentació històrica, testimonis i recursos educatius sobre la Presó de dones de les Corts, a: www.presodelescorts.org [última visita el 06/07/2022]. Així mateix, veure RICART, Núria (2009) «Reclaiming Memory. Historical Memory Itinerary of Les Corts District, Barcelona» A: RICART, Núria (ed.) *Public space and memory*. Barcelona: Edicions de la UB, pp. 121-144; RICART, Núria i GUIXÉ, Jordi «Futur monument a la presó de dones de les Corts. Procés obert» A: *On the w@terfront*, núm. 36, 2015, pp. 15-31.

⁹⁷⁶ «Males noves» A: *L'Enllaç*, Quart trimestre de 2002

«Com ja era d'esperar, érem menys dels que fórem l'any passat però, probablement, més dels que serem l'any vinent. I és que, pel que es veu, no acabem de trobar la manera de fer entendre als del nostre entorn la importància que, per afrontar els problemes del present, pot tenir el coneixement i haver mantingut viva la Memòria Històrica. La memòria de la lluita del nostre poble. Tant se val.»⁹⁷⁷

També es lamentaven del poc cas que rebien dels mitjans de comunicació. Al 1998, amb l'arribada d'una trentena de brigadistes i l'organització d'una sèrie d'actes per commemorar el 60è aniversari del seu comiat, a l'hora de fer un resum dels actes, des de *L'Enllaç* s'escrivia: «M'ha semblat més adient fer aquesta crònica i no un article, per suplir la manca d'informació observada al llarg de l'estada dels nostres amics brigadistes. Dels mitjans de comunicació no es pot dir que s'hagin lluit en aquesta ocasió. És evident que, segons perquè i per a qui, la tinta va cara.»⁹⁷⁸

Els qui també es queixaven del poc cas que rebien de les institucions i de les autoritats públiques eren els membres de l'APMILC. El 15 d'octubre era el dia en que autoritats, institucions, partits i sindicats s'adreçaven davant la tomba de Companys per fer-hi una ofrena floral al llarg del matí (amb l'afegit de les processons o concentracions amb torxes que protagonitzava ERC al fossat de Santa Eulàlia cap a les 6:30h de la matinada). Pel contrari, l'acte organitzat per l'APMILC, dedicat a tots els immolats, no rebia gairebé atenció. Les seves cartes als diaris eren recurrents, queixant-se de la deixadesa i l'estat poc cuidat del lloc o per la sovint manca de resposta que tenien de les administracions, quan aquests demanaven una entrevista. Al 1997, Pere Fortuny escrivia:

«S'acosta el 15 d'octubre i cada any un grup d'amics i familiars anem al Fossar de la Pedrera de Montjuïc per retre homenatges al president Companys i als que allà hi ha enterrats, tots ells assassinats a causa de la repressió franquista. Però la nostra sorpresa és gran ja que l'única entitat que sempre es recorda dels immolats és l'Ajuntament de Barcelona, la resta —com per exemple la Generalitat i el Parlament— no tenen la delicadesa d'oferir-los un ram de flors al peu del monument que tenen en aquell lloc a la seva memòria. Igualment puc dir dels partits polítics i intel·lectuals, naturalment amb alguna excepció.

⁹⁷⁷ MARTÍ BIELSA, Lluís «15 de febrer» A: *L'Enllaç*, Primer trimestre de 1998

⁹⁷⁸ «Amb els interbrigadistes» A: *L'Enllaç*, Quart trimestre de 1998; tot i que pitjor va ser l'any 2001, quan, malgrat els diferents intents de l'ADABIC, els brigadistes del batalló Lincoln no van ser rebuts al Palau de la Generalitat, veure «Brigades Internacionals – XV Brigada Abraham Lincoln» A: *L'Enllaç*, Quart trimestre de 2001

Sempre tinc l'esperança que algun dia les coses canviaran i les entitats, els polítics i els intel·lectuals sabran rectificar i es recordaran dels immolats per la llibertat a Catalunya.»⁹⁷⁹

Aquell mateix any, una tal J.V.C. enviava una carta a l'*Avui*, queixant-se de la manca de sensibilitat de les autoritats polítiques —en especial de Jordi Pujol—, disposades sempre a dipositar una ofrena floral a la tomba de Companys el 15 d'octubre, però cap assistia mai a l'acte dels immolats:

«El diumenge 12 d'octubre de 1997 es va fer l'ofrena als afusellats en el fossar de la Pedrera. Com a filla d'un d'ells, hi vaig anar com cada any. I quin desengany vaig tenir quan vaig veure que no hi havia ningú de vostès, senyor Pujol. Quina tristesa. Sols hi havia famílies, que mai els oblidarem.

El dia 15 d'octubre feia cinquanta-set anys de l'afusellament del president Companys. I van anar tots vostès, sisplau, una mica més de sensibilitat»⁹⁸⁰

A l'any 2000, l'APMILC es queixava amargament del nul cas que els hi feia l'alcalde Joan Clos que, malgrat les vàries peticions, no els rebia mai. Estaven preocupats per la poca cura del Fossar i perquè volien baixar el monument dels pro-immolats a nivell de terra, no que restés en la plaça elevada on se l'havia ubicat al 1985. Però els greuges s'acumulaven: el president de la Generalitat i el del Parlament no anaven al seu acte i tampoc veien que es treballés políticament per a l'anul·lació dels consells de guerra, un dels objectius principals de l'associació:

«El nostre president de la Generalitat cada any és convidat a l'acte que fem al Fossar de la Pedrera, però només en una ocasió es va dignar a fer acte de presència al peu del Monument als Immolats per la Llibertat a Catalunya.

Els senyors Barrera i Coll Alentorn, mentre van ser Presidents del Parlament, sempre hi van portar una corona de flors, però des d'aleshores cap més President s'ha dignat a fer-ho, malgrat ser-hi convidats cada any.

Un altre motiu de preocupació el constitueix el veure que als 60 anys de l'afusellament del President Companys, i amb més de 20 de democràcia formal, els polítics encara no s'hagin ni proposat el que hauria hagut de ser el primer objectiu de la democràcia recuperada: l'anul·lació dels consells de guerra militars que van condemnar a mort milers de persones.

⁹⁷⁹ FORTUNY, Pere «Un record pel president Companys» A: *Avui*, 09/10/1997

⁹⁸⁰ J.V.C. «Falta de sensibilitat» A: *Avui*, 17/11/1997

Volem repetir una vegada més que els familiars i amics dels morts enterrats al Fossar de la Pedrera no alimentem cap ànim de revenja; només volem que se'l manifesti el degut respecte pel seu sacrifici en pro de la democràcia i la justícia social i que la societat conservi la memòria d'uns fets perquè no es tornin a repetir mai més.»⁹⁸¹

La pervivència de les entitats, tocada fatalment per la progressiva desaparició dels seus membres i una precarietat de recursos amenaçadora, era una preocupació constant. Algunes d'elles, com l'AAGEF, cercaren en el relleu generacional, associatiu i institucional, una forma per la qual no es perdés la seva memòria. En quant al relleu generacional, el 7 de maig de 1995, va haver-hi un intent de crear una nova associació formada pels seus descendents. Es tractava de l'Amical de Catalunya dels Nets dels Antics Guerrillers, formada per fills, nets i d'altres sense lligams biològics. Malgrat tot, aquesta nova associació és probable que no reeixís, doncs no apareixen notícies seves més enllà de la que fa referència a la seva fundació.⁹⁸² Pel que fa al relleu associatiu, tot i que alguns dels seus membres continuaren participant i assistint a la commemoració del Dia del Guerriller al monument de Santa Cruz de Moya, l'AAGEF va declarar que la seva "hereva natural" era la nova associació sociocultural La Gavilla Verde.⁹⁸³ Des de l'any 2000, aquesta associació havia començat a organitzar a Santa Cruz de Moya unes jornades sobre la lluita antifranquista amb especialistes i testimonis de les diferents agrupacions guerrilleres. Les jornades acompanyaven l'homenatge al peu del monument nacional dedicat a la guerrilla, però el viatge cada vegada es feia més pesat per als membres de l'AAGEF: «El Monument és allà on ha de ser, no en tenim cap dubte. Però, els quilòmetres sembla que han anat creixent a mesura que ens hem anat fent grans, vells i per els guerrillers, els pocs que queden i el seu entorn, el viatge comporta un risc més que segur».⁹⁸⁴ D'altra banda, si en alguna cosa insistiren els guerrillers, és que la commemoració del 8 de maig al parc de la Ciutadella, l'única a Espanya que celebrava anualment la fi de la Segona Guerra Mundial a Europa, fos adoptada per alguna institució catalana, especialment, pel Parlament. En la celebració del 8 de maig de 1997,

⁹⁸¹ «Comunicat a l'opinió pública. 15 d'octubre de 2000» A: *Avui*, 11/10/2000

⁹⁸² Els membres de la junta directiva eren Isabel Lacunza Soriano (presidenta), Irina Tomás Medeiros (secretària), Frederic Funes Reyes (Vice-president), Jordi Domingo Font (tresorer), Antonio Alonso Tudela i Remei Martí Gisbert (vocals). Veure «Els nets dels guerrillers» A: *L'Enllaç*, Segon trimestre de 1995.

⁹⁸³ Per a més informació d'aquesta entitat, veure el seu portal web: www.lagavillaverde.org [darrera visita el 31/12/2021]

⁹⁸⁴ «Santa Cruz de Moya» A: *L'Enllaç*, Tercer trimestre de 2003

durant la cerimònia, la presidenta Carme Casas ja va fer una petició velada al Parlament per a que es fes càrrec d'aquesta commemoració:

«Nosaltres, Antics Guerrillers, Antics Combatents Voluntaris a la Segona Guerra Mundial, veuríem de bon grat i certa manera, ens sentiríem recompensats pel que va ser la nostra petita contribució a la victòria dels “Aliats”, si el proper 8 de maig, el 8 de maig de 1998, una Institució Catalana (que molt bé podria ser el Parlament de Catalunya, com a institució més representativa del poble català), ens convoqués a nosaltres, als Antics Guerrillers, per celebrar aquesta diada en aquest mateix indret. De veritat creuríem que el nostre afany, el nostre missatge, havia estat entès...»⁹⁸⁵

El 4 de setembre de l'any 2000, membres de la junta de l'AAGEF es van reunir amb el president del Parlament, Joan Rigol, per acordar que fos aquesta institució la que a partir d'ara s'encarregués de convocar i organitzar la commemoració del 8 de maig.⁹⁸⁶ L'acord va ser acceptat, finalment, per la Mesa del Parlament durant la sessió del 20 de febrer de l'any següent i el 8 de maig de 2001 va ser la primera vegada que el Parlament agafava el relleu de l'associació per a l'organització de l'acte.⁹⁸⁷ Que una institució pública agafés el relleu i conservés la memòria de la lluita antifeixista donava certa tranquil·litat als membres de l'associació; de fet, davant de la progressiva desaparició generacional, van abraçar com si fos seva la iniciativa de l'ACEP per a la creació d'un Memorial Democràtic.

10.4 Canvi de cicle

Al llarg dels anys 1990, a banda dels aniversaris i les efemèrides rodones, les commemoracions que tenien lloc en els espais de memòria antifeixista de Barcelona no aconseguien congregar més persones de les que formaven part de les associacions que es dedicaven a conservar el seu record. N'hi havia altres espais que recordaven la guerra i la lluita antifranquista, però els principals llocs on se celebraven les commemoracions que gaudien de certa continuïtat per part d'aquestes entitats eren:

- a) El Fossar de la Pedrera:

⁹⁸⁵ «8 de maig» A: *L'Enllaç*, Segon trimestre de 1997

⁹⁸⁶ «Un relleu fet a temps» A: *L'Enllaç*, Quart trimestre de 2000

⁹⁸⁷ «El futur del 8 de maig» A: *L'Enllaç*, Primer trimestre de 2001

- En un dissabte o diumenge del mes de febrer hi tenia lloc l'homenatge als afusellats del PSUC, convocat per l'AAGEF, l'ACEP i amb la representació dels partits polítics successors (IC-V, EUiA, PCC).
 - El diumenge més proper a l'1 d'octubre (el Dia del Guerriller), l'AAGEF feia l'homenatge als guerrillers al peu del seu memorial.
 - El diumenge més proper al 15 d'octubre, l'APMILC organitzava la commemoració a tots els immolats per la llibertat de Catalunya enterrats allí al peu del seu monument.
 - El dia 15 d'octubre hi tenia lloc la commemoració de l'afusellament de Lluís Companys, amb ofrenes de les autoritats, administracions, partits i associacions davant la seva tomba. Partits polítics com ERC, per la matinada, ampliaven la commemoració amb concentracions i marxes amb torxes al fossat de Santa Eulàlia del castell de Montjuïc.
- b) El monument dedicat als Voluntaris catalans a la Gran Guerra on, convocat per l'AAGEF, cada 8 de maig hi tenia lloc l'acte commemoratiu en record de la fi de la Segona Guerra Mundial a Europa. Després de fer-hi els parlaments, s'adreçaven al monument dels Deportats, també ubicat al Parc de la Ciutadella, per col·locar-hi ofrenes florals i dir-hi algunes paraules.
- c) El monument als Brigadistes Internacionals, David i Goliat, el dissabte més proper al 28 d'octubre, organitzat primer per la Coordinadora Catalana d'Associacions d'Ex-combatents de la República i, després, per l'Associació d'Amics de les Brigades Internacionals de Catalunya (ADABIC).

No eren commemoracions exclusives per als membres de cada associació. Hi havia una col·laboració, una participació i una assistència entre els membres de les diferents entitats a cadascun dels homenatges. Hi havia també un respecte mutu pels diferents memorials que restaven propers, per exemple, en les commemoracions dels guerrillers al Fossar de la Pedrera, acostumaven a deixar una corona de flors també al monument dels immolats, o en el cas de la commemoració del 8 de maig, acostumaven a apropar-se al monument dels deportats als camps nazis per fer-hi també una ofrena i dir-hi unes paraules. D'altra banda, hi havia també celebracions que no es feien en cap lloc determinat. Per exemple, les trobades pel 14 d'abril, en les que els col·lectius d'ex-presos o els ex-deportats als camps nazis acostumaven a organitzar dinars de germanor en algun local o restaurant.

Al tombant de segle, entre 1998 i 2002, aproximadament, es va produir el canvi de cicle. La memòria de la guerra civil i la dictadura franquista entraren de ple en el debat institucional i polític, i a Catalunya la màxima expressió va esdevenir la reivindicació d'un Memorial Democràtic que recollís i difongués el llegat d'aquestes associacions que van nàixer durant la transició. A diferència de la resta d'Espanya, a Catalunya el moviment per a la recuperació de la memòria històrica no estarà protagonitzat tant per les associacions creades a partir de l'any 2000 (tot i que hi haurà un augment del nombre important), sinó que seran aquestes associacions "històriques", com l'ACEP, l'Amical de Mauthausen, l'AAGEF, l'APMILC, etc., les que van aconseguir sobreviure a l'esllanguiment dels anys 1990, les que tindran un paper preponderant.

Les causes d'aquest canvi de cicle són varies, algunes ja s'han apuntat en la introducció d'aquest estudi (la fi de la Guerra Freda, de les utopies i la cerca de referents en el passat; els canvis en la percepció de la temporalitat; la progressiva mercantilització del passat; etc.). Hi ha un creixent coneixement historiogràfic del que significà la repressió franquista que fa més evident la manca d'una política pública de memòria que reconegui trauma històric que suposà.⁹⁸⁸ Com veurem més endavant, el pont que s'establirà entre l'acadèmia i les associacions memorialistes, serà un element fonamental per al seu reflatament i per la creació de nous canals que connectin amb la ciutadania.

D'altra banda, en l'esfera de la política nacional, és durant la sisena legislatura (1996-2000), en la què el Partit Popular governa amb majoria simple i, sobretot, en la setena

⁹⁸⁸ Un dels primers estudis històrics seriosos que intentava computar el nombre total de víctimes de la guerra civil a tot el país es publicava, precisament, al 1999, veure JULIÀ, Santos (coord.) (1999) *Víctimas de la guerra civil*. Madrid: Temas de Hoy. Sense voler ser exhaustius, a tall de mostra, és el moment també en el què apareixen obres significatives sobre les diferents dimensions de la violència franquista, com ESPINOSA, Francisco (2000) *La justicia de Queipo*. Barcelona: Crítica; MIR, Conxita (2000) *Vivir es sobrevivir: justicia, orden y marginación en la Cataluña rural*. Lleida: Milenio; MIR, Conxita (ed.) (2001) Dossier "La represión bajo el franquismo" A: *Ayer*, núm. 43; CASANOVA, Julián (coord) (2002) *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona: Crítica; VINYES, Ricard (2002) *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Madrid: Temas de Hoy; MOLINERO, C.; SALA, M.; SOBREQUÉS, J. (ed.) (2003) *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica, i un llarg etcètera. Pel que fa a les dades i xifres de la violència, més endavant, han aparegut altres estudis amb progressives actualitzacions, veure, per exemple, ESPINOSA, Francisco (ed.) (2010) *Violencia roja y azul. España, 1936-1950*. Barcelona: Crítica.; o PRESTON, Paul (2011) *El Holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Debate; les dades més actualitzades, que tinguem coneixement, són les que aporta el mateix F. Espinosa, què parla de 150.159 persones mortes per la repressió franquista i 49.367 per la repressió a la rereguarda republicana, veure ESPINOSA, Francisco (2021) «La investigación de la represión franquista 40 años después (1979-2020)» A: GABARDA, Vicent (dir.) *Valencia, 1936-2020. Violencia. Conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones*. València: Diputació de València, pp.91-114.

legislatura (2000-2004), amb majoria absoluta, quan les intervencions parlamentàries al voltant de la memòria de la guerra civil i del franquisme van créixer exponencialment.⁹⁸⁹ La no instrumentalització del passat en la lluita política partidista s'havia trencat en la campanya de les eleccions legislatives de 1993. Tanmateix, això no va suposar que el PSOE, en la seva darrera legislatura en el govern, desenvolupés una política pública de memòria o promogués condemnes oficials del cop d'Estat de 1936 ni del franquisme. No seria fins que el PP estigués al capdavant del govern i, especialment, a partir de l'any 2000, quan el partit socialista es fes ressò de les demandes dels diferents col·lectius per la recuperació de la memòria històrica. Seria aleshores quan, junt amb la resta de l'oposició, plantejaria iniciatives per debatre sobre la guerra civil i la dictadura franquista. La incomoditat política i el desgast que aquest debat li suposava al PP —un partit que tenia les seves arrels en el franquisme, però que alhora es volia reivindicar com una dreta moderna, moderada i europea— era manifesta.⁹⁹⁰ Pocs dies després de guanyar les eleccions generals del 12 de març del 2000, l'aleshores cap de campanya del PP, Mariano Rajoy, declarava «Ya no vale hablar [...] de “derechona” o del “franquismo”, y quien lo haga “estará abocado a un estrepitoso fracaso” porque a los ciudadanos sólo les importa mirar hacia adelante».⁹⁹¹ Tanmateix, sota l'empara del PP, ressorgia un cert tipus de revisionisme històric neofranquista i es prenen mesures que aprofundien els greuges comparatius del tractament històric que havien rebut les persones represaliades de la dictadura (finançament de la Fundació Nacional Francisco Franco, concessió de la medalla d'honor al torturador Melitón Manzanás, les exhumacions dels soldats de la División Azul a Rússia, etc.).⁹⁹² És també a l'any 2000

⁹⁸⁹ AGUILAR, Paloma (2006) *Op. Cit.*

⁹⁹⁰ HUMLEBAECK, Carsten (2004) *Op. Cit.*

⁹⁹¹ CALLEJA, M. «El PP afirma que las urnas han acabado con el tópico de la “derechona”» A: ABC, 15/03/2000.

⁹⁹² Costa referir-se com a “revisionisme històric” a la producció literària d'autors com Pío Moa, César Vidal, Federico Jiménez Losantos... Com explica el professor Reig Tapia, el coneixement històric és necessàriament acumulatiu i, per tant, la història es revisa constantment, qualsevol historiador ha de revisar el passat repensant interpretacions en base a noves anàlisis, nous interrogants i noves dades empíriques. Els esmentats autors es van limitar a reciclar propaganda franquista com a arma política en un moment de desacomplexament de la dreta nacionalista espanyola més autoritària, comptant amb grups de comunicació, editorials i altaveus públics que van donar-los molt de ressò (quotes de pantalla en cadenes públiques de televisió, la cadena de ràdio COPE, diaris com *La Razón* o *El Mundo*, editorials com *La esfera de los libros*, webs com *LibertadDigital*...). Veure REIG TAPIA, Alberto (2006) *AntiMoa*. Barcelona: Ediciones B; ESPINOSA, Francisco (2005) *El fenómeno revisionista o los fantasmas de la derecha española*. Badajoz: Del Oeste Ediciones; RODRIGO, Javier (2004) «Los mitos de la derecha historiográfica. Sobre la memoria de la guerra civil y el revisionismo a la española» A: *Historia del Presente*, núm.3, 2004-1, pp.185-195. Pel que fa a l'exhumació de soldats espanyols de la División Azul, al setembre de 1995, encara sota el govern socialista, es va signar un conveni entre el ministeri de Defensa i una organització humanitària alemanya encarregada de la cerca i tractament memorial dels soldats alemanys als cementiris. L'objectiu era exhumar, identificar i en alguns casos repatriar soldats de

quan, arran dels 25 anys de la mort del dictador, s'inicia una "onada laudatòria" de la transició espanyola en el discurs públic que la referma com a un "mite nacional" de l'origen democràtic del país —un discurs que tindrà el seu contrapunt crític des de sectors polítics de l'esquerra.⁹⁹³

D'altra banda, si el passat s'havia tornat un tema de debat en l'esfera política obeïa a diverses causes, no només per l'arribada del PP al govern, per la seva majoria absoluta i per la política parlamentària, com de vegades s'intenta simplificar.⁹⁹⁴ Per un cantó, com Paloma Aguilar apunta a través de l'anàlisi de diferents enquestes del CIS, es va produir l'arribada a l'esfera pública d'una nova generació amb una cultura política menys obsessionada amb l'ordre i la pau, i més alliberada de culpes i pors. Membres d'aquesta generació seran els que, precisament, promouran una nova riuada d'exhumacions de fosses comunes de la guerra civil, com la va que tenir lloc a Priaranza del Bierzo (Lleó) l'octubre de l'any 2000, data emblemàtica que s'acostuma a agafar com a inici del moviment per a la recuperació de la memòria històrica.⁹⁹⁵ La qüestió de les fosses comunes esdevindria central dins d'aquest nou moviment que pretendria denunciar la impunitat del franquisme.⁹⁹⁶ Alhora, a nivell internacional, el desenvolupament de la justícia universal havia creat un ambient favorable a acabar amb la impunitat de les dictadures que influïa també en la opinió nacional espanyola (només al 1998, Pol Pot va

la División Azul morts a la batalla de Leningrad, així com membres de la Legión Azul i Escuadrillas Azules enterrats en diversos cementiris russos. El setembre de 1997, ja amb el PP al govern, es va inaugurar un monòlit amb la presència d'una delegació de l'exèrcit presidida pel general de divisió José Coldefors i, entre 1997 i 2001, es van exhumar 1.162 cadàvers de 15 cementiris diferents. FERRÁNDIZ, Francisco (2014) *Op. Cit.*, pp. 169-171; NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2009) «“Los que en Rusia están”: el culto a los caídos de la División Azul (1941-2008)» A: CASQUETE, Jesús i CRUZ, Rafael (eds.) *Políticas de la muerte. Usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del siglo XX*. Madrid: Los libros de la Catarata, pp. 299-333.

⁹⁹³ Sobre l'evolució dels discursos a la premsa al voltant de la transició i l'onada laudatòria a partir de l'any 2000, veure CUESTA, Josefina (2014) «Els conceptes de la transició en l'opinió publicada espanyola al segle XXI» A: DD.AA. *Catalunya en transició. Del passat al present. III Col·loqui internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Memorial Democràtic, pp. 177-212. Des del periodisme, s'havien publicat ja obres importants que feien una revisió crítica i desmitificadora de la transició, com va ser el llibre de MORÁN, Gregorio (1991) *El precio de la transición*. Barcelona: Planeta. Des de l'àmbit de les ciències polítiques, va destacar l'obra de NAVARRO, Vicenç (2002) *Bienestar insuficiente, democracia incompleta. Sobre lo que no se habla en nuestro país*. Barcelona: Anagrama i NAVARRO, Vicenç (2006) *El subdesarrollo social en España. Causas y consecuencias*. Barcelona: Anagrama.

⁹⁹⁴ Autors com Santos Juliá, al meu parer, simplifiquen i desdibuixen la naturalesa d'aquest canvi de cicle reduint-lo al pla de la política parlamentària, sense parar atenció als canvis socials i sense tan sols esmentar el ric i divers món associatiu, la seva evolució des de la transició, la seva feina i el seu rol en la recuperació de la memòria històrica. Veure JULIÁ, Santos (2011) *Op. Cit.*, pp. 143-178

⁹⁹⁵ L'exhumació va ser impulsada pel sociòleg i periodista Emilio Silva amb la intenció de recuperar les restes de son avi, executat per un grup de falangistes l'octubre de 1936. Arran de l'exhumació, junt amb Santiago Macías, fundaria l'Associació per la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH). SILVA, Emilio i MACÍAS, Santiago (2003) *Las fosas de Franco: los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*. Madrid: Temas de Hoy.

⁹⁹⁶ FERRÁNDIZ, Francisco (2014) *Op. Cit.*, pp. 49-82.

ser detingut a la selva cambodjana i Pinochet a Londres; es derogaren les lleis de punt i final i obediència deguda a l'Argentina; a Tanzània, el Tribunal Penal Internacional per a Ruanda dictava la primera condemna per genocidi des de la Segona Guerra Mundial...⁹⁹⁷

El creixement explosiu del nombre d'associacions dedicats a recuperar la memòria històrica en la dècada del 2000 era un símptoma d'aquest nou cicle, tanmateix, podem observar altres indicadors d'aquest canvi també en el patrimoni, concretament, amb la conscienciació progressiva del manteniment dels refugis antiaeris de la guerra civil a Barcelona i la importància política i social que han anat adquirint en el nou mil·lenni les commemoracions dels bombardejos de la població civil que va patir la ciutat.

10.4.1. Un indicador a l'espai públic: els bombardejos de Barcelona i els refugis antiaeris

A mitjan de la dècada dels vuitanta, com explica la historiadora Judit Pujadó, s'havia enderrocat l'important refugi antiaeri de la plaça del Sol, de construcció municipal, per fer-hi un pàrquing. No va generar commoció, ni va haver-hi cap campanya ni recollida de signatures a favor del seu manteniment, només alguna carta de queixa a la premsa. En canvi, quan al 1994 es van iniciar les obres del pàrquing de la plaça de la Revolució, al barri de Gràcia, les coses havien canviat, la gent gran s'esperava a peu de carrer esperant a que aparegués l'entrada del refugi, comentant que aquelles galeries eren fruit del treball col·lectiu. Es va crear un moviment ciutadà per salvar aquest refugi antiaeri, però tot i el seu bon estat de conservació, va anar a terra, només deixant un tros de galeria i unes sales de cures que es poden veure des de l'actual pàrquing. Malgrat no es va salvar el refugi, es va generar una conscienciació ciutadana que sí va permetre que posteriorment es conservessin el refugi de la Plaça del Diamant o el refugi 307, al Poble

⁹⁹⁷ CAPELLÀ, Margalida (2009) «Represión política y derecho internacional: una perspectiva comparada (1936-2006)» A: CAPELLÀ, Margalida i GINARD, David (coord.) *Represión política, justicia y reparación. La memoria histórica en perspectiva jurídica (1936-2008)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, p.185. Veure també SLEPOY, Carlos (2011) «Crímenes lesivos para la humanidad. Impunidad y justicia universal» A: VV.AA. *La represión jurídica de les dictaduras. II Col·loqui internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, pp. 130-152; una visió general de l'evolució de la justícia universal a SIKKINK, Kathryn (2016) *La cascada de la justicia. Cómo los juicios de lesa humanidad están cambiando el mundo de la política*. Barcelona: Gedisa.

Sec.⁹⁹⁸ Associacions de barri i activistes veïnals, com Valerie Powles al Poble Sec o Pilar Frutos a Gràcia, estarien darrere de la conservació d'aquests espais.⁹⁹⁹

El primer estudi rigorós sobre els bombardejos de Barcelona durant la guerra civil, obra de l'historiador Joan Villarroya, havia estat publicat al 1981, però no seria fins 1998, que Judit Pujadó publicaria el primer estudi sobre els refugis antiaeris de la ciutat i es produís també el primer documental sobre aquesta qüestió: *La ciutat foradada*, dirigit per Martí Sans.¹⁰⁰⁰ Aquell mateix any, en el seixantè aniversari dels bombardejos dels dies 16, 17 i 18 de març de 1938, els més destructius que va viure la ciutat, la regidoria de Drets Civils va organitzar un acte d'homenatge al Saló de Cròniques de l'ajuntament, comptant amb les conferències dels historiadors Josep M. Solé Sabaté i Joan Villarroya.¹⁰⁰¹ El regidor Agustí Soler, del Partit per la Independència (PI), aprofità per anunciar la creació d'una comissió cívica «per promoure un monument que recordi les

⁹⁹⁸ PUJADÓ, Judit (2009) «Refugis i valors» A: COL·LECTIU DESAFECTOS (edit.) *La ciutat i la memòria democràtica. Espais de lluita, repressió i resistència a Barcelona*. Barcelona: ECOS, pp. 21-27

⁹⁹⁹ POWLES, Valerie (2002) «El refugi antiaeri del carrer nou de la Rambla» A: VILLARROYA, Joan; PUJADÓ, Judit; POWLES, Valerie. *El refugi 307. La guerra civil i el Poble Sec*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona

¹⁰⁰⁰ VILLARROYA, Joan (1981) *Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; PUJADÓ, Judith (1998) *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris de Barcelona, 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; i la pel·lícula documental, dirigida per Martí Sans l'any 1998, *La ciutat foradada*, i produïda per Altervideo. Des de finals de la dècada dels noranta, hi ha hagut una riuada constant d'estudis sobre els bombardejos de Barcelona i de Catalunya des de diferents perspectives. Per un estat de la qüestió historiogràfica sobre els bombardejos de Barcelona, les diferents accions i les múltiples intervencions memorials, a GALLEGÓ, Laia (2017) «Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil: historiografia i memorialització» A: *Índice Histórico Español*, núm. 130, pp. 13-37. Segons documenta la Carta arqueològica de Barcelona, es van arribar a enregistrar uns 1.274 refugis antiaeris a Barcelona. Pel tractament arqueològic i documental que rebien les troballes i les traces tant del sistema de defensa passiva (refugis) i activa (bateries antiaèries com la del Carmel o la de Sant Pere Màrtir) a finals de la dècada del 2000, veure MIRÓ, Carme (2009) «Empremtes de la guerra a la ciutat de Barcelona» A: COL·LECTIU DESAFECTOS (edit.) *Op. Cit.*, pp. 43-67. Així mateix, el catàleg actualitzat dels refugis antiaeris i els bombardejos de la ciutat es pot consultar online a través del web *La ciutat dels refugis*, elaborat pel Servei d'arqueologia de Barcelona i la Regidoria de Memòria : <https://ajuntament.barcelona.cat/arqueologiabarcelona/refugis/ca> [darrera visita el 15/01/2022]; també és d'utilitat el web de betevé *Barcelona sota les bombes*: <http://barcelonasotalesbombes.beteve.cat> [darrera visita el 15/01/2022]

¹⁰⁰¹ L'informe de la Generalitat del 26 de març de 1938, fent balanç dels bombardejos d'aquells tres dies, recollia un total de 875 morts, d'entre ells 118 infants, i més de 1.500 ferits, 48 edificis destruïts i 75 amb greus desperfectes. El nombre de víctimes, però, va ser més gran, setmanes després el balanç total es xifrà en 978 morts, encara que moltes restes humanes totalment destrossades no es van comptabilitzar i encara més endavant morirà gent per les ferides provocades. Veure POBLET, Francesc (2005) «Els bombardejos de març del 1938 a Barcelona» A: SOLÉ SABATÉ, Josep M. i VILLARROYA, Joan (dir.) *Op. Cit.*, pp. 592-598; es poden consultar tots els noms, testimonis i diverses imatges d'arxiu a VILLARROYA, Joan (dir.) *Tres dies de març*. Girona: El Punt. Així mateix, tal com recull el mateix Villarroya a partir d'una notícia apareguda a la premsa de 1938, fins el 31 d'octubre havien mort per causa dels bombardejos a Catalunya 4.018 persones i 6.174 havien estat ferides (una mica més de la meitat del total d'aquestes víctimes es produïren a Barcelona, concretament, 2.500 persones havien mort i 3.200 havien estat ferides). Veure VILLARROYA, Joan (2005) «Els bombardejos durant la Guerra Civil. La història d'un malson per a la població civil d'arreu de Catalunya» A: SOLÉ SABATÉ, Josep M. i VILLARROYA, Joan (dir.) *Op. Cit.*, p.580

víctimes dels bombardejos i els sofriments de la ciutat, i que recuperi com a testimonis els refugis antiaeris».¹⁰⁰² El regidor responia així a una vella demanda de l'historiador Josep Benet que, ja al 1988, en el cinquantè aniversari dels bombardejos, s'exclamà per la nul·la atenció que li havien donat les institucions catalanes als fets:

«[...] l'AVUI i la premsa diària ha recordat aquells dies tràgics de la història de Barcelona i les seves víctimes. En canvi, des de les institucions i organismes públics el silenci ha estat total. Només TVE a Catalunya ha dedicat uns escassos segons d'emissió, amb una brevíssima i encara retallada intervenció d'un historiador, pèssimament il·lustrada, malgrat que TVE disposa de l'arxiu fotogràfic i filmic més important del món sobre aquells bombardeigs. TV3 els ha ignorat del tot, palesant una vegada més el seu desinterès per la història del país. Els que governen la ciutat han ignorat del tot el cinquantenari d'aquells tres dies tràgics de la història de Barcelona i les seves víctimes: ni una exposició amb l'impressionant material gràfic i de tota mena que existeix sobre els esdeveniments, perquè el puguin conèixer les noves generacions; ni un llibre editat pel municipi sobre aquells fets que exposi l'acció de l'Ajuntament de l'època en la defensa passiva... Pitjor encara: no ha existit ni la decisió d'erigir un monument a la memòria dels milers de barcelonins víctimes del bombardeig. Un monument que seria escaient que s'erigís al centre de la ciutat, a la Gran Via, entre la Universitat i el Passeig de Gràcia, precisament on més tràgiques foren les conseqüències dels bombardeigs d'aquells tres dies històrics. Veig el monument amb dues inscripcions: una, d'homenatge a les víctimes; l'altra, que reproduïx les paraules de Churchill, que he transcrit, en català i anglès. Aquest monument no pot faltar a la nostra ciutat.»¹⁰⁰³

El mateix Benet va demanar a Maria Aurèlia Campmany, aleshores regidora de l'ajuntament, que s'erigís el monument per recordar les víctimes dels bombardejos, però la petició no va reeixir.¹⁰⁰⁴ Hauria de passar una dècada per a que es fes un homenatge a l'ajuntament i s'anunciés la creació d'una comissió per a l'aixecament d'un monument.

¹⁰⁰² RELATS, Vicenç «Barcelona recorda els bombardejos feixistes seixanta anys després» A: *Avui*, 18/03/1998; ESCUR, Núria «Barcelona bombardeada» A: *La Vanguardia*, 20/03/1998

¹⁰⁰³ BENET, Josep «Tres dies tràgics en la història de Barcelona» A: *Avui*, 27/03/1988. Benet feia referència al discurs de Winston Churchill el 18 de juny de 1940, en el que deia: «I do not at all underrate the severity of the ordeal which lies before us; but I believe our countrymen will show themselves capable of standing up to it, like the brave men of Barcelona, and will be able to stand up to it, and carry on in spite of it, at least as well as any other people in the world.». El discurs sencer es pot consultar online a la pàgina web de la International Churchill Society: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1940-the-finest-hour/their-finest-hour> [darrera consulta el 12/01/2022]. Aquest discurs va servir com a pretext per a que, al desembre de 2012, a iniciativa de la Fundació Catalunya Oberta, l'ajuntament de Xavier Trias inaugurés un monument en record del primer ministre anglès als jardins que porten al seu nom (Via Augusta / General Mitre). Pel contrari, tal com va destacar pocs dies després el periodista Lluís Permanyer, l'èpica del discurs no podia bandejar el fet que Churchill, en la conferència de Potsdam, el 1945, va oposar-se al derrocament Franco i mostrar-se a favor del seu manteniment al capdavant de l'Estat davant dels aliats. Veure PERMANYER, Lluís «Churchill, culpable» A: *La Vanguardia*, 27/12/2012.

¹⁰⁰⁴ HUERTAS, Josep M. «Josep Benet, o la consciència cívica» A: *La Vanguardia*, 30/04/2003; PERMANYER, Lluís «Mejor el propósito que la realización» A: *La Vanguardia*, 05/05/2003

Durant l'acte al Saló de Cròniques, el regidor Agustí Soler va fer referència a l'estàtua dedicada a Cambó aixecada a la Via Laietana l'abril de 1997, no podia ser que les víctimes dels bombardejos no tinguessin cap monument «quan sí que en té un qui va ser un regidor que amb la seva fortuna potser va contribuir a finançar-los».¹⁰⁰⁵ Mentre Cambó, què havia col·laborat amb els serveis secrets franquistes dedicats, entre d'altres coses, a marcar els objectius de l'aviació feixista, comptava amb un monument a la ciutat, les víctimes dels bombardejos no.¹⁰⁰⁶

La comissió cívica que es crearia per fer realitat el monument, estaria conformada per institucions, associacions i persones a títol individual (hi trobem l'Amical de Mauthausen, l'APMILC, les Dones del 36, el Centre d'Història Contemporània de Catalunya, el Museu d'Història de Barcelona, les historiadores Judit Pujadó, Pilar Frutos, Joan Villarroya, Josep Benet, entre d'altres) i es denominaria “Recuperem la memòria, treballem per la pau”, però el monument encara trigaria anys en aixecar-se.¹⁰⁰⁷

El 29 d'abril de 2003, cinc anys després d'haver-se anunciat, s'inaugurava el monument i ho feia en un context molt determinat: la invasió de l'Iraq i les mobilitzacions ciutadanes per aturar el conflicte. El 20 de març, sense prèvia declaració de guerra, els EE.UU. havien iniciat la invasió del país de l'Orient Mitjà sota el pretext de la cerca d'unes armes de destrucció massiva que no existien.¹⁰⁰⁸ Els EE.UU. feia mesos que es preparaven i des de mitjan mes de febrer, aproximadament, 10 milions de persones

¹⁰⁰⁵ RELATS, Vicenç «Barcelona recorda els bombardejos feixistes seixanta anys després» A: *Avui*, 18/03/1998

¹⁰⁰⁶ Sobre el paper de Cambó en la guerra civil, és imprescindible el llibre de RIQUEL, Borja de (1997) *Op. Cit.*; sobre les relacions de Cambó amb els Servicios de Información del Nordeste de España (SIFNE) de Josep Bertran i Musitu i el finançament per a la creació d'oficines de propaganda i publicacions a favor de la causa franquista, veure HEIBERG, Morten i ROS AGUDO, Manuel (2006) *La trama oculta de la guerra civil. Los Servicios secretos de Franco 1936-1945*. Barcelona: Crítica, pp. 50-51, 57-63, 100-104; PASTOR PETIT, Domènec (2006) *Traïdors a Catalunya. La cinquena columna (1936-1939)*. Barcelona: Base, pp. 51-88; GUIXÉ, Jordi (2012) *La república perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*. València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 43-52

¹⁰⁰⁷ En el llistat de membres que conformaven la comissió cívica “Recuperem la memòria i treballem per la pau” que consta en els fons de protocol de l'ajuntament hi apareixen: Jaume Sobrequès (CHCC), Josep Benet, Nicolau Martí (MHB), Conxita Rius (Districte Sants-Montjuïc), Judit Pujadó, Pilar Frutos, Sr. Rosell (Fundació Lluís Companys), Joan Villarroya, Sr. Callau, Josep Fabra i Roser Garcia (CERHISEC), Felip Solé Sabarís, Maria Salvo (Dones del 36), Josep Pernaú (El Periódico de Cataluña), Isidre Molas (UAB), Joan Escuer i Enric Marco (Amical de Mauthausen), Lluís Serra (APMILC), Valerie Powles, Josefina Piquet (Dones del 36), Enriqueta Gallinat (Dones del 36), Pere Fortuny (APMILC), Ricard Vinyes i Josep M. Solé Sabaté. AMCB, Fons Protocols, Exp. 2003/0414 “Descoberta del monument Encaix en record de les víctimes dels bombardejos” (29/04/2003)

¹⁰⁰⁸ Sobre la invasió de l'Iraq, veure SEGURA, Antoni (2004) *Señores y vasallos del siglo XXI. Una explicación de los conflictos internacionales*. Madrid: Alianza, pp.229-248; RAMONET, Ignacio (2005) *Irak. Historia de un desastre*. Barcelona: Debate; VEIGA, Francisco (2009) *El desequilibrio como orden. Una historia de la posguerra fría, 1990-2008*. Madrid: Alianza, pp.333-350; FONTANA, Josep (2011) *Por el bien del imperio. Una historia del mundo desde 1945*. Barcelona: Pasado y Presente, pp.848-855

sortiren als carrers de diferents ciutats del planeta per protestar-hi, d'entre elles, Barcelona, amb una manifestació multitudinària d'un milió tres-cents mil persones clamant el "No a la guerra".¹⁰⁰⁹ Un centenar de persones assistiren a la inauguració del monument, on testimonis i autoritats, en els seus parlaments i declaracions a la premsa, farien una continua referència a la situació bèl·lica al proper orient. Durant la planificació de l'acte s'havia proposat la participació d'algun representant de la plataforma Aturem la Guerra, però finalment no va reeixir. De totes formes, tant l'alcalde Joan Clos, com la portaveu de la comissió cívica, Pilar Frutos, en els seus discursos, denunciarien la situació internacional.¹⁰¹⁰ La memòria dels bombardejos de Barcelona es vinculava amb la guerra de l'Iraq i servia per denunciar-la.

El monument s'ubicaria a la Gran Via, entre el carrer Balmes i la Rambla de Catalunya, just davant del cinema Coliseum, on el 17 de març de 1938 una de les bombes llançades per l'aviació franquista va caure sobre un camió militar ple d'explosius, causant la més gran deflagració que es viuria aquells dies i que acabaria amb la vida de centenars de persones. El monument, de nom "Encaix", era una obra abstracta de l'artista Margarita Andreu, compost per vuit barres d'acer inoxidable, de 10 metres d'alçada, que apunten al cel de forma inclinada. Al seu peu, es pot llegir en català, castellà, francès i anglès, la inscripció «A les persones mortes en els bombardejos feixistes (1937-1939) de la Guerra Civil a Barcelona i a tots els pobles víctimes d'altres guerres».

Tot i que la majoria de membres de la comissió cívica s'havia decantat per l'obra que havia presentat l'artista Francesc Abad, "la Casa de la Memòria", el Consell d'escultures de l'Ajuntament de Barcelona, aleshores presidit pel regidor Ferran Mascarell, va seleccionar finalment l'obra de Margarita Andreu. El projecte de Francesc Abad, al·ludia tant als bombardeigs com a la defensa passiva, amb la forma figurada de l'entrada a un refugi antiaeri, el qual incorporava escrits i fotografies. Malgrat des de la comissió cívica es va demanar a l'alcalde Clos que la proposta d'Abad també es

¹⁰⁰⁹ SEGURA, Antoni (2004) *Op. Cit.*, p.236

¹⁰¹⁰ En els parlaments, també hi participaria Teodor Garriga, locutor de Ràdio Associació l'any 1938, qui denunciaria, a més, l'encara presència de la simbologia franquista als carrers de la ciutat. Així mateix, algunes de les cròniques de l'acte destacarien una absència (la dels representants municipals del PP) i la manifestació d'un grup de joves que protestaven pel processament d'alguns d'ells pels enfrontaments que van tenir lloc el 12 d'octubre de 1999 a Sants. La documentació relativa a l'organització de l'acte inaugural es troba a AMCB, Fons Protocols, Exp. 2003/0414 "Descoberta del monument Encaix en record de les víctimes dels bombardeigs" (29/04/2003). PADILLA, M. «Memorial contra el olvido» A: *El País*, 30/04/2003; MUÑOZ, Óscar «... 65 años después» A: *La Vanguardia*, 30/04/2003; FONTOVA, Rosario «Escalera hacia el cielo» A: *El Periódico de Cataluña*, 30/04/2003.

realitzés, amb la possibilitat d'instal·lar-la a Montjuïc, només el projecte de Margarita Andreu va tirar endavant.¹⁰¹¹

Imatges del monument Encaix el dia de la seva inauguració (29/04/2003, AMCB)

¹⁰¹¹ VIDAL, Jaume «Una escultura recordará a las víctimas civiles de los bombardeos de 1938» A: *El País*, 19/03/2003; «La casa de la Memòria un monument per a Montjuïc» A: *Racó Català*, 17/07/2003 [publicació online, l'article es pot consultar a www.racocatala.cat/noticia/casa-memoria-monument-montjuic, darrera visita 11/01/2022]

Ens interessa constatar el desinterès públic que hi havia als anys vuitanta per la qüestió dels bombardejos i els refugis antiaeris i, en canvi, com a partir del segon quinquenni dels anys noranta (especialment, a partir de 1998), es desenvolupa una progressiva conscienciació social al voltant de la memòria traumàtica dels atacs aeris sobre Barcelona, de com la ciutadania es va defensar i com aquesta memòria es trasllada a les institucions. I ja en la dècada dels anys 2000, les intervencions seran múltiples i de divers tipus (senyalitzacions, exposicions, publicacions commemoratives, homenatges...). Ara bé, també ens interessa descriure com la manca d'una política pública de memòria en democràcia havia permès la pervivència de “mites” franquistes al voltant de les empremtes dels bombardejos a l'espai públic. L'exemple més gràfic és el bombardeig de la plaça de Sant Felip Neri. Durant la dictadura es va estendre la falsa història que explicava que els forats i les empremtes encara visibles del bombardeig feixista del 30 de gener de 1938 en aquesta plaça, eren impactes de bales produïts per les execucions de religiosos a la rereguarda republicana. A la dècada del 2000 encara hi havia guies turístiques que difonien aquesta falsedat.¹⁰¹² D'altra banda, l'aixecament del monument “Encaix” davant del cinema Coliseum, preveia ja visions crítiques que anaven més enllà de les dures valoracions que va rebre per la ubicació, l'excés d'abstractisme i per la simplicitat de la inscripció.¹⁰¹³ Es tractava d'una obra que no se sortia del paradigma de la víctima, focalitzada en el dolor, que homenatjava els morts independentment de les causes per les quals la població barcelonina va ser bombardejada per l'aviació feixista. Ni es feia entendre que aquells atacs tenien una dimensió que anava més enllà de la visió municipal o nacional, que eren una mostra de l'evolució internacional de l'estratègia bèl·lica del període d'entreguerres, amb uns atacs des de l'aire sistemàtics i continuats en el temps amb la intenció d'eliminar i esfondrar moralment la població civil, precedents del que succeiria durant la Segona Guerra Mundial. Així mateix, tampoc es parava atenció al perquè d'aquests

¹⁰¹² El 30 de gener de 1938 una bomba de l'aviació italiana queia sobre l'església de Sant Felip Neri, aleshores en mans de la Generalitat republicana. L'ensorrament de l'edifici, aleshores utilitzat com a refugi per a infants, va provocar la mort de 42 persones, la majoria nens i nenes. Només es va mantenir la façana de l'església amb els rastres visibles del bombardeig. Sobre la pervivència del “mite franquista”, veure DOMÈNECH, Xavier (2009) «Les traces de la memòria. Els espais de memòria dels bombardeigs de Barcelona» A: COL·LECTIU DESAFECTOS (edit.) *Op. Cit.*, pp.29-42. Veure també ALBERTÍ, Santiago i ALBERTÍ, Elisenda (2004) *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Albertí.

¹⁰¹³ El periodista Lluís Permanyer, tot i escriure que era un monument necessari pel que simbolitzava, escrivia: «La obra es correcta, pero no está a la altura: pasa inadvertida, es fría, no sugiere nada y no es evocadora». Veure PERMANYER, Lluís «Mejor el propósito que la realización» A: *La Vanguardia*, 05/05/2003

bombardejos, al fet que la ciutat de Barcelona era en aquells moments capital de la República, que la seva gent havia aturat el cop d'estat, que no moria assassinada de forma passiva davant dels bombardeigs, sinó que resistia a l'avenç del feixisme i plantava cara amb sistemes de defensa passiva i activa, com els refugis o les bateries antiaèries. Com escriuria l'historiador Xavier Domènech: «El drama és inseparable dels valors amb què s'hi va fer front, com ho és dels valors que es volien destruir. I és en aquest sentit que els espais de memòria han de ser contextualitzats no tan sols com una expressió d'un dol, sinó també d'un missatge».¹⁰¹⁴

10.4.2. Buscant el relleu: la declaració del Liceu

El 22 d'abril de 2002 el Gran Teatre del Liceu obria les portes per celebrar-hi un gran *Homenatge a les persones represaliades pel franquisme*. Organitzat per l'ACEP i coordinat pel promotor musical Pere Camps, l'acte va aconseguir aplegar unes 2.500 persones. L'homenatge va rebre el suport del departament de Presidència de la Generalitat, de l'Ajuntament de Barcelona i de la Diputació de Barcelona, i a la fila zero hi eren presents representants de tots els partits polítics. Hi eren els consellers de Justícia i Economia, Josep Delfi i Francesc Homs; el secretari general de Presidència, Carles Duarte; els dirigents del PSC, José Montilla i Joan Ferran; Josep Lluís Carod-Rovira i Jordi Portabella, d'ERC; Joan Saura i Imma Mayol, d'ICV; Jordi Miralles, d'EUiA; i Daniel Sirera, del PP. Tot i així, Pere Camps no amagava el seu descontent degut a l'absència de Jordi Pujol i Pasqual Maragall: «Escénicamente fue un éxito. En platea, los únicos agujeros eran institucionales [...] y quisiera que reflexionaran sobre ello».¹⁰¹⁵

Presentat pels periodistes Pitu Abril i Núria Ribó, l'homenatge constava de dues parts, una més artística, amb lectura de textos, de poemes i cançons, en la què hi participaven una vintena d'actors i actrius (Emma Vilarasau, Alfred Luchetti, Jordi Bosch...); i una segona part més musical, amb projecció d'imatges i un concert orquestrat per Quico Pi de la Serra. Al llarg de l'acte també hi participaren Maria Salvo, aleshores presidenta de l'ACEP, i els ex-presos Joan Garcia Tristany i Enric Pubill. En acabat, seria aquest

¹⁰¹⁴ DOMÈNECH, Xavier (2009) *Op. Cit.* p.41

¹⁰¹⁵ ESCUR, Núria «Antídoto contra la mala memoria» A: *La Vanguardia*, 25/04/2002; BALANZÀ, Albert «Vençuts però no desfets» A: *Avui*, 23/04/2002; PÀMIES, Teresa «Del Fossar de la Pedrera al Liceu» A: *Avui*, 22/04/2002; LORENZO, César (2019) *Op. Cit.*, 114-117

últim l'encarregat de llegir la Declaració per un Memorial Democràtic, en la que s'hi deia:

«Afortunadament, en els darrers temps, són moltes les veus que reclamen que la memòria de la lluita per les llibertats s'incorpori a la memòria col·lectiva. L'Associació Catalana d'Expresos Polítics sempre ha fet aquesta reivindicació. Per aquest motiu, ara i aquí, demanem la creació d'un Memorial Democràtic, una institució pública que tingui la funció d'explicar i difondre, reunir i fer conèixer el molt que ha costat que en aquest país tinguem llibertat.»

Primer, es constatava un canvi de cicle en el qual s'havia passat de la indiferència pública per la memòria de la lluita antifeixista i antifranquista, a que aquesta fos un element d'interès social i de debat polític i mediàtic —ens trobem en l'etapa inicial del que s'ha denominat moviment per la recuperació de la memòria històrica. Després, es reivindicava la creació d'una nova institució encarregada d'explicar i difondre les lluites per la llibertat i la democràcia al país, entenent la seva memòria com un patrimoni a conservar. Les expectatives eren moltes, no només per l'ACEP, també per les altres associacions que havien assistit a l'acte del Liceu. En l'últim número del butlletí que els antics guerrillers van publicar, a l'any 2004, el que fora un dels primers presidents de l'AAGEF, Domènec Serra, escrivia esperançat:

«Oidà que la realització del MEMORIAL anunciat pel Conseller de Relacions Institucionals i Participació de la Generalitat de Catalunya pugui agafar-nos el relleu a la empenta que els antics guerrillers han donat per la RECUPERACIÓ DE LA MEMÒRIA HISTÒRICA.

Perquè, no tan sols les làpides posades, sinó pel sol fet d'existir i manifestar-nos ja hem estat construint aquest futur gran MEMORIAL de la lluita per la democràcia. Com l'han estat construint l'associació dels familiars dels IMMOLATS, l'Amical de MAUTHAUSEN, els EXPRESOS POLÍTICS, les DONES DEL 36 i els manifestants per la PAU i la LLIBERTAT que han donat la cara als carrers de les ciutats catalanes, recentment i durant la transició. [...]]»¹⁰¹⁶

El Memorial Democràtic havia de ser la nova institució que agafés el relleu de totes aquestes entitats històriques que havien vetllat per conservar i difondre la memòria de la lluita antifeixista i contra la dictadura franquista a l'espai públic (i no només). Els seus

¹⁰¹⁶ SERRA ESTRUCH, Domènec «Pel final de l'Enllaç» A: *L'Enllaç*, Quart trimestre de 2004

associats i adherits anaven desapareixent, però veien una sort de continuïtat en la creació d'aquesta institució, un espai que havia de recollir el seu llegat.

El camí per arribar fins aquesta reivindicació havia estat llarg i amb molts obstacles. Com hem vist anteriorment, vuit anys abans, al 1994, la mateixa ACEP havia estat a punt de desaparèixer. Canviar la seu al març de 1998, passar de l'oficina que mantenien al Portal de l'Àngel a instal·lar-se a l'edifici de CC.OO., que els va acollir a Via Laietana davant les dificultats que vivia l'entitat, va suposar un respir i un gran alleujament de recursos.¹⁰¹⁷ Bona part dels seus esforços els havien estat abocant a corregir, a través de la via autonòmica, els greuges que havia suposat l'aprovació de la Disposició addicional divuitena de la Llei 4/1990, de 29 de juny, de Pressupostos Generals de l'Estat per a 1990, per la qual es reconeixien indemnitzacions a favor de qui havia patit presó en establiments penitenciaris franquistes durant tres o més anys, com a conseqüència dels supòsits contemplats en la Llei d'amnistia del 15 d'octubre de 1977.¹⁰¹⁸ D'altra banda, a més del canvi de seu, 1998 significava la posada en marxa

¹⁰¹⁷ «Editorial» A: *Catalunya Resistent*, núm.10, Quart trimestre de 1997. Tot i així, malgrat la satisfacció per la inauguració de la nova seu, el 21 de març de 1998, els ex-presos no van poder amagar altra vegada la decepció per la indiferència que els hi mostraven de nou els mitjans de comunicació. Enric Pubill es queixava amargament: «Malauradament, sentint-ho molt per la nostra part, no podem emprar els mateixos termes [d'agraïment] amb referència a d'altres organismes i organitzacions polítiques, dels quals no veiérem representació oficial. I volem parlar dels mitjans de comunicació que ens ignoraren “es comprèn que no som notícia”», veure KIM «Petita crònica de la inauguració de la nova seu» A: *Catalunya Resistent*, núm.12, Segon trimestre de 1998.

¹⁰¹⁸ Amb aquesta nova llei, corresponia un milió de pessetes a qui havia patit tres o més anys de presó, i per cada tres anys complerts addicionals, 200.000 pessetes més; i d'entre els greuges més importants que s'establiren, més enllà del límit temporal d'empresonament, el de l'edat suposà un veritable despropòsit: només podien reclamar la indemnització les persones que havien complert 65 anys com a molt tard el 31 de desembre de 1990 (si havies passat més de tres anys a presó, però eres menor de 65 anys al 1990, no podies demanar la prestació). Per les exigències que reclamaren els ex-presos polítics catalans, veure LORENZO, César (2019) *Op. Cit.*, 81-95; ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXPRESOS POLÍTICS (2004) *Op. Cit.*, p. 23-34. Segons Daniel Vallès, el nombre de sol·licituds que es presentaren per obtenir les indemnitzacions esmentades de la Disposició addicional 18^a de la llei 4/1990, va arribar a les 103.000, de les quals es van acceptar 60.479 per un import total de 391 milions d'euros. De les 41.162 sol·licituds denegades, el 92,5% ho van ser per no acreditar degudament el període mínim de 3 anys. VALLÈS, Daniel (2019) *Op. Cit.*, p.132. Al 1995, amb l'aprovació del decret foral de Navarra 75/1995, de 20 de març, s'obria una porta jurídica a la compensació a través de la via autonòmica. Després de diverses compareixences dels ex-presos al Parlament i reunions amb al Govern de la Generalitat entre 1996 i 1997, i la proposició no de llei que va presentar Iniciativa per Catalunya – Verds, es va arribar a la Resolució 846/V, adoptada el 18 de febrer de 1999, i el Decret 288/2000, de 31 d'agost de l'any 2000, amb el qual es compensaven els ex-presos polítics que havien quedat exclosos de la regulació estatal. Un estudi complert sobre la regulació de les indemnitzacions pel temps passat a presó que contempla tant les lleis estatals com les diferents iniciatives autonòmiques a VALLÈS, Daniel (2019) *Op. Cit.*, pp.115-172. Així mateix, és interessant constatar el poc coneixement que, des de l'administració catalana, hi havia de l'abast de la repressió franquista. A partir de la resolució de 1999, la Generalitat va dur a terme un estudi per preveure quantes persones havien estat exclosos de les compensacions econòmiques de la llei estatal. Es van preveure unes 3.500 sol·licituds. Pel contrari, en un període de només 3 mesos després del decret del Govern de la Generalitat de l'any 2.000, ja s'havien presentat més de 33.000 sol·licituds. Veure

d'una línia de treball intensiva per donar a conèixer la lluita antifranquista, ja fos amb exposicions de cartells de la guerra o xerrades als instituts. Des de l'editorial de *Catalunya Resistent*, l'ACEP feia una crida a abandonar falses modèsties i complexos que arrossegaven des de la transició: ser titllats de revengistes. Molts d'ells havien donat la vida o havien sacrificat els millors anys de la seva existència en la lluita contra la dictadura franquista, això no era quelcom que s'hagués d'amagar, sinó reivindicar. La seva generació anava desapareixent i es volien fer valdre com a testimonis de la lluita contra el feixisme, com una font apta per a la investigació històrica:

«Per als investigadors, un canal molt important d'informació hauríem de ser nosaltres mateixos. Moralment estem obligats a forçar una mica la nostra memòria, a deixar de banda tot un seguit de complexos que arrosseguem o una modèstia mal entesa, i facilitar tot aquest bagatge de petites històries personals encara que pensem: “No, si això no té importància! [...]»

És hora de pensar seriosament, quan encara, no masses, alguns restem encara dempeus. Els que fins avui hem mantingut una mena de silenci prudent, per por que no ens interpretessin, alguns cervells recargolats, com a desitjosos de revenja, tenim tot el dret de reivindicar el reconeixement, ja que tenim tota la raó del món a exigir tot el reconeixement del generós lliurament a una lluita contra els que ens arrabassarem el dret a la llibertat. Vet ací, doncs, l'obligació de no amagar experiències personals adquirides durant la lluita i la repressió que vam patir.»¹⁰¹⁹

Des de l'associació s'havia engegat un projecte editorial per “recuperar la memòria històrica”. Havien adquirit el compromís de recopilar testimonis, experiències i documents de la lluita antifranquista amb la intenció de publicar un llibre. L'any 1998 era l'inici de dues línies d'actuació que ajudarien a regenerar l'entitat. Per una banda, es començava a eixamplar la seva base amb l'entrada d'ex-presos polítics dels anys 1960 i 1970; i per l'altra, s'havien posat en contacte amb investigadors i investigadores que estudiaven, des del món acadèmic, l'organització de la lluita i la resistència a les presons de la dictadura.¹⁰²⁰ Amb l'entrada de la “generació del TOP” a l'associació i el pont que havien establert amb l'acadèmia, poc a poc, l'ACEP aniria agafant una nova empenta.

BONO, Maria Jesús (dir.) (2009) *Expresos Polítics. Memòria dels ajuts concedits pel govern català*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 47.

¹⁰¹⁹ «Editorial» A: *Catalunya Resistent*, núm. 14, Quart trimestre de 1998.

¹⁰²⁰ TRISTANY, J.G. «Què és el que pretenem en demanar que ens ajudeu a recuperar la “memòria històrica”» A: *Catalunya Resistent*, núm. 14, Quart trimestre de 1998.

A partir de 1999, començarien a aparèixer articles signats per estudiosos de la guerra i del franquisme, provinents de diverses disciplines, al butlletí de l'ACEP.¹⁰²¹ Amb la seva col·laboració, l'associació començava a posar fil a l'agulla al projecte editorial que l'entitat s'havia proposat, i el 14 de juny de 2001, a les drassanes de Barcelona, presentaren *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*. El llibre era una combinació d'articles d'investigació sobre la dictadura i entrevistes a ex-presos de l'entitat, assolint així una de les fites més importants que s'havia marcat l'ACEP.¹⁰²² La connexió que es va establir amb l'acadèmia va renovar la dinàmica de l'associació i va ser especialment fructífera a l'hora de trobar nous canals de difusió per fer arribar el testimoniatge dels ex-presos a la ciutadania.

Ens trobem al tombant de segle, en un dels moments àlgids del que Annette Wieviorka va denominar "l'era del testimoni".¹⁰²³ El diumenge 20 de gener de 2002, el programa "30 minuts" de TV3 emetia la primera part del documental *Els nens perduts del franquisme*, dirigit per Montserrat Armengou i Ricard Belis amb l'assessorament històric de Ricard Vinyes. Per primera vegada, en horaris de màxima audiència, una televisió pública mostrava l'univers carcerari de la dictadura donant veu a una vintena de testimonis de preses polítiques que explicaren les condicions del seu empresonament, la situació amb què es trobaven els seus infants a la presó i com el règim volia sostreure'ls-hi per ser fills o filles de "roges". El documental, que va comptar amb la col·laboració i amb el testimoniatge de membres de l'ACEP, va aconseguir una mitjana de 864.000 d'espectadors (una quota de pantalla del 30,7), una xifra rècord, esdevenint el programa més vist del dia i provocant una riuada de trucades i correus als estudis de televisió de persones que volien preguntar o comentar casos similars.¹⁰²⁴

Un altre canal per donar a conèixer la realitat del món carcerari de la dictadura va ser el de les exposicions. Amb una important implicació de l'ACEP, el novembre de 2003 s'inaugurava l'exposició *Les presons de Franco* al Museu d'Història de Catalunya. L'exposició, comissariada pels historiadors Manel Risques i Ricard Vinyes, seguia

¹⁰²¹ Trobem articles d'historiadors com Ricard Vinyes, Carme Molinero, Pelai Pagès, Andreu Mayayo; juristes com Marc Carrillo, Mercè Garcia Aran; etc., alguns d'ells, membres també de la "generació del TOP".

¹⁰²² ACEP (2001) *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*. Barcelona: Diputació de Barcelona. El llibre, coordinat pel periodista Ignasi Riera, recollia, per una banda articles d'especialistes (Marc Carrillo, Ricard Vinyes, Manel Risques, Carme Molinero i Pere Ysàs), notes biogràfiques d'ex-presos escrites per l'historiador Enric Cama, i un recull d'entrevistes a 23 ex-presos realitzades pels mateixos ex-presos Enric Pubill i Joan Garcia Tristany.

¹⁰²³ WIEVIORKA, Annette (1998) *L'Ère du témoin*. París: Hachette

¹⁰²⁴ «"Els nens perduts del franquisme", el programa més vist» A: *Avui*, 22/01/2002

l'estela de 1939. *Barcelona any zero*, exposició comissariada per les mateixes persones junt amb el també historiador Francesc Vilanova, inaugurada amb gran èxit l'abril de 1999 al Museu d'Història de Barcelona. L'exposició sobre les presons, oberta durant gairebé cinc mesos, va comptar amb 40.000 visitants i va ser guardonada amb el Premi Nacional de Cultura 2004. A més de materials i testimonis audiovisuals, els membres de l'ACEP van implicar-se de forma intensa en la vessant pedagògica de la mostra. Amb els serveis educatius del Museu, oferien la possibilitat als instituts de fer-hi visites i xerrades en una experiència educativa anomenada "Des de dins", en la qual els ex-presos i ex-preses explicaven, en primera persona, el que havien viscut a la presó. Aquesta activitat se sumava a les varies xerrades que, des de feia anys, duïen a terme els membres de l'ACEP, les Dones del 36 o l'Amical de Mauthausen a diferents escoles i instituts.¹⁰²⁵

En aquest context de revitalització de l'ACEP, la reivindicació per a la creació d'un Memorial Democràtic l'any 2002 havia esdevingut un punt d'inflexió. La tensió entre relats i significats sobre el passat continuaria, la confrontació entre el relat de la reconciliació nacional i la memòria antifeixista i antifranquista que recollien les entitats que reclamaven el Memorial Democràtic perduraria, però ara saltava del carrer i del món associatiu al pla institucional i parlamentari. Si bé entitats com l'AAGEF havien aconseguit que institucions públiques com el Parlament es fessin càrrec de commemoracions com la del 8 de maig, fins ara no s'havia demanat mai que es creés una institució pública que s'encarregués de gestionar les polítiques de memòria — tanmateix, com es va crear el Memorial Democràtic i si va seguir o no amb els ideals que hi van dipositar les entitats que el van promoure, és ja una altra història.

¹⁰²⁵ LORENZO, César (2019) *Op. Cit.*, pp. 117-120

CONCLUSIONS

Pocs dies després de la mort de Tarradellas, el 10 de juny de 1988, es publicava el seu testament polític.¹⁰²⁶ L'ex-president mirava de justificar breument el seu paper a l'exili, el seu retorn a Barcelona passant abans per Madrid i feia una crida a la unitat de totes les forces polítiques catalanes. Reflexionant al voltant del testament, l'escriptor Manuel Vázquez Montalbán, sempre sagaç, apuntava no tant el que s'hi deia com el que es callava. Li sorprenia el silenci eixordador sobre la primera part de la seva vida política: «Es como si Tarradellas hubiera querido silenciar el origen de su propia legitimidad y de su mejor moralidad: la corresponsabilidad como constructor de la Segunda República, de la autonomía republicana, de la primera resistencia armada y popular contra el fascismo».¹⁰²⁷ Per Vázquez Montalbán, era comprensible que la reconstrucció de la coexistència pacífica hagués comportat silencis i oblits durant el seu retorn, però no entenia que, un cop aconseguida, el president Tarradellas no reivindicés els orígens de la seva legitimitat com a president. Tot seguit, posava el dit a la llaga:

«No faltarán quienes elogien precisamente ese *detalle elegante*, consensuador, de Tarradellas, y que incluso lo propongan como ejemplo de posmodernidad frente a la obscenidad de los orígenes de nuestra memoria democrática. La desmemoria de la Transición nos une. La memoria de la República y la guerra nos desune. ¿Por qué no, si nos desune democráticamente? Nadie propone que se recuperen las barricadas en la brecha de San Pablo o trincheras en el frente del Ebro; simplemente sugiero que no se barra bajo una alfombra tan mágica como acrílica un ejemplo de ética colectiva en el que Tarradellas desempeñó un papel irreprochable y a veces mucho más claro que el desempeñado durante el exilio y después del retorno triunfal.»¹⁰²⁸

¹⁰²⁶ «Tarradellas deixa en herència les claus de la seva actuació política» A: *Avui*, 15/06/1988. Una anàlisi de l'obra de govern de Tarradellas durant la transició a PUJOL, Enric (ed.) (2018) *Josep Tarradellas. President de la Generalitat restablerta (1977-1980)*. Barcelona: DAU, on es publica una significativa selecció de la documentació del president produïda durant aquest trienni i que es conserva a l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià de Poblet; també veure COLOMINAS FERRAN, Joaquim (ed.) (2018) *Memòria d'una determinació. 40è aniversari del retorn a Catalunya del president Josep Tarradellas*. Barcelona: Diputació de Barcelona; una recent i completa biografia a ESCULIES, Joan (2022) *Tarradellas, una certa idea de Catalunya*. Barcelona: Pòrtic.

¹⁰²⁷ VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel «El testamento» A: *El País*, 18/06/1988, extret de VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel (2012) *Obra periodística 1987-2003: Las batallas perdidas*. Barcelona: Debate, pp. 59-62.

¹⁰²⁸ *Ibidem*.

La cerca contínua del consens, la por al conflicte polític i la manca de voluntat d'encarar-lo en termes democràtics, desterraven de l'esfera pública la memòria de la Segona República i de la guerra civil. Vázquez Montalbán rematava:

«Leyendo el testamento, Tarradellas parece un extraño ovni conformado en el exilio y de pronto catapultado a España y luego, de palacio en palacio, resituado en el de la Generalitat: Zarzuela, Moncloa, Generalitat, sin dejar constancia de que la legitimidad de Tarradellas estaba cimentada en todos los que hicieron posible la República y lucharon por ella, no en los que la aplastaron.»¹⁰²⁹

Més que l'anàlisi d'un testament polític, Vázquez Montalbán aconseguia fer el retrat d'algunes de les característiques bàsiques de la política de memòria que, en aquell moment i més enllà de la figura de Tarradellas, es promovia des de les institucions públiques: la memòria de la República era una font de dissens, una font de confrontació política que es volia evitar. Malgrat la situació ja no era tan delicada com a la transició, el conflicte polític que generava continuava sense voler-se gestionar en termes democràtics i es pretenia esquivar. La memòria de la República i la gent que hi va combatre a favor eren eliminats, en termes històrics, com a font de legitimació política i precedent de la democràcia espanyola. La ciutat democràtica intentava trencar els llaços amb la ciutat republicana.¹⁰³⁰

Tarradellas no es va desmarcar ni un pèl del relat de la reconciliació nacional. El seu successor en el càrrec tampoc. A més, Jordi Pujol s'hi va trobar còmode, ja que era un relat ideològic en el què podien conuiu-hi dins d'una mateixa formació política tant persones de l'antiga oposició democràtica com persones que provenien del franquisme.¹⁰³¹ Tanmateix, seria un error pensar que Pujol sostenia aquest discurs per

¹⁰²⁹ *Ibidem*.

¹⁰³⁰ RISQUES, Manel (2016) «Barcelona. Public space and historical memory policies» A: RICART, Núria (ed.) (2016) *Public space and memory*. [eBook] Barcelona: Edicions de la UB, pp.95-120

¹⁰³¹ Les credencials antifranquistes de Pujol eren inapel·lables, però amb la consolidació i implantació de CiU com a "pal de paller" de la política catalana als anys 1980 es va dur a terme una important "repesca" del personal polític provinent del franquisme. El 1986, el polític i diputat socialista Joan Marcet presentava una recerca duta a terme amb Francesc Baiges i Carles Estevan, en la qual es donava a conèixer el destí polític dels batlles previs al període democràtic. D'un total de 942 municipis estudiats, 219 alcaldes van continuar ocupant un lloc en la gestió municipal dels anys posteriors a les eleccions democràtiques, 95 dels quals ho farien dins les files de CiU (el 43%). Veure MARCET, Joan (1986) «De com es recluta el personal polític» i BAIGES, Francesc i ESTEBAN, Carles (1986) «Evolució política dels alcaldes d'abans de la democràcia» A: *Opinió Socialista*, núm. 2, pp. 135-136 i 137-151. Veure també ANTICH, José «Una coalición que enrola a centristas y alcaldes del antiguo régimen» A: *El País*, 15/05/1988 i MARCET, Joan (1987) *Convergencia Democrática de Catalunya: el partido y el movimiento*. Madrid: CIS – Siglo XXI

una qüestió només d'utilitat política o comoditat. Pujol sempre va donar mostres de creure-hi fermament. És més, quan anys després, un cop retirat, es reivindicava la construcció d'un Memorial Democràtic que qüestionés políticament el relat de la "reconciliació nacional", ell continuaria mantenint el discurs del "tots vam ser culpables" i considerava que els qui s'oposaven a aquest relat de concòrdia ho feien per treure'n rèdit polític i establir una versió de la història parcial:

«Tal vez era necesario romper el silencio, pero no estoy seguro de ello. Seguro que hay gente que lo agradece. Se entiende. Tienen derecho a ello. Pero de ninguna forma podía hacerse para sacar provecho político, para revestirse con una capa de superioridad moral y para presentar una imagen parcial de lo que sucedió. Esto sólo puede hacerse en el marco de una visión de concordia, de arrepentimiento y de compasión. De solidaridad en el dolor y en el horror. En Catalunya todos fuimos verdugos y todos fuimos mártires. Como sociedad y, a menudo, en una misma familia.»¹⁰³²

L'Ajuntament de Barcelona tampoc restaria molt allunyat d'aquest discurs. Pasqual Maragall, qui va ocupar el càrrec d'alcalde durant la majoria d'anys que abraça aquest estudi, en va donar una bona mostra amb els seus parlaments en el Fossar de la Pedrera o davant del monument dels brigadistes, amb l'aixecament del monument al Camp de la Bota o, fins i tot, reivindicant la memòria de Josep M. de Porcioles.¹⁰³³ Això no volia

¹⁰³² PUJOL, Jordi «Ahí están todos» A: *La Vanguardia*, 03/07/2006; veure també «Memorial Democrático» A: *La Vanguardia*, 14/12/2006

¹⁰³³ Mort el 3 de setembre de 1993, una munió d'articles i declaracions laudatòries que, sens dubte blanquejaven la seva figura, es publicaren durant els dies següents, entre elles, les de Jordi Pujol, Narcís Serra i Pasqual Maragall, veure «Barcelona acomiada avui l'ex-alcalde Porcioles» A: *Avui*, 05/09/1993; «Barcelona despide al ex alcalde Porcioles con elogios del Gobierno y de la Generalitat» A: *La Vanguardia*, 05/09/1993. Especialment polèmiques van ser les declaracions de Maragall quan va sortir del seu funeral i va dir: «En la trajectòria de Porcioles hi ha més vibració catalanista autèntica, de la bona, que en molts dels que avui veiem coberts sota la protecció d'aquesta nova religió que va des del Primitivo Forastero a Àngel Colom». Primitivo Forastero era un històric alcalde franquista de Camarles (Baix Ebre) que aleshores militava a CDC. Veure BIOSCA, Carles «Adéu institucional a Josep Maria de Porcioles» A: *Avui*, 06/09/1993; «Maragall afirma que Porcioles fue mejor catalanista que muchos nacionalistas» A: *La Vanguardia*, 06/09/1993. Tots els partits polítics, exceptuant el PSC, criticaren les declaracions de Maragall, tant per la defensa que va fer de la gestió de Porcioles com pel seu atac als partits nacionalistes. Diversos articles foren publicats per contestar la visió edulcorada que s'estava venent de l'alcalde franquista. Veure «Los elogios de Maragall desatan una tormenta política» A: *La Vanguardia*, 07/09/1993; CAPELLA, J. i CARBÓ, I. «La polèmica sobre Porcioles deteriora la relació del PSOE i ERC» A: *Avui*, 07/09/1993. Un dels articles més punyents va ser, sens dubte, el que Manuel Vázquez Montalbán li va dedicar, en el què irònicament deia: «[...] si Porcioles ha sido tan positivo para Barcelona y la catalanidad, que caiga el peso de la sanción histórica más condenatoria sobre los que le cuestionaron y le crearon dificultades para ultimar su preclaro proyecto. Reivindiquemos a Porcioles, que ya le llegará el turno a Franco.» i l'acusava de pertànyer a una nova "ètnia de señoritos", «[...] los que tratan de asumir el papel de una élite de sabios gestores, despotas ilustrados que cada vez soportan menos los lastres ideologizadores que en su día, incluso, pudieron asumir», veure «La limpieza étnica de los señoritos» A: *El País*, 14/09/1993. Per la seva banda, Maragall va intentar que l'historiador Joaquim Nadal publicqués un article de resposta, però va ser finalment el filòleg Lluís Izquierdo Salvador qui el va escriure «Todos

dir que tant Tarradellas com Pujol o Pasqual Maragall no participessin en recepcions a Palau o a l'Ajuntament per acollir visites d'entitats que vetllaven per mantenir el record de la lluita antifeixista o que no assistissin als seus homenatges; volia dir que una cosa eren les activitats protocol·làries i de representació institucional i una altra era desenvolupar una política pública que donés resposta institucional als conflictes derivats de la manca de gestió del passat traumàtic, tal com els hi reclamaven varies associacions.

Aquestes mancances representaven també un terreny adobat per a la pervivència dels “mites” del franquisme i per al revisionisme històric. Quan, arran de la mort de Josep M. de Porcioles, al setembre de 1993, determinats cercles polítics i mediàtics van començar a reivindicar la seva figura, els historiadors Carme Molinero y Pere Ysàs respongueren:

«Després d'una primera etapa postfranquista, en la qual alguns polítics i intel·lectuals van defensar la necessitat de l'oblit del passat a conseqüència d'una interessada interpretació de la “reconciliació nacional”, etapa en la qual la majoria de mitjans de comunicació van deixar de parlar de Dictadura, de règim franquista, o de dictador, per referir-se a Franco, amb fórmules deslliurades de connotacions negatives com “règim anterior” o del “anterior cap d'Estat”, sembla que hem entrat definitivament en una segona etapa caracteritzada per la interessada reescriptura de la història de l'època franquista. Per aquest camí aviat arribarem a una imatge fins i tot grotesca: la d'una Dictadura amb una classe política formada per una legió de demòcrates de tota la vida —sobretot monàrquics, és clar—, tecnòcrates apolítics i catalanistes amb sentit d'Estat.»¹⁰³⁴

Va ser durant l'alcaldia de Josep M. de Porcioles quan, justament, va inaugurar-se el monument dedicat a José Antonio Primo de Rivera, el darrer gran monument franquista de Barcelona. Un espai on cada 20 de novembre, autoritats i organitzacions del règim, commemorarien la mort del fundador de Falange Española. Als anys finals de la dictadura, dues de les principals característiques de les celebracions franquistes que recordaven la guerra civil a l'espai públic eren, per una banda, la creixent importància que havien adquirit les associacions conformades per veterans de l'exèrcit colpista, i per l'altra, com aquestes festivitats eren aprofitades per criticar el règim des de les posicions més immobilistes i “bunqueritzades”. Tot i que aquestes commemoracions havien tingut

perdimos la guerra» A: *El País*, 23/09/1993. Veure MAURI, Luis i URÍA, Lluís (1998) *Op. Cit.*, pp. 242-247 i MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (2021) *Op. Cit.* Barcelona: Base, pp. 238-242.

¹⁰³⁴ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere «Josep M. de Porcioles, un polític de la Dictadura» A: *Avui*, 03/10/1993

una evolució diversa des de la postguerra —algunes d'elles havien deixat de celebrar-se a l'espai públic—, continuaven sent un escenari de representació del poder on cada institució pretenia tenir-hi influència o un paper rellevant. Amb la mort del dictador, però, la situació canviaria dràsticament, doncs les administracions s'anirien enretirant de la seva organització. El record dels “caídos” i de la victòria, què havien esdevingut pilars culturals del règim, ara que no tenien cap règim que sustentar, havien perdut el seu valor polític, esdevenint ruïnes d'un sistema que quedava enrere, utilitzades només per nostàlgics de la dictadura i una ultra-dreta marginal i disgregada.

L'oposició a la dictadura havia impugnat el simbolisme d'aquests llocs mitjançant accions violentes o subvertint el seu missatge polític. La impugnació de la memòria franquista de la guerra vindria tant per l'intent d'envestir aquests monuments en diferents mobilitzacions ciutadanes, com per les campanyes que reivindicaven el retorn dels monuments que havien estat enretirats de l'espai públic als inicis de la dictadura. Les mobilitzacions ciutadanes per impugnar la memòria franquista posaren també els noms dels carrers en el punt de mira. El franquisme s'havia encarregat d'erradicar tot rastre de republicanisme, catalanisme i moviment obrer, per instaurar una constel·lació de noms vinculats a la ideologia del *Nuevo Estado*. Les associacions de veïns i el Congrés de Cultura Catalana cimentaren les bases per un canvi democràtic dels noms dels carrers de Barcelona, ja fos recuperant en alguns casos els noms previs a la dictadura, proposant-ne de nous o bé demandant la seva catalanització. En tot cas, com hem vist, el primer ajuntament democràtic recolliria part de les seves reivindicacions i configuraria un nou instrument, la Ponència del nomenclàtor, per gestionar els noms de carrer de la ciutat a partir d'aleshores (i no sense problemes).

Al llarg del període democràtic, podem concloure que les memòries de la guerra i l'antifranquisme a l'espai públic de Barcelona van estar condicionades, sobretot, per la combinació de tres elements: l'acció de les associacions memorialistes, el relat de la reconciliació nacional i el desenvolupament urbanístic de la ciutat basat en els grans esdeveniments.

Amb la mort del dictador, poc a poc, van començar a legalitzar-se i a crear-se associacions conformades per persones que havien combatut i patit les represàlies del feixisme. Una de les seves primeres accions a l'espai públic de la ciutat va ser la reivindicació de la memòria de Lluís Companys en llocs com el fossat de Santa Eulàlia. La memòria del seu afusellament i les commemoracions del 15 d'octubre havien servit

com a ariet de l'oposició democràtica des de 1976 —de fet, la memòria del president executat planaria sobre la ciutat durant tot el període democràtic com a element de debat, de denúncia i reivindicació, de campanyes ciutadanes i d'apropriacions polítiques.

Més enllà dels temps agitats de la transició, aquestes associacions persistirien en les commemoracions i les activitats concretes en aquests llocs de memòria, esdevenint el veritable motor de les actuacions per les quals les administracions acabaven intervenint a l'espai públic: la remodelació del Fossar de la Pedrera, la resignificació del monument als Voluntaris Catalans, el monument als deportats, als brigadistes, als executats del Camp de la Bota... Les commemoracions que hi celebrarien mantindrien viu el record de la lluita per la República contra el feixisme, amb un posicionament militant i un discurs que defugia de l'equiparació. L'ACEP, l'APMILC, l'Amical de Mauthausen, l'AAGEF, l'AAMR i d'altres, marcaren distàncies del missatge moralista de la reconciliació nacional, denunciant la buidor del terme i reclamant mesures reparatòries, tant simbòliques com materials, per a les persones que havien combatut el franquisme i havien estat represaliades.

Rebien una especial atenció política i mediàtica a l'hora de commemorar efemèrides, però més enllà d'aquests moments fugissers, aquestes organitzacions maldaven per tirar endavant, ofegades per la precarietat i l'avançada edat dels seus components. Algunes d'elles mantindrien estrets lligams amb entitats d'altres països, especialment, amb associacions de brigadistes internacionals, però també amb organitzacions com la FIR (Fédération Internationale des Résistantes – Association des Antifascistes) o el CIM (Comité Internacional de Mauthausen). Tant aquests vincles internacionals com els que mantindrien amb altres associacions semblants d'arreu d'Espanya, servirien per treballar en xarxa i promoure conjuntament activitats sobre el terreny. Així mateix, és el pont que, al tombant de segle, algunes d'aquestes associacions estableixen amb l'acadèmia, especialment amb historiadors i historiadores de la guerra i la dictadura, quan es creen nous espais de col·laboració que renoven i amplifiquen el seu discurs per arribar a capes més amples de la ciutadania, ja sigui mitjançant publicacions, exposicions, documentals, etc.

En la mesura que, a principis dels anys noranta, varies d'aquestes associacions havien entrat en crisi, algunes d'elles intentaren sobreviure o bé renovant les seves files (amb l'ingrés de noves generacions que no van viure la guerra ni la postguerra), o bé cercant el relleu en institucions públiques o en noves entitats que poguessin continuar la seva

feina, que poguessin organitzar les activitats commemoratives i transmetre el record de la lluita antifranquista. A Catalunya, la pervivència d'algunes d'aquestes associacions "històriques" marcarà el moviment per a la recuperació de la memòria històrica del nou mil·lenni —qüestió que ens obliga a reconsiderar quan s'inicia realment aquest moviment social.¹⁰³⁵ El pes principal d'aquest moviment no recaurà tant en les associacions de nova creació, com passa a la resta d'Espanya, sinó que es recolzarà sobretot en les entitats nascudes en la transició i que, amb els seus alt-i-baixos, van aconseguir sobreviure al pas dels anys. En bona mesura, aquest fet determinarà que, a la Catalunya dels anys 2000, l'element central de les reivindicacions d'aquest moviment fos, precisament, la creació d'una nova institució centrada en la transmissió de les memòries de la lluita antifranquista, el Memorial Democràtic.

El segon condicionant de les memòries de la guerra i l'antifranquisme a l'espai públic al qual fèiem referència és el relat de la reconciliació nacional, un discurs amb múltiples significats, depenent qui l'emprés i el moment en que s'emprés. Hi havia un llarg camí entre l'ús tàctic que l'oposició democràtica va donar-li per acabar amb la dictadura i el relat moral que va esdevenir preponderant a partir de la transició, el qual equiparava els contendents de la guerra civil, fent-los a tots responsables i "culpables", doncs "tots havien comés barbaritats". Aquest relat s'escenificarà a l'espai públic de diverses formes. En primer lloc, en el tractament de la simbologia franquista, permetent la seva pervivència en democràcia. Fins a mitjan la dècada dels anys 2000 no es va elaborar un projecte d'identificació dels símbols franquistes que encara poblaven l'espai públic de la ciutat (el monument dels "caídos" no seria desmantellat definitivament fins el 2005, el de José Antonio fins el 2009 o la Victòria fins el 2011). Aquest relat va motivar que les intervencions fossin mínimes, abordant només la retirada dels elements més explícitament feixistes (jou i fletxes, vïctors, eslògans...) i en un clima de discreció total, intentant que aquestes accions passessin desapercebudes per evitar qualsevol tipus de

¹⁰³⁵ Un moviment social, segons ho defineix l'historiador Charles Tilly, és la combinació de tres elements: 1) una campanya, és a dir, un esforç públic, organitzat i sostingut per traslladar a les autoritats corresponents les reivindicacions col·lectives; 2) un repertori d'actuacions per dur a terme aquestes reivindicacions, que inclouen des de la creació de coalicions i associacions amb una finalitat específica fins a concentracions públiques, declaracions als mitjans, reunions, propaganda, etc.; i 3) manifestacions públiques de valor, unitat, número i compromís amb la causa. La pregunta és, doncs, quan començaria el moviment per a la recuperació de la memòria històrica a Catalunya? Comença realment a l'any 2000, tal com i convencionalment es fixa, o és només l'inici d'una etapa diferent dins d'un moviment que actua dins uns límits cronològics més amplis i que, com hem vist, arrenca ja des de la transició? Veure TILLY, Charles y WOOD, Lesley (2010) *Los movimientos sociales, 1768-2008. Desde sus orígenes a Facebook*. Barcelona: Crítica, pp. 17-43

conflicte, com va passar amb el monument a José Antonio el 1981. Així mateix, a través de la fórmula “a tots els morts de la guerra”, impresa en monuments com el del Fossat de Santa Elena, es dissolien les diferents memòries de la guerra i la postguerra en una “reconciliació”, una “concòrdia” que eliminava les diferències entre els contendents, els igualava en la mort i en descontextualitzava les seves vides, esborrant de cop els motius pels quals van viure, lluitar i morir. En segon lloc, el relat de la reconciliació s’escenificarà a l’espai públic quan les administracions condicionaran i intentaran diluir les intervencions i les reivindicacions d’associacions memorialistes: els discursos de les autoritats al Fossar de la Pedrera i la pretensió d’incloure-hi la menció a les víctimes de la rereguarda o de celebrar-hi misses; el discurs inaugural del monument David i Goliat i l’eliminació de la menció a la República en el discurs inscrit de la Pasionaria; o les consecutives inscripcions i la conceptualització del monument Fraternitat al Camp de la Bota.

Tanmateix, el relat de la reconciliació nacional no era exclusiu de les administracions, era un relat popular en el que també hi participaven associacions de veterans republicans de la guerra civil, com la dels antics aviadors o la dels biberons. Per ells pesava més l’afany de superar les diferències entre els contendents de la guerra, que la distorsió i la despolitització del passat que provocava aquesta narrativa. No era estrany veure veterans de l’exèrcit republicà i de l’exèrcit franquista participant conjuntament en les mateixes commemoracions; tampoc ho era el contrari, que hi haguessin associacions que rebutgessin la idea de celebrar actes barrejant-se amb veterans de l’exèrcit franquista. En el que hi havia més unanimitat dins l’associacionisme memorialista republicà era en que la “reconciliació nacional” no podia quedar-se en paraules buides, el missatge moralista havia acaparat tot el significat del terme i li mancaven mesures concretes de reconeixement, de reparació material i simbòlica, per a les persones que havien combatut el franquisme i n’havien patit les represàlies. Eren conscients de la discriminació que patien i des d’un inici van reclamar el desenvolupament de polítiques de memòria per solucionar-ho.

Un tercer element que s’ha de tenir en compte per com va condicionar les memòries de la guerra i l’antifranquisme a l’espai públic és el singular desenvolupament urbanístic de Barcelona. L’important creixement urbà que va viure la ciutat arran de les Olimpíades va determinar la ubicació i l’evolució d’alguns dels espais de memòria reclamats per les associacions memorialistes. El cas més emblemàtic és el Camp de la Bota. Davant les

obres al litoral barceloní, les associacions memorialistes van començar a témer per la desaparició de tot rastre del que havia significat aquest espai d'execucions de la dictadura. L'ajuntament, menystenint i mantenint al marge les associacions, va aixecar el monument *Fraternitat* en la rotonda del nou tram final de la Rambla Prim. Tot i que no se l'arribarien a fer seu, serien les mateixes associacions memorialistes les que alertarien de la desaparició d'aquest monument davant les obres que comportaria de nou, anys després, la construcció del Fòrum de les Cultures. Les memòries del Camp de la Bota, tant de les execucions com les del barri de barraques, ambdues entrellaçades en aquest espai, van estar sempre sotmeses i relegades a un pla secundari davant la expansió i els interessos urbanístics vinculats a l'organització de grans esdeveniments de la ciutat. Això fa que ens preguntem, de forma contra-factual, què hagués estat d'aquests espais i d'aquests monuments si Barcelona hagués tingut un altre model de desenvolupament urbà.

La política de “monumentalització de la perifèria” va determinar la ubicació de monuments com la República de Josep Viladomat a la rotonda de l'aleshores plaça de Lluçmajor o el David i Goliat al cap de la Rambla del Carmel. Les conseqüències han estat varies, des de la descontextualització fins a l'isolament d'aquests espais, marcats per la impermeabilitat social de l'emplaçament, o la gentrificació de la memòria republicana, allunyada del centre de la ciutat. Des d'un primer moment van haver-hi veus crítiques per les ubicacions, per exemple, de la situació del monument als brigadistes internacionals a la sortida del túnel de la Rovira, separat de la quotidianitat veïnal i rodejat de cotxes. O la situació del monument a la República, aïllat pel trànsit i sense cap referència històrica que expliqués el seu significat. Va ser amb el pas dels anys i molt temps després que s'inauguessin, que aquests espais es veurien complementats progressivament amb d'altres senyalitzacions i accions per carregar de sentit aquests llocs i fer-los més intel·ligibles de cara a la ciutadania.

La combinació d'aquests tres factors (l'acció de les associacions memorialistes, el relat de la reconciliació nacional i el desenvolupament urbanístic) o, millor dit, la tensió entre ells, condicionarien les memòries de la guerra i l'antifranquisme a l'espai públic, entès aquí com a espai urbà. Tanmateix, aquesta tensió se circumscriu en un marc transversal que recorre el període aquí estudiat i que no només afecta l'espai públic, sinó a d'altres dimensions de la gestió del passat, ens referim a l'absència d'unes polítiques públiques

de memòria que donessin resposta als conflictes i a les reclamacions plantejades per entitats memorialistes i altres col·lectius.

Una tesi finalitzada, una recerca inacabada: futures línies de treball

És difícil copsar la importància de la memòria de la guerra civil i de la dictadura franquista a l'espai públic si no és en comparació amb d'altres memòries. Per exemple, per tenir un retrat més acurat de quina és l'evolució de les memòries que aquí s'estudien, caldria veure també quina és l'evolució que tenen en democràcia memòries com la del 1714, vinculada a la creació de la identitat nacional, o del moviment obrer, per dir-ne dues amb commemoracions públiques i populars com les celebracions de l'11 de setembre o l'1 de maig i que compten amb els seus propis espais de record. Evidentment, les memòries no són compartiments estancs i les delimitacions entre unes i altres poden ser poroses i discontinües, però quin grau d'atenció i recursos hi aboquen administracions en unes i altres? Quines gaudeixen d'un moviment associatiu al darrere? Quines compten amb més espais commemoratius? Quines tenen més o menys participació ciutadana? Són moltes les qüestions que es poden plantejar i poques les respostes que es poden donar si no és establint un marc més global a l'hora d'estudiar el palimpsest urbà.

Des de la seva formació, l'APMILC va veure amb cert recel com autoritats, partits polítics, institucions, etc., participaven en commemoracions com la de l'11 de setembre de 1714, amb ofrenes florals davant del monument a Rafael Casanova o concentrant-se al Fossar de les Moreres. No ho veien amb recel perquè no ho trobessin bé, sinó que no entenien com aquestes manifestacions patriòtiques no comportaven la mateixa afluència de gent, participació i representació institucional en les commemoracions que ells organitzaven per recordar els executats al Camp de la Bota i enterrats al Fossar de la Pedrera. Tal com ho expressaven en diverses cartes a diaris vistes en capítols anteriors, no entenien aquesta tan gran diferència d'atenció entre la commemoració a les víctimes de la Guerra de Successió del segle XVIII i la que tenien les víctimes del franquisme. El primer president de l'APMILC, Josep M. Trepà, escrivia a Josep M. Bricall: «[...] si

ens recordem dels màrtirs del Fossar de les Moreres, també ens tindríem que enrecordar (sic) dels màrtirs del Fossar de la Pedrera...». ¹⁰³⁶

Queixes semblants, que acusaven el greuge comparatiu d'atenció cap a una memòria i no cap a una altra, les trobem també, per exemple, al 1988. Aquell any, mentre Josep Benet denunciava amargament el nul cas que les institucions li feien als cinquanta anys dels bombardejos de Barcelona, la Generalitat posava en marxa els actes commemoratius del Mil·lenari de Catalunya (988-1988) —a l'any anterior, a França, el president Mitterrand havia impulsat la celebració del Mil·lenari de l'entronització d'Hug Capet com a rei dels francs. El govern de Jordi Pujol s'abocà de ple en la celebració dels mil anys des que els comtats medievals catalans van trencar el seu vincle de vassallatge amb la corona franca. El 17 d'octubre es va fer una roda de premsa presidida per Francesc Sanuy, en la qual es va presentar els diferents actes que s'havien previst a través de diverses comissions: peregrinacions a Roma, concerts, introducció de l'assignatura d'història de Catalunya a les escoles, una sèrie de dibuixos animats per a TV3, simposis, exposicions, etc. ¹⁰³⁷ La Generalitat bolcaria una gran quantitat de recursos per planificar i dur a terme una varietat d'actes i intervencions dedicades a la memòria del passat medieval i “els orígens de Catalunya” amb pretensions de legitimació i enfortiment de la identitat nacional catalana. Res a veure amb el tractament que es duia a terme amb la memòria de la guerra civil espanyola o de la lluita antifranquista. L'any 1988, a més de ser el cinquantenari dels bombardejos o del comiat de les brigades internacionals, com s'ha vist en capítols anteriors, era també el de la Batalla de l'Ebre. Davant l'església en ruïnes del Poble Vell de Corbera d'Ebre, el 5 de novembre s'inaugurava el poema visual de Joan Brossa “La bota”, promogut per l'associació Emprius. Tal com deia la inscripció, es tractava d'un “Homenatge als combatents que van defensar les llibertats de Catalunya en front del feixisme”. En la crònica de l'acte, el periodista Josep Gonell publicava: «En un año de celebraciones

¹⁰³⁶ ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Ribà. Codi 21, Correspondència tramesa, “En la Vanguardia d'avui...” (08/12/1977); Veure també «Volen retre un homenatge anual als qui són enterrats al Fossar de la Pedrera» A: *Avui*, 11/07/1978; VELÁZQUEZ, Carme «Fossar de la Pedrera» A: *Avui*, 12/07/1979; GRAU-MÓRA, Salvador «No odiem ningú, però tenim memòria» A: *Avui*, 13/10/1979

¹⁰³⁷ A la roda de premsa, junt a Sanuy, estaven també diferents membres de les comissions del Mil·lenari: Ainaud de Lasarte, Jaume Lorés, Antoni Sabata, Daniel Giralt Miracle i Xavier Folch. Sanuy afirmava que es treballava amb un pressupost de mil milions de pessetes de les quals, deia, la Generalitat només desemborsaria un 10% gràcies a patrocinis (caldrà comprovar els comptes finals per saber quins van ser els costos reals). Veure R.B. «Pujol pide audiencia al Papa para hablar del Mil·lenari» A: *El Periódico de Cataluña*, 18/10/1988; VILADOT, Albert «El Mil·lenari ressuscita després d'un parèntesi massa llarg» A: *Avui*, 24/10/1988; VILADOT, Albert «Els actes de celebració del Mil·lenari es prolongaran tot l'any que ve» A: *Avui*, 25/10/1988.

milenarias, nadie se explica cómo la Generalitat ha olvidado una historia mucho más reciente». ¹⁰³⁸ Més contundent es mostraria l'historiador Jordi Planes, un dels impulsors de l'acte, que escriuria:

«En un año de lejanas celebraciones milenarias, de reivindicación de una historia nacional a través de oscuros personajes medievales protocatalanes, no estaría de más girar los ojos hacia una historia más reciente: la de los hombres que en la batalla del Ebro defendieron el ser de Catalunya, o sea su historia.» ¹⁰³⁹

Aquesta confrontació de memòries continuarà de forma intermitent. ¹⁰⁴⁰ Com explica Elizabeth Jelin, la “memòria contra l'oblit” o “contra el silenci” moltes vegades pot amagar el que en realitat és una oposició entre diferents memòries rivals (cadascuna amb els seus propis oblits). ¹⁰⁴¹ Aquí veiem un plantejament d'una “memòria contra memòria” o, com ho formula Enzo Traverso, una pugna entre “memòries fortes” i “memòries dèbils” en la que els “orígens medievals” de Catalunya eclipsen i arraconen altres episodis del passat. ¹⁰⁴² Però és sempre així la relació entre aquest tipus de memòries?

Quan Michael Rothberg parla de “memòries multidireccionals” ho fa referint-se a una relació entre memòries que no sempre se sotmet a la lògica competitiva, un joc de suma-zero en la que una memòria desplaça a l'altra de l'esfera pública. Ell mateix ha estudiat les relacions que s'han establert entre la memòria de l'Holocaust, la descolonització o la situació a Palestina d'una forma en que es retro-alimenten unes amb les altres, produint dinàmiques productives. ¹⁰⁴³ També trobem casos així en la relació entre la memòria de la lluita guerrillera contra el franquisme i la memòria de la Guerra de Successió, per exemple. El 14 de juny de 1987, a Capçanes, l'AAGEF feia una acte d'homenatge i inaugurava una làpida en record dels guerrillers Joan Morell Fontseca i Josep Gargallo

¹⁰³⁸ GONELL, Josep «Mil republicanos recuerdan la batalla del Ebro en Corbera» A: *El Periódico de Cataluña*, 06/11/1988

¹⁰³⁹ PLANES, Jordi «Memoria y homenaje a los luchadores del Ebro» A: *El Periódico de Cataluña*, 03/11/1988

¹⁰⁴⁰ Possiblement, la discussió que es va viure a Barcelona arran de l'exposició *Franco, Victòria, República. Impunitat i espai urbà*, inaugurada l'octubre de 2016 al Born CCM, sigui l'episodi més gràfic i més actual. Veure SCHULZ-DORNBURG, Julia (2022) *Op. Cit.*

¹⁰⁴¹ JELIN, Elizabeth (2012) *Op. Cit.*, p.40

¹⁰⁴² TRAVERSO, Enzo (2007) *Op. Cit.*, pp. 48-56

¹⁰⁴³ ROTHBERG, Michael (2009) *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press; (2019) «Michael Rothberg. Multidirectional memory on focus» A: *Observing Memories*, núm. 3, pp.28-33

Ribes, morts en combat el 3 de març de 1948.¹⁰⁴⁴ Carme Casas i Leandro Saún havien informat de l'existència del lloc on havien estat enterrats ambdós guerrillers, on no hi havia inscripció alguna. Tres autocars van sortir de Barcelona i només arribar a la localitat del Priorat, el primer que van fer va ser una ofrena floral al monument dedicat a Pere Joan Barceló Anguera, àlies "Carrasclet". Després s'encaminaren cap el cementiri acompanyats per l'alcalde, Jaume Vallès, on farien una sèrie de parlaments, descobririen la làpida i dipositarien vàries ofrenes florals.

L'homenatge previ a Carrasclet estava ple de significat. Nascut a Capçanes el 1682, arribà a ser capità de les tropes de l'arxiduc Carles durant la Guerra de Successió. Acabada la guerra, va ser empresonat dues vegades, però aconseguí fugir a les muntanyes liderant un grup de guerrillers amb els quals continuaria combatent l'exèrcit borbònic. Més endavant, en la guerra de França contra Espanya, es posaria a les ordres del duc de Berwick per combatre les tropes de Felip V des de l'interior de Catalunya. Amb la fi del conflicte, s'acabaria exiliant a Viena, on continuaria capitanejant companyies de soldats catalans a batalles com la de Nàpols el 1734 o a les ordres de l'emperadriu Maria Teresa contra els bavaresos el 1741.¹⁰⁴⁵ Els membres de l'AAGEF s'emmirallaven amb ell. El seu referent no era Rafael Casanova, a qui es recordava cada 11 de setembre amb ofrenes florals al peu del monument i en canvi, després de la guerra, va seguir exercint l'advocacia. Ho eren personatges històrics com Carrasclet o el general Moragues (qui va patir la repressió i una terrible execució), eren «homes que no acceptaren la desfeta i continuaren la lluita contra els ocupants», «dos cabdills que no acceptaren la capitulació de Barcelona [que] són oblidats per la major part dels catalans d'ara».¹⁰⁴⁶ Carrasclet i Moragues "eren dels seus", dels que no es van rendir, dels que van patir la repressió i ara eren oblidats. A través de la memòria de la Guerra de Successió, es denunciava l'oblit dels que, com ells, malgrat perdre la guerra, van continuar en el combat. La memòria de 1714 servia als guerrillers antifeixistes per evidenciar l'oblit amb què ells mateixos es trobaven als anys 1980. Quan l'AAGEF cercava sense cap tipus d'ajuda on estaven enterrats els companys que van perdre la

¹⁰⁴⁴ «Acto de Capçanes -14 junio 1987-» A: *L'Enllaç*, maig-juny 1987

¹⁰⁴⁵ ALBAREDA, Joaquim «Barceló i Anguera, Pere Joan» A: *Diccionari d'Història de Catalunya*, Barcelona: Edicions 62, pp.97-98; sobre la Guerra de Successió, veure ALBAREDA i SALVADÓ, Joaquim (2009) *La Guerra de Sucesión de España (1702-1714)*. Barcelona: Crítica; sobre la Guerra de Successió a Barcelona, veure TORRAS i RIBÉ, Josep M. (1999) *La Guerra de Successió i els setges de Barcelona (1697-1714)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

¹⁰⁴⁶ «Més coses sobre l'acte de Capçanes» A: *L'Enllaç*, juliol-agost de 1987; «L'Onze de Setembre. El general Moragues» A: *L'Enllaç*, juliol-agost 1988

guerra, però van continuar en el combat guerriller, les flors per homenatjar Carrasclet, eren també per recordar-los a ells.

Mesurar la importància que tenia la memòria de la lluita antifeixista i antifranquista a l'espai públic de Barcelona bé mereixeria un estudi comparatiu amb les altres memòries que també pugnen per tenir-hi la seva presència (quin suport tenen, quins relats, quina evolució, etc.), un estudi que vagi més enllà de l'anàlisi de “memòries fortes” i “memòries dèbils” —que també—, però que s'intenti a més copsar les relacions que s'estableixen entre elles mateixes.

D'altra banda, és evident que, per tenir un millor coneixement de l'evolució de les memòries d'una ciutat, aquesta s'ha de poder comparar amb d'altres, tan nacionals com internacionals.¹⁰⁴⁷ Quins són els patrons comuns i els elements diferencials a l'hora d'analitzar l'evolució de les memòries de la guerra i de l'antifranquisme a l'espai públic d'altres ciutats catalanes i espanyoles? Quin paper han jugat allà les associacions memorialistes, el relat de la reconciliació nacional o el desenvolupament urbanístic? I si es vol anar més enllà de les fronteres estatals, com hauríem de comparar l'evolució de memòries a l'espai públic de ciutats que compten amb històries prou diferents, però amb elements en comú?

Per exemple, Portugal no va viure una guerra civil, però sí una llarga dictadura (en el seu cas de 48 anys). El país també va viure un procés de democratització als anys setanta, però no va viure una transició com l'espanyola, sinó que va se l'escenari d'una revolució al 1974. Hi ha diversos elements diferencials, però si tenim en compte la longevitat de les dictadures portuguesa i espanyola i la relativa coincidència temporal en les respectives transicions, seria pertinent comparar l'evolució de les seves ciutats en termes de polítiques de memòria a l'espai urbà. Si agafem el cas de Lisboa, segons Pedro Brandao, allí no hi va haver un important canvi de simbolisme ni de nomenclàtor a l'espai públic en el pas de la dictadura a la democràcia. En part, perquè en el règim de Salazar les representacions simbòliques a l'espai públic no anaven tan encaminades a representar el dictador, sinó els episodis mítics de la història nacional.¹⁰⁴⁸ El propi Salazar abjurava del terme “salazarismo”, era esquiu a les manifestacions de masses i

¹⁰⁴⁷ Sobre la necessitat dels estudis comparatius en polítiques de memòria, veure FERNÁNDEZ, L.; MÍGUEZ, A.; VILAVEDRA, D. (eds.) (2020) *Op. Cit.*, pp. 167-179

¹⁰⁴⁸ BRANDAO, Pedro (2016) «Time, Duration, Memory» A: RICART, Núria (ed.) *Op. Cit.*, pp. 8-35

eren escasses les escultures monumentals de caràcter auto-referencial.¹⁰⁴⁹ Els principals canvis es van fer durant els mesos següents després de la Revolució dels Clavells, per exemple, l'Avinguda 28 de maig (data en què, al 1928, la rebel·lió militar del general Gomes da Costa arribava a Lisboa i finalitzava la primera República) es va convertir en l'Avinguda de les Forces Armades el 1974, però algunes figures secundàries vinculades al règim van perviure (Craveiro Lopes, Oscar Carmona... i les escultures als seus pobles de naixement). Tot i així, no sabem quin és el paper que van tenir els moviments socials a l'hora de determinar el nom o crear espais de memòria relatius a la dictadura des del període democràtic.¹⁰⁵⁰ Tampoc es va donar visibilitat a les persones represaliades a l'espai públic de la ciutat:

«At the end of the 1970s, Lisbon was the object of re-establishing memory. With the end of the *Estado Novo* regime, political use was made of rehabilitation of those who has been persecuted and the hundreds who had been deleted from history. But even today, after the Revolution, the whole story has still not been told in the public spaces of Lisbon»¹⁰⁵¹

La toponímia i el reconeixement a l'espai públic de la capital portuguesa continuaria girant al voltant dels episodis nacionals, especialment, els que feien referència a la navegació, als oceans i als descobriments, cosa que es consolidaria amb la celebració de l'Exposició Universal de 1998, on el tema central eren “Els oceans, un patrimoni per al futur”. Per Pedro Brandao: «The sea, the former glory of navigation and discovery, had won the battle of the names».¹⁰⁵²

Una anàlisi comparativa de l'evolució de les memòries a l'espai públic entre Lisboa i Barcelona, podria ajudar-nos a copsar millor com els sistemes democràtics entomen i actuen sobre el llegat dictatorial a l'espai públic, quins són els agents que hi actuen i com es produeix i es gestiona el conflicte de memòries a l'hora de dotar de significat el passat.

¹⁰⁴⁹ NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2021) *Guaridas del Lobo. Memorias de la Europa totalitaria*. Barcelona: Crítica, pp. 98-110

¹⁰⁵⁰ Sobre les polítiques de memòria a Portugal després de la Revolució dels Clavells, veure COSTA PINTO, Antonio (2002) «El ajuste de cuentas con el pasado en una turbulenta transición a la democracia: el caso portugués» A: BARAHONA DE BRITO, A.; AGUILAR, P.; GONZÁLEZ, Carmen (eds.) *Las políticas hacia el pasado*. Madrid: Istmo, pp. 103-133; LOFF, Manuel (2014) «Dictatorship and revolution: Socio-political reconstructions of collective memory in post-authoritarian regime» A: *Culture & History Digital Journal*, vol. 3, núm. 2; i LOFF, Manuel i MENEZES, Isabel (2015) monògrafic «Revolution and Memories» A: *Journal of Social Science Education*, Vol. 14, núm. 2

¹⁰⁵¹ BRANDAO, Pedro (2016) *Op. Cit.*, p. 16

¹⁰⁵² *Ibidem*, p. 21

L'estudi de les relacions entre les diferents memòries que comparteixen l'espai públic en una mateixa ciutat, siguin de competició o cooperació, o l'anàlisi comparativa entre l'evolució dels conflictes de memòria a l'espai públic entre diferents ciutats, són els passos a seguir endavant dins d'aquesta recerca.

APÈNDIX DOCUMENTAL 1

En el present apèndix trobem una selecció dels documents utilitzats per a la redacció de la tesi, els quals hem cregut d'interés reproduir, alguns per tractar-se de documentació inèdita i d'altres perquè ajuden a il·lustrar millor els continguts desenvolupats a llarg dels capítols anteriors.

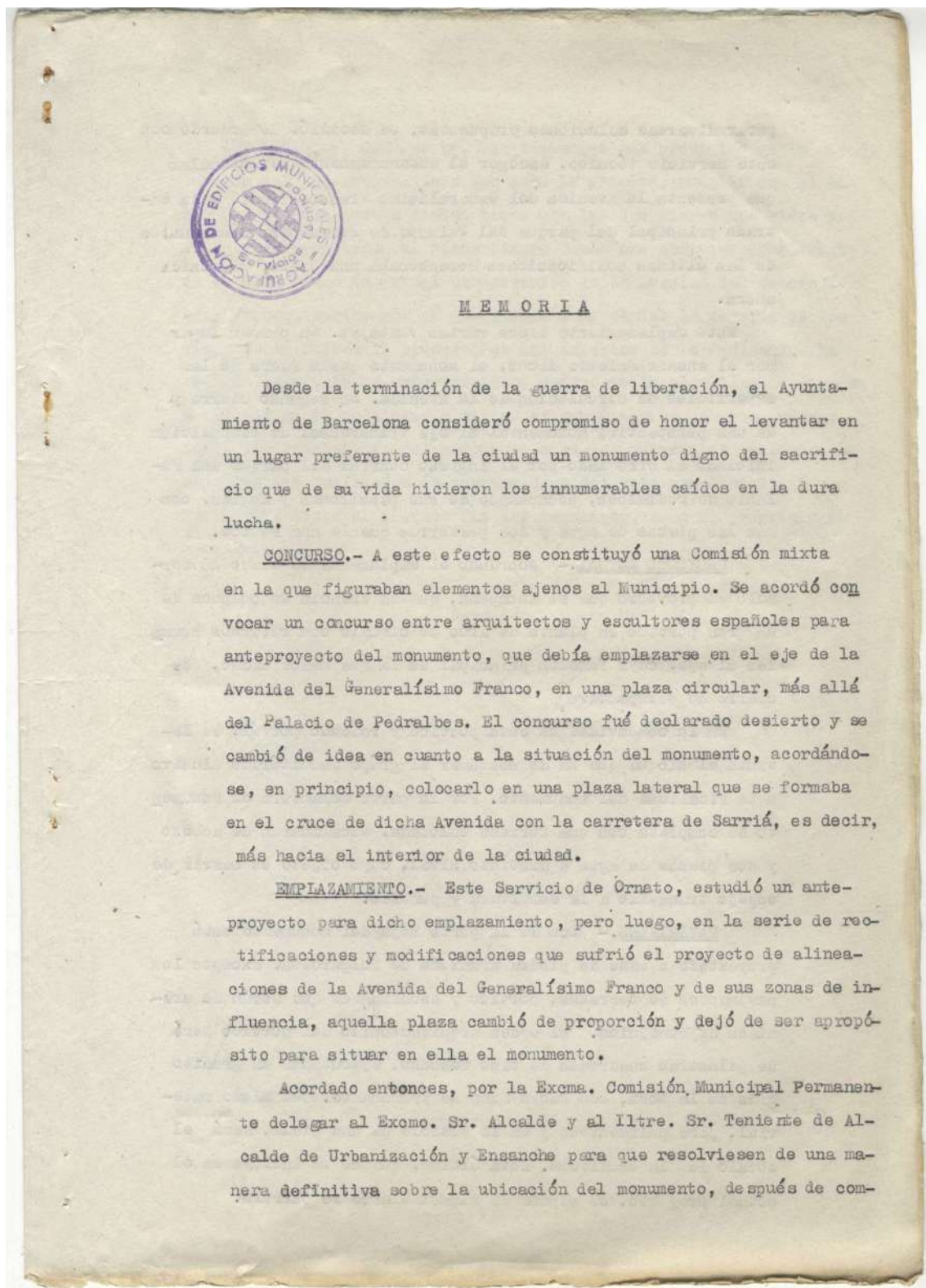
Índex de la documentació

1. Memòria descriptiva del projecte de monument als “caídos” de Barcelona.
2. Selecció de 50 canvis de nom significatius del nomenclàtor publicat el 1943.
3. Els canvis aprovats a la Comissió Municipal Permanent en la sessió del 20 de desembre de 1979.
4. Els 18 noms que diferien entre la proposta del CCC i els 59 noms aprovats en la sessió plenària del 21 de desembre de 1979.
5. Convocatòria del Congrés de Cultura Catalana, dins la campanya “El català al carrer”, per celebrar un acte festiu el 27 de març de 1977 amb els veïns i veïnes del Clot i Camp de l'Arpa en el què es “re-denominarien” els carrers amb cartolines.
6. Reivindicació dels noms anteriors al franquisme dels carrers del Clot i Camp de l'Arpa en el marc de la campanya “El català al carrer” del Congrés de Cultura Catalana.
7. Carta dels veïns i veïnes de Sants, Hostafrancs i Labordeta reivindicant la catalanització dels carrers, els noms de carrer anteriors a la dictadura i un altre sistema més participatiu per denominar-ne els nous.
8. Informes policials relatius als actes commemoratius celebrats en el 37è aniversari de l'execució del president Lluís Companys. Octubre 1977.
9. Resum i resolució aprovada en la “I^a Trobada internacional d'ex-presos i deportats polítics” el 10 de juny de 1977.
10. Declaració de l'assemblea extraordinària de l'ACEP davant la seva legalització.
11. Els 10 objectius marcats per la comissió gestora de l'APMILC.

12. Carta de Josep M. Trepà al president Tarradellas convidant-lo a l'acte del 15 d'octubre de 1978 al Fossar de la Pedrera. 20/09/1978
13. Convocatòria de la comissió gestora de l'APMILC per a l'acte del 15 d'octubre de 1978 al Fossar de la Pedrera. 26/09/1978
14. Carta de Josep M. Trepà al president Tarradellas comentant una intervenció de la ràdio i preguntant-li, directament, si presidirà l'acte del proper 15 d'octubre. 26/09/1978
15. Carta de resposta del president Tarradellas a Josep M. Trepà. 31/10/1978
16. Carta de Josep M. Trepà al president Tarradellas. 11/11/1978
17. Carta de Josep M. Trepà a l'alcalde Narcís Serra suggerint el trasllat del monument a "los caídos" al Fossar de la Pedrera i una intervenció al monument a José Antonio. 20/12/1979
18. Correspondència entre M. Gutiérrez Mellado i R. Martín Villa sobre el rodatge de *Companys, procés a Catalunya*.
19. Circular de l'APMILC per al dia de la inauguració del monument als immolats per la llibertat a Catalunya. 21/10/1984
20. Discurs del president de l'APMILC, Xavier Navarro, en la cerimònia d'inauguració del monument als immolats al Fossar de la Pedrera. 21/10/1984
21. Manifest *Entitats memorialistes desaproven l'acte en el qual s'erigirà, el Fossar de la Pedrera, un monument a tots els combatents (franquistes inclosos) de la batalla de l'Ebre*. 23/07/2014
22. Carta de la Comissió de Grups Discriminats enviada una al president de la Generalitat, Jordi Pujol, i al president del Parlament, Heribert Barrera, el 27 de maig de 1982.
23. "Manifiesto Pro Declaración del cincuentenario de la guerra española en defensa de la democracia, la libertad y la República frente al fascismo"
24. Carta d'Steve Nelson, comandant nacional de la VALB, anunciant la seva vinguda a Espanya per commemorar el 50è aniversari de la constitució de les Brigades Internacionals l'octubre de 1986
25. Circular de benvinguda de la Coordinadora Catalana per a l'Homenatge a les Brigades Internacionals en el seu 50è aniversari
26. Carta del Secretariat d'Entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta en relació a l'acte d'homenatge als deportats als camps nazis del 28 de novembre de 1985 i la moció que es pretén enviar al Parlament i al Congrés

27. Carta del Secretariat d'entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta en relació a l'acte d'homenatge als deportats de novembre de 1985, recollint signatures per al manifest que es farà públic. 10/10/1985
28. Manifest «El perquè de la nostra raó d'ésser» juny de 1987
29. Manifest «A la joventut intel·lectual i obrera», de juny de 1987
30. Documentació de la Taula Cívica organitzada per a la celebració del 60è aniversari de la creació de les Brigades Internacionals el novembre de 1996
31. Correspondència entre l'AAGEF i el Parlament de Catalunya per a que l'últim agafi el relleu de l'organització de l'acte del 8 de maig al Parc de la Ciutadella. Novembre de 1999 – Febrer de 2001

1. Memòria descriptiva del projecte de monument als “caídos” de Barcelona
(AGA, Secció Cultura, Caixa 21/5370, Carpeta Barcelona)

parar diversas soluciones propuestas, se decidió, de acuerdo con este Servicio técnico, escoger el ensanchamiento semicircular que presenta la Avenida del Generalísimo Franco, frente a la entrada principal del parque del Palacio de Pedralbes, donde antes de las últimas modificaciones desembocaba una calle, suprimida ahora.

Este emplazamiento tiene varias ventajas. En primer lugar por el ensanchamiento dicho, el monumento queda fuera de las superficies de circulación de la Avenida. En segundo cierra y dá una perspectiva monumental al eje transversal de composición iniciado al otro lado por el ingreso central del parque del Palacio de Pedralbes, acompañado de sus pabellones y logias, con más las piezas de agua y los parterres que le dan realce.

PROYECTO ACTUAL.— Acordado el emplazamiento dicho se formuló el proyecto que se acompaña, que en esencia se compone de un gran pórtico en planta de arco de círculo con retornos normales al eje, cuya función principal es la que hemos dicho, de cierre de perspectiva.

En la concavidad de este pórtico y rodeado por él, se levanta el bloque que ha de sostener el grupo escultórico alusivo a la finalidad del monumento. Por la parte delantera el monumento se completa con una terraza enlosada, escalineras de acceso y dos piezas de agua a distinto nivel, cuyo objeto es servir de espejo tranquilo a la escultura y pórtico.

MATERIALES.— Los de la parte baja del monumento está proyectado a base de piedra arenisca de Folgarolas, excepto los pavimentos de terrazas, pórtico y escalinatas que serán de arenisca de Montjuich. El orden arquitectónico del pórtico será de pilastras cuadradas de tipo toscano, ejecutadas en granito gris de La Roca, con labra fina de trinchante. Del mismo material, pero pulimentado y en lo posible de una pieza, será el zócalo de la escultura. Esta última, que no se incluye en el actual proyecto, se supone de mármol blanco de Carrara.

CONCLUSION.- Como se ve, las ideas que han presidido en la redacción del proyecto adjunto son dos. La primera, cumplir con el deber de gratitud que la ciudad tiene con los que dieron sus vidas por la Patria, procurando al mismo tiempo crear una obra que complementase de un modo digno la actual urbanización de la Avenida del Generalísimo Franco, camino por el que llegan a la ciudad la mayoría de los viajeros en automóvil procedentes del interior de la Península. En segundo lugar, se ha procurado que, dentro de la sencillez de formas a que obliga el no llegar a cifras extraordinarias de presupuesto, tanto las dimensiones del monumento como los materiales empleados le aseguren las cualidades de austera dignidad y de monumentalidad que requieren, tanto el elevado fin del monumento, como el prestigio de Barcelona.

Barcelona, Enero de 1950.

A. Florensa

MONUMENTO A LOS CAIDOS -
ASPECTO LATERAL DE LA MAQUETA.

DETALLE DE LA PARTE POSTERIOR Y ARTESONADO
DEL TEMPLETE DE HONOR.

2. Selecció de 50 canvis de nom significatius del nomenclàtor publicat el 1943
(Nomenclàtor de las vías públicas de Barcelona. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona)

Nomenclàtor anterior	Nomenclàtor de 1943
Alfons XIII (Avinguda)	Generalísimo Franco
Alcalá Zamora (plaça)	Calvo Sotelo
Alejandro Lerroux (plaça)	Reina Maria Cristina
Drassanes (avinguda)	García Morato
Autonomia	Unidad
Blasco Ibáñez (passeig)	Isabel II
CADCI	Río de Oro
Carlos Marx	Julia (via)
Castelar (passeig)	Donoso Cortés
Catorze d'Abril (avinguda)	Generalísimo Franco
Catorze d'abril (passatge)	José Llovera
Corts Catalanes	J. A. Primo de Rivera
Charlot	Padre Rodés
Democràcia	Movimiento Nacional
Doctor Robert (passeig)	Emperador Carlos I (paseo)
Doctor Zamenoff	Carabela Niña
Estanislao Figueras (plaça)	Cruz
Fermín Galán (paseo)	Víctor Pradera (salón)
Ferrer i Guàrdia (passeig)	Montjuich
Ferrer i Guàrdia (plaça)	Obsipo Urquinaona
García Hernández (passeig)	General Mola
Gaudí (avinguda)	General Primo de Rivera
Generalitat (avinguda)	Roma
Giner de los Ríos (jardins)	Dr. Ferrer y Cajigal

Hermenegildo Ginés de los Ríos (plaça)	Tetuán
Igualtat (primer tros)	Álava
Igualtat (segon tros)	Cartagena
Internacional	Nación
Juan Gámper	Crisantemos
Laureano Figuerola	Nilo Fabra
Manuel Azaña (plaça)	Duque de Medinaceli
Nou de la Rambla	Conde de Asalto
Obispo	Obispo Irurita
Pablo Iglesias	Princesa
Pi i Margall	Maria Cristina
Pompeu Gener	José Millán González
Prat de la Riba (avinguda)	Príncipe de Asturias
Primer de Maig	Nueva de San Francisco
República (passeig)	San Juan
Revolución (plaça)	Unificació
Riego	Zumalacárregui
Ruiz Zorrilla	Marqués de Santillana
Sabino Arana	General Sanjurjo (avinguda)
San Juan	General Mola
Setge de 1714	Concordia
Teresa Claramunt	Torres de Marina
Víctor Hugo	Compositor Beethoven
Victoria Republicana	Maria Victoria
Xic de les Barraquetes	General Vives
Zola (junt a Sol i Ortega)	Padre Láinez

3. Els canvis aprovats a la Comissió Municipal Permanent en la sessió del 20 de desembre de 1979¹⁰⁵³

Nomenclatura anterior	Nomenclatura aprovada
Avenida de la División Azul	C/ d'Arístides Maillol
Calle de la Unidad	C/ de l'Autonomia
Pl. del Marqués de la Mina	Pl. de la Barceloneta
C/ del Capitán Martínez Busutil	C/ de Bosch Gimpera
C/ de Matías Montero	C/ del Camp del Ferro
C/ del Doctor Amigant	C/ de Carrasco i Formiguera
Av. del General Barroso	Av. del Castell
Pl. del veintinueve de octubre	Pl. del Coll de Finestrelles
Pl. del poeta Zorrilla	Pl. del Consell de la Vila
C/ del Movimiento Nacional	C/ de la Democràcia
Av. de García Morato	Av. de les Drassanes
C/ del general Yagüe	C/ d'Eduard Toldrà
C/ del Alcázar de Toledo	Av. de l'Exèrcit
C/ de Valero	C/ de Flors i Calcat
Pl. de Calvo Sotelo	Pl. de Francesc Macià
Av. del General Goded	C/ de la Infanta Carlota Joaquina
C/ del General Moscardó	C/ de Joaquim Blume
C/ de la Primera Centuria Catalana	C/ de Julián Besteiro
C/ de Herraiz	C/ de Lázaro Cárdenas
C/ del Inmaculado Corazón de María	C/ del Liri
Salón de Víctor Pradera	Passeig de Lluís Companys
Calle de Covadonga	C/ de la Mare de Déu de Núria
Paseo Marítimo del General Acedo	Passeig Marítim
Pl. del General Martín Alonso	Pl. del Mirador
C/ de Montserrate	C/ de la Muntanya de Montserrat
C/ del Conde de Asalto	C/ Nou de la Rambla
Paseo de los Mártires de la Tradición	Passeig de l'Onze de Setembre
Plaza de la Hispanidad	Pl. Pablo Neruda
C/ Desplá	C/ dels Paletes
Pl. de San Francisco	Pl. de les Palmeres
C/ del Beato Diego de Cádiz	C/ del Pare Miquel de Sarrià
Via Layetana (entre Urquinaona i Còrsega)	C/ de Pau Claris
Av. de la Victoria	Av. de Pedralbes

¹⁰⁵³ El llistat s'ha obtingut de la *Gaseta Municipal de Barcelona*, núm.6, p.150. Tanmateix, apareixen només 58 noms de carrer, no els 59 dels que parlen totes les cròniques i reportatges que van cobrir l'aprovació dels canvis el dia següent en la sessió plenària del consistori.

C/ de Estanislao Rico Ariza	C/ de Pere Sala
Pl. de Ramon Amadeu	Placeta del Pi
C/ del General Sanjurjo	C/ de Pi i Margall
Paseo de Martínez Anido	Passeig de Picasso
Pl. de los Héroes de Espinosa de los Monteros	Pl. de Prat de la Riba
C/ de Pedralbes	C/ de Prats de Molló
Pasaje de los Luceros	Passatge del Puig Aguilar
C/ de Enna	C/ de Ramón Turró
C/ de Zumalacárregui	C/ de Riego
C/ del Capitán Mercader	C/ de la Riera de Tena
C/ de Roberto Bassas	C/ de Sabino Arana
Cuesta de los Hermanos Noya	Costa de Sant Bartomeu de la Quadra
Paseo del General Mola	Passeig de Sant Joan
C/ de Manuel Mateo	C/ de Sant Pere de Romanies
Pl. de Salvador Anglada	Pl. de Sants
Pl. del Duque de Gandía	Pl. de Sarrià
Pl. de Cristo Rey	Pla de la Seu
Av. del Doctor Andreu	Av. del Tibidabo
Salón del Teniente Coronel Onofre Mata	Passeig de Torras i Bages
C/ de las Cinco Rosas	C/ del Torrent de les Roses
C/ de Dalmacio de Mur	C/ de Vallès i Ribot
Pl. de Carlos de Lar	Pl. de Vallvidrera
C/ de Pedro Lastortras	C/ de Verdaguer i Callís
Pl. del Padre Luís Artigues	Pl. del Verdum
Pasaje de Ruiz de la Hermosa	Passatge de Santa Maria de Vilalba

4. Els 18 noms que diferien entre la proposta del CCC i els 59 noms aprovats en la sessió plenària del 21 de desembre de 1979.

Nom del carrer	Proposta del CCC	Proposta de l'ajuntament
División Azul	Bederrida	Arístides Maillol
Capitán Martín Busutil	Jaume II	Bosch i Gimpera
Doctor Amigant	Campmany	Carrasco i Formiguera
General Yagüe	Baix Llobregat	Eduard Toldrà
Alcázar de Toledo	Caserna del Bruc	Exèrcit
Calvo Sotelo	Països Catalans	Francesc Macià
General Goded	Pau Casals-Bernat Metge	Infanta Carlota Joaquina
General Moscardó	General Moragues	Joaquim Blume
Primera Centúria Catalana	Provençals	Julián Besteiro
Herraiz	Mas i Cuadras	Lázaro Cárdenas
Salón Víctor Pradera	Saló de Sant Joan	Lluís Companys
General Martín Alonso	Morrot	Mirador
Mártires de la Tradición	Santa Eulàlia	Onze de Setembre
Hispanidad	Fort Pienc	Pablo Neruda
General Sanjurjo	Sabino de Arana	Pi i Margall
Martínez Anido	Indústria	Picasso
Héroes de Espinosa de los Monteros	Lluís Companys	Prat de la Riba
Roberto Bassas	Tomás Dolsa	Sabino de Arana

5. Convocatòria del Congrés de Cultura Catalana, dins la campanya "El català al carrer", per celebrar un acte festiu el 27 de març de 1977 amb els veïns i veïnes del Clot i Camp de l'Arpa en el què es "redenominaria" els carrers amb cartolines (ANC, Fons Fundació Congrés de Cultura Catalana 1-5, C. 92 "Campanya català la carrer")

AL CLOT I AL CAMP DE L'ARPA

Benvolgut veí,

ja fa uns mesos que el Congrés de Cultura Catalana ha llençat la campanya "El català al carrer". Aquesta campanya pretén la normalització de la nostra llengua aquí, al carrer; és a dir, que anuncis, cartells, plaques amb el nom dels carrers siguin escrits en català. Cal que ens adonem, a nivell visual, que vivim en una àrea cultural catalana.

Al nostre barri ja fa unes setmanes vam iniciar la campanya tot corregint les plaques d'uns quants carrers i enganxant uns grans cartells amb el lema "Català al carrer".

Ara bé, creiem que no n'hi ha prou amb retolar en català els noms dels carrers. Cal que molts d'aquests recuperin el seu nom originari, que en moltes ocasions els fou arrabassat en acabar la guerra, i que encara avui no els ha estat retornat. Al nostre barri tenim els exemples del carrer Internacional, convertit en "calle de la Nación", del carrer Gran del Clot que veié escurçat el seu nom i es quedà en "calle del Clot" i el vostre carrer, el carrer de la Democràcia, avui "calle del Movimiento Nacional".

Per això volíem convocar un gran acte popular que en principi pensàvem de realitzar el diumenge 27 de març, al matí, a la plaça de Valentí Almirall, on hi hauria l'actuació d'un grup d'animació, i en acabar col·locaríem unes noves plaques, de cartolina, realitzades pels nens del barri amb el veritable nom del nostre carrer: carrer de la Democràcia.

Creiem que vosaltres, com els més directament afectats cal que, a més de donar-hi el vostre consentiment exprés, participeu d'alguna manera en la recuperació oficial i efectiva del nom del vostre carrer. Per això convidem tots els veïns del carrer de la Democràcia a una trobada el divendres 11 de març a les 8 del vespre als locals de ca la Vila, a la plaça Valentí Almirall per tal de parlar de tot això.

Us hi esperem! Cordialment.

Campanya "El català al carrer".

COL·LEGI D'ADVOCATS DE BARCELONA Mallorca, 283 Barcelona-9

Telèfon 215 82 00 - Secretariat Cultural, ext. 303 - Secretariat General, ext. 306 - Departament Econòmic-Financer, ext. 307 - Departament de Promoció, ext. 306 - Comptabilitat, ext. 308 - Campanya "Salvaguarda del Patrimoni Natural", ext. 304 - Campanya "Ús Oficial del Català", ext. 305 - Campanya "Per les Institucions", ext. 311.

Telèfon 215 46 12 - Campanya "El Català al Carrer", ext. 24 - Campanya "Sardana a les Escoles", ext. 56 - Servei de Materials del Congrés, ext. 58.

6. Reivindicació dels noms anteriors al franquisme dels carrers del Clot i Camp de l'Arpa en el marc de la campanya "El català al carrer" del Congrés de Cultura Catalana (ANC, Fons Fundació Congrés de Cultura Catalana 1-5, C. 92 "Campanya català la carrer")

El Clot i El Camp de l'Arpa

Els noms dels nostres carrers són una cosa molt entranyable per a nosaltres, testimonis dels anys i de la història. Lligam amb una tradició que volem retrebar. D'alguna manera, un dels signes més clars de la nostra identificació externa i col·lectiva.

Depurats molts en acabar la guerra, traduïts tots en aquell mateix moment, els noms de les nostres places i carrers han estat un graó més en el procés de despersonalització del nostre barri. És per això que la recuperació dels seus noms originals i la seva retolació en català és un objectiu immediat en la normalització de la nostra vida comunitària i en el retrobament de la nostra identitat com a barri.

Amb aquesta finalitat, llancem aquesta campanya i reivindiquem els noms perduts dels nostres carrers, ara ja, en aquests tres casos concrets:

- a) Carrer de la Democràcia que fou convertit en "calle del Movimiento Nacional" mostra escandalosa de la ideologia del Règim franquista.
- b) Carrer Internacional, rebatejat amb el nom de "calle Nación".
- c) Carrer Gran d'El Clot, que va veure escurçat el seu nom tot quedant-se amb el de "calle del Clot".

D'aquesta forma creiem interpretar el sentiment de la gran majoria del veïnat i deixar ben clar que els veïns d'El Clot i El Camp de l'Arpa no estem disposats a tolerar per més temps els noms imposats de les nostres places i carrers.

campanya "El Català Al Carrer".

7. Carta dels veïns i veïnes de Sants, Hostafrancs i Labordeta reivindicant la catalanització dels carrers, els noms de carrer anteriors a la dictadura i un altre sistema més participatiu per denominar-ne els nous (ANC, Fons Fundació Congrés de Cultura Catalana 1-5, C. 92 "Campanya català la carrer)

Sr. D. Josep M. Socias Humbert
Alcalde de Barcelona

Excm. Sr.,

Els sotassignats, veïns de Sants, Hostafrancs i la Bordeta, preocupats per l'estat actual dels noms dels nostres carrers i places, elements importants de la nostra vida col·lectiva, i convençuts que cal preservar els nostres barris del procés de destrucció al qual semblen estar sotmesos, ens adrecem a vostè per manifestar-li:

1- Que la tria dels noms dels carrers ha d'ésser un afer dels veïns i, per tant, no podem tolerar que es butegi cap més carrer sense ésser consultats.

2- Que volem que es catalanitzin tots els topònims santsencs i que es corregeixin les errades ortogràfiques que alguns ostenten.

3- Que volem recuperar els noms de carrers que van ser "depurats" després de la guerra i ara, immediatament, els noms dels carrers Riego i Autonomia.

Que, així mateix, volem recuperar els noms de les grans vies barcelonines, que també toquen als nostres barris, i que van ser víctimes de canvis arbitraris. Fem referència al carrer Bernat Metge (l'actual Infanta Carlota Joaquina), a l'Avda. de la Generalitat (l'actual Avda. Roma) i Corts Catalanes (l'actual José Antonio Primo de Rivera).

4- Que volem que es facin fora els noms de Salvador Anglada i Capitán Mercader i siguin substituïts per noms triats pels veïns.

5- Que se li restitueixi el nom de "carretera" a la carretera de Sants.

6- Que el carrer "26 de gener" s'anomeni "26 de gener de 1641", ja que el nom va ser posat per commemorar la batalla de Montjuïc, i no cap altra cosa.

7- Que d'ara endavant es tingui en compte el parer dels veïns en qüestions que apuntin cap a la recuperació de la personalitat del nostre barri, com ara la col·locació de plaques-recordatori en aquells edificis d'interès històric, artístic o sentimental.

Voldríem també expressar-li la nostra voluntat d'aconseguir una gestió municipal democràtica, on no tingui lloc arbitrarietats com la que suposa la retolació actual dels nostres carrers.

Barcelona, gener de 1977

8. Informes policials relatius als actes commemoratius celebrats en el 37è aniversari de l'execució del president Lluís Companys. Octubre 1977 (AGSGB, F. Correspondència Governadores, C. 414, CG.284, Anexo Lluís Companys)

C. 284

JEFATURA SUPERIOR DE POLICIA
Brig. Reg. Información
BARCELONA

Número 7.258

Origen _____

Referencia _____

Fecha _____

Asunto: CONMEMORACION FUSILAMIENTO de LUIS COMPANYS.-

Noticias llegadas a esta Brigada Regional de Información señalan que diversos partidos políticos y otras entidades catalanas preparan diversos actos para conmemorar el 37 aniversario del fusilamiento del Presidente de la Generalitat LUIS COMPANYS, que tuvo lugar el 15 de octubre de 1940 en Montjuich.

Las mismas fuentes indican que tales actos aún no se han concretado, ya que existen divergencias entre los partidos con respecto a la forma de conmemoración. Hasta ahora, parece ser que el único acuerdo está en celebrar una misa el 15 de octubre, editar unos recordatorios del hecho con la letra de "Els Segadors" y efectuar visitas a su tumba con ofrendas florales.

Por parte de los familiares de Luis Companys, se ha hecho público el deseo de que los actos sean unitarios, al objeto de dejar bien patente que Companys fue el Presidente de todos los catalanes y no el de un partido concreto.

Barcelona, 6 de octubre de 1977.

VALORACION:

Segura _____

Posible _____

Probable _____

Dudosa _____

JEFATURA SUPERIOR DE POLICIA
DE BARCELONA

SALA 091.-

NOTA INFORMATIVA

15 de octubre de 1977

Asunto:

INCIDENCIAS EN PLAZA DE SAN JAIME.-

Sobre las 19,30 horas, un grupo de unas 500 personas intentó ocupar violentamente la Plaza de San Jaime, para conmemorar en la misma el aniversario de la muerte del ex Presidente de la Generalitat, Lluís COMPANYS JOVER. Las Fuerzas de Policía Armada situadas en dicha plaza para evitar esta concentración, trataron de disuadirles lo que no consiguieron, mercediendo por parte de los manifestantes toda clase de insultos e incluso la amenaza de que en caso de persistir la prohibición actuarían violentamente en pro de conseguir sus propósitos. Como quiera que la actitud de la Fuerza seguía impidiendo la ocupación de la plaza, estos grupos lanzaron hasta un número aproximado de 100 botellas de líquido inflamable e incluso bolas metálicas que lanzaban con tiragomas, lo que motivó la actuación por parte de la Policía que se vio obligada al uso de sus escopetas - rufos, lanzando bolas de goma y utilizando incluso sus defensas personales, sin que se tenga conocimiento hasta el momento de que haya resultado lesionado ninguno de los manifestantes, no así las Fuerzas Policiales en las que resultaron lesionados un teniente, un sargento y seis policías, que están recibiendo asistencia en este momento de lesiones de pronóstico leve y reservado, casi todos ellos de quemaduras y contusiones. Los actuantes han practicado la detención de 4 individuos integrantes de los grupos agresores, que han sido presentados en la Brigada de Informaciones, donde igualmente se hace entrega de los partes facultativos una botella sin explotar y dos bolas metálicas. Como consecuencia de la actuación violenta de estos grupos resultaron quemados varios vehículos, estacionados en la calle Fernando, Santo Domingo del Call y otras contiguas a la plaza, a causa del impacto de las botellas inflamables, siendo presisa la actuación de bomberos. - Igualmente var en varios puntos de esta zona se obstaculizó la circulación mediante la colocación de objetos en la calzada. - A las 23,00 horas en que se cierra la presente ha decrecido la virulencia de estos grupos, si bien en las Ramblas se acusa la presencia de grupos aislados en actitud expectante, que son controlados por las Fuerzas de Orden Público. -

COMUNICADO A GOBERNADOR CIVIL; JEFE SUPERIOR; INSPECTOR DE SERVICIOS; SECRETARIO GENERAL; JEFE BRIGADA DE INFORMACIONES Y OFICIAL DE SERVICIO.-

JEFATURA SUPERIOR DE POLICIA
DE BARCELONA

Brigada Regional de Información
Inspección de Guardia

Telefonema núm. 3.779 y 3.780 día 19 hora 14'00

Procedencia Grupo 6º

TEXTO:

Celebrado acto de homenaje ante la tumba de Luis COMPANYS, sin novedad. Asistencia de unas 70 personas aproximadamente. Duración del acto de 11'00 a 11'30 horas.

TELEFONEMA Nº 3.780

Celebrado acto en el Fossar de la Pedrera, con la asistencia de unas 150 personas aproximadamente, en su mayoría adultos de más de 40 años, recibiendo adhesiones de grupos independentistas y de Asociación Solidaridad Patriotas Catalanes. Duración del acto 12'15 a 13'30.

JEFATURA SUPERIOR DE POLICIA DE BARCELONA

Brigada Regional de Orden Público

(2)

Telefonema núm. 35.669 hora 13,20

Procedencia SUR

TEXTO: Ha finalizado sin novedad a las 13 horas el acto celebrado en el Castillo de Montjuich en homenaje a Luis Companys, al que asistieron unas 400 personas. Se exhibieron numerosas pancartas, banderas catalanas y separatistas con crespones negros. Tomaron la palabra varias personas haciendo una glosa de la personalidad del homenajeado y se izó en un mástil una de las banderas separatistas con un crespon negro.

Barcelona a 15 de Octubre de 1.977
EL INSPECTOR DE GUARDIA

Cta. Gob. Civil, Jefe Superior, Inspector de Servicios, Secretario Gene

ATÓRA SUPERIOR DE POLICIA
 Brig. Reg. Información
 BARCELONA

Número **7.372**

Origen _____

Referencia _____

Fecha _____

Asunto: MISA DE REQUIEM POR EL ALMA DE LUIS COMPANYS

A las 18 horas del día 15 de los corrientes, tuvo lugar una misa de "requiem" por el alma del que fue Presidente de la Generalitat LUIS COMPANYS I JOVER, en la Iglesia del c-onvento de los PP. Capuchinos de Sarriá. El acto estaba marcado dentro de la serie que se han celebrado para conmemorar el XXXVII Aniversario de su fusilamiento. La misa fue oficiada por Luis Me XIRINACHS, acompañado de dos sacerdotes más.

Al oficio religioso asistieron alrededor de unas mil - personas, así como una hermana del Presidente, que fue muy aplaudida a la salida. A la entrada del templo se encontraba un grupo de personas que portaban banderas del "P.S.A.N." pero no promovieron ningún incidente. Jovenes pertenecientes al Grupo de Amnistía Total imponían pegatinas a todo el que entraba; así-mismo una furgoneta de la campaña pro-amnistía, llevada a cabo últimamente, y provista de equipo de megafonía, invitaba al acto final que tendrá lugar el día 16, a las doce horas, en el P^a María Cristina.

LUIS Me XIRINACHS, en la homilía, glosó la figura de COMPANYS como un hombre honesto, sencillo y humilde que puso todos sus esfuerzos y hasta su vida en favor de las clases más necesitadas, defendiendo a los humildes y oprimidos, como dió contadas pruebas de ello. Por citar un ejemplo, se refirió a la "Ley de los Rabassaires", que le creó tantos enemigos. Lo definió como un demócrata de la "esquerda" que había puesto el pèder al servicio del pueblo. De igual modo se refirió al orgullo que deben sentir todos los catalanes por contar en su historia con figuras como COMPA-

.../...

ALORACION:

gura _____
 istible _____
 obable _____
 udosa _____

- 2 -

NYS, han hecho posible que hoy se puedan reclamar unos derechos que le han sido usurpados a Cataluña, y que - está muy próxima a recuperar con el esfuerzo de todos.

Tuvo un recuerdo para "todos los Lluís Companys" que han muerto y sufrido tortura bajo el franquismo" y rogó una oración a los asistentes por "los mártires de Cataluña y por los muertos en el exilio".

El oficio religioso terminó a las 19,10 horas, cantando a la salida los asistentes "Els Segadors", disolviéndose a continuación sin incidentes, no sin antes - proferir vivas a Cataluña y a la Generalitat.

Barcelona, 17 de Octubre de 1977

9. Resum i resolució aprovada en la “I^a Trobada internacional d'ex-presos i deportats polítics” el 10 de juny de 1977 (ANC, Fons Joan Colomines 1-720, C. “Associació Catalana d'Ex-presos Polítics”)

fundació joan miró

**TROBADA
INTERNACIONAL
D'EX-PRESOS
I
EX-DEPORTATS
POLITICS**

10 juny 1977

ORGANIZADORS: ASSOCIACIO CATALANA
D'EX-PRESOS POLITICS I
SOCIALS
Portal de L'Angel, 7- ático
AMICAL DE MAUTHAUSEN
Aragó, 312, 5^e, 6° BARCELONA

(Edición traducida del catalán)

Información sobre los resultados de la “Trobada”.

En primer lugar, queremos resaltar el hecho de que nuestras dos asociaciones, a pesar de que todavía no han sido reconocidas —reconocimiento al que, en buena lógica democrática, tenemos legítimo derecho por nuestro pasado, presente y empeños de carà al futuro— a pesar de que hicimos la convocatoria en plena lucha electoral, a la que de este modo queríamos coadyuvar para eliminar los residuos de formas fascistas de poder e instaurar en nuestro país la tan ansiada y merecida democracia, a pesar de todo ello,

la celebración de esta I Trobada Internacional ha cumplido con creces los fines que la promovieron. Porque, aparte los fines propiamente dichos de la Trobada, nuestras dos asociaciones consideraban ineludible salir clara y manifiestamente a la luz pública, para romper de una vez por todas el estado de tolerancia, de semilegalidad en que nos quería ver el silencio Administrativo. Y la prueba de que este objetivo se ha alcanzado, rebasando nuestras más optimistas esperanzas, la constituye el hecho de que no solo organizaciones internacionales y nacionales nos han prestado su apoyo y enviado delegaciones, sino también que los medios de comunicación de Barcelona —prensa y radio— anunciaron la convocatoria y enviaron redactores para dar puntual información de la misma. (los semanarios MUNDO y DESTINO, del día 18 de junio, dan amplia información escrita y gráfica)

Radio Miramar, en su emisión de la 1 de la madrugada del 6 de junio entrevistó a dos compañeros de la Amical de Mauthausen.

Radio Juventud, en su emisión de la 1,30 de la tarde, anunció la Trobada y a continuación amplió información entrevistando a nuestro compañero Valiente.

Radio Barcelona, en su emisión de las 3 de la tarde, dedicó media hora a una rueda de prensa con Colomines, Pagés, María Asunta Cabré, Valiente y Paredes.

La Televisión, en su emisión para Cataluña y Baleares, de las 2 de la tarde, informó antes de la Trobada.

El diario madrileño "El País", del día 3 de junio, informó de la convocatoria de la Trobada, y la cadena SER de Radio Nacional dió amplia información de lo que fue ésta.

Todo ello ha sido posible gracias al apoyo y participación activa de la FUNDACION JOAN MIRO, de su director Sr. Vicens, colaboradores y personal. A todos ellos expresamos la más sincera gratitud.

Cumplenos también dejar aquí constancia de nuestro agradecimiento a cuantas organizaciones ciudadanas, personalidades, partidos políticos envicaron delegaciones o su adhesión al acto, así como a las organizaciones extranjeras representativas de millones de combatientes por la libertad.

Queremos destacar en primer lugar la adhesión recibida desde un lugar que en el pasado fue centro espiritual para la formación de la personalidad catalana, desde esos Brucks, que en el siglo pasado, surgían hombres para defender la independencia del suelo patrio, adhesión que nos ha enviado el Abad del Monasterio de Montserrat y que trae a nuestro pensamiento el recuerdo inolvidable de otro Abad ilustre, el Abad Escarré, muerto en un exilio obligado por su valerosa posición.

Traducción de la edición catalana

Montserrat, 7 de junio de 1977

Amical de Mauthausen

Associació Catalana d'Ex-presos polítics i socials.

Acabo de recibir vuestra carta circular en la que

notificáis la celebración de una Trobada Internacional d'ex-presos y deportados políticos, el próximo día 10 para dar un nuevo impulso a la lucha contra toda forma de fascismo y de favorecer en todos los sitios la plena aplicación de la Declaración Universal de los Derechos Humanos.

Todo y recordando aún aquel encuentro inolvidable en Montserrat de un grupo de vosotros con nuestra comunidad, os quiero hacer llegar ahora, con toda cordialidad, mi simpatía hacia vosotros, al mismo tiempo que os aliento a continuar fielmente, sin desfallecimiento, esta ardua tarea que consiste en defender la Libertad y la Paz.

Os ruego hagáis llegar estos mis sentimientos a vuestros compañeros y a todos los participantes a esta Trobada.

Bien vuestro, con todo el afecto de

Cassia Mª Just, Abad.

(Traducción del original catalán)

Las dificultades antes expuestas nos obligó a que al invitar a las organizaciones de ex-presos del resto del Estado Español lo hiciéramos directamente y solo pudiéramos pedir a la coordinadora de dichas organizaciones que nos comprendieran y nos ayudaran. Estuvieron presentes en la Trobada ayudando con sus intervenciones. Salieron de ella satisfechos del gran éxito y se plantearon el realizar a nivel de todo el Estado Español un tal acto y al que pusimos a su disposición nuestro apoyo incondicional de relaciones y experiencias de todo orden.

Estuvieron presentes en nombre de la Federación Internacional de Resistentes, Theodor Heinisch, Secretario de dicha Federación (Austria). Piotr Wasiluk (Polonia) Secretario al mismo tiempo del Comité Polaco de Ayuda al pueblo español. Por la Federación Nacional de deportados e internados, resistentes y patriotas su Presidente fundador, Marcel Paul, ex-ministro en el Gobierno de Francia del General De Gaulle y el vicepresidente de dicha Federación y presidente de la Federación de los Pirineos Orientales, Armand Esteve. En nombre de la Amical de Mauthausen de Francia, su secretario general Valley y por la Amical de Ravensbruck, Odette Noyrigat. Todos ellos intervinieron en los debates. Estuvieron también presentes el Dr. Claus Dunde de la redacción de política extranjera del Diario "Neus Deutschland" y Alfred Molle, jefe redactor de la radio de Berlín.

El día 12 recibíamos en el domicilio de la Asociación Catalana de Ex-presos a una delegación del Comité Holandés de ayuda a España compuesta por los camaradas Trudi y Neijeseel quienes pidieron tener reunión para que les informáramos de nuestros trabajos y proyectos. Celebramos esta reunión y también participó una delegación que acababa de llegar de Amnistía Internacional de Suecia. Ese mismo día tuvimos una conferencia desde Inglaterra, para conocer el resultado de la Trobada.

Para las relaciones y traducciones con los delegados del exterior, a pesar de las dificultades por haber

terminado los cursos, tuvimos la ayuda y el apoyo de la Escuela de Idiomas de la Universidad de Barcelona.

En todos estos encuentros es una costumbre el ofrecer a los delegados un recuerdo y nuestras dificultades económicas, a pesar de nuestros deseos más ardientes, no nos permitieron cumplir con todo lo que deseamos y pudimos gracias a la oferta de un libro biográfico popular de Lluís Companys, que nos fue ofrecido por "Edicions Magrana".

Bajo la presidencia del doctor Joan Colomines quien en su intervención de apertura de la Trobada señaló cuales eran sus objetivos, la mesa estaba formada por: Joan Pagés, ex-deportado de Mauthausen quien en su intervención relató lo que fueron los años en los campos de exterminio; Antonia Garcia condenada a muerte: su intervención emotiva destacó la vida de las mujeres y las condiciones en las cárceles de mujeres; Narciso Julian quien puso de relieve las condiciones en que se encuentran los ex-presos, la necesidad de la Amnistía y que sea reconocido a los que pasaron años en cárceles por su lucha por la libertad los derechos a que justamente son acreedores. Emilio Peydró quien actuó de secretario dando lectura a los numerosos mensajes de adhesión y cabe señalar a Encarnación Juárez, que ha quedado ciega como resultado de sus numerosos años en presidios y quien en un emotivo mensaje llamó a todos a no descansar en el esfuerzo para que ya nadie pudiera sufrir persecuciones por su forma de pensar.

Willi Hoehn quien también era delegado por la FIR y como presidente de la Asociación de las Víctimas del Nazismo de la República Federal Alemana tuvo que suspender su venida por caer enfermo. Tampoco pudo estar el delegado de la FIR y también secretario de dicha organización en la República Democrática Alemana por no haber conseguido el Visado de Entrada.

Recibimos mensajes del extranjero de los que extraemos: (de la lengua original)

"Deseamos pleno éxito Trobada para reforzar lucha derechos humanos, democracia y paz". Asociación Nacional Empleados Antiguos Combatientes del Ferrocarril de Francia. "Os dirigimos testimonio fraternidad y solidaridad lucha por libertades". Asociación Nacional Antiguos Combatientes Resistencia Francesa.

"Invitación llegó muy tarde. Deseamos mucho éxito Trobada. Enviamos saludos fraternales". CSSPS. Praga.

"La carta ha llegado muy tarde no podemos participar a la Trobada. En nombre del Comité Central de los Combatientes contra el fascismo de Bulgaria os deseamos mucho éxito en vuestro trabajo".

"Adhesión y solidaridad incondicional para el día 10" Jersey committee of resistance workers and deportees font. Inglaterra.

Los Garibaldinos. Asociación Francesa de Antiguos Combatientes y Voluntarios y Resistentes Garibaldinos. "Os damos las gracias de vuestra amable invitación a la que lamentamos no poder asistir, porque el mismo día tenemos una importante conmemoración con homenaje a los hermanos Roselli, (ex-combatientes de España) asesinados por los fascistas.

A pesar de ello, nos adherimos con entusiasmo a vuestra iniciativa y os pedimos que nos tengáis al corriente de vuestra actividad. Os enviamos nuestros deseos fraternales para el buen éxito de vuestro trabajo. El Presidente. Darno Maffini.

"Con gran emoción me adhiero a vuestro encuentro". Pilar Medrano.

"Hubiera tenido mucho placer en asistir a vuestra manifestación del día 10 de junio, pero en este momento no me es posible ausentarme. Esperamos que en el futuro tendremos muchas ocasiones para reunirnos". Ennio Tofoni.

"Es una gran alegría para mí y para todos nuestros camaradas de Mauthausen de recibir en fin una carta oficial de España. Es un momento histórico para España al que mi corazón se une. Estaré con vosotros de todo corazón". R. Sheppard. Comité Internacional de Mauthausen.

"En nombre del Partido Comunista de España en Francia, en el que se encuentran decenas y decenas de antiguos deportados y presos políticos, os enviamos nuestro fraternal saludo a vuestro acto al que nos solidarizamos totalmente.

"Es con gran emoción que hemos recibido vuestra carta. Estamos muy contentos de saber que ahora es posible reunirnos en vuestro país y os deseamos un gran éxito en la agrupación de vuestros amigos. Conocéis las buenas direcciones, aquellas de quienes siempre han manifestado al pueblo de España, amistad y solidaridad. Os damos las gracias de haber pensado con nosotros." Socorro Popular Francés. "Estamos contentos de saber que en España existe un comité como el vuestro". Amical de Dachau. Bruselas.

Y una adhesión firmada por destacados escritores franceses.

"Hoy, hombres y mujeres de todos los países que han sufrido más que nadie por la Libertad, pueden reunirse en la tierra de una España en marcha hacia la Libertad y la Democracia.

A ellos, como a la España, nosotros les dirigimos nuestro fraternal respeto y nuestro deseo de esperanza.

El sufrimiento, la muerte y el duelo no habrán sido en vano. Gracias a vosotros hermanos. "Guillevic, Aragon, Jean Cassou, Pierre Seghers, Jean Marcenac, Pierre Emmanuel.

En el curso de la jornada intervinieron aportando su adhesión: Esquerra Nacional de Catalunya, Estat Català, Esquerra Republicana de Catalunya, Partit Socialista Unificat de Catalunya, Convergencia Democrática de Catalunya, Unió Democràtica de Catalunya y los candidatos a las Cortes, Jordi Pujol y Xirínacs.

Numerosas adhesiones se recibieron. Entre ellas la de la Comisión Pro-Amnistía del Colegio Oficial de Ingenieros Industriales. La de la Asociación de Familiares y Amigos de los Presos Políticos. La Comisión de Solidaridad de Cataluña. El grupo de Derechos Humanos. La Agrupación Folklórica Barcelona que escribe: "siempre ha defendido la convivencia humana, la libertad y el respeto mutuo". El Orfeo de Sants "suma y compendio de estas personas, os trasmite por esta su adhesión más sincera a la Trobada, a la vez que os rogamos la queráis considerar como un emocionan-

te recuerdo por todos aquellos que fueron inmolados en los campos de deportación." La de Asociaciones de Vecinos como la de Badal, Brasil "vuestra lucha y la nuestra por conseguir un real respeto hacia las personas nos hacen solidarios, si bien en campos diferentes, de unos mismos anhelos y de aquí nuestra aproximación". La de la Calle Vegas, Gaiter, Prat "Nuestro agradecimiento a los que dieron la vida por nosotros, y a otros que el destino quiso conservar para ejemplo que tenemos que seguir para defender la Libertad y conseguir un mundo mejor". El Director del Centro Proctológico, Dr. Javier Lentini. Nos envía un poema. Carlos Barral editor en un telegrama dice: "deseando conclusiones para fortalecer la lucha por los derechos Humanos". El ex-presidente de la Agrupación de los de Prats de Molló, Sr. Lluís Boixader (Esta Agrupación reunió los que participaron con el primer Presidente de Cataluña, el Coronel Macià, en una operación, durante la dictadura de Primo de Rivera, para lograr las libertades para Cataluña) nos envió un telegrama "con su más cordial adhesión con ocasión de la Trobada". El Club Atlético Iberia, "al reuniros en esta tierra nuestra, cuna de tantos represaliados y muertos por la Libertad, os contemplamos como el símbolo de la larga lucha de los pueblos del mundo por la democracia y la paz." El Presidente de la candidatura democrática del Colegio de Agentes Comerciales de Barcelona quien nos envía "La adhesión colectiva y la suya personal". El Comité del P.S.U.C. de la fábrica SEAT, "que interpretando el sentir de los trabajadores, saludamos este acto y os decimos ¡adelante compañeros!". Se ha recibido también la adhesión del Congrés de Cultura Catalana que envía su Secretario General, Pi-Sunyer i Cuberta.

En el vestíbulo de FUNDACIO JOAN MIRO se montó una exposición de cuadros, bajo el lema de "Pintores por la Amnistía". Los compañeros André y Mario compusieron unos paneles con fotografías y leyendas alusivas a campos de exterminio y de cárceles. Han confeccionado también un libro-recuerdo de la Trobada, en el que firmaron representaciones y asistentes a ella. En nombre de la Fundació Joan Miró el Sr. Vincens dirigió un saludo a los participantes, agradeciendo su presencia.

Cabe destacar el emocionante homenaje, que en la interrupción de medio día, las diferentes delegaciones rindieron, en el lugar en que fue fusilado el Presidente Lluís Companys y en el que por primera vez se colocaron flores en el muro, en que todavía son visibles las marcas de las balas, como recuerdo a todos los caídos en el combate por lo que era la Trobada. Tras el referido homenaje se ofreció, en un popular restaurante, un almuerzo a los delegados extranjeros y de otras asociaciones de España, junto con algunas viudas de deportados muertos en los campos nazis.

Se terminó con la adopción de la adjunta resolución.

Al concluir las sesiones, la masa coral "La Perla Agustinense" con sus treinta ejecutantes y dirigida por nuestro compañero Guinard, interpretó varias canciones populares, entre las que destacamos "El emigrante", (el mismo día en que se conmemoraba el setenta y cinco aniversario de la muerte de mossén Jacinto Verdaguer) y se terminó con "Els Segadors"

cantado por todos los asistentes puestos en pie.

A título de anécdota, señalamos que los dos agentes de la autoridad enviados al acto, quisieron suspenderlo, pero la enérgica y correcta intervención del doctor Joan Colomines, les hizo desistir de tal propósito.

RESOLUCION

Reunidos los representantes de la Asociación Catalana de Ex-presos Políticos y Sociales y la Amical de Mauthausen; de las delegaciones de diversas organizaciones del Estado español; así como representantes de la Federation Internationale des Résistants, con su delegado del Secretariado y el Delegado de Polonia; de los representantes de la Fédération Nationale des Déportés et Internés Résistants et Patriotes de Francia en la persona de su presidente y de la sección de los Pirineos Orientales; y de la Amical de Rabensbruck y de la Amical de Mauthausen francesa, han hablado de las experiencias de trabajo llevado a cabo por cada una de las organizaciones presentes.

Se ha constatado la existencia de un renacimiento nazi-fascista en Europa, cada vez más peligroso por ir acompañado de una escalada de violencia. Se ha tomado también en consideración el hecho de que todavía no se ha decretado la amnistía total, con todo lo que conlleva el retorno de todos los derechos ciudadanos a los ex-presos políticos.

Por ello, acuerdan:

Afirmar la necesidad de defender los principios de la Declaración de los Derechos Humanos; estrechar los lazos de amistad, de paz, de unión, de solidaridad, para que nunca más vuelvan a producirse los casos de Mauthausen, Buchenwald, de Treblinka, y de los encarcelados en el Estado español y en Catalunya por los llamados delitos de discrepancia política, por su lucha por la democracia que reivindica todo el mundo sin exclusiones. Se proponen asimismo continuar estos contactos e intensificar las tareas previstas y encaminadas a lograr las libertades todavía no conseguidas, y sobre todo para la rehabilitación de los ex-presos políticos.

Se ha denunciado también que todavía no han sido legalizadas nuestras dos asociaciones, legalización a la que estimamos tenemos derecho, no sólo por nuestros padecimientos en cárceles y campos de concentración, sino porque hemos sido los adelantados en la lucha que está abriendo el camino al proceso de democratización en todos los pueblos hispánicos y en Catalunya.

Llamamos a la juventud a que se pronuncie contra la guerra, en favor del desarme y la Paz, por la democracia, por el respeto a los derechos de la persona humana, por la libertad, y el entendimiento entre los pueblos, y por un futuro mejor y mas humano.

Barcelona, 10 de junio de 1977

TROBADA INTERNACIONAL DE EX-PRESOS
Y EX-DEPORTADOS POLITICOS

**11. Els 10 objectius marcats per Comissió gestora de l'APMILC. 30/12/1977
(ANC, Fons 766 – Venceslau Trepà Ribà. Codi 19, Documentació
constitutiva APMILC)**

La Comissió Gestora de la futura ASSOCIACIÓ PRO-MEMORIA ALS IMMOLATS PER LA LLIBERTAT A CATALUNYA neix per intentar posar en marxa dita Associació que, mentre la seva Assemblea sobirana no en fixi d'altres, té els següents objectius:

- 1 - Redactar Estatuts i Reglaments que una vegada aprovats per tota l'Associació, reunida en Assemblea constitutiva, es presentaran a les autoritats competents per tal de conseguir la corresponent legalització.-
- 2 - Mentre la nostra situació no sigui legal, conseguir estar suficientment tolerats a la fi de poder crear comissions de treball i començar a desenvolupar funcions concretes mentalitzant des del primer dia a tots els associats que no tenen que pretendre mai cap profit propi.-
- 3 - Contactar el major nombre possible de familiars dels executats per motius polítics i/o socials al Camp de la Bota en els anys que seguiren al final de la guerra civil i que foren enterrats en la fossa comuna que hi ha en una pedrera abandonada del Cementiri Nou de Montjuïc i iniciar un cens, el més complet possible, dels immolats per la Llibertat a Catalunya.-
- 4 - Sensibilitzar l'opinió pública suficientment per tal de que s'acordi, per qui correspongui, dignificar el millor possible l'indret on descansen tants milers de ciutadans de Catalunya morts per llurs ideals i, tan aviat com es conseguixin, entre els associats i altres mitjans, els diners suficients, erigir-hi un monòlit, el més digne possible, amb una inscripció adient i, finalment, organitzar-hi el 15 d'octubre de cada any un acte d'afirmació patriòtica nacional consistent, primer en la visita a la tomba del President Companys i seguidament al Fossar de la Pedrera - que haurà deixat d'ésser fossa comuna - per tal de fer, als dos llocs, la corresponent ofrena floral i parlaments adients. S'invitarà, per a que hi col·laborin, a les Autoritats catalanes, partits polítics, sindicats, agrupacions patriòtiques i civiques independents, associacions de veïns i públic en general.-
- 5 - Som conscients que des de Carrasco i Formiguera a Puig i Antich, passant pel President Companys, els nostres immolats pertanyen a ideologies prou diferents, la nostra Associació, o el nostre Col·lectiu, és i serà doncs, rigurosament unitari. Dintre de la nostra Associació no s'hi farà mai política. Però síensem lluitar pel mateix que lluitaren els nostres martirs: per la Llibertat i la Democràcia de tots els que visquent i treballant a Catalunya l'estimen.-
- 6 - El nostre principal objectiu cal sigui procurar que la convivència, sense odis ni rancúnies, sigui total al nostre país a l'objecte de que no es repeteixi MAI MES cap altra guerra fratricida ni cap més postguerra sanguinària.-
- 7 - Treballar fraternalment al costat de totes les Associacions similars que ja existeixin o puguin existir en les diferents regions i nacionalitats de l'Estat espanyol.-
- 8 - Lluitar amb totes les nostres forces per conseguir l'abolició de la pena de mort.-
- 9 - Entre nosaltres no hi ha rencor ni esperit de venjança, només volem retre homenatge als nostres morts i recuperar, per Catalunya, una pàgina de la seva història que havia quedat en blanc.-
- 10 - Si malgrat els anys passats encara hi han vídues o bé orfes que sofreixin indigència o senzillament estretors econòmiques per causa de la mort prematura de llurs marits o pares, procurar ajudar-los degudament de forma solidària i fraternal.-

Barcelona, 30 de desembre 1977.-

12. Carta de Josep M. Trepà al president Tarradellas convidant-lo a l'acte del 15 d'octubre de 1978 al Fossar de la Pedrera. 20/09/1978 (ANC, F.766 - Venceslau Trepà Riba Codi 21 "Correspondència tramesa")

200.15.96
i 200.14.18
Barcelona, 20 de setembre 1978.-

Molt Honorable Senyor
JOSEP TERRADELLAS I JOAN
President de la Generalitat de Catalunya
Plaça de Sant Jaume
B A R C E L O N A - 2

Honorable Senyor:

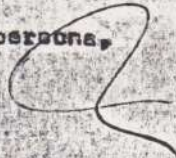
Us suposem informat de la nostra existència. Ens hauria agradat poder-vos fer a mans aquest escrit personalment. Comprenem perfectament que els deures del vostre càrrec no us han permès, encara, concedir-nos l'entrevista que us hem sol·licitat reiteradament, fins i tot per escrit.-

El diumenge dia 15 d'octubre a les dotze del migdia anirem al Fossar de la Pedrera a retre homenatge públic als nostres immolats per la llibertat a Catalunya. Serà un acte senzill que ens agradaria que Vós presidís. La significació que volem tinguí aquest acte és d'iniciar l'acabament del darrer capítol de la Guerra Civil que va començar, a Barcelona, el 15 de juliol de 1936 i que no va acabar ni el 26 de gener del 39 ni el 1er. d'abril del mateix any. Una pàgina de la nostra història contemporània espera que els estudiosos l'omplin: igual que en Carrasco Formiguera, que en Carles Rahola i que en Lluís Companys, són molts els catalans que els maten pel mateix delicta de rebel·lió militar que preveu els articles 237 i 238 del Codi de Justícia Militar en virtut d'una precipitadíssima Consells de Guerra que fent ús de les facultats que els conferien els articles 172 i 173 del referit Codi de Justícia Militar imposaven, a tort i a dret, la pena de mort. Nosaltres pretenem:

- 1er. - Que cada any pel 15 d'octubre s'honorin els nostres immolats
- 2on. - Que al Fossar de la Pedrera s'hi aixequi un monument amb una inscripció sobria però suficient que recordi els nostres morts víctimes d'una guerra que no s'ha de repetir
- 3er. - Que es conegui quants catalans van morir al Camp de la Bota a partir del 26 de gener del 1939 i per quins motius

L'acte del proper 15 d'octubre tindrà un te oficial si el presideix el President de la Generalitat i si no es dóna així canviarà molt. Si només hi anem els familiars dels immolats no hi haurà homenatge públic. I si no hi ha homenatge públic d'aquests morts no s'ha iniciat encara l'acabament del darrer capítol de la Guerra Civil en que els catalans ens valdrem embolicats sense tenir-hi art ni part.-

Visqui molts anys la vostra honorable persona,

13. Convocatòria de la comissió gestora de l'APMILC per a l'acte del 15 d'octubre de 1978 al Fossar de la Pedrera. 26/09/1978 (ANC, F.766 – Venceslau Trepal Riba Codi 24 “Circulars als socis de l'APMILC”)

CATALANS:

Els familiars dels ciutadans afusellats al Camp de la Bóta, víctimes de la repressió franquista, convoquem tot el poble català per EL PROPER DIUMENGE DIA 15 D'OCTUBRE A LES 12 DEL MIGDIA, en un acte públic i a l'ensens unitari, per honorar els que reposen al Fossar de la Pedrera del Cementiri Nou de Montjuïc. L'acte l'iniciarem a les onze davant la tomba del President màrtir Lluís Companys i, seguidament, anirem tots a la pedrera on reposen els immolats anònims.

A partir del 26 de gener de 1939, i durant uns quants anys, els anys més negres i tràgics de la Història Contemporània a casa nostra, foren afusellats molts ciutadans de Catalunya al Camp de la Bóta els quals tot seguit eren enterrats de pressa i corrents, quasi d'amagat, en una pedrera abandonada de la muntanya de Montjuïc on, durant la guerra, s'havien enterrat víctimes, dels bombardeigs, sense identificar.

Foren anys d'angoixa. Les vídues, els fills, els pares i els germans d'aquells immolats havien de suportar amb silenci llur tragèdia. Amb silenci però amb dignitat i esperança car confiaven que arribaria un moment en què es podrien alliberar de tanta angoixa.

Si bé no hem recobrat plenament totes les llibertats democràtiques que ens robà la Dictadura l'any 1939, avui podem dir que ja hem fet alguns passos:

- Hom ha aconseguit la desaparició de les lleis repressives del franquisme i han estat alliberats els presos polítics i sindicals.
- Podem dir, a ple pulmó, que som demòcrates sense temor que ens empresonin.
- Podem reunir-nos, manifestar-nos i també militar en partits polítics i sindicals.
- Tornem a tenir la Generalitat i el seu President i podem exhibir lliurement la nostra bandera.
- Hem elegit uns diputats i uns senadors que ens representen a les Corts on elaboren una Constitució democràtica.
- Parlamentaris catalans redacten el tan esperat Estatut per Catalunya.
- Els obrers poden fer vaga sense témer represàlies.
- Sembla un fet que l'ensenyança del català sigui oficial i a més obligatòria i, potser, ens concedeixin quelcom més...

Però..., no ens alliberem encara de la nostra angoixa: els nostres màrtirs segueixen ignorats. A excepció de tímides al·lusions i tret dels familiars de les víctimes, ningú alça la veu exigint la rehabilitació dels immolats anònims que foren executats després d'uns precipitadíssims Consells de Guerra els quals tenien lloc sense les garanties jurídiques d'un Estat de Dret.

De fet no els podem tornar la vida, però sí l'honor. D'això, se n'haurien hagut d'ocupar molts d'aquells que es diuen o es fan dir demòcrates i ostenten càrrecs que els permetria de fer-ho. Tal vegada ho ignoren..., però no han fet cap esforç per saber les dimensions de l'holocaust sofert pel nostre poble.

Si els que ho haurien de fer no ho fan, ho fem nosaltres, els familiars de les víctimes. És per a això que convoquem tot el poble de Catalunya per tal de donar una lliçó de civisme i de patriotisme en un acte multitudinari en el qual no pot haver-hi rancor ni revenja. Cal demostrar que si tothom no plorà al seu dia els morts dels anys 39, 40, 41, 42, etc., fou perquè s'ignorava que hom cometés tantes injustícies; però, ara que hom ho sap sí cal recordar-los i honorar-los.

Els que moriren pensant que les generacions futures podrien viure millor mereixen que llurs restes descansin en un lloc digne, no poden seguir enmig d'escombraries i ignorats de galrebé tothom. És per tot això que ens dirigim al bon poble català a fi que acudeixi, DIUMENGE 15 D'OCTUBRE, A LES 12 DEL MIGDIA, AL FOSSAR DE LA PEDRERA DEL CEMENTIRI NOU DE MONTJUÏC i porti flors, moltes flors, als que allí reposen perquè així, amb la presència i clam de tots, els nostres màrtirs entranyables siguin honorats i puguem dir que s'ha iniciat el darrer capítol d'una guerra civil la qual no havia d'haver començat mai.

Allí us esperem, doncs, a tots. VISCA CATALUNYA!

Barcelona, 26 de setembre 1978.

Comissió Gestora de l'Associació Pro-Memòria
als Immolats per la Llibertat a Catalunya

14. Carta de Josep M. Trepat al president Tarradellas comentant una intervenció de la ràdio i preguntant-li, directament, si presidirà l'acte del proper 15 d'octubre. 26/09/1978 (ANC, F.766 – Venceslau Trepat Riba Codi 21 "Correspondència tramesa")

28 de setembre 1978.-

Sr. Josep Tarradellas i Joan
President de la Generalitat Provisional
Plaça de Sant Jaume
BARCELONA

Sr. President:

Acabo d'escoltar per la T.V. que heu dit que l'actual Generalitat Provisional s'ha aconseguit sense cap mort..., tot seguit heu intentat rectificar aclarint que ja sabeu que durant la Dictadura hi hagueren morts però no eren per altres causes...

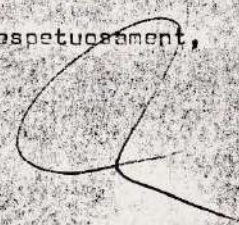
Per quines causes Sr. President? Esteu enterat de que molts condemnats a mort, abans de que els executessin al Camp de la Bota, aconseguien comunicar-se amb llurs familiars i manifestaven que si bé morien sense saber perquè morien car ells havien fet que mereixés pena de mort, els acongelava morir confiant que la seva sang no fora esteril i que un dia Catalunya recobriria la seva llibertat?

Està clar, el que passa es que Catalunya no ha recobrat encara la seva llibertat.-

Us escric aquesta carta a títol rigorosament personal. I a títol personal em permeto formular-vos una pregunta que no dubto mereixerà resposta d'una persona tan exquisitament ben educada com sou vos: ¿penseu presidir els actes que tindran lloc el proper 15 d'octubre al Fossar de la Pedrera?

Us faig a mans un full que s'està escampant aquests dies per Barcelona. Us prego el vulgueu llegir.-

Aprofito l'avinentesa per saludar-vos respetuosament,

**15. Carta de resposta del president Tarradellas a Josep M. Trepal. 31/10/1978
(ANC, F.766 – Venceslau Trepal Riba Codi 22 “Correspondència rebuda”)**

EL PRESIDENT
DE LA
GENERALITAT DE CATALUNYA

Barcelona 31 d'octubre de 1978

Senyor Josep Me Trepal i Riba
President de la Comissió Pro-Memòria als
Immolats per la Llibertat a Catalunya
Moliné, 3 - 3er. 2^a
BARCELONA-6-

Benvolgut President i amic:

Amb un gran retard, totalment involuntari,
contesto la vostra carta del 28 de setembre darrer.

Creieu que sento profundament la vostra confusió. Si jo vaig dir que per l'actual Generalitat no hem tingut afornadament que lamentar cap mort, això no vol dir, de cap de les maneres, que nosaltres no hagim tingut molts immolats i molts màrtirs a plorar i a respectar. Aquells patriotes foren víctimes de la repressió ferotge que caigué damunt de Catalunya després d'una victòria que als invasors els va donar la força de les armes. Eren víctimes, doncs, d'una guerra que no, volguérem, del seu amor a Catalunya i a la Llibertat i llur fervorós anheli de defensar, amb la nostra, totes les llibertats.

Com voleu que jo haigi dit que no hi ha hagut cap mort quan tots honorem el President màrtir afusellat a Montjuïc i símbol de tots aquells que caigueren per defensar la nostra terra i els seus ideals?.

El que jo he dit i repeteixo és que la Generalitat de Catalunya l'hem aconseguit de nou gràcies a la unitat de tot el poble, als seus sacrificis i a la seva decidida voluntat d'una més gran llibertat i d'un millor benestar.

Jo no he intentat rectificar el més mínim el meu pensament. Repeteixo el que vaig dir: La Generalitat actual no ha costat ni un mort. I el que vaig afegir a continuació no és cap retractació al meu pensament. Hi han hagut morts per altres ideals polítics, socials etc., i tots ells són molt respectables i mereixedors del nostre agraïment.

Si jo no m'equivoco la vostra societat ha estat creada per tal d'honorar i recordar com cal les víctimes de la repressió que va caure damunt Catalunya a partir del 1939, es a dir, des que el nostre país fou ocupat per les forces invasores. Aquelles víctimes, totes, són honorades i respectades per tots els catalans i altres ciutadans de Catalunya que estimen la llibertat.

Tots els sacrificis de tants i tants catalans i no catalans, ens han de servir d'exemple i obligar-nos fer tot el nostre possible perquè no en tornin a repetir fets com els que va ocasionar aquella guerra que nosaltres no volguérem.

He llegit amb molta atenció el vostre imprés i també la vostra carta del 20 de setembre. En ells -i hi coincideixo plenament- dieu que volem honorar les víctimes de la guerra civil i anomenen com a exemple de tants i tants herois morts per la llibertat i el benestar de Catalunya: El President màrtir Lluís Companys, el representat de la Generalitat Carrasco i Formiguera, Carles Rahola i tants i tants d'altres sacrificats per l'odi a Catalunya dels guanyadors d'una guerra que ens fou imposada.

He estat degudament assabentat del vostre acte i de l'èxit unitari que va representar. Us en felicitó a vós, i tots els membres de la vostra Entitat així com a tots els que hi volgueren prendre part.

Repetint-vos les meves excuses pel retard en contestar a les vostres cartes us prego que vulgueu trasmetre a tot el vostre afiliats el meu agraïment per la seva tasca eminentment desinteressada i patriòtica i vós benvolgut President rebeu una cordial salutació del vostre amic,

Josep Tarradellas

**16. Carta de Josep M. Trepàt al president Tarradellas. 11/11/1978 (ANC, F.766
– Venceslau Trepàt Riba Codi 21 “Correspondència tramesa”)**

Barcelona, 11 de novembre 1978.-

Molt Honorable Senyor
JOSEP TERRADELLAS I JOAN
President de la Generalitat de Catalunya
Plaça de Sant Jaume
BARCELONA-2
=====

Honorable Sr. President:

Fa uns dies hem rebut la vostra carta del 31 d'octubre darrer.-

El 14 de desembre de l'any passat ens vam entrevistar amb el vostre Secretari senyor Gausachs a qui lliuràrem un document que portava aquella data amb el prec que us el fes a mans, i li manifestàrem el nostre anheli que el President de la Generalitat, tan aviat pogués, ens concedís una audiència.-

El 17 de gener d'aquest any fórem rebuts pel que llavors era Conseller de Governació senyor Rahola, li lliuràrem un altre document que duia data 30 de desembre 1977 que modificava el de data 14 del mateix mes i any, amb el prec, també que us el fes a mans i li ratificàrem el nostre desig de canviar impressions amb vós sobre la nostra Associació i els seus objectius.-

En no ésser cridats per la Generalitat, decidírem el 13 de maig cursar-vos una instància en la qual us suplicàrem per escrit el que ens haguéssim estimat més demanar-vos de paraula.-

El 30 de maig vam rebre una carta del senyor Rahola en la qual ens manifesta que espera a no tardar veure'ns pel Palau de la Generalitat.-

En data 21 de juny rebérem una carta del senyor Jaume de Puig, Cap de l'Oficina de Presidència en la qual ens deia que aviat ens avisarien per tenir, per fi, l'esperada entrevista.-

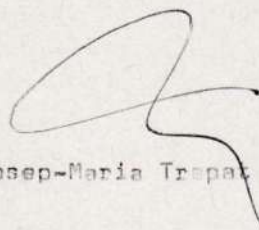
El 6 de juliol ens dirigírem per escrit al Senyor de Puig insistint vehementment d'ésser aviat rebuts per vós i li adjuntàvem el text que posteriorment vam cursar als parlamentaris catalans i líders de partits polítics existents a Catalunya invitant-los a participar als actes que programàvem per el 15 d'octubre.-

El 28 de setembre us invitarem formalment als actes del 15 d'octubre insistint que voldria que vós els presidíssiu. Evidentment, ens hagués agradat més poder-vos fer a més dita invitació en lloc de venre'ns obligats a confiar-la al correu.-

Fins aquí, el que creiem que té certa categoria. Ara ve l'anècdota: qui subscriu aquesta carta us envià el 28 de setembre un escrit, a títol rigorosament personal, en el qual us feia uns comentaris a les declaracions vostres del mateix dia a la T.V.E. Us preguem, benvolgut senyor President, que vulgueu oblidar l'anècdota i tenir en compte, només, la categoria.-

La nostra Associació s'està ocupant, sense cap suport, de la rehabilitació dels innocents per la Llibertat a Catalunya en els anys foscos del franquisme. Ningú no alça la veu exigint la revisió d'aquells precipitadíssims Consells de Guerra que tenien lloc sense cap garantia jurídica. Els familiars d'aquells morts estem fent una tasca que no ens pertoca, però la fem, car del contrari es quedaria sense fer. Però nosaltres sols, no ho podem fer tot. Si teniem l'oportunitat de parlar amb vós podríem estudiar conjuntament què cal fer i com. Per això senyor President, us demanem que tingueu la gentilesa d'assenyalar-nos, ja, una data concreta per tenir amb vós aquesta entrevista que fet i fet fa quasi bé un any que us vam sol·licitar.-

En espera de les vostres notícies us saluda, respectuosament,

O POR: Couxits

- Josep-Maria Trepal i Rihs -

20. 11. 78 HORA

17. Carta de Josep M. Trepà a l'alcalde Narcís Serra suggerint el trasllat del monument a "los caídos" al Fossar de la Pedrera i una intervenció al monument a José Antonio. 20/12/1979 (ANC, F.766 - Venceslau Trepà Riba Codi 21 "Correspondència tramesa")

20 de desembre 1979.-

Sr. Narcís Serra i Serra
Muntaner, 267 - 4rt. 1a
BARCELONA-21

Sr. Batlle de Barcelona:

Vaig llegir l'article del Sr. Felip Solé i Sabarís publicat en la pàgina 4 de l'AVUI. També vaig llegir la nota publicada en la pag. 30 de LA VANGUARDIA d'ahir.-

Com a familiar d'un afusellat al Camp de la Bòta el 4 de juliol de 1939 i posteriorment enterrat de qualsevol manera al Fossar de la Pedrera malgrat haver anat el meu pare i jo el mateix dia 4 de juliol al cementiri per aconseguir que ens entreguessin el cos del meu germà Venceslau i ens ho van negar...; doncs bé, com a familiar d'un dels 2000 patriotes enterrats al Fossar de la Pedrera us dono les gràcies i les dono a tot el consistori que en la darrera reunió acordà, unanimitat, aprobar la moció que publica La Vanguardia. Ara bé, us vull fer una suggerència:

A la Pedrera de Montjuïc hi cal erigir un monument. Al cap de munt de la Diagonal n'hi ha ja un dedicat als morts d'un costat. Perquè no traslladar pedra per pedra el monument de la Diagonal al Fossar de la Pedrera i canviar l'inscripció que deu tenir, per una altra que per exemple digués: "A tots els morts a conseqüència de la sublevació militar del 19 de juliol 1936: PAU I REPOS"? És una simple suggerència que prego vulgueu estudiar en profunditat.-

Una altra suggerència voldria fer-vos: En la cruïlla d'Infanta Carlota i Avinguda de Sarrià hi ha un monument amb un relleu que és un plagi d'en Maillol. Se li podria demanar a n'en Joan Miró fes un dibuix i en Llorenç Artigas una ceràmica dedicat a tots els morts de la guerra civil (José Antonio inclos, car de no haver-se sublevat els militars, no l'haguessin afusellat). Com Picasso feu el Gernika en Miró podria fer ara aquest dibuix si se li demana ben demanat... No cal dir que dita ceràmica substituiria dignament el baix relleu

que ara hi ha i que com queda dit no és més que un plagi.--

Opino que si fem l'una cosa i l'altre iniciariem definitivament el camí de donar per acabada una guerra civil que no tingué d'haver comensat i serviria per unificar els esperits i esborrar els rancors.--

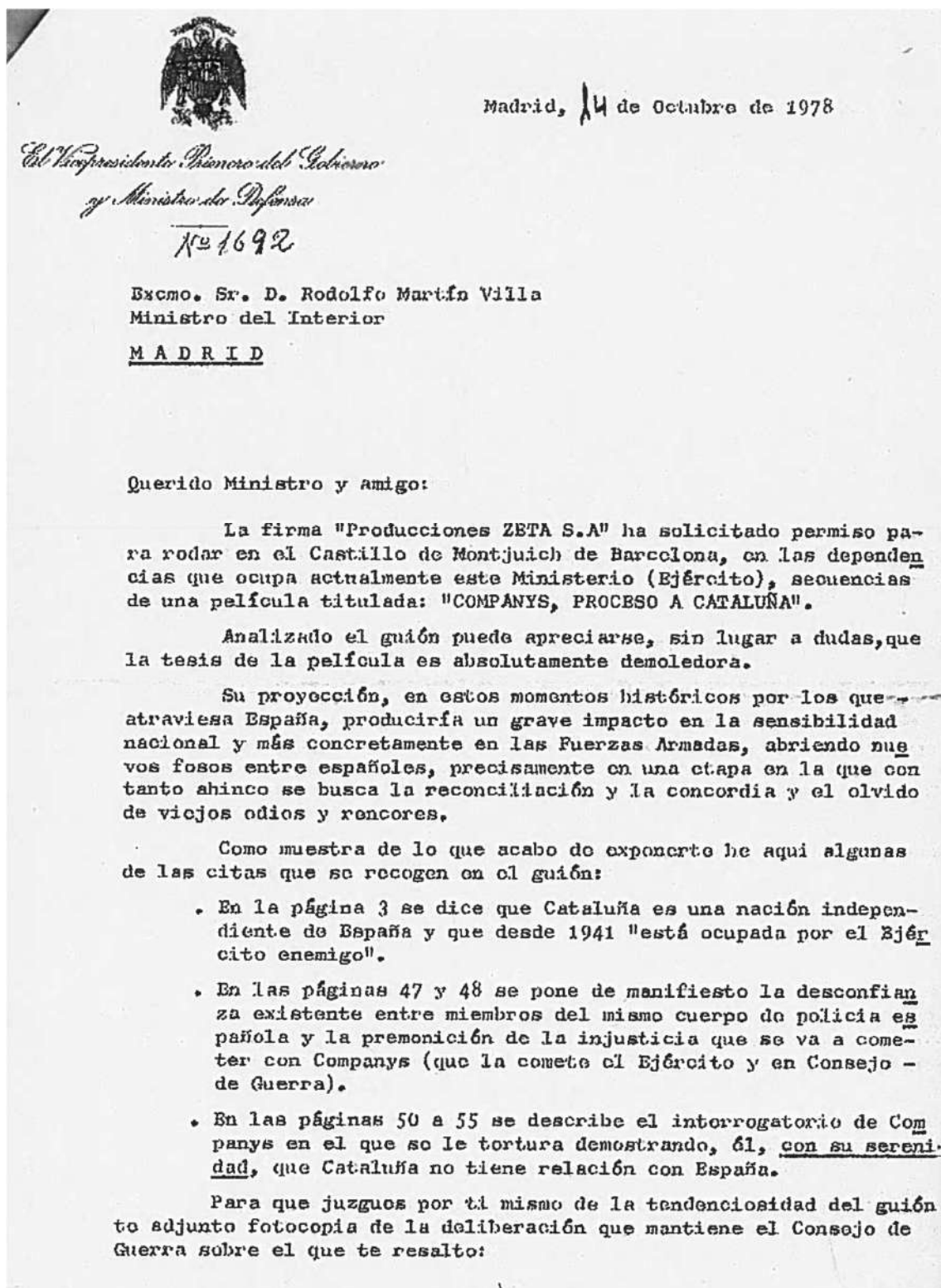
Ja sé que l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya, de la que vaig ésser promotor i primer President, es proposa erigir un monument nou però això fora continuar la guerra: un monument per uns i un altre monument pels altres! NO, cal un sol monument i es vàlid el que ja tenim, apart de que no estem per despeses es ho agermanar els morts, tots...

Aprofito l'avinentesa per desitjar-vos un bon Nadal i que la dècada del 80 suposi per Barcelona i per Catalunya l'afermament dels nostres ideals autènticament democràtics.--

Fraternalment per Catalunya us saluda respetuosament,

18. Correspondència entre M. Gutiérrez Mellado i R. Martín Villa sobre el rodatge de *Companys, procés a Catalunya*. (AGSGB, F. Correspondència Gobernadores, C. 414, CG.284, Anexo Lluís Companys)

- 2 -

*El Vicepresidente Primero del Gobierno
y Ministro de Defensa*

1ª.- Que las deliberaciones del Consejo de Guerra tal y como establece los artículos 786 y 790 del Código de Justicia Militar, son secretas, y la única acta existente de ellas, es la sentencia. Inventar algo sobre tales deliberaciones es muy grave, lo mismo que publicar algo sobre las mismas por parte de alguno de los vocales.

2ª.- Que a pesar de la detallada descripción que se hace en el guión, en el momento del rodaje pueden introducirse cambios en el texto o en la caracterización de los personajes que incidan gravemente en la intencionalidad de la película.

Por lo expuesto considero absolutamente necesario prohibir, en estos momentos delicados de nuestra etapa política, el rodaje de la película citada.

En estos mismos términos me dirijo a CABANILLAS GALLAS seguro de encontrar, en vosotros, la ayuda necesaria para evitar lo que acabo de exponeros.

En atenc:

- Manuel Gutiérrez Mallado -

RESERVADO

En cuanto al rodaje de la pelfcula "COMPANYS, PROCESO A CATALUNA", a cargo de Producciones "Z", S.A., paso a -
informar lo siguiente:

1º - De acuerdo con el R.D. 3071/77, de 11 de noviembre_ de 1977, y más concretamente en su artículo 1º, se suprime la exigencia de permiso o licencia de rodaje, siendo sufi--
ciente la previa notificación a la Dirección General co- -
rrespondiente, o a la Delegación provincial del ramo, con -
15 días de antelación al rodaje.

2º - En cumplimiento de este artículo 1º, la empresa productora "Z", S.A. notificó el comienzo del rodaje a la Delegación provincial de Cultura el 8 de septiembre del año en curso.

3º - Tampoco, según la legislación vigente, es necesaria la previa autorización del guión literario y, por tanto, -
desde el punto de vista legal no puede impedirse el rodaje, a no ser que en éste se incurra en infracción del Orden Público.

4º - En cambio, lo que sí se puede es impedir su exhibición hasta tanto se obtenga la "licencia de exhibición", momento en que la Comisión encargada, a nivel de ministerio, puede denunciar la pelfcula al Ministerio Fiscal, quien, en su caso, plantea la correspondiente querella para que pueda, el Juez, decretar el secuestro de la pelfcula, antes de que ésta sea distribuida, para su exhibición, en los salones comerciales.

Hasta el momento presente, "Producciones "Z", S.A." ha actuado correctamente, solicitando, incluso, permiso para rodar escenas en lugares o dependencias de carácter público.

A partir de ahora procuraremos no dar facilidades para la utilización de escenarios de edificios oficiales.

Barcelona, 20 de octubre de 1978.

19. Circular de l'APMILC per al dia de la inauguració del monument als immolats per la llibertat a Catalunya. 21/10/1984 (ANC, F.766 – Venceslau Trepat Riba Codi 24 "Circulars als socis de l'APMILC")

**ASSOCIACIÓ PRO-MEMÒRIA ALS IMMOLATS
PER LA LLIBERTAT A CATALUNYA**

Avui és un dia de joia per a tots nosaltres ja que, després de set anys de treballs i esforços, podem vanagloriar-nos d'haver aconseguit fer realitat aquell somni, que tinguérem i grup de familiars i amics d'aquells als quals els fou injustament arrabassada la vida, pel delictes d'estimar i defensar la llibertat, la democràcia i la justícia social.

La història diuen que sempre es repeteix, però el que no voldríem nosaltres és que es repetís en els seus moments tristos i nefastos. Per això un dels nostres principis, fou i és, el de donar a conèixer uns fets perquè mai més no puguin tornar a repetir-se.

Quan els exèrcits del general Franco foren envaint Catalunya, plens d'odi i cobdícia, anaren establint uns tribunals que en uns judicis sumaríssims i massius, sense possibilitat de defensa pels acusats i sense proves de cap mena, condemnaren als qui ells consideraven els seus enemics. El «delicte» era sempre el mateix: «Por ayuda y colaboración a la rebelión militar».

Voleu un major sarcasme? Els qui en realitat es rebelaren militarment contra un govern legalment constituït, trepitjant els més elementals drets de convivència, acusaren les persones amants de la pau i d'aquesta convivència, del delictes que ells sols cometieren.

A les poques hores d'aquests simulacres de judicis, milers de patriotes feren cap al Camp de la Bota i altres indrets i allí els seus assassins els massacraren. De vegades, com que les víctimes eren moltes, utilitzaven metralladores a fi de guanyar temps.

Als familiars no se'ls comunicava aquest fet, i si algú se n'assabentava i en reclamava el cos, li era negat aquest elemental dret.

Lavors es crearen els tristement cèlebres fossars arreu del nostre país. Allí eren amuntegats i mal colgats els amants de la pau, i com a epitafi una capa de calç i com a única oració el silenci.

Un silenci que anà perllongant-se durant molts anys, ja que l'amenaça era latent per als qui sabien la veritat d'aquests fets. A la fi, aquest silenci s'imposà de tal manera, que el nostre poble oblidà que aitals fets haguessin succeït. No solament oblidà, sinó que fins i tot, quan ara se li explica el que succeí, es nega a creure-s'ho.

Aquí rau el perill. En aquesta ignorància imposada o volguda. Per això el nostre afany de combatre-la. Quan s'oblida és quan la història es repeteix. No vulguem que això succeeixi.

A finals de l'any 1977, quan el dictador ja era mort i les coses semblava que començaven a canviar al nostre país, un grup de familiars i amics d'aquells que foren assassinats, ens reunirem per primera vegada i d'allí nasqué aquesta Associació.

Erem conscients que havíem de treure de l'anonimat aquelles víctimes i reivindicar la seva memòria. Que havíem de dignificar el Fossar de la Pedrera del Cementiri de Montjuïc de Barcelona, ja que allò semblava més aviat un abocador d'escombraries que un lloc de repòs per a difunts. I a la vegada aixecar allí un monument que perpetués el seu record en homenatge al seu sacrifici i per recordança a futures generacions.

En escollir el Fossar de la Pedrera com a camp de les nostres activitats, no excloem que en un futur aquestes puguin ampliar-se a altres Fossars. El Fossar de Montjuïc és el més tristement cèlebre del nostre país, degut als milers de persones que allí foren colgades i perquè creiem que en certa manera pot simbolitzar tots els altres Fossars de Catalunya.

Les etapes se succeïren. Primer vàrem aconseguir que els Estatuts de l'Associació fossin legalitzats. Seguidament instàrem les autoritats per tal que el Fossar fos arranjat d'una forma digna per respecte als que hi reposen. A la vegada férem a les mateixes autoritats, la proposta de que les despulles del nostre primer immolat, el President Lluís Companys, fossin traslladades al Fossar de la Pedrera un cop aquest fos dignificat. I finalment iniciàrem una subscripció popular per tal d'erigir un senzill monument en el dit Fossar.

Any darrera any i cada diumenge més proper al quinze d'octubre, convocàrem un acte d'homenatge i recordança en la tomba del nostre President i en el Fossar de la Pedrera. Munió de ciutadans han acudit en aquests actes, així com representants de Partits Polítics, Sindicats, Associacions de tota mena i Autoritats.

També any darrera any hem anat perseverant i si bé molts cops les dificultats semblaven invencibles, l'èxit ens ha acompanyat sempre i els nostres modestos propòsits s'han aegantat amb el temps.

Allò que havia d'ésser un monòlit o un modest monument, gràcies als milers de persones, Entitats, Ajuntaments de tot Catalunya i altres organismes oficials que acudiren massivament a col·laborar mitjançant la subscripció oberta a tal fi, hem pogut bastir una gran obra d'art sortida de les mans i el cor de l'escultor Ferran Ventura. L'obra és una talla directa d'un bloc de pedra d'un pes inicial de vint tones. Aquesta tècnica des del Renaixement pràcticament no s'havia emprat més. A fi d'ésser degudament protegit i poder ser admirat per propis i estranys, aquest Monument ha estat instal·lat en el Pati de la Biblioteca del Parlament de Catalunya. Volem que des d'aquell històric lloc, reti homenatge perenne a tots els immolats pel feixisme arreu de Catalunya.

I d'aquesta obra d'art hem fet una rèplica en bronze, la qual quedarà instal·lada en el Fossar de la Pedrera, en memòria i record de tots els que allí reposen i que serà inaugurada en el curs d'aquest acte al qual se us convoca.

També el Fossar de la Pedrera, que en els nostres plantejaments inicials teníem prevista solament la seva neteja i una modesta ordenació, gràcies als afanys i esforços de l'Ajuntament de Barcelona i la Generalitat de Catalunya, ha quedat convertit en un conjunt monumental.

Avui per fi, després de tants anys, podem considerar que els nostres immolats ja estan enterrats. Per a ells el descans etern, i que des d'allí, el seu esperit sigui guia dels nostres pensaments.

Als nostres familiars i amics no els podem tornar la vida, però si que voldríem que el seu sacrifici no hagi estat inútil i que aquest Fossar de la Pedrera, xop de la seva sang, serveixi de recordança per a les futures generacions, d'uns fets que mai més no han de tornar a repetir-se.

Barcelona, 21 octubre 1984

20. Discurs del president de l'APMILC, Xavier Navarro, en la cerimònia d'inauguració del monument als immolats al Fossar de la Pedrera. 21/10/1984 (Transcripció de cintes de vídeo AAPMILC – Pere Fortuny)

«No us podeu imaginar la joia que sento en aquest dia amb ple significat per tots els que estem aquí. Variant una cèlebre frase, podria dir que 20.000 morts ens contemplen, milers de veus que aquí mateix sota els nostres peus, durant més de quaranta anys han llençat crits angoixosos que el vent i l'oblit s'enduïen. El seus cossos esgarrinxats pel martiri i la injustícia que sofriren, s'anaven xopant de la pluja que any rere any anava caient en aquest fossar, era una pluja fina i trista que ni tan sols els portava l'esperança d'una florida primaverenca. Restaven en el no res. Vivien en el buit. El seu temps era un pretèrit. Sols tenien un dret, el del silenci. Dret que es feia extensiu a tots nosaltres i que nosaltres acatàvem per por i per covardia. Al llarg de més de quaranta anys aquestes foren les condicions i els fets, però el nostre poble no podia per sempre restar mut i engrillonat. I un dia s'adonà que la seva condició pròpia no era la de romandre de genollons. Es posà dret, donà uns passos i segant una altra vegada les mítiques cadenes, girà la vista cap a un passat prohibit i les llàgrimes de la vergonya li entelaren els ulls. Aquelles llàgrimes són els ulls de tots nosaltres. Elles s'han convertit en pedra i en bronze en senyal de fortalesa i d'esperança. Avui som aquí per retre homenatge als nostres immolats, per abraçar el seu record i cridar ben fort que ja mai més restaran sols i oblidats. I almenys, si la vida no els podem tornar, sí que volem que sàpiguen que el seu sacrifici ha donat nova saba a l'arbre immortal de la llibertat. Avui, per fi, podem dir que els nostres immolats ja són enterrats.»

21. Manifest *Entitats memorialistes desaproven l'acte en el qual s'erigirà, el Fossar de la Pedrera, un monument a tots els combatents (franquistes inclosos) de la batalla de l'Ebre. 23/07/2014*

Diverses entitats memorialistes, encapçalades per l'Associació Catalana d'Expresos Polítics del Franquisme, manifesten la seva desaprovació a l'acte que l'Ajuntament de Barcelona i l'empresa Cementiris de Barcelona tenen previst celebrar el proper dissabte dia 26 al Fossar de la Pedrera, en homenatge a tots els combatents de la batalla de l'Ebre, inclosos els franquistes.

La desaprovació no és a l'homenatge en sí ni a la col·locació d'un monument, sinó que manifestem la nostra ferma oposició a que s'hagi elegit per realitzar-lo un espai com el Memorial del Fossar de la Pedrera, dedicat a les víctimes de la repressió franquista i considerat un dels espais emblemàtics del Memorial Democràtic. El Fossar de la Pedrera, inaugurat el 1985 pel president Jordi Pujol i l'alcalde Pasqual Maragall, inclou un conjunt de columnes amb noms de víctimes de la repressió franquista, diversos monòlits i esteles en homenatge a represaliats de diverses organitzacions i col·lectius antifranquistes, el mausoleu del President Lluís Companys, monuments a les víctimes del nazisme, als brigadistes internacionals, l'escultura "*Pietat. Homenatge als immolats per la llibertat de Catalunya*" en record a tots els executats pel franquisme a Catalunya després de la Guerra Civil, etc. És un espai, doncs, dedicat a la memòria antifranquista en el qual no s'hi correspon un monument dedicat, encara que sigui conjuntament, a les forces feixistes (nazis alemanys i feixistes italians inclosos).

L'acte s'ha organitzat sense comunicar-ho prèviament ni al Memorial Democràtic, ni a les entitats memorialistes de la ciutat, ni a alguns Grups Municipals que se n'han assabentat quan han rebut la invitació. No ha estat doncs discutida ni l'oportunitat de l'acte, ni especialment la seva ubicació.

El president del Consell de Participació del Memorial Democràtic, Enric Pubill, ha declarat la seva indignació pel fet que per primera vegada, i a iniciativa de l'Ajuntament de Barcelona, s'erigeixi al Fossar de la Pedrera un monument als dos bàndols de la Guerra Civil, trencant així el sentit antifranquista d'aquest espai únic a tot l'Estat.

Ens dirigim als grups municipals de l'Ajuntament de la ciutat sensibles a la preservació de la memòria històrica perquè expressin la seva disconformitat i a la vegada exigeixin explicacions a l'equip de govern per una decisió que trenca amb la tradició d'aquest consistori.

22. Carta de la Comissió de Grups Discriminats enviada una al president de la Generalitat, Jordi Pujol, i al president del Parlament, Heribert Barrera, el 27 de maig de 1982 (ANC, Fons AAMR 1101, Codi 41, UI 16 "Relacions externes de l'entitat. Generalitat i batlles")

Barcelona, 27 de maig de 1982

M. Hble. Sr. Jordi Pujol
President de la Generalitat de Catalunya
Barcelona

Molt Honorable Senyor President:

Els sotasignants, membres de la Comissió de les entitats "Associació Pro-Memoria als immolats per la llibertat a Catalunya" "Amical de Mauthausen (Antics deportats dels camps d'extermini nazis)", "Associació Catalana d'ex presos polítics" "Associació d'Aviadors de la República" "Associació de Militars de la República" "Associació d'ex - exiliats polítics", us exposem el següent:

Es un fet preocupant, també des del punt de vista polític, que existeixi un rebuig pràctic a les reivindicacions de les nostres Associacions. Aquest rebuig ens ha obligat a constituir una Coordinadora de Grups Marginats, en la qual es barregen col·lectius tan diferents com els dels familiars dels immolats i les Centrals -- sindicals. Aquest garbuix, aparentment sense connexió, té un origen comú: la tragèdia de la nostra guerra civil. Creiem que l'actitud -- d'indiferència respecte a uns fets i a unes persones afectades per la guerra civil demostra una ceguera històrica o una impotència d'arribar a fons en la consolidació de la democràcia. La democràcia d'avui és impossible que sigui verídica del tot si no se dalden uns deutes amb un passat que continua sent present. Seria un greuge per tothom que els deutes humans i polítics amb aquest passat recent s'amaguessin esperant la desaparició física dels qui resten, com si això fos l'alliberament d'una responsabilitat que mai no ha estat assolida, al menys amb la plenitud necessària.

Dintre d'aquest marc i d'aquestes perspectives, voldríem que les nostres reivindicacions mereixessin la vostra consideració i la vostra col·laboració per tal que fossin convenientment ateses. -- Les nostres reivindicacions es sintetitzen en:

1. Demanem l'amnistia de les condemes dictades pels Consells de Guerra a persones i grups acusats de l'únic "delicte" -- d'haver-se mantingut lleials al Govern de la República;

2. Demanem que es declari imprecident el Consell de Guerra i la condemna contra el President de la Generalitat, Lluís -- Companys i Jover;

3. Demanem que el Parlament de Catalunya assumeixi la proposició de llei presentada a les Corts Generals de l'estat en la qual volen equiparar els drets dels militars de totes les zones en conflicte durant la guerra civil;

4. Demanem que es concedeixin els beneficis de la Seguretat Social (assistència sanitària i jubilació) als exiliats i -- als ex-presos polítics mancats ara de la seva protecció;

5. Demanem que s'equiparin els drets dels ex-deportats amb els que gaudeixen els ex-deportats en altres països d'Europa;

6. Demanem que es rehabiliti la memòria dels immolats i, en general, de totes les víctimes del franquisme;

7. Demanem que els partits polítics, centrals sindicals i represaliats puguin recuperar, o ser objecte d'una indemnització adient, el propi patrimoni espoliat;

8. Sol·licitem una subvenció anual que ens permeti crear i fer funcionar una mínima infraestructura per portar a terme un cens de la població afectada i estudiar cas per cas;

9. Demanem que sigui creada una Comissió parlamentària, amb representació de tots els partits polítics que vulguin adherir-s'hi, a finque les nostres peticions tinguin un seguiment i puguin tenir una correspondència efectiva.

Com a resum, amb totes aquestes peticions volem recordar que la reconciliació no serà real i la guerra civil no serà superada mentre no existeixi una igualtat de tracte entre tots els ciutadans de Catalunya.

Per tots els motius exposats, per raons de justícia i de patriotisme i d'un futur de pau autèntica, esperem que les nostres peticions siguin ateses.

Agraïts per la vostra atenció, us saludem amb tot el respecte que ens mereixeu

Per la Comissió de Grups discriminats

Associació Pro-Memoria els
innòcats per la Llibertat
a Catalunya

Amical de Mauthausen (Antics
Deportats dels Camps d'extermini
nazis)

Xavier Navarro Guiteras.

Salvador Grau Mora.

Associació Catalana de
ex-presos polítics.

Associació Aviadors de la Repu-
blica

Antoni Rivaud Santos.

Jaume Mata Romeu.

23. “Manifiesto Pro Declaración del cincuentenario de la guerra española en defensa de la democracia, la libertad y la República frente al fascismo” (ANC, Fons AAMR 1101, Codi 77 UI 21, «50è Aniversari»)

MANIFIESTO

PRO DECLARACION DEL CINCUENTENARIO DE LA GUERRA ESPAÑOLA EN DEFENSA DE LA DEMOCRACIA, LA LIBERTAD Y LA REPUBLICA FRENTE AL FASCISMO

Las entidades que figuran al pie de este manifiesto han tomado la iniciativa de celebrar en 1985 el cincuentenario de la guerra española, en defensa de la democracia, la libertad y la República frente al fascismo, que es el acontecimiento más importante de la historia de nuestro país de este siglo y que influye de forma determinante en el desarrollo político y social de la España de hoy.

Este acontecimiento, que rebasó en su tiempo nuestras fronteras para adquirir dimensión universal, ha sido desnaturalizado durante cuarenta años por quienes trataban y tratan, aún hoy, de negar la verdad histórica e impedir que se extraigan de la gesta popular, enseñanzas positivas para el devenir de nuestros pueblos.

La celebración del Cincuentenario pretende reivindicar la memoria de centenares de miles de hombres y mujeres que lucharon y entregaron su vida en la contienda, en aras de la libertad, y rendir el merecido homenaje a quienes prosiguieron el combate con las armas en la mano en los campos de batalla de la segunda conflagración mundial contra el nazismo y a quienes continuaron manteniendo en alto la antorcha de la resistencia en España, tanto en la clandestinidad en ciudades y montes, como en las cárceles y, en particular, a los fusilados, que hacen legión.

La conmemoración de esta efeméride contribuirá a esclarecer que la sublevación militar-fascista de 1936 no tuvo como objetivo —como se ha venido afirmando por el régimen franquista— acabar con la anarquía, hacer frente a una inmediata revolución comunista, ni salvaguardar la religión católica y la unidad nacional. Nada menos cierto. La sublevación y la guerra subsiguiente no se habrían producido sin el auxilio, previamente concertado, de las fuerzas reaccionarias y fascistas españolas de parte de las potencias totalitarias, la Alemania de Hitler y la Italia de Mussolini, para liquidar los avances sociales y políticos que se conquistaban en el marco de la República y la República misma e instaurar una dictadura fascista, eslabón de los planes belicistas de esas potencias.

Como en otras encrucijadas de nuestra historia, todo lo avanzado de nuestro pueblo, que constituía a la sazón la inmensa mayoría de los españoles, hicieron frente con uñas y dientes a la sublevación militar-fascista y a la intervención armada de Alemania e Italia. Y pudo resistir treinta y dos meses gracias a la formación del Ejército Popular, mandado por hombres salidos de las entrañas del pueblo, de los más diversos credos políticos y convicciones religiosas, y procedentes de las milicias populares, que habían pasado con éxito la prueba de fuego en los primeros meses de contienda. En el nuevo Ejército figuraron también militares profesionales que hicieron honor a su promesa de fidelidad a la República, muchos de los cuales cayeron ante pelotones de ejecución fascistas. El Ejército Popular, que llegó a encuadrar un millón de hombres, se creó sobre la marcha de la guerra y se templó en sus victorias y reveses, causando la admiración del mundo. Y es una injusticia que los mandos de ese Ejército, constituido legalmente por la República, así como multitud de antifascistas, se vean hoy discriminados y conculcados sus legítimos derechos.

La guerra antifascista española despertó hasta el último rincón de nuestro planeta, un gran movimiento de solidaridad. Los más destacados intelectuales de la época alzaron unidos su voz en defensa de los republicanos españoles. Pero la expresión más acabada de esa solidaridad mundial fueron los “voluntarios de la libertad”, hombres y mujeres de cerca de sesenta países, llegados para combatir, hombro con hombro con sus hermanos españoles al fascismo. Una parte de los cuales constituyeron las Brigadas Internacionales, que se integraron en las filas del Ejército Popular y se cubrieron de gloria. Su memoria perdurará como un ejemplo de entrega sin compromiso a la causa de la libertad.

Las entidades firmantes de este manifiesto invitan a las organizaciones políticas, sindicales, sociales y profesionales, a las personalidades de la vida política, cultural y científica, así como a las asociaciones de antiguos combatientes republicanos y a los "voluntarios de la libertad", organizados en comités o individualmente, a que se sumen en pie de igualdad al homenaje que nos proponemos rendir en Madrid, en 1986 al Cincuentenario de la Guerra Antifascista. Esta Comisión de Iniciativa invita, asimismo, a que se constituyan también organismos similares en las nacionalidades, regiones y municipios.

Confiamos en que la propuesta de celebrar este Cincuentenario sea bien acogida por los demócratas españoles y por todos los amigos de la paz entre los pueblos y el progreso social.

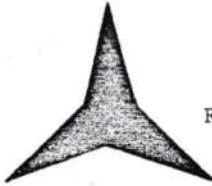
Madrid, octubre de 1935

Comisión Pro-homenaje del 50 Aniversario de la Guerra Española en defensa de la democracia, la libertad y la República frente al fascismo.

*c/ Campomanes, 8, segundo-C; Tfno. 247-53-12
28013- Madrid.*

ASOCIACION DE EXPRESOS Y REPRESALIADOS POLITICOS.
COLECTIVOS DE JOVENES COMUNISTAS (C.J.C.)
COLECTIVO LIBERTARIO DE ESTUDIANTES (K.L.E.S.A.).
CONFEDERACION NACIONAL DEL TRABAJO (C.N.T.).
FRATERNIDAD DEMOCRATICA DE MILITARES DEL EJERCITO DE LA REPUBLICA.
ASOCIACION DE MILITARES DE LA REPUBLICA (Tierra, Mar y Aire).
JUVENTUD COMUNISTA DE ESPAÑA (Marxista-Leninista) (J.C.E.— M.L.).
PARTIDO COMUNISTA (P.C.)
PARTIDO COMUNISTA DE ESPAÑA (Marxista-Leninista) (P.C.E.— M.L.).
PARTIDO COMUNISTA OBRERO ESPAÑOL (P.C.O.E.).
VIUDAS DE GUERRA.
CENTRO INTERNACIONAL DE ESTUDIOS.
LIGA COMUNISTA REVOLUCIONARIA (L.C.R.).
ASOCIACION DE PENSIONISTAS DE LA COMUNIDAD DE MADRID.
SINDICATO DEL ESPECTACULO DE C.C.O.O.
ACCION REPUBLICANA DEMOCRATICA ESPAÑOLA.
FEDERACION DE JUVENTUDES COMUNISTAS.
ORGANIZACION DE OFICIALES PROFESIONALES DEL EJERCITO DE LA REPUBLICA.
ASOCIACION DE EXGUERRILLEROS ESPAÑOLES.
SINDICATO DE ENERGIA DE C.C.O.O.
SINDICATO DE HOSTELERIA DE C.C.O.O.
ORGANIZACION DE OFICIALES PROFESIONALES DEL EJERCITO DE LA REPUBLICA
FEDERACION DE JOVENES COMUNISTAS.
ASOCIACION DE GUERRILLEROS ESPAÑOLES EN FRANCIA.
ASOCIACION DE EXPRESOS DE VALENCIA.
ASOCIACION DE EX-PRESOS DE NOVELDA (ALICANTE)
SINDICATO DEL MARMOL DE CC.OO. de NOVELDA (ALICANTE)
SINDICATO DE LA TIERRA CAMARA AGRARIA DE NOVELDA (ALICANTE)
UNION NACIONAL DE MURCIA DE CC.OO.
FEDERACION DE ENERGIA DE CC.OO. de MADRID
CLUB DE Amigos de la UNESCO DE MADRID
BRIGADAS INTERNACIONALES DE LOS MAC-PAPS DE CANADA
REVISTA DE LOS KAS

24. Carta d'Steve Nelson, comandant nacional de la VALB, anunciant la seva vinguda a Espanya per commemorar el 50è aniversari de la constitució de les Brigades Internacionals l'octubre de 1986 (ANC, Fons Associació d'Antics Militars de la República 1101, Codi 77, UI 21, "50è aniversari")

VETERANS OF THE ABRAHAM LINCOLN BRIGADE

Room 227, 799 BROADWAY • NEW YORK, N.Y. 10003 • OR 4-5552

January 3, 1985

Dear Comrades:

Fifty years ago we met on the battlefields of Spain and together with the Spanish people defended their legally elected republic against fascism.

We volunteers from 53 countries came to Spain to support the heroic Spanish people in the greatest display of anti-fascist international solidarity of this century.

Our representatives met in June and again in October, 1985 with the leaders of the civil war organizations (Aviadores, Mutilados, Expresos, Ex-combatientes, political parties and officials of the city governments in Madrid and Barcelona. Their feeling was that we try to come in October.

The Executive Board of the VALB on the basis of these consultations decided to commemorate the 50th Anniversary in Spain from October 15, 1986 through October 27, 1986.

We will arrive in Madrid on the morning of October 15. We leave Madrid October 20 for a tour of battlefields. We arrive in Barcelona on October 23 and stay in Barcelona until October 27.

It was necessary for us to make this decision NOW because we need time to enable us to organize the participation of the large number of Veterans and friends we expect to bring to the 50th anniversary reunion. Date, time and place were needed. We hope this will not conflict with any plans you have made and that you will be able to participate in the time schedule indicated.

We look forward to again joining hands with you to honor the valiant Spanish people, who never stopped fighting fascism, and to affirm our international anti-fascist unity.

We have sent this letter of information to all the International Brigade organizations in every country.

Salud,

Steve Nelson
National Commander

25. Circular de benvinguda de la Coordinadora Catalana per a l'Homenatge a les Brigades Internacionals en el seu 50è aniversari (ANC, Fons Associació d'Antics Militars de la República 1101, Codi 77, UI 21, "50è aniversari")

**COORDINADORA CATALANA PER A L'HOMENATGE A LES BRIGADES INTERNACIONALS
EN EL SEU 50 ANIVERSARI**

¡Benvinguts a Catalunya, amics Brigadistes!

Octubre de 1936. Octubre de 1986.

L'Espanya republicana era un Estat "de jure" que el poble democràticament, i per sufragi universal, s'havia donat per a viure en Pau, Llibertat i Democràcia.

Per una d'aquestes contradiccions de la història, una realitat, una trista realitat, a Espanya esclatava una guerra civil.

Arreu del món s'aixecà una lleva de voluntaris, uns homes, que deixant-ho tot, vingueren a lluitar per la causa de la Llibertat i de la Democràcia. Eren les Brigades Internacionals. Regaren amb la seva sang heròica els fronts de guerra.

Ara, 50 anys després, retrobada la Llibertat i la Democràcia, els Pobles d'Espanya, han volgut retre un homenatge d'agraïment a aquells qui formaren part de les Brigades Internacionals.

Madrid, els ha acollit.

Barcelona, Cap i Casal de Catalunya, els acomiada amb un acte públic que tindrà lloc el dilluns dia 27 d'Octubre a les 11 hores, al Palau dels Congressos, després d'haver estat rebuts pels Estaments oficials del Parlament, Ajuntament i la Generalitat de Catalunya els dies 24 i 25.

Invitem a tots els ciutadans i esperem l'assistència massiva del Poble de Catalunya, car, voldríem que s'emportessin a llurs països l'agraïment d'Espanya, d'aquest Poble heroic, que també voldria veure desaparèixer de la superfície de la Terra l'espectre de la guerra i del feixisme i que tot el món visqués amb Pau, Llibertat i Democràcia.

Barcelona, Setembre de 1986.

La Coordinadora Catalana per a l'Homenatge

NOTA:

Els Partits, Organitzacions, Institucions, Col·lectius, Personalitats, etc., que vulguin adherir-s'hi poden fer-ho, per escrit, a l'estatge social d'aquesta Coordinadora. Gràcies.

Portal de l'Àngel, n.º 7 - Atic Q - Tel. 301 96 93 de 5 a 8 tarde - 08002 Barcelona

ENTITATS QUE FORMEN LA COORDINADORA

Amical d'Antics Guerrillers Espanyols a França (F.F.I.) a Catalunya
Amical de Mauthausen y otros Campos Nazis, de España
Antics Guerrillers de l'Interior de Catalunya
Antiguos Militares de la República de Tierra, Mar y Aire
Asociación de Antiguos Carabineros en Catalunya
Asociación Socialista de Ex Combatientes y Víctimas de Guerra

Associació d'Ex-Presos Polítics, Resistents Antifeixistes de Catalunya
A. D. E. R. F. R. E.
Catalana Noïte Balear de Aviadores de la República
Fraternidad Democrática de Militares de la República
Lliga de Catalunya de Mutilats i Vidues de Guerra
U. N. E. X.

Peticció per presentar al Parlament de Catalunya:

El terror nazi va generar a tot Europa, i especialment sobre milers de ciutadans espanyols, conseqüències tan greus que la legislació del nostre País no havia pogut preveure. És per aquesta raó que demanem al Govern de la Generalitat la aplicació amb caràcter urgent de les següents mesures:

Concessió de l'Estatut de mutilat de guerra als internats en camps de concentració nazis, o que es trobin afectats per lesions o malalties imputables al seu cautiveri.

Aquests drets seran oberts a tots els espanyols que foren obligats pels nazis o els seus aliats a efectuar treballs forçats en la construcció del mur de l'Atlàntic o altres obres similars en règim de treball forçós.

Es concedirà el títol de vídua de guerra a les vídues dels deportats que moriren a conseqüència de l'internament o deportació soferts.

Als seus fills, els dret d'orfes de guerra sigui quin sigui el seu grau d'invalidesa.

Tots els familiars de deportats, sense cap discriminació, rebran l'ajuda necessària del Govern per tal que una vegada a l'any puguin visitar els llocs on foren exterminats o sofriren captiveri.

Els ex-internats, ex-deportats, rebran gratuïtament assistència mèdico-farmacèutica durant tota la seva vida.

Creiem que la indeferència davant d'uns fets i unes persones afectades per la guerra civil demostren una ceguesa històrica o una impotència per arribar a consolidar la democràcia, que no serà realitat si no es salden uns deutes amb el passat que continuen vigents.

Pels motius exposats, per raons de justícia, de patriotisme i per un futur de pau autèntica, esperem que aquestes peticions siguin ateses.

Agraïts de la vostra atenció.

27. Carta del Secretariat d'entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta en relació a l'acte d'homenatge als deportats de novembre de 1985, recollint signatures per al manifest que es farà públic. 10/10/1985 (AHAM)

**SECRETARIAT D'ENTITATS DE
SANTS, HOSTAFRANCs I LA BORDETA**

Sants, 79 - 08014 Barcelona

Barcelona, 10 d'octubre de 1985

Senyor Director:

Estem preparant l'acte d'homenatge que fa referència el document que us adjuntem. Acompanyem també la llista de personalitats que li han donat suport fins avui.

A més, al Centre Cívic de les Coterres de Sants, durant la segona quinzena de novembre, es farà l'exposició "Exili i deportació - Espanyols als camps nazis" en la que s'exposaran documents inèdits.

Pensem que són uns actes, tant l'exposició com l'acte d'homenatge, que mereixen una difusió màxima.

Per aquesta raó us agrairíem molt publicuessiu els documents esmentats i hi féssiu constar l'advertència que l'adhesió al manifest continua oberta fins el dia 18 d'octubre.

Properament us enviarem més informació sobre aquests actes.

En espera que atendreu la nostra petició us saludem atentament,

SECRETARIAT D'ENTITATS
DE SANTS, HOSTAFRANCs
I LA BORDETA
c/ Sants, 79
08014 BARCELONA

[Signature]
Anselm Cartañà
president

Nota: Us agrairíem ens envieu còpia, per al nostre arxiu, de l'escript que aparegui en la vostra publicació.

L'Ateneu Popular de Sants, el Secretariat d'Entitats de Sants, Hostafrancs i la Bordeta i el Consell del Centre de les Cotxeres de Sants organitzen aquest homenatge popular als ex-deportats dels camps d'extermini nazis, que es durà a terme el 28 de Novembre.

La finalitat d'aquest homenatge és aclarir les zones fosques de la memòria històrica del nostre poble i a l'ensem restituir a la seva història la part que els republicans catalans en l'exili van tenir en el sacrifici i lluita heroica dels pobles lliures contra el feixisme.

L'acte ha de contribuir a fer caure el vel de silenci i oblit que ha estat la norma sobre un dels fets més cruels del nazisme: els camps d'extermini. Silenci, perquè ningú en parlés, més, donat que el seu testimoni feia nosa i impedia l'establiment d'una ignorància, imposada o volguda, dels fets ocorreguts, escapolint-se així de les responsabilitats mai no assolides.

Un dels punts del pacte de la transició del franquisme va ésser l'oblit. Però aquest oblit és matar de nou la gent ja morta i si s'oblida la història pot ser repetida un altre dia.

No volem ni podem, doncs, oblidar-ho.

Voldriem que d'aquest homenatge en sorgís un pensament d'amor i de respecte envers els homes i les dones que donaren el millor de la seva vida en pro de la dignitat humana, en les circumstàncies més tràgiques i difícils d'aquells anys.

Volem homenatjar-hi els qui hi moriren i els que sobrevisqueren i ho fem amb alegria perquè uns i altres viuen en la nostra memòria i també voldríem que visquessin en el record del poble català. Amb alegria, sense nostàlgia del passat, però sense oblit.

Convoquem al nostre poble a sumar-se a aquest acte de justícia envers els qui han estat marginats tant de temps i per als qui demanem un tracte i equiparament semblant als que gaudeixen els ex-deportats d'altres països d'Europa

I ho fem per tal que un dia que encara no ha arribat sigui possible un món on imperi la dignitat i la llibertat dels homes

Barcelona, Juny de 1.985

HOMENATGE POPULAR ALS EX-DEPORTATS DELS CAMPS D'EXTERMINI NAZIS.-

PERSONALITATS ADHERIDES:

Nolasc ALCARIN
 Enric ADROHER I GIRONELLA
 Josep M^a. AINAUD DE LASARTE
 Albert ALAY
 Josep ANDREU I ABELLO
 Pere ARDIACA
 Heribert BARRERA
 Núria BATALLA I CORBERA
 Josep BENET
 Mossen Josep M^a. BIGORDA
 M^a. del Mar BONET
 Jordi BORJA
 Dolores CALVET
 Francesc CANDEL
 Anton CANELLAS
 Jordi CARBONELL
 Joan CASARAS-Prev.
 Francesc CASARES I POTAU
 Josep M^a. CASTELLLET
 Joan COLOMINES
 Miquel COLL I ALENTORN
 Jordi CONILL
 Mossen Josep DALMAU i OLIVE
 Salvador ESCAMILLA

Núria ESPERT
 Josep ESPINÀS I XIVILLE
 Núria FELIU
 Xavier POLCH
 Núria GISPERT
 J.A. GONZALEZ CASANOVAS
 Antoni GUTIERREZ I DIAZ
 Josep HUERTAS CLAVERIA
 LA TRINCA
 Ricard LOBO I GIL
 Lluís LOPEZ DEL CASTILLO
 Gregori LOPEZ RAIMUNDO
 Jaume LORES
 Lluís LLACH
 Jordi LLIMONA
 Pascual MARAGALL I MIRA
 Joan MARCET
 Miquel MARTI I POL
 Eduard MARTIN I TOVAL
 Conxa MILLAN
 Joan MOLAS I RIPOLL
 Joaquim MOLINS I AMAT
 Ovidi MONTLLOR
 Armando MORENO

Francesc NOGUERO
 Miquel NUÍEZ
 Raimon OBIOLS
 Magda ORANICH
 Teresa PANTES
 Quico PI DE LA SERRA
 Jordi POU I VIDAL
 Frederic RAHOLA DESPONA
 RAIMON
 Joan RAMOS I CAMARERO
 Josep RIBERA
 Rafael RIBO
 Ignasi RIERA
 Joan RIGOL
 Montserrat ROIG
 Marina ROSELL
 Emili RUIZ I PEREZ
 Pere PORTABELLA

Manuel SACRISTAN (s'adherí el 17 de juliol)
 Miquel SELLARES I PERELLÓ
 Agustí de SEMIR
 Joan Manuel SERRAT
 Josep SOLÉ BARBERA
 Felip SOLÉ SABARIS
 Josep SOLÉ SABATE
 Jordi SOLÉ TURA
 Antoni SUBIRA
 Pere TAPIES
 Enric TRUÑO
 Josep Mª VALVERDE PACHECO
 Manuel VAZQUEZ MONTALBÁN
 Francesc VICENS
 Mossen Josep Mª VIDAL AUNCS
 Eulàlia VENTRO
 Eduard VIÑAMATA
 Marcos VIZCAYA

ENTITATS:

A.A.G.E. (F.P.I.)
 A.D.E.R.F.R.E.
 Ass. EX-PRESOS POLITICS
 Ass. de DEFENSA DE LES LLENGUES
 i CULTURES AMENECADES
 JUSTICIA I PAU

LLIGA DELS DRETS DELS POBLES
 Ass. per les NACIONS UNIDES A ESPANYA
 ORFEO DE SANTS
 Ass. PRO-MEMORIA ALS INMOLATS PER LA
 LLIBERTAT DE CATALUNYA
 XARXA CULTURAL

Des de 15 de Setembre

Victor MORA

Ana BALLETBÓ

Pau CERNUDA

Favià PUIGCERVER

BATLLE, Didac PESTANA, de GAVÀ

Antoni TAPIES (pintor)

Felix CUCURULL

Joaquim RUIZ GIMENEZ

P. CASSIÀ JUST, Abad de MONTSERRAT

BATLLE, Francesc BALTASAR, de Sant Feliu del LL.

Miquel ROCA I JUNYENT

BATLLE, Josep Ma. CAMPOS, de MONTCADA I REIXAC

Esther BOIX

Ricard CREUS

Dr. Santiago DEXEUS

BATLLE, Eduard ALONSO I PALACIOS DE SANT JOAN D'ESPI

Joan RAVENTÓS, Embaixador d'ESPANYA A PARIS

28. Manifest «El perquè de la nostra raó d'ésser» juny de 1987 (ANC, Fons Associació d'Antics Militars de la República 1101, Codi 80, UI 22, "Coordinadora Catalana d'Ex-combatents")

COORDINADORA CATALANA D'ASSOCIACIONS D'EX-COMBATENTS DE LA REPÚBLICA

~~Barcel·loneta, 7, 111. Q. 08002 BARCELONA. Tel. 301.06.02.053.10.10~~
CASA DE CARITAT (Futur Centre de Cultura Contemporània)
C/ Montalegre, 5. 08001 Barcelona. Tel: 317.00.98/253.19.15

A L'OPINIÓ PÚBLICA

El perquè de la nostra raó d'ésser

Dèiem en el Document, de la COORDINADORA CATALANA PER L'HOMENATGE A LES BRIGADES INTERNACIONALS, llegit en el Palau dels Congressos, que el paper jugat per l'esmentada COORDINADORA, en la preparació dels diferents actes de l'homenatge, havia adquirit dimensions polítiques que mereixien un estudi acurat. Això és el que hem fet i hem arribat a la conclusió de que aquella COORDINADORA no podia, ni devia desaparèixer. Devia emprendre una nova singladura.

Les organitzacions, en les quals estem integrats, són l'expressió subjectiva d'una realitat històrica, que ens obliga a seguir si no volem ésser acusats de traïció envers a nosaltres mateixos, envers el nostre passat, envers la raó d'ésser de la nostra pròpia existència.

La vinguda a Espanya dels Brigadistes, amb motiu del 50è Aniversari, ens fa comprendre el paper que Espanya deu jugar, si de veritat volem integrar-nos en el sí dels països democràtics.

El ressò de la Guerra Civil, la participació dels espanyols en els diferents camps de lluita aliada, la recuperació de la llibertat i de la democràcia, són factors determinants de la lluita antifeixista portada a terme pels Pobles d'Espanya durant els últims cinc decennis i els condicionants del present i del futur davant els problemes que té plantejats el Món. Això imposa deures cívics que, nosaltres, no podem no debem eludir.

El món d'avui es debat en una lluita sense treva per crear un clima de Pau, de Llibertat i de Democràcia. Continguts en els quals la «COORDINADORA CATALANA D'ASSOCIACIONS D'EX-COMBATENTS DE LA REPÚBLICA» pensa basar la seva dinàmica.

En aquest combat CATALUNYA pensa i deu tenir el seu lloc.

Cridem fraternalment a tots els ciutadans, homes i dones, grans i joves, historiadors i poetes, artistes i literats, intel·lectuals i obrers i, d'una manera molt especial a la Joventut, per intentar assolir, entre tots un Món millor, més humà i més digne.

Barcelona, juny de 1987.

LA COMISSIÓ EXECUTIVA.

ENTITATS QUE INTEGREN LA «COORDINADORA»

Amical d'Antics Guerrillers Espanyols a França (F.F.I.) a Catalunya
Antics Guerrillers de l'Interior de Catalunya
Asociación de Antiguos Carabineros en Catalunya
Asociación Socialista de Ex Combatientes y Víctimas de Guerra
Associació d'Ex-Combatents Catalans a l'Alcarria

Associació d'Ex-Presos Polítics, Resistents Antifeixistes de Catalunya
Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya
A. D. E. R. F. R. E.
Catalans Norte Balear de Aviadores de la República
Fraternidad Democrática de Militares de la República

29. Manifest «A la joventut intel·lectual i obrera», de juny de 1987 (ANC, Fons Associació d'Antics Militars de la República 1101, Codi 80, UI 22, "Coordinadora Catalana d'Ex-combatents")

COORDINADORA CATALANA D'ASSOCIACIONS D'EX-COMBATENTS DE LA REPÚBLICA

Portal de l'Àngel, àtic, 7 Q · 08002 BARCELONA · Tels. 301 96 93 - 253 19 15

CASA DE CARITAT

(Futur Centre Cultura Contemporània)

C/. Montalegre, 5 - 08001 Barcelona

Telf.: 317 00 99 / 213 11 11

A la joventut intel·lectual i obrera

En el manifest «A L'OPINIÓ PÚBLICA», «El perquè de la nostra raó d'ésser», expliquem les raons subjectives que determinen la nostra sortida a la palestra pública i fem una crida a la Joventut en general.

Ara, volem dirigir-nos a vosaltres, joves, d'una manera més concreta, més íntima, més fraternal. Dir-vos el què volem fer i el què esperem de vosaltres.

Les entitats que integrem la COORDINADORA som l'expressió subjectiva d'una realitat històrica. Testimonis vivents d'una realitat concreta. Implícitament això comporta una responsabilitat cívica testimonial amb la Societat, que no podem eludir.

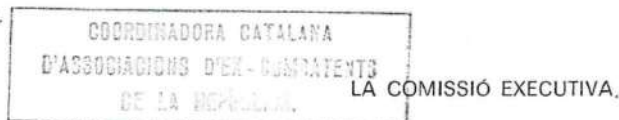
Per això, pensem que la COORDINADORA, a més de RECUPERAR LA MEMÒRIA HISTÒRICA i DE FONDRE-LA, deu PROMOURE, SUGGERIR, ORGANITZAR i PARTICIPAR en actes socials que tinguin per finalitat PRESERVAR i CONSOLIDAR la Pau, la Llibertat i la Democràcia.

La creació d'un ARXIU i MUSEU de l'Història de la Guerra Civil, de les Milícies, de l'Exèrcit Popular de la República, de les Brigades Internacionals, dels Camps i Presons franquistes, dels Batallons Disciplinaris a Espanya, de la Deportació en els Camps Nazis, i demés, l'organització de col·loquis, simposis, taules rodones, sobre el nostre passat, són continguts implícits de les tasques de la COORDINADORA.

Per tot això pensem que una de les primordials tasques de la COORDINADORA, deu ésser la de promoure la motivació i la participació de la Joventut per fer-la protagonista i dipositària de la veritat històrica. Treballar junts en un clima d'harmonia generacional creiem que això és un imperatiu de la nostra època.

Joves intel·lectuals i obrers, joves que teniu neguits i preocupacions, joves que cerqueu la raó del perquè i del per a què, us demanem que vingueu amb nosaltres per forjar, entre tots, un món millor, més humà i més digne.

Barcelona, juny de 1987.

ENTITATS QUE INTEGREN LA «COORDINADORA»

Amical d'Antics Guerrillers Espanyols a França (F.F.I.) a Catalunya
Antics Guerrillers de l'Interior de Catalunya
Asociación de Antiguos Carabineros en Catalunya
Asociación Socialista de Ex Combatientes y Víctimas de Guerra
Associació d'Ex-Combatents Catalans a l'Alcarria

Associació d'Ex-Presos Polítics, Resistents Antifeixistes de Catalunya
Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya
A. D. E. R. F. R. E.
Catalana Norte Balear de Aviadores de la República
Fraternidad Democrática de Militares de la República

30. Documentació de la Taula Cívica organitzada per a la celebració del 60è aniversari de la creació de les Brigades Internacionals el novembre de 1996 (Arxiu personal d'Eduard Amouroux)

HOMENATGE A LES BRIGADES INTERNACIONALS

Ciutadans per la llibertat

BARCELONA
del 9 al 12 de novembre de 1996

TAULA CÍVICA DE CATALUNYA:

CCOO de CATALUNYA (CONC), ADAR Associació d'Aviadors de la República, INICIATIVA PER CATALUNYA, COORDINADORA CATALANA DE EX-COMBATIENTES DE LA REPÚBLICA, PARTIT PER LA INDEPENDÈNCIA, UNIO GENERAL DE TREBALLADORS DE CATALUNYA, PARTIT DELS COMUNISTES DE CATALUNYA, JOVENTUT COMUNISTA (JCJC), PARTIT DELS SOCIALISTES DE CATALUNYA, ASSOCIACIO SOCIALISTA D'EXCOMBATENTS I VÍCTIMS DE GUERRA, FEDERACIÓ D'ASSOCIACIONS DE VEÏNS DE BARCELONA, AMICAL DE MAUTHAUSEN, CONSELL NACIONAL DE LA JOVENTUT DE CATALUNYA, ESQUERRA REPUBLICANA DE CATALUNYA, UNIVERSITAT POLITÈCNICA DE CATALUNYA, INICIATIVA POPULAR DE BENVINGUDA A LES BRIGADES INTERNACIONALS, UNIO DE PAGESOS, CASA DE LA SOLIDARITAT, ASSOCIACIÓ D'AMISTAT AMB EL POBLE DE GUATEMALA, FEDERACIÓ CATALANA D'ONG'S, SINDICAT DE PERIODISTES DE CATALUNYA, TALLERS DE MÚSICS, ORFEO GRACIENC, ORFEO DE SANTS, ORFEO ATLÀNTIDA, ESHART CIUTAT COMTAI, CASTELLERS DE SANTS, CASTELLERS DE BARCELONA. AGRAÏMENT ESPECIAL A JOSEP QUADRES.

ACTE CENTRAL D'ACOMIADAMENT INEFC:
Montjuïc, dia 11 a les 20:00 h.

Ens plau comunicar-vos el número del còmprec i els seus actes a celebrar com a homenatge a les brigadistes que visitaran Catalunya. Per favor, feu les vostres aportacions:
COSTES: 1575

SECRETARIA DE LA TAULA CÍVICA:
Consell Nacional de la Joventut de Catalunya

Taula Cívica per l'Homenatge a les Brigades Internacionals

Barcelona, 7 de novembre de 1996

Adjunt a aquest comunicat de premsa us enviem el tríptic que ha editat la Taula Cívica, on hi ha el programa previst per als brigadistes, el manifest i les entitats que formen aquesta taula.

Com a complement per a la vostra millor informació, us detallem el horaris i llocs d'arribada que en aquests moments coneixem:

Dissabte 9 de novembre

Estació de Sants: 22'10 - 350 brigadistes

Estació de França: 21'15 - 80 brigadistes (aquest no està del tot confirmat perquè estem intentant traslladar-lo a Sants: qualsevol canvi us el comunicarem)

Aeroport del Prat: 19'55 - 50 brigadistes

22'05 - 30 brigadistes

Tant a les estacions com a l'aeroport hi hauran membres de la Taula als quals us podreu adreçar. També hi haurà voluntaris per rebre els brigadistes amb clavell i opuscles de benvinguda en 7 idiomes.

Pel que fa a l'acte d'homenatge del dilluns 11 a les 20h., el presentador serà en Xavier Sardà. Intervindran: l'historiador Gabriel Jackson; Lluís Martí Bielsa, president de la Coordinadora Catalana d'Associacions d'Ex-combatents de la República, una brigadista i un brigadista. El manifest de la taula serà llegit per una actriu, el nom de la qual us donarem a conèixer quan ens confirmi la seva assistència. També hi haurà les actuacions de l'Orfeó Atlàntida, l'Orfeó de Sants, l'Esbart Ciutat Comtal i els Castellers de Sants.

Per a qualsevol aclariment, podeu posar-vos en contacte amb:

Joana Mariné Tel.318 45 50

Eduard Amoroux Tel.402 74 82

31. Correspondència entre l'AAGEF i el Parlament de Catalunya per a que l'últim agafi el relleu de l'organització de l'acte del 8 de maig al Parc de la Ciutadella. Novembre de 1999 – Febrer de 2001 (Arxiu del Parlament de Catalunya)

4 endosseu

Senyor Joan Rigol
President del Parlament de Catalunya.

Molt Honorable Senyor,

L'Amical de Catalunya dels Antics Guerrillers Espanyols a França (FFI), combatents que ho foren de la Segona Guerra Mundial, a les rengles de la resistència, durant l'ocupació de França per les tropes nazis, tots els anys, el 8 de maig, celebra l'efemèride de la fi de la guerra a Europa que s'esdevingué en aquest dia del 1945.

L'acte que té lloc al Parc de la Ciutadella al peu del monument erigit a la Memòria dels Voluntaris Catalans a ambdues guerres mundials, assisteixen expressament convidats per la nostra associació, els Cònsols Generals de les que havien estat les quatre Potències Aliades, EEUU, França, Regne Unit i la Federació Russa. Sempre, aquest Acte, ha estat presidit pel President del Parlament de Catalunya. Els Senyors Miquel Coll i Alentor, Joaquim Xicoi i Bassegodes i Joan Raventós i Carner, han estat els seus predecessors aquests 12 darrers anys.

La nostra Associació que malda per mantenir viva la Memòria Històrica del que fou la lluita a Europa contra el nazi-feixisme el convida, Senyor, a continuar amb el que ja és una tradició al nostre país i el prega vulgui fer-nos l'honor de presidir l'Acte que celebrarem el proper 2000 en el dia 8 de maig. A l'Acte, a més dels Senyors Cònsols esmentats, hi són convidats l'Excelentíssim Ajuntament de la Ciutat, partits polítics amb representació parlamentària, les Centrals Sindicals i les associacions d'Antics Combatents de la República com interessats que ho són d'aquesta efemèride.

Esperem, Senyor, la resposta al nostre prec i ens posem a la seva disposició per si cregués necessari més informació al respecte.

Felicitar-lo pel seu nomenament rebí el nostre respecte i consideració

Atentament,
El secretari de l'AAGE

Lluís Martí Bielsa

Barcelona, 25 de novembre de 1999

AMICAL DE CATALUNYA DELS ANTICS GUERRILLERS
ESDANYOLS A FRANÇA. (f.f.i) A.A.G.E. - f.i.r. - A.D.E.R.F.E.

c/.FONTANELLA,18 pral.1ª. - Tel.93 301 17 72 - 08010-BARCELONA

A la Mesa del Parlament.

L'Amical de Catalunya dels Antics Guerrillers Espanyols a França (F.F.I.), amb data 25 de juliol de 2000, sol·licità una entrevista al President del Parlament de Catalunya. La dita entrevista, del tot favorable, tingué lloc el propassat dia 4 de setembre, sent el motiu pel qual l'haviem demanada, el d'argumentar i proposar el que segueix.

La nostra Associació, inscrita al Ministeri de l'Interior nº 58143 i a la Generalitat de Catalunya nº 7058, fou legalitzada l'any 1984 i aplega al seu si a molts dels que havien estat combatents contra el nazi-feixisme durant la Segona Guerra Mundial tant a França com arreu del Món.

Des del primer moment, l'Associació, assumí el compromís de celebrar, com ja es feia de bon principi arreu del continent llevat l'Estat Espanyol, l'efemerides del 8 de maig dia en què, vençut l'Exercit nazi i el feixisme, es posà fi a la Segona Guerra Mundial a Europa.

Fou un primer pas posar-nos d'acord amb l'Ajuntament de Barcelona per trobar la manera d'actualitzar el monument escultòric d'en Ciarà, del Parc de la Ciutadella, erigit "Als Voluntaris Catalans Morts a França Defensant la Llibertat dels Homes i dels Pobles" (1914-1918), (segrestat i mutilat durant la dictadura Franquista), amb una nova placa amb la inscripció "Als Voluntaris Catalans Morts a França i arreu del Món, en defensa de la Llibertat (1914-1918 1939-1945).

Aconseguit aquest primer propòsit, tots els anys, des del 1985, s'ha commemorat al nostre país, al Parc de la Ciutadella, la victòria sobre el nazi-feixisme aconseguida després d'una guerra que comportà quasi cent milions de morts i l'Europa pràcticament destruïda pel que va estar considerada per tothom com l'hecatombe més gran que mai havia conegut la humanitat.

Al nostre requeriment, l'acte del 8 de maig, ha estat sempre presidit pel Cap del Parlament i al mateix, han estat convidats i sempre han assistit, els Cònsols Generals de les "Potències Aliades", partits polítics, associacions democràtiques i l'Ajuntament de Barcelona. Aquest ha estat i continua sent, el sol Acte que se celebra a l'Estat Espanyol amb aquest propòsit.

Ja han passat 15 anys des que començarem a celebrar aquesta efemèrides. Nosaltres ja érem tots grans. Ara ho som molt més. Creiem que ens ha arribat el moment de demanar d'ésser rellevats de la nostra tasca però, també sabem que aquest Acte d'afirmació democràtica i de manteniment de la memòria històrica ha de tenir continuïtat. És per tot això pel que hem considerat fer la següent

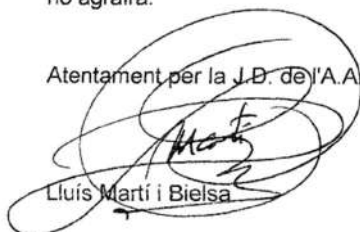
Proposta, perquè:

L'Acte del 8 de maig sigui institucionalitzat.

Sigui el Parlament de Catalunya, com la Institució més representativa del poble català. El que la faci seva la tasca de convocar l'Acte a partir del proper 8 de maig.

Nosaltres, els antics combatents contra el feixisme i tota la societat democràtica, els ho agrairà.

Atentament per la J.D. de l'A.A.G.E.

Lluís Martí i Bielsa

Barcelona 19 de febrer del 2001

PARLAMENT DE CATALUNYA

JOSEP ANTONI DELGADO RIVERA

CAP DEL GABINET DE PRESIDÈNCIA

(122) 20/02/01

Barcelona, 23 de febrer de 2001

Lluís Martí i Bielsa
Amical de Catalunya dels Antics
Guerrillers Espanyols a França

Benvolgut senyor,

Em plau comunicar-li, en nom del President del Parlament, que la Mesa va acordar en la seva sessió del proppassat 20 de febrer acceptar la proposta que vàreu plantejar, referent a l'organització de l'acte de celebració del final de la 2a Guerra Mundial a Europa.

Ha estat designat el senyor Esteve Orriols, secretari 3r de la Mesa del Parlament, com a responsable de l'organització de l'acte, i a aquests efectes establirà contacte amb vostès.

Atentament,

PARC DE LA CIUTADELLA 08003 BARCELONA
TEL. 93 304 65 01 FAX 93 304 65 06

Paper ecològic

APÈNDIX DOCUMENTAL 2

En aquest apèndix reproduïrem fragments de les entrevistes dutes a terme al llarg d'aquesta recerca. Són fragments seleccionats en funció de les qüestions plantejades en aquesta tesi (els testimonis recollits són més extensius i amb una varietat temàtica diversa). Els fragments s'han editat per millorar-ne la lectura, però hem optant per no corregir errors o interpretacions discutibles dels entrevistats per tal de respectar al màxim el seu testimoni.

Índex dels fragments seleccionats

1. PUBILL i ARNÓ, Enric (1930-2017)
2. SALVO IBORRA, Maria (1920-2020)
3. MARTI BIELSA, Lluís (1921-2019)
4. GALÍ i CAMPRUBÍ, Beth.
5. TORAN, Rosa.
6. FORTUNY VELÁZQUEZ, Pere.
7. FUSTÉ BIGORRA, Carmen.
8. MUÑOZ DE BUSTILLO GALLEGOS, Marc.
9. RODRIGO GARCÍA, Antonina.
10. VIAPLANA, Albert.
11. MONFERRER CELADES, Josep M.
12. AISA PÀMOLS, Manel.
13. NAVARRO, Miquel.
14. ABAD i GÓMEZ, Francesc.
15. VALLEJO, Carles.
16. AMOUROUX ALEMANY, Eduard.
17. FERRÁNDIZ PRATS, Josep Pau “Pepus”.

FRAGMENTS D'ENTREVISTES

1. ENRIC PUBILL. Entrevista enregistrada el 02/05/2016 a Barcelona.

[sobre el relleu que va esculpir Josep M. Subirachs dedicat a l'ACEP]

Has d'entrar en la situació i en els temps que estàvem. En aquells temps els artistes progressistes, tots ells, venien gratuïtament si organitzaves un acte. Però, és clar, tots ells havien de viure i no només això, sinó que molts ells eren de fama de renom.

La idea va sorgir d'uns companys. Van tenir la idea de fer una medalla commemorativa. Senzillament se li va encarregar a en Subirachs que ho fes, amb la idea que hi haguessin les 4 columnes, les cadenes... Ell va fer els esbossos i es van fer mil medalles. Llavors, es va destruir el motlle perquè la medalla tingués valor sentimental i valor econòmic; que fos de col·leccionista. La tinc aquí, si la vols veure. La medalla es va començar a vendre en l'acte que es va fer al Saló del Tinell, que va ser la primera assemblea, podríem dir, d'ex-presos polítics del franquisme. Era l'any 1980. Ens vam reunir tots els que vam poder allí i es van vendre les medalles. Tinc algunes fotografies, ja les buscaré.

Em sembla que estava de president de la mesa del Parlament, en Rigol. I es va fer una reproducció en gran per col·locar-la a la Biblioteca del Parlament.

[sobre les primeres commemoracions un cop legalitzada l'ACEP]

Lo nostre ha estat sempre tenir un record pels companys que van ser afusellats. Ja anàvem a dipositar flors al Fossar de la Pedrera quan era una selva. Hi anàvem el diumenge més proper a l'afusellament de Companys i al febrer. I també hi anem quan en Pere Fortuny convoca per als immolats, al monument que hi ha dedicat a ells.

Nosaltres, en aquesta data, commemorem i recordem al monument als immolats, els companys del PSUC que van afusellar, tots en el seu conjunt, i també recordem els guerrillers. És a dir, portem quatre ofrenes, perquè recordem els diferents estaments que

hi ha allà enterrats. Els immolats per una banda, els guerrillers per l'altra, el monòlit del PSUC i Companys.

[sobre el predomini polític dins l'ACEP]

Sempre ha predominat gent del PSUC. A més, històricament la realitat és aquesta encara que avui dia es vulgui fer desaparèixer la paraula comunista. Immediatament acabada la guerra, els que van plantar cara al règim eren els anarquistes per una banda, el Partit Comunista d'Espanya per l'altra i aquí el PSUC a nivell de Catalunya. També algun socialista, alguns d'Esquerra Republicana i alguns de la FARE. I para de comptar. Aleshores, lògicament, en el moment del canvi la majoria era del PSUC perquè, en un moment determinat, el PSUC va ser capdavanter en la lluita antifranquista.

- Em sorprèn que el primer president no fos del PSUC.

Era convergent perquè precisament el PSUC va tenir molta influència, però hi havia una cosa en comú en tots ells: enfonsar la dictadura de Franco. Això és el que ens unia i que ens hauria d'unir a tots. Anem tots a derrotar l'adversari. Després, cadascú ja tirarà com pugui, però de moment anem tots units.

[sobre el monument del Camp de la Bota aixecat el 1992]

Allò es va demanar i va sortir. Era l'època d'en Maragall i es va aconseguir, però estava en una rotonda a la Rambla Prim. Clar, en una rotonda ni Déu el veia. Quan es va arreglar tota la part del Fòrum es va posar i allà hi havia uns raigs làser a dalt. Però el motor que feia els raigs làser el van robar i ja no es van tornar a posar.

En el moment de la inauguració, nosaltres vam veure que el monument aquell el dedicaven a tots els afusellats al Camp de la Bota, sense cap mena d'explicació. Nosaltres vam fer saber que no hi estàvem conformes, que volíem el monument aquell pels que havien estat afusellats després de la Guerra Civil. És veritat que durant la guerra allí s'hi van afusellar persones, però clar, les coses s'haurien d'explicar —que és el que convé, no destruir sinó explicar— i dir: “senyors, sí, durant la Guerra Civil, aquí

es van afusellar a tants militars, que van ser agafats presoners a les Drassanes, per exemple, perquè van matar a tants civils una vegada s'havien rendit...". Fer una explicació històrica de memòria. Però no: monument a tots els afusellats. No, no, parlem-ne, perquè tots no són iguals, perquè els culpables de que passés el que va passar... si no s'haguessin sollevat no hagués passat tot això, al contrari; la República hagués tirat endavant amb les idees de llibertat i de futur que tenia.

[sobre els actes del 8 de maig al monument als Voluntaris Catalans]

[...] Però nosaltres, amb la idea aquesta que t'he dit de la desaparició biològica, vam tenir unes converses amb la mesa del Parlament perquè fossin ells els que convoquessin per celebrar el final de la II Guerra Mundial. Això ho fèiem, durant el tripartit i abans, amb els cònsols d'Europa. Venien i fèiem l'ofrena floral tots junts. Amb CiU això va canviar i ja no van venir els cònsols.

S'ha quedat, en definitiva, en l'acte aquest que convoquen ells i nosaltres anem com a representants de l'associació i de guerrillers, i de les persones que han viscut la Segona Guerra Mundial. Per exemple, jo tinc aquí a la Teresa Alonso que va estar al setge de Leningrad —té la medalla. La portem i entrem a la mesa del Parlament, entrem a l'hemicicle del costat i allà hi ha una o dues classes d'un institut i ens fan una sèrie de preguntes. Després, tots plegats anem al monument i la presidenta del Parlament fa una petita xerrada. També parla en [Lluís Martí] Bielsa, tot i que aquest any potser no pot venir. Però ja no vol parlar, així que ho hauré de fer jo.

La convocatòria l'hauria d'haver agafat ja el Memorial. I aquestes efemèrides les hauria de convocar el Memorial i convocar els cònsols, perquè aquí a Barcelona és l'únic lloc on es fa alguna cosa. A la resta d'Espanya no es celebra.

[Sobre el Memorial Democràtic]

Vam aconseguir el que per nosaltres ens era primordial: el Memorial. Però això era un ens públic que ja va ser retallat en el seu moment, perquè tot i que el projecte fet per en Ricard Vinyes era una cosa amb cara i ulls, després van venir tot de reunions amb la

Generalitat malgrat haver-hi el tripartit, perquè també hi havia forces opositors. Es va convertir aquell edifici o aquell lloc, aquell ens públic d'uns 8.000 a 10.000 m² que havia de ser el Memorial, en l'espai que hi ha[via] a Via Laietana. Allí es van començar a posar, diguéssim, les arrels del Memorial.

Després d'això, conforme anàvem avançant i ja hi havia aquestes arrels posades, va arribar el moment de les noves eleccions [de novembre de 2010]. Es van perdre, va entrar CiU a governar i el primer que van fer va ser tancar Via Laietana per temes estructurals. Allà hi havia hagut els Mossos d'Esquadra i bé, havien trobat cagadetes de ratolí i això va servir per tancar-ho. I no només per tancar-ho, sinó que després es va perdre tot el que s'hi havia invertit allà, com era aquella entrada i aquella explicació. Es va destruir al desmuntar-ho tot, i la nostra lluita va ser intentar que no acabessin de destruir-ho. I, com que hi havia unes arrels profundes, no van poder-ho fer. Jo tinc la pancarta aquí, encara que diu que demanem que, per dignitat, el Memorial no es porti a Montjuïc. Després de tot el que vam treballar...

Després d'això van nomenar un altre director (vam estar un any sense). Aquest director [Jordi Palou-Loverdos] es va comportar segons la rebaixada pressupostària d'un 60%, però es va mantenir i va anant fent cosetes, com l'edició d'un llibre... Dins de les limitacions que el van deixar sense personal eficient, va ajudar amb el que podia. I bé, actualment ja tenim un altre director [Plàcid Garcia-Planas].

2. MARIA SALVO IBORRA. Entrevista enregistrada el 09/05/2017 a Barcelona.

[sobre Les Dones del 36]

- Com us vau ajuntar? Us coneixíeu?

No. Una dona, Llum Ventura, que és anarquista i àcrata de principis i convenciments, es va preguntar què hauria sigut d'aquelles dones i va començar a rumiar què haurien viscut les veïnes. Va anar buscant gent que haviem estat a la guerra i a la resistència i ens va reunir un dia i ens va presentar entre nosaltres. I què fem? Doncs la Llum Ventura diu: ja que ara us coneixeu per què no us presenteu a un premi de l'Ajuntament,

el premi Maria Aurèlia Capmany. I el dia 8 de març presentem un projecte en el que volíem explicar les nostres vivències. Ens vam posar a organitzar-ho i a veure de què parlariem i va sortir un conjunt de coses que podien interessar i, per fer-ho, ens vam reunir a casa l'Enriqueta Gallinat. Comencem així. I ens presentem el 8 de març a l'Ajuntament amb el tema "dones grans". Ve la votació i unànimement tot el públic ens va recolzar i guanyem el premi. I aquí comença Les Dones del 36, perquè així era guerra i postguerra.

Una de l'Ajuntament, d'ensenyament, va fer un perfil del projecte nostre, de tot el que nosaltres volíem abastar i, mare meva, no donàvem l'abast anant a instituts. La major part d'aquells nois no sabien res de res i clar, era una activitat frenètica. Van passar els anys i ja no podíem tenir aquella activitat i ens vam dissoldre amb homenatges per aquí i per allà.

[sobre la plaça de Les Dones del 36]

No hi vam anar mai, encara ni l'he trepitjat. Vam lluitar molt i va venir a treballar amb nosaltres "la nena del 36" que era una noia que havia estat a França i es va sentir interessada en el nostre projecte i ens va preguntar si volíem la seva col·laboració i va ser la que va portar tot el tema burocràtic. La Josefina Piquet va lluitar als ajuntaments i a tot arreu dient que la plaça de Les Dones del 36 que a algú se li va ocórrer no era la plaça de les dones, era plaça del 36 i van posar Dones del 36. Nosaltres no hi vam estar d'acord, perquè hi van posar reixes. La petició de tenir una plaça la vaig fer jo, però ja no hi vaig anar mai perquè vaig dir que no la trepitjaria fins que no traguessin aquelles reixes. I ara hi ha uns pisos i tot.

S'han fet actes i s'ha reivindicat molt des de l'independent, i la Josefina va barallar-s'hi i no ho va aconseguir. Ara, fa uns mesos, em truca la meva amiga periodista i em diu que estaven traient les reixes. Hi havia molta gent que no hi estava d'acord perquè tancaven la plaça i només hi podien entrar els veïns d'allà i es van gastar diners inútilment. Pensàvem fer alguna cosa, fer algun dia una trobada, però hi ha tantes coses a fer... Això és una idea que he donat i s'ha acceptat però hi ha tantes prioritats que aquesta, doncs....

3. LLUÍS MARTÍ BIELSA. Entrevista enregistrada el 10/05/2017 a Barcelona.

[Sobre l'acte commemoratiu del 8 de maig al Parc de la Ciutadella]

L'acte aquest va començar quan nosaltres vam considerar que hi havia un monument, el que van fer per la Primera Guerra Mundial, què estava en uns magatzems perquè l'havien capat i després li van posar un pàmpol de vinya. Nosaltres no hi estàvem d'acord. Volíem un monument i vam aconseguir fer un monument amb les pilotes a l'aire, que és segurament l'únic monument que hi ha així a Barcelona. I és fet per nosaltres. Bé, per nosaltres no, per la nostra insistència.

Aquí hi ha dues persones importants i una d'elles era en Domènec Serra, [...] [l'Antonio] Céspedes i jo. Ens vam carregar de valor i vam anar a Santa Cruz de Moia. Bé, primer a Cuenca.

- Però... i el de Barcelona?

Vam aconseguir que posessin una inscripció nova, nosaltres tres. Vam fer el que havia de dir la inscripció i ho vam aconseguir.

Vam parlar amb el cap del magatzem on estava el monument i després amb tots els presidents del Parlament, amb tots els que van passar. Quan ja ho vam tenir per la mà, la idea que nosaltres teníem era contactar amb en Joan Reventós [perquè s'encarregués ell de l'organització de l'acte] i va dir que no, que ara tenia altres coses pel davant. I ens va dir que nosaltres ja ho fèiem prou bé. Nosaltres convocàvem aquest acte. Convocàvem al Parlament, havíem convocat el president de la Generalitat (una vegada va venir en Tarradellas), però no era cosa de la Generalitat, era cosa del poble de Catalunya i el poble de Catalunya estava representat pel Parlament. Vam intentar-ho amb tots els presidents del Parlament i insistint que el Parlament era el que s'havia de fer càrrec d'aquesta efemèride.

[sobre la creació de l'AAGEF]

Això té una altra fórmula. Érem una delegació de França i no podíem fer res que no fos autoritzat per l'associació de França. Llavors vam estar pensant-ho i vam dir que allò s'havia d'acabar perquè nosaltres teníem unes condicions que no tenien a França i unes necessitats que a França no tenen o ja les han vençut.

Necessitàvem que se'ns reconegués com a antics guerrillers a Espanya, una país que estava sota les ordres de Franco. Vam haver d'esperar a que morís aquest home per fer alguna cosa. Vam fer l'associació i la vam tirar endavant. Aquesta associació havia de trencar amb els francesos, amb els espanyols que havien fet l'associació a França. Els hi vam dir que nosaltres no érem una delegació seva, els nostres interessos no són els vostres i vosaltres mai lluitaríeu com tenim que lluitar nosaltres per aconseguir recuperar el que a nosaltres ens falta. No ho van entendre així.

[sobre l'ADABIC i el monument David i Goliat]

Barcelona és on els van rebre i on es van acomiadar i això no ho han perdut de vista, ells. [...] Jo era president de l'ADABIC. Es va fundar quan anava ja de cap a caiguda la de guerrillers i es veu necessari fer una associació que tingués en compte lo que nosaltres devíem en aquells homes que ens van venir a ajudar i van formar les brigades internacionals. [...]

- *Qui la va fundar?*

Va ser dins d'Ex-presos Polítics es va reunir la gent i, guerrillers per un costat i ex-presos polítics per un altre, vam mirar de quina manera es podia crear. Està donada d'alta i legalitzada. Jo n'era el president, llavors. Després ja vaig marxar a altres històries i la va agafar un altre que avui en dia és qui ho porta tot. Cada any, el 28 d'octubre, fem un acte d'homenatge a les brigades internacionals. Ara ja no, però havien arribat a venir 3 autocars de brigadistes. Ara encara aconseguim que els representants de la Generalitat i del districte de Nou Barris ens prestin cada any una ajuda incommensurable. L'any passat per por a la pluja vam anar al casal del poble, al barri del Carmel.

Aquest monument el van fer els pares d'un brigadista. Bé, el van concebre. [...]

[L'alcalde de Barcelona, Pasqual Maragall] va fer un discurs referint-se al monument: "... i arribarà el dia en el que, qui ara té la paraula, li doni la mà al caigut, l'aixequi i se'l posi al costat". El caigut era el feixisme. Els internacionals van xiular [...]. Aquest monument era David i Goliat. David era el poble, era la democràcia. I Goliat era un gegant, era el fort, era el feixisme. David amb la fona li va tirar una pedra, li va donar al cap i estava allà mort, i estava allà el feixisme mort. Que nosaltres hem d'esperar el dia en que li donem la mà i l'aixequem... home, per favor! Que estem parlant del feixisme, que estem parlant de democràcia

[sobre els homenatges al Fossar de la Pedrera durant el franquisme]

Sí, perquè hi havia els afusellats. Jo hi anava durant el franquisme, i això que hi havia policia allà. Jo ja havia sortit de la presó de Burgos i anaven allà perquè era un acte que es feia en honor als que havien donat la vida. Això es feia durant el franquisme i els que anàvem allà érem tots els que havíem estat a la presó. Gairebé tots ens coneixíem.

Hi anàvem el diumenge més proper del 18 de febrer. I continua sent així. I no hem parat, sempre hi ha sigut. Ha costat organitzar i que vingués la gent.

4. BETH GALÍ. Entrevista enregistrada el 02/11/2010 a Barcelona.

[els primers contactes amb el Fossar de la Pedrera]

Jo en aquell moment estava dins del grup, quan l'alcalde era Narcís Serra. Va apostar molt pel tema d'urbanisme i de millora dels espais urbans de Barcelona i va formar un grup d'arquitectes molt jove, acabat de sortir de l'escola d'arquitectura, per projectar dins l'Ajuntament, cosa que no s'havia fet mai. Perquè l'Ajuntament soluciona temes burocràtics però, projectar, fer arquitectura dins l'ajuntament, era nou fins i tot per altres ciutats europees. Llavors, amb l'Associació Pro-Immolars i amb el contacte de Solé i Sabarís, es va començar amb la idea de remodelar el fossar de la pedrera. Jo, en aquell

moment, dins l'Ajuntament era la responsable de tot el sector Sants-Montjuic i va ser fantàstic que em toqués a mi per tots els meus antecedents familiars, estava molt motivada. Tot això es va anar coent fins al moment decisiu que amb el senyor Sabarís i Pascual Maragall anem a trepitjar el lloc.

[sobre l'APMILC]

[...] El que sí que sabia és que Pro-Immolars feia molt temps que estaven rere això, des de que va morir Franco es van posar en marxa una sèrie de mecanismes per començar a reivindicar espais que havien quedat marginats i oblidats durant la dictadura. I una de les reivindicacions importants era aquesta perquè, a més, el fossar de la pedrera ningú sabia què era. Montjuic acabava al cementiri jueu.

[sobre els inicis del projecte patrimonial]

Jo vaig començar a treballar l'any 83, aproximadament. Molt al principi de quan Maragall va succeir Narcís Serra. Vam començar a investigar una mica, perquè no sabíem res, i és el primer que fem els arquitectes amb situacions commemoratives o sacralitzats, sabent que molt sovint la nostra mà fa malbé paisatges que tenen un sentiment i emoció... Clar, recordo que la primera angúnia era de treure aquesta pàtina d'emoció de l'espai, que va ser impressionant la primera vegada que el vaig visitar perquè el propi espai ja t'evocava sentiments de lloc sacralitzat, secret.

El projecte es va fer pensant sempre en evitar certes coses: que la mà de l'arquitecte fes malbé el paisatge, fer d'això grans triomfalismes i excessius patriotismes, cosa que ens recorda a monuments que no ens agraden. Que fos un espai laic i que, sobretot, anés conservant tot el que havia sigut, com ara les petites làpides que havien estat disseminades per familiars dels allà enterrats. Era gent anònima, però aquest testimoni s'ha de conservar.

[sobre el que es va conservar]

Hi havia creus molt rudimentàries que el mateix cementiri, quan s'enterrava algú que no tenia mitjans, posaven col·locaven. Però com una iniciativa del propi cementiri, tal com m'explicava el responsable. Aquestes no les vam posar, perquè era més complicat. Consideràvem que la manta verda ja era una mica l'espai reservat a cobrir tots els cossos.

- Aleshores vau conservar les làpides?

Sí, allà on hi havia noms, dates... Seria una mica el testimoni de gent que havia estat... I s'entenia que tots aquells anònims que també eren de la Guerra Civil i es van enterrar, 1600 noms. Que constin, amb nom i cognom hi ha 1500, però se sap que allà hi ha un moment en el que van enterrant. Hi ha fins a 15 metres de profunditat de capes de morts. És una mica com la part de l'anonimat aquesta, dels milers de persones que potser estan enterrats. El monument és el propi fossar i, després, hi ha el testimoni dels que tenien la seva làpida. Hi ha aquest doble monument.

[sobre altres exemples i el significat del recorregut]

En aquell moment no hi havia tots aquests memorials que són més laics. Jo crec que va sortir com va sortir perquè estava obsessionada per anar en contra dels memorials als caiguts per Espanya, negar aquell tipus de monument. Crec que vaig arribar a la conclusió de que negant això faríem un monument més humanitzat i més d'acord amb la gent que estava enterrada allà.

- Havies vist memorials de França i dels Estats Units?

Era un moment en que es començaven a fer aquests monuments menys patriòtics. Els camps de Normandia amb totes les creus, això sí que ho tenia molt al cap, aquest tipus d'enterraments massius.

- Aleshores, quin era el sentit de la idea de narració des de les escales?

Començar per la pujada pausada. Entrar cap a un lloc que no veïessis què passava darrere, perquè hi havia totes les línies de pilars i el filtre dels arbres, pujar d'una manera pausada cap al recinte, travessar el filtre de pilars on hi havia tots els noms gravats a la pedra i, una vegada sorties dels arbres començar a descobrir l'espai amb aquesta idea de jardí secret (com els italians). Com aquesta cosa gòtica, dels claustres, aquests recintes tancats que són llocs de reflexió. I després pujaves, donaves la volta per l'escala, et trobaves la plaça amb el monument de Ventura i la tomba de Companys no la veies fins al final, era com un final de recorregut.

[sobre els noms de les columnes]

Això ho va proporcionar tot l'Associació dels Pro-Immolars, tret de les fitxes que tenen al cementiri. Però, després hi ha el que ells diuen, que van estar buscant els familiars. Perquè clar, jo els preguntava que com sabien perquè a les llistes d'un cementiri són per cronologia, però els que hi ha aquí, perquè aquests i no els altres? Com heu fet la recerca de persones republicanes que van ser afusellades? Doncs es veu que es va fer, un a un, una recerca de buscar els familiars. Tots els que van sortir allà tenien el referent dels familiars, coneixien la història de cadascun.

- *Quins eren aquests noms?*

Els afusellats i enterrats al fossar. Afusellats del camp de la bota i altres indrets. Que després del 39 hi van seguir enterrant republicans.

- *Als noms hi havia gent que havia estat afusellada a Burgos, però que no va ser enterrada allà, em sembla.*

En Carrasco Formiguera jo crec que està enterrat al cementiri de Montjuic.

- *També hi surt en Puig Antich...*

Sí, perquè llavors el que es va fer va ser traslladar la idea dels represaliats i així es va decidir. Jo crec que això es portava molt entre polítics i l'Associació, però hi va haver un moment en què es va decidir posar els noms dels que havien estat represaliats, encara

que no hi fossin enterrats. El fet d'estar enterrat o no, no era important, era dedicat a represaliats de la Guerra Civil o del règim.

[...]

Recordo que hi havia les inscripcions aquestes del 79 perquè nosaltres anàvem vigilant les pedres. Les van gravar a Sant Vicenç, sota Montserrat, i recordo que ens fixàvem molt en les dates. Aquest del 79 sempre el comentàvem. Vam entendre que l'Associació dels Pro-Immolats ho havia fet bé, que havia parlat amb els polítics. Allò era un tema polític i havien fet la recerca ben feta per veure amb quin concepte... Et diré una cosa, en aquells primers anys de democràcia hi havia tal optimisme amb tot i les coses es feien amb tanta bona voluntat i amb tantes ganes d'homenatjar alguna cosa que havia estat soterrada, que tampoc ens plantejàvem res, no érem tan estrictes.

El monument pels represaliats ens agafa en un començament de democràcia en que tots estàvem molt llançats a voler homenatjar allò que havia estat marginat i soterrat i, aleshores, aquesta eufòria també et fa ser moltes vegades poc rigorós. Aquestes coses són després que es van qüestionant, quan ja passa un temps. Ningú se les plantejava.

5. ROSA TORAN. Entrevista enregistrada el 26/07/17 a Barcelona

[Sobre les relacions entre militància política i l'Amical de Mauthausen als primers anys]

Hi havia militància, però com que hi havia diversitat en els primers impulsors mai es va fer de l'associació una plataforma. Hi havia gent independent com l'Amat Piniella, que es defineix com una persona fora de tot partit. En Pagès és militant de "socarrel", en Mestres i l'Escué no diguem. Passa que l'Escué quan hi va haver l'escissió del PSUC es va passar al PCC. En Zamora i en Roig també, però no crec que això tingués massa influència en la vida de l'entitat. Era una associació antifranquista vinculada a nivell internacional amb gent també del partit comunista francès, això sí que és molt clar.

- Hi havia més predomini de PSUC?

Dels que estan a dalt, sí. Però en l'època de la clandestinitat ni se sap i, en tot cas, molts ni ho deien. És a dir, s'ha sabut posteriorment que estaven a Esquerra o eren de la CNT, però en aquell moment ni ho deien. Jo crec que per als fundadors era una plataforma de l'antifranquisme més que no pas d'un partit.

[sobre les commemoracions del 14 d'abril i del 5 de maig]

Aquí, més que el 5 de maig és al voltant del 14 d'abril, que és quan es fa el menjar fraternal. Munten una sortida amb caràcter lúdic. Un dels que té força a l'Amical en aquell moment és l'Amadeo López Arias, que no era comunista, però era el "matxaca" d'aquí i tenia molts contactes. Ell i la seva filla eren els que organitzaven una mica les trobades. Per exemple, si fem la trobada a Tarragona doncs anem a veure també no sé què i el celler de no sé quantos. Era una sortida lúdica que el que feia era concloure amb aquest dinar commemoratiu.

- Participàveu a les commemoracions de maig a la Ciutadella, com les que organitzaven els Guerrillers?

Sí, però en aquells moments celebràvem més el 14 d'abril perquè el 5 de maig es viatjava a Mauthausen. Durant els primers anys es viatjava amb els francesos, no es muntava el viatge des d'aquí. Bé, es podia muntar des d'aquí, però se n'anaven a París i d'allà a Mauthausen.

A l'any 62, quan s'inaugura el monument, ja van a Mauthausen. Crec que si es fa així el 14 d'abril és perquè el 5 de maig es fa la peregrinació a Mauthausen.

[sobre el monument de la Ciutadella]

Algun any hi hem anat, però no és regular. Per exemple, si ha vingut alguna visita de fora i hem estat tot el dia fent coses, potser hem anat allà a fer un acte i també al Fossar de la Pedrera. És un lloc on no hi anem regularment, però quan hi ha alguna ocasió excepcional, com visites o el comitè internacional o alguns de França o així, ens hi apropem. [...]

No ho sé... Està en un lloc una mica desavinent. És que... no el veus. Alguna vegada nosaltres hem tingut algun contacte, però és que això és complicat, eh. Abans d'aquest ajuntament, amb l'altre, que estaven ben predisposats, al final ha quedat en res... de que al costat s'hi posés una estela amb el nom de tots els [deportats] barcelonins. Potser seria una manera de que cridés més l'atenció.

6. PERE FORTUNY i VELÁZQUEZ. Entrevista enregistrada el 21/03/2011 a Mollet del Vallès

[sobre el contacte amb altres familiars d'executats i els inicis de l'APMILC]

Contacte sempre hem tingut. En particular amb els que eren del mateix poble, perquè en van afusellar cinc. Estàvem sempre en contacte. Però a través de la carta que va publicar un company al diari *Avui*, i a la que jo vaig respondre, ens vam donar el número de telèfon i vam poder fer una concentració de familiars de víctimes del franquisme a l'Església de Pompeia, a la Diagonal. Ens van deixar un local del soterrani i allà vam fer una reunió com d'un centenar de persones. D'allà es va formar una comissió i a partir d'aquí vam intentar legalitzar-nos. Això era al gener del 76.¹⁰⁵⁴

Nosaltres volíem una associació d'àmbit nacional, no solament de la província de Barcelona, així que vam haver de demanar-ho al Ministeri de Governació, on en Martín Villa va trigar fins al 80 per legalitzar-nos. Sempre ens tornaven els estatuts dient que faltava una coma, un punt, un parèntesi, etc.; bestieses.

- *Quins objectius us van marcar com a associació?*

El primer era que el Fossar de la Pedrera no s'hi enterrés ningú més, perquè encara hi anaven enterrant gent indigent. El primer pas que vam fer va ser trobar a l'alcalde Socías, que ens va atendre molt bé, i van deixar d'enterrar-hi gent.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵⁴ Les primeres trobades a l'església de Pompeia en les que s'inicià el procés de creació de l'APMILC van ser entre el novembre i desembre de 1977.

¹⁰⁵⁵ La fi dels enterraments al fossar es produiria finalment durant el consistori de Narcís Serra

El segon pas era construir un monument en la memòria d'aquella gent, i un tal Ferran Ventura, qui tenia el germà afusellat, es va oferir per fer un monument de pedra. Aquest monument de pedra va ser fet per subscripció popular i vam fer-ho a través de la revista Canigó, amb la Clara-Simó com a directora. Vam recollir molts diners i la vam fer. I un cop la teníem feta i l'anàvem a posar al fossar, vam tenir por que algun gamberro ens la trenqués. Per això vam anar a trobar el que en aquell moment era el president del Parlament de Catalunya i li vam comunicar aquella por.

Va dir que no ens preocupéssim, que la original la instal·larien al pati de la Biblioteca del Parlament i el Parlament en pagaria una en bronze per instal·lar-la al fossar. Per tant en tenim dos de monuments: un al Parlament, que per nosaltres era un prestigi, i un altre al Fossar de la Pedrera.

Al Fossar de la Pedrera, quan va entrar d'alcalde Serra, li vam demanar que allò almenys s'arrangés una miqueta. És que fins i tot hi havia serps i rates, les herbes eren altes com una persona. Es va netejar i ell es va comprometre a treure una creu que hi havia i que potser feia 5 metres d'alçada, que era com un altar. Nosaltres vam demanar que, precisament, si aquella gent havia sigut afusellada allà i havia estat amb la benedicció de l'Església catòlica, que aquell símbol allà no el volíem. I en Serra el va treure.

Després resulta que en Serra se'n va de ministre a Madrid i tenim a en Maragall. Tornem a començar la gestió perquè el que volíem nosaltres era dignificar-ho, i vam trigar 7 anys. La Beth Galí va fer un projecte que vam acceptar nosaltres i també l'Ajuntament, i està com està avui. És un lloc digne i respectat.

[sobre la proposició no de llei presentada pel PSUC al Parlament]

Aleshores, quan ho estàvem tramitant amb en Maragall i en veure que hi havia aquesta indiferència, a través d'un company nostre, que era en Marcel Planellas, fill d'un cosí-germà d'en Solé [Tura], li vam dir que ens trobàvem en aquesta situació i que allò feia pena. I va dir "teniu raó, presentaré una proposta al Parlament de Catalunya". Efectivament la va presentar i és quan els socialistes reaccionen, ens criden i ens diuen que fem retirar la proposta compromentent-se a arreglar el fossar.

[sobre els noms de les columnes del Fossar de la Pedrera]

[Els noms eren] De tots els represaliats. Nosaltres li vam donar tot el llistat [a l'ajuntament]

- Hi havia també noms de gent que havia mort al 79?

Sí, perquè vam apuntar-ne tots els que vam anar localitzant i alguns a petició dels familiars, com ara en Martí Marcó. En Formiguera també hi és perquè ens ho van demanar. És a dir, si era un represaliat del franquisme, no hi havia dubte de que s'hi posés.

- No generava alguna mena de dubte posar gent morta al 79?

No, no en vam tenir cap. El problema el vam tenir l'últim any que va venir Maragall. Va fer una roda de premsa i va dir que a ell li agradaria que en aquelles columnes no solament hi figuressin els que van ser afusellats pel franquisme sinó tots aquells assassinats a la rereguarda. Jo i tota l'associació ens vam enfadar, perquè allò era increïble per un alcalde que suposadament era d'esquerres. Perquè a més, llegint la biografia de tota la família Maragall no és pas que tota sigui d'esquerres perquè, el seu oncle, va anar a fer la guerra voluntàriament amb Franco. El seu avi va ser un fundador de la Lliga Regionalista, vull dir que eren gent de dreta.

El senyor Maragall no va posar pas cap facilitat en què allò s'arreglés, va ser com forçat per fer-ho. I, a més, que digui que vol posar els noms de l'altre bàndol doncs, francament... Ens va doldre molt.

[sobre el monument del Camp de la Bota]

Quan es van començar a fer les obres del litoral, quan les olimpíades, es va fer el monument que hi havia al final de la Rambla del General Prim. Es van portar molt malament amb aquell monument, perquè van convidar a tothom menys a nosaltres. Però ens vam assabentar i hi vam anar, cantant-los una mica el parenostre. Només pel que

representàvem haviem de ser els primers a ser convidats, perquè els nostres pares van ser afusellats allà.

Quan es va fer el Fòrum de les Cultures anava a desaparèixer el monument. Nosaltres vam protestar i el van mantenir, una mica desplaçat. Amb el que no estàvem d'acord era amb la placa posada quan Maragall, perquè reconeixia que allà havia sigut afusellada gent dels dos bàndols però, del nostre, hi havien afusellats 1.717 i de l'altre eren 7 o 8. Quan el senyor Clos va fer el Fòrum li vam demanar que la rectificqués i ho vam aconseguir, però encara no va quedar bé. I ara hem aconseguit que es posi una placa de pedra on hi digui el que nosaltres volíem; que allà van ser afusellats 1.717 persones republicanes.

7. CARMEN FUSTÉ BIGORRA. Entrevista enregistrada el 20/07/2020 a Barcelona

[sobre la creació de l'Associació d'Amics del Museu Militar de Montjuïc]

L'any 1965 es crea l'Associació d'Amics del Museu Militar per reforçar, precisament, tot l'espai que es dedicava a una zona del Museu Militar.

El Castell de Montjuïc és un espai que Franco va cedir a la ciutat de Barcelona i d'això nosaltres tenim la sort de tenir les fotos conforme estava tot el ple municipal amb en Porcioles, els cossos de la Guàrdia Urbana i els cossos de l'exèrcit. En una de les clàusules d'aquesta cessió s'indica que a baix, al soterrani, s'hi instal·larà un museu militar.

Aquí, quan diem "museu militar", ja es pensen que ha de ser una relació d'uns contra altres i bèl·lic. Crec que la història ha de posar al final tots els seus punts. Tot l'armament que hi ha, tots els uniformes i condecoracions són un trànsit de la nostra història. Aquí perquè estem a Espanya, però si anem a altres països ens ho trobarem igual, perquè a través de l'evolució de les armes, dels uniformes, etc., és quan nosaltres anem evolucionant per arribar a avui en dia.

- *Com es crea l'associació d'Amics?*

Es crea el patronat [del castell de Montjuïc]. El president del patronat era el capità general —que ara ja són tinents generals perquè l'únic capità general que tenim és el rei— i després la vicepresidència la té l'Ajuntament de Barcelona. Hi ha molt bona relació.

Llavors, arran d'això, es crea Amics del Museu Militar perquè ells consideren que és una part civil que intervé, que opina, pensa i va mirant què s'està fent. Tot això cohabita molt bé fins al, em sembla que és al 92, quan les olimpíades, quan entren els republicans a l'Ajuntament de Barcelona. Estem parlant d'ara ja, del segle passat, però ara. A l'entrar a l'Ajuntament els republicans [d'ERC] el primer lloc on es posa creu i ratlla és al Castell de Montjuïc perquè els sona a fatxa, feixista i franquista.

[...]

Es va crear [l'Associació d'] Amics del Castell de Montjuic perquè no es perdés el treball que s'estava fent des de dins del museu. Com que ja es preveia que hi hauria tota aquesta agressivitat contra tot el que era de l'exèrcit i referent a Espanya, es va crear una associació per a la protecció del que són les pedres, el patrimoni que tenim, i aquesta recolzaria tot el que seria del museu militar, sempre seguint unes directrius.

Al 2005 la cosa ja no es podia sostenir i Amics del Museu Militar va començar a baixar i la que va començar a ressaltar va ser Amics del Castell de Montjuic. Amb tot això vam veure al 2007, que va venir Zapatero.

[el fossat de Santa Elena]

Amics del Museu [Militar] de Montjuic comença a fer tota la seva missió i llavors s'encarrega de protegir tots els espais. L'espai que vam intentar protegir més va ser el fossat de Santa Elena. Al fossat, la reixa sempre estava tancada perquè Amics del Castell de Montjuic, i abans Amics del Museu Militar, s'encarregaven de la neteja i del manteniment perquè fos un espai que es veiés decent. L'Ajuntament de Barcelona, però, el que va fer va ser obrir l'espai. Jo m'hi he trobat amb algunes persones estirades allà al costat del soldat... i a algunes persones els hi vaig haver de dir «¿tú en América harías esto? Pues aquí igual». Allà no hi ha vigilància ni res. Ja li van trencar el braç a l'estàtua i el van haver de tornar a ajuntar. El que va fer l'Ajuntament és obrir l'espai i ara

tothom pot anar i fer-hi el que li dona la gana. Cada vegada que hi vaig m'entra una tristesa tremenda.

El fossat de Santa Elena era un espai que es va crear al 1940, quan va acabar la guerra. Quan va acabar la guerra, nosaltres tenim una foto on hi deia “aquí es fa justícia”, i allà a la paret del fossat hi ha els impactes de bala i tot.

[...]

Al 1942 es van reunir i van dir «aquí que hi ha hagut 232 afusellats es farà un monument pels afusellats del 36 al 39» i més tard això es va ampliar “a tots els caiguts en honor a Espanya”, a tots, així que no només 36-39, sinó que estem parlant, com si diguéssim, ara qui caigués per honor a Espanya, en defensa de la pàtria, sigui a l'Afganistan o on sigui, també seria el seu lloc. El fossat de Santa Elena es va crear i aleshores es va fer un altar i a l'altar hi havia al centre l'àliga —l'escut d'Espanya— i a una banda l'escut dels requetès a l'altra el de la Falange i darrere hi havia un sagrari. Aquest sagrari era per guardar el llibre dels afusellats (que també el tenim, amb les seves fitxes). Els llegeixes tots i veus a xavals de 17 anys, de 18... Adolescents.

En aquest fossat els posaven al mur i amb una metrallera els feien... Aleshores els impactes de bala estan en diferents nivells: un el dels que estaven de peu dret, l'altre dels que ja s'arrugaven i després hi havia com un “descansillo”, que és pel que ja no s'aguantava que el posaven allà. Es va afusellar a set dones i a una d'elles se li va desprendre el fetus en el moment que l'afusellaven. Aleshores, els més joves que estaven allà detinguts, que entre ells estava el senyor Felio Vilarrubias, que va ser l'alma mater d'Amics del Museu Militar, d'Amics del Castell de Montjuïc i de tot el que és el castell de Montjuïc... Va morir l'any passat i no va poder tornar al fossat de Santa Elena, quan ell va estar pres allà amb 16 anys i, com que era menor, li tocava anar quan els posaven a les caixes i ell se'n recordava tota la vida que havia agafat aquesta mare amb el bebè i els havia posat a la caixa, això el va deixar molt impactat.

[les misses al fossat de Santa Elena]

Cada any, el 19 de juliol es feia allà la missa. Llavors al principi hi havia molta gent perquè clar... Després hem de pensar que així com el coronavirus s'ha carregat a la gent gran, els que van anar a la guerra també es van fer grans i van anar morint, i dels seus

fills i néts alguns segueixen i altres no. Aquesta missa es feia sempre el 19 de juliol des de 1940, per no lligar que fos una missa que d'allò... Fa 3 anys que la van prohibir. Bé, el primer any de la Colau, que va sortir a *La Vanguardia* un còmic que es veia a ella amb dos municipals de gala i se'm veu a l'altra banda a mi i uns "abuelitos" que van cap allà i dient una xorrada, perquè... Vam començar a demanar permís al districte de Sants-Monjuïc i res, que "fatxes, feixistes i franquistes". Aquesta missa no s'ha pogut fer mai més i per això hem fet de vegades alguna ofrena floral, perquè com que els diumenges és obert... Però passa molt desapercebut.

Quan a mi em parlen de memòria històrica, per mi la memòria històrica és allà. Per què he d'estar jo mirant l'altre quan jo he presenciat que dins la memòria aquesta, allà no es feia res? I que el dia 14 d'abril tothom estava a l'altra banda del mur del fossat amb lo de Lluís Companys? És una cosa tan incoherent i partidista...

[Exposicions i actes entre militars franquistes i antics aviadors de la República]

[...] al principi de jo ser allà, es va fer una exposició que es deia "A l'ombra de les banderes", què es va fer amb la bandera nacional i la bandera republicana. Aleshores, els aviadors de la república, el Regiment Pirinenc 1, la quarta divisió de Navarra i el terç de Montserrat, els què van posar l'exposició, van posar una placa cadascú a l'església [del castell] i es va fer una mica d'homenatge. Aquí estava jo present perquè, si vostè es fixa en la vitrina que tinc aquí fora, tinc una avioneta de la República que em van regalar. Estem parlant d'exèrcit, no de republicans polítics. A ells els va tocar el bàndol republicà i als altres el nacional i tots són respectables igual i tots van defensar una Espanya comuna. Nosaltres sempre hem tingut una molt bona relació amb ells, passa que és gent que ja s'ha mort.

8. MARC MUÑOZ. Entrevista enregistrada l'11/09/2020 a Barcelona.

[Sobre les commemoracions on Gustau Muñoz va ser assassinat, al carrer Ferran]

Aquí al carrer Ferran va ser una cosa per inèrcia. Quan es va complir el primer aniversari jo vaig venir, però, com que estava desmarcat del partit, no sabia si el partit venia o no venia. Amb el temps, he sabut després que el partit anava venint i l'11 de setembre hi feia el petit homenatge. Després del PCE (i) s'hi va sumar una gent de l'Arboç i després ja va entrar la gent de la CAJEI [Coordinador d'Assemblees de Joves de l'Esquerra Independentista] i la gent d'Arran, que es va fer seva la figura. Estem parlant ja del 1998-2000-2005.

- Al 79 sí que hi va haver un homenatge?

Bé, ja et dic: vaig venir, vaig posar flors i una petita pancarta. Dues o tres hores més tard sé que va venir gent del partit i van fer la seva trobada i homenatge aquí.

- Va tenir continuïtat?

Cada 11 de setembre el PCE (i) venia i feia un petit homenatge.

- Quanta gent eren?

De 14, 8, 12, 15, 3... Molt poca gent. Pensa que, després de l'assassinat d'en Gustau, i de la mort en estranyes circumstàncies d'en Jordi Martínez Foix i de les detencions que hi va haver, el partit va quedar gairebé desfet, no va quedar pràcticament ningú i venien els que podien, molt poca gent. Llavors s'hi va afegir una gent de l'Arboç, com t'he dit. Eren també de l'esquerra extra-parlamentària independentista i d'aquí va venir, suposo, l'enllaç amb la CAJEI.

- De quin any parlem d'aquesta gent de l'Arboç?

Ho desconec, però crec que podríem parlar de 98-99.

9. ANTONINA RODRIGO. Entrevista enregistrada el 18/10/2011 a Barcelona

[Sobre els homenatges el 20 de novembre a la tomba de Durruti]

[Hacia el año 2000] Se reúnen los franquistas y falangistas con camisetas negras. En la plaza de Oriente siempre hay un acto. Entonces ese mismo día, 20N, murió Durruti. Nosotros no hacíamos nada y dije «¿y por qué no hacemos nada? Hagamos alguna cosa, ni que sea las mujeres». Entonces nos pusimos así los puños y así vimos que, ya ese mismo año, se hizo.

- *¿Es decir que es una cosa del 2000?*

Sí. Viene la hija de Durruti, que ya está un poco enferma. Siempre hay uno que habla, que recita, alguien que pase, algún brigadista, algún exiliado que esté por aquí... Es una cosa bien sencilla, es muy simple. Nos reunimos 50, a veces más a veces menos. Y nada, ir hablando toda la gente que ha estado en la cárcel, en el exilio, que son historiadores, que les interesa el tema.

[Sobre la tomba de Durruti]

[...] Cuando la guerra, unos compañeros lo sacaron, lo que no sabemos es dónde está, dónde lo llevaron, porque sabían que iba a ser profanada la tumba. Allí estuvo y no sabemos más porque, aquella gente que lo enterró seguramente murió o fueron fusilados. Lo que sí que ha habido siempre es una pareja de la guardia civil por ahí, porque ocurrió una cosa un poco espectacular y en el fondo muy hermosa. Una miliciana era quien limpiaba las tumbas y la policía la echaba y ella decía que le pagaban por hacerlo. Esta mujer llegó ya de mayor (que además había llevado una vida de perros y era resistente) e iba cada año. Llegada la celebración compraba flores, claveles y la arreglábamos, y ella decía que no quería que le pagáramos las flores, pero no hacíamos caso. Hará ya tres años estaba muy mal, y yo le dije que tenía que venir, pero me dijo que se encontraba mal. Le dije que iría a buscarla con un taxi porque ella tenía que estar porque “tú eres la guardiana de la tumba, realmente”. Una mujer encantadora. Era analfabeta, pero acabó escribiendo artículos con mucho sentido, de la

lucha, de sus recuerdos, de su memoria. Muy pequeña pero muy gigante. Y me dijo que sí, que un vecino suyo iba a ir a por ella. Llegó sentada en la sillita y siempre hablaba de una manera muy emotiva, y lo que decía conmovía a la gente. Se acabo el acto y se fue para su casa y a los tres días la encontraron muerta en su cama. Ella había venido, se acostó y ya se murió. Hasta el último momento ella estuvo en su papel de guardiana, cada año ahí, dando ejemplo. Seguro que se sentía muy bien después de ir después de tantos años.

10. ALBERT VIAPLANA. Entrevista enregistrada el 02/03/2011 amb l'historiador Manel Risques a Barcelona.

[Sobre la possibilitat que l'estàtua de la República fos una estàtua en moviment]

[...] Tot això són propostes. La proposta sempre era la d'introduir a l'espectador allà. En aquest cas no recordo on estava la figura, però una persona podia traspasar i pujar l'escala aquesta que va fins al cel. És una manera d'ampliar els punts de vista, no solament des de terra, sinó que inventant aquest element estem veient l'espai des de dalt, que s'atura en un lloc per motius estructurals però que, per a nosaltres, continua fins al cel. I això que ja està aquí anunciat després continua, perquè ja veieu que aquí hi ha unes escales, també, i aquestes escales van sortir posteriorment. I la figura aquí ni està, però es que això són entrades.

Aquí ja hi ha una altra on aquest element es puja per dins. Es puja aquí dalt i, aleshores, per sobre hi ha la figura. Però la figura en algun moment no estava fixa, no estava parada, sinó que es desplaçava molt lentament. De manera que, si una persona no es quedava allà un quart d'hora, no s'adonava que es movia. Com que hi ha punts de vista diferents segons els carrers des d'on venien, en un moment podria estar centrada en un carrer i, a l'altre, estar centrada en un altre carrer més secundari. Aquesta figura anava girant segons com es posava. La gent del carrer la veia a vegades d'esquena i a vegades de cares. Suposo que aquestes coses es transmeten, perquè aquestes coses ja formen part del monument, però potser en la gent que passa en algun moment hi ha una sorpresa, un "ahir em sembla que la vaig veure així i avui d'aquesta altra manera". Això va estar en

algun moment i va desaparèixer. Ah, també hi havia una cosa que sortia d'aquest primer dibuix, i és que es podia veure la figura incorporada al barri, no des de baix cap a dalt que està presidint el cel, sinó revés; des de darrere la figura es podia veure des de dalt.

Moltes vegades les referències, l'arribar a les coses aquestes, són anècdotes pintoresques. Al Planeta dels Simis hi ha un moment en que en Charlton Heston descobreix l'Estàtua de la Llibertat des de darrere i de seguida la reconeix perquè és un element molt característic i descobreix que està a la Terra, que aquella figura ha emergit de la sorra i ell la veu des de darrere. Doncs alguna cosa així era el que es volia arribar a fer, que la figura no es veiés envoltada de cel, sinó que es veiés al barri. I que potser a aquesta escala no hi pujaria ningú més que un fotògraf que alguna vegada faria una foto però, amb això, hi hauria prou perquè la gent, sense arribar a pujar a dalt, pogués refer aquest camí. Treballem així.

- Com es va desestimar que fos una escultura en moviment?

El vam desestimar nosaltres mateixos. Ens van posar problemes amb aquell moviment, que fos continu, i ens vam decantar perquè estigués parat molta estona i es desplaçés amb una mica més de velocitat del que dèiem. Però també vam veure que era una complicació.

- I el medalló de Pi i Margall estava previst que s'hi posés?

Va sortir molt al final. Quan ja teníem la cosa feta ens van venir i van dir que havíem de posar també el medalló. Però es va muntar l'element i de seguida es va posar el medalló. Així com el projecte va durar força temps, quan medalló va arribar van dir: on el posem?

11. JOSEP M. MONFERRER. Entrevista enregistrada el 11/04/2019 a Sant Adrià de Besòs.

[Sobre els inicis de l'Arxiu i l'especulació urbanística relacionada amb el Fòrum de les Cultures 2004]

L'arxiu el vaig obrir pràcticament en el moment que descobrim que hi ha una inversió brutal amb capital americà, bàsicament, per convertir l'espai del Camp de la Bota... primer per obrir la Diagonal, perquè la Diagonal no arribava aquí. Tota la part de Diagonal Mar i tots aquests edificis, tot aquest centre comercial enorme que hi ha, és una construcció típicament nord-americana, amb capital nord-americà. Aleshores ells també veuen que podrien fer el Fòrum de les Cultures, que et deien que era una cosa folklòrica, però va resultar en posar muralles, muralles i muralles per especular. I quina casualitat que el castell —l'havien enderrocat feia anys—, però l'espai del castell és on havien posat aquella pallassada ni donava cap significat a res, es posa el Museu Blau. I és que és molt potent això del Museu Blau perquè es recordi que allí hi havia un castell i què es feia. I a la zona dels parapets d'afusellament hi fan una zona per iots de luxe per milionaris. Clar, és molt difícil recordar que aquí hi havia tot això. No és innocent el tema del que van fer i, a més, com que els americans es van adonar que al costat hi havia un barri amb molts problemes i, a més, problemes en expansió, van ser també els que van marcar la necessitat —i va accedir Barcelona, evidentment— i allí es fa el Consorci del Besòs, que és el què fa tot allò... Però, és clar, si no es crea un consorci per dir, almenys teòricament, que la Mina l'arreglaran, la solucionaran, etcètera, etcètera, dels altres no se'n fien molt (a part de les muralles, es pot anar pel costat, a robar o el que fos... les idees que ells tinguessin). És llavors quan es crea el Consorci de la Mina. El creen entre Generalitat, Diputació, Barcelona i Sant Adrià. Aquests polítics creen aquesta entitat i fan una programació de nassos en paral·lel a la construcció del Fòrum. Perquè si això no ho aprova amb 200 milions d'euros d'entrada el Parlament Europeu... Aquí no hi havia peles per fer-ho, però clar, si aquí no es fa res i no es fa un programa de transformació del barri de la Mina, aquells no inverteixen. Per tant, fan un muntatge aquí, comencen a fer transformacions bàsicament urbanístiques, quan havia de ser el conveni que vam aprovar... clar! havíem d'estar els veïns d'acord... Tot això es va començar a fer anys abans del Fòrum (2000, 2001, 2002), hi ha moltíssim material

d'assemblea, discutint amb els polítics, inclús amb tècnics que treballaven amb nosaltres. S'aprova aquest projecte i venen més inversions de fora.

Què passa quan es posa en pràctica? Doncs prioritzen, de tots aquests 200 milions, en lloc de ser 100 per urbanisme i 100 per temes socials i laborals, s'acaba fent 80/20 i aquest 20 que reparteixen no va enlloc, són tot "xapussetes".

Per això ara mateix aquest barri ja no és ni un barri, ja no existeix. El barri de la Mina Vieja/Vella, que és el primer que es construeix, i la Mina Nova, que està amagada... perquè després tenim la Mina mixta i la Mina pija, que aquells pisos d'allà valen una morterada i a sobre estan cabrejats perquè davant els posen la universitat. Tot això ha trencat el barri de tal manera que l'associació de veïns són quatre desgraciats vells, perquè d'altres barris no vol venir ningú per aquí. I si tu passeges per la Rambla de punta a punta, aquesta punta no va enlloc perquè hi ha uns murs on hi ha el parc. I tires avall i passen els trams i després, darrere, la universitat. O sigui que són tot barreres i una Rambla on si hi passeges et mors de calor perquè hi ha quatre palmeres comptades, no hi ha ni un bar, i com deixes als nanos jugant mentre passen tramvies amunt i avall i cotxes?

[Sobre el monument "Fraternitat"]

- Em podries parlar de com va ser tot aquest procés del monòlit de la Rambla Prim?

No, perquè vaig passar per allà, ho vaig veure, i no sabia què significava. Diuen que és el record als afusellats.

No m'he preocupat mai, d'això. La gent del barri no l'entenia perquè no és cap símbol que simbolitzi. És un monument que han fet allà.

[Sobre les reaccions que van haver dins del Fòrum de les Cultures quan es va voler parlar dels afusellaments al Camp de la Bota]

Ens van convidar a en Jaume Botey i a mi. Ell va deixar de ser escolapi, però era més capellà que jo. Molt bona persona, intel·ligent i un gran lluitador social i pedagog. Ell va fer una xerrada sobre temes socials de diferents barris i, com era el Fòrum de les Cultures, ell ho va demanar fer i jo també vaig demanar fer una sobre la Mina.

- *A qui ho vau demanar?*

Doncs no ho recordo... Al director de tot això. I ens ho van concedir. Això seria al 2004, quan el van inaugurar.

En Botey la va fer dins d'una aula i jo a un espai extern, perquè tampoc no interessava que es parlés gaire de la Mina. En Botey va començar dient «jo us demano, abans, si ens podem posar tots dempeus i fer un minut de silenci perquè en aquest espai van ser afusellats milers de persones» i tothom es va posar dret i es va fer el minut de silenci. En acabar la xerrada el criden i li diuen que estaven molt disgustats perquè això era un Fòrum de les Cultures, no un Fòrum per fer política. Li van dir des de l'organització.

12. MANEL AISA. Entrevista enregistrada el 27/09/2011 a Barcelona

[Sobre la tomba de Durruti i les commemoracions al 20 de novembre]

Sota el franquisme van quedar les tres tombes però allà no hi havia res, ni els noms. Això ho devia col·locar alguna gent de la CNT pel seu compte, com podia ser el sindicat de jubilats o alguna cosa així.

- *Això un cop mort Franco?*

Sí, al 39, poc abans de que entrin les tropes i per por a que siguin profanades, ho treuen i ho enterren a un altre lloc.

- *És a dir, treuen els cossos i els enterren a un altre lloc?*

Sí, però no sabem on. Una vegada l'Abel Paz em va donar una nota sospitant on podien estar enterrats i vam anar al cementiri (ja fa anys) i vam intentar descobrir per moviments d'un altre nínxol on se suposa que estaven. Vam ser al cementiri, ens van deixar durant una estona el llibre de registres, però al cap d'una estona, ens el van prendre de les mans i ja no vam poder continuar. Parlo dels 80 i pico, 90.

Jo tenia la nota aquesta i imagino que la devia perdre per algun lloc.

- *Ara no són a les tres tombes?*

No, des del 39 que no. L'Abel Paz, que era l'historiador de Durruti, sospitava d'una tomba d'un company de la CNT, enterrat cap al 15 de gener o així. Passa que mai ho vam saber. Llavors, Abel Paz va morir i la nota que em va donar no sé si apareixerà algun dia.

- *Sap si la gent es reunia al voltant d'aquestes tres tombes?*

Als anys 60, clandestinament. Hi havia una dona que cada any netejava la tomba, en la clandestinitat. Es deia Antonia. Aquesta dona, durant molt anys i en plena clandestinitat de Franco, anava allà i netejava les tombes i hi deixava flors. Sempre vigilant que ningú mirés i aquestes coses.

- *Ja als 60?*

O abans. Anava a la tomba dels tres, a part de que hi pogués anar algú altre en un moment donat, i mantenia la flama. Ella va ser constant.

[...]

Va morir. Crec que es deia Antonia Ojeda. Està apuntat per internet en algun lloc. De totes maneres, l'Antonina Rodrigo, que després era l'organitzadora de tot això, cap al 2000 o així, era de les dones que estava al voltant de l'Antonina Rodrigo. [...]

[Aquestes commemoracions podien donar-se] en algun moment determinat, però el fet de reunir-se sistemàticament ho va decidir un grup de dones; són aquestes dones, més algunes més. Però això va ser cap a finals dels 90. Allò, el que era, era un lloc de turisme, com aquell que diu, perquè cada vegada que venia algú de fora acabaves visitant les tombes de Durruti i companyia i donant un volt per allà, perquè està ple de companys (Layret, Anselmo Lorenzo, Seguí... alguns de l'època del pistolerisme i tot el "follón").

Però com a tradició, amb convocatòria, ha començat a finals dels 90. Com a referència, en plena clandestinitat, la gent se la jugava per anar a veure la tomba, i això que fins mitjans dels 80 la tomba no tenia res.

- *A meitat dels 80 li posen la llosa nova. Saps qui ho va fer?*

Crec que ho va fer una recol·lecta dels avis de la CNT o des de l'exili. No crec que fos la CNT orgànicament. Crec en això, alguns iaïos que es van posar d'acord i van reunir diners per posar-ho, com ara en Piqueras, l'avi de la [Carme] Chacón i aquests. La [Carme] Chacón té un avi anarquista que venia molt per aquí, abans.

13. MIQUEL NAVARRO. Entrevista enregistrada el 19/12/2018 a València.

[Sobre el monument Fraternitat, al Camp de la Bota]

Això va ser a l'any 92. Com que era l'any de l'Olimpíada, l'Ajuntament va tenir la idea de convidar molts artistes, tant nacionals com internacionals, per a que intervinguessin en espais públics. Jo sóc un de tants.

- *Qui contacta amb vostè?*

Va ser Josep Antoni Acebillo, què duia urbanisme. Però també estava l'Oriol Bohigas, que també em coneixia. Però qui em va contactar va ser Acebillo. Bohigas jo crec que també era l'esperit d'aquell moviment.

- *A vostè li van dir que volien que fes una obra d'art?*

Ells no me varen imposar el tema. Ara, hi ha que dir que, com allò era el Camp de la Bota, un camp d'afusellament de la guerra, en certa mesura era un monument que havia de fer un poquet de conciliació. Per això el títol és diu "Fraternitat". Ara, la peça què significa? És un obelisc commemoratiu, dels que jo he anat fent, i és un prisma que arriba un moment en què es trenca el final, fa un cavet d'on s'obre una finestreta i ixen d'allí com dues antenes. Això és, diguem-ne, quan jo lo arquitectònic el barrege amb el tema humà. Per això la gent d'allí li tragueren un títol, li deien "l'abuela". A mi em treuen noms a alguns [monuments]. En tinc un, per exemple, que és "la Pantera Rosa". Però a alguns els poso jo el títol. Tinc un altre que he fet jo que és el "Parotet", la libèl·lula.

- *A vostè li havien explicat l'espai? Li va explicar Acebillo?*

Sí, em van donar una mica d'informació.

- *Perquè clar, jo moltes vegades tinc el dubte de si totes aquestes intervencions es fan per fer memòria o per fer una intervenció artística que embellís.*

Les dues coses alhora.

- *Creu que el monument va tenir una bona rebuda.*

Les obres modernes d'actualitat acostumen a tenir un cert rebuig, però després, a vegades es fan molt populars. Però al principi es pregunten "I això què és? No ho entenc".

[sobre la inscripció]

Jo no hi vaig tenir a veure, era de l'Ajuntament o d'un grup que hi havia allà que recolzava aquell monument, de tipus més polític. Jo en aquell moment no vivia a Barcelona. Això qui ho sap és Acebillo.

14. FRANCESC ABAD. Entrevista enregistrada el 30/05/2019 a L'Armentera.

[Sobre el Camp de la Bota, el Fòrum de les Cultures i els primers contactes amb l'APMILC]

Va començar perquè el Fòrum de les cultures va voler utilitzar tota la ciutat de Barcelona. El que ara ja veiem clar és que va ser una venda de l'espai públic cap al turisme i aquesta indústria; va vendre la marca Barcelona. Amb això s'obria una gran plaça i comenten que aquí hi ha passat alguna cosa, que aquí havien afusellat molta gent.

Era una cosa incomprensible, així que jo volia veure què hi havia passat, personalment, pel meu compte, al 2002-2003. Vaig mirar si hi havia algú que en sabés i vaig poder coincidir a Mollet amb la gent d'Associació Pro-Immolars per la Llibertat de Catalunya, que són 7 o 8 senyors ja grans. Vaig ser jo que vaig impulsar el fet de veure què va passar perquè, vulguis o no, la gent conceptual venim d'un espai on no hem treballat mai per la indústria. Treballem sobre investigacions i treballs no rentables on el que es busca no és l'obra final, sinó que és el procés el que importa. Amb nosaltres hi ha alguna feina que és més social que cap altra cosa.

Aleshores, hi ha en [Pere] Fortuny, que li van matar el seu pare, què era l'alcalde de Mollet, ens vam veure i em va dir que volia tenir un primer llistat que passava. Hi havia un primer llistat, el d'en Solé i Sabaté, el típic formalitzat que teníem tots, però en Fortuny en tenia un, el tenia més a la seva manera. Jo li vaig dir que volia fer una cosa i el projecte va començar amb 7 persones que formaven part d'aquesta associació. Són les primeres 7 cadires buides que tens aquí i les 7 cadires plenes amb aquesta gent. Això va ser l'inici del projecte. Ara pràcticament només hi és en Fortuny i en [Lluís] Serra, els demés ja no... La història va començar per aquí.

Llavors vaig jo vaig intentar buscar com una exposició petita, la documentació d'aquestes set persones, els sumaríssims...

- Mai vas parlar amb l'Ajuntament?

Sí, sí, espera't, perquè ens van tancar la porta totalment. Llavors, què vaig fer? Quan vaig tenir alguna informació vaig dir "començo una exposició petita", en un inici a nivell artístic. Vaig començar a fer fotos de què passava al Fòrum, com es construïa. [...] Vaig començar a fer un recull, una cosa senzilla, com sempre fem.

- On ho vas exposar?

Per primera vegada això es va exposar fora de Barcelona. Es va exposar a dues revistes: *Quaderns d'Arquitectura* i *L'Avenç*, que són les primeres que em van deixar fer alguna cosa perquè, dels demés, ningú en va voler saber res. Per tant, aquesta exposició va néixer en format revista, primerament. [...] Un cop fet això, vaig intentar buscar gent per fer-ho a Barcelona. Vaig anar a buscar gent al Fòrum, entre ells en Xavier Marcet (o no recordo com es deia), dient que tenia intenció de fer això i em van dir que sí, sí, sí, sí,

però no es va obrir cap porta. Fins i tot vam fer una acció dins del Fòrum al 2004, on hi havia en Mascarell també, per cet. Ens van fer fer la placa aquesta que hi ha aquí, que la varen posar. Ens van rodejar i no ens van deixar fer res, la policia controlant-nos a nosaltres, a en Fortuny i a tothom. Que és la placa que hi havia davant del [monument d'en Miquel] Navarro, que la van canviar. Es van posar uns lletrerets, els Immolats es van posar allà, van fer aquesta inauguració, ens van acompanyar a tots al carrer i aquí s'acaba la història.

En veure tot això i que no contestaven, jo vaig dir «bueno, doncs fantàstic, doncs aquesta exposició s'ha de fer fora de Barcelona». El primer lloc on es fa és a Espais i el segon lloc a Lleida, a la Panera de Lleida, on ens van acollir per fer això. Espais era a Girona, però la gent que ho portava era en Jordi Font, que estava al Memorial. Sempre he treballat amb espais alternatius, cap museu m'ha dedicat una exposició, ni en tot l'Estat Espanyol ni a Barcelona. No és cap queixa, la meva feina ja ha d'anar per aquí. Per tant, sempre he treballat amb espais d'art.

- Aleshores vas demanar fer-ho a Barcelona?

Van dir que s'ho estaven pensant i van fer silenci total. Al cap de dos mesos ja saps que no cal que contestin. Jo vaig proposar fer-ho dins del Fòrum i la resposta està encara per concretar... Vaig anar amb gent que coneixia, aquesta persona, aquest que portava un departament... però no es va fer.

Un cop fet això, aquesta exposició la va acollir el Prat de Llobregat, concretament a la Torre Muntadas. La Dolors Juárez, que va acabar convertint en una assistent meva, i en Jordi Boldú, són els que van fer la primera exposició del Camp de la Bota. A partir d'allà, i amb una sèrie de gestions amb la Diputació, això va agafar un altre aire. Amb molts problemes, perquè sé que van passar força coses dins la Diputació, al departament de cultura, que és qui ho va agafar. No em facis dir les parts menors perquè no ho sé, però van dir que això volien que recorregués tots els municipis que es puguin, que cada exposició seria diferent perquè, a cada lloc, hi hauria un investigador que investigués la gent que van afusellar i que buscarien el testimoni.

- No és fins que hi ha l'anunci de construcció del Fòrum que penses que allà s'hi ha de fer alguna cosa?

És a partir de la idea aquesta, d'aquest canvi brutal de Barcelona i sobre què estava passant al nostre espai públic. Perquè a part de recuperar la veu del testimoni, de l'oblit, dius «però què passa a l'espai públic? Si som capaços d'obviar els afusellaments fins al 56... Això no passa enlloc i jo vull dir alguna cosa». Fer això per això, però clar, el Partit Socialista en aquell moment no podia dir ni “sí” ni “no”, i no calia que et diguessin que no, tu ja ho sabies si no et deien res. No calia trucar enlloc. I això fins i tot amb en Mascarell que, clar, si estàs allà buscant poder doncs el poder té coses. Estar una mica al marge dona cert avantatge sobre algunes coses. Econòmic segur que no, però d'altres sí. Tu has de veure quines capacitats hi ha per fer això.

15. CARLES VALLEJO. Entrevista enregistrada el 26/01/2018 a Barcelona.

[Sobre les commemoracions relacionades actualment amb l'ACEP i associacions “germanes”]

- Un dia vam comentar que els homenatges que s'acostumaven a fer des de l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics eren al Fossar de la Pedrera.

Al febrer, ara, que serà el dels afusellats del PSUC. Es fa cada any.

- Sabries dir-me des de quan es fa?

Et diria que sempre, perquè hi havia l'altre homenatge que només hi participaven i muntaven els Immolats. Així que els dos homenatges eren el dels immolats i el dels afusellats.

- Bàsicament eren aquests dos i després el 8 de maig?

El dinar de la República. El fem cada any però no és un acte públic. I el mateix passa amb la presència anual a Santa Cruz de Moya per seguir una mica la tradició dels antics guerrillers. Ara jo estic plantejant recuperar els actes dels guerrillers, que s'havien abandonat una mica. De fet, feia anys que no es feien.

- Els guerrillers participen en l'acte del Parlament?

Sí, l'acte de la II Gerra Mundial també es manté i l'assumim com a Ex-presos, encara que el protagonista sigui en Bielsa, mentre pugui.

- Quan comences a participar en aquests actes?

Com a junta [de l'ACEP], des que m'incorporo, però abans no. Jo crec que com a [Memorial Democràtic de la] SEAT havíem anat al Fossar de la Pedrera, tant pels immolats com pels afusellats del PSUC. Però al de la guerra ja hi vaig anar com a junta.

- I el dels brigadistes, del 28 d'octubre?

També m'incorporo com a Memorial [Democràtic de la SEAT]. Aquest també l'assumim nosaltres [des de l'ACEP] encara que hi ha una comissió, però en teoria la figura jurídica que l'aixopluga i el coordina som nosaltres.

- Perquè sobre l'Associació d'Amics de les Brigades Internacionals de Catalunya...?

Però no s'ha fet cap assemblea d'associats des de fa 7 o 8 anys. Vull dir, que no se sap qui hi ha a la junta ni qui és el president. En teoria és en Bielsa [...]. Estem actuant sense tenir una claredat jurídica, però estem actuant. I, de fet, la comissió aquesta està delegada a un company [Eduard Amouroux] que porta millor el tema de les brigades internacionals. Igual que els antics guerrillers, que no s'ha fet ni l'assemblea de tancament ni res, i teòricament cada dos anys s'ha de fer assemblea d'associats. És a dir que està al registre mig morta. A més, com que no tenen renovats els estatuts, no he vist cap de les dues.

És una de les tasques que intento resoldre. L'Amical de les Brigades Internacionals sí que la volem ressuscitar encara que estigui físicament amb nosaltres, els arxius i tot, però que tornin a tenir personalitat jurídica.

- Perquè ells són els qui van consolidar una mica l'acte del 28 d'octubre al monument dels brigadistes.

Sí, sempre ha sigut la comissió de l'Amical de les Brigades Internacionals.

16. EDUARD AMOUROUX. Entrevista enregistrada el 07/10/2021 a Barcelona.

[Sobre l'homenatge als brigadistes internacionals de 1996, la creació de l'ADABIC i les commemoracions del 28 d'octubre]

Hi ha una data fonamental dintre d'aquest període que has marcat tu què és el 1996. Al 1996 és l'última vegada que venen prop de 500 brigadistes encara i moltíssimes famílies. Es produeix un moviment molt ampli i allà es constitueix una Taula Cívica per fer-los-hi un homenatge. Aquí, és, jo, mira, el meu primer contacte amb el tema de les brigades és aquí precisament. Jo en aquells moments estava en el grup d'Iniciativa a l'Ajuntament de Barcelona i m'hi incorpore com a representant del grup en aquesta Taula Cívica. Tot plegat venia molt condicionat pel programa general que hi havia. Aquests brigadistes fonamentalment anaven a Madrid perquè allà se'ls hi donava la nacionalitat espanyola i se'ls alliberava de tenir que renunciar a la pròpia, cosa que en aquells moments, hi havia només quatre o cinc països al món que estaven en aquestes condicions. Llavors, nosaltres a Madrid, al voltant d'aquest fet es constitueix la Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales, i aquí també fem la Asociación de Amigos a las Brigadas Internacionales de Catalunya. Associació que després, al 2017 vam canviar de nom, el vam convertir en l'Amical de les Brigades Internacionals de Catalunya per una qüestió de gènere, perquè els “amics” ja havien de ser “amics i amigues” i això ens semblava que era més lògic, canviar el nom. Llavors, aquesta celebració de 1996 que es produeix en un dia laborable, que no recordo en què queia de la setmana, però sota un aiguat tremendu i portem, jo calculo, uns tres o quatre autocars de brigadistes i de familiars, etcètera, que van allà i es fa una primera celebració on hi han discursos i parla Pasqual Maragall i parla gent... En aquell moment, el nostre líder en l'assumpte cívic, era el Lluís Martí Bielsa, jo, em sembla recordar que ell també va dirigir unes paraules, però fonamentalment l'Ajuntament pren protagonisme juntament amb la gent de la Asociación de las Brigadas Internacionales de Madrid que també estan aquí i que estan seguint tot el recorregut dels brigadistes.

I aquesta és la data més fonamental perquè després d'aquesta, cosa molt típica del nostre país, es produeix una mica una nova separació: els de Madrid funcionen amb el seu sistema i a Barcelona, l'Associació d'Amics de les Brigades Internacionals comença a esllanguir-se una mica, diguem, els partits, els moviments socials que l'havien donat suport perden un cert interès al no haver-hi un motiu que concentrés l'atenció i des del 96 pràcticament fins a aquesta data que has citat tu, fins al 2002, 2003, més enllà de que el Lluís Martí Bielsa, alguns membres de l'Associació d'Ex-presos Polítics del Franquisme, on el Lluís, a més de ser el president de l'altre, és el secretari, també ajuden i participen..., l'activitat és molt tènue, diguem. S'hi porten uns rams de flors..., és veritat que la gent del Carmel que s'ha començat a preguntar què és aquella cosa que hi ha allà, que ha portat tanta gent, que l'alcalde ha vingut un parell de vegades, etcètera, apareix d'una manera sense convocar-la, diguem.... normalment, es fa un dissabte al matí que és una tradició que ja hem agafat per sempre més... i el tema no es torna a revifar, des d'un punt de vista col·lectiu i d'entitat, fins 2003, 2004 quan apareix com a regidor del districte una persona que és l'Elsa Blasco, què és membre d'Iniciativa per Catalunya. En aquell moment, des de l'Ajuntament es considera que la celebració que es fa és poc empàtica, poc seriosa, no té una entitat molt important i es comença a fer un acte formal que organitza l'Ajuntament al districte. [...]

Va haver-hi tot un període de temps en què això va seguir gràcies a que hi havia gent com l'Enric Pubill i el Lluís Martí Bielsa que no van deixar d'anar-hi cada any a posar unes flors, un acte que dit col·loquialment molt cutre, molt de... bueno, anem allà a cantar, inclús algun any vam cantar *La Internacional* sense música de fons, vull dir, allò quatre iaïos allà intentant que la cosa quedés. Però si no hagués sigut per això... hi havia una posició molt.... Després, gràcies a què, bueno, semblava que hi havia un sector molt popular a tornar-hi, hem aconseguit que això es torni a mantenir i ara, una mica el repte seria que.... i ho estem intentant fer, i ens n'anem sortint, d'incorporar sobretot gent jove a les associacions de memòria tant a Ex-presos com a l'Amical, perquè la gent jove segueixi portant això a les seves mans. [...]

[Sobre la creació de la Taula Cívica per als actes d'homenatge dels brigadistes el 1996]

Es crea a principis del 96. Perquè estava previst que vinguessin a finals del 96. Llavors, des de Madrid hi ha algú que es posa en contacte amb... no sé si va ser a la Dolores Cabra, que en aquell moment era la presidenta de la primera gestora que van muntar aquests Amigos de les brigades..., es posa en contacte amb el Lluís [Martí Bielsa]. I a partir d'aquí, es comencen a donar veus i seguint un camí que jo, bueno, diguem, és el que és, jo crec que és a través dels partits polítics, diguem. Hi ha gent que..., i com que, gairebé totes les associacions de memòria i això.... no és precisament una virtut, però tots tenen o tenim un lligam més o menys estret en associacions polítiques. És així.

[Sobre la creació de l'ADABIC]

Finals del 96 se'n van els brigadistes, a primers del 97 el Martí Bielsa i una sèrie de gent, entre els que hi havia un tal Crespo..., Antonio Crespo de Comissions, hi havia un parell de persones d'UGT, que una era l'Amparo García que viuen al barri del Carmel, una altra que es diu Carmen Higuera.... Tot aquest grupet... i a més impulsada, hi havia molta vinculació o molt de contacte amb amb L'Angela Jackson [...]. Diguem, aquest nucli de gent segueix aquí i fa uns estatuts i fa una organització, però en aquell moment, també s'esllangueix molt, vull dir, i aguanta perquè l'Associació d'Ex-presos i el Lluís Martí Bielsa hi estan molt vinculats i aguanten l'associació perquè vagi tenint presència. Inclús, dintre del...

- *El Bielsa serà el president.*

Sí i a més, jo crec que amb tota la raó del món, ell va voler ser president fins que es va morir, tot i que les últimes etapes ja estava gran.

- *Aleshores aquí, en aquest pas entre el 96 i el 2003 (quan entra la Elsa Blasco), l'Amical i l'associació...*

Anem, alguns amics i coneguts i el Lluís Martí, anem al voltant d'aquest dia 28 a portar una corona de flors i tot el que puguem. A vegades...

- *Sou gent que ja està vinculada...?*

Sí, però no fem una difusió d'un acte, no diem que es fa un acte. Anem allà i, segurament, ara tampoc ho tinc molt present, però segurament ens acompanyava gent que veia que anaven cap allà i s'ajuntaven, etcètera. Però hi ha una...si tu recordes al Pere Nieto, les primeres converses de renéixer i convertir-ho en un acte públic potent, és Pere Nieto que és el cap de gabinet de l'Elsa i és el que s'hi posa. El Pere Nieto, per exemple, és molt amic meu i va ser... “Va, ens hi hem de dedicar” i ens hi vam posar a treballar per a que allò funcionés.

[Sobre la crisi de les associacions als anys 1990 i la revifalla actual]

Sí però fixa't... i a vere, aquí s'ha d'atribuir bastant l'esforç al nucli d'Expresos que impulsa acords. Per exemple, l'Amical dels guerrillers ara torna a estar amb molta vigència i està fent unes coses maquíssimes: unes rutes des de llocs on se sabia que hi havia maquis i guerrillers fins a la frontera, lo del Cisquet ha estat clau... perquè el llibre del Cisquet, quan ara tornen a relançar-se, tenien problemes econòmics i, evidentment, com els tenim encara tots ara..., però bueno, els Ex-presos paguen el primer llibre que parla del Cisquet, etcètera.

En aquesta etapa, les associacions prenen dos camins. Un, que probablement, perquè no van saber i no es culpa d'ells tampoc, potser lligat amb les situacions posteriors, i es van morint una mica per inanició... I un parell o tres, fonamentalment, Ex-presos i Mauthausen que continuen tenint vida. De fet, Ex-presos..., diguem que el Pubill va tenir la virtut de envoltar-se de gent que era més jove i que tenia ganes de fer coses i ell ho encapçalava, però la gent va tirar endavant. [...] I és veritat que, passat l'etapa del Pubill, amb en Carles Vallejo, per exemple, en Carles Vallejo és el que ens va animar als que ja teníem relació amb el tema de l'Amical, d'aquell moment, de l'Associació d'Amics de les Brigades Internacionals, a relançar-nos, a fer una nova junta, a tirar endavant i atendre ajudats..., perquè jo també sóc de l'Associació d'Ex-presos..., als guerrillers, a l'Amical dels antics guerrillers.... I així seguim, diguem que si sorgeix alguna altra iniciativa que valgui la pena...

18. **JOSEP “PEPUS” FERRÁNDIZ.** Entrevista enregistrada el 25/04/2022 a Barcelona.

[Sobre el monument Fraternitat, al Camp de la Bota]

- *Recordes una mica com va anar? Quan el van construir?*

Es que jo no hi era en aquella brigada en aquell moment. Jo vaig vindre més tard. Jo estava amb una brigada a Zamenhof, més a dalt. Després em van destinar a aquesta brigada, però ja estava el monument. I és veritat, el monument, cada setmana... l'altre dia hi havia un ram de flors... hi havia un ram de flors allà...

- *Ara estem parlant de l'any 92 o..*

Sí, sí, sí, jo l'he vist sempre.

- *I sempre hi havia un ram de flors?*

Sí, sí, sí. Es retirava quan ja se secava... El que passa és que jo, quan... normalment si jo estava allà, no es tocava, es deixava el màxim possible.

- *I sabíeu qui...?*

No, no, no ho vaig esbrinar mai, sempre em vaig quedar... Suposo que ho posava per la tarda, o bé molt la matinada, abans de que arribessin nosaltres. No vaig arribar... No vaig arribar... Rarament s'acostava gent perquè a més, és un monument que no... no era visible. Tenies que acostar-te per llegir una mica la placa i llavors, allà... la gent no ho sabia, era bastant... Jo, d'això em queixava, de que no... tenia que tindre una altra forma de que pogués arribar... era la meua queixa. Però bé, arribava fins on arribava...

- *Tu et vas queixar també?*

Sí, però bé, a nivell intern, eh? Jo demanava que es posés allà la bandera republicana amb un grup de flors, però em van dir que no. [...]

[...] Ara sé... ara està el mural aquell que em sembla perfecte, està molt bé, molt bé, perquè ara sí que la gent veu els noms, veu i saps de què va la cosa. O sigui, ara és un punt de referència. Abans no, abans era un punt que passava inadvertit totalment. No sabien què era allò ni res... Tenia d'explicar-ho jo. Molta gent es parava allà i jo anava explicar-los lo que era. «Ah sí sí, vaig veure...». Com hi havia la làpida que havia sigut posada... «Ahhh.. carai, doncs no ho sabia». Dic «Si, aquí era el Camp de la Bota que es afusellava...I després els portaven al Fossat que allí se'ls llençava».

[Sobre els dinars del 14 d'abril i els inicis de l'Associació per la Tercera República de Nou Barris i la Taula de Nou Barris per la República]

Ens reuníem, sí, sempre. La Jove Guàrdia Roja, gent del partit, gent del PSUC també, inclús gent del PSC del districte... que ens coneixíem del districte... Sí, sí, militants de partits d'esquerra.... i llavors, ens feien aquest... feien una trobada de... militants... Però sense un objectiu de fer ni associació, ni... simplement...

[...] Sí, fèiem un dinar. Anàvem a un bar, hem anat a dos o tres bars, que a més, es podrien mirar... algun ja està tancat, però altres sí... I llavors, fèiem dinars allí sobre la República.

- *Això als anys 80?*

Sí, commemoració de la República.

- *I un cop als 90, quan fiquen l'estàtua...*

Sí, llavors és quan nosaltres comencem ja, aquí, més en gran. I dir que, bé, que aquí l'homenatge no pot quedar reduït a un grup d'amics sinó que s'hauria d'ampliar-se. Llavors és quan comencem a pensar en fer una associació, eh? Bé, això ve una miqueta més tard... sinó a fer-lo més ampli.

- *Clar, perquè això de l'Associació per la Tercera República i tot això...*

Al 2006 comencem a moure'ns.

- *Val, és a partir del 2006 que es constitueix l'associació....*

Comencem a intentar constituir... Fins al 2013 no es legalitza, perquè no ens deixen els estatuts i perquè érem republicans. Llavors hi havia molts problemes amb governació civil i... no ens deixaven. Ens van fer canviar estatuts varis cops, varies vegades, fins que al final, al 2013 ho aconseguim i s'accepta com a associació.

[...] La Taula neix entre... potser... que a partir del 2008 o 9.

- *Llavors... és posterior...*

Sí, sí, sí, sí... com a Taula. I llavors decidim fer aquesta coordinadora i tindre un logo, que és el logo que fem servir que... és més maco que el de l'associació. Però... en aquest sentit, la Taula no està reconeguda perquè no hem fet cap... seria muntar una altra entitat o altra... però bé, és una coordinadora i sempre fem servir com a Taula perquè és... perquè la cobertura la dona l'associació i la Taula i és la que unifica.

[Sobre l'acord amb la Comissió de la Dignitat per la República de Viladomat]

Sí, això és el 2011, juliol, 8 de juliol del 2011, val? El 2011 és quan tenim l'acord que la Comissió de la Dignitat manifestem... Ha d'estar per aquí... “Que la Taula de Nou Barris per la República i la Comissió de la Dignitat hem arribat a un acord de col·laboració i recolzament mutu respecte a les seves reivindicacions que han presentat en roda de premsa”, demanant que vingui una roda de premsa... “Demanem conjuntament una reunió amb l'alcalde de Barcelona per tal de defensar davant de l'Ajuntament de Barcelona les seves reivindicacions”.

- *I a partir d'aquí dieu que, si de cas, sigui una còpia (que seria original segons el Permanyer), el que torni [al Cinc d'Oros]*

Vam demanar una còpia que ara sabem que no seria una còpia, sinó que és l'original.

FONTS CONSULTADES

1. Arxius i biblioteques:

- Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB)
- Arxiu de l'Associació Catalana d'Expressos Polítics (AACEP)
- Arxiu de l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya – Pere Fortuny (AAPMILC – Pere Fortuny)
- Arxiu de la Subdelegació del Govern Civil de Barcelona (ASGCB)
- Arxiu del Dept. d'Urbanisme de l'Ajuntament de Barcelona (ADUAB)
- Arxiu del Parlament de Catalunya (APC)
- Arxiu Fotogràfic de Barcelona (AFB)
- Arxiu General de l'Administració (AGA)
- Arxiu General de la Diputació de Barcelona (AGDB)
- Arxiu General Militar d'Àvila (AGMA)
- Arxiu Històric de CC.OO. de Catalunya - Fundació Cipriano García (AHCCOO)
- Arxiu Històric de l'Amical de Mauthausen (AHAM)
- Arxiu Històric del Camp de la Bota i de la Mina (AHCBM)
- Arxiu Intermedi de l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (AI-AMCB)
- Arxiu Intermedi Militar Pirenaic (AIMP)
- Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (AMCB)
- Arxiu Municipal del Districte de Nou Barris (AMDNB)
- Arxiu Municipal del Districte de Sants – Montjuïc (AMDS-M)
- Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)
- Biblioteca de Catalunya (BC)
- Centre de Documentació del Museu del Disseny de Barcelona (CDMDB)
- CRAI-Pavelló de la República (CRAI-PR)

2. Fonts hemerogràfiques

Alas Gloriosas. Boletín infromativo de la Asociación de Aviadores de la República
Avui

Canigó

Catalunya Resistent. Òrgan de l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics

Correo Catalán

Diario de Barcelona

El País

El Periódico de Catalunya

L'Enllaç. Amicale des anciens guerrilleros espagnols en France (F.F.I.) AAGE.
Butlletí interior

La Vanguardia (Española)

Llibertat. Òrgan de l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics i Socials

Mundo Diario

Solidaridad Nacional

Tele-eXpres

The volunteer. Organ of the veterans of the Abraham Lincoln Brigade

3. Entrevistes

1. ABAD i GÓMEZ, Francesc: Artista, autor de diferents projectes artístics vinculats a la memòria i al Camp de la Bota. Entrevista enregistrada el 30/05/2019 a L'Armentera.
2. AISA PÀMOLS, Manel: Director de l'Ateneu Enciclopèdic Popular. Entrevista enregistrada el 27/09/2011 a Barcelona.
3. AMOUROUX ALEMANY, Eduard: Fundador i actual president de l'Amical de les Brigades Internacionals de Catalunya. Entrevista enregistrada el 07/10/2021 a Barcelona.

4. FERRÁNDIZ PRATS, Josep Pau “Pepus”: Activista veïnal, impulsor de la Taula de Nou Barris per la República i membre de l’ACEP. Entrevista enregistrada el 25/04/2022 a Barcelona.
5. FORTUNY VELÁZQUEZ, Pere: Fundador i actual president de l’APMILC. Entrevista enregistrada el 21/03/2011 a Mollet del Vallès.
6. FUSTÉ BIGORRA, Carmen: Antiga sots-presidenta de l’Associació d’Amics del Museu Militar de Montjuïc i actual presidenta de l’Associació d’Amics del Castell de Montjuïc. Entrevista enregistrada el 20/07/2020 a Barcelona.
7. GALÍ i CAMPRUBÍ, Beth: Arquitecta, autora del projecte de remodelació del Fossar de la Pedrera. Entrevista enregistrada el 02/11/2010 a Barcelona.
8. MARTI BIELSA, Lluís (1921-2019): Darrer president de l’AAGEF i d’ADERFRE, secretari de l’ACEP, president de l’ADABIC i de l’Amical de les Brigades Internacionals de Catalunya. Entrevista enregistrada el 10/05/2017 a Barcelona.
9. MONFERRER CELADES, Josep M.: Director de l’Arxiu Històric de la Mina i del Camp de la Bota. Entrevista enregistrada el 11/04/2019 a Sant Adrià de Besòs.
10. MUÑOZ DE BUSTILLO GALLEGOS, Marc: Germà de Gustau Muñoz, assassinat l’11 de setembre de 1978. Entrevista enregistrada l’11/09/2020 a Barcelona.
11. NAVARRO, Miquel: Pintor i escultor, autor del monument Fraternitat, al Camp de la Bota. Entrevista enregistrada el 19/12/2018 a València.
12. PUBILL i ARNÓ, Enric (1930-2017): President de l’ACEP entre 2003 i 2016. Entrevista enregistrada el 02/05/2016 a Barcelona.
13. RODRIGO GARCÍA, Antonina: Escriptora i membre de Mujeres Libres. Entrevista enregistrada el 18/10/2011 a Barcelona.

14. SALVO IBORRA, Maria (1920-2020): Fundadora de Les Dones del 36 i presidenta de l'ACEP entre 2001 i 2003. Entrevista enregistrada el 09/05/2017 a Barcelona.
15. TORAN, Rosa: Presidenta de l'Amical de Mauthausen entre 2006 i 2014, i actual directora del seu arxiu. Entrevista enregistrada el 26/07/17 a Barcelona.
16. VALLEJO, Carles: Actual president de l'ACEP. Entrevista enregistrada el 26/01/2018 a Barcelona.
17. VIAPLANA, Albert: Arquitecte, autor de la peanya de la plaça Lluçmajor (actual plaça de la República). Entrevista enregistrada el 02/03/2011 amb l'historiador Manel Risques a Barcelona.

1. Bibliografia

ACEP (2001) *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*. Barcelona: Diputació de Barcelona

ACEP (2004) *Notícia de l'Associació Catalana d'Expresos Polítics*. Barcelona: Associació Catalana d'Expresos Polítics

ÁGUILA, Juan José del (2001) *El TOP: la represión de la libertad, 1963-1977*. Barcelona: Planeta

AGUILAR, Paloma (1996) *Memoria y Olvido de la Guerra Civil española*. Madrid: Alianza

AGUILAR, Paloma (2006) «Presencia y ausencia de la guerra civil y del franquismo en la democracia española. Reflexiones en torno a la articulación y ruptura del pacto de silencio» A: ARÓSTEGUI, Julio i GODICHEAU, François (eds.) *Guerra Civil. Mito y memoria*. Madrid: Marcial Pons, pp. 245-293

AGUILAR, Paloma (2008a) *Políticas de la memoria y memorias de la política*. Madrid: Alianza Editorial

AGUILAR, Paloma (2008b) «Sobre amnistías, presos políticos y terroristas» A: *Revista de Libros*, núm. 135

AGUILAR, Paloma (2008c) «Respuesta al profesor Santos Juliá sobre la amnistía de 1977 y los presos de la dictadura» A: *Revista de Libros*, núm. 141

AGUILAR, Paloma (2018) «Memoria y transición en España. Exhumaciones de fusilados republicanos y homenajes en su honor» A: *Historia y Política*, núm. 39, pp.291-325

AGUILAR, Paloma (2020) «From mourning severed to mourning recovered: tribute and remembrance strategies for families of the victims of Francoist repression» A: *Memory Studies*, Vol. 13(3), pp. 277-294

AGUILAR, Paloma i HUMLEBAEK, Carsten (2002) «Collective memory and national identity in the Spanish democracy: the legacies of Francoism and the Civil War» A: *History and Memory*, Vol.14, Nº 1-2, p. 121-164

AGUILAR, Paloma i PAYNE, Leigh (2018) *El resurgir del pasado en España. Fosas de víctimas y confesiones de verdugos*. Madrid: Taurus

AGUILAR, Paloma y LEÓN, Guillermo (2022) «Los orígenes de la memoria histórica en España: los costes del emprendimiento memorialista en la Transición» A: *Historia y Política*, avance online, pp. 1-37

ALARES, Gustavo (2017) *Políticas del pasado en la España franquista (1939-1964)*. Madrid: Marcial-Pons

ALBERTÍ, Santiago i ALBERTÍ, Elisenda (2004) *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Albertí

ALONSO CARBALLÉS, Jesús (2017) *Memorias de piedra y de acero. Los monumentos a las víctimas de la Guerra Civil y del franquismo en Euskadi (1936-2017)*. Gernika-Lumo: Fundación Museo de la Paz de Gernika

ALONSO CARBALLÉS, Jesús (2019) «Estrategias de evitación de la ley de memoria histórica o de las dificultades para deshacerse de la herencia simbólica del franquismo en el espacio público» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) (2019) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: La Catarata, pp.170-179

- ALTED, A.; EGIDO, A.; MANCEBO, M.F. (eds.) (1996) *Manuel Azaña: pensamiento y acción*. Madrid: Alianza Editorial
- ÁLVAREZ JUNCO, José (2001) *Mater Dolorosa: la idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus
- ÁLVARO, Francesc-Marc (2014 [2003]) *Ara sí que toca! El pujolisme, el procés sobiranista i el cas Pujol*. Barcelona: Pòrtic
- AMAT, Jordi (2020) *El hijo del chófer*. Barcelona: Tusquets
- ANDERSON, Peter (2017) *¿Amigo o enemigo? La ocupación, colaboración y violencia en la Guerra Civil Española*. Granada: Comares
- ANDRÉS, Jesús de (2019) «Las estatuas de la dictadura y viceversa. El franquismo y sus símbolos (1936-2018)» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) (2019) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: La Catarata, pp.159-169
- ANDREU, Marc (2015) *Barris, veïns i democràcia. El moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)*. Barcelona: L'Avenç
- ANGUERA, Pere (ed.) (2003) «Los días de España» A: *Ayer*, núm. 51 (dossier)
- ANGUERA, Pere (2008) *L'Onze de setembre: història de la diada (1886-1938)*. Barcelona: CHCC-Publicacions de l'Abadia de Montserrat
- APMILC (2004) *Recull històric de l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya*. Text inèdit
- ARACIL, Rafael i SEGURA, Antoni (2008) *Espai, art i memòria: el Pavelló de la República. París 1937 / Barcelona 2007*. Barcelona: Publicacions i edicions de la UB
- ARCO BLANCO, Miguel Ángel del (2022) *Cruces de memoria y Olvido. Los monumentos a los caídos de la guerra civil española (1936-2021)*. Barcelona: Crítica.
- ARENDT, Hannah (2009) *La condició humana*. Barcelona: Empúries

ARÓSTEGUI, Julio (2006) «Traumas colectivos y memorias generacionales: el caso de la Guerra Civil» A: ARÓSTEGUI, Julio i GODICHEAU, François (eds.) *Guerra Civil: mito y memoria*. Madrid: Marcial Pons, pp. 57-92

ARÓSTEGUI, Julio i GODICHEAU, François (eds.) (2006) *Guerra Civil: mito y memoria*. Madrid: Marcial Pons

ASSMANN, Aleida (2015) «Recordar u olvidar: ¿De qué manera salir de una historia de violencia compartida?» A: *Aletheia*, núm. 5 (11), accés obert online: <https://www.aletheia.fahce.unlp.edu.ar/>

ASSOCIACIÓ LES DONES DEL 36 (2006) *Les Dones del 36: un silenci convertit en paraula, 1997-2006*. Barcelona: Les Dones del 36

AYUNTAMIENTO DE BARCELONA (1943) *Nomenclátor de las vías públicas de Barcelona*. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona

AYUNTAMIENTO DE BARCELONA (1952) *Guía de nomenclátor de las vías públicas*. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona

BABIANO, J.; GÓMEZ, G.; MÍGUEZ, A.; TÉBAR, J. (2018) *Verdugos impunes. El franquismo y la violación sistèmica de los derechos humanos*. Barcelona: Pasado y Presente

BABY, Sophie (2018) *El mito de la transición pacífica. Violencia y política en España (1975-1982)*. Madrid: Akal

BADA, Joan (2011) *Societat i Església a Catalunya: cent anys entre Constitucions i dictadures*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya

BALCELLS, Albert (2008) *Llocs de memòria dels catalans*. Barcelona: Proa

BALLESTER, David (2018) *Vides truncades. Repressió, víctimes i impunitat a Catalunya (1964-1980)*. València: Publicacions de la Universitat de València

BALLESTER, David i RISQUES, Manel (2001) *Temps d'amnistia. Les manifestacions de l'1 i el 8 de febrer a Barcelona*. Barcelona: Edicions 62

BALLESTER, David i VICENTE, Manuel (2019) *Corre, democràcia, corre. Manifestacions i repressió policial a la Catalunya de la Transició (1975-1980)*. Barcelona: Base

- BALLESTER, David; RISQUES, Manel; SOBREQUÉS, Jaume (2002) *El triomf de la memòria*. Barcelona: Base
- BARAHONA DE BRITO, A.; AGUILAR, P.; FONZÁLEZ ENRÍQUEZ, C. (eds.) (2002) *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias*. Madrid: Istmo
- BARRAL, Xavier (1996) «El monument als caiguts franquistes de Clarà: les vicissituds de la col·laboració amb el règim» A: DD. AA. *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona: Columna
- BARRERA, Agustí (1991) *Entre el mite i l'oblit. Grup per a l'anul·lació del procés al president Companys*. Barcelona: El Llamp
- BATISTA, Antoni i PLAYÀ, Josep (1991) *La gran conspiració: crònica de l'Assemblea de Catalunya*. Barcelona: Empúries
- BENET, Josep (2005) *El president Companys, afusellat*. Barcelona: Edicions 62
- BENET, Josep (2008) *Memòries I. De l'esperança a la desfeta 1920-1939*. Barcelona: Edicions 62
- BERNAL, Maria Dolors i CORBALÁN, Joan (2017) *La veu dels morts silenciats: Associació Pro-memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya
- BERNECKER, Walter L. (2003) «El uso público de la historia en Alemania: los debates de fin del siglo XX» A: CARRERAS, Juan José i FORCADELL, Carlos (eds.) *Usos públicos de la historia. Ponencias del VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea (Universidad de Zaragoza, 2002)*. Zaragoza: Marcial Pons – Prensas Universitarias de Zaragoza
- BOHIGAS, Oriol (1985) *Reconstrucció de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62
- BOIX, Jaume i ESPADA, Arcadio (1991) *El deporte del poder. Vida y milagro de Juan Antonio Samaranch*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy
- BONO, Maria Jesús (dir.) (2009) *Expresos Polítics. Memòria dels ajuts concedits pel govern català*. Barcelona: Generalitat de Catalunya

- BORJA, Jordi (2009) «Espai públic i memòria democràtica» A: GUIXÉ, Jordi i INIESTA, Montserrat (ed.) *Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Eumo Editorial – Memorial Democràtic, pp. 77-96
- BOTTI, Alfonso (2008) *Cielo y dinero. El nacionalcatolicismo en España, 1881-1975*. Madrid: Alianza
- BOURDIEU, Pierre (1979) *La distinction: critique sociale du jugement*. París: Minuit
- BOX, Zira (2004) «Secularizando el Apocalipsis. Manufactura mítica y discurso nacional franquista: la narración de la Victoria» A: *Historia y Política*, núm. 12, pp. 133-160
- BOX, Zira (2010) *España, año cero. La construcción simbólica del franquismo*. Madrid: Alianza
- BRANDAO, Pedro (2016) «Time, Duration, Memory» A: RICART, Núria (ed.) *Public space and memory*. [eBook] Barcelona: Edicions de la UB, pp. 8-35
- BROSSAT, Alain (ed.) (1992) *En el este: la memoria recuperada*. València: Edicions Alfons el Magnànim
- BUSQUETS, Juli (1999) *Militares y demócratas*. Barcelona: Plaza y Janés
- CABALLER, Gemma (2007) *La lluita per la llibertat*. Badalona: Ara Llibres
- CALLAHAN, William J. (2003) *La iglesia católica en España (1875-2002)*, Barcelona: Crítica
- CALVO, Cándido (1995) «Franquismo y política de la memoria en Guipúzcoa. La búsqueda del consenso carlista (1936-1951)» A: ALTED, Alicia (coord.) *Entre el pasado y el presente. Historia y memoria*. Madrid: UNED
- CANALES, Daniel (2019) «Amnistía Internacional y los crímenes del franquismo: dónde estamos y a dónde podemos llegar» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) (2019) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: La Catarata, pp. 123-140

CANDELARIA, Maria; CONTRERAS, Javier; LÓPEZ, Pablo (eds.) (2010) *II Encuentro de jóvenes investigadores en historia contemporánea. Universidad de Granada, 22 a 25 de septiembre de 2009*. Granada: Ediciones de la Universidad de Granada

CANELA, Joan (2019) *Insubmissió! Quan joves desarmats van derrotar un exèrcit*. València: Sembra Llibres

CAPARRÓS LERA, José M. (1999) *Historia crítica del cine español*. Barcelona: Ariel

CAPELLÀ, Margalida (2009) «Represión política y derecho internacional: una perspectiva comparada (1936-2006)» A: CAPELLÀ, Margalida i GINARD, David (coord.) *Represión política, justicia y reparación. La memoria histórica en perspectiva jurídica (1936-2008)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear

CAPELLÀ, Margalida i GINARD, David (coord.) (2009) *Represión política, justicia y reparación. La memoria histórica en perspectiva jurídica (1936-2008)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear

CARALT GIMÉNEZ, Andreu (2017) *3.669 biberons. Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó – 41*. Barcelona: Generalitat de Catalunya

CARRERAS, Juan José i FORCADELL, Carlos (eds.) *Usos públicos de la historia. Ponencias del VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea (Universidad de Zaragoza, 2002)*. Zaragoza: Marcial Pons – Prensas Universitarias de Zaragoza

CASALS, Xavier (1998) *La tentación neofascista en España*. Barcelona: Plaza-Janés

CASALS, Xavier (2006) *Ultracatalunya. L'extrema dreta a Catalunya: de l'emergència del "búnker" al rebuig de les mesquites (1966-2006)*. Barcelona: L'esfera dels llibres

CASALS, Xavier (2016) *La Transición española: el voto ignorado de las armas*. Barcelona: Pasado y Presente

- CASANELLAS, Pau y LORENZO RUBIO, César (2020) «Lucha antirrepresiva e influjo unitario en la movilización antifranquista: las Comisiones de Solidaridad (1969-1977)» A: *Historia y Política*, núm. 43, pp. 291-326
- CASANOVA, Julián (2003 [1991]) *La historia social y los historiadores ¿cenicienta o princesa?* Barcelona: Crítica
- CASANOVA, Julián (coord) (2002) *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona: Crítica
- CASANOVA, Julián (2005) *La Iglesia de Franco*. Barcelona: Crítica
- CASARES, Francesc (2016) *Compromís amb la justícia. Memòries d'un advocat laboralista (1958-1978)*. Barcelona: L'Avenç
- CASAS SORIANO, Just (2016) *Els fets de juliol de 1936 a Barcelona*. Barcelona: Base
- CASQUETE, Jesús i CRUZ, Rafael (eds.) (2009) *Políticas de la muerte. Usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del siglo XX*. Madrid: Los libros de la Catarata
- CASTRO, Luis (2008) *Héroes y caídos. Políticas de la memoria en la España contemporánea*. Madrid: La Catarata
- CATTINI, Giovanni C. (2014) «Commemoració de l'Onze de Setembre durant els segles XX i XXI» A: DD.AA., *300 onzes de setembre, 1714-2014*. Barcelona: Generalitat de Catalunya – Museu d'Història de Catalunya, p.54-68
- CEBRIÁN, Carme (1997) *Estimat PSUC*. Barcelona: Empúries
- CEBRIÁN, Carme (ed.) (2009) *Joan Comorera torna a casa*, Barcelona: Pòrtic
- CENARRO, Ángela (2003) «Los días de la “Nueva España”: entre la “revolución nacional” y el peso de la tradición» A: *Ayer*, núm. 51, p.115-134
- CHOAY, Françoise (2007) *Alegoría del patrimonio*. Barcelona: Gustavo Gili
- CLOSA MONTERO, Carlos (2010) «Negociando el pasado: políticas de la memoria y reivindicacions de reconocimiento en la Unión Europea» A: Working Papers Online Series (estudio/working paper 115/2010). Accés online: www.uam.es/wpcpolitica

- COL·LECTIU DESAFECTOS (ed.) (2009) *La ciutat i la memòria democràtica. Espais de lluita, repressió i resistència a Barcelona*. Barcelona: ECOS
- COLL PIGEM, Maria (2017) *Al Paranimf! La primera revolta estudiantil*. Base: Barcelona
- COLL, Maria i PUIG, Josep (2008) *La vaga d'usuaris de tramvies de Barcelona de 1957*. Eumo: Vic
- COLOMER CALSINA, Josep M. (1978) *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*. 2 vols., Curial: Barcelona
- COLOMINAS FERRAN, Joaquim (ed.) (2018) *Memòria d'una determinació. 40è aniversari del retorn a Catalunya del president Josep Tarradellas*. Barcelona: Diputació de Barcelona
- COLOMINES, Agustí i OLMOS, Vicent (ed.) (1998) *Les raons del passat. Tendències historiogràfiques actuals*. Catarroja – Barcelona: Afers
- COLOMINES, Joan (1999) *El compromís de viure. Apunts de memòria*. Barcelona: Columna
- COMISSIÓ DE LA DIGNITAT (2004) *Volem tots els papers. La lluita per la repatriació dels "Papers de Salamanca"*. Lleida: Pagés editors
- CONC (2008) *Sindicalisme de classe i nacional. Seminari Salvador Seguí*. CONC: Barcelona
- CONESA, Ricard (2013) «Del duelo clandestino al recuerdo colectivo: el Fossar de la Pedrera del cementerio de Montjuïc» A: MIR, Conxita i GELONCH, Josep (eds.) *Duelo y memoria. Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, p.171-198
- CONESA, Ricard (2018) «David contra Goliat. Memoria, reconciliación y espacio público en la Barcelona de los ochenta» A: *Historia, Trabajo y Sociedad*, núm. 9, pp. 101-123
- CONESA, Ricard (2019) «Memòria de la repressió franquista a l'espai públic: el Fossar de la Pedrera i el Camp de la Bota» A: MERINO, A (dir.) *Memòria*

antifranquista del Baix Llobregat: la repressió franquista a Catalunya, núm. 14, p. 96-99

CONESA, Ricard (2018) «Monumentos para el duelo, lugares para la memoria: de la Barcelona franquista a la democrática» A: DD.AA. *Memorias de guerra, proyectos de paz. Violencias y conflictos entre pasado, presente y futuro*, Gernika: Fundación Museo de la Paz de Guernika, p. 25-34

CONESA, Ricard (2021) «Cabells blancs i tonades de llibertat. Les associacions memorialistes i la pugna pel passat després de Franco» A: PONS-ALTÉS, Josep M. (coord.) *Ciudadania compromesa i educació. Propostes per al foment de la memòria democràtica*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, pp. 125-139

CORBALÁN GIL, Joan (2008) *Justicia, no venjança. Els executats pel franquisme a Barcelona (1939-1952)*. Valls: Cossetània

COSTA PINTO, Antonio (2002) «El ajuste de cuentas con el pasado en una turbulenta transición a la democracia: el caso portugués» A: BARAHONA DE BRITO, A.; AGUILAR, P.; GONZÁLEZ, Carmen (eds.) *Las políticas hacia el pasado*. Madrid: Istmo, pp. 103-133

CREXELL, Joan (1985) *El monument a Rafael Casanova*. Barcelona: El llamp

CRUANYES, Josep (2003) *Els papers de Salamanca. L'espoliació del patrimoni documental de Catalunya (1938-1939)*. Barcelona: Edicions 62.

CUESTA, Josefina (1987-1988) «Para un análisis regional de la Guerra Civil en Castilla y León» A: *Anales de la Universidad de Alicante: Historia contemporánea*, núm. 6, Alacant: Universidad de Alicante, pp. 9-22

CUESTA, Josefina (1995) «De la memoria a la historia» A: ALTED, Alicia (coord.) *Entre el pasado y el presente. Historia y memoria*. Madrid: UNED

CUESTA, Josefina (1997) «El espacio y el poder en Salamanca, al comienzo de la guerra civil (1936)» A: *Salamanca. Revista de Estudios*, núm. 40, Salamanca: Diputación de Salamanca, pp. 381-402

CUESTA, Josefina (1998) «Memoria e historia. Un estado de la cuestión» A: *Ayer*, núm.32, pp.203-246

- CUESTA, Josefina (2008) *La odisea de la memoria. Historia de la memoria en España en el siglo XX*. Madrid: Alianza
- CUESTA, Josefina (2014) «Els conceptes de la transició en l'opinió publicada espanyola al segle XXI» A: DD. AA. *Catalunya en transició. Del passat al present. III Col·loqui internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Memorial Democràtic, pp. 177-212
- CUEVAS, Tomasa (1985) *Cárcel de mujeres: 1939-1945*. Barcelona: Sirocco; i (1986) *Mujeres de la resistencia*. Barcelona: Sirocco
- CULLA, Joan B. (2009) *La dreta espanyola a Catalunya. 1975-2008*. Barcelona: La Campana
- CULLA, Joan B. (coord.) (2001) *El pal de paller. Convergència Democràtica de Catalunya (1974-2000)*. Barcelona: Pòrtic
- CULLETON, Colleen P. (2005) «La memoria descolocada: el monumento al Dr. Robert» A: RESINA, Joan Ramon i WINTER, Ulrich (eds.) *Casa encantada. Lugares de memoria en la España constitucional (1978-2004)*. Madrid: Iberoamericana, p.111-129
- DALMAU, Daniel (2001) «La Joventut Nacionalista de Catalunya» A: CULLA, Joan B. (coord.) *El pal de paller. Convergència Democràtica de Catalunya (1974-2000)*. Barcelona: Pòrtic, pp. 332-333
- DD.AA. (1996) *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona: Columna
- DD.AA. (2015) *Gobernadores. Barcelona en la España franquista (1939-1977)*. Granada: Comares
- DD.AA. (2003) *Recuerdo a la sombra de las banderas. Guerra Civil española (1936-1939)*, Patronato del Castillo de Montjuïc: Barcelona
- DD.AA. (2004) *La otra cara del Fòrum de les Cultures S.A.*, Barcelona: Ed. Bellaterra
- DD.AA. (2009) *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX*. Barcelona: Associació de Dones Periodistes de Catalunya

DD.AA. (2010) *1970-2010. 40 anys d'acció veïnal. Quaderns de Carrer 5*. Barcelona: FAVB

DD.AA. (2011) *La repressió jurídica de les dictadures. II Col·loqui internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya

DD.AA. (2012) *Barraquisme: la ciutat (im)possible*. Barcelona: Generalitat de Catalunya

DD.AA. (2014) *300 onzes de setembre, 1714-2014*. Barcelona: Generalitat de Catalunya – Museu d'Història de Catalunya

DD.AA. (2014) *Catalunya en transició. Del passat al present. III Col·loqui internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Memorial Democràtic

DD.AA. (2018) *Memorias de guerra, proyectos de paz. Violencias y conflictos entre pasado, presente y futuro*, Gernika: Fundación Museo de la Paz de Guernika, p. 25-34

DELGADO, Manuel (2010) *La ciudad mentirosa. Fraude y miseria del “modelo Barcelona”*. Madrid: La Catarata,

DELGADO, Manuel (2015 [2011]) *El espacio público como ideología*. Madrid: Los libros de la Catarata

DI FEBBO, Giuliana (2012) *Ritos de guerra y de victoria en la España franquista*. València: PUV

DOMÈNECH, Xavier (2009) «El asalto al Olvido. Entre el poder y la sociedad» A: VINYES, Ricard (ed.) *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, pp.425-440

DOMÈNECH, Xavier (2009) «Les traces de la memòria. Els espais de memòria dels bombardeigs de Barcelona» A: COL·LECTIU DESAFECTOS (ed.) *La ciutat i la memòria democràtica. Espais de lluita, repressió i resistència a Barcelona*. Barcelona: ECOS, pp.29-42

DROIT, Emmanuel (2007) «Le Goulag contra la Shoah. Mémoires officielles et cultures mémorielles dans l'Europe élargie» A: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, núm.94, pp.101-120

- DUCH, Montse (2012) *Quimeres. Sociabilitats i memòries col·lectives a la Catalunya del segle XX*. Tarragona: Publicacions de la URV
- DUCH, Montserrat (2014) *¿Una ecología de las memorias colectivas? La transición española a la democracia revisitada*. Lleida: Milenio
- DUCH, Montserrat (2019) «El Memorial Democrático catalán: ¿un pacto suficiente?» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) (2019) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: La Catarata, pp. 87-94
- DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell (2009) *De súbditos a ciudadanos. Dones a Tarragona, 1939-1982*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials "Guillem Oliver" del Camp de Tarragona
- DURAN i SOLÀ, Lluís (2019) *El Congrés de Cultura Catalana i la Transició Política*. Barcelona: Fundació Congrés de Cultura Catalana
- EALHAM, Chris (2005) *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y conflicto. 1898-1937*. Madrid: Alianza
- EILAND, Howard i JENNINGS, Michael W. (2020) *Walter Benjamin. Una vida crítica*. Madrid: Tres Puntos Ediciones
- ELEY, Geoff (2008) *Una línea torcida. De la historia cultural a la historia de la Sociedad*. València: Publicacions de la Universitat de València
- ELWOOD, Sheelagh (2001 [1984]) *Historia de Falange Española*. Barcelona: Crítica - Biblioteca de Bolsillo
- ERICE, Francisco (2009) *Guerras de la memoria y fantasmas del pasado. Usos y abusos de la memoria colectiva*. Oviedo: Eikasía
- ERLL, Astrid (2012) *Memoria colectiva y culturas del recuerdo. Estudio introductorio*. Bogotá: Universidad de Los Andes
- ESCULIES, Joan (2022) *Tarradellas, una certa idea de Catalunya*. Barcelona: Pòrtic
- ESPINOSA MAESTRE, Francisco (ed.) (2010) *Violencia roja y azul. España, 1936-1950*. Barcelona: Crítica

- ESPINOSA, Francisco (2000) *La justicia de Queipo*. Barcelona: Crítica
- ESPINOSA, Francisco (2005) *El fenómeno revisionista o los fantasmas de la derecha española*. Badajoz: Del Oeste Ediciones
- ESPINOSA, Francisco (2006) *Contra el olvido. Historia y memoria de la guerra civil*. Barcelona: Crítica
- ESPINOSA, Francisco (2007) «De saturaciones y olvidos. Reflexiones en torno a un pasado que no puede pasar» A: *Hispania Nova*, núm. 7, revista digital: <http://hispanianova.rediris.es/7/index.htm>
- ESPINOSA, Francisco (2021) «La investigación de la represión franquista 40 años después (1979-2020)» A: GABARDA, Vicent (dir.) *Valencia, 1936-2020. Violencia. Conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones*. València: Diputació de València, pp.91-114.
- ETXEBARRÍA, Francisco i SOLÉ, Queralt (2019) «Fosas comunes de la guerra civil en el siglo XXI: antecedentes, interdisciplinariedad y legislación» A: *Historia Contemporánea*, nº 60, pp. 401-438
- FABRE, Jaume (2003), *Els que es van quedar. 1939: Barcelona, ciutat ocupada*. Barcelona: PAM
- FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep M. (1976-1977) *Tots els barris de Barcelona*, 7 vols., Barcelona: Ed. 62
- FABRE, Jaume i Josep M. HUERTAS (1982) *Carrers de Barcelona. Com han evolucionat els seus noms*. Barcelona: Edhasa
- FABRE, Jaume; HUERTAS, Josep M.; BOHIGAS, Pere (1984) *Monuments de Barcelona*. Barcelona: L'Avenç
- FARALDO, Jose M. (2011) «Ocupantes y ocupados. La memoria de la Segunda Guerra Mundial en Europa Centro-Oriental» A: *Historia del Presente*, núm. 14 (2ª època), pp. 83-101
- FERNÁNDEZ, Lourenzo y MÍGUEZ, Antonio (eds.) (2018) *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo*. Vigo: Ed. Galaxia

- FERNÁNDEZ, Lourenzo; MÍGUEZ, Antonio; VILAVEDRA, D. (ed.) (2020) *1936 Un nuevo relato*. Saragossa: Publicaciones de la Universidad de Zaragoza
- FERRÁNDIZ, Francisco (2014) *El pasado bajo tierra. Exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil*. Barcelona: Anthropos
- FIGUERES, Josep M. (2000) *Papers de Salamanca: de botí de guerra a problema de la democràcia. El com i el perquè d'una incomprensió*. Barcelona: Fundació Trias Fragas
- FINKELSTEIN, Norman G. (2002) *La industria del Holocausto. Reflexiones sobre la explotación del sufrimiento judío*. Madrid: Siglo XXI
- FONT, Jordi. *Una herència incòmoda. Mecanismes de construcció i transmissió d'una història crítica de la memòria social del franquisme*. Tesis doctoral defensada el 7 de juny de 2021 a la UAB. [accés online a: www.tesisenred.net/handle/10803/673245#page=1]
- FONTANA, Josep (2002) *La historia de los hombres: el siglo XX*. Barcelona: Crítica
- FONTANA, Josep (2011) *Por el bien del imperio. Una historia del mundo desde 1945*. Barcelona: Pasado y Presente
- FUENTE, María de la (coord.) (2017) *Polítiques de memòria, gènere i ciutat*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials
- FUSTER, Jaume (1978) *El Congrés de Cultura Catalana ¿Què és i què ha estat?*. Barcelona: Laia
- FYTILI, M. (2017) «Una comparación del pasado traumático bajo el mandato socialista en España (1982-1996) y en Grecia (1981-1989)» A: *Segle XX*, núm.10,
- GABARDA, Vicent (dir.) (2021) *Valencia, 1936-2020. Violencia. Conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones*. València: Diputació de València
- GALLEGO, Laia (2017) «Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil: historiografia i memorialització» A: *Índice Histórico Español*, núm. 130, pp. 13-37

GÁLVEZ BIESCA, Sergio (2006) «El proceso de recuperación de la “memoria histórica” en España: Una aproximación a los movimientos sociales por la memoria» A: *International Journal of Iberian Studies*, Volum 19 nº1

GINER, Salvador (2002 [1967]) *Historia del pensamiento social*. Barcelona: Ariel

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (2013) *Memoria e historia. Vedemécum de conceptos y debates fundamentales*. Madrid: Los libros de la Catarata

GONZÁLEZ ENRÍQUEZ, Carmen (2002) «Depuración y justicia políticas en Europa del Este» A: BARAHONA DE BRITO, A.; AGUILAR, P.; FONZÁLEZ ENRÍQUEZ, C. (eds.) *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias*. Madrid: Istmo, pp.321-365

GONZÁLEZ VÁZQUEZ, David i RIERA MIRALLES, Ferran (2018) *Girona terra memorial. Espais de memòria i turisme a les comarques gironines*. Girona: Diputació de Girona

GRANDAS, Carme (2006) «Arte público y política. Análisis del período de la posguerra en Barcelona» A: DD. AA. *La multiculturalidad en las Artes y en la Arquitectura: XVI Congreso Nacional de Historia del Arte*, vol.1, Las Palmas de Gran Canaria: Gobierno de Canarias – Anroart Ediciones, pp.675-684

GRAU, Martí (2016) «Proposing a New European Narrative: The House of the European History Project» A: GUIXÉ, Jordi (ed.) *Past and Power. Public policies on memory. Debates, from global to local*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, pp. 57-73

GRIFFIN, Roger (2018) *Fascismo*. Madrid: Alianza

GROPPO, Bruno (2004) «"Revisionismo" histórico y cambio de paradigmas en Italia y Alemania» A: *Políticas de la Memoria. Revista de Investigación del CeDInCI*, núm.4, pp. 47-60

GUIXÉ, Jordi (2009) «Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña» A: VINYES, Ricard (ed.) *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, pp.569-608

GUIXÉ, Jordi (2012) *La república perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*. València, Publicacions de la Universitat de València

- GUIXÉ, Jordi (ed.) (2016) *Past and Power. Public policies on memory. Debates, from global to local*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona
- GUIXÉ, Jordi i INIESTA, Montserrat (ed.) (2009) *Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic*. Vic: Eumo Editorial – Memorial Democràtic
- GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) (2019) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: La Catarata,
- HABERMAS, Jürgen *et alii* (1996) *Coneixement i interès: la filosofia en la crisi de la humanitat europea*. València: Publicacions de la Universitat de València
- HALBWACHS, Maurice (2004a) *Los marcos sociales de la memoria*. Barcelona: Anthropos.
- HALBWACHS, Maurice (2004b) *La memoria colectiva*. Saragossa: Publicaciones de la Universidad de Zaragoza
- HALBWACHS, Maurice (2015) *La topografía legendaria de los Evangelios en Tierra Santa*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas
- HEIBERG, Morten i ROS AGUDO, Manuel (2006) *La trama oculta de la guerra civil. Los Servicios secretos de Franco 1936-1945*. Barcelona: Crítica
- HEREDIA, Ivan i ABAD, Irene (2008) *Leandro Saín y Carmen Casas. Organización política clandestina en la Zaragoza de los años 40*. Saragossa: Gobierno de Aragón
- HERTZOG, Anne (2019) «Tourism and places of memory» A: *Observing Memories*, n° 3, pp. 6-17
- HOBSBAWM, Eric J. i RANGER, Terence (1988) *L'invent de la tradició*. Vic: Eumo
- HUERTAS CLAVERÍA, Josep M. «La vida i la mort al Camp de la Bota» A: *L'Avenç*, núm.291, Maig 2004, pp. 24-31
- HUMLEBAEK, Carsten (2004) «Usos políticos del pasado reciente durante los años del gobierno del PP» A: *Historia y Presente*, núm.4, pp. 157-167

- HUMLEBAEK, Carsten (2008) «La Constitución de 1978 como lugar de memoria en España» A: *Historia y Política*, núm. 12, p. 187-210
- HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni; VILLARROYA, Joan (2010) *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: DAU-CEHI
- HUYSEN, Andreas (2003) *Present Pasts: Urban palimpsests and politics of memory*. Stanford University Press.
- HUYSEN, Reinhart (2002) *En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización*. México: Fondo de Cultura Económica
- JAMESON, Frederic (2011) *El posmodernismo o la lógica cultural del capitalismo avanzado*. Madrid: Paidós
- JELIN, E. (2012 [2002]) *Los trabajos de la memoria*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos
- JELIN, Elizabeth (2018) *La lucha por el pasado. Cómo construimos la memoria social*. Buenos Aires: Siglo XXI
- JELIN, Elizabeth (comp.) (2002) *Las conmemoraciones: las disputas en las fechas "in-felices"*. Madrid: Siglo XXI
- JELIN, Elizabeth i KAUFMAN, Susana G. (comps) (2006) *Subjetividad y figuras de la memoria*. Madrid: Siglo XXI
- JELIN, Elizabeth i LANGLAND, Victoria (comps.) (2003) *Monumentos, memoriales y marcas territoriales*. Madrid: Siglo XXI
- JELIN, Elizabeth i LONGONI, Ana (comps) (2005) *Escrituras, imágenes y escenarios ante la represión*. Madrid: Siglo XXI
- JELIN, Elizabeth i PINO, Ponciano del (comps.) (2003) *Luchas locales, comunidades e identidades*. Madrid: Siglo XXI
- JELIN, Elizabeth i SILVA CATELA, Ludmila da (comps.) (2002) *Los archivos de la represión: documentos, memoria y verdad*. Madrid: Siglo XXI
- JELIN, Elizabeth i VINYES, R. (2021) *Cómo será el pasado. Una conversación sobre el giro memorial*. Barcelona: Ned Ediciones

JIMÉNEZ VILLAREJO, Carlos i DOÑATE MARTÍN, Antonio (2012) *Jueces, però parcials. La pervivència del franquismo en el poder judicial*. Barcelona: Pasado y Presente

JUDT, Tony (2006) *Postguerra. Una historia de Europa desde 1945*. Madrid: Taurus

JULIÁ, Santos (2003) «Echar al Olvido. Memoria y amnistia en la Transición» A: *Claves de razón práctica*, núm. 129, pp. 14-24

JULIÁ, Santos (2004) *Historias de las dos Españas*. Madrid: Taurus

JULIÁ, Santos (2006a) «El franquismo: historia y memoria» A: *Claves de razón práctica*, núm. 159, pp. 4-13

JULIÁ, Santos (2006b) «Memoria, historia y política de un pasado de guerra y dictadura» A: JULIÁ, S. (dir.) *Memoria de la guerra y del franquismo*, Madrid: Taurus, p. 27-77

JULIÁ, Santos (2007a) «De nuestras memorias y de nuestras miserias» A: *Hispania Nova*, núm. 7, revista digital: <http://hispanianova.rediris.es/7/index.htm>

JULIÁ, Santos (2007b) «Hermenéuticas imaginativas» A: *Revista de Libros*, núm. 131, pp. 12-14

JULIÁ, Santos (2008a) «Cuándo y a cambio de qué fueron liberados los presos políticos de la dictadura» A: *Revista de Libros*, núm. 138

JULIÁ, Santos (2008b) «Erratas y errores» A: *Revista de Libros*, núm. 143

JULIÁ, Santos (2011) *Elogio de Historia en tiempo de Memoria*. Madrid: Fundación Alfonso Martín Escudero - Marcial-Pons

JULIÁ, Santos (2011) *Elogio de historia en tiempo de memoria*. Madrid: Marcial Pons

JULIÁ, Santos (coord.) (1999) *Víctimas de la guerra civil*. Madrid: Temas de Hoy

JULIÁ, Santos (dir.) (2006) *Memoria de la guerra y del franquismo*, Madrid: Taurus

- KERANGAT, Zoé de (2017) «Beyond local memories: exhumations of Francoism's Victims as Counter-discourse during the Spanish Transition to Democracy» A: SINDBAEK, Tea and TÖRNQUIST-PLEWA, Barbara (ed.) *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception*. Brill: Leiden – Boston, pp. 104-121
- KOSELLECK, Reinhart (1993) *Futuro pasado: para una semántica de los tiempos históricos*. Barcelona: Paidós
- KOSELLECK, Reinhart (2011) *Modernidad, culto a la muerte y memoria nacional*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales
- LAVABRE, Marie-Claire (1994) *Le Fil Rouge. Sociologie de la mémoire communiste*. París: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques
- LEDESMA, José Luis i RODRIGO, Javier (2006) «Caídos por España, mártires de la Libertad. Víctimas y conmemoración de la Guerra Civil en la España posbélica (1939-2006)» A: *Ayer*, núm. 63, pp. 233-255
- LOFF, Manuel (2014) «Dictatorship and revolution: Socio-political reconstructions of collective memory in post-authoritarian regime» A: *Culture & History Digital Journal*, vol. 3, núm. 2
- LOFF, Manuel i MENEZES, Isabel (2015) monògrafic «Revolution and Memories» A: *Journal of Social Science Education*, Vol. 14, núm. 2
- LLOR, Montserrat (2016) *Atrapados. Guerra Civil y represión. Hablan las víctimas de Franco*. Barcelona: Crítica
- LLORENTE, Ángel (1995) *Arte e ideología en el franquismo (1936-1951)*. Madrid: Visor
- LÓPEZ ANGUITA, Begoña (2019) «La impunidad de los crímenes del franquismo: las insuficiencias de la Ley de Memoria Histórica» A: a GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) (2019) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: La Catarata, p.109-122
- LÓPEZ ESPINOSA, Arnau (2019) «La ciutat democràtica, el moviment veïnal i la participació ciutadana: un estat de la qüestió i una proposta d'anàlisi en tres temps» A: *Segle XX*, núm. 12, pp. 68-84

- LÓPEZ RAIMUNDO, Gregorio (2009) «Comorera torna a casa» A: CEBRIÁN, Carme (ed.) *Joan Comorera torna a casa*, Barcelona: Pòrtic
- LORENZ, Federico i JELIN, E. (comps.) (2004) *Educación y memoria: la escuela elabora el pasado*. Madrid: Siglo XXI
- LORENZO RUBIO, César (2013) *Cárceles en llamas. El movimiento de presos sociales durante la transición*. Barcelona: Virus
- LORENZO, César (2019) *Solidaritat, Justícia, Memòria: l'Associació Catalana d'Ex-presos Polítics del Franquisme*. Barcelona: Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya
- LOSADA, Juan Carlos (2020) *El ogro patriótico. Los militares contra el pueblo en la España del siglo XX*. Barcelona: Pasado y Presente
- LOWENTHAL, David (1998) *El pasado es un país extraño*. Madrid: Akal
- LÖWY, Michael (2020) *Avís d'incendi. Una lectura de les Tesis Sobre el concepte d'història*. Barcelona: Flâneur
- LUMMIS, Trevor (1987) *Listening to History*. Londres: Hutchinson
- MADALENA, José I. i Grupo Salamanca (1995) «La memoria y el poder: los cambios en la denominación de las calles de Valladolid, Salamanca y León» A: ALTED, Alicia (coord.) *Entre el pasado y el presente. Historia y memoria*. Madrid: UNED
- MARAGALL, Pasqual (2008) *Oda inacabada. Memòries*. Barcelona: RBA - La Magrana
- MARCET, Joan (1987) *Convergencia Democrática de Catalunya: el partido y el movimiento*. Madrid: CIS – Siglo XXI
- MARCET, Xavier «El Fòrum i la memòria del Camp de la Bota» A: *L'Avenç*, núm.291, Maig 2004
- MARÍN Martí (2015) «El decenio bisagra (1951-1960)» A: DD. AA. *Gobernadores. Barcelona en la España franquista (1939-1977)*. Granada: Comares

MARÍN, Martí (2008) «Crisi, transició i democràcia (1973-2007)» A: RISQUES, Manel (dir.) *Història de l'Ajuntament de Barcelona*, vol.2, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 271-295

MARÍN, Martí (2019) *¡Ha llegado España! La política del franquisme a Catalunya*. Vic: Eumo

MARÍN, Martí (2005) *Josep Maria de Porcioles. Catalanisme, clientelisme i franquisme*. Barcelona: Base

MARÍN, Martí (2006) *Història del franquisme a Catalunya*. Lleida: Pagès Editors – Eumo editorial

MARINÑO, Marta i FORTI, Steven (2010) «Las mujeres en el callejero de Barcelona en el siglo XX. Una propuesta de lectura de la historia urbana y política de la Ciudad condal a través de la historia del género» A: CANDELARIA, Maria; CONTRERAS, Javier; LÓPEZ, Pablo (eds.) *II Encuentro de jóvenes investigadores en historia contemporánea. Universidad de Granada, 22 a 25 de septiembre de 2009*. Granada: Ediciones de la Universidad de Granada, pp. 709-727

MARTÍ BIELSA, Lluís (2012) *Un d'entre tants. Memòries d'un home amb sort*. Barcelona: Llibres de Matricula

MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (2021) *Josep Maria de Porcioles. Biografia d'una vida singular*. Barcelona: Base

MARTÍNEZ FIOL, David (2005) «La construcción mítica del “Onze de setembre de 1714” en la cultura política del catalanismo durante el siglo XX» A: *Historia y Política*, núm. 14, p. 219-242

MASSA, Paola (1998) «Antropología y patrimonio cultural. Un estudio sobre los monumentos a los caídos» A: *Alteridades*, vol.8, núm. 16, pp. 85-94

MATE, Reyes (1991) «Benjamin o el primado de la política sobre la historia» A: *Isegoría*, núm.4

MATE, Reyes (1997) *Memoria de Occidente: actualidad de pensadores judíos olvidados*. Rubí: Anthopos

MATE, Reyes (2006) *Medianoche en la historia: comentarios a las tesis de Walter Benjamin "Sobre el concepto de historia"*. Madrid: Trotta

MATEO, Pilar (2005) *Estudi sobre iconografia i simbologia franquista a la ciutat de Barcelona*. Barcelona: IPUQV-Ajuntament de Barcelona

MATEO, Pilar (2008) *Revisió i actualització de l'estudi sobre iconografia i simbologia franquista a la ciutat de Barcelona*. IPUQV-Ajuntament de Barcelona

MATEO, Pilar (2009) «Inventari d'iconografia i simbologia franquista a la ciutat de Barcelona» A: SEGURA, A.; MAYAYO, A.; SOLÉ, Q. (eds.) *Fosses comunes i simbologia franquista*. Catarroja-Barcelona: Afers, p.163-170

MAURI, Luis i URÍA, Lluís (1998) *La gota malaya. Pasqual Maragall, la obstinación y el poder*. Barcelona: Península

MAYAYO, Andreu (2002) *La ruptura catalana*. Catarroja: Afers

MAYAYO, Andreu (2007) *La veu del PSUC. Josep Solé Barberà, advocat*. Barcelona: L'Avenç

MERINO, Agustina (dir.) (2019) *La repressió franquista a Catalunya*, núm. 19 [Edició extraordinària la revista *Memòria antifranguista del Baix Llobregat*, coordinat per Agustina Merino i Conxita Mir]. Cornellà de Llobregat: Associació per la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

MICHONNEAU, Stéphane (1996) «Le monument à la Victoire: un cas exemplaire de la politique de mémoire franquiste à Barcelone» A : *Bulletin d'histoire contemporaine de l'Espagne*, núm. 24, pp. 189-203

MICHONNEAU, Stéphane (2002) *Barcelona: memòria i identitat. Monuments, commemoracions i mites*. Vic: Eumo Editorial

MICHONNEAU, Stéphane (2004) «La política del olvido de la dictadura de Primo de Rivera: el caso barcelonés» A: *Historia y Política*, núm.12, p. 105-132

MICHONNEAU, S. (2017) *Fue ayer: Belchite, un pueblo frente a la cuestión del pasado*. Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza

MICHONNEAU, Stéphane i NÚÑEZ-SEIXAS, Xosé M. (dirs.) (2014) *Imaginarios y representaciones de España durante el franquismo*. Madrid: Casa de Velázquez

- MICHONNEAU, S.; RODRÍGUEZ-LÓPEZ, C.; VELA, Fernando (eds.) (2019) *Paisajes de guerra. Huellas, reconstrucción, patrimonio (1939 – años 2000)*. Madrid: Casa de Velázquez – Ediciones Complutense
- MÍGUEZ MACHO, Antonio (2014) *La genealogía genocida del franquismo. Violencia, memoria e impunidad*. Madrid: Abada Editores
- MÍGUEZ, Antonio (ed.) (2016) *Ni verdugos ni víctimas. Actitudes sociales ante la violència, del franquismo a la dictadura argentina*. Granada: Comares
- MÍGUEZ, Antonio (2018) «Un pasado negado. Lugares de violencia y lugares de memoria del golpe, la guerra civil y el franquismo» A: *Confluenze. Rivista di studi iberoamericani*, nº2, pp. 127-151
- MINK, George (2016) «Politics and memory in Post-communist Europe» A: GUIXÉ, Jordi (ed.) *Past and Power. Public policies on memory. Debates, from global to local*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, pp. 44-56
- MIR, Conxita (2000) *Vivir es sobrevivir: justicia, orden y marginación en la Cataluña rural*. Lleida: Milenio
- MIR, Conxita (ed.) (2001) Dossier “La represión bajo el franquismo” A: *Ayer*, núm. 43.
- MIR, Conxita (2009) «Acción pública y regulación memorial del territorio» A: VINYES, Ricard (ed.) *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, pp. 523-547
- MIR, Conxita (2013) «Rememorar a las víctimas: un recorrido por los espacios de duelo de las violencias de guerra y posguerra en Cataluña» A: MIR, Conxita i GELONCH, Josep (eds.) *Duelo y memoria. Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida
- MIR, Conxita i GELONCH, Josep (eds.) (2013) *Duelo y memoria. Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida
- MIR, Conxita; GARRÓS, Aida; RAMON, Gabriel (2014) *Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida. 1931 – 2014*. [llibre digital] Juneda: Fonoll.

- MIRÓ, Carme (2009) «Empremtes de la guerra a la ciutat de Barcelona» A: COL·LECTIU DESAFECTOS (ed.) (2009) *La ciutat i la memòria democràtica. Espais de lluita, repressió i resistència a Barcelona*. Barcelona: ECOS, pp. 43-67
- MOLAS, Isidre (ed.) (2000) *Diccionari de partits polítics de Catalunya. Segle XX*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana – ICPS
- MOLINERO Carme i YSÀS, Pere (1998) «La Diputació de 1949 a 1977» A: Riquer, Borja de (dir.) *Història de la Diputació de Barcelona*, V.3, Barcelona: Diputació de Barcelona
- MOLINERO, C.; SALA, M.; SOBREQUÉS, J. (ed.) (2003) *Una inmensa prisi3n. Los campos de concentraci3n y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica
- MOLINERO, Carme (2007) «La política de reconciliaci3n nacional. Su contenido durante el franquismo, su lectura durante la Transici3n» A: *Ayer*, núm.66, p. 201-225
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (2018) *La Transici3n. Historia y relatos*. Madrid: Siglo XXI
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (2003) *El r3gim franquista. Feixisme, modernitzaci3n i consens*. Vic: Eumo editorial
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (2010) *Els anys del PSUC. El partit de l'antifranquisme (1956-1981)*, Barcelona: L'Avenç
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (2014) *La cuesti3n catalana. Cataluña en la Transici3n española*. Barcelona: Crítica
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (coords.) (2010) *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transici3n*. Barcelona: Icària
- MOMBELLO, Laura (2014) «Entrevista a Elizabeth Jelin. La memoria, una bisagra entre pasado y presente» A: *Clepsidra. Revista interdisciplinaria de Estudios sobre Memoria*, núm. 2, pp. 146-157

- MONFORT, Aram (2008) *Barcelona 1939. El camp de concentració d'Horta*. Barcelona: L'Avenç
- MONTANER, J.M.; ÁLVAREZ, F.; MUXÍ, Z. (ed.) (2011) *Archivo critico modelo Barcelona (1973-2004)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona – ETSAB-UPC
- MONTANER, Josep M. (2011) «La evolución del “modelo Barcelona” (1973-2004)» A: MONTANER, J.M.; ÁLVAREZ, F.; MUXÍ, Z. (ed.) *Archivo critico modelo Barcelona (1973-2004)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona – ETSAB-UPC
- MONTENEGRO, Marisela i PIPER, Isabel (2009) «Reconciliación y construcción de la categoria víctima: Implicaciones para la acción política en Chile» A: *Revista de Psicología*, vol. XVIII, núm. 1, pp. 31-59
- MORADIELLOS, Enrique (1999 [1994]) *El oficio del historiador*. Madrid: Siglo XXI
- MORÁN, Gregorio (1991) *El precio de la transición*. Barcelona: Planeta
- MORENO JULIÀ, Xavier (2004) *La División Azul: sangre española en Rusia (1941-1945)*. Barcelona: Crítica
- MORENO LUZÓN, Javier i NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2017) *Los colores de la patria. Símbolos nacionales en la España contemporània*. Madrid: Tecnos
- MORGAGE, Iria (2018) «Rosa branca. Accions colectives da memoria na transición: vítimas sen verdugos» A: FERNÁNDEZ, Lourenzo y MÍGUEZ, Antonio (eds.) *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo*. Vigo: Ed. Galaxia
- MOSSE, George L. (2005) *La nacionalización de las masas*. Madrid: Marcial Pons
- MUNIESA, Bernat (2005) *Dictadura y transición. La España lampedusiana*. 2 vols. Barcelona: Publicacions i Edicions de la UB
- MUXÍ MARTÍNEZ, Zaida (2017) «Memorias, espacio público y mujeres. (In)visibilidad y construcción» A: FUENTE, María de la (coord.) *Polítiques de memòria, gènere i ciutat*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, pp. 78-103

- NAMER, Gérard (1998) «Antifascismo y “la memoria de los músicos” de Halbwachs (1938)» A: *Ayer*, núm. 32, pp. 35-56
- NAMER, Gérard (2004) «Postfacio» A: HALBWACHS, Maurice. *Los marcos sociales de la memoria*. Barcelona: Anthropos
- NASH, Mary (2005 [2004]) *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza
- NASH, Mary (2007) *Dones en transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona
- NAVARRO, Vicenç (2002) *Bienestar insuficiente, democracia incompleta. Sobre lo que no se habla en nuestro país*. Barcelona: Anagrama
- NAVARRO, Vicenç (2006) *El subdesarrollo social en España. Causas y consecuencias*. Barcelona: Anagrama
- NERÍN, Gustau (2005) *La guerra que vino de África*. Barcelona: Crítica
- NERONE, John (1989) «Professional History and Social Memory» A: *Communication*, vol.11, pp. 89-104
- NEUMAYER, Laure (2018) *The criminalization of communism in the European Political Space after the Cold War*. London: Routledge
- NORA, Pierre (1998) «La aventura de *Les lieux de mémoire*» A: CUESTA, Josefina (ed.) *Ayer*, núm.32
- NORA, Pierre (dir.) (1997) *Les lieux de mémoire*. 3 vols. París: Gallimard
- NOVICK, Peter (2007) *Judíos, ¿vergüenza o victimismo? El Holocausto en la vida americana*. Madrid: Marcial Pons
- NOVIKOVA, Olga (2007) «La política de la memoria: Moldear el pasado para construir la Sociedad democrática (la URSS y el espacio postsoviético)» A: *Historia del presente*, núm. 9, pp. 71-100
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2021) *Guaridas del Lobo. Memorias de la Europa totalitaria*. Barcelona: Crítica

NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (coord.) (2017) *España en democràcia, 1975-2011* [vol.10 de la *Historia de España*, dirigida per Josep FONTANA i Ramón VILLARES]. Barcelona: Crítica-Marcial Pons

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2009) «“Los que en Rusia están”: el culto a los caídos de la División Azul (1941-2008)» A: CASQUETE, Jesús i CRUZ, Rafael (eds.) *Políticas de la muerte. Usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del siglo XX*. Madrid: Los libros de la Catarata, pp. 299-333

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel (2005) «Los vencedores vencidos: la peculiar memoria de la División Azul, 1945-2005» A: *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 4, pp. 83-113

OLESTI, Isabel (2005) *Nou dones i una guerra: les dones del 36*. Barcelona: Edicions 62

PALACIOS, GONZÁLEZ, Daniel (2021) *Making monuments from mass graves: production, uses and meaning (Spain, 1936-2020)*. Tesi doctoral defensada el 15 d'octubre de 2021 a la Universitat de Colònia [Accessible a: <https://kups.ub.uni-koeln.de/61660/1/thesis.pdf>]

PÀMIES, Teresa (1976) *Maig de les dones: crònica d'unes jornades*. Barcelona: Laie

PASTOR PETIT, Domènec (2006) *Traïdors a Catalunya. La cinquena columna (1936-1939)*. Barcelona: Base

PATRONAT DE CULTURA POPULAR CATALANA (1963) *Volem les nostres estàtues*. Ginebra: Patronat de Cultura Popular Catalana

PEINADO, Arturo (2006) «El movimiento social por la recuperación de la memoria histórica» A: *Hispania Nova*, núm.6

PÉREZ GARZÓN, Juan S. (2000) *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*. Barcelona: Crítica

PÉREZ VALLVERDÚ, Eulàlia (dir.) (2014) *Barcelona en postguerra 1939-1945*. Barcelona: Efadós – Ajuntament de Barcelona – Fundació Carles Pi i Sunyer

- PIULACHS, Francesc i GRAU, Pepita (1993) *Naixença i primeres accions dels Mutilats de Guerra de Catalunya*. S.l.: s.n
- POBLET, Francesc (2005) «Els bombardejos de març del 1938 a Barcelona» A: SOLÉ SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J. (dirs.) (2005) *Breu història de la guerra civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, pp. 592-598
- POBLET, Josep M. (1976) *Vida i mort de Lluís Companys*. Barcelona: Pòrtic
- POGGIO, Pier Paolo (2006) *Nazismo y revisionismo histórico*. Madrid: Akal
- PONSETÍ, Miquel (dir.) (1981) *Nomenclàtor 1980 de les Vies Públiques de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona
- PORRETA, Daniele (2011) «Inicios de un Reader sobre el “modelo Barcelona”» A: MONTANER, J.M.; ÁLVAREZ, F.; MUXÍ, Z. (ed.) *Archivo crítico modelo Barcelona (1973-2004)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona – ETSAB-UPC, pp. 285-294
- PORTA PERALES, Miquel «El nomenclàtor de Barcelona. Història i memòria de la ciutat» A: *Hansel i Gretel. Publicació cultural*, 13/11/2016. (accés online: www.hanseligretel.cat)
- PORTAVELLA, Jesús (2010) *Diccionari nomenclàtor de les vies públiques de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona
- POWLES, Valerie (2002) «El refugi antiaeri del carrer nou de la Rambla» A: VILLARROYA, Joan; PUJADÓ, Judit; POWLES, Valerie. *El refugi 307. La guerra civil i el Poble Sec*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona
- PRESTON, Paul (2004 [1994]) *Franco “Caudillo de España”*. Barcelona: Debolsillo
- PRESTON, Paul (2011) *El Holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Debate
- PRUTSCH, Markus J. (2013) «European historical memory: policies, challenges and perspectives» A: Directorate-General for internal policies. Policy department B: Structural and cohesion policies. Culture and Education. Accés online: <https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/home>

- PUJADÓ, Judit (2009) «Refugis i valors» A: COL·LECTIU DESAFECTOS (edit.) *La ciutat i la memòria democràtica. Espais de lluita, repressió i resistència a Barcelona*. Barcelona: ECOS
- PUJADÓ, Judith (1998) *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris de Barcelona, 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat
- PUJOL, Enric (2018) *Josep Tarradellas. President de la Generalitat restablerta (1977-1980)*. Barcelona: DAU
- RADSTONE, Susannah i SCHWARZ, Bill (eds.) (2010) *Memory. Histories, Theories, Debates*. Nova York: Fordham University Press
- RAGUER, Hilari (1997) *Divendres de Passió: vida i mort de Manuel Carrasco i Formiguera*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat
- RAGUER, Hilari (2008) *La pólvora y el incienso. La iglesia y la guerra civil española (1936-1939)*. Barcelona: Península
- RAMONET, Ignacio (2005) *Irak. Historia de un desastre*. Barcelona: Debate
- RAMOS, Miquel (2022) *Antifascistas. Así se combatió a la extrema derecha española desde los años 90*. Madrid: Capitán Swing
- REIG TAPIA, Alberto (1996) «Tormento y éxtasis de Manuel Azaña: del infierno masónico al edén conservador» A: ALTED, A.; EGIDO, A.; MANCEBO, M.F. (eds.) *Manuel Azaña: pensamiento y acción*. Madrid: Alianza Editorial, pp. 323-346
- REIG TAPIA, Alberto (2000) *Memoria de la guerra civil. Los mitos de la tribu*. Madrid: Alianza Editorial
- REIG TAPIA, Alberto (2006) *AntiMoa*. Barcelona: Ediciones B
- REMESAR, Antoni i RICART, Núria «Estrategias de la memoria. Barcelona, 1977-2013» A: *Scripta Nova*, Núm. 495, 20/11/2014
- RESINA, Joan Ramon i WINTER, Ulrich (eds.) (2005) *Casa encantada. Lugares de memoria en la España constitucional (1978-2004)*. Madrid: Iberoamericana
- RICART, Núria (2016) «Reclaiming Memory. Historical Memory Itinerary of Les Corts District, Barcelona» A: RICART, Núria (ed.) *Public space and memory*. [eBook] Barcelona: Edicions de la UB, pp. 121-144

RICART, Núria (ed.) (2016) *Public space and memory*. [eBook] Barcelona: Edicions de la UB

RICART, Núria i GUIXÉ, Jordi «Futur monument a la presó de dones de les Corts. Procés obert» A: *On the w@terfront*, núm. 36, 2015, pp. 15-31

RICART, Núria i REMESAR, Antoni (2013) «Reflexiones sobre el espacio público» A: *On the w@terfront*, núm. 23, revista online: <https://revistes.ub.edu/index.php/waterfront/index>

RICHARDS, Michael (2013) *Historias para después de una guerra*. Barcelona: Pasado y Presente

RICOEUR, Paul (2000) *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*. París: Seuil

RIEFF, David (2012) *Contra la memoria*. Barcelona: Debate

RÍO, Ángel del (2019) «Fosas de la represión franquista: del ocultamiento a la patrimonialización» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: Catarata, pp. 183-196

RIQUER, Borja de (1997 [1996]) *L'últim Cambó. La dreta catalanista davant la guerra civil i el franquisme*. Vic: Eumo

RIQUER, Borja de (2010) *La dictadura de Franco*. Vol.9 de la *Historia de España* dirigida per J. Fontana i R. Villares. Barcelona: Crítica-Marcial Pons

RIQUER, Borja de (dir.) (1988) *Història de la Diputació de Barcelona*, V.3, Barcelona: Diputació de Barcelona

RISQUES, M. (2015) «El Gobierno Civil de Barcelona en la postguerra mundial, 1945-1951» A: DD. AA. *Gobernadores. Barcelona en la España franquista (1939-1977)*. Granada: Comares, p. 63-116

RISQUES, Manel (2016) «Barcelona. Public space and historical memory policies» A: RICART, Núria (ed.) (2016) *Public space and memory*. [eBook] Barcelona: Edicions de la UB, pp.95-120

RISQUES, Manel (2012) *L'Estat a Barcelona: ordre públic i governadors civils*. Barcelona: Base

- RISQUES, Manel (dir.) (2008) *Història de l'Ajuntament de Barcelona*, 2 vols., Barcelona: Enciclopèdia Catalana
- RISQUES, Manel (dir.) (2015) *Cataluña, 1900-1980: història en fotografies*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana
- RISQUES, Manel i BARRACHINA, Carles (2001) *Procés a la Guàrdia Civil. Barcelona, 1939*. Barcelona: Pòrtic
- RISQUES, Manel i MARÍN, Martí (2005) *Montjuïc: memòries en conflicte*. Barcelona: La esfera de los libros
- ROBINE, Régine (2012 [2003]) *La memoria saturada*. Buenos Aires: Waldhuter
- RODRIGO, Javier (2004) «Los mitos de la derecha historiográfica. Sobre la memoria de la guerra civil y el revisionismo a la española» A: *Historia del Presente*, núm.3, 2004-1, pp.185-195
- RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, José Luis (1994) *Reaccionarios y golpistas. La extrema derecha en España: del tardofranquismo a la consolidación de la democracia (1967-1982)*. Madrid: CSIC
- ROTHBERG, Michael (2009) *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press.
- ROTHBERG, Michael (2019) «Michael Rothberg. Multidirectional memory on focus» A: *Observing Memories*, núm. 3, pp.28-33
- ROUSSO, Henry (1990) *Le syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*. París: Seuil
- ROVIRA MARTÍNEZ, Marta (ed.) (2020) *El Congrés de Cultura Catalana. Història i balanç (1975-1977)*. Catarroja: Afers
- ROZAS KRAUSE, Valentina (2016) «Challenging the traditional monument: four reviews applied to Santiago and Buenos Aires» A: GUIXÉ, Jordi (ed.) *Past and power. Public policies on memory. Debates, from global to local*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, pp. 204-224
- RÚA, José Manuel (2006) *Convergència Democràtica de Catalunya i el món sindical (1974-1990)*. Tesis doctoral del departament d'Història Contemporània de la UB

RUBIRALTA, Fermí (2004) *Una història de l'independentisme polític català*. Lleida: Pagès editors

RUBIRALTA, Fermí (2011) *Miquel Badia. Vida i mort d'un líder separatista català*, Barcelona: Duxelm – Fundació Josep Irla

RUIZ TORRES, Pedro (2007a) «Los discursos de la memoria histórica en España» A: *Hispania Nova*, núm. 7, revista digital: <http://hispanianova.rediris.es/7/index.htm>

RUIZ TORRES, Pedro (2007b) «De perpejilidades y confusiones a propósito de nuestras memorias», A: *Hispania Nova*, núm. 7, revista digital: <http://hispanianova.rediris.es/7/index.htm>.

SAGUÉS, Joan (2013) «Han vuelto a pasar (casi) cuarenta años. Memoria y políticas públicas de memoria en España desde la muerte del dictador» A: MIR, Conxita i GELONCH, Josep (eds.) *Duelo y memoria. Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 19-39

SALAS FRANCO, Maria Pilar (ed.) (2011) *Salvad España, salvad la paz. Memoriales de la Guerra Civil Española en el Reino Unido e Irlanda*. Logroño: Siníndice

SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (1995) *La Revolución portuguesa y su influencia en la transición española: 1961-1976*. Madrid: Nerea

SÁNCHEZ LEÓN, Pablo (2008) «Magisterio en hermenéutica» A: *Revista de Libros*, núm. 135

SÁNCHEZ SOLER, Mariano (2010) *La transición sangrienta (1975-1983)*. Barcelona: Península

SÁNCHEZ-CUENCA, Ignacio (2009) «La violencia terrorista en la transición española a la democracia» A: *Historia del presente*, núm.14, pp. 9-24

SANTACANA, Carles (2000) *El franquisme i els catalans. Els informes del Consejo Nacional del Movimiento (1962-1971)*. Catarroja-Barcelona-Palma: Afers

SANTACANA, Carles i PUJADAS, Xavier (2006 [1990]) *L'altra Olimpíada. Barcelona '36*. Barcelona: Llibres de l'Índex

- SARLO, Beatriz (2009) «Vocación de memoria. Ciudad y museo» A: VINYES, Ricard (ed.) *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, pp. 508-509
- SAZ, Ismael (2004) *Fascismo y franquismo*. València: PUV
- SCAGLIOLA DÍAZ, Andrés Alberto (2008) «Cambio en las políticas públicas de la memoria en Cataluña: el pasado como problema» A: *Entelequia. Revista Interdisciplinar*, núm.7, revista digital: <https://revistaentelequia.wordpress.com>
- SCHUDSON, Michael (1989) «The Present in the Past versus the Past in the Present» A: *Communication*, vol.11, pp. 105-113
- SCHUDSON, Michael (1992) *Watergate in American Memory. How we Remember, Forget and Reconstruct the Past*. Nova York: Basic Books
- SCHULZ-DORNBURG, Julia (2022) *¿Dónde está Franco?* Madrid: Tres Hermanas
- SCHWARZ, Barry (1982) «The Social Context of the Commemoration: A Study in Collective Memory» A: *Social Forces*, vol.61, pp. 374-402
- SCHWARZ, Barry (1991) «Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington» A: *American Sociological Review*, vol. 56, núm. 2, pp. 221-236
- SEATON, Anthony (1996) «Guided by the dark:from thanatopsis to thanatourism» A: *Journal of Heritage Studies*, núm. 2, pp. 234-244
- SEGURA SORIANO, Isabel (1995) *Guia de dones de Barcelona. Recorreguts històrics*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona
- SEGURA SORIANO, Isabel (2019) *Barcelona feminista. 1975-1988*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona
- SEGURA, A.; MAYAYO, A.; SOLÉ, Q. (eds.) (2009) *Fosses comunes i simbologia franquista*. Catarroja-Barcelona: Afers
- SEGURA, Antoni (2004) *Señores y vasallos del siglo XXI. Una explicación de los conflictos internacionales*. Madrid: Alianza
- SEMPRUN, Jorge (2020 [1996]) *La escritura o la vida*. Barcelona: Tusquets – Austral

- SENNET, Richard (2014) *L'espai públic. Un sistema obert, un procés inacabat*. Barcelona: Arcàdia
- SERRANO, Carlos (1999) *El nacimiento de Carmen: símbolos, mito, nación*. Madrid: Taurus
- SIERP, Aline (2019) «Las políticas europeas de la memoria: ¿un ejemplo de conflicto productivo?» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: La Catarata, pp. 17-26
- SIKKINK, Kathryn (2016) *La cascada de la justicia. Cómo los juicios de lesa humanidad están cambiando el mundo de la política*. Barcelona: Gedisa
- SILVA, Emilio i MACÍAS, Santiago (2003) *Las fosas de Franco: los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*. Madrid: Temas de Hoy
- SINDBAEK, Tea i TÖRNQUIST-PLEWA, Barbara (ed.) (2017) *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception*. Brill: Leiden – Boston
- SLEPOY, Carlos (2011) «Crímenes lesivos para la humanidad. Impunidad y justicia universal» A: DD.AA. *La repressió jurídica de les dictadures. II Col·loqui internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, pp. 130-152
- SOBREQUÉS, J.; FABRE, J.; HUERTAS, J.M. et al. (2010) *Art públic de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Àmbit Serveis Editorials
- SOLÉ BARJAU, Queralt (2008) *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, Catarroja-Barcelona: Afers
- SOLÉ BARJAU, Queralt (2019) «Executades. Dones afusellades pel franquisme a Catalunya» A: MERINO, Agustina (dir.) *La repressió franquista a Catalunya*, núm. 19 [Edició extraordinària la revista *Memòria antifranquista del Baix Llobregat*, coordinat per Agustina Merino i Conxita Mir]. Cornellà de Llobregat: Associació per la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat, pp. 55-59

- SOLÉ SABATÉ, J.M. i VILLARROYA FONT, J. (1989) *La repressió a la rereguarda de Catalunya: 1936-1939*, 2 vols., Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat
- SOLÉ SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J. (dirs.) (2005) *Breu història de la guerra civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62
- SOLÉ SABATÉ, Josep M. (2003 [1985]) *La repressió franquista a Catalunya. 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62
- SÒRIA, Josep Maria (2005) «Els germans Badia, el separatisme, la FAI i la Barcelona dels gàngsters» A: SOLÉ SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J. (dirs.) *Breu història de la guerra civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62
- SUBIRACHS, Judith (1989) *L'escultura commemorativa a Barcelona (1936-1986)*. Barcelona: Els llibres de la frontera
- TAMBORERO, Joaquín (1960) *Ruta hacia el cielo*. Terrassa: Tipografia Martí
- TATJER, Mercè i LARREA, Cristina (2011) *Barraques. La Barcelona informal del segle XX*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona
- THOMÀS, Joan M. (2017) *José Antonio: realidad y mito*. Barcelona: Debate
- THOMÀS, Joan M. (ed.) (2001) *Franquismo/fascismo, franquisme/feixisme, franchismo/fascismo*. Reus: Fundació d'Estudis Socials i Nacionals Josep Recasens i Mercadé
- THOMÀS, Joan M. (2019) *Los fascismos españoles*. Barcelona: Ariel
- THOMÀS, Joan M. (2012) «La Falange. De la revolución al acomodamiento» A: VIÑAS, Ángel (ed.) *En el combate por la historia. La República, la guerra civil, el franquismo*. Barcelona: Pasado y Presente, pp. 565-574
- TILLY, Charles y WOOD, Lesley (2010) *Los movimientos sociales, 1768-2008. Desde sus orígenes a Facebook*. Barcelona: Crítica
- TODOROV, Tzvetan (2000) *Los abusos de la memoria*. Paidós: Barcelona
- TODOROV, Tzvetan (2002) *Memoria del mal, tentación del bien*. Barcelona: Paidós

TONINI, Carla (2009) «Confesión y absolución. La actividad del Instituto Polaco de la Memoria Nacional entre memoria, historia y justicia» A: VINYES, Ricard (ed.) *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, pp. 331-355

TORAN, Rosa (2008) *Amical de Mauthausen: lucha y recuerdo. 1962-1978-2008*. Barcelona: Amical de Mauthausen y otros campos

TORAN, Rosa (2017) *Josep Miret Musté (1907-1944)*. Barcelona: Ed. 62.

TRAVERSO, Enzo (2007) *El pasado, instrucciones de uso. Historia, memoria, política*. Madrid: Marcial Pons

TRAVERSO, Enzo (2012) *La historia como campo de batalla. Interpretar las violencias del siglo XX*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica

TRAVERSO, Enzo (2019) *Melancolía de la izquierda. Después de las utopías*. Barcelona: Galaxia Gutenberg

TUBAU i GALLINAT, Josep M. (2018) *Enriqueta Gallinat. Una republicana barcelonina del segle XX*. Barcelona: Fundació Josep Irla

TUSELL, Javier (1993) *Carrero: la eminencia gris del régimen de Franco*. Madrid: Temas de Hoy

VALLÈS MUÑO, DANIEL (2019) *Las reparaciones económicas por los daños derivados de la guerra civil española y del franquismo*. Cizur Menor: Thomson Reuters - Aranzadi

VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel (2012) *Obra periodística. 1987-2003. Las batallas perdidas*. 3 vols., Barcelona: Debate

VÁZQUEZ OSUNA, Federico (2015) *Anarquistas i baixos fons. Poder i criminalitat a Catalunya*. Barcelona: L'Avenç

VEIGA, Francisco (2009) *El desequilibrio como orden. Una historia de la posguerra fría, 1990-2008*. Madrid: Alianza

VIDAL-BENEYTO, José (1981) *Diario de una ocasión perdida. Materiales para un principio*. Barcelona: Kairós

- VILANOVA, Francesc (2010) *Una burgesia sense ànima. El franquisme i la traïció catalana*. Barcelona: Empúries
- VILAREGUT, Ricard (2004) *Terra Lliure. La temptació armada a Catalunya*. Barcelona: Columna
- VILLARROYA, Joan (1981) *Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat
- VILLARROYA, Joan (2005) «Els bombardejos durant la Guerra Civil. La història d'un malson per a la població civil d'arreu de Catalunya» A: SOLÉ SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J. (dirs.) (2005) *Breu història de la guerra civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62
- VILLARROYA, Joan; PUJADÓ, Judit; POWLES, Valerie (2002) *El refugi 307. La guerra civil i el Poble Sec*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona
- VIÑAS, Ángel (ed.) *En el combate por la historia. La República, la guerra civil, el franquismo*. Barcelona: Pasado y Presente
- VINYES, Ricard (2002) *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Madrid: Temas de Hoy
- VINYES, Ricard (2004) *El daño y la memoria. Las prisiones de Maria Salvo*. Barcelona: Plaza Janés – Random House Mondadori
- VINYES, Ricard (2009) «La memoria del Estado» A: VINYES, Ricard (ed.) *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA, p.23-66
- VINYES, Ricard (2009b) «La memòria com a política pública» A: GUIXÉ, Jordi i INIESTA, Montserrat (ed.) *Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic*. Vic: Eumo Editorial – Memorial Democràtic, pp. 19-32
- VINYES, Ricard (2011) *Asalto a la memoria. Impunidades y reconciliaciones, símbolos y éticas*. Barcelona: los libros del lince

VINYES, Ricard (2014) «La buena memoria. El universo simbólico de la reconciliación en la España democrática. Relatos y símbolos en el texto urbano» A: *Ayer*, núm. 96, p.155-181

VINYES, Ricard (2015) «Los usos públicos del pasado en Europa: hacia una memoria sincrética» A: *Anos 90, Porto Alegre*, v. 22, n.42, pp. 21-51

VINYES, Ricard (dir.) (2018) *Diccionario de la memoria colectiva*. Barcelona: Gedisa.

VINYES, Ricard (ed.) (2009) *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona: RBA

WIEVIORKA, Annette (1998) *L'Ère du témoin*. París: Hachette

WILHELMI, Gonzalo (2016) *Romper el consenso. La izquierda radical en la Transición española (1975-1982)*. Madrid: Siglo XXI

WINTER, Jay (2008) «Historical Remembrance in the Twenty-First Century» A: *The Annals of the American Academy*, núm. 617

WINTER, Jay (2010) «Sites of Memory» A: RADSTONE, Susannah i SCHWARZ, Bill (eds.) *Memory. Histories, Theories, Debates*. Nova York: Fordham University Press

WINTER, Jay i SIVAN, Emmanuel (1999) *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press

WÓJCIK, Anna i BELAVUSAU, Uladzislau (2019) «Posponer los cambios de nombre de las calles tras la transición a la democracia: lecciones legales de Polonia» A: GUIXÉ, Jordi; ALONSO CARBALLÉS, Jesús; CONESA, Ricard (eds.) (2019) *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Madrid: La Catarata, pp. 27-39

YOUNG, James E. (1993) *The texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press

YOUNG, James E. (2000) «Cuando las piedras hablan» A: *Puentes*, núm. 1, pp. 80-93

YSÀS, Pere (2004) *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica

ZENOBI, Laura (2006) «¡Presente!: Los caídos de Franco. Las políticas de memoria durante la Guerra Civil» A: *VI Encuentro de investigadores sobre el franquismo. Zaragoza, 15-17 de noviembre de 2006*, Zaragoza: CC.OO

ZERTAL, Idith (2006) *La nació i la mort. La Xoà en el discurs i la política d'Israel*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner

2. Webs consultades

1. Art Públic de Barcelona:

http://w10.bcn.cat/APPS/gmocataleg_monum/CambiaIdiomaAc.do?idioma=ca&pagina=welcome

2. Amical de les Brigades Internacionals:

<https://amicalbrigadesinternacionals.wordpress.com/>

3. Amical de Mauthausen i altres camps i de totes les víctimes del nazisme d'Espanya:

<https://amical-mauthausen.org/ca>

4. Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales:

<https://www.brigadasinternacionales.org/la-aabi>

5. Asociación de Amigos del Castillo de Montjuïc:

<https://www.castillomontjuic.com/>

6. Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica:

<https://memoriahistorica.org.es>

7. Amical dels Antics Guerrillers de Catalunya:

<https://maquis.cat>

8. Associació Catalana d'Expresos Polítics del Franquisme:

<https://expresopoliticsdel franquisme.com/>

9. Associació d'Antics Aviadors de la República (ADAR):
<http://www.adar.es/>
10. “Barcelona sota les bombes” Betevé:
<http://barcelonasotalesbombes.beteve.cat>
11. Cens de simbologia franquista de Catalunya:
<http://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/fons/csf/>
12. Comissió de la Dignitat:
<http://www.comissioladignitat.cat>
13. Comissionat de programes de memòria de Barcelona:
<https://ajuntament.barcelona.cat/memoriademocratica/ca/>
14. Confederació Nacional del Treball:
<https://www.cnt.es/>
15. *Diccionario Biográfico Español*:
<http://dbe.rah.es/>
16. *El Camp de la Bota*. Projecte de Francesc Abad:
www.francescabad.com/campdelabota.
17. Filmoteca espanyola NO-DO:
<https://www.rtve.es/filmoteca/no-do>
18. Foro por la Memoria:
<https://www.foroporlamemoria.info>
19. Fundació Congrés de Cultura Catalana
<http://congres.fundccc.cat>
20. Futur monument presó de dones de les Corts:
<https://presodedones.wordpress.com>
21. *Homenaje a las mujeres de la Guerra Civil* (1987), gravat i editat per Lola González Luna, i narrat per Aurora Gómez i Carmela Rodríguez:
<https://www.lolagluna.com/videos/26GuerraCivil/26GuerraCivil.html>
22. “La ciutat dels refugis” (Servei d’arqueologia de l’Ajuntament de Barcelona):
<https://ajuntament.barcelona.cat/arqueologiabarcelona/refugis/ca>

23. La Gavilla Verde:
www.lagavillaverde.org
24. Memòria BCN:
<https://memoriabcn.cat>
25. Memorial Democràtic:
<https://memoria.gencat.cat/ca/inici>
26. Memory Studies Association (MSA):
<https://www.memorystudiesassociation.org>
27. Nomenclàtor dels carrers de Barcelona:
<http://w10.bcn.cat/APPS/nomenclator/frcontent.jsp?idioma=0>
28. Observatori Europeu de Memòries (EUROM):
<https://europeanmemories.net>
29. Presó de dones de les Corts:
www.presodelescorts.org
30. Servei d'Història, Documentació i Patrimoni del Departament d'Història de la Universitat de Lleida:
<http://www.espaisdememoria.udl.cat>

AGRAÏMENTS

Aquesta tesi és el resultat d'una recerca que ha durat uns quants anys i han estat moltes les persones que, en un moment o altre, m'han ajudat o m'han recolzat d'alguna forma. Vagi'n per endavant les meves disculpes si me n'oblido del nom d'alguna d'elles.

En primer lloc, m'agradaria donar les gràcies als meus directors de tesi. He tingut la sort de comptar amb l'historiador Manel Risques com a director i tutor al llarg de tota aquesta recerca. Ha posat sempre al meu abast els seu ampli coneixement sobre la història i les polítiques de memòria de Barcelona, facilitant-me materials, orientant-me i donant-me ànims sempre que ha calgut (i en determinats moments ha calgut molt). No només li agraeixo el seu mestratge, sinó també la seva amistat i els bons esmorzars que hem passat discutint les línies d'aquesta investigació. La tesi acabarà, la bodega Montferry tancarà, però els esmorzars continuaran. No sé per on començar els agraïments a l'historiador Jordi Guixé. Ja són uns quants anys d'aventures i desventures els que hem passat plegats des que, aquell juny de 2007, va confiar en el “pipiolo” que tenia al davant per començar a treballar en el *Pla d'actuació dels espais de memòria de Catalunya*. Al seu costat, primer al Memorial Democràtic i després a l'Observatori Europeu de Memòries, han estat uns anys d'amistat i d'aprenentatge continu, de treball inacabable, de viatges arreu coneixent persones excepcionals, llocs de memòria indescriptibles i, evidentment, passant moments d'inesborrable diversió. Poques persones conec que tinguin tant al cap les polítiques de memòria. Comptar amb en Manel Risques i en Jordi Guixé no ha estat només sort, ha estat també un privilegi.

En segon lloc, vull agrair als professors i professores Ricard Vinyes, Conxita Mir, Stéphane Michonneau, Montserrat Duch i Andreu Mayayo, que hagin acceptat formar part del tribunal que avaluarà aquesta tesi.

Aquesta recerca m'ha permès conèixer persones extraordinàries, algunes de les quals he pogut entrevistar-les. Vull agrair a totes les persones que apareixen al llistat de fonts orals que m'hagin deixat gravar el seu testimoni i m'hagin proporcionat informació imprescindible per aquesta tesi. Així mateix, voldria fer una menció especial a tres de

les persones entrevistades que ja no estan entre nosaltres: Enric Pubill, Maria Salvo i Lluís Martí i Bielsa. La seva lluita contra el franquisme no caurà en l'oblit.

Vull fer també un agraïment a les persones vinculades als arxius públics i d'associacions memorialistes que sempre han estat a la meva disposició intentant fer-me aquesta recerca una mica més fàcil: la Glòria i l'Eugènia de l'AMCB, l'Adrià Terol i la Marta Aladrén de Cementiris de Barcelona, en Carles Vallejo i l'Enric Cama de l'ACEP, en Pere Fortuny de l'APMILC, la Carme Grandas del departament d'urbanisme i art públic de Barcelona, la Maria Mena de l'AFB, la (inesgotable i sempre al peu del canó) Rosa Sans i en Juanma García de l'AHCCOO - Fundació Cipriano García, la Rosa Toran de l'Amical de Mauthausen, en Josep M. Monferrer de l'AI-AMCB, el periodista Lluís Permanyer, l'historiador Agustí Colomines per permetre'm consultar els fons Joan Colomines conservats a l'ANC, la Conxi Petit de l'ANC, en Guillermo Pastor de l'AIMP, i la Lourdes Prades del CRAI-PR.

Fer una tesi doctoral i alhora treballar fora de la universitat no és fàcil, però si a la feina tens un ambient i uns companys i companyes com els que tinc, ajuda força. I en això hi tenen molt a veure l'Oriol López, la Fernanda Zanuzzi i en David González, a qui els hi agraeixo el seu constant recolzament i els bons moments que hem passat junts, tant a dins com a fora de l'EUROM. També vull agrair a en Xavier López totes les facilitats que m'ha ofert dins la Fundació Solidaritat UB i, sobretot, vull agrair a l'Àngels Cerdà tota la feinada que fa, el seu contagiós bon humor i la seva impagable estima.

Vull agrair també a la Núria Ricart tota l'ajuda prestada a través del seu projecte de recerca sobre memòria i espai públic. Treballar amb ella és un record constant de la importància de la interdisciplinarietat en el camp dels estudis de memòria i que, des de les Belles Arts, les perspectives són immenses. Agraeixo l'ajut de la Mireia Porqueras amb les transcripcions; al Carles Vicente i a la tristament desapareguda Núria Burguillos les consultes que els hi he fet sobre l'Ajuntament de Barcelona. Així mateix, hi ha tot un seguit de persones que sempre s'han mostrat interessades per la meua recerca i m'han animat a tirar endavant: en Fernando Hernández Holgado, en Josep Calvet, en Marc Andreu, en Carlos Agüero, en Javier Tébar, en Jesús Alonso Carballés, en Jordi Font, en Gustau Nerín, l'Antonio Míguez, en José Nogales i l'Aina Trepà, i un llarg etcètera. No em puc oblidar de la Romina Martínez, qui ha estat un gran suport i m'ha donat una inestimable ajuda per no caure en la desesperació en aquest tram final de la tesi. Ja sap que li dec unes quantes paelles. La Cel Muñoz ha estat la col·lega

imprescindible, amb qui he compartit penes i alegries des de l'inici del doctorat. Fer la tesi sense una amiga així, hagués estat molt més dur, menys divertit i no hagués après res sobre la tan desconeguda història colonial espanyola i catalana a l'Àfrica.

Una de les coses que més greu em sap, al llarg d'aquests anys de recerca, és no haver pogut col·laborar més en iniciatives i projectes d'entitats amb les què, en un principi, estic implicat. Vull agrair la seva paciència i comprensió a la Núria Amigó i en Jordi Milà, del Grup d'Estudis Sitgetans; a l'Àngels Parés i en Ramon Arnabat, de l'Institut d'Estudis Penedesencs; a l'Angelina Puig de l'Ateneu de Memòria Popular; i a l'amic Roland Sierra, amb qui tinc recerques històriques pendants.

Tampoc em puc oblidar del meu cercle d'amistats de Sitges, especialment, els "tribunerus" i els "primos", els quals no m'han tingut mai en compte la tabarra que els hi dono de tant en quant sobre història i memòria. FedEx pot haver-se quedat els nostres regals, però la nostra amistat continua més forta que un roure —espero que, quan per fi els hi toqui l'euro-millón, ho tinguin en compte.

I fent cada vegada el cercle més petit, està mon germà Cisco. Aquests darrers anys han estat molt durs i sense ell hagués estat impossible tirar endavant, sense ell i sense la Laura i els dos petits Conesa, en Nil i en Quim. Ara tindrè més temps per "fer de tiet". Quan vaig començar aquesta tesi, ho vaig fer amb dues persones que, com sempre, em recolzaven incondicionalment: els meus pares. Per desgràcia, en Paco i l'Àngeles no l'han pogut veure acabar. Els hi hagués fet il·lusió. A ells va dedicada aquesta tesi.